Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Sosyal Bilimler Dergisi

2026
24(3)

www.mcbu.edu.tr

ISSN: 1304 – 4796 E-ISSN: 2146 – 2844

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

Bilimsel Yayın Koordinatörü

Prof. Dr. Ali KONURALP

Baş Editör

Prof. Dr. Tuncer ÖZDİL

Editörler / Editorial Board

Prof. Dr. Selim DURAMAZ		Doç. Dr. Sibel KİRAZ
Prof. Dr. Serkan CURA		Doç. Dr. Gamze ŞEN
Prof.Dr. Duygu ALPTEKİN		Doç. Dr. Sezen TOFUR
Prof. Dr. Pınar GÜZEL GÜRBÜZ		Doç. Dr. Hasan KARAKILIÇ
Prof. Dr. Zeki Atıl BULUT		Doç. Dr. Cengiz GÜRBIYIK
Prof. Dr. Nihat Ozan KÖROĞLU		Doç. Dr. Caner DEMİR
Prof. Dr. Ferhat ARSLAN		Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU
Prof. Dr. Ceren ÜNAL		Dr. Öğr. Üyesi Gözde ŞAKAR
Prof. Dr. Hasan Hüseyin YILDIRIM		Dr. Öğr. Üyesi Beran GÜLÇİÇEK TOLUN
Doç. Dr. Bilal ELBİR		Dr. Öğr. Üyesi Metin NAZLIOĞLU
Doç. Dr. Ayşe GÖNÜLLÜ ATAKAN		Dr. Öğr. Üyesi Yasemin YAVAŞLAR ÖZAKINCI
Doç. Dr. Osman İYİLİKCİ		Arş. Gör.Dr. Musa OVALI
Doç. Dr. Pınar GÜNER KOÇAK		
Doç. Dr. Ayça TÜMTÜRK		
Doç. Dr. Burak ÖZDOĞAN		
Doç. Dr. Emre ÇAKAR		

İletişim Adresi / Correspandence: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansustu Eğitim Enstitusu, Prof. Dr. İlhan VARANK Yerleşkesi, 45030 Manisa, TÜRKİYE.
Telefon / Phone: +902362012757 | **Faks / Fax:** +902362332766 | **E-mail:** lee.sosyaldergi@cbu.edu.tr **Web:** https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos **Basım Yeri / Place:** Online

©Copyright: MCBÜ Lisansustu Eğitim Enstitusu
Dergide yer alan yazılarda ileri surulen görüşler yazarlara aittir.
Writers are responsible for the content of their articles.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi yılda dört (4) sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences is a four times a year published, refereed international journal.

ISSN: 1304 – 4796 **E-ISSN: 2146 – 2844**

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Coşkun ÇILBANT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali EROL	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe İLKER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Cahit TELCİ	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Chakib BENAFRİ	Cezayir 2 Üniversitesi
Prof. Cherifa TAYENE SAHED	University of Algier-z
Prof. Dr. Feridun EMECEN	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ERDEMİR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan ERDOĞAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KARĞIN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ALKAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Nejdet HAYTA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylul Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer TURAN	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Serhat BAŞTAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar AYBEK	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel GÜZEL	Dokuz Eylul Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel SELİM	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ceren ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Burak KARTAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ferhat ARSLAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Âdem SEZER	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Aylin ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Buğra ÖZER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Gökhan BİÇER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Mahmut SÖNMEZ	University of Texas San Antonio
Dr. Timo Muller	University of Augsburg

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos
+902362012757 |
lee.sosyaldergi@cbu.edu.tr

SAYI HAKEM KURULU	
Hakem	**Kurum**
Abdulgani Bozkurt	RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
Abdullah Göv	İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ
Abdullah Alperen	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ahmet Gökhan Biçer	MANİSA CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
Ahmet Haluk Yüksel	ANADOLU UNIVERSITY
Ali Aslan Topçuoğlu	Trabzon Üniversitesi
Aytül Tamer Torun	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Beran Gülçiçek Tolun	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Birol Demircan	ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
Botan Cudi Ekmen	İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (DR)
Burcu Güvenek	SELÇUK ÜNİVERSİTESİ, İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Burhan Erdoğan	SIVAS CUMHURIYET UNIVERSITY
Cahid Kara	BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ, İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BÖLÜMÜ, İSLAM TARİHİ ANABİLİM DALI
Cem Çırak	İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ, SANAT VE TASARIM FAKÜLTESİ
Deniz Erer	MANİSA CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ, SALİHLİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Dilber Doğan	
Ercan Çelebi	KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
Erdal Bayrakcı	Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Ertan Gökmen	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Ferhat Berber	manisa celal bayar üniversitesi
Gökhan Berk Özbek	BURSA ULUDAG UNIVERSITY
Hacı Çoban	YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
Hakan Yıldırım	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
Halit Boz	ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ, TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ, TEFSİR ANABİLİM DALI, TEFSİR BİLİM DALI
Hatun Korkmaz	Erciyes Üniversitesi
Hürriyet Gökdayı	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
Kadir Karagöz	MANISA CELAL BAYAR UNIVERSITY, FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES
Kemal Yavuz	Kayseri University
Mehtap Uyar	NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
Metin Özkan	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Muammer Kartal	TC MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI KONYA
Muhammed Kavak	ANADOLU UNIVERSITY
Muzaffer Demir	MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
Necati Alp Erilli	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Neslihan Koç	Hitit Üniversitesi
Pelin Doğan Özger	Munzur University
Ramazan Eryılmaz	ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ

Saadet Yediç	KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Said Alpagut Şenel	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Finans ve Bankacılık Bölümü
Segâh Tekin	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Seher Gökpınar	HITIT UNIVERSITY
Selim Duramaz	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Selim Duramaz	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Selin Çavuşoğlu	CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
Sevil Doğan	İZMİR BAKIRÇAY ÜNİVERSİTESİ, HUKUK FAKÜLTESİ
Taner Akkoç	ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
Volkan Alptekin	İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Volkan Alptekin	İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Yalçın Elmas	BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ, GEREDE UYGULAMALI BİLİMLER FAKÜLTESİ, ULUSLARARASI TİCARET VE LOJİSTİK BÖLÜMÜ
Ömer Özden	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Müzik Bölümü Müzik Anasanat Dalı
Ömür Yazıcı Özdemir	PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
Özgür Balmumcu	ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ, SÖKE İŞLETME FAKÜLTESİ, EKONOMİ BÖLÜMÜ
Özgür Saraç	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
Özgür Soysal	EGE ÜNİVERSİTESİ
Özlem Atay	ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İmren Peker Kılıçer	ISPARTA UYGULAMALI BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ, BÜYÜKKUTLU UYGULAMALI BİLİMLER FAKÜLTESİ
İnan Eryılmaz	SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
İsmail Şahin	Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

İçindekiler			
Sayfa	**Makale Başlığı**	**Yazar**	**Makale Türü (Type of Article)**
1011-1028	Türkiye'de Kamu Harcamalarının GSMH'ye Oranı: Tarihsel Gelişim ve Ekonomik Etkileri	Ali Birvural	Araştırma Makalesi
1029-1049	Türkiye'de KDV ve ÖTV Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Kısa ve Uzun Dönem Etkileri	Merve Uygur, Ebru Demirkıran Ada	Araştırma Makalesi
1050-1073	Otantik Liderliğin Çalışan Sesliliği Üzerindeki Etkisi: Özel Sektörde Bir Araştırma	Berkin Hanaylı, Güler Tozkoparan	Araştırma Makalesi
1074-1093	Geopolitical Risk, Policy Uncertainty, and Financial Volatility in Türkiye: A Dynamic Connectedness Analysis Using the TVP-VAR	Can Karabiyik	Research Article
1094-1109	Türk Müzik Kuramı Geleneğinde Hafîf Remel/Semâî'den Aksaksemâî'ye Usûl Dönüşüm	Sibel Karaman, Nurten Yılmaz	Araştırma Makalesi
1110-1129	Bozkırdan Sardes'e: Kimmerlerin Anadolu'daki Varlığı ve Lidya ile Mücadelesi	Mehmet Mandaloğlu	Araştırma Makalesi
1130-1141	Revisiting Colonial Memory and Deciphering Political Chaos in Witi Ihimaera's Woman Far Walking	Özgür Esen	Research Article
1142-1166	Y Kuşağının Rekreasyonel Etkinliklere Katılım Motivasyonları: Eskişehir Kahve Festivali Örneği	Gül Nur Demiral	Araştırma Makalesi
1167-1185	Cam Tavan Sendromunun İş Performansına Etkisi: Erkek ve Kadın Akademisyenlere Yönelik Fenomenolojik Bir Araştırma	Tuğba İmadoğlu Kalkan, Gözde Güven	Araştırma Makalesi
1186-1201	Ayniyat Defterlerine Göre Yeni Ordunun İkmal Sürecinde Anadolu'nun Rolü (Nisan 1827-Mart 1828)	Merve Öner	Araştırma Makalesi
1202-1221	Men-i Müskirat Kanunu'nun Tadili (Değişikliği) Süreciyle İlgili *Tevhid-i Efkâr*'da Yayımlanan İllüstrasyonların Göstergebilimsel Analizi	Neslihan Kılıç	Araştırma Makalesi
1222-1241	Türkçede Sık Kullanılan Kalıp Sözler ve Özellikleri	Semra Ilgaz, Özlem Kurtoğlu Zorlu	Araştırma Makalesi
1242-1262	Tarihsel Zamanın Gerilimi: Deneyim ve Beklenti	Gülçin Ayıtgu Metin	Araştırma Makalesi
1263-1290	İslam Toplumunda Gayrimüslimlere Tanınan Dinî ve Medeni Haklar Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü	Mehmet Emin Eser	Araştırma Makalesi
1291-1317	Derin Sahte Uygulamaları ile Manipüle Edilen Ses ve Görüntülerin Dezenformasyon Unsuru Olarak Kullanımı; 2024 Abd Başkanlık Seçim Süreci Üzerine Bir Analiz	Başak Akmeşe	Araştırma Makalesi
1318-1339	Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yapay Zekâ ile İçerik Oluşturma Deneyimlerine Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi	Serdar Akbulut	Araştırma Makalesi
1340-1357	Bağımsız Çalışanlar İçin İşsizlik Koruması: Belçika ve Türkiye Örneklerinin Karşılaştırmalı Analizi	Ergün Metin	Araştırma Makalesi
1358-1386	Dijital Ticaretin Yeni Rotası: G7 ve BRICS Ülkelerinde Büyümenin Anahtarı Olarak Hizmet İhracatı	Tansu Özbaysal, Mert Demir	Araştırma Makalesi
1387-1402	Türkiye'nin OECD Ülkelerine İhracatı: Kurumsal Mesafe, Ticari Entegrasyon ve Çekim Modeli	Taner Taş	Araştırma Makalesi
1403-1425	Dijital Çağda Kent Kimliğinin İnşası: Katılımcı Algı ve Yerel Bağlam Üzerine Nitel Bir Analiz	Meral Özçınar, Volkan Yakın, Ezgi Güneş, Selime Gümüş	Araştırma Makalesi
1426-1446	BIST Katılım 30 Endeksi Kapsamındaki Portföylerde Yeniden Dengeleme Stratejilerinin Karşılaştırması	Selim Baha Yıldız, Ümit Hasan Gözkonan	Araştırma Makalesi
1447-1468	Sık Görülen Kanserlerin Kümeleme Analizi Teknikleri Kullanılarak Sınıflandırılması	Aynur İncekırık	Araştırma Makalesi

1469-1491	Sınır Güvenliğinin Önemi: Göç ve Terörizm Tehditleri Bağlamında	İlhan Şen, Mehmet Göküş	Araştırma Makalesi
1492-1527	Muhasebe Meslek Mensuplarının Vergi Planlamasına Yönelik Algı ve Tutumlarının Belirlenmesi: Isparta Örneği	Mehmet Akif Altunay	Araştırma Makalesi
1528-1546	Paramiliter Güç Kullanımında Risk Oluşturan Temel Faktörler	Mehmet Ali Yüksel	Araştırma Makalesi
1547-1576	BIST Gıda ve İçecek Endeksinde Faaliyet Gösteren İşletmelerin Finansal Başarısızlıklarının Karşılaştırmalı Risk Tahmini	Yahya Sönmez, Gülnaz Şengül Güneş, Asuman Erben Yavuz, Mesut Doğan	Araştırma Makalesi
1577-1593	Osmanlı'dan Latin Amerika'ya Göç Olgusunun Tiyatro Üzerinden İncelenmesi: Armando Discépolo'nun Mustafa'sı	Zeynep Kayacık	Araştırma Makalesi
1594-1610	Halka Doğru'dan Halkçılığa: Halkın İnşası Sürecinde Popülist Yönelimler	Fatma Gökçen Çetin Can	Derleme

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1011-1028

Türkiye'de Kamu Harcamalarının GSMH'ye Oranı: Tarihsel Gelişim ve Ekonomik Etkileri

Ali Birvural[1,2]

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye'de kamu harcamalarının gayrisafi milli hasıla (GSMH) içindeki oranının tarihsel gelişimi ve ekonomik etkileri incelenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında mali disiplin ön plandayken, 1930'lardan itibaren devletçi kalkınma modelinin etkisiyle kamu harcamaları artış göstermiştir. 1950'lerde liberal politikalarla birlikte altyapı yatırımlarının yoğunlaşması ve 1960–1980 döneminde sosyal devlet anlayışının güçlenmesi, bu harcamaların yükselmesine yol açmıştır. 1980 sonrası liberal reformlara rağmen sosyal güvenlik açıkları ve kriz müdahaleleri, kamu kesiminin yükünü artırmış; 2000'li yıllarda uygulanan mali disiplin politikaları ise başlangıçta kamu harcamalarının oranında düşüş sağlamıştır. Bununla birlikte, sosyal yardımların yaygınlaşması, altyapı projeleri ve özellikle COVID-19 pandemisi ile 2023 deprem felaketi gibi olağanüstü gelişmeler, kamu harcamalarının GSMH'ye oranını yeniden yükseltmiştir. Sonuç olarak, Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH'ye oranı uzun dönemli bir artış eğilimi sergilese de, bazı dönemlerde geçici düşüşler görülmüştür. Bu eğilim sosyal refah üzerinde olumlu etkiler yaratmış olmakla birlikte, dönemsel olarak makroekonomik istikrar açısından çeşitli riskler de doğurmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Kamu Harcaması, GSMH, İktisat Tarihi.*

The Ratio of Public Expenditures to GNP in TÜRKİYE: Historical Development and Economic Effects

ABSTRACT

In this study, the historical development and economic effects of the ratio of public expenditures to gross national product (GNP) in Turkey are examined. While fiscal discipline was prioritized in the early years of the Republic, public expenditures began to rise with the adoption of the statist development model in the 1930s. In the 1950s, liberal economic policies combined with expanding infrastructure investments, and during the 1960–1980 period, the strengthening of the social state approach further increased these expenditures. Although liberal reforms after 1980 aimed to reduce the state's direct role in the economy, social security deficits and crisis-driven interventions kept public spending at relatively high levels. Fiscal discipline policies implemented in the early 2000s initially lowered the expenditure ratio, yet social assistance programs, large-scale

[1] ali.birvural@iste.edu.tr
[2] Dr.Öğr.Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi/İSTE İYBF Fakültesi, 0000-0001-8373-7486

(Makale Gönderim Tarihi: 06.07.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Number: 10.18026/cbayarsos.1735952
Makale Türü: Araştırma Makalesi

infrastructure projects, and extraordinary events such as the COVID-19 pandemic and major earthquakes contributed to its subsequent rise. Overall, the ratio of public expenditures to GNP in Turkey has shown a long-term upward trend, though temporary declines occurred in certain periods. This trend has enhanced social welfare in many respects, but it has also posed periodic risks to macroeconomic stability.

Keywords: *Public Expenditure, GNP, Economic History.*

1. GİRİŞ

Kamu harcamalarının gayrisafi milli hasıla (GSMH) içindeki payı, bir ülkenin ekonomik yapısını, devletin ekonomideki etkinliğini ve uygulanan maliye politikalarının kapsamını yansıtan kritik bir göstergedir. Türkiye'de bu oran, tarihsel süreçte ekonomik krizler, küresel dalgalanmalar, yapısal reformlar ve siyasi değişimler gibi birçok etkene bağlı olarak önemli dalgalanmalar göstermiştir. Söz konusu gösterge, bir ekonominin hem kısa hem de uzun vadeli performansını değerlendirmede temel bir ölçüt niteliği taşır. Bu göstergelerin seyri; devletin ekonomi içerisindeki ağırlığını, kamu hizmetlerine ve altyapıya yapılan yatırımların büyüklüğünü ve sosyal refah politikalarının yaygınlığını ortaya koyar. Aynı zamanda mali disiplin, bütçe dengesi ve makroekonomik istikrar bakımından da belirleyici bir role sahiptir. Türkiye'de söz konusu göstergede gözlenen dönemsel değişimler, kalkınma modelleri, sosyal politika öncelikleri ve kriz dönemlerine verilen tepkilerle yakından ilişkilidir. Bu çalışmada, oranın Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar geçirdiği dönüşüm ele alınmakta ve bu dönüşümün ekonomik performans üzerindeki etkileri kapsamlı şekilde incelenmektedir.

Kamu harcamalarının tarihsel seyri yalnızca bütçesel bir büyüklük olarak değil, aynı zamanda ekonomik büyüme, enflasyon ve kamu borç dinamikleri üzerinde belirleyici etkiler yaratan bir makroekonomik araç olarak değerlendirilmelidir. Türkiye deneyimi, kamu harcamalarının düzeyi ve bileşiminin makroekonomik performansla güçlü bir biçimde bağlantılı olduğunu göstermektedir. Türkiye'de kamu harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar genellikle belirli dönemleri kapsayan ampirik analizlere odaklanmaktadır. Buna karşılık kamu harcamalarının uzun dönemli tarihsel gelişimini farklı ekonomik politika dönemleri çerçevesinde bütüncül biçimde ele alan çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışma, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH içindeki payının nasıl değiştiğini ve bu değişimin arkasındaki ekonomik ve politik dinamikleri incelemektedir.Araştırmada Türkiye ekonomisi erken Cumhuriyet dönemi, devletçilik dönemi, planlı kalkınma dönemi, liberalizasyon süreci ve 2000 sonrası mali disiplin ve kriz yönetimi dönemi gibi alt dönemler çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu çerçevede kamu harcamalarındaki değişimler yalnızca oran olarak değil; kalkınma politikaları, krizler, sosyal politika tercihleri ve finansman yöntemleri bağlamında değerlendirilmektedir. Bu yönüyle çalışma, kamu harcamalarının tarihsel gelişimini iktisat tarihi perspektifinden inceleyerek literatürde çoğunlukla ayrı ayrı ele alınan dönemleri tek bir analitik çerçeve içinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Böylece Türkiye'de kamu harcamalarının uzun dönemli seyri ve ekonomik sonuçları hakkında daha bütüncül bir değerlendirme sunulmaktadır. Bu çalışmanın literatüre üç temel katkısı

bulunmaktadır. İlk olarak, Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH içindeki payının Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar olan uzun dönemli gelişimi dönemsel bir çerçevede ele alınmaktadır. İkinci olarak, kamu harcamalarındaki değişimler yalnızca nicel göstergeler üzerinden değil, aynı zamanda kalkınma stratejileri, ekonomik krizler ve maliye politikası tercihleri bağlamında değerlendirilmektedir. Üçüncü olarak ise çalışma, Türkiye'de kamu harcamalarının tarihsel gelişimini iktisat tarihi perspektifi içinde inceleyerek mevcut ampirik çalışmaların sunduğu bulguları daha geniş bir tarihsel bağlamda yorumlamayı amaçlamaktadır.

1.1 Literatür Taraması

Kamu harcamalarının ekonomik büyüme ve makroekonomik istikrar üzerindeki etkisi, uzun süredir kamu maliyesi ve iktisat literatüründe tartışılan temel konulardan biridir. Devletin ekonomik faaliyetler içindeki rolü, kamu harcamalarının düzeyi ve bileşimi aracılığıyla hem ekonomik büyüme dinamiklerini hem de sosyal refahın gelişimini doğrudan etkileyebilmektedir. Bu nedenle kamu harcamaları yalnızca mali büyüklükler olarak değil, aynı zamanda ekonomik kalkınma, gelir dağılımı ve sosyal politika uygulamaları açısından önemli bir politika aracı olarak değerlendirilmektedir.

Bu tartışmaların önemli bir bölümü, kamu harcamalarının ekonomik faaliyet üzerindeki rolünü açıklamaya çalışan teorik yaklaşımlar çerçevesinde şekillenmiştir. Keynesyen yaklaşım, özellikle ekonomik kriz ve durgunluk dönemlerinde kamu harcamalarının toplam talebi artırarak ekonomik büyümeyi destekleyebileceğini savunmaktadır. Buna karşılık Wagner Yasası, ekonomik büyümenin uzun dönemde devlet faaliyetlerinin genişlemesine yol açtığını ve bu nedenle kamu harcamalarının gelir artışıyla birlikte yükselme eğiliminde olduğunu ileri sürmektedir (Barro, 1991; Henrekson, 1993). Bu iki yaklaşım, kamu harcamalarının ekonomik sistem içindeki rolünü farklı yönlerden açıklayan temel teorik çerçeveyi oluşturmaktadır.

Uluslararası literatürde yapılan çalışmalar, kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin yalnızca harcamaların büyüklüğüne değil, aynı zamanda harcama bileşimine ve finansman yöntemine de bağlı olduğunu göstermektedir. Özellikle eğitim, sağlık ve altyapı yatırımlarına yönelik kamu harcamalarının uzun vadede ekonomik büyümeyi desteklediği sıklıkla vurgulanmaktadır (Atiyas & Bakış, 2013). Buna karşılık savunma harcamaları veya yüksek idari giderlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin daha sınırlı olduğu belirtilmektedir. Nitekim OECD (2023), IMF (2021) ve Dünya Bankası (2021) raporları, sosyal harcamalar ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunduğunu, buna karşılık verimsiz kamu harcamalarının büyüme üzerinde sınırlayıcı etkiler yaratabileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle kamu harcamalarının büyüklüğünden ziyade harcama bileşimi ve verimliliğinin ekonomik performans üzerinde belirleyici olduğu vurgulanmaktadır. Bose, Haque ve Osborn (2007), kamu harcamalarının bileşiminin büyüme üzerindeki etkisini analiz ederek özellikle eğitim yatırımlarının büyümeyi desteklediğini ortaya koymuştur. Benzer şekilde Afonso ve Furceri (2010),

kamu harcamalarının verimliliğinin ekonomik büyüme açısından kritik olduğunu ve verimsiz kamu harcamalarının büyümeyi sınırlayabileceğini belirtmektedir.

Daha yakın tarihli çalışmalar da kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ülkelerin kurumsal yapısı ve mali disiplin düzeyine bağlı olarak değişebildiğini göstermektedir. Barro (1990), kamu harcamalarının üretken yatırımlara yönlendirilmesi durumunda ekonomik büyümeyi destekleyebileceğini, ancak aşırı kamu harcamalarının büyüme üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini ifade etmektedir. Bu çerçevede literatürde sıkça tartışılan bir diğer yaklaşım ise Armey Eğrisi hipotezidir. Bu hipoteze göre kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunmaktadır; yani kamu harcamalarının belirli bir seviyeye kadar büyümeyi desteklediği, ancak bu seviyenin üzerinde büyüme üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceği ileri sürülmektedir (Armey, 1995; Vedder & Gallaway, 1998).

Son yıllarda yapılan ampirik çalışmalar ise kamu harcamalarının özellikle beşeri sermaye yatırımları ve altyapı harcamaları aracılığıyla uzun vadeli büyümeyi desteklediğini göstermektedir. Bu bağlamda kamu harcamalarının etkinliği ve mali sürdürülebilirlik konusu, güncel kamu maliyesi literatüründe önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir (Afonso, Schuknecht & Tanzi, 2010; IMF, 2021).

Türkiye ekonomisi açısından bakıldığında ise kamu harcamalarının gelişimi, ülkenin uyguladığı kalkınma stratejileri, ekonomik krizler ve maliye politikası tercihleriyle yakından ilişkilidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında mali disiplinin ön planda tutulduğu ve kamu harcamalarının sınırlı olduğu bir yapı görülürken, 1930'lardan itibaren devletçi sanayileşme politikalarıyla birlikte kamu yatırımlarında belirgin bir artış yaşanmıştır (Boratav, 2007; Pamuk, 2014). Daha sonraki dönemlerde planlı kalkınma politikaları, sosyal devlet uygulamaları ve ekonomik krizler kamu harcamalarının düzeyi ve bileşimini önemli ölçüde etkilemiştir (Tezel, 1982).Türkiye üzerine yapılan ampirik çalışmalar kamu harcamalarının ekonomik büyüme ile ilişkisini farklı dönemler açısından incelemektedir. Özellikle kamu harcamalarının ekonomik daralma dönemlerinde çarpan etkisi yaratarak büyümeyi destekleyebileceği yönünde bulgular bulunmaktadır (Demir & Uzan, 2022). Buna karşılık bazı çalışmalar, kamu harcamalarının uzun dönemde ekonomik büyümenin bir sonucu olarak arttığını ve bu durumun Wagner Yasası ile uyumlu olduğunu göstermektedir (Kabaklarlı & Er, 2014). Daha güncel çalışmalar ise Türkiye'de kamu harcamalarının gelir esnekliğinin dönemsel olarak değiştiğini ve özellikle sosyal harcamaların artmasıyla birlikte kamu sektörünün ekonomideki ağırlığının yükseldiğini ortaya koymaktadır (Yıldız & Sarısoy, 2015). Kamu harcamalarının finansman yöntemi de literatürde önemli bir tartışma konusu olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de özellikle 1980 sonrası dönemde artan borçlanma ve para arzı genişlemesi, kamu maliyesinde kronik bütçe açıklarının ve enflasyonist baskıların ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Örneğin Altunç ve Aydın (2012) Türkiye ekonomisinde kamu sektörü büyüklüğü ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde Ay (2006) Wagner Yasası'nın Türkiye için geçerliliğini VAR analizi yöntemiyle test etmiş ve kamu harcamalarının ekonomik büyüme ile birlikte arttığını göstermiştir. Ağcakaya

(2003) ise Türkiye'de bütçe harcamalarının tarihsel gelişimini inceleyerek kamu maliyesindeki yapısal değişimlere dikkat çekmiştir.1994 ve 2001 krizleri, kamu harcamalarının sürdürülebilir olmayan finansman yöntemleriyle büyümenin nasıl kırılgan hale gelebileceğini göstermiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). 2001 sonrası dönemde uygulanan mali disiplin programları kamu maliyesinde belirli ölçüde iyileşme sağlasa da, 2008 küresel finansal krizi ve COVID-19 pandemisi gibi olağanüstü gelişmeler kamu harcamalarında yeniden genişlemeye yol açmıştır (TÜİK, 2023).

2. YÖNTEM

Bu çalışmada tarihsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH içindeki oranının 1923–2023 arasındaki seyri, dönemlendirilmiş nitel bir çözümleme çerçevesi içinde incelenmiştir. Bu kapsamda, erken Cumhuriyet (1923–1930), devletçilik ve savaş dönemi (1930–1950), liberalleşme ve altyapı yatırımları (1950–1960), planlı kalkınma ve sosyal devlet (1960–1980), liberalizasyon ve krizler (1980–2000) ile mali disiplin–reform ve kriz yönetimi dönemi (2000–2023) şeklinde alt dönemler oluşturulmuş; her bir dönem, kamu harcamalarının GSMH'ye oranındaki değişimle birlikte ekonomik, siyasi ve sosyal bağlamı içinde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın veri seti, başta TÜİK, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayımlanan resmi istatistikler olmak üzere, genel devlet ve merkezi yönetim harcama serilerinden oluşmaktadır. Bu nicel veriler, Boratav (2003, 2007), Pamuk (2014), Tezel (1982) gibi temel iktisat tarihi ve kamu maliyesi çalışmalarından elde edilen tarihsel bilgiler ve ikincil kaynaklarla karşılaştırmalı olarak kullanılmış; böylece sayısal serilerle arşivsel/tarihsel anlatılar arasında üçleme (triangulation) sağlanmaya çalışılmıştır.

Yöntemsel olarak çalışma, ampirik zaman serisi testi veya ekonometrik modelleme yapmak yerine, mevcut ampirik bulguları (örneğin Wagner Yasası, Keynesyen çarpan, optimal harcama oranı vb. üzerine yapılan çalışmalar) derleyerek, bunları Türkiye'nin tarihsel harcama dinamikleriyle ilişkilendiren kavramsal ve betimleyici bir çerçeve benimsemiştir. Kamu harcamalarının GSMH'ye oranındaki değişimler grafikler ve tablo destekli betimsel istatistiklerle sunulmuş; bu değişimlerin arkasındaki temel belirleyiciler (büyüme stratejisi, savaşlar, krizler, sosyal politika tercihi, finansman yapısı vb.) dönem bazında analiz edilmiştir.

Bu yöntem sayesinde, yalnızca oranın zaman içindeki artış ve azalışları değil; hangi dönemde, hangi politika tercihleri, kurumsal dönüşümler ve dış şoklar sonucunda bu hareketlerin ortaya çıktığı; söz konusu dinamiklerin ekonomik büyüme, makroekonomik istikrar ve sosyal refah üzerindeki etkilerinin nasıl şekillendiği bütüncül bir biçimde ortaya konulmuştur. İleride yapılacak çalışmalara zemin oluşturmak amacıyla, ulaşılan tarihsel bulgular, literatürdeki Keynesyen ve Wagnerci yaklaşımlar ile uluslararası karşılaştırmalı sonuçlarla da ilişkilendirilmiştir.

2.1. Araştırma Modeli

Çalışmada, Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH'ye oranı tarihsel süreç içerisinde dönemlere ayrılarak incelenmiş; her dönemin ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeleri bağlamında yorumlanmıştır. Çalışma, nitel (kavramsal) bir yaklaşım benimsemekte ve kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri literatürden elde edilen bulgular ve resmi istatistiklerle desteklenerek değerlendirilmiştir. Modelde, geçmişe yönelik veri setlerinden (ör. TÜİK, Kalkınma Bakanlığı, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı verileri) yararlanılmış, bu veriler dönemsel bağlamda grafiksel ve oransal analizlerle yorumlanmıştır. Bu yönüyle çalışma, ampirik test veya ekonometrik modellemeye dayanmayan, daha çok tarihsel eğilimlerin ve politikaların betimlenmesine odaklanan bir model kullanmaktadır. Böylece hem kamu harcamalarının gelişimi hem de ekonomik ve sosyal etkileri karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuştur.

3. TARİHSEL GELİŞİM

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te ilanıyla birlikte yeni devletin ekonomik yapılanması da şekillenmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nden miras kalan dağınık ve borçlu mali yapı, modern bir mali sistemin kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, erken Cumhuriyet döneminin ilk yedi yılı olan 1923-1930 arası, devletin mali kaynaklarını toparlama, kamu harcamalarını planlı bir çerçeveye oturtma ve ekonomik bağımsızlığı sağlama çabalarının öne çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde kamu harcamalarının yapısı, miktarı ve finansmanı, Türkiye'nin kalkınma modeline dair ipuçları sunmaktadır.

3.1. 1923–1930 Dönemi

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılında ilanı, sadece bir devletin siyasi bağımsızlığını değil, aynı zamanda ekonomik bağımsızlığını da hedefleyen köklü bir dönüşümü temsil etmektedir. Osmanlı Devleti'nden devralınan dağınık, borçlu ve verimsiz mali yapı, yeni kurulan cumhuriyet yönetimini, kamu maliyesi alanında köklü reformlar yapmaya zorlamıştır (Pamuk, 2014). 1923–1930 dönemi, Türkiye'nin mali yapılanmasının temellerinin atıldığı, mali disiplinin ön planda tutulduğu ve modern bir bütçe sisteminin yerleşmeye başladığı bir süreçtir. Türkiye'nin ekonomik tarihinde bu dönem, hem kurumsal inşa sürecini hem de modernleşme yolundaki ilk adımları temsil etmesi açısından özel bir öneme sahiptir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kamu harcamaları, temel olarak iç güvenlik, eğitim ve ulaştırma gibi alanlara odaklanmıştır (Tezel, 1982). 1924 bütçesinde toplam harcamalar yaklaşık 86 milyon lira olarak belirlenmiş, bunun büyük bir kısmı Millî Eğitim Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Bayındırlık Bakanlığı gibi temel hizmet alanlarına tahsis edilmiştir. Eğitim reformları, özellikle 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Öğretim Birliği Yasası) ile hız kazanmış; tüm okullar Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanarak merkezi bir eğitim politikası uygulanmaya başlanmıştır (Zurcher, 2004). Bu reformlar, eğitim harcamalarının bütçe içindeki payını %11 seviyesine çıkarmıştır.

Ulaştırma alanında ise demiryolu yatırımları ön planda olmuştur. Mevcut demiryolu hatlarının devletleştirilmesi ve yeni hatların inşası, ülkenin ekonomik ve stratejik

bütünlüğünü sağlamayı hedeflemiştir. 1927 yılında çıkarılan 1042 sayılı yasa ile demiryollarının devletleştirilmesi sağlanmış ve yeni hat projelerine öncelik verilmiştir. Bu çabalar, hem iç ticaretin canlanmasına hem de bölgeler arası entegrasyona katkıda bulunmuştur. Savunma harcamaları da bu dönemde önemli bir yer tutmuştur. Lozan Antlaşması sonrasında modern bir ordu kurulması, savunma bütçesinin büyümesine yol açmıştır. 1925 bütçesinde savunma harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payı yaklaşık %25 olarak gerçekleşmiştir (Tezel, 1982). Bu oran, genç cumhuriyetin güvenlik kaygılarına ve bölgesel istikrarsızlığa verdiği önemi göstermektedir.

1923–1930 dönemi, kamu harcamalarının sınırlı tutulduğu, mali disiplinin öncelendiği bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nden devralınan dış borç yükü, mali disiplini zorunlu kılmıştır. 1928 yılında Düyun-u Umumiye borçlarının devralınması, kamu maliyesi üzerindeki baskıyı daha da artırmıştır (Boratav, 2007). Buna rağmen hükümet, borçlanmaya dayalı finansman yerine vergi gelirlerini ve öz kaynakları kullanma yoluna gitmiştir. Aşar Vergisi'nin 1925'te kaldırılması, köylü üzerindeki mali yükü hafifletmiş ancak devletin vergi gelirlerinde önemli bir azalmaya yol açmıştır (Pamuk, 2014).

Bu dönemde kamu harcamalarının GSMH'ye oranı yaklaşık %7 civarında seyretmiştir (Tezel, 1982). Bu düşük oran, hem kamu harcamalarının sınırlılığını hem de ekonomik kapasitenin kısıtlılığını yansıtmaktadır. Kamu harcamalarının düşük seviyede tutulması, fiyat istikrarını koruma ve enflasyonu önleme amacıyla da bağlantılıdır. Aynı zamanda, devletin ekonomik alanda henüz sınırlı bir aktör olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, altyapı ve temel hizmet alanlarına yapılan harcamalar, kalkınma perspektifinden değerlendirildiğinde uzun vadede önemli etkiler yaratmıştır. 1929 Buhranı ile birlikte yabancı sermaye bulma olanağı da ortadan kalktığından devlet kaynaklarına yatırım açsından yönelinmek zorunda kalınmıştır. Bu süreçte yapılan demiryolu yatırımları, bölgesel ticareti canlandırmış ve yerel pazarların ulusal pazara entegrasyonunu hızlandırmıştır. Eğitim reformları ise, uzun vadede beşeri sermayeyi güçlendirmiş ve modernleşme sürecini desteklemiştir (Keyder, 1981).

3.2. 1930–1950 Dönemi

1930–1950 dönemi, Türkiye'nin ekonomi tarihinde devletin ekonomideki rolünün belirgin biçimde arttığı bir dönemdir. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın etkileri ve özel sektörün zayıf kapasitesi, devletin doğrudan ekonomik faaliyetlere katılmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, devletçilik politikalarının uygulanması, kamu harcamalarının yapısında ve GSMH içindeki oranında kayda değer artışlara yol açmıştır (Boratav, 2007).

1930'lu yıllarda devletçilik, Türkiye'nin kalkınma stratejisinin temel taşı haline gelmiştir. Devletçilik politikası, özel sermayenin yetersizliğine çözüm olarak düşünülmüş; devletin öncülüğünde sanayi tesisleri, altyapı yatırımları ve kalkınma projeleri gerçekleştirilmiştir (Keyder, 1981). 1933'te Birinci Sanayi Planı ve 1937'de İkinci Sanayi Planı yürürlüğe konularak sanayileşme süreci hızlandırılmıştır. Bu planlar çerçevesinde Sümerbank, Etibank, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) ve Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE) gibi önemli kamu iktisadi teşebbüsleri kurulmuştur (Boratav, 2007). Bu

dönemde kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %10–13 aralığında seyretmiştir (Pamuk, 2014). 1930'larda yaklaşık %10 civarında olan oran, 1938 yılı itibarıyla %13'e yükselmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında ise savunma harcamalarının artmasıyla bu oran %20'lere yaklaşmıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). Demiryolları, şeker fabrikaları, tekstil tesisleri ve çimento fabrikaları gibi altyapı ve sanayi yatırımları bu dönemin karakteristik unsurlarındandır. 1930'larda demiryolu uzunluğu yaklaşık 3.000 km artırılarak, 1938 yılında toplam 7.300 km'ye ulaşmıştır. Bu yatırımlar, bölgesel kalkınma farklarını azaltma ve iç pazar bütünlüğünü sağlama amacı taşımıştır. Sanayi planları doğrultusunda devlet eliyle kurulan fabrikalar, Türkiye'de sanayileşmenin çekirdek yapısını oluşturmuş, ithalat bağımlılığını azaltmaya yönelik stratejik bir araç olarak değerlendirilmiştir (Boratav, 2003).

1939'da başlayan II. Dünya Savaşı, Türkiye'yi doğrudan etkilememekle birlikte, güvenlik kaygıları nedeniyle savunma harcamalarının ciddi şekilde artmasına neden olmuştur. 1940'lı yıllarda kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %15–20 arasında değişmiştir (Pamuk, 2014). Savaş yıllarında bütçe büyük ölçüde savunma ve stoklama harcamalarına yönelmiş; demiryolu ve ulaştırma yatırımları da sürdürülmüştür. Bu dönemde "Varlık Vergisi" gibi yeni vergi uygulamaları devreye sokulmuş, ekonomik kaynakların mobilizasyonu amaçlanmıştır. Bununla birlikte, savaş ekonomisinin yarattığı mali baskı, kamu bütçelerinde açıkların artmasına ve bazı temel kamu hizmetlerinde aksamalara yol açmıştır (Keyder, 1981). 1930'lu ve 1940'lı yıllarda kamu harcamaları ağırlıklı olarak iç kaynaklardan, özellikle vergi gelirlerinden ve borçlanmalardan karşılanmıştır. Savaş döneminde uygulanan yüksek oranlı vergiler ve zorunlu tasarruf tedbirleri, bütçe dengesini sağlamada kısmen başarılı olmuş; ancak ekonomik refah düzeyinde düşüşe ve fiyat artışlarına neden olmuştur (Pamuk, 2014). 1940'lı yılların sonunda, savaş sonrası döneme geçişle birlikte kamu harcamalarında kısmi bir azalma gözlenmiş, ancak GSMH'ye oranı bakımından hâlâ yüksek seviyelerde kalmıştır.

1930–1950 döneminde kamu harcamalarının artışı, Türkiye'nin ekonomik yapısında kalıcı değişimlere zemin hazırlamıştır. Devletçi sanayi yatırımları sayesinde yerli üretim kapasitesi gelişmiş, iş gücü istihdamı artmış ve yeni teknolojiler transfer edilmiştir (Boratav, 2007). Ancak yüksek savunma harcamaları ve savaş döneminin mali baskıları, özellikle eğitim, sağlık gibi sosyal hizmet alanlarında yeterli kaynak tahsis edilememesine yol açmıştır. Öte yandan, altyapı projeleri ve sanayi tesislerinin kurulması, uzun vadede bölgesel kalkınmayı hızlandırmış ve tarım ekonomisine dayalı yapının dönüşümünü tetiklemiştir (Tezel, 1982).

3.3. 1950–1960 Dönemi

1950–1960 dönemi, Türkiye ekonomisinde liberal politikaların öne çıktığı, özel sektörün teşvik edildiği ve kalkınma hedeflerinin yeniden şekillendiği bir on yılı ifade etmektedir. 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte devletçi ekonomik yaklaşımdan daha liberal ve piyasa odaklı politikalara geçiş yapılmıştır. Ancak bu dönemde

kamu harcamaları azalmamış, aksine altyapı, ulaştırma ve tarımsal modernizasyon projelerine bağlı olarak artmaya devam etmiştir (Boratav, 2007).

Demokrat Parti iktidarı, ekonomik kalkınmanın motoru olarak özel sektörü görmüş, devletin ekonomideki doğrudan müdahalesini azaltmayı hedeflemiştir. Buna rağmen, kalkınma stratejileri çerçevesinde kamu harcamaları büyük oranda yatırım odaklı bir şekilde kullanılmıştır (Keyder, 1981).

Özellikle ulaştırma ve karayolu yatırımları, bu dönemin kamu harcamaları içindeki en önemli kalemlerden biri olmuştur. 1950 yılında yaklaşık 1.500 km olan asfalt yol uzunluğu, 1960'a gelindiğinde 6.500 km'ye çıkarılmıştır (Pamuk, 2014). Bu yatırımlar, hem şehirlerarası ulaşımın geliştirilmesi hem de tarımsal ürünlerin pazara ulaştırılması açısından kritik bir rol oynamıştır. 1950'li yıllarda tarım sektörü, Türkiye ekonomisinin temel dayanak noktası olmayı sürdürmüştür. Traktörleşmenin yaygınlaştırılması, sulama altyapılarının geliştirilmesi ve tarım kredi kooperatiflerinin desteklenmesi gibi politikalar, kamu harcamalarının yönünü belirlemiştir (Boratav, 2003).

Marshall Planı çerçevesinde alınan yardımlar ve dış krediler, tarımsal üretim kapasitesinin artırılmasına katkı sağlamıştır (Pamuk, 2014). Ziraat Bankası aracılığıyla verilen uygun koşullu krediler, çiftçilerin makineleşmeye yönelmesini kolaylaştırmış, böylece üretimde verimlilik artışı sağlanmıştır. Ancak bu süreçte, tarımda aşırı makineleşme ve plansız üretim artışı, bazı bölgelerde verimsizlik ve borç sarmalı gibi olumsuz sonuçlara da yol açmıştır. 1950'li yılların başında kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %13,6 civarında seyretmiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). On yılın sonunda, özellikle yatırımlara ayrılan payın artmasıyla birlikte bu oran %17,2 seviyesine yükselmiştir. 1955 yılı itibarıyla oran yaklaşık %17 olarak ölçülmüştür (Keyder, 1981). Kamu harcamalarındaki bu artış, genelde altyapı ve kalkınma projelerinden kaynaklanmış olsa da, savunma ve sosyal hizmet harcamalarının da yükseldiği görülmektedir. Kore Savaşı sonrası dönemde, Türkiye'nin NATO'ya üyeliğiyle birlikte savunma harcamaları da artış göstermiştir (Pamuk, 2014).

1950'li yılların ikinci yarısında, kamu harcamalarının artması bütçe açıklarının yükselmesine neden olmuştur. 1954'ten itibaren açıklar emisyon yoluyla finanse edilmeye başlanmış, bu durum parasal genişlemeyi ve enflasyonu beraberinde getirmiştir. Artan enflasyon, halkın satın alma gücünü zayıflatmış ve sosyal huzursuzlukları tetiklemiştir. Yatırım odaklı harcamaların hızlı şekilde artırılması, söz konusu yatırımların uzun dönemli kazanımlar sağlayacak olmasından dolayı ekonomideki dengesizliklerin daha da derinleşmesine zemin hazırlamıştır (Boratav, 2007).

Öte yandan, Marshall Planı ve diğer dış yardımların etkisiyle kısa vadede pozitif büyüme performansı sağlanmış, ancak bu kaynakların geri ödemesi ve sürdürülebilirliği tartışmalı hale gelmiştir. 1950–1960 dönemi kamu harcamaları, kısa vadede ekonomik büyümeyi desteklemiş, altyapının gelişmesini sağlamış ve tarımda modernizasyonu hızlandırmıştır. Ancak makroekonomik dengesizliklerin ortaya çıkması, dönemin sonuna doğru ekonomik istikrarın bozulmasına yol açmıştır (Tezel, 1982).

Karayolu yatırımları sayesinde kırsal bölgeler merkezlere daha kolay bağlanmış, mal ve hizmet akışı hızlanmış, ancak bu süreç kırsal göçleri de teşvik etmiştir. Yine bu dönemde, sosyal harcamalarda gözle görülür artış yaşansa da, sağlık ve eğitim gibi alanlarda hâlâ yetersizlikler olduğu belirtilmektedir (Pamuk, 2014). Karayolları, sulama ve tarımsal modernizasyon yatırımları büyümeyi hızlandırmış; fakat dönem sonunda bütçe açıklarının para arzı genişlemesiyle finanse edilmesi enflasyonu belirgin biçimde artırmış ve borç yükünün hızla büyümesine yol açmıştır. Marshall Planı desteği kısa dönemli büyümeyi güçlendirse de, 1958'de yaşanan dış borç krizi kamu harcamalarının finansman yapısının makroekonomik kırılganlığa ne kadar duyarlı olduğunu göstermiştir.

3.4. 1960–1980 Dönemi

1960–1980 dönemi, Türkiye ekonomisinde planlı kalkınma döneminin başladığı ve devletin sosyal devlet anlayışını anayasal güvence altına aldığı bir süreç olarak öne çıkmaktadır. 1961 Anayasası ile sosyal devlet ilkesi kabul edilmiş, devletin ekonomik ve sosyal alanlardaki müdahalesi genişlemiştir. Bu süreçte beş yıllık kalkınma planları yürürlüğe girmiş, kamu harcamaları artarak GSMH içindeki payı yükselmiştir (Boratav, 2007; Pamuk, 2014). 1960'lı yılların başında devletin ekonomik ve sosyal hayattaki rolü, 1961 Anayasası ile kurumsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Anayasanın sosyal devlet vurgusu, özellikle eğitim, sağlık ve altyapı alanlarında kamu harcamalarının artmasına yol açmıştır (Tezel, 1982).

1963 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı yürürlüğe girmiş; sanayileşme, ithal ikamesi, bölgesel kalkınma ve gelir dağılımında adalet hedeflenmiştir. Kalkınma planları çerçevesinde kamu yatırımları, sanayi altyapısı, enerji ve ulaştırma projelerine yönlendirilmiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013).

1960'ların ortalarında kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %18–20 seviyesine yükselmiştir (Boratav, 2003). Bu artış, kamu yatırımlarının yanı sıra sosyal güvenlik ve sosyal hizmet harcamalarının genişlemesinden kaynaklanmıştır. 1970'li yıllara gelindiğinde, kamu harcamalarının GSMH'deki payı %20'nin üzerine çıkmış, 1979 yılı itibarıyla yaklaşık %22 seviyesine ulaşmıştır (Pamuk, 2014). Bu dönemde artan petrol fiyatları, küresel ekonomik krizler ve artan toplumsal talepler, harcamaları daha da yukarı çekmiştir.

1960'lı ve 1970'li yıllarda, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik hizmetlerine ayrılan pay önemli ölçüde artmıştır. Yeni okul ve hastane inşaatları, köy kalkınma projeleri, kooperatif destekleri ve kırsal altyapı yatırımları kamu harcamalarının temel kalemlerini oluşturmuştur (Keyder, 1981).Sosyal harcamalardaki artış, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve sosyal adaletin sağlanması açısından önemli bir adım olmuştur. Ancak, artan harcamaların büyük ölçüde vergi gelirleriyle değil, iç ve dış borçlanma ve para arzı genişlemesiyle finanse edilmesi, ekonomik istikrarı tehdit etmeye başlamıştır (Zaim, 1997).

1970'li yılların ortalarından itibaren yaşanan petrol krizleri ve uluslararası finansal dalgalanmalar, Türkiye ekonomisinde dengesizlikleri derinleştirmiştir. Artan kamu harcamaları, bütçe açıklarının büyümesine yol açmış; bu açıklar emisyon yoluyla kapatılmış ve enflasyonist baskılar güçlenmiştir (Boratav, 2007).Ayrıca, döviz darboğazları, ithalatın kısıtlanmasına ve sanayi üretiminde aksamaya neden olmuştur. Kamu sektöründeki hızlı büyüme ve kaynak tahsisindeki verimsizlikler, ekonomik yapının kırılganlığını artırmıştır (Pamuk, 2014). Kamu harcamalarının artması, kısa vadede sosyal hizmetlerin yaygınlaşmasına, altyapının gelişmesine ve sanayinin büyümesine katkıda bulunmuştur. Özellikle kırsal bölgelerde yol, elektrik, su ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, yaşam kalitesinin artmasına imkan sağlamıştır (Tezel, 1982). Ancak, kamu harcamalarının verimsiz kullanımı, plansız genişleme ve mali disiplin eksikliği, uzun vadede ekonomik istikrarı olumsuz etkilemiştir. 1970'lerin sonuna doğru yüksek enflasyon, işsizlik ve gelir dağılımında bozulma gibi sosyal sorunlar daha belirgin hale gelmiştir (Keyder, 1981). Planlı kalkınma yaklaşımıyla kamu harcamaları sosyal devlet ve sanayi altyapısına yönelmiş; bu durum beşeri sermaye birikimi ve sanayi üretimi üzerinden uzun dönemli büyümeyi desteklemiştir. Ancak 1970'lerde artan kamu açıkları, petrol şokları ve verimsiz harcama kalemlerinin genişlemesi enflasyonun kronikleşmesine ve dış borç yükünün hızla artmasına neden olmuş; dönem sonunda ekonomik istikrar ciddi biçimde zayıflamıştır.

3.5. 1980–2000 Dönemi

1980–2000 dönemi, Türkiye'de ekonomik liberalizasyon, piyasa odaklı reformlar ve özelleştirme politikalarının ön plana çıktığı bir dönemdir. 1980 yılında yürürlüğe giren 24 Ocak Kararları ile devletin ekonomideki aktif rolünün azaltılması ve serbest piyasa mekanizmalarının güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Boratav, 2007). Ancak, bu dönemde kamu harcamalarının GSMH'ye oranında beklenen düşüş hemen gerçekleşmemiş; aksine çeşitli ekonomik krizler, yüksek enflasyon ve sosyal harcamalardaki artış nedeniyle kamu harcamaları yüksek seviyelerde seyretmiştir (Pamuk, 2014).

1980'li yıllarda serbest piyasa ekonomisine geçiş, ihracata dayalı büyüme modeli, sermaye piyasalarının geliştirilmesi ve döviz kurlarının serbestleştirilmesi gibi temel reform adımları atılmıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). Devletin birçok üretim alanından çekilmesi, kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) özelleştirilmesi ve dış ticaretin serbestleştirilmesi süreçleri hız kazanmıştır (Keyder, 1981). Ancak, bu dönüşüm sürecinde devletin sosyal harcamalara yönelik yükümlülükleri devam etmiş, özellikle sağlık, eğitim ve altyapı alanlarına yapılan harcamalar artarak devam etmiştir. Ayrıca, sosyal güvenlik açıklarının büyümesi, kamu maliyesi üzerinde baskı yaratmıştır. 1980'li yılların başında kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %20 civarındayken, 1990'lı yıllara gelindiğinde bu oran %20–25 bandında dalgalanmıştır (Boratav, 2003). Özellikle 1994 ve 1999 yıllarında yaşanan ekonomik krizler, kamu harcamalarını artırıcı bir etki yaratmış; sosyal destek paketleri, bankacılık sektörüne yapılan müdahaleler ve borç yükümlülüklerinin artması harcamaları yukarı çekmiştir (Pamuk, 2014). 1990'lı yılların ikinci yarısında sosyal güvenlik sisteminin açıklarının büyümesi, kamunun finansman ihtiyacını artırmış ve bu

durum kamu borç stokunun hızla yükselmesine yol açmıştır. Kriz dönemlerinde kamu harcamaları, GSMH'nin %25'ine kadar ulaşmıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). 1980 sonrası dönemde uygulanan özelleştirme politikaları, kamu harcamalarını azaltma ve devletin ekonomik yükünü hafifletme amacı taşımıştır. Ancak özelleştirmeler, beklenen ölçüde gelir yaratmakta ve borç stokunu azaltmakta yeterince başarılı olamamıştır (Boratav, 2007). Birçok KİT'in verimsiz çalışması ve zarar etmesi, kamu maliyesine ek yük getirmiş; özelleştirme gelirleri çoğunlukla cari harcamaları finanse etmek için kullanılmıştır (Pamuk, 2014). Dolayısıyla, özelleştirme politikaları kısa vadede kamu harcamalarını azaltmak yerine, geçici kaynak sağlamaya yönelik bir araç haline gelmiştir. 1980–2000 döneminde kamu harcamalarının artışı, kısa vadede sosyal refah hizmetlerinin yaygınlaşmasına ve altyapının modernleşmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle sağlık ve eğitim alanındaki yatırımlar, toplumsal yaşam kalitesinin yükselmesine destek olmuştur (Tezel, 1982). Ancak, yüksek faiz ödemeleri ve büyüyen borç yükü, kamu maliyesinin yapısal dengesini bozmuş; makroekonomik istikrarsızlık, enflasyonist baskılar ve faiz sarmalı şeklinde kendini göstermiştir (Zaim, 1997). Yüksek enflasyon ve kronik bütçe açıkları, gelir dağılımında bozulma ve toplumsal huzursuzluk gibi sosyal sorunları da beraberinde getirmiştir. Liberalizasyon süreci büyümeyi ihracata dayalı bir yapıya yönlendirirken, kamu harcamalarının kompozisyonu giderek faiz ödemeleri ve sosyal güvenlik açıkları lehine bozulmuş; bu durum hem enflasyonun kronikleşmesine hem de borç stokunun kontrolsüz biçimde yükselmesine yol açmıştır. 1994 ve 2001 krizlerini tetikleyen mali kırılganlıklar, kamu harcamalarının verimsiz bileşimi ve yüksek faiz yükünün makroekonomik istikrarı zayıflatan temel etkenler olduğunu göstermiştir.

3.6. 2000–2023 Dönemi

2000–2023 dönemi, Türkiye ekonomisi açısından yapısal reformların hızlandığı, mali disiplinin öncelendiği ve küresel krizlerin de etkisiyle dalgalı bir seyir izlenen bir dönem olarak öne çıkmaktadır. 2001 yılında yaşanan ağır ekonomik kriz, Türkiye'yi kapsamlı bir mali ve kurumsal reform sürecine sürüklemiş; kamu harcamalarının kontrol altına alınması ve mali disiplinin sağlanması temel hedef haline gelmiştir (Pamuk, 2014). Ancak, bu dönemin ilerleyen yıllarında küresel finansal kriz (2008) ve COVID-19 pandemisi (2020 sonrası) gibi olağanüstü gelişmeler, kamu harcamalarının yeniden artmasına neden olmuştur.

2001 krizi, kamu kesimi borçlanma gereğinin yüksekliği, mali disiplinin zayıflığı ve bankacılık sektöründeki yapısal sorunlardan kaynaklanmıştır. Kriz sonrası uygulanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı kapsamında bütçe disiplinini sağlamak ve kamu açıklarını azaltmak amacıyla önemli adımlar atılmıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). 2002'de göreve gelen Hükümet, kamu maliyesinde sıkı kontrol ve şeffaflığı artırmaya yönelik politikalar izlemiş, sosyal güvenlik reformları yapılmış ve vergi sisteminde iyileştirmeler gerçekleştirilmiştir (Boratav, 2007). Bu reformlar, 2000'li yılların başında kamu harcamalarının GSMH'ye oranının düşmesine katkıda bulunmuştur.

2001 yılında kamu harcamalarının GSMH'ye oranı yaklaşık %33 seviyesindeyken, 2006 yılında bu oran %31'e gerilemiştir (TÜİK, 2023). Ancak, 2008 küresel finansal krizinin etkisiyle mali teşvik paketleri devreye sokulmuş, sosyal destekler artırılmış ve kamu yatırımlarına hız verilmiştir. Bu gelişmeler, 2010 yılında oranı yeniden %32,5 seviyesine yükseltmiştir.

2010'lu yılların ikinci yarısında, artan sosyal transferler, sağlık ve altyapı yatırımları, kamu harcamalarını yüksek tutmaya devam etmiştir. 2019 itibarıyla kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %35,1 seviyesine çıkmıştır (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2024).

COVID-19 pandemisinin 2020 yılında başlaması, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de kamu maliyesi üzerinde baskı yaratmıştır. Sağlık harcamaları, sosyal destek ödemeleri ve ekonomik canlandırma paketleri nedeniyle 2023 yılında kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %35,7'ye ulaşmıştır (TÜİK, 2023).

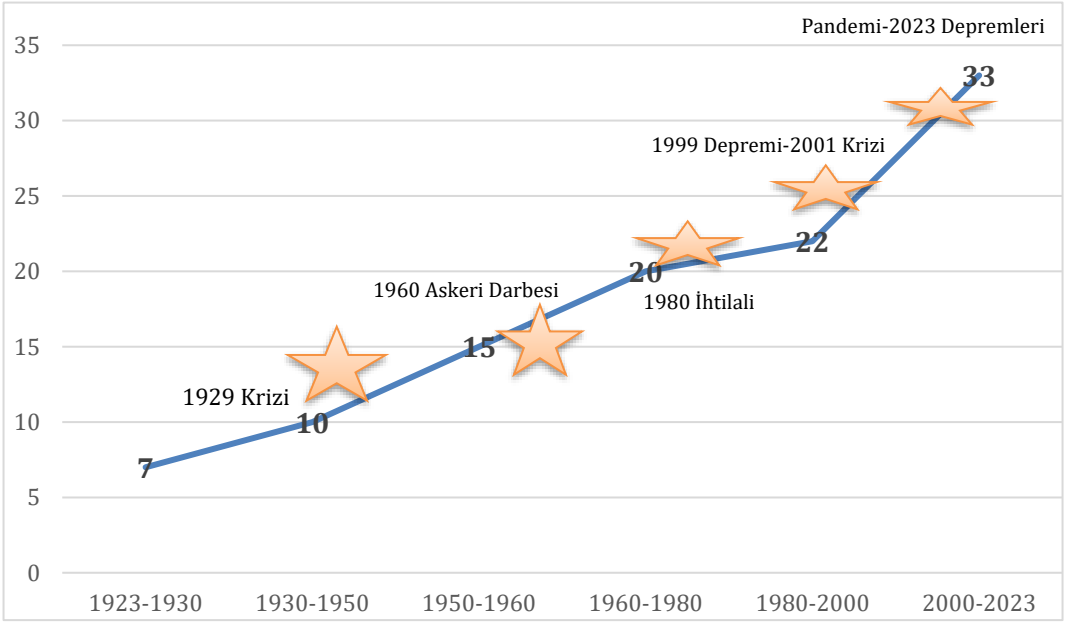
2000'li yıllardan itibaren Türkiye'de sosyal devlet anlayışının güçlendirilmesi hedeflenmiş, sosyal yardımlar ve sosyal güvenlik sistemine yönelik harcamalar artırılmıştır (Pamuk, 2014). Sağlıkta Dönüşüm Programı çerçevesinde şehir hastaneleri projeleri hayata geçirilmiş, sağlık hizmetlerine erişim genişlemiştir.

2000'li yılların başındaki reformlar, Türkiye'de bütçe açıklarının azalmasına ve kamu borç stokunun görece kontrol altına alınmasına yardımcı olmuştur (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). Ancak, 2010'lu yıllardan itibaren artan cari açık, döviz kuru dalgalanmaları ve yüksek faiz giderleri kamu maliyesi üzerinde yeniden baskı oluşturmuştur. Özellikle sosyal transferlerin artması ve bazı büyük altyapı yatırımlarının finansmanı için yapılan borçlanmalar, kamu maliyesinin kırılganlığını artırmıştır. Enflasyonist baskılar ve mali sürdürülebilirlik kaygıları, kamu harcamalarının etkinliği konusunda tartışmalara yol açmıştır. Artan kamu harcamaları, sosyal refahın gelişmesine, sağlık ve eğitim hizmetlerinin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Yoksulluk oranının azalmasında ve gelir dağılımındaki iyileşmelerde kamu harcamalarının önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir (Pamuk, 2014). Ancak, harcamaların verimlilik odaklı olmaması, kaynak dağılımında dengesizliklerin sürmesine ve uzun vadede kamu borçlanmasının artmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle pandeminin etkisiyle yapılan hızlı ve büyük ölçekli kamu harcamaları, bütçe disiplininde gevşemelere neden olmuştur. 2001 sonrası mali disiplin ve yapısal reformlar bütçe dengesi ve borç sürdürülebilirliği açısından olumlu sonuçlar doğurmuş; bu ortam büyümeyi desteklemiştir. Ancak 2010 sonrasında artan sosyal transferler, büyük altyapı projelerinin etkisi, özellikle kur şoklarıyla birleştiğinde kamu borç dinamiklerini yeniden baskı altına almış; enflasyon ise genişleyici maliye politikaları, maliyet artışları ve döviz kuru geçişkenliği nedeniyle yükselmiştir. 2023 Kahramanmaraş-Hatay Depremleri'nin yıkıcı etkisi ile birlikte kamu harcamalarının talep yönlü etkisi birçok alt dönemde büyümeyi destekleyici rol oynamaya devam etmiştir.

3.7 Dönemsel Analiz

Aşağıdaki grafik, 1923–2023 döneminde Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH'ye oranının dönemsel değişimini göstermektedir. Bu grafik, kamu harcamalarının tarihsel süreçteki artış eğilimini ve dönemin ekonomik-politik gelişmeleriyle olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

Şekil 1. Türkiye'de Kamu Harcamalarının GSMH'ye Oranı (%)

Kaynak: Boratav, K. (2007). Türkiye iktisat tarihi, 1908–2005. Ankara: İmge Kitabevi. Demir, Ö., & Uzan, S. (2022). Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal ve doğrusal olmayan ilişkinin incelenmesi. İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi, 4(2), 56–69.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kamu harcamalarının GSMH'ye oranı düşük seviyelerde seyretmiştir. Bunun temel nedeni, yeni kurulan devletin mali disiplini öncelemesi, Osmanlı'dan devralınan borç yükünü hafifletme çabası ve sınırlı ekonomik kapasiteyle hareket etme zorunluluğudur. Bu dönemdeki kamu harcamaları daha çok temel kamu hizmetlerine özellikle eğitim, iç güvenlik ve ulaştırma odaklanmıştır. Tezel (1982), erken Cumhuriyet maliyesinin "ihtiyatlı ve dengeleyici" bir yapıda olduğunu vurgular. Pamuk (2014) ise bu dönemi devletin mali istikrarı sağlamaya öncelik verdiği bir yeniden yapılanma evresi olarak tanımlar.

1929'da tüm dünyada yaşanan Büyük İktisadi Buhranı sonrası 1930'lu yıllarda devletçilik politikalarının benimsenmesi, sanayileşme hamlelerinin hızlanması ve kalkınma planlarının uygulanmasıyla kamu yatırımları belirgin biçimde artmıştır. Birinci ve İkinci Sanayi Planları çerçevesinde devlet, üretimin stratejik alanlarında doğrudan yatırımcı konuma gelmiş; Sümerbank ve Etibank gibi KİT'ler ülkenin sanayi altyapısını şekillendirmiştir (Boratav, 2007). II. Dünya Savaşı yıllarında ise güvenlik kaygıları ve zorunlu stoklama uygulamaları nedeniyle kamu harcamalarının seviyesi daha da yükselmiş, oran yaklaşık %10 seviyelerine çıkmıştır. Bu artış, Keyder'in (1981) belirttiği üzere, devletin "müdahaleci ve düzenleyici" niteliğinin güçlendiği bir döneme denk gelmektedir.

1950'lerde Demokrat Parti iktidarıyla birlikte daha liberal ekonomi politikalarına geçilmiş; buna rağmen karayolları, sulama altyapısı, tarımsal mekanizasyon ve enerji yatırımları gibi yüksek maliyetli projeler kamu harcamalarının artmasına neden olmuştur. Oranın %15 düzeyine yükselmesi, Marshall Planı kapsamında alınan dış yardımların ve dış kredi kanalının açılmasının da etkisiyle gerçekleşmiştir (Pamuk, 2014).

Askeri rejim sonrası geçilen 1961 Anayasası ile sosyal devlet ilkesinin güçlenmesi, sosyal güvenlik, eğitim, sağlık ve altyapı yatırımlarının genişlemesine neden olmuştur. Sanayi altyapısına yönelik kamu yatırımlarının yoğunlaşması oranı %20 seviyesine taşımıştır. Bu gelişme, Türkiye'nin ithal ikameci kalkınma modeliyle uyumludur; nitekim 1960–1980 döneminin, Wagner Yasası'nın öngörüsüyle örtüşen biçimde, ekonomik büyümeyle birlikte kamu harcamalarının da arttığı bir süreç olduğu literatürde sıkça belirtilmektedir (Kabaklarlı & Er, 2014; Altunç & Aydın, 2012).

1980 sonrası yaşanan askeri darbe ve tekrar geçilen demokratikleşme döneminde serbest piyasa reformları uygulamaya konulmuş; özelleştirmeler, KİT'lerin küçültülmesi ve dışa açıklığın artırılması amaçlanmıştır. Ancak serbestleşme süreci, kamu harcamalarında beklenen düşüşü hemen yaratmamıştır. Bunun nedeni, sosyal güvenlik açıklarının büyümesi, yüksek faiz ödemeleri ve ekonomik krizlerin maliye politikası üzerinde oluşturduğu baskılardır. 1990'lı yıllarda yaşanan 1994 ve 2001 krizleri sırasında sosyal transferlerin artması, bankacılık sektörüne yönelik kurtarma paketleri ve kamu borçlanmasının yükselmesi oranı %22 seviyesine taşımıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). Boratav (2007), bu dönemi "faiz yükü ile sosyal yükümlülüklerin birleşerek mali dengeyi zorladığı" bir yapı olarak nitelendirir.

2000'li yılların başında uygulanan sıkı mali disiplin ve yapısal reformlar kamu harcamalarının kontrol altına alınmasını hedeflemiş ve ilk yıllarda kısmi bir gerileme yaratmıştır. Ancak sonraki dönemde sosyal yardımların yaygınlaşması, sağlıkta dönüşüm programı, üniversite ve okul yatırımları, büyük ölçekli ulaştırma projeleri ve özellikle COVID-19 pandemisi gibi olağanüstü gelişmeler kamu giderlerinin hızla artmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler sonucunda oran 2023'te %33 seviyesine kadar yükselmiştir (TÜİK, 2023)..

Genel olarak bakıldığında, Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH'ye oranı uzun vadede yükselen bir eğilim göstermektedir. Wagner Yasası'nın işaret ettiği gibi, devletin üstlendiği ekonomik ve sosyal sorumlulukların zaman içinde genişlemesi bu artışı büyük ölçüde açıklamaktadır. Artışın önemli kısmı, sosyal refah harcamaları, altyapı projeleri ve kriz dönemlerinde devreye alınan mali teşvik politikalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, kamu harcamalarındaki genişlemenin makroekonomik riskleri de beraberinde getirdiği görülmektedir: bütçe açıklarının yükselmesi, faiz yükünün artması, enflasyonist baskılar ve borç dinamiklerindeki bozulma gibi sonuçlar literatürde sıklıkla vurgulanmaktadır (Ağcakaya, 2003).

Son 20 yılda gözlenen hızlı artış, sosyal politika genişlemesi ve olağanüstü ekonomik şoklara (pandemi, deprem, küresel finansal dalgalanmalar) verilen mali tepkilerle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, kamu harcamalarındaki yükseliş hem ekonomik büyümeyi destekleyici bir rol üstlenmekte hem de mali sürdürülebilirlik açısından dikkatli yönetilmesi gereken bir sürece işaret etmektedir.

3.8 Genel Bulgular

Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH'ye oranı, uzun dönemli bir artış eğilimi sergileyerek devletin ekonomik ve sosyal alandaki rolünün giderek genişlediğini göstermektedir. Erken Cumhuriyet döneminde mali disiplin ve borç yönetimi önceliği harcamaların düşük seyretmesine yol açarken, 1930'larda devletçilik politikaları ve 2. Dünya Savaşı nedeniyle yapılan sanayi, ulaştırma ve savunma harcamaları oranı belirgin şekilde artırmıştır. 1950–1960 döneminde liberal politikalara rağmen karayolu ve tarımsal modernizasyon yatırımları, 1960–1980 yılları arasında ise sosyal devlet anlayışı ve planlı kalkınma uygulamaları kamu harcamalarının hızla yükselmesine neden olmuştur. 1980 sonrası liberalizasyon sürecinde özelleştirmeler ve piyasa reformları devletin ekonomik rolünü azaltmayı hedeflese de sosyal güvenlik açıkları, yüksek faiz yükü ve kriz müdahaleleri harcamaların yüksek seviyelerde kalmasına yol açmıştır. 2000'li yılların başında mali disiplin ve yapısal reformlar harcamaların oranında kısmi bir düşüş sağlasa da, 2010 sonrası dönemde artan sosyal transferler, sağlık ve altyapı yatırımları ile COVID-19 pandemisi ve 2023 depremlerinin yarattığı olağanüstü finansman ihtiyacı, oranı yeniden yükseltmiştir. Bulgular genel olarak, kamu harcamalarındaki artışların birçok dönemde büyümeyi desteklediğini, ancak finansmanı borçlanma veya para arzı yoluyla karşılanan genişlemelerin enflasyonist baskıları artırarak bütçe açığı ve borç sürdürülebilirliği üzerinde risk oluşturduğunu göstermektedir; bu nedenle Türkiye'de kamu harcamalarının ekonomik etkileri büyük ölçüde harcama bileşimine, finansman yöntemine ve kriz dönemlerinde uygulanan politikaların niteliğine bağlı olarak şekillenmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye'de kamu harcamalarının GSMH'ye oranı, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze uzanan süreçte modernleşme hedefleri, ekonomik yapı, krizler ve kalkınma stratejilerinin etkisi altında dalgalı ancak uzun vadede artan bir seyir izlemiştir. 1923–1930 döneminde mali disiplin ve ekonomik bağımsızlık hedefleri harcamaların düşük tutulmasına yol

açarken, yerli sermaye birikiminin olmaması ve 1929 Buhranı sebebiyle eğitim, ulaştırma ve savunma yatırımları ilerleyen dönemlerde devletçi kalkınma modeline zemin hazırlamıştır. 1930–1950 arasında devletçilik politikaları, sanayi planları ve savaş ekonomisi kamu harcamalarında belirgin bir artış yaratmış; bu artış sanayi altyapısının kurulmasını sağlamakla birlikte savunma ve stoklama giderlerinin yüksekliği sosyal harcamaları sınırlamıştır. 1950–1960 döneminde liberal ekonomik tercihlere rağmen karayolu, tarımsal modernizasyon ve altyapı yatırımlarının hız kazanması kamu harcamalarını yükseltmiş; ancak bu yükseliş enflasyon, dış borçlanma ve bütçe açıkları gibi yapısal sorunlara zemin hazırlamıştır. 1960–1980 yılları sosyal devlet anlayışının güçlenmesi, kalkınma planları, eğitim-sağlık yatırımları ve sanayi altyapısının genişlemesi nedeniyle kamu harcamalarında tarihsel zirve seviyelere ulaşılan bir dönem olmuştur; ancak petrol krizleri, finansman baskıları ve bütçe açıkları makroekonomik istikrarı bozmuştur. 1980–2000 döneminde liberalizasyon, özelleştirme ve dışa açıklık politikaları yürürlüğe girse de sosyal güvenlik açıkları, yüksek faiz yükü, kriz müdahaleleri ve bankacılık sistemine yönelik kamu destekleri nedeniyle harcamaların yüksek seyri devam etmiş, kamu maliyesindeki dengesizlikler derinleşmiştir. 2000–2023 döneminde ilk aşamada mali disiplin ve yapısal reformlarla harcama oranında düşüş sağlanmış, ancak 2008 küresel krizi, artan sosyal transferler, altyapı projeleri, COVID-19 pandemisi ve 2023 depremleri nedeniyle kamu harcamaları yeniden yükselerek makroekonomik istikrar üzerinde baskı oluşturmuştur. Genel olarak Türkiye deneyimi, kamu harcamalarının ekonomik büyüme, enflasyon, bütçe dengesi ve borç sürdürülebilirliği üzerindeki etkisinin dönemsel koşullara, harcama bileşiminin niteliğine ve finansman yöntemine bağlı olarak değiştiğini göstermektedir; bu nedenle kamu harcamalarının etkin, verimli ve sürdürülebilir biçimde yönetilmesi, Türkiye'nin uzun vadeli ekonomik istikrarı açısından kritik önemdedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı
Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.
Yazarların Makaleye Katkı Oranları
Makalenin tamamı Ali Birvural tarafından kaleme alınmıştır.
Çıkar Beyanı
Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Ağcakaya, S. (2003). Ülkemizde konsolide bütçe harcamalarının gelişimi (1980–2000). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 215–226.

Afonso, A., & Furceri, D. (2010). Government size, composition, volatility and economic growth. *European Journal of Political Economy, 26*(4), 517–532. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2010.02.002

Afonso, A., Schuknecht, L., & Tanzi, V. (2010). Income distribution determinants and public spending efficiency. *Journal of Economic Inequality, 8*(3), 367–389.

Altunç, Ö. F., & Aydın, C. (2012). Türkiye'de kamu sektörü büyüklüğü ve ekonomik büyüme ilişkisinin ampirik analizi . *Ekonomik Yaklaşım*, 23(82), 79–98.

Armey, D. (1995). *The freedom revolution*. Regnery Publishing.

Atiyas, İ., & Bakış, O. (2013). Türkiye'de devletin ekonomik büyüklüğü ve etkinliği. *TÜSİAD Yayınları*, 2013(2), 1–56.

Ay, A. (2006). Türkiye'de Wagner teorisi üzerine VAR analizi (1980–2005). Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 6(12), 292–314.

Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogenous growth. *Journal of Political Economy, 98*(5), S103–S125.

Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross-section of countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407–443.

Boratav, K. (2003). *Türkiye iktisat tarihi 1908–2002*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Boratav, K. (2007). *Türkiye iktisat tarihi, 1908–2005* (17. baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Bose, N., Haque, M. E., & Osborn, D. R. (2007). Public expenditure and economic growth: A disaggregated analysis for developing countries. *The Manchester School, 75*(5), 533–556.

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2024). Yıllar bazında genel devlet istatistikleri. Retrieved from https://www.sbb.gov.tr/yillar-bazinda-genel-devlet-istatistikleri/

Demir, Ö., & Uzan, S. (2022). Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal ve doğrusal olmayan ilişkinin incelenmesi. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 4(2), 56–69.

Henrekson, M. (1993). Wagner's law: A spurious relationship. *Public Finance*, 48(3), 406–415.

IMF (2021). Fiscal Monitor: Strengthening the Credibility of Public Finances.

Kabaklarlı, E., & Er, P. H. (2014). Türkiye'de kamu harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin sınır testi yaklaşımı ile analizi. *Maliye Dergisi*, 166, 268–285.

Karluk, R. (1999). *Türkiye ekonomisi: Tarihsel gelişim, yapısal ve sosyal değişim* (6. baskı). İstanbul: Beta Yayınları.

Keyder, Ç. (1981). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. Ankara: İletişim Yayınları.

OECD (2023). Government at a Glance. OECD Publishing.

Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Kamu maliyesi göstergeleri raporu (1930–2010)*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı Yayınları.

Tezel, Y. S. (1982). *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi: 1923–1978*. Ankara: Yurt Yayınları.

TÜİK. (2023). *Devlet hesapları, 2023*. Türkiye İstatistik Kurumu. Retrieved from https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Devlet-Hesaplari-2023-53465

World Bank (2021). World Development Indicators (Genel Devlet Harcama Verileri).

Vedder, R., & Gallaway, L. (1998). Government size and economic growth. *Joint Economic Committee Study*, Washington DC.

Yıldız, F., & Sarısoy, S. (2015). OECD ülkelerinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine ampirik bir çalışma. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 33(2), 517–540.

Zaim, S. (1997). Çalışma Ekonomisi.10. Baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Zurcher, E. J. (2004). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1029-1049

Türkiye'de KDV ve ÖTV Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Kısa ve Uzun Dönem Etkileri

Merve UYGUR[1, 2], Ebru DEMİRKIRAN ADA[3]

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye'de 2006:Q1–2024:Q4 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılarak reel Katma Değer Vergisi (KDV) ve reel Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) gelirleri ile reel ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler, reel kamu harcamaları ve faiz oranı kontrol değişkenleri eşliğinde ARDL sınır testi yaklaşımıyla analiz edilmiştir. Bulgular, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Uzun dönemde reel KDV ile büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif (%1,04) bir birlikte hareket saptanmış; reel ÖTV'nin etkisi ise anlamsız bulunmuştur. Kısa dönem dinamiklerinde, reel ÖTV ile büyüme arasında %0,36 oranında pozitif eşanlı hareketlilik tespit edilmiştir. Hata düzeltme katsayısı (-0,235), kısa dönem sapmalarının her çeyrekte giderilerek uzun dönem dengesine yakınsadığını göstermektedir. Sonuçlar, Türkiye'de dolaylı vergi türlerinin büyüme ile olan ilişkilerinin zamansal olarak farklılaştığını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, KDV'nin uzun dönemli mali istikrar aracı, ÖTV'nin ise kısa dönemli konjonktürel dalgalanmalara duyarlı bir vergi aracı olarak değerlendirilmesi politika tasarımı açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Vergi Gelirleri, Ekonomik Büyüme, Katma Değer Vergisi.*

Short- and Long-Run Effects of VAT and SCT Revenues on Economic Growth in Türkiye

ABSTRACT

This study investigates the short- and long-run relationships between real Value Added Tax (VAT) revenues, real Special Consumption Tax (SCT) revenues, and real economic growth in Turkey. Using quarterly data from 2006:Q1 to 2024:Q4, an ARDL bounds testing approach is applied, incorporating real government expenditures and interest rates as control variables. Findings reveal a long-run cointegration among the variables. In the long run, real VAT and growth exhibit a statistically significant positive co-movement (1.04%), while the impact of real SCT is insignificant. Conversely, short-run dynamics show a 0.36% positive contemporaneous movement between real SCT and growth. The error correction coefficient (-0.235) indicates that short-run deviations adjust quarterly toward long-run equilibrium. Ultimately, the growth-impact of indirect taxes in Turkey

[1] İletişim Yazarı: muygur@kastamonu.edu.tr.
[2] Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi, https://orcid.org/0000-0002-6918-4886.
[3] Dr.Öğr.Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, https://orcid.org/ 0000-0002-7752-1205.

(Makale Gönderim Tarihi: 03.07.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1736507
Makale Türü: Araştırma Makalesi

varies temporally. For effective policy design, VAT should be evaluated as a long-term fiscal stability tool, and SCT as an instrument sensitive to short-term cyclical fluctuations.

Keywords: *Tax Revenues, Economic Growth, Value Added Tax*

1. GİRİŞ

Kamu maliyesinin temel fonksiyonlarından biri olan vergilendirme, devletin ekonomik, sosyal ve idari işlevlerini sürdürebilmesinde merkezi bir rol üstlenmektedir. Vergiler yalnızca kamu harcamalarının finansmanını sağlayan bir gelir kaynağı değil; aynı zamanda gelir dağılımının düzenlenmesi, makroekonomik istikrarın korunması ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin desteklenmesi açısından stratejik bir maliye politikası aracıdır. Bu nedenle vergi sisteminin yapısı ve bileşimi, ekonomik performans üzerinde doğrudan ve dolaylı etkiler yaratmaktadır.

Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği açısından maliye politikasının etkin kullanımı büyük önem taşımaktadır. Kamu harcamaları ile kamu gelirleri arasındaki denge, üretim, yatırım ve istihdam kararlarını şekillendirmekte; dolayısıyla gayrisafi yurtiçi hasılanın (GSYİH) büyüme dinamiklerini etkilemektedir. Kamu gelirleri içerisinde ise en belirleyici unsur vergi gelirleridir. Vergi kompozisyonunun ağırlıklı olarak dolaysız vergilerden mi yoksa dolaylı vergilerden mi oluştuğu, vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü, büyüklüğünü ve dönemsel niteliğini şekillendiren temel unsurlardan biridir. Özellikle tüketim temelli vergilerin ağırlıklı olduğu ekonomilerde, vergi–büyüme ilişkisi daha hassas ve yapısal bir nitelik kazanmaktadır.

Türkiye özelinde incelendiğinde, 2006–2024 döneminde Katma Değer Vergisi (KDV) ve Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) gelirlerinin toplam vergi gelirleri içindeki payının %50'nin üzerinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum, dolaylı vergilerin Türkiye'nin büyüme dinamikleri üzerindeki potansiyel etkisini daha görünür hale getirmektedir. Ancak literatür incelendiğinde, Türkiye'de KDV ve ÖTV gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı ve dinamik bir çerçevede analiz eden ampirik çalışmaların oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Mevcut çalışmalar çoğunlukla toplam vergi gelirleri veya dolaylı–dolaysız vergi ayrımı üzerinden değerlendirme yapmakta; KDV ve ÖTV'nin büyüme üzerindeki farklı dönemsel etkilerini ayrıştırmamaktadır.Bu çalışmada, 2006:Q1–2024:Q4 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılarak reel KDV ve reel ÖTV gelirlerinin reel ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkileri analiz edilmektedir. Faiz oranları ve reel kamu harcamaları kontrol değişkeni olarak modele dahil edilmekte ve ilişkiler ARDL sınır testi yaklaşımı çerçevesinde incelenmektedir. Çalışma ayrıca, bu iki önemli dolaylı vergi türünün büyümeyi hangi düzeyde etkilediğini karşılaştırmalı olarak ortaya koyarak, vergi politikalarının büyüme üzerindeki rolüne ışık tutmayı hedeflemektedir.

Bu amaç doğrultusunda çalışmada şu temel araştırma soruları ele alınmaktadır:

S1: Türkiye'de reel KDV gelirlerindeki artış ile reel ekonomik büyüme arasında kısa ve uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmakta mıdır?

S2: Türkiye'de reel ÖTV gelirlerindeki artış ile reel ekonomik büyüme arasında kısa ve uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmakta mıdır?

S3: Reel KDV ve reel ÖTV gelirlerinin büyüme ile olan ilişkileri dönemsel olarak farklılaşmakta mıdır?

Bu araştırmanın ampirik kısmında aşağıdaki hipotezler test edilmiştir:

H1: Reel GSYİH, reel KDV, reel ÖTV, faiz oranı ve reel kamu harcamaları arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

H2: Uzun dönemde, reel KDV gelirleri ile reel ekonomik büyüme istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde birlikte hareket etmektedir.

H3: Kısa dönem konjonktürel dalgalanmalarda, reel ÖTV gelirleri ile reel ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü eşanlı bir hareketlilik söz konusudur.

H4: Kısa dönemde, ani KDV tahsilatı artışlarının harcanabilir gelir üzerindeki daraltıcı etkisinden dolayı reel ekonomik büyüme ile KDV arasında negatif yönlü bir ilişki beklenmektedir.

Bu araştırmadan elde edilecek bulgular, Türkiye'nin vergi politikalarının ekonomik büyüme üzerindeki rolüne dair önemli politika çıkarımları sunarken, literatüre de güncel bir ampirik kanıt sağlamaktadır.

2. EKONOMİK BÜYÜME VE VERGİ GELİRLERİ İLİŞKİSİ

Ekonomik büyüme, bir ekonominin mal ve hizmet üretim kapasitesinin sürekli artışını ifade etmekte olup, genellikle milli gelirdeki net artışla ölçülmektedir. Ekonomik büyümenin sağlanması, refah düzeyinin artırılması, işsizlik oranlarının düşürülmesi ve sosyal kalkınmanın sürdürülebilir kılınması açısından kritik bir öneme sahiptir.

Klasik ve neoklasik büyüme teorileri, büyümenin kaynağını büyük ölçüde sermaye birikimi ve işgücü artışı gibi üretim faktörlerinde ararken; yeni içsel büyüme teorileri, teknolojik ilerleme, beşerî sermaye birikimi ve kurumsal faktörlerin yanı sıra kamu maliyesi araçlarını (vergiler ve kamu harcamaları) da büyümenin belirleyicileri arasında değerlendirmiştir (Romer, 1986; Lucas, 1988). Bu yaklaşımlar, devletin mali politikalarının uzun dönem büyüme dinamikleri üzerindeki kritik rolünü daha belirgin hale getirmiştir.

Vergi politikalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri literatürde genellikle iki yönlü olarak ele alınmaktadır. Vergiler, bir yandan devletin kamu hizmetleri, altyapı ve beşeri sermaye yatırımları gibi üretken harcamalarını finanse ederek büyümeyi destekleyebilir; diğer yandan ise özel sektörün tasarruf ve yatırım kararları üzerinde baskı oluşturarak büyümeyi sınırlandırabilir.

Potansiyel büyümeyi artırıcı mekanizmalar;

Kamu altyapısı ve üretken harcamalar: Vergi gelirleri, ulaşım, enerji, eğitim ve sağlık gibi alanlarda altyapı yatırımlarının finansmanını sağlayarak üretim maliyetlerini azaltır, özel sektörün faaliyetlerini destekler (Demircan, 2003:100-111) ve toplam faktör verimliliğini artırır.

Makroekonomik istikrarın güçlendirilmesi: Vergi gelirleri bütçe açıklarının azaltılmasına ve kamu borcunun sürdürülebilir yönetimine olanak tanıyarak ekonomik belirsizlikleri minimize eder, böylece yatırımcı güvenini artırır.

Beşerî sermaye yatırımlarının finansmanı: Vergiler aracılığıyla sağlanan kaynaklar eğitim ve sağlık gibi alanlara yönlendirilerek işgücünün niteliği yükseltilir ve uzun dönemli büyüme potansiyeli desteklenir.

Potansiyel büyümeyi kısıtlayıcı mekanizmalar;

Tasarruf ve yatırım üzerinde olası baskılar: Yüksek vergi oranları özel sektörün tasarruflarını ve dolayısıyla sermaye birikimini azaltarak yatırım kapasitesini daraltabilir (Umutlu vd., 2011: 80). Bu durum özellikle dolaysız vergilerde belirginleşmektedir.

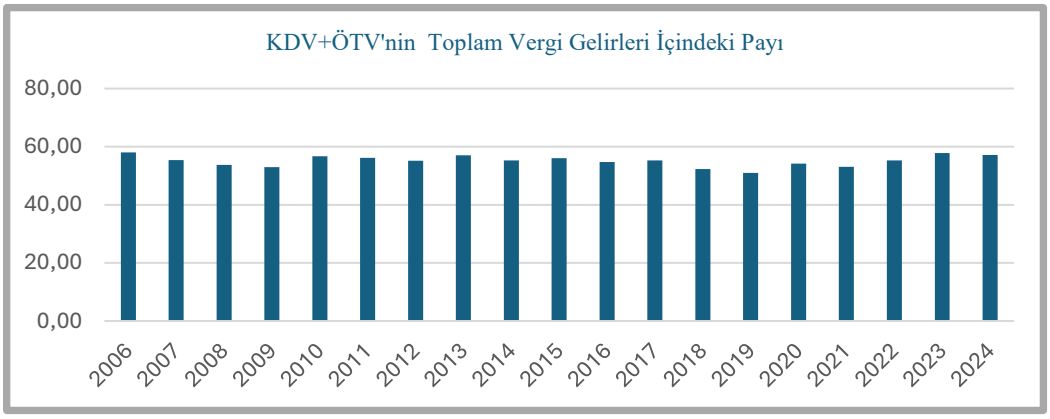
Tüketim üzerinde olumsuz etki: KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergiler, tüketici fiyatlarını yükselterek reel harcanabilir geliri azaltabilir ve dolayısıyla toplam talebi sınırlandırabilir.

Kayıt dışılığa yönelim: Artan vergi yükü firmaların ve bireylerin kayıt dışına yönelmesine sebebiyet verebilir; bu da vergi tabanını daraltarak kamu maliyesini zayıflatır ve büyüme için gerekli kamu yatırımlarını sınırlayabilir.

Bu mekanizmalar, literatürde yer alan çeşitli ampirik çalışmaların neden zaman zaman çelişkili sonuçlar ortaya koyduğunu da açıklamaktadır. Vergilerin büyümeye etkisi; vergi oranlarının düzeyi, vergi yapısının niteliği, elde edilen gelirlerin harcama kompozisyonu ve ülkenin kurumsal kapasiteleri gibi çok sayıda faktöre bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.

Bu bağlamda, Türkiye'de vergi gelirlerinin bileşimi incelendiğinde, dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payının dolaysız vergilere kıyasla artış eğiliminde olduğu gözlemlenmektedir. Türk vergi sisteminde mevcut dolaylı vergiler çok fazla olmasına rağmen gelirler açısından incelendiğinde en yüksek vergi geliri sağlayan vergiler KDV ve ÖTV olarak kaşımıza çıkmaktadır. Bu iki vergi türü, toplam vergi gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturması nedeniyle GSYİH büyümesi üzerindeki etkisi büyük önem arz etmektedir. Aşağıda Grafik 1'de KDV ve ÖTV gelirlerinin toplam vergi gelirleri içindeki payı ve Grafik 2'de toplam vergi gelirlerinin ve KDV+ÖTV gelirlerinin GSYİH içindeki payı sunulmuştur.

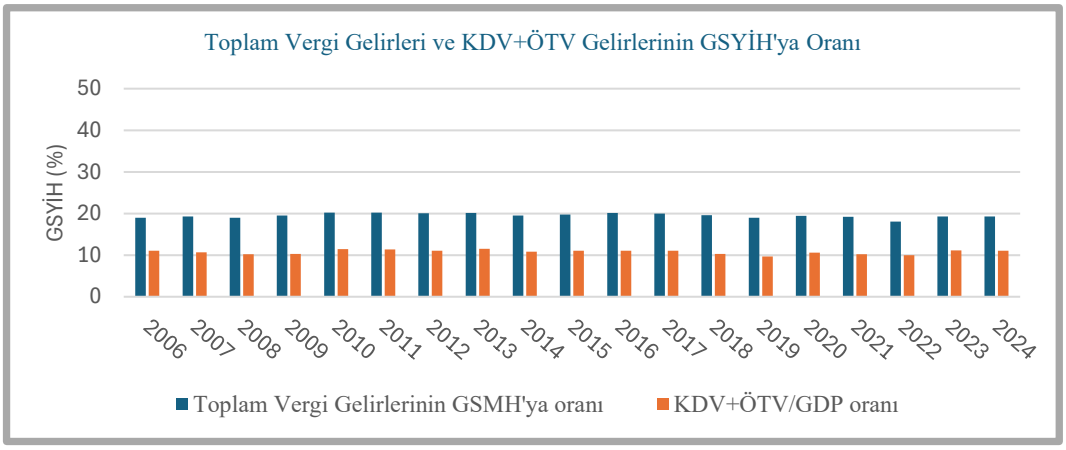
Grafik 1. KDV ve ÖTV'nin Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı (2006–2024)

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB), 2025.

Grafik 1'de 2006–2024 döneminde KDV + ÖTV'nin toplam vergi gelirleri içindeki payı sunulmuştur. Grafik incelendiğinde KDV + ÖTV'nin toplam vergi gelirleri içindeki oranı tüm yıllarda %50'nin üzerinde gerçekleştiği bir başka deyişle, toplam vergilerinin yarısından daha çoğunu KDV ve ÖTV gelirlerinin oluşturduğu görülmektedir. KDV+ÖTV gelirlerinin 2019 yılında %51'lik bir oran ile en düşük ortalama, 2006 yılında ise %58'lik bir oran ile en yüksek ortalamaya ulaşmıştır. Bu grafik toplam vergi gelirleri içerinde KDV ve ÖTV gelirlerinin çok önemli bir paya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüksek oranların GSYİH içindeki payı ise Grafik 2'de sunulmuştur.

Grafik 2. Toplam Vergi Gelirlerinin ve KDV+ÖTV Gelirlerinin GSYİH'ye Oranı (2006-2024)

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB), 2025

Grafikte, 2006–2024 yılları arasında Türkiye'de toplam vergi gelirlerinin ve bu gelirler içinde KDV ile ÖTV gelirlerinin GSYİH içindeki oranları karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. Toplam vergi gelirlerinin GSYİH içindeki payı yıllar boyunca %18–%20 bandında seyretmektedir. En yüksek oran 2011 yılında yaklaşık %20 düzeyinde gerçekleşmiş, en düşük oran ise 2022 yılında %18 civarına inmiştir. KDV + ÖTV gelirlerinin GSYİH'ye oranı ise tüm dönemde yaklaşık %10–%11 arasında dalgalanmıştır. Bu, toplam vergi gelirlerinin yarısından fazlasının dolaylı vergilerden oluştuğunu göstermektedir. KDV ve ÖTV'nin GSYİH'ye oranı istikrarlı biçimde yüksek kalmıştır. Bu durum, vergi sisteminde dolaylı vergilere özellikle KDV ve ÖTV'ye olan bağımlılığın sürdüğünü ve tüketim üzerinden alınan vergilerin kamu gelirlerinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu veriler kapsamında çalışma için seçilen KDV ve ÖTV gelirlerinin GSYİH'yi etkileme gücünün yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Dolaylı vergilerin bu denli yüksek paya sahip olması, Türkiye'de tüketim temelli vergi yapısının baskın olduğunu göstermektedir. Bu yapı: geniş tabana yayılan vergi tabanı sayesinde bütçe dengesi ve mali istikrar için güçlü bir kaynak sağlarken, özellikle düşük gelir grupları üzerinde göreceli olarak daha yüksek yük oluşturması nedeniyle tüketim eğilimlerini ve toplam talebi olumsuz yönde etkileyebilme potansiyelini de beraberinde getirmektedir.

Bu teorik çerçeve bağlamında, çalışmanın amacı Türkiye'de KDV ve ÖTV gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek, dolaylı vergilerin büyüme üzerindeki olası iki yönlü etkilerini ampirik veriler kapsamında değerlendirmektir. Böylece Türkiye'de tüketim bazlı dolaylı vergilerin kamu maliyesindeki baskın konumunun ekonomik büyüme üzerindeki neticesi daha sağlıklı biçimde ortaya konulacak ve ilgili politika yapıcılar için anlamlı çıkarımlar üretilebilecektir.

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, kamu maliyesi ve makroekonomi literatüründe uzun yıllardır tartışılan temel konulardan biridir. Genel olarak vergilerin kamu hizmetlerini finanse ederek büyümeyi teşvik edebileceği; ancak aynı zamanda tasarruf, yatırım ve üretim kararları üzerinde olumsuz baskı yaratarak büyümeyi yavaşlatabileceği vurgulanmaktadır. Bu iki yönlü teorik yapı, ampirik çalışmalarda farklı sonuçlara yol açmış ve literatürde net bir fikir birliği oluşmasını güçleştirmiştir. İncelenen çalışmaların bazıları, vergilerin harcanabilir geliri azaltarak tüketimi kısıtladığını ve böylece ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini savunmaktadır. Buna karşılık bazı çalışmalar ise, toplanan vergilerin devlet tarafından üretimi artırıcı faaliyetlere ve çarpan ile hızlandıran etkilerinden maksimum düzeyde yararlanılabilecek yatırımlara yönlendirilmesi durumunda büyümenin olumlu yönde etkileneceğini öne sürmektedir. Bu durum, literatürde konuya ilişkin ortak bir görüş birliğinin bulunmadığını göstermektedir.

Birçok ulusal ve uluslararası çalışmada vergi gelirlerinin büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Türkiye odaklı çalışmalarda;

Mucuk ve Alptekin (2008), çalışmalarında Türkiye ekonomisi kapsamında 1975–2006 dönemi verilerini kullanarak dolaylı ve dolaysız vergiler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada koentegrasyon ve Granger nedensellik analizleri uygulanmış ve değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği ortaya konulmuştur. Ayrıca, dolaysız vergilerden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Gül ve Kenar (2009), Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye'nin 1980-2008 dönemine ait verilerini kullanarak vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmada LLC ve IPS panel birim kök testleri ile eşbütünleşme testleri uygulanmış; analiz sonucunda vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Göçer ve arkadaşları (2010) ise, Türkiye'de 1924-2009 yılları arasındaki dolaylı ve dolaysız vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini sınır testi yaklaşımıyla analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgular, uzun dönemde hem dolaylı hem de dolaysız vergilerin ekonomik büyümeyi artırıcı yönde ve istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Erdoğan ve arkadaşları (2013), Türkiye'de 1998-2011 dönemine ait verilerle gerçekleştirdikleri çalışmalarında, ekonomik büyüme ile toplam vergi gelirleri ve dolaysız vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Analiz sonuçları, ekonomik büyüme ile vergi gelirleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuştur. Bulgulara göre, dolaysız vergi gelirleri kısa vadede ekonomik büyüme üzerinde daha etkili olurken, uzun vadede dolaylı vergi gelirlerinin de büyüme üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Dam ve Ertekin (2018) ise, çalışmalarında ARDL testi kullanarak uzun dönemde ekonomik büyüme ile vergi gelirleri arasında pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir.

Akıncı (2019), Türkiye'de 2006-2018 yılları arasında toplam vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi zaman serisi analiz yöntemleri çerçevesinde birim kök testleri ve Maki yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi aracılığıyla incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, tüm modellerde vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi saptanmıştır.

Öztürk vd. (2019), Türkiye'de 1980-2017 döneminde başlıca makroekonomik değişkenlerin vergi gelirleri üzerindeki etkisini zaman serisi analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyüme vergi gelirlerini pozitif yönde etkilemektedir.

Özer (2022), ise, Türkiye'de 2006-2021 döneminde toplam vergi gelirleri, dolaylı ve dolaysız vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini Fourier yaklaşımıyla analiz etmiştir. Bulgulara göre, toplam ve dolaylı vergi gelirlerinde %10'luk bir artış ekonomik büyümeyi sırasıyla %6,6 ve %4,2 oranında artırmaktadır. Ayrıca, ekonomik büyümede %10'luk bir artış, dolaysız vergi gelirlerinde %5,4 oranında bir artışa neden

olmaktadır. Bu sonuçlar, Türkiye'deki vergi yapısının ekonomik büyümeyi destekleyici bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır.

Bişgin (2022), Türkiye'de 1998-2021 dönemine ait verileri kullanarak, vergi gelirlerinin GSYH üzerindeki etkisini zaman serisi analiz yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada değişkenlerin durağanlığı tek kırılmalı Zivot-Andrews ve Lee-Strazicich yapısal birim kök testleriyle değerlendirilmiş; değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki ise Gregory-Hansen tek kırılmalı eşbütünleşme testiyle analiz edilmiştir. FMOLS, DOLS ve CCR tahmin yöntemleriyle yapılan uzun dönem analizinde, vergi gelirleri ile GSYH arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Özen vd. (2022), ise, Türkiye'de 2006-2020 dönemine ilişkin verilerle ekonomik büyüme ile dolaylı ve dolaysız vergi gelirleri arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisini incelemişlerdir. Araştırma bulguları, her iki vergi türünün de ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı şekilde etkilediğini ortaya koymuştur. Çalışmada ayrıca bu konuyla ilgili olarak yapılacak olan araştırmalarda daha net bilgilere ulaşılabilmesi açısından dolaylı vergi türlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analiz edilmesi gerektiği yönünde öneride bulunulmuştur.

Diğer ülkelerde ise;

Lalarukh ve Chowdhury (2013), Bangladeş için KDV gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme tekniği kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmada, KDV'nin GSYİH üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu ve ekonomik büyümeye katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Szarowska (2013), 1995-2010 yılları arasında Avrupa Birliği üyesi ülkelerde KDV gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiş ve KDV'nin büyümeyi istatistiksel olarak pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Benzer şekilde, Belay (2022) de KDV'nin Etiyopya'daki ekonomik büyüme üzerindeki etkisini teorik ve ampirik bir bakış açısıyla ele almış ve KDV gelirlerinin büyüme üzerinde güçlü ve olumlu bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, KDV'nin yalnızca kamu maliyesinin sürdürülebilirliği açısından değil, aynı zamanda ekonomik büyümeyi destekleyen önemli bir araç olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Mandal (2022), Nepal'de 1992-2022 dönemine ilişkin verilerle vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş; gümrük vergisi, özel tüketim vergisi ve katma değer vergisinin ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönemli etkilerini analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre, gümrük vergisi ve katma değer vergisinin uzun vadede ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği, buna karşılık özel tüketim vergisinin büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Owino (2019) ise, Kenya'da ÖTV ile büyüme arasında pozitif korelasyon bulunduğunu göstermiştir.

Bu bulgular genellikle vergilerin kamu yatırımlarını finanse ederek üretkenliği artırması, mali disiplin sayesinde makro istikrar sağlaması gibi mekanizmalarla açıklanmaktadır.

Buna karşılık bazı çalışmalarda vergilerin büyüme üzerindeki etkisi olumsuz ya da önemsiz bulunmuştur. Örneğin:

Chairman (1997), çalışmasında Amerika'da 1960-1990 döneminde vergilerin uzun dönemli ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, 1960 ve 1980 yıllarında yapılan vergi indirimleri ekonomik teşvikleri artırmış; kamu harcamalarındaki azalış ve düşük vergi oranları ise uzun vadede ekonomik büyümeyi desteklemiştir.

Padovano ve Galli (2001), OECD ülkelerinde 1950-1980 dönemi yatay kesit zaman serisi verilerini kullanarak vergi oranları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada, yüksek ve artan oranlı vergilerin uzun dönemde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde, Furceri ve Mourougane (2008) da OECD ülkelerine yönelik panel veri analizinde (1965-2007 döneminde 26 ülke) vergi oranları ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki tespit etmişlerdir

Demir ve Sever (2017), OECD ülkelerinde dolaylı ve dolaysız vergilerin büyümeyi kısa vadede negatif etkilediğini; Alanlıoğlu ve Miçooğulları (2020) ise Türkiye'de toplam vergiler ile büyüme arasında anlamlı nedensellik ilişkisi bulamadıklarını rapor etmişlerdir.

Simionescu ve Albu (2016), CEE-5 ülkeleri olan Bulgaristan, Çekya, Macaristan, Polonya ve Romanya'da 1995-2015 döneminde standart KDV oranının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Panel veri analizleri, genel olarak KDV'nin büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğunu ve iki yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuştur. Ancak Bayesyen modeller, bu etkinin yalnızca Macaristan'da güçlü şekilde gözlendiğini; diğer ülkelerde ise KDV artışlarının kısa vadede ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini göstermiştir.

Bu bulgular daha çok yüksek vergi oranlarının özel sektör kar marjlarını daraltarak tasarruf ve yatırımları azaltması, tüketimi baskılaması gibi teorik mekanizmalarla açıklanmaktadır.

Literatürde farklı veri setleri, analiz teknikleri (OLS, ARDL, VAR, panel regresyonlar), kontrol değişkenleri veya inceleme dönemleri kullanılması, sonuçların çeşitlenmesine yol açmıştır. Örneğin bazı çalışmalar uzun dönem eşbütünleşme (ARDL, VECM), bazıları kısa dönem korelasyon veya Granger nedensellik testiyle yetinmiştir. Bu metodolojik farklılıklar, aynı ülkede dahi (örneğin Türkiye'de) farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Dikkat çekici biçimde, Türkiye literatüründe KDV ve ÖTV'yi aynı modelde karşılaştırmalı analiz eden ampirik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysa bu iki dolaylı vergi türü toplam vergi gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturmakta, farklı harcama kalemlerini ve tüketim davranışlarını etkilemektedir.

Bu yönüyle mevcut çalışma, Türkiye'de KDV ve ÖTV gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini aynı ekonometrik model içinde karşılaştırmalı olarak inceleyerek,

literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmakta ve vergi politikalarının bileşen düzeyindeki etkilerine ışık tutmaktadır.

4. YÖNTEM

4.1. Veri Seti ve Değişkenler

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde 2006-2024 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılarak KDV ve ÖTV gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelenmiştir. Verilerin 2006 yılından başlatılmasının nedeni ise, Türkiye'nin 2006 yılında açık enflasyon hedeflemesi rejimine geçmesiyle birlikte verilerin daha düzenli ve şeffaf biçimde çeyreklik bazda yayımlanmaya başlamasıdır (TCMB, 2006). Bu kapsamda analiz dönemi, verilerin güvenilirliği ve bütünlüğü gözetilerek belirlenmiştir.

Çalışmanın bağımlı değişkeni olarak Reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH), temel bağımsız değişkenler olarak ise Reel KDV ve Reel ÖTV gelirleri modele dahil edilmiştir. Modelin açıklayıcı gücünü artırmak ve ihmal edilmiş değişken sapmasını önlemek amacıyla Reel Kamu Harcamaları ve Faiz Oranı (Ticari Krediler Faiz Oranı) kontrol değişkenleri olarak analize dahil edilmiştir. Makroekonomik teoride devletin bütçe kısıtı, vergi gelirleri ve borçlanma dengesine dayanmaktadır (Aschauer, 1989; Barro, 1974). Modelde kamu harcamaları kontrol edilmediğinde, toplanan vergilerin ekonomiye harcama olarak geri dönme etkisi de doğrudan vergi katsayılarına (KDV ve ÖTV) yansımaktadır. Bu durum, ekonometrik tahminlerde ihmal edilmiş değişken sapmasına yol açmaktadır. Bu sapmayı önlemek amacıyla Reel Kamu Harcamaları analize kontrol değişkeni olarak dâhil edilmiştir. Böylece dolaylı vergilerin büyüme üzerindeki etkisi, kamu harcamalarının yarattığı etkiden arındırılarak daha net ve doğru bir biçimde ölçülebilmiştir (Barro, 1990). Bununla birlikte maliye politikasının bir diğer finansman kaynağı olan kamuborçlanması ayrı bir değişken olarak modele dâhil edilmemiştir. Söz konusu tercih, modelin serbestlik derecesini korumak amacıyla yapılmış olsa da, kamu harcamalarının finansmanında borçlanma kanalının yaratabileceği dışlama etkisinin tamamen ayrıştırılamamış olması analizin kısıtlarından birini oluşturmaktadır.

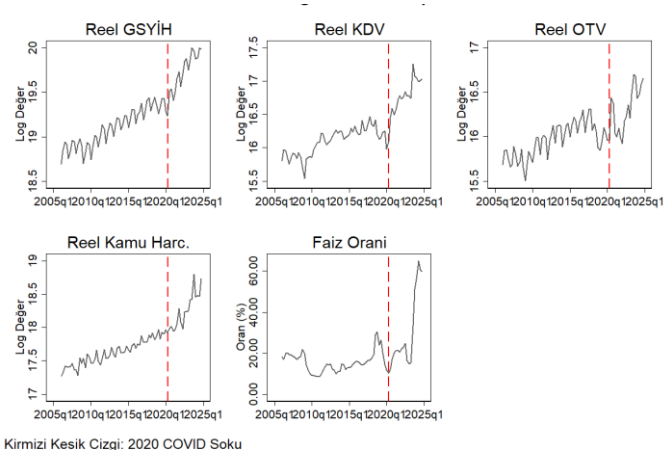
Değişkenler Tüketici Fiyat Endeksi (2003=100) kullanılarak reel hale getirilmiş; esneklik yorumu yapabilmek için yüzde olarak ifade edilen faiz oranı hariç tüm serilere logaritmik dönüşüm uygulanmıştır (Wooldridge, 2013: 191)

Bağımlı değişken olan GSYİH verisi Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanından; bağımsız değişken olan KDV ve ÖTV gelirleri, Kamu Harcaması, Enflasyon ve Faiz Oranı verileri ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) üzerinden elde edilmiştir. Ayrıca, 2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisinin ekonomik verilerde yarattığı ani yapısal kırılmayı ve oynaklığı kontrol altına alabilmek amacıyla modele dışsal bir yapısal kırılma kukla değişkeni (D_{2020}) eklenmiştir.

Analizde kullanılan GSYİH, ÖTV, KDV, Kamu Harcaması ve Faiz Oranı serilerinin dönemsel eğilimlerini görmek amacıyla aşağıda Grafik 3'te zaman serisi grafiklerine yer

verilmiştir. Bu grafikler, ilgili ekonomik göstergelerin genel trendleri ve dönemsel dalgalanmaları hakkında ön bilgi sunmaktadır.

Grafik 3. Ekonomik Göstergeler ve Yapısal Kırılma

4.2. Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada, değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin varlığı, Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (Autoregressive Distributed Lag - ARDL) sınır testi yaklaşımıyla incelenmiştir. ARDL yaklaşımı, Engle ve Granger (1987) veya Johansen (1988) gibi geleneksel eşbütünleşme yöntemlerine kıyasla önemli avantajlara sahiptir. Bu yöntem, serilerin bütünleşme derecelerinin I(0) veya I(1) olmasına bakılmaksızın (hiçbiri I(2) olmamak kaydıyla) uygulanabilmekte ve nispeten küçük örneklemlerde daha etkin ve tutarlı sonuçlar vermektedir (Pesaran ve Shin, 1999).

Analiz süreci üç aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşamada, serilerin durağanlık özellikleri literatürde en yaygın kullanılan üç farklı test ile sınanmıştır. Birinci aşamada, serilerin durağanlık özellikleri literatürde yaygın olarak kullanılan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve KPSS birim kök testleri ile sınanmıştır. Pesaran vd. (2001) yaklaşımına göre, ARDL sınır testi yönteminin geçerli sonuçlar verebilmesi için serilerin hiçbirinin ikinci farkta, yani I(2) seviyesinde durağan olmaması temel ön koşuldur.

İkinci aşamada, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı, Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından önerilen sınır testi yaklaşımı (F-testi) ile araştırılmıştır. Bu amaçla, 2020 yılındaki yapısal kırılmayı kontrol eden dışsal kukla değişkenin (D_{2020}) de dahil edildiği Kısıtlanmamış Hata Düzeltme Modeli (UECM), Pesaran vd. (2001)'in metodolojisine uygun olarak aşağıdaki denklemdeki gibi kurulmuştur:

$$\Delta \ln RGSY\dot{I}H_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{p} \alpha_{1i} \Delta \ln RGSY\dot{I}H_{t-i} + \sum_{i=0}^{q} \alpha_{2i} \Delta \ln RKDV_{t-i} + \sum_{i=0}^{r} \alpha_{3i} \Delta \ln R\ddot{O}TV_{t-i} + \sum_{i=0}^{s} \alpha_{4i} \Delta X_{t-i} + \lambda_1 \ln RGSY\dot{I}H_{t-1} + \lambda_2 \ln RKDV_{t-1} + \lambda_3 \ln R\ddot{O}TV_{t-1} + \lambda_4 X_{t-1} + D_{2020} + \varepsilon_t$$

Denklemde Δ birinci fark operatörünü, α_0 sabit terimi, ε_t hata terimini ifade etmektedir. X, modeldeki kontrol değişkenlerini (Reel Kamu Harcaması ve Faiz Oranı)vektör olarak temsil etmektedir. Modelde $\alpha_{1i} - \alpha_{4i}$ katsayıları kısa dönem dinamiklerini, λ_1- λ_4 katsayıları ise uzun dönem ilişkilerini göstermektedir. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı için temel hipotez ($H_0 : \lambda_1 = \lambda_2 = \lambda_3 = \lambda_4 = 0$), hesaplanan F-istatistiğinin Pesaran vd. (2001) tarafından sunulan alt ve üst kritik sınır değerleriyle karşılaştırılması ile test edilmiştir.

Üçüncü aşamadadaysa, eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi durumunda, uzun dönem katsayıları ve kısa dönem dinamikleri tahmin edilecektir. Kısa dönemdeki dengesizliklerin uzun dönemde ne kadar sürede giderildiği, Hata Düzeltme Modeli (ECM) aracılığıyla aşağıdaki denklemdeki gibi analiz edilmiştir:

$$\Delta \ln \text{RGSYİH}_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{p} \beta_{1i} \Delta \ln \text{RGSYİH}_{t-i} + \sum_{i=0}^{q} \beta_{2i} \Delta \ln \text{RKDV}_{t-i} + \sum_{i=0}^{r} \beta_{3i} \Delta \ln \text{RÖTV}_{t-i} + \sum_{i=0}^{s} \beta_{4i} \Delta X_{t-i} + \psi \text{ECM}_{t-1} + D_{2020} + \varepsilon_t$$

Burada; Δ fark operatörünü, β_{ki} kısa dönem katsayılarını göstermektedir. ECM_{t-1}, uzun dönem ilişkiden elde edilen bir gecikmeli hata terimlerinin ifade etmektedir. Sistemin şoklar sonrası yeniden dengeye gelmesi için hata düzeltme katsayısının (ψ) negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması beklenmektedir (Narayan, 2005). Son olarak, tahmin edilen modelin geçerliliği; otokorelasyon (Breusch-Godfrey), değişen varyans (White), normallik (Jarque-Bera) ve model kurma hatası (Ramsey RESET) tanısal testleri ile kontrol edilmiştir.

5. BULGULAR

Çalışmada tahmin edilen ARDL modeline yönelik ampirik bulgular; birim kök testleri, eşbütünleşme analizi, kısa/uzun dönem katsayı tahminleri ve tanısal testler olarak sunulmuştur.

ARDL modelinin uygulanabilmesi için serilerin I(2) olmaması ön koşulu çerçevesinde yapılan ADF, PP ve KPSS test sonuçları Tablo 1'de özetlenmiştir. Analiz sonucunda, serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları, ancak birinci farkları alındığında tüm değişkenlerin %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale geldikleri (I(1)) tespit edilmiştir. Bu bulgular, çalışmada ARDL sınır testi yönteminin kullanılmasının uygunluğunu teyit etmektedir.

Tablo 1. Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	ADF (Seviye)	ADF (1.Fark)	PP (Seviye)	KPSS (Seviye)	Durağanlık Durumu
lnRGSYİH	-1.966	-9.327***	-3.932**	0.280	I(1)
lnRKDV	-2.199	-9.543***	-2.800	0.197	I(1)
lnRÖTV	-3.286*	-9.442***	-4.012***	0.118	I(0)/I(1)

lnRKAMU	0.426	-12.815***	-3.283*	0.339	I(1)
FAİZ	-0.005	-5.364***	-1.174	0.233	I(1)

Not: ***,**,* sırasıyla %1, %5, %10 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2. ARDL Model Tahmin Sonuçları

	Katsayı	**Standart Hata**	**t-istatistiği**	**P-Değeri**
PANEL A: UZUN DÖNEM KATSAYILARI				
lnRKDV	1.035	0.399	2.59	0.012**
lnRÖTV	-0.100	0.208	-0.48	0.632
lnRKAMU	0.077	0.406	0.19	0.850
FAİZ	-0.001	0.003	-0.32	0.750
PANEL B: KISA DÖNEM KATSAYILARI				
ΔlnÖTV	0.362	0.063	5.76	0.000***
ΔlnKDV	-0.213	0.066	-3.23	0.002***
Hata Düzeltme Katsayısı (ECM_{t-1})	-0.235	0.094	-2.50	0.015**
PANEL C: MODEL BİLGİLERİ				
Model yapısı ARDL(3,0,1,3,0)	**R^2:** 0.869		**Düzeltilmiş R^2**:0.841	
F-İstatistiği: 6.539	**Alt Sınır:** 3.74		**Üst Sınır:** 5.06 (%1)	

Not: ***,**,* sırasıyla %1, %5, %10 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. Uzun dönem kritik değerleri Pesaran vd. (2001) Tablo CI(iii) Case III'ten alınmıştır.

Tablo 2 sonuçları, KDV ve ÖTV gelirlerinin büyüme üzerindeki etkilerinin dönem ve büyüklük açısından ayrıştığını göstermektedir. Uzun dönemde reel KDV gelirlerinin katsayısı 1.035 olup %5 düzeyinde anlamlıdır. Bu durum KDV tahsilatındaki %1'lik artışın GSYİH'deki %1.0305'lik bir artışla aynı yönde hareket ettiğini yansıtmaktadır.

Modelde uzun dönemde kamu harcamalarının, faiz oranlarının ve ÖTV'nin istatistiksel olarak anlamsız çıkmasına karşın KDV'nin istatistiksel olarak anlamlı bir katsayıya sahip olması, söz konusu vergi türlerinin makroekonomik yapılarındaki farklılıklarla açıklanabilir. KDV, üretim ve tüketim zincirinin her aşamasına yayılan, genel ve tabanı geniş bir tüketim vergisidir. Bu özelliği nedeniyle KDV gelirleri, toplam ekonomik faaliyet ve katma değer artışıyla birlikte genişleme eğilimindedir. Ayrıca, kamu harcamalarının finansmanında vergi dışı araçlardan borçlanmanın kullanıldığı durumlarda, borçlanmanın yarattığı talep ve büyüme de dolaylı olarak makroekonomik faaliyet hacmine yansımaktadır. Dolayısıyla GSYİH ile istikrarlı bir uzun dönem ilişkisi göstermesi teorik beklentiler ile uyumludur.

Elde edilen bu bulgu, Türkiye ekonomisinde dolaylı vergilerin büyüme ile pozitif yönde hareket ettiğini tespit eden Göçer vd. (2010), Özer (2022), Bişgin (2022) ve Özen vd. (2022) çalışmalarıyla örtüşmektedir. Ayrıca, KDV'nin makroekonomik performansla uzun dönemde güçlü bir bağa sahip olduğunu belirten Tülümce ve Yavuz (2019)'un Türkiye bulgularını ve uluslararası alanda geniş tabanlı tüketim vergilerinin büyüme ile pozitif ilişkisini belirten Acosta-Ormaechea ve Morozumi (2021), Kolahi ve Noor (2016), Szarowska (2013), Chiricu (2019) ve Belay (2022)'nin ulaştığı ampirik sonuçları da desteklemektedir.

Öte yandan, ÖTV gelirleri kısa dönemde pozitif ve anlamlı (0.362) bir katsayıya sahipken uzun dönemde istatistiksel olarak anlamsız çıkması, bu verginin uygulandığı spesifik mal gruplarının niteliğiyle ilişkilendirilebilir. Kısa dönem konjonktürel canlanma evrelerinde, Hızlandıran Prensibi çerçevesinde, tüketimdeki zamansal artışa orantılı olarak uyarılmış özel yatırımlar ve dayanıklı mallara olan talep tetiklenmektedir. Üretim araçlarına ve ara mallara yönelik talep, nihai ürün talebinin mutlak hacminden ziyade, bu talebin ivmelenmesiyle değişmektedir. Bu doğrultuda, üretim mallarına yönelik toplam talep, nihai ürünlere yönelik talepten çok daha keskin bir şekilde dalgalanma eğilimi göstermektedir. Bu teorik altyapı, büyük oranda bu mallar üzerinden tahsil edilen ÖTV gelirlerinin kısa vadede GSYİH ile eşanlı olarak neden hızla yükseldiğini ve modelde konjonktürel bir pozitif katsayı ürettiğini açıklamaktadır.

Ancak uzun vadede katsayının anlamsızlaşması, kamu maliyesi literatüründeki Diamond ve Mirrlees (1971) tarafından geliştirilen Üretimde Etkinlik Teoremi çerçevesinde değerlendirilebilir. İlgili teoriye göre, ara mallar ve üretim girdileri üzerinden tahsil edilen vergiler, KDV gibi mahsup mekanizmalarına sahip olmadıkları için üretim zincirinde sapmalara yol açarak uzun dönemli ekonomik etkinliği bozmaktadır. Türkiye'de ÖTV gelirlerinin önemli bir kısmının enerji (akaryakıt) ve lojistik (ticari araçlar) gibi temel üretim girdileri üzerinden tahsil ediliyor olması, üretim maliyetlerini katılaştırmaktadır. Artan maliyetlerin özel kesim yatırımlarını dolaylı olarak baskılama potansiyeli, ÖTV ile büyüme arasındaki ilişkinin uzun dönemde istatistiksel olarak sönümlenmesine zemin hazırlamış olabilir. ÖTV'nin kısa dönemdeki pozitif ve eşanlı hareketi Owino (2019) tarafından elde edilen bulgular ile uyumluyken;bu etkinin uzun dönemde istatistiksel olarak anlamsızlaşması, spesifik mallar üzerindeki yüksek vergi yükünün zaman içerisinde üretim

maliyetlerini ve yatırımları baskılayarak makroekonomik performansı sınırlandırabileceğini belirten Furceri ve Mourougane (2008), Demir ve Sever (2017) ile Padovano ve Galli (2001)'nin teorik beklentileriyle örtüşmektedir.

Bununla birlikte, dolaylı vergilerin büyüme üzerindeki etkisinin literatürde farklılaştığı da görülmektedir. Örneğin Adejare (2015), Simionescu ve Albu (2016) ve Alanlıoğlu ve Miçooğulları (2020) gibi çalışmaların sunduğu farklılaşan ampirik sonuçlar, dolaylı vergilerin büyüme ile ilişkisinin ülkeye özgü makroekonomik ve yapısal faktörlere sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde vergi kompozisyonunun stratejik önemini bir kez daha kanıtlamaktadır.

Diğer taraftan, kamu harcamalarının uzun dönemde GSYİH ile birlikte bir hareket sergilememesi, kamu harcama kompozisyonunun niteliği ile ilgili olabilir. Harcamaların ağırlıklı olarak uzun vadeli üretim kapasitesini artıran sermaye yatırımlarından ziyade cari harcamalar ve transfer ödemelerine yoğunlaşması, bu kalemin büyüme üzerindeki uzun dönemli etkisini sınırlandırabilmektedir. Cari nitelikli harcamalar kısa vadede toplam talebi canlandırsa da ekonominin üretken kapasitesini artırmada yetersiz kalabilmekte, bu da uzun dönemde büyüme ile olan istatistiksel anlamlılığı zayıflatabilmektedir. Bunun yanı sıra faiz oranı değişkeninin uzun dönemde istatistiksel olarak anlamsız bulunması, Türkiye ekonomisine özgü yapısal faktörlerle de açıklanabilir. Nitekim Örnek (2009), Türkiye'de bankaların fonlarını özel sektörü kredilendirmek yerine ağırlıklı olarak kamu kâğıtlarına (DİBS) yönlendirmesi nedeniyle kredi kanalının etkin çalışmadığını ve reel sektör yatırımlarının banka dışı finansman kaynaklarına yöneldiğini tespit etmiştir. Kredi aktarım mekanizmasındaki bu yapısal kopukluk ve faiz oranlarının reel ekonomiyle olan bağlantısının genellikle dış finansman primi ve bilanço kanalı üzerinden gecikmeli biçimde şekillendiği gerçeği (Bernanke ve Gertler, 1995) birlikte değerlendirildiğinde, modelde doğrudan ve uzun dönemli anlamlı bir katsayı üretilmemiş olması ampirik ve teorik beklentilerle tam bir uyum içindedir. Kısa dönem KDV katsayısının (-0.213) negatif yönlü olması ise, vergi artışlarının harcanabilir gelir üzerindeki daraltıcı etkisini ve tüketim kararlarındaki geçici ertelemeleri yansıtmaktadır.

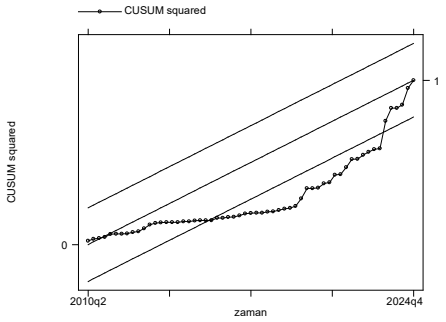
Hata düzeltme katsayısı beklendiği üzere negatif ve anlamlıdır (-0.235); kısa dönemli sapmalar yaklaşık bir yıl içinde uzun dönem dengesine yakınsamaktadır. Modelin açıklayıcılık gücü yüksek olup (R^2=0.869), hesaplanan F-istatistiği (6.539) %1 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme ilişkisini doğrulamaktadır. Ayrıca Tablo 3'te sunulan tanısal test sonuçları; modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu bulunmadığını, hata terimlerinin normal dağıldığını ve katsayıların etkin olduğunu teyit etmektedir.

Tablo 3. Modelin Tanısal Test Sonuçları

	Test İstatistiği	p-değeri	Karar
Otokorelasyon (Breusch-Godfrey LM)	$\chi^2(2): 3.047$	0.2179	Otokorelasyon yoktur.
Değişen Varyans (White testi)	$\chi^2(72): 73.00$	0.4449	Değişen varyans yoktur.
Normallik (Skewness/Kurtosis)	$\chi^2(2): 0.51$	0.7733	Hatalar normal dağılıma sahiptir.
Model Kurma Hatası (Ramsey RESET testi)	$F(3,56): 4.60$	0.0060*	

Ramsey RESET testi sonucu (p=0.006) bir spesifikasyon sapmasına işaret etse de, bu durumun COVID-19 yapısal şokunun yarattığı volatiliteden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Ayrıca Grafik 4'te sunulan CUSUMSQ test sonucu, kümülatif toplamların %5 anlamlılık sınırları içerisinde kaldığını göstererek, RESET testindeki sapmaya rağmen modelin yapısal olarak istikrarlı olduğunu ve katsayıların geçerliliğini koruduğunu doğrulamaktadır. Eşbütünleşme ilişkisinin gücü (F=6.539) ve hata düzeltme mekanizmasının teorik uyumu, modelin bütünsel olarak ampirik çıkarımlar için yeterli sağlamlıkta olduğunu göstermektedir.

Grafik 4. CUSUM

Elde edilen bulgular, çalışmanın başında kurulan H1 ve H2 hipotezlerini desteklemektedir. Kısa dönem sonuçları ise H3 kapsamında ÖTV gelirleri ile büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir eşanlı hareket bulunduğunu, H4 kapsamında ise KDV gelirleri ile büyüme arasında kısa dönemde negatif ve anlamlı bir ilişkinin ortaya çıktığını göstermektedir.

6. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışmada, Türkiye'de 2006-2024 dönemi için dolaylı vergilerin ekonomik büyüme ile ilişkisi ARDL sınır testiyle analiz edilmiştir. Elde edilen eşbütünleşme bulguları, genel kabul gören dolaylı vergiler şemsiyesi altındaki KDV ve ÖTV'nin büyüme üzerindeki yansımalarının zamansal olarak keskin bir asimetri sergilediğine işaret etmektedir. Uzun dönemde reel KDV tahsilatı ile toplam ekonomik aktivite pozitif ve güçlü bir eşanlı hareket sergilerken; spesifik mallara uygulanan ÖTV gelirleri ile büyüme arasında yalnızca kısa dönemde anlamlı bir bağlantı saptanmıştır. Uzun vadede ÖTV, kamu harcamaları ve faiz oranının istatistiksel olarak anlamsız çıkması; vergi ile büyüme etkileşiminin dar tabanlı vergilerden ziyade, makroekonomik faaliyet hacmini yansıtan KDV üzerinden daha belirgin hale gelebileceğine işaret etmektedir.

Bu sonuçlar araştırma sorularına açık yanıtlar sunmaktadır. S1 bakımından, reel KDV gelirleri ile reel ekonomik büyüme arasında hem kısa hem de uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuş; ilişkinin uzun dönemde pozitif (1,035), kısa dönemde ise negatif (-0,213) yönde olduğu belirlenmiştir. S2 bakımından, reel ÖTV gelirleri ile büyüme arasında kısa dönemde pozitif ve anlamlı (0,362) bir eşanlı hareket saptanırken uzun dönem katsayısı istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. S3'e ilişkin olarak ise KDV ve ÖTV gelirlerinin büyüme ile ilişkilerinin dönemsel olarak belirgin biçimde farklılaştığı ortaya konulmuştur.

Hipotezler açısından değerlendirildiğinde, değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin bulunması H1'i; reel KDV ile büyümenin uzun dönemde pozitif ve anlamlı biçimde birlikte hareket etmesi H2'yi; reel ÖTV ile büyümenin kısa dönemde pozitif ve anlamlı eşanlı hareket etmesi H3'ü; kısa dönem KDV katsayısının negatif ve anlamlı bulunması ise H4'ü doğrulamaktadır. Dolayısıyla H1, H2, H3 ve H4 hipotezlerinin tamamı ampirik bulgular tarafından desteklenmiştir.

Bulgular bütün olarak değerlendirildiğinde, KDV ile ekonomik faaliyet hacmi arasında uzun dönemde saptanan pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı birlikte hareketin, KDV'nin geniş tabanlı ve üretim-tüketim zincirinin farklı aşamalarına yayılan yapısıyla ilişkilendirilebileceği; ÖTV'nin yalnızca kısa dönemde anlamlı bulunmasının ise bu verginin belirli mal grupları üzerinde yoğunlaşan ve konjonktürel talep değişimlerine daha duyarlı yapısıyla açıklanabileceği değerlendirilmektedir.

Kamu harcamaları ile faiz oranına ait uzun dönem katsayılarının istatistiksel olarak anlamsız bulunması, bu değişkenlerin model kapsamında büyüme ile kalıcı bir birlikte hareket sergilemediğine işaret etmektedir. Negatif ve anlamlı hata düzeltme katsayısı (-0,235) ise kısa dönemli sapmaların her çeyrekte yaklaşık %23,5'inin giderildiğini ve sistemin uzun dönem dengesine yakınsadığını göstermektedir. Tanısal testler, modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının bulunmadığını ve hata terimlerinin normal dağıldığını göstermiştir. RESET testi olası bir spesifikasyon sapmasına işaret etmekle birlikte, CUSUMSQ testi katsayıların inceleme dönemi boyunca istikrarlı kaldığını ortaya koymuştur.

6.1. Araştırmanın Kısıtları

Bu çalışmanın ampirik bulguları değerlendirilirken bazı metodolojik kısıtlar göz önünde bulundurulmalıdır. İlk olarak, çalışmada uygulanan ARDL sınır testi bir eşbütünleşme analizi olup, değişkenler arasındaki uzun dönemli birlikte hareket etme durumunu ölçmektedir. Bulgular, vergilerin büyümeyi tek taraflı olarak artırdığı şeklinde kesin bir Granger tipi nedensellik kanıtı sunmaktan ziyade, iki değişkenin uzun vadeli dinamiklerde eşanlı hareket ettiğini göstermektedir. Vergilerin mi büyümeyi tetiklediği, yoksa ekonomik büyümenin mi vergi gelirlerini artırdığı sorusunun ayrıştırılması gelecekteki nedensellik analizlerine bırakılmıştır.

İkinci olarak, kamu harcamalarının finansmanın yapısıyla ilgilidir. Çalışmada kamu harcamaları kontrol değişkeni olarak yer alsa da, bütçe kısıtının diğer temel unsuru olan kamu borçlanması ayrı bir değişken olarak modele dâhil edilmemiştir. Bu tercih, KDV katsayısında ortaya çıkan güçlü ilişkinin içinde borçlanma kaynaklı genişleyici dinamiklerin ve talep yönlü etkilerin bir miktar içselleşmiş olabileceği ihtimalini barındırmaktadır. Gelecek çalışmalarda kamu borç yükünün de modele entegre edilmesi, maliye politikasının net etkilerini daha net hale getirecektir

6.2. Politika Önerileri

Çalışmanın bulguları, KDV ve ÖTV'nin büyüme ile olan ilişkisinin zamansal olarak ayrışması nedeniyle, tek tip bir "dolaylı vergi" politikası yerine vergi türünün makroekonomik fonksiyonlarına özgü asimetrik bir maliye politikası tasarımı gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda politika yapıcılara şu öneriler sunulmaktadır:

- KDV'nin uzun dönemli makroekonomik eğilimlerle güçlü bağı göz önüne alındığında, uzun vadeli mali istikrar stratejileri KDV tabanı üzerine inşa edilmelidir. Ekonomik büyümeyi ve sermaye birikimini kesintiye uğratmamak adına genel KDV oranlarında artışa gitmek yerine, istisna ve muafiyetlerin daraltılarak KDV tabanının genişletilmesine öncelik verilmelidir.
- ÖTV'nin büyüme ile ilişkisinin yalnızca kısa vadede anlamlı olması, bu vergi türünün uzun vadeli bütçe finansmanı aracı olmaktan ziyade, kısa vadeli konjonktürel dalgalanmalarda (ısınan ekonomiyi soğutmak veya ani gelir ihtiyacını karşılamak için) stratejik bir makro-ihtiyati stabilizatör olarak kullanılması gerektiğini göstermektedir.
- ÖTV oranlarının uzun vadede üretim maliyetlerini ve yatırım kararlarını kalıcı olarak baskılamaması için, özellikle üretim girdisi niteliği taşıyan alanlarda (enerji, lojistik araçları vb.) optimal bir vergi yükü seviyesinin korunması büyüme dostu bir yaklaşım olacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Acosta-Ormaechea, S., & Morozumi, A. (2021). The value-added tax and growth: Design matters. *International Tax and Public Finance*, 28(5), 1211–1241. DOI: 10.1007/s10797-021-09681-2

Adejare, A. T. (2015). The co-integration analysis of effect of value added tax and excise duties on economic growth in Nigeria. *International Journal for Research in Business, Management and Accounting*, 1(1), 44–53. DOI: 10.53555/bma.v1i1.1669

Alanlıoğlu, E., & Miçooğulları, S. A. (2020). Türkiye'de vergi geliri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Ampirik bir araştırma. *International Social Sciences Studies Journal*, 56(6), 718–728.

Akıncı, A. (2019). Vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 100–106. DOI: 10.29106/fesa.539026

Aschauer, D. A. (1989). Is public expenditure productive? *Journal of Monetary Economics*, 23(2), 177-200.

Barro, R. J. (1974). Are government bonds net wealth? *Journal of Monetary Economics,* 23(2), 177-200.

Barro, R. J. (1990).Government spending in a simple model of endogeneous growth. *Journal of Political Economy,* 98(5),103-125.

Bernanke, B. S., & Gertler, M. (1995). Inside the black box: The credit channel of monetary policy transmission. *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 27-48. DOI: 10.1257/jep.9.4.27

Belay, A. (2022). The role of value added tax (VAT) on economic growth of Ethiopia. *International Journal of Business and Economics Research*, 11(5), 295–303. DOI: 10.11648/j.ijber.20221105.14

Bişgin, A. (2022). How does tax revenues affect economic growth? An empirical analysis specific to Turkey. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 12(3), 177–188.

Breusch, T. S., & Godfrey, L. G. (1978). Testing for autocorrelation in dynamic linear models. *Australian Economic Papers*, 17(31), 334–355.

Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1979). A simple test for heteroskedasticity and random coefficient variation. *Econometrica*, 47(5), 1287–1294.

Chairman, S. J. (1997). *Taxes and long-term economic growth*. (Joint Economic Committee Report No. 1–13). U. S. Congress.

Chiricu, C. Ş. (2019). The analysis of the economic impact of VAT on the economic growth in Southern Europe. *Review of Economic and Business Studies*, 24, 47–56.

Dam, M. M., & Ertekin, Ş. (2018). Türkiye'de vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analizi. *Vergi Raporu*, 228, 19–32.

Demir, M., & Sever, E. (2017). Vergi gelirleri ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkelerine ilişkin panel veri analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 51–66.

Demircan, E. S. (2003). Vergilemenin ekonomik büyüme ve kalkınmaya etkisi. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21, 97–116.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427–431.

Engle, R. F. & Granger, C.W. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica,* 55(2), 251–276.

Erdoğan, E., Topcu, M., & Bahar, O. (2013). Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye ekonomisi üzerine eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 50(576), 99–109.

Furceri, D., & Mourougane, A. (2009). *The effect of financial crises on potential output: New empirical evidence from OECD countries*. OECD Economic Department Working Papers, (699), 1–31.

Gatawa, N. M., Aliero, H. M., & Aishatu, A. M. (2016). Evaluating the impact of value added tax on the economic growth of Nigeria. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 8(6), 59–65.

Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB). (2025). *Katma değer vergisi'nin genel bütçe vergi gelirleri içindeki payı*. https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/CVI/Tablo_83.xls.htm

Göçer, İ., Mercan, M., Bulut, Ş., & Dam, M. (2010). Ekonomik büyüme ile vergi gelirleri arasındaki ilişki: Sınır testi yaklaşımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (28), 97–110.

Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2012). *Temel ekonometri* (Çev. Ü. Şenesen & G. G. Şenesen). İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Gül, E., & Kenar, B. (2009). AB ülkeleri ve Türkiye'de vergi gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi: 1980–2008. *Uluslararası Davraz Kongresi 2009 Bildiri Kitabı*, 16–26.

Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231–254.

Kolahi, S. H. G., & Noor, Z. B. M. (2016). The effect of value added tax on economic growth and its sources in developing countries. *International Journal of Economics and Finance*, 8(1), 217–228. DOI: 10.5539/ijef.v8n1p217

Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root. *Journal of Econometrics*, 54(1-3), 159–178.

Lalarukh, F., & Chowdhury, M. S. (2013). Contribution of VAT to the GDP of Bangladesh: A trend study. *Journal of Business Studies*, 34(2), 131–141.

Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3–42. DOI: 10.1016/0304-3932(88)90168-7

Mandal, R. B. (2022). The relationship between tax and economic growth in Nepal. *Economic Review of Nepal*, 5(1), 58–71.

Mucuk, M., & Alptekin, V. (2008). Türkiye'de vergi ve ekonomik büyüme ilişkisi: VAR analizi (1975–2006). *Maliye Dergisi*, (155), 159–174.

Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics,* 37(17), 1979–1990.

Owino, O. B. (2019). The effect of custom and excise duties on economic growth in Kenya. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 9(1), 530–546.

Örnek, İ. (2009). Türkiye'de parasal aktarım mekanizması kanallarının işleyişi. *Maliye Dergisi*, 156, 117-136.

Özen, A., Kıdemli, M., & Ülger, M. (2022). Vergilemenin ekonomik büyümeye etkisi üzerine ampirik bir analiz: Türkiye örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(3), 959–974.

Özer, M. O. (2022). Vergi gelirlerinin ve yapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *21. Uluslararası Kamu Yönetimi Forumu Bildiri Kitabı*, 290–299.

Öztürk, Ö. F., Şaşmaz, M. Ü., Bayar, Y., & Odabaş, H. (2019). Türkiye'de başlıca ekonomik değişkenlerin vergi gelirleri üzerindeki etkisi: Çoklu doğrusal regresyon analizi. *Sayıştay Dergisi*, 115(30), 37–53.

Padovano, F., & Galli, E. (2001). Tax rates and economic growth in the OECD countries (1950–1990). *Economic Inquiry*, 39(1), 44–57. DOI: 10.1111/j.1465-7295.2001.tb00049.x

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis. *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century*, 371–413.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335–346.

Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least-squares regression analysis. *Journal of the Royal Statistical Society Series B*, 31(2), 350–371.

Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002–1037. DOI: 10.1086/261420

Shapiro, S. S., & Wilk, M. B. (1965). An analysis of variance test for normality (complete samples). *Biometrika*, 52(3–4), 591–611. DOI: 10.1093/biomet/52.3-4.591

Simionescu, M., & Albu, L. L. (2016). The impact of standard value added tax on economic growth in CEE-5 countries: Econometric analysis and simulations. *Technological and Economic Development of Economy*, 22(6), 850–866.

Szarowska, I. (2013). Effects of taxation by economic functions on economic growth in the European Union. *In Finance and the Performance of Firms in Science, Education and Practice* (pp. 746–758).

Tülümce, S., & Yavuz, E. (2019). Türkiye'de KDV'nin vergi gelirleri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Ampirik bir analiz (1985–2018). *Maliye Dergisi*, 176, 548–574.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB). (2006). *Enflasyon raporu 2006-I*. TCMB Yayınları.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2025). EVDS – Elektronik veri dağıtım sistemi. https://evds2.tcmb.gov.tr/

Türkiye İstatistik Kurumu. (2025). *Gayri safi yurt içi hasıla (GSYH) verileri* [Veri seti]. TÜİK Veri Portalı. https://data.tuik.gov.tr/

Umutlu, S., Soydan, A., & Küçükaltan, B. (2011). Vergi yapısının ekonomik büyüme üzerine etkileri: OECD ülkeleri üzerine panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 75–92.

Wooldridge, J. M. (2013). *Ekonometriye giriş: Modern yaklaşım* (Çev. E. Çağlayan). Ankara: Nobel Yayınevi.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1050-1073

Otantik Liderliğin Çalışan Sesliliği Üzerindeki Etkisi: Özel Sektörde Bir Araştırma

Berkin Hanaylı[1, 2], Güler Tozkoparan[3]

ÖZET

Bu çalışma, otantik liderlik boyutlarının çalışan sesliliğini yordama gücünü ve her iki değişkenin demografik özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemektedir. İlişkisel tarama modelinde yürütülen araştırmada, İzmir'deki bir özel sektör işletmesinde çalışan 415 kişiden çevrimiçi anketle veri toplanmıştır. Çoklu regresyon modeli çalışan sesliliğindeki varyansın %28.3'ünü açıklamıştır. Öz farkındalık ($\beta = .408$, $p < .001$) ve şeffaflık ($\beta = .258$, $p < .001$) çalışan sesliliğini pozitif ve anlamlı biçimde yordarken, karar alma ve ahlak boyutu anlamlı bulunmamıştır. Otantik liderlik algısı cinsiyete göre tüm boyutlarda, çalışma statüsüne göre yalnızca şeffaflık boyutunda farklılaşmıştır. Çalışan sesliliği ise cinsiyet, çalışma statüsü ve eğitim düzeyine göre farklılık göstermiştir. Bulgular, çalışan sesliliğinde özellikle öz farkındalık ve şeffaflığın önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Otantik Liderlik, Çalışan Sesliliği, Demografik Değişkenler.*

The Impact of Authentic Leadership on Employee Voice in the Private Sector

ABSTRACT

This study examines the predictive role of authentic leadership dimensions in employee voice and whether both variables differ across demographic characteristics. Using a correlational survey design, data were collected through an online questionnaire from 415 employees of a private-sector company in İzmir, Türkiye. The multiple regression model explained 28.3% of the variance in employee voice. Self-awareness ($\beta = .408$, $p < .001$) and transparency ($\beta = .258$, $p < .001$) significantly and positively predicted employee voice, whereas the decision-making and ethics dimension was not significant. Authentic leadership perceptions differed by gender across all dimensions and by employment status only for transparency. Employee voice differed by gender, employment status, and education level. The findings highlight the particular importance of self-awareness and transparency in employee voice.

Keywords: *Authentic Leadership, Employee Voice, Demographic Variables.*

[1] İletişim Yazarı: berkin.hanayli@adu.edu.tr
[2] Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Buharkent Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, ORCID: 0000-0001-6590-2038
[3] Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, g.tozkoparan@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9082-7092

(Makale Gönderim Tarihi: 07.07.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1736934
Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Günümüzün hızlı değişen ve belirsizliklerle dolu ortamında, örgütlerin sürdürülebilir başarısı yalnızca teknolojik altyapı ve finansal kaynaklarla değil, aynı zamanda çalışan katılımıyla mümkündür. Bu noktada, çalışanların örgüt içindeki düşünce, kaygı ve önerilerini gönüllü olarak dile getirmesi anlamına gelen çalışan sesliliği (employee voice), modern örgüt teorisinde stratejik bir unsur olarak kabul edilmektedir (Morrison, 2011; Van Dyne, Ang ve Botero, 2003). Araştırmalar, çalışan sesliliğinin bireysel bağlılık, örgütsel öğrenme ve yenilik kapasitesini artırarak performansa önemli katkılar sağladığını göstermektedir (Morrison, 2011). Ancak, çalışanların özgürce fikir beyan edebilmeleri için kendilerini güvende hissettikleri bir psikolojik güven ortamına ihtiyaç vardır. Buna rağmen, yönetsel cezalandırma korkusu, hiyerarşik baskılar ve geçmiş deneyimlerden kaynaklanan güvensizlik gibi unsurlar birçok çalışanın sessiz kalmasına yol açmaktadır (Detert ve Edmondson, 2011; Liang, Farh ve Farh, 2012). Nitekim, GE ve Ipsos tarafından ABD'de yapılan ve 253 üst seviye yönetici ile 411 giriş düzeyindeki çalışanın katıldığı bir anket çalışmasında, giriş seviyesindeki çalışanların %40'ı CEO'ların söylediklerini eylemlerine yansıtmadığını belirtmiştir. Bu sonuç, çalışanların daha özgün ve tutarlı bir iç iletişim beklentisini ortaya koymaktadır (Allen, 2023). Benzer şekilde, yüksek güç mesafesine ve otoriteye duyarlılığa sahip olan Türkiye gibi kültürlerde de çalışanların görüşlerini paylaşmada çekimser kalmaları olasıdır (Hofstede, 2011). Bulgular, örgütlerde açık iletişimi teşvik eden liderlik yaklaşımlarına olan ihtiyacı gözler önüne sermektedir.

Liderliğin biçimi, çalışanların seslilik davranışlarını doğrudan şekillendiren en önemli faktörlerden biridir. Otoriter liderlik tarzlarının yetersiz kaldığı ortamlarda, psikolojik güven ve şeffaf iletişim sunan liderlik modelleri öne çıkmaktadır (Avolio ve Gardner, 2005). Bu kapsamda otantik liderlik modeli, "kendi değerlerine sadık, şeffaf, etik ve içten davranan lider" yaklaşımıyla dikkat çeker. Otantik liderlik; öz-farkındalık, içselleştirilmiş ahlak, dengeli bilgi işleme ve ilişkilerde açıklık olmak üzere dört temel boyutta ele alınmaktadır (Gardner, Cogliser, Davis ve Dickens, 2011; Walumbwa, Avolio, Gardner, Wernsing ve Peterson, 2008). Her ne kadar etik liderlik ve dönüşümcü liderlik gibi yaklaşımlarla benzer yönleri bulunsa da otantik liderlik modeli liderin kendi değerleriyle tutarlı hareket etmesi, şeffaflığı, içtenliği ve öz-farkındalığı ön planda tutmasıyla farklılaşmaktadır. Özellikle otantik liderlik yaklaşımında, liderin samimi, açık ve kendine karşı dürüst bir tutum sergilemesinin, çalışanların örgüte güven duymalarını ve kendilerini ifade etme konusunda daha istekli olmalarını destekleyebileceği düşünülmektedir. Böylece liderin takipçileriyle güvene dayalı ilişkiler kurması kolaylaşmakta ve otantik liderlik davranışının çalışan sesliliği üzerindeki etkilerini anlamak için ampirik incelemeler yapılması gerekmektedir. Nitekim literatürde yapılan araştırmalar, otantik liderliğin çalışan sesliliğini doğrudan ya da psikolojik güvenlik, psikolojik sahiplenme, örgüt temelli özsaygı, lider–üye etkileşim kalitesi ve etik iklim gibi mekanizmalar yoluyla güçlendirdiğini göstermektedir. Otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişki, uluslararası literatürde farklı örneklemler ve kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmıştır. Bu kapsamda Hsiung (2012), Kim, Lee, Kang ve Yang (2023), Liang (2017),

Liao ve Shaw (2020), Wong, Spence Laschinger ve Cummings (2010), Xu, Yang ve Peng (2023) ve Rehman, Shahbaz ve Hassan (2018) otantik liderliğin çalışanların seslilik davranışıyla ilişkili olduğunu ortaya koyan ampirik bulgular sunmuştur. Türkiye bağlamında ise Kenar (2024), Öztürk (2014) ve Terzioğlu Karabıyıkoğlu ve Kanbur (2023) benzer yönde sonuçlara ulaşmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'de özel sektör çalışanları üzerinde otantik liderlik ve çalışan sesliliği ilişkisini inceleyen çalışmaların hâlen sınırlı olduğu görülmektedir. Mevcut bulgular ve Türkiye'deki ampirik araştırma eksikliği dikkate alındığında, bu araştırmanın temel amacı, özel sektörde çalışanların otantik liderlik algılarının çalışan sesliliğini nasıl etkilediğini ampirik veriler ışığında ortaya koymaktır. Bu çerçevede, araştırmada "Çalışanların otantik liderlik algılarının, çalışan sesliliği üzerindeki etkisi nedir?" sorusuna yanıt aranmaktadır. Ayrıca, otantik liderlik ve çalışan sesliliği düzeylerinin çeşitli demografik özelliklere göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği de incelenmiş, böylece bu kavramların farklı çalışan grupları üzerindeki yansımaları da değerlendirilmiştir.

Araştırmanın en önemli katkısı, otantik liderliğin yalnızca bir yönetim yaklaşımı olmanın ötesinde, çalışanların görüş ve önerilerini ifade edebilme cesaretini şekillendiren önemli bir unsur olduğunu ortaya koymasıdır. Ayrıca, bu çalışma, otantik liderlik ile çalışan sesliliği ilişkisini Türkiye özel sektör çalışanları örnekleminde ele alan nadir araştırmalardan biri olmasıyla da dikkat çekmektedir. Elde edilen bulgular, liderlik algısı ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkiye dair literatüre katkı sağlarken, aynı zamanda yöneticiler ve insan kaynakları uzmanlarına, örgüt içinde katılımı ve açık iletişimi teşvik eden etkili liderlik uygulamalarının geliştirilmesinde rehberlik etme potansiyeline sahiptir.

1.1. Otantik Liderlik

Otantik liderlik, liderin kendisini ve değerlerini tanıması, davranışlarında bu değerlerle tutarlı hareket etmesi ve çalışanlarıyla açık ve güvene dayalı ilişkiler kurması üzerine şekillenen bir liderlik yaklaşımıdır. Kavramın gelişiminde pozitif psikoloji ve pozitif örgütsel davranış yaklaşımının önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu doğrultuda liderlik, yalnızca çalışanları yönlendirme ve örgütsel amaçlara ulaşma süreci olarak değil, aynı zamanda liderin kendi güçlü ve zayıf yönlerini tanıdığı, davranışlarını değerlendirdiği ve ilişkilerinde tutarlılık geliştirdiği bir süreç olarak ele alınmaktadır (Avolio ve Gardner, 2005; Luthans ve Avolio, 2003).

Otantik liderliğin temelinde kişinin kendisini tanıması ve davranışlarıyla benimsediği değerler arasında tutarlılık kurması düşüncesi bulunmaktadır. Bu nedenle otantik liderlikte yalnızca liderin nasıl göründüğü değil, neye inandığı, davranışlarını hangi değerlerin yönlendirdiği ve çalışanlarıyla nasıl bir ilişki kurduğu da önem taşımaktadır. Gardner, Avolio, Luthans, May ve Walumbwa (2005), bu süreçte öz farkındalık ve öz düzenlemenin yanı sıra lider ile çalışan arasında kurulan açık ve güvene dayalı ilişkilerin önemini vurgulamaktadır. Bu açıdan otantiklik, liderin kusursuz olması değil, kendisini gerçekçi biçimde değerlendirebilmesi ve davranışlarının başkaları üzerindeki etkisinin farkında olmasıyla ilişkilidir.

Otantik liderliğin yaygın kabul gören kuramsal modellerinden biri Walumbwa ve diğerleri (2008) tarafından ortaya konmuştur. Bu modelde otantik liderlik öz farkındalık, ilişkilerde şeffaflık, dengeli bilgi işleme ve içselleştirilmiş ahlaki bakış açısı olmak üzere dört temel bileşen üzerinden açıklanmaktadır. Öz farkındalık, liderin güçlü ve zayıf yönlerini, değerlerini ve davranışlarının başkaları üzerindeki etkisini tanımasını ifade etmektedir. İlişkilerde şeffaflık, liderin çalışanlarıyla ilişkilerinde kendisini olduğundan farklı göstermeden düşünce ve duygularını açık ve uygun biçimde paylaşmasıyla ilgilidir. Dengeli bilgi işleme, karar vermeden önce ilgili bilgilerin ve farklı görüşlerin mümkün olduğunca nesnel biçimde değerlendirilmesini kapsarken, içselleştirilmiş ahlaki bakış açısı liderin davranışlarını dışsal baskılardan çok benimsediği ahlaki değerler ve standartlar doğrultusunda şekillendirmesini ifade etmektedir (Walumbwa ve diğerleri, 2008). Bu bileşenler, otantik liderliğin birbirini tamamlayan yönlerini oluşturmaktadır. Kendi güçlü ve sınırlı yönlerinin farkında olan bir liderin farklı görüşleri değerlendirmesi, çalışanlarıyla daha açık ilişkiler kurması ve davranışlarının sonuçlarını daha gerçekçi biçimde ele alması beklenebilir. Benzer biçimde çalışanların liderlerinin söylemleri ile davranışları arasında tutarlılık görmeleri, liderin davranışlarını ve niyetlerini daha öngörülebilir bulmalarına katkı sağlayabilir. Dolayısıyla otantik liderlik yalnızca liderin bireysel özellikleriyle değil, bu özelliklerin çalışanlarla kurduğu ilişkilere nasıl yansıdığıyla da anlam kazanmaktadır (Avolio ve Gardner, 2005; Gardner ve diğerleri, 2005).

Otantik liderliğin boyutlandırılmasında farklı yaklaşımlara da rastlanmaktadır. Türkiye bağlamında yapılan bir çalışmada Alpanık ve Çetin (2023), otantik liderliğe ilişkin öz farkındalık, şeffaflık ile karar alma ve ahlak olmak üzere üç boyutlu bir yapı ortaya koymuştur. Öz farkındalık liderin kendi özelliklerini ve davranışlarının etkilerini tanımasıyla, şeffaflık çalışanlarla açık ve dürüst ilişkiler kurmasıyla, karar alma ve ahlak ise karar süreçlerinde ilgili bilgi ve görüşleri dikkate alırken etik ilkeler doğrultusunda hareket etmesiyle ilişkilidir. Karar alma ve ahlak boyutu bu yönüyle klasik otantik liderlik yaklaşımındaki dengeli bilgi işleme ve içselleştirilmiş ahlaki bakış açısıyla kavramsal olarak yakın bir içerik taşımaktadır (Alpanık ve Çetin, 2023; Walumbwa ve diğerleri, 2008).

Öz farkındalık, liderin yalnızca güçlü yönlerini değil, sınırlılıklarını da tanıyabilmesini gerektirmektedir. Kendi davranışlarının başkaları üzerindeki etkisinin farkında olan bir liderin geri bildirimleri dikkate alması ve gerektiğinde davranışlarını gözden geçirmesi daha mümkün hâle gelebilir. Şeffaflık ise lider ile çalışan arasındaki iletişimin açıklığıyla ilgilidir. Liderin düşünce ve duygularını uygun biçimde paylaşması ve kendisini olduğundan farklı göstermemesi, çalışanların liderleriyle kurdukları ilişkiyi daha öngörülebilir hâle getirebilir. Karar alma ve ahlak açısından önemli olan ise yalnızca verilen kararın sonucu değil, kararın hangi değerlendirme süreci sonunda oluşturulduğu ve liderin bu süreçte benimsediği değerlerle ne ölçüde tutarlı hareket ettiğidir (Alpanık ve Çetin, 2023; Gardner ve diğerleri, 2005; Walumbwa ve diğerleri, 2008).

Bununla birlikte otantik liderlik, kuramsal sınırları konusunda tam bir görüş birliğine ulaşılmış bir kavram değildir. Özellikle otantik liderliğin dönüşümcü ve etik liderlik gibi

yakın liderlik yaklaşımlarından ne ölçüde ayrıştığı literatürde tartışılmaktadır. Hoch, Bommer, Dulebohn ve Wu'nun (2018) meta-analitik bulguları bu liderlik yaklaşımları arasında önemli ölçüde örtüşme bulunduğuna işaret ederken, Gardner, Karam, Alvesson ve Einola (2021) da otantik liderliğin kuramsal temelleri ve kavramsal sınırlarına ilişkin tartışmaların sürdüğünü belirtmektedir. Bu durum, otantik liderliğin diğer olumlu liderlik yaklaşımlarından tamamen bağımsız bir yapı olarak ele alınmasının güçlüğünü ve kavramın bağlam dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Gardner ve diğerleri, 2021; Hoch ve diğerleri, 2018).

Otantik liderliği çalışan sesliliği açısından önemli kılan nokta da burada ortaya çıkmaktadır. Çalışanların görüş, öneri veya eleştirilerini dile getirmeleri, yalnızca söyleyecek bir şeylerinin bulunmasıyla değil, bu görüşlerin nasıl karşılanacağına ilişkin değerlendirmeleriyle de ilişkili olabilir. Liderin farklı görüşlere açık olması, çalışanlarla açık iletişim kurması ve davranışlarında tutarlılık göstermesi, çalışanların görüş bildirmenin kişiler arası sonuçlarına ilişkin değerlendirmelerini etkileyebilir (Detert ve Burris, 2007; Morrison, 2011, 2023). Dolayısıyla otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkinin anlaşılabilmesi için çalışan sesliliğinin kavramsal yapısının da ele alınması gerekmektedir.

1.2. Çalışan Sesliliği

Çalışan sesliliğinin kavramsal kökenlerinden biri Hirschman'ın (1970) örgütlerde yaşanan gerileme veya memnuniyetsizlik karşısında bireylerin verebileceği tepkileri ayrılma, seslilik ve sadakat üzerinden açıkladığı yaklaşıma dayanmaktadır. Hirschman'ın yaklaşımında seslilik, mevcut koşulları değiştirmeye veya iyileştirmeye yönelik girişimleri ifade etmektedir. Kavram daha sonraki örgütsel davranış çalışmalarında geliştirilmiş ve çalışanların işleriyle ya da örgütsel işleyişle ilgili düşünce, öneri, kaygı ve görüşlerini dile getirmelerine odaklanan geniş bir araştırma alanına dönüşmüştür (Morrison, 2011, 2023).

Van Dyne ve LePine (1998), çalışan sesliliğini mevcut durumu yalnızca eleştirmek yerine iyileştirmeyi amaçlayan yapıcı ve değişim odaklı bir davranış olarak ele almaktadır. Bu doğrultuda çalışanlar iş süreçlerinin daha etkili yürütülmesine ilişkin önerilerde bulunabilir, mevcut uygulamalardaki aksaklıklara dikkat çekebilir veya örgütün yararına olacağını düşündükleri yeni fikirleri paylaşabilirler. Bu yönüyle seslilik, mevcut durumu geliştirmeyi amaçlayan gönüllü ve proaktif bir davranış niteliği taşımaktadır (Morrison, 2011; Van Dyne ve LePine, 1998).

Çalışan sesliliğinin önemli özelliklerinden biri, belirli ölçüde kişiler arası risk taşımasıdır. Çalışanın mevcut bir uygulamayı sorgulaması, yöneticisinin görüşünden farklı bir düşünce ileri sürmesi veya değişim önermesi her zaman olumlu karşılanmayabilir. Bu nedenle çalışanlar görüşlerini dile getirip getirmemeye karar verirken söylediklerinin dikkate alınıp alınmayacağını, yöneticilerinin nasıl tepki vereceğini ve konuşmanın kendileri açısından olumsuz sonuçlar doğurup doğurmayacağını değerlendirebilirler (Morrison, 2011, 2023). Çalışanların örgütsel sorunlara ilişkin görüşleri bulunmasına rağmen bunları yöneticileriyle paylaşmamalarının ardında olumsuz değerlendirilme, etiketlenme veya değer verdikleri

ilişkilerin zarar görmesi gibi kaygıların bulunabildiği de gösterilmiştir (Milliken, Morrison ve Hewlin, 2003).

Dolayısıyla seslilik, yalnızca çalışanın bir fikre veya bilgiye sahip olmasıyla açıklanabilecek bir davranış olarak değerlendirilemez. Çalışanın içinde bulunduğu örgütsel ve ilişkisel ortamın da konuşma veya sessiz kalma kararı üzerinde etkili olabileceği düşünülebilir. Morrison (2023), çalışan sesliliği ve sessizliği üzerine gelişen literatürü değerlendirirken çalışanların ne zaman ve neden konuşmayı ya da sessiz kalmayı tercih ettiklerinin hem bireysel hem de örgütsel etkenlerle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle çalışan sesliliğinin anlaşılmasında çalışanların çevrelerinden aldıkları sosyal ve yönetsel işaretlerin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu noktada yöneticilerin tutum ve davranışları önem kazanmaktadır. Çalışanların yöneticilerini farklı görüşlere açık ve çalışan katkılarını dinlemeye istekli olarak algılamaları, görüşlerini ifade etme eğilimleri açısından önem taşımaktadır. Detert ve Burris (2007), yöneticilerin açıklığının çalışanların gelişim ve değişim odaklı seslilik davranışlarıyla ilişkili olduğunu ve bu ilişkide psikolojik güven algısının aracılık rolü bulunduğunu göstermiştir. Buna göre çalışanların fikirlerini dile getirmenin kişiler arası açıdan güvenli olduğuna ilişkin değerlendirmeleri, seslilik davranışının ortaya çıkmasında önemli bir rol üstlenmektedir.

Çalışanların sessiz kalmaları ise her zaman söyleyecek bir şeylerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Bir çalışan, görüşünün dikkate alınmayacağını düşünebilir, yöneticisinin olumsuz tepkisinden çekinebilir veya konuşmanın çalışma ilişkilerine zarar vereceğini değerlendirebilir. Milliken ve diğerleri (2003), çalışanların önemli olduğunu düşündükleri konuları dahi yöneticilerine iletmekten kaçınabildiklerini ve bu tercihte özellikle olumsuz biçimde algılanma korkusu ile ilişkisel kaygıların etkili olabildiğini ortaya koymuştur. Bu nedenle seslilik ve sessizlik, çalışan ile örgütsel çevre arasındaki etkileşim içerisinde değerlendirilmelidir.

Liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkinin temelinde de bu düşünce bulunmaktadır. Liderin çalışanlara karşı açık olması, onların görüşlerini dinlemesi ve farklı düşüncelere karşı savunmacı bir yaklaşım göstermemesi, çalışanların konuşmaya ilişkin risk değerlendirmelerini etkileyebilir. Dolayısıyla çalışan sesliliği yalnızca bireysel bir davranış değil, çalışan ile lider arasındaki ilişkinin niteliğinden de etkilenen örgütsel bir süreçtir (Detert ve Burris, 2007; Morrison, 2011, 2023).

Otantik liderlik bu açıdan çalışan sesliliğiyle anlamlı bir kavramsal bağ kurmaktadır. Otantik liderliğin öz farkındalık, şeffaflık, farklı görüşleri dikkate alma ve etik tutarlılık gibi özellikleri, lider ile çalışan arasındaki ilişkinin niteliğini etkileyebilecek unsurlardır. Liderin kendi davranışlarının farkında olması ve çalışanlardan gelen farklı görüşleri dikkate alması, çalışanların kendilerini ifade etmelerine ilişkin değerlendirmelerini etkileyebilir. Benzer biçimde liderin çalışanlarla açık ve dürüst iletişim kurması, görüş bildirmenin nasıl karşılanacağına ilişkin belirsizliğin azalmasına katkı sağlayabilir. Bu açıdan otantik liderlik, çalışanların fikir ve önerilerini dile getirmelerine elverişli ilişkisel koşulların oluşmasıyla bağlantılı bir liderlik yaklaşımı olarak değerlendirilebilir.

Otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkiyi ele alan Hsiung (2012), otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkide çalışanların olumlu duygu durumunun ve lider–üye etkileşim kalitesinin rolünü ortaya koymuştur. Bu bulgu, otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkinin yalnızca liderin bireysel özellikleri üzerinden değil, lider ile çalışan arasında gelişen ilişkinin niteliği üzerinden de açıklanabileceğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak çalışan sesliliği, çalışanların örgütsel süreçlere ilişkin düşünce, öneri ve kaygılarını yapıcı biçimde ifade etmelerini içeren ve kişiler arası risk algısıyla ilişkilendirilebilen bir davranış olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda çalışanların konuşma ya da sessiz kalma kararlarının, içinde bulundukları iletişim ortamı ve özellikle yöneticileriyle kurdukları ilişkinin niteliğiyle bağlantılı olabileceği söylenebilir. Otantik liderliğin öz farkındalık, şeffaflık, farklı görüşleri dikkate alma ve etik tutarlılık özellikleri ile çalışanların kendilerini ifade etmelerine yönelik değerlendirmeleri arasında kurulabilecek bu bağlantı, otantik liderlik ile çalışan sesliliği ilişkisinin kavramsal temelini oluşturmaktadır.

1.3. Araştırma Hipotezleri

Otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar, iki değişken arasında genel olarak pozitif yönlü bir ilişki bulunduğuna işaret etmektedir. Türkiye'de farklı sektörlerden elde edilen verilerle yürütülen Öztürk'ün (2014) çalışmasında, otantik liderlik ve katılımcı iklimin çalışan sesliliğiyle ilişkili olduğu ve bu ilişkinin örgütsel özdeşleşme ile kişilik özelliklerine göre farklılaşabildiği görülmüştür. Uluslararası literatürde ise bu ilişkinin farklı psikolojik ve ilişkisel süreçlerle açıklanabildiği görülmektedir. Hsiung (2012), olumlu duygu durumu ve lider–üye etkileşim kalitesinin bu ilişkideki rolünü ortaya koyarken, Xu ve diğerleri (2023) psikolojik güvenlik, psikolojik sahiplenme ve ses etkililiği üzerinde durmuştur. Liang (2017) ile Rehman ve diğerleri (2018), örgüt temelli özsaygının otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkideki rolüne dikkat çekmiştir. Liao ve Shaw (2020) ise değişim sorumluluğu algısı ve güç mesafesi yöneliminin önemini göstermiştir. Wong ve diğerleri (2010) güven ve işe bağlılık, Kenar (2024) lidere güven, Kim ve diğerleri (2023) ise çalışan–örgüt ilişkisinin niteliği üzerinden otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki bağlantıyı ele almıştır. Terzioğlu Karabıyıkoğlu ve Kanbur (2023) da otantik liderlik ve alt boyutlarının çalışan sesliliği ile ahlaki kimlik üzerinde pozitif ve anlamlı etkiler gösterdiğini belirlemiştir. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, otantik liderlik özelliklerinin çalışanların görüş ve önerilerini ifade etmelerini destekleyen koşullarla ilişkili olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda araştırmanın ilk hipotezi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H1: Otantik liderlik boyutları, çalışan sesliliğini anlamlı düzeyde yordamaktadır.

Otantik liderlik algısının demografik özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin araştırmalarda ise farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Çankaya (2019), otantik liderlik düzeylerinin çeşitli demografik özelliklere göre farklılaşabildiğini ortaya koyarken, Korkmaz (2017) anlamlı farklılığı yalnızca eğitim düzeyi açısından belirlemiştir. Okun ve

Çavuşoğlu (2020) cinsiyet ve medeni durum açısından anlamlı bir farklılık saptamazken, yaş, kurum kıdemi ve toplam iş tecrübesine göre farklılıklar tespit etmiştir. Buna karşılık Shiundu (2024), yaş, cinsiyet, inanç, görev süresi ve kıdem değişkenleri açısından anlamlı bir farklılık belirlememiştir. Liu, Cutcher ve Grant (2015), otantiklik algısının toplumsal cinsiyet normlarından bağımsız olmadığını ve liderlerin otantik olarak değerlendirilmesinde bağlamsal beklentilerin önem taşıdığını göstermiştir. Azanza, Gorgievski, Moriano ve Molero (2018) da çalışanların otantik liderlik algılarının liderin cinsiyeti ve lider–çalışan etkileşim sıklığıyla ilişkili olabileceğini ortaya koymuştur. Al-Jaradat, Khasawneh, Abu-Alruz ve Bataineh (2020) ise cinsiyet ve deneyim açısından otantik liderlik düzeylerinde anlamlı bir farklılık belirlemezken, fakülte türü ve akademik unvana göre bazı otantik liderlik boyutlarında farklılıklar bulunduğunu göstermiştir. Bulguların bütününe bakıldığında, otantik liderlik algısının demografik özelliklerle ilişkisinin örneklem ve örgütsel bağlama göre değişebildiği görülmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın ikinci hipotezi aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

H2: Çalışanların otantik liderlik algıları, demografik özelliklere göre anlamlı farklılık göstermektedir.

Çalışan sesliliğinin demografik özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin araştırmalarda ortak bir sonuca ulaşıldığını söylemek güçtür. Şimşek ve Gürler (2019), erkek çalışanların daha yüksek seslilik düzeyi sergileyebildiğini ortaya koyarken, Hunjra, Ali, Chani, Khan ve Rehman (2010) ile Hatipoğlu ve İnelmen (2018) eğitim düzeyine bağlı farklılıklara işaret etmiştir. Özdemir ve Sarıoğlu Uğur (2013), çalışan sesliliğinin cinsiyet, örgütsel pozisyon ve sektör gibi özelliklere göre farklılaşabildiğini, Özyılmaz ve Oral Ataç (2019) ise medeni durum açısından farklılık bulunduğunu belirlemiştir. Buna karşılık Jung ve Choi (2025), çalışan sesliliğini açıklayan analizlerinde cinsiyet ve örgütsel kıdem açısından anlamlı bir ilişki saptamamıştır. Hameed, Bhatti, Khan ve Syed (2020) yaş, cinsiyet, iş deneyimi, milliyet ve mevcut yöneticiyle çalışma süresi gibi özellikleri analizlerine dâhil etmiş ve bu değişkenlerin çalışanların görüş ve önerilerini dile getirme davranışlarıyla anlamlı bir ilişki göstermediğini belirlemiştir. Pei, Pan, Skitmore ve Feng (2018) ise cinsiyet, yaş, eğitim, medeni durum ve iş türü gibi özellikleri incelemiş; özellikle eğitim düzeyinin çalışanların örgütteki olası sorun ve sakıncaları dile getirmeleriyle ilişkili olduğunu, ayrıca çalışan ile yöneticinin kıdem ve birlikte çalışma sürelerinin bu ilişki üzerinde rol oynayabildiğini göstermiştir. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, çalışan sesliliğinin demografik ve mesleki özelliklere göre farklılaşmasının her araştırmada aynı biçimde ortaya çıkmadığı, sonuçların örneklem ve örgütsel bağlama göre değişebildiği

görülmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın üçüncü hipotezi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H3: Çalışan sesliliği düzeyi, demografik özelliklere göre anlamlı farklılık göstermektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Araştırma, nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeliyle yürütülmüş ve veri toplama aracı olarak çevrimiçi anket kullanılmıştır.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, İzmir'de faaliyet gösteren bir özel sektör işletmesinde çalışan toplam 1779 kişi oluşturmaktadır. Araştırmada evrendeki tüm çalışanlara çevrimiçi anket yoluyla ulaşılmaya çalışılmıştır. Anket davetine gönüllü olarak katılan ve formu eksiksiz dolduran 415 çalışandan elde edilen veriler analiz edilmiştir. Bu nedenle araştırmanın örneklemi, gönüllü katılıma dayalı olasılıksız örnekleme niteliğinde olup kolayda örnekleme kapsamında değerlendirilmektedir. Örneklem büyüklüğü, %95 güven düzeyi (Z = 1.96), %5 hata payı (E = .05) ve p = .50 varsayımlarına dayalı olarak Cochran'ın (1977) formülüyle hesaplanmıştır. Yapılan hesaplama sonucunda, 1779 kişilik evren için en az 316 katılımcının yeterli olduğu belirlenmiştir. Araştırmada ulaşılan 415 katılımcı, hesaplanan asgari örneklem büyüklüğünün üzerindedir.

2.3. Veri Toplama Araçları ve Süreci

Veriler, gönüllülük esasına dayalı olarak tek bir çevrimiçi anket formu aracılığıyla toplanmıştır. Araştırma için Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nun 21.05.2025 tarihli ve 23/73 sayılı kararıyla etik kurul onayı alınmıştır. Çalışan sesliliğini ölçmek amacıyla Van Dyne ve LePine (1998) tarafından geliştirilen ve Türkçeye Çetin ve Çakmakçı (2012) tarafından uyarlanan, tek boyutlu ve altı maddeden oluşan Çalışan Sesliliği Ölçeği kullanılmıştır. Otantik liderlik algısını ölçmek amacıyla ise Alpanık ve Çetin (2023) tarafından geliştirilen, öz farkındalık, şeffaflık ile karar alma ve ahlak olmak üzere üç alt boyuttan ve toplam 23 maddeden oluşan Otantik Liderlik Ölçeği kullanılmıştır. Ana uygulama öncesinde, anket formunun anlaşılırlığını ve uygulanabilirliğini değerlendirmek amacıyla benzer özelliklere sahip 30 katılımcıyla pilot çalışma gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulamadan elde edilen geri bildirimler doğrultusunda anket maddeleri ve yönergeleri gözden geçirilmiş ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Verilerin analizi SPSS 26 ve AMOS programlarıyla gerçekleştirilmiştir. İlk olarak ölçeklerin faktör analizine uygunluğu KMO ve Bartlett testiyle değerlendirilmiş, ardından keşfedici faktör analizi (EFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanmıştır. DFA kapsamında model uyumunu değerlendirmek için CFI, RMSEA ve SRMR indeksleri kullanılmıştır. Ölçeklerin iç tutarlılığı Cronbach's alfa katsayısıyla incelenmiştir. Ölçek

puanlarının normal dağılıma uygunluğu ise çarpıklık ve basıklık değerleri üzerinden değerlendirilmiştir. Tanımlayıcı istatistiklerde demografik değişkenler için frekans ve yüzde dağılımları, araştırmanın temel değişkenleri için ise aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri raporlanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler Pearson korelasyon analiziyle incelenmiştir. Otantik liderliğin üç alt boyutunun çalışan sesliliğini yordama gücünü belirlemek amacıyla çoklu doğrusal regresyon analizi uygulanmış ve çoklu bağlantı sorunu VIF değerleri üzerinden değerlendirilmiştir. Demografik gruplar arasında çalışan sesliliği ve otantik liderlik düzeyleri bakımından anlamlı farklılık bulunup bulunmadığı bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü ANOVA ile incelenmiştir. Tüm t-testlerinde eşit varyans varsayımı Levene testiyle sınanmış ve $p > .05$ olduğundan sonuçlar eşit varyans varsayımı altında raporlanmıştır. ANOVA sonucunda anlamlı farklılık belirlenen durumlarda gruplar arası ikili karşılaştırmalar için Tukey HSD post hoc testi uygulanmıştır.

3. BULGULAR

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Demografik Değişken	Kategori	N	%
Cinsiyet	Kadın	135	32.5
	Erkek	280	67.5
Medeni Durum	Bekar	128	30.8
	Evli	287	69.2
Yaş Aralığı	18–25	18	4.3
	26–35	145	34.9
	36–45	163	39.3
	46–55	74	17.8
	56 ve üzeri	15	3.6
Eğitim Durumu	Lise ve altı	81	19.5
	Önlisans	77	18.6
	Lisans	203	48.9
	Yüksek lisans	54	13.0
Çalışma Statüsü	Mavi yaka	72	17.3
	Beyaz yaka	343	82.7
Kurumdaki Çalışma Süresi	< 1 yıl	34	8.2
	1–5 yıl	113	27.2
	6–10 yıl	118	28.4
	11–15 yıl	66	15.9
	≥ 16 yıl	84	20.2
Mevcut Yöneticiyle Çalışma Süresi	< 1 yıl	86	20.7
	1–5 yıl	182	43.9
	6–10 yıl	90	21.7
	11–15 yıl	32	7.7
	≥ 16 yıl	25	6.0

Not. N = 415.

Tablo 1'de araştırmaya katılan 415 bireyin demografik özellikleri sunulmaktadır. Katılımcıların çoğunluğu erkek (%67.5), evli (%69.2), beyaz yakalı (%82.7) ve lisans mezunudur (%48.9). Yaş dağılımı incelendiğinde örneklemin ağırlıklı olarak 26–45 yaş aralığında toplandığı görülmektedir. Katılımcıların kurumdaki çalışma süresi bakımından en yoğun grubu 6–10 yıl (%28.4) ve 1–5 yıl (%27.2) aralığında yer alırken, mevcut yöneticiyle çalışma süresinde 1–5 yıl grubu (%43.9) öne çıkmaktadır.

Tablo 2. Otantik Liderlik ve Çalışan Sesliliği Değişkenlerinin Normal Dağılım Test Sonuçları

Ölçek	Çarpıklık	Basıklık
Çalışan Sesliliği	–0.850	1.250
Otantik Liderlik	–1.205	1.146

Tablo 2'de Çalışan Sesliliği ve Otantik Liderlik ölçeklerine ait çarpıklık ve basıklık değerleri sunulmuştur. Değerlerin Tabachnick ve Fidell (2013) ile George ve Mallery'nin (2010) önerdiği eşikler içerisinde kalması, dağılımların parametrik analizler açısından kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Otantik Liderlik Ölçeği için KMO ve Bartlett's Testi Sonuçları

Ölçüt	Değer
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği	0.969
Bartlett's Testi χ^2 (df = 253)	9151.395
p	< .001

Tablo 3'te, Otantik Liderlik ölçeğinin faktör analizine uygunluğunu gösteren Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett's Sphericity testi sonuçları yer almaktadır. KMO değerinin 0.969 olarak bulunması, örneklem yeterliliğinin "mükemmel" düzeyde olduğunu ve ölçek maddeleri arasındaki korelasyon matrisinin faktör analizi için oldukça elverişli olduğunu ortaya koymaktadır. Bartlett's Testi ise $\chi^2(253) = 9151.395$; $p < .001$ sonucuyla korelasyon matrisinin birim matrise eşit olmadığına; dolayısıyla faktör analizi yapılabilecek anlamlı ilişkiler içerdiğine dair güçlü kanıt sunmaktadır.

Tablo 4. Otantik Liderlik Ölçeği için Açıklanan Varyans

Faktör	Madde Sayısı	% Varyans	Kümülatif %
1. Karar Alma ve Ahlak	7	42.12	42.12
2. Öz Farkındalık	10	16.38	58.50
3. Şeffaflık	6	13.84	72.34

Tablo 4'te, ölçeğin üç faktörünün açıkladığı varyans yüzdeleri sunulmaktadır. Birinci faktör (Karar Alma ve Ahlak) yedi maddeyle toplam varyansın %42.12'sini, ikinci faktör (Öz Farkındalık) on maddeyle %16.38'ini, üçüncü faktör (Şeffaflık) ise altı maddeyle %13.84'ünü açıklamıştır. Üç faktörün toplamda %72.34'lük birikimli varyans açıklaması, ölçeğin yapı geçerliği açısından güçlü bir temel oluşturmaktadır.

Tablo 5. Otantik Liderlik Ölçeği Maddelerinin Faktör Yükleri

Madde	F1: Karar Alma ve Ahlak	F2: Öz Farkındalık	F3: Şeffaflık
KARAR5	0.775	–	–
KARAR3	0.749	–	–
KARAR7	0.732	–	–
KARAR1	0.721	–	–
KARAR4	0.703	–	–
KARAR6	0.689	–	–
KARAR2	0.678	–	–
FARKINDALIK5	–	0.791	–
FARKINDALIK1	–	0.783	–
FARKINDALIK10	–	0.771	–
FARKINDALIK7	–	0.762	–
FARKINDALIK3	–	0.755	–
FARKINDALIK9	–	0.743	–
FARKINDALIK6	–	0.738	–
FARKINDALIK2	–	0.723	–
FARKINDALIK8	–	0.707	–
FARKINDALIK4	–	0.692	–
SEFFAF4	–	–	0.787
SEFFAF2	–	–	0.752
SEFFAF6	–	–	0.745
SEFFAF5	–	–	0.721
SEFFAF1	–	–	0.711
SEFFAF3	–	–	0.654

Tablo 5'te, Otantik Liderlik Ölçeği'nin üç boyutlu yapısını destekleyen temel bulgular özetlenmektedir. Her bir madde, ait olduğu faktörde yüksek düzeyde yüklenmiş ve faktör yüklerinin tamamı 0.65'in üzerinde gerçekleşmiştir. Faktörler arasında elde edilen bu yüksek yükleme değerleri, ölçeğin yapısal geçerliğinin ve iç tutarlılığının güçlü olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bu çalışmada ölçeğin faktör yapısı araştırma örneklemi üzerinde yeniden incelenmiş; maddelerin üç faktörlü yapıyı koruduğu, ancak faktörlere dağılımında özgün ölçekten bazı farklılıklar oluştuğu görülmüştür.

Tablo 6. Çalışan Sesliliği Ölçeği için KMO ve Bartlett's Testi Sonuçları

Ölçüt	Değer
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği	0.880
Bartlett's Testi χ^2 (df = 15)	1576.549
p	< .001

Tablo 6'da ölçeğin faktör analizine uygunluğunu gösteren ön koşullar sunulmaktadır. KMO değerinin 0.880 olarak bulunması, örneklem yeterliliğinin "iyi" düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Bartlett's Testi sonucunda elde edilen anlamlı değerler, maddeler arasındaki korelasyonun faktör analizine uygun ve anlamlı ilişkiler içerdiğini doğrulamaktadır.

Tablo 7. Çalışan Sesliliği Ölçeği için Açıklanan Varyans

Faktör	% Varyans	Kümülatif %
1. Çalışan Sesliliği	68.95	68.95

Tablo 7'de, çalışan sesliliği faktörünün toplam varyansın %68.95'ini açıkladığı görülmektedir. Bu yüksek oran, ölçeğin çalışan sesliliği kavramını güvenilir ve tutarlı bir şekilde ölçtüğünü göstermektedir.

Tablo 8. Çalışan Sesliliği Ölçeği Maddelerinin Faktör Yükleri

Madde	Faktör Yükü
SES2	0.853
SES5	0.831
SES1	0.831
SES6	0.826
SES4	0.826
SES3	0.814

Tablo 8'de, tüm maddelerin tek bir faktörde yüksek düzeyde yükleme gösterdiği görülmektedir. Bu sonuç, Çalışan Sesliliği Ölçeği'nin tek boyutlu yapısının güçlü biçimde desteklendiğini ve her bir maddenin bu yapıyı başarıyla temsil ettiğini göstermektedir.

Tablo 9. Otantik Liderlik Ölçeği Güvenilirlik Analizi

Boyut	Madde Sayısı	Cronbach's α
Karar Alma ve Ahlak	7	0.918
Öz Farkındalık	10	0.960
Şeffaflık	6	0.864
Genel Ölçek	23	0.968

Tablo 9'da ölçeğin her bir alt boyutunun ve tüm maddelerin bir arada değerlendirildiği genel ölçeğin iç tutarlılığına dair Cronbach's α değerleri yer almaktadır. Sonuçlar, her alt boyutun ve ölçeğin tamamının güvenilir ölçüm sunduğunu göstermektedir.

Tablo 10. Çalışan Sesliliği Ölçeği Güvenilirlik Analizi

Madde Sayısı	**Cronbach's α**
6	0.909

Tablo 10'da yer alan Cronbach's α değerinin 0.909 olması, Çalışan Sesliliği Ölçeği'nin altı maddesinin yüksek düzeyde iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, ölçeğin güvenilirliğinin oldukça güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 11. Ölçeklerin DFA Uyum İndeksleri

İndeks	**Otantik Liderlik**	**Çalışan Sesliliği**	**Önerilen Eşik (Hu ve Bentler, 1999)**
χ^2 (*df*)	497.34 (227)	20.12 (9)	—
χ^2/df	2.19	2.24	< 3.0
CFI	0.973	0.991	≥ 0.95
TLI	0.967	0.984	≥ 0.95
RMSEA	0.054	0.055	≤ 0.06
RMSEA %90 GA	[0.047, 0.060]	[0.034, 0.091]	—
SRMR	0.038	0.025	≤ 0.08

Tablo 11'de, Otantik Liderlik ve Çalışan Sesliliği ölçeklerinin doğrulayıcı faktör analizinden elde edilen uyum indeksleri karşılaştırılmıştır. Sonuçlar, her iki ölçeğin de Hu ve Bentler'in (1999) önerdiği uyum kriterlerini sağladığını ve yapı geçerliğinin desteklendiğini göstermektedir.

Tablo 12. Otantik Liderlik Boyutları ile Çalışan Sesliliği Arasındaki Korelasyon Analizi

Değişken	**Karar Alma ve Ahlak**	**Öz Farkındalık**	**Şeffaflık**	**Çalışan Sesliliği**
Karar Alma ve Ahlak	1.000	.867**	.742**	.433**
Öz Farkındalık	.867**	1.000	.761**	.507**
Şeffaflık	.742**	.761**	1.000	.485**
Çalışan Sesliliği	.433**	.507**	.485**	1.000

** Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlıdır (2 kuyruklu).

Tablo 12'de, otantik liderlik boyutları arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler bulunduğu görülmektedir. Ayrıca otantik liderliğin tüm boyutları çalışan sesliliği ile pozitif ve anlamlı ilişkilidir. Çalışan sesliliği ile en yüksek ilişki öz farkındalık boyutunda görülmüş ($r = .507$, $p < .01$), bunu şeffaflık ($r = .485$, $p < .01$) ve karar alma ve ahlak boyutu ($r = .433$, $p < .01$)

izlemiştir. Korelasyon katsayılarının yüksekliği nedeniyle ayırt edici geçerlik HTMT değerleriyle ayrıca incelenmiştir. HTMT değerlerinin 0.461 ile 0.884 arasında değiştiği ve tüm değerlerin 0.90 eşik değerinin altında kaldığı görülmüştür. Bu sonuç, değişkenlerin ayırt edici geçerliğinin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermektedir (Henseler, Ringle ve Sarstedt, 2015).

Tablo 13. Regresyon Model Özeti

Model	R	R^2	Düzeltilmiş R^2	Tahminin Standart Hatası	ΔR^2	$F(3, 411)$	p
1	.532	.283	.278	.556	.283	54.135	< .001

Tablo 13'te sunulan model özeti, otantik liderlik boyutlarının birlikte oluşturduğu çoklu regresyon modelinin çalışan sesliliği üzerindeki etkisini göstermektedir. R^2 değerinin .283 olarak bulunması, modelin çalışan sesliliğinde ortaya çıkan varyansın yaklaşık %28'ini açıkladığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, F testi ($F(3, 411) = 54.135$; $p < .001$) modelin genel olarak anlamlı olduğunu teyit etmektedir.

Tablo 14. Regresyon Katsayıları

Değişken	B	Std. Hata	β	t	p	VIF
Sabit	2.632	0.133		19.826	< .001	
Karar Alma ve Ahlak	–0.082	0.063	–.112	–1.297	.195	4.31
Öz Farkındalık	0.299	0.066	.408	4.552	< .001	4.61
Şeffaflık	0.184	0.047	.258	3.875	< .001	2.54

Tablo 14'te yer alan regresyon katsayıları, her bir otantik liderlik boyutunun çalışan sesliliği üzerindeki bağımsız etkilerini ortaya koymaktadır. Bulgulara göre, öz farkındalık ($\beta = .408$; $p < .001$) ve şeffaflık ($\beta = .258$; $p < .001$) boyutlarının çalışan sesliliği üzerinde anlamlı ve pozitif etkileri olduğu görülmektedir. Buna karşın, karar alma ve ahlak boyutunun etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($\beta = –.112$; $p = .195$). Ayrıca, VIF değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içinde yer aldığı görülmektedir.

Tablo 15. Cinsiyete Göre Otantik Liderlik Boyutlarındaki Farklılıklar

Boyut	t	df	p	Ortalama Fark (Kadın–Erkek)	%95 GA
Karar Alma ve Ahlak	–2.383	413	.018	–0.223	[–0.407, –0.039]
Öz Farkındalık	–2.505	413	.013	–0.233	[–0.415, –0.050]
Şeffaflık	–2.353	413	.019	–0.225	[–0.413, –0.037]

Tablo 15'e göre, Karar Alma ve Ahlak ($t(413) = –2.383$; $p = .018$), Öz Farkındalık ($t(413) = –2.505$; $p = .013$) ve Şeffaflık ($t(413) = –2.353$; $p = .019$) boyutlarının tümünde kadın

ve erkek katılımcılar arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Bulgular, erkek katılımcıların her üç faktörde de kadınlara kıyasla daha yüksek otantik liderlik algısına sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 16. Çalışma Statüsüne Göre Otantik Liderlik Boyutlarındaki Farklılıklar

Boyut	Çalışma Statüsü	N	X̄	SS	t	df	p	Ortalama Fark (1–2)	%95 GA
Karar Alma ve Ahlak	Mavi yaka	72	3.919	1.044	–1.123	413	.262	–0.130	[–0.360, 0.098]
	Beyaz yaka	343	4.050	0.866					
Öz Farkındalık	Mavi yaka	72	3.953	1.120	–1.285	413	.200	–0.148	[–0.375, 0.079]
	Beyaz yaka	343	4.101	0.835					
Şeffaflık	Mavi yaka	72	3.553	1.048	–2.667	413	.008	–0.315	[–0.547, –0.083]
	Beyaz yaka	343	3.868	0.880					

Tablo 16'ya göre Karar Alma ve Ahlak ($p = .262$) ile Öz Farkındalık ($p = .200$) boyutlarında mavi yaka ile beyaz yaka çalışanlar arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Buna karşılık, Şeffaflık boyutunda beyaz yaka çalışanlar ($\bar{X} = 3.868$) mavi yaka çalışanlara ($\bar{X} = 3.553$) göre anlamlı derecede daha yüksek puan almıştır. Bu sonuç, beyaz yakalı çalışanların yöneticilerinin şeffaflık davranışlarını daha güçlü algıladıklarını göstermektedir. Medeni durum, yaş grubu, eğitim düzeyi, kurumda çalışma süresi ve mevcut yöneticiyle çalışma süresi değişkenlerine göre yapılan t-testi ve ANOVA analizlerinde, otantik liderliğin Karar Alma ve Ahlak, Öz Farkındalık ve Şeffaflık boyutları açısından anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p > .05$).

Tablo 17. Cinsiyete Göre Çalışan Sesliliği Puanlarındaki Farklılıklar

Boyut	t	df	p	Ortalama Fark (Kadın–Erkek)	%95 GA
Çalışan Sesliliği	–3.115	413	.002	–0.211	[–0.345, –0.078]

Tablo 17'de t-testi sonuçlarına göre kadın çalışanlar ($\bar{X} = 4.08$) ile erkek çalışanlar ($\bar{X} = 4.29$) arasında çalışan sesliliği puanlarında anlamlı bir farklılık ($t(413) = –3.115$; $p = .002$) tespit edilmiştir. Ortalama fark –0.211 ve %95 güven aralığı [–0.345, –0.078], erkek çalışanların kadınlara kıyasla daha yüksek seslilik puanına sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 18. Çalışma Statüsüne Göre Çalışan Sesliliği Farkları

Karşılaştırma	t	df	p	Ortalama Fark (Mavi–Beyaz)	%95 GA
Çalışan Sesliliği	–3.370	413	.001	–0.282	[–0.447, –0.118]

Tablo 18'de, mavi yaka ve beyaz yaka çalışanlar arasında çalışan sesliliği düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu görülmektedir ($t(413) = –3.37$, $p = .001$).

Ortalama farkın negatif olması (Mavi–Beyaz = –0.28; %95 GA [–0.45, –0.12]), mavi yaka çalışanların çalışan sesliliği düzeylerinin beyaz yakalara göre anlamlı biçimde daha düşük olduğunu göstermektedir.

Tablo 19. Eğitim Düzeyine Göre Çalışan Sesliliği Farkları

Kaynak	Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	p
Gruplar Arası	5.071	3	1.690	4.034	.008
Gruplar İçi	172.199	411	0.419		
Toplam	177.270	414			

Tablo 19'da eğitim düzeyine göre çalışan sesliliği puanlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir ($F(3, 411) = 4.034$; $p = .008$). Bu bulgu, çalışan sesliliği düzeylerinin en az bir eğitim grubunda diğerlerinden farklı olduğunu göstermektedir. Hangi eğitim grupları arasında bu farklılığın bulunduğunu belirlemek amacıyla, analizde post hoc testlere başvurulmuştur.

Tablo 20. Eğitim Düzeyine Göre Çalışan Sesliliği Post Hoc Sonuçları

Karşılaştırma	Ortalama Fark	Standart Hata	Anlamlılık (*p*)	%95 GA Alt	%95 GA Üst
Lise ve altı – Lisans	0.260	0.085	.013	0.040	0.479

Tablo 20'de, eğitim düzeyine göre çalışan sesliliği puanlarına ilişkin Tukey HSD post hoc testi sonuçları sunulmuştur. Tabloda yalnızca anlamlı bulunan karşılaştırmaya yer verilmiştir. Buna göre, lise ve altı mezunlarının çalışan sesliliği puanları lisans mezunlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksektir (ortalama fark = 0.260, p = .013, %95 GA [0.040, 0.479]). Bu sonuç, eğitim düzeyine ilişkin anlamlı farklılığın lise ve altı mezunları ile lisans mezunları arasındaki farktan kaynaklandığını göstermektedir. Medeni durum, yaş aralığı, kurumdaki çalışma süresi ve mevcut yöneticiyle çalışma süresine göre ise çalışan sesliliği puanlarında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir ($p > .05$).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, özel sektörde çalışanların otantik liderlik algılarının çalışan sesliliği üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın birinci hipotezi "Otantik liderlik boyutları, çalışan sesliliğini anlamlı düzeyde yordamaktadır." şeklinde formüle edilmiştir. Yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda, otantik liderlik boyutlarının birlikte oluşturduğu modelin çalışan sesliliğini anlamlı düzeyde yordadığı belirlenmiştir ($F(3, 411) = 54.135$; $p < .001$; $R^2 = .283$). Bu doğrultuda H1 hipotezi desteklenmiştir. Boyutlar ayrı ayrı incelendiğinde ise öz farkındalık ve şeffaflığın çalışan sesliliğini anlamlı ve pozitif yönde yordadığı, karar alma ve ahlak boyutunun ise anlamlı bir yordayıcı olmadığı görülmüştür. Elde edilen bulgular, çalışanların seslilik davranışlarının özellikle liderin kendini tanıyan, tutarlı, açık ve şeffaf iletişim kuran yönleriyle daha yakından ilişkili

olduğunu göstermektedir. Araştırma bulguları, otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasında olumlu ilişki bildiren çalışmalarla genel olarak uyumludur. Hsiung (2012), otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkide olumlu duygu durumu ve lider–üye etkileşim kalitesinin rolünü ortaya koymuştur. Xu ve diğerleri (2023), bu ilişkide psikolojik güvenlik, psikolojik sahiplenme ve çalışanların görüşlerini dile getirme konusunda kendilerini yeterli hissetmelerinin önemine dikkat çekmiştir. Liao ve Shaw (2020) ise otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkide çalışanların değişime katkı sağlama sorumluluğu algısının ve güç mesafesi yöneliminin rolünü göstermiştir. Bu bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, mevcut araştırmada özellikle öz farkındalık ve şeffaflığın anlamlı yordayıcılar olarak öne çıkması, otantik liderliğin çalışan sesliliğiyle ilişkisinde bu iki boyutun önemine işaret etmektedir.

Karar alma ve ahlak boyutunun çalışan sesliliğiyle pozitif ve anlamlı bir ilişki göstermesine karşın regresyon modelinde anlamlı bir yordayıcı olmaması, bu boyutun diğer otantik liderlik boyutları modele birlikte dâhil edildiğinde çalışan sesliliğine bağımsız katkısının sınırlı kaldığını göstermektedir. Bu sonuç, karar alma ve ahlak boyutunun çalışan sesliliği açısından önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Bunun yerine, bu boyutun çalışan sesliliğiyle ilişkisinin öz farkındalık ve şeffaflık gibi diğer liderlik özellikleriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Mevcut araştırmada bu sonucun altında yatan örgütsel süreçler ayrıca ölçülmediğinden, nedenlerine ilişkin kesin bir açıklama yapmak mümkün değildir. Gelecek araştırmalarda karar süreçlerine katılım, etik iklim ve çalışanların yöneticilerine duydukları güven gibi değişkenlerin bu ilişkideki rolünün ayrıca incelenmesi yararlı olabilir.

Demografik değişkenler açısından yapılan analizlerde, katılımcıların otantik liderlik algılarının cinsiyete göre tüm boyutlarda anlamlı farklılık gösterdiği saptanmıştır. Erkek katılımcıların kadın katılımcılara kıyasla daha yüksek otantik liderlik algısına sahip olması, liderlik algılarının toplumsal cinsiyet rolleri ve beklentileriyle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Bu bulgu, literatürde Liu ve diğerleri (2015) ile Azanza ve diğerleri (2018) tarafından yürütülen çalışmalarla örtüşmektedir. Çalışma statüsü açısından ise yalnızca şeffaflık boyutunda anlamlı bir farklılık belirlenmiş ve beyaz yakalı çalışanların şeffaflık algılarının mavi yakalı çalışanlara göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Buna karşılık medeni durum, yaş grubu, eğitim düzeyi, kurumda çalışma süresi ve mevcut yöneticiyle çalışma süresi değişkenlerine göre otantik liderlik boyutlarında anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Bu nedenle, "Çalışanların otantik liderlik algıları, demografik özelliklere göre anlamlı farklılık göstermektedir." şeklindeki H2 hipotezinin kısmen desteklendiği söylenebilir. Bu sonuçlar, otantik liderlik algısının bazı demografik özelliklere göre farklılaşabildiğini, ancak bu farklılaşmanın tüm demografik değişkenler için geçerli olmadığını göstermektedir. Bulgular literatürdeki bazı araştırmalarla karşılaştırıldığında, Aydınoğlu Ademoğlu'nun (2019) çalışmasında cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi ve kurumda çalışma süresi açısından otantik liderlik algılarında anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Benzer biçimde, Li ve Zhang'ın (2022) araştırmasında cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyi kontrol değişkenleri olarak modele dâhil edilmiş; cinsiyet ve

yaş anlamlı bir etki göstermezken, eğitim düzeyinin bazı modellerde çalışan dayanıklılığıyla anlamlı biçimde ilişkili olduğu görülmüştür. Buna karşılık, Okun ve Çavuşoğlu'nun (2020) araştırmasında otantik liderlik düzeylerinin çeşitli demografik değişkenlere göre anlamlı farklılıklar gösterdiği ortaya konmuştur. Bu farklı sonuçlar, otantik liderlik algısının demografik değişkenlerle ilişkisinin örneklem, sektör ve örgütsel bağlama göre değişebileceğini göstermektedir.

Çalışmada ayrıca, çalışan sesliliği düzeylerinin demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, çalışan sesliliğinin cinsiyet, çalışma statüsü ve eğitim düzeyi değişkenlerine göre anlamlı farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Erkek çalışanların kadın çalışanlara kıyasla daha yüksek çalışan sesliliği puanına sahip olması, literatürde erkek çalışanların işyerinde geri bildirim ve öneri sunma eğilimlerinin daha yüksek olabileceğini belirten çalışmalarla örtüşmektedir (Özdemir ve Sarıoğlu Uğur, 2013; Şimşek ve Gürler, 2019). Çalışma statüsü açısından ise beyaz yakalı çalışanların mavi yakalı çalışanlara göre daha yüksek seslilik puanına sahip olduğu belirlenmiştir. Bu durum, beyaz yakalı çalışanların iş süreçleri, bilgi akışı ve karar mekanizmalarına daha yakın olmalarıyla ilişkili olabilir. Dolayısıyla örgütsel işleyişe ilişkin bilgiye ve katkı fırsatlarına erişimin, çalışanların fikir ve önerilerini dile getirme eğilimlerini destekleyebileceği söylenebilir. Eğitim düzeyi açısından elde edilen bulgular ise lise ve altı mezunlarının çalışan sesliliği puanlarının lisans mezunlarına kıyasla anlamlı biçimde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, eğitim düzeyi arttıkça seslilik eğilimlerinin azalabileceğini ortaya koyan bulgularla paralellik göstermektedir (Yalçın ve Fayganoğlu, 2022). Bununla birlikte, bu bulgu tüm eğitim grupları arasında genel bir farklılığa işaret etmemekte, yalnızca lise ve altı ile lisans mezunları arasındaki anlamlı farkı göstermektedir. Bu nedenle sonuçların dikkatli yorumlanması gerekmektedir. Lise ve altı mezunlarının günlük operasyonel süreçlere daha doğrudan dâhil olmaları, işleyişteki aksaklıkları daha yakından gözlemlemelerine ve bu konularda daha fazla görüş bildirmelerine katkı sağlamış olabilir. Buna karşılık, lisans mezunlarının statü kaybı, kariyer gelişimi veya örgütsel beklentilerle ilgili kaygılar nedeniyle seslilik davranışlarında daha temkinli davranmaları mümkündür. Bu bulgular doğrultusunda, "Çalışan sesliliği düzeyi, demografik özelliklere göre anlamlı farklılık göstermektedir." şeklindeki H3 hipotezinin kısmen desteklendiği söylenebilir. Sonuç olarak, çalışan sesliliğinin bazı demografik değişkenlere göre farklılaşabildiği, ancak bu farklılaşmanın tüm demografik özellikler için geçerli olmadığı görülmektedir.

Araştırmada medeni durum, yaş grubu, kurumda çalışma süresi ve mevcut yöneticiyle çalışma süresine göre çalışan sesliliği düzeylerinde anlamlı bir farklılık belirlenmemiştir. Bu sonuçlar, çalışan sesliliğinin söz konusu demografik ve mesleki özelliklere göre farklılaşmasının bu örneklemde sınırlı kaldığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, mevcut araştırmada liderlik özellikleri ve iletişim ortamının demografik değişkenlere kıyasla çalışan sesliliğini ne ölçüde açıkladığı doğrudan karşılaştırılmadığından, bu konuda kesin bir çıkarım yapmak mümkün değildir. Bulgular literatürdeki farklı sonuçlarla birlikte değerlendirildiğinde, Yalçın ve Fayganoğlu'nun (2022) çalışmasında çalışan sesliliğinin

cinsiyet, yaş, medeni durum, sektör ve kıdem değişkenlerine göre anlamlı farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Buna karşılık Kulualp'in (2016) öğretim elemanları üzerine yaptığı araştırmada cinsiyet, yaş, medeni durum, unvan ve çalışma süresi açısından çalışan sesliliğinde anlamlı bir farklılık belirlenmemiştir. Çelebi'nin (2024) çalışmasında ise cinsiyet ve medeni durum açısından farklılık bulunmazken, kıdem ile çalışan sesliliği arasında olumsuz, eğitim düzeyi ile çalışan sesliliği arasında olumlu yönde anlamlı ilişkiler belirlenmiştir. Bu farklı sonuçlar, çalışan sesliliğinin demografik özelliklerle ilişkisinin örneklem ve örgütsel bağlama göre değişebileceğini göstermektedir.

Araştırma, İzmir'de faaliyet gösteren bir özel sektör işletmesi ile sınırlı tutulmuştur. Bu durum araştırmaya belirli bir bağlamsal bütünlük kazandırmakla birlikte, bulguların farklı coğrafi ve sektörel bağlamlara genellenebilirliğini sınırlandırmaktadır. Bunun yanında, örneklem seçiminde kolayda örnekleme yönteminin tercih edilmiş olması temsil gücü açısından bir sınırlılık oluşturmaktadır. Verilerin tek bir zaman noktasında toplanması ise liderlik algıları ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkilerin zaman içindeki seyrini izlemeyi ve nedensel çıkarımlarda bulunmayı sınırlandırmaktadır. Bu nedenle, sonraki araştırmalarda farklı sektör ve coğrafi bölgelere yayılan daha geniş örneklemlerle çalışılması ve boylamsal araştırma tasarımlarının benimsenmesi, otantik liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkilerin daha ayrıntılı biçimde incelenmesine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, bu çalışma İzmir'de faaliyet gösteren bir özel sektör işletmesinde otantik liderlik boyutları ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkileri ortaya koyarak literatüre ve uygulamaya katkı sunmaktadır. Teorik açıdan, özellikle öz farkındalık ve şeffaflığın çalışan sesliliğini anlamlı biçimde yordaması, otantik liderliğin bu iki boyutunun çalışanların görüş ve önerilerini ifade etmeleri açısından önem taşıdığına işaret etmektedir. Uygulama açısından ise bulgular, örgütlerde öz farkındalık, şeffaf iletişim ve çalışanların görüşlerini ifade edebilecekleri açık iletişim kanallarını destekleyen liderlik ve insan kaynakları uygulamalarının geliştirilmesinin yararlı olabileceğini göstermektedir. Bunun için öncelikle liderlik gelişim programlarının içerikleri, sadece yöneticilerin teknik becerilerini değil; öz farkındalıklarını, değer odaklı iletişimlerini ve güven inşa etme yetkinliklerini de kapsamlı biçimde ele alacak şekilde yeniden şekillendirilmelidir. İkinci olarak, örgütsel iletişim politikaları, çalışanların öneri ve görüşlerini düzenli olarak toplamak, geri bildirim süreçlerini raporlamak ve bu çıktıları yönetime düzenli olarak sunmak üzere yapılandırılmalıdır. Böylece, iletişim kanalları yalnızca formalite olmaktan çıkarak, yöneticiler ve çalışanlar arasında karşılıklı güven temelli bir döngü oluşturacaktır. Üçüncü olarak, insan kaynakları uygulamalarında çalışanların görüş, geri bildirim ve çözüm önerilerini gönüllü biçimde paylaşmalarını destekleyen ve bu katkıların dikkate alındığını gösteren mekanizmalar geliştirilmelidir.

Sunulan öneriler, kurum içinde yöneticiler ve çalışanlar arasında güvene dayalı, katılımcı bir iletişim kültürünün geliştirilmesini ve çalışanların görüşlerini gönüllü biçimde ifade edebilecekleri bir ortamın oluşturulmasını amaçlamaktadır. Bu kapsamda karar alma süreçlerinde şeffaflığın desteklenmesi ve her kademedeki çalışanların görüş ve önerilerini yönetime iletebilecekleri açık iletişim kanallarının oluşturulması önem taşımaktadır.

Çalışanların sundukları görüş ve önerilerin dikkate alındığını görmeleri ve geri bildirim süreçlerinin işlerlik kazanması, seslilik davranışının desteklenmesine katkı sağlayabilir. Bu tür uygulamalar, katılımcı yönetim anlayışının güçlenmesini ve örgüt içinde fikir paylaşımının yaygınlaşmasını destekleyebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Al-Jaradat, M. K., Khasawneh, S., Abu-Alruz, J., & Bataineh, O. T. (2020). Authentic leadership practices in the university setting: The theory of tomorrow. *International Journal of Management in Education, 14*(3), 229–244. doi:10.1504/IJMIE.2020.107049

Allen, M. (2023, September 5). GE-Ipsos poll: Employees want more authentic internal communication. *Axios*. Retrieved from https://www.axios.com/2023/09/05/employees-employers-internal-communication-poll

Alpanık, F., & Çetin, M. (2023). Otantik liderlik ölçeği: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Millî Eğitim, 52*(238), 1109–1132. doi:10.37669/milliegitim.1100994

Avolio, B. J., & Gardner, W. L. (2005). Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. *The Leadership Quarterly, 16*(3), 315–338. doi:10.1016/j.leaqua.2005.03.001

Aydınoğlu Ademoğlu, N. (2019). Okul müdürlerinin otantik ve paternalist liderlik özellikleri ile öğretmenlerin iş tatmini algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research, 6*(46), 3926–3941. doi:10.26450/jshsr.1609

Azanza, G., Gorgievski, M. J., Moriano, J. A., & Molero, F. (2018). Influencing salespeople's work outcomes through authentic leadership. *Leadership & Organization Development Journal, 39*(7), 926–944. doi:10.1108/LODJ-05-2017-0113

Cochran, W. G. (1977). *Sampling techniques* (3rd ed.). New York, NY: John Wiley & Sons.

Çankaya, M. (2019). Kamu hastanesi çalışanlarının otantik liderlik algılarının sosyo-demografik değişkenler açısından incelenmesi. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, 5*(24), 1487–1501. doi:10.31576/smryj.363

Çelebi, M. A. (2024). Çalışan sesliliğinin iş yerindeki mutluluğa etkisi ve iş arkadaşlığının aracılık rolü. *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi, 11*, 463–493. doi:10.56720/mevzu.1426312

Çetin, Ş., & Çakmakçı, C. (2012). Çalışan sesliliği ölçeğini Türkçeye uyarlama çalışması. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 22*(2), 1–19.

Detert, J. R., & Burris, E. R. (2007). Leadership behavior and employee voice: Is the door really open? *Academy of Management Journal, 50*(4), 869–884. doi:10.5465/amj.2007.26279183

Detert, J. R., & Edmondson, A. C. (2011). Implicit voice theories: Taken-for-granted rules of self-censorship at work. *Academy of Management Journal, 54*(3), 461–488. doi:10.5465/AMJ.2011.61967925

Gardner, W. L., Avolio, B. J., Luthans, F., May, D. R., & Walumbwa, F. O. (2005). "Can you see the real me?" A self-based model of authentic leader and follower development. *The Leadership Quarterly, 16*(3), 343–372. doi:10.1016/j.leaqua.2005.03.003

Gardner, W. L., Cogliser, C. C., Davis, K. M., & Dickens, M. P. (2011). Authentic leadership: A review of the literature and research agenda. *The Leadership Quarterly, 22*(6), 1120–1145. doi:10.1016/j.leaqua.2011.09.007

Gardner, W. L., Karam, E. P., Alvesson, M., & Einola, K. (2021). Authentic leadership theory: The case for and against. *The Leadership Quarterly, 32*(6), 101495. doi:10.1016/j.leaqua.2021.101495

George, D., & Mallery, P. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 update* (10th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.

Hameed, I., Bhatti, Z. A., Khan, M. A., & Syed, S. (2020). How and when Islamic work ethic (IWE) leads to employee promotive and prohibitive voice? The interplay of employee moral identity and perceived voice opportunity. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, 13*(4), 593–612. doi:10.1108/IMEFM-09-2019-0382

Hatipoğlu, B., & İnelmen, K. (2018). Demographic diversity in the workplace and its impact on employee voice: The role of trust in the employer. *The International Journal of Human Resource Management, 29*(5), 970–994. doi:10.1080/09585192.2017.1322120

Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science, 43*(1), 115–135. doi:10.1007/s11747-014-0403-8

Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hoch, J. E., Bommer, W. H., Dulebohn, J. H., & Wu, D. (2018). Do ethical, authentic, and servant leadership explain variance above and beyond transformational leadership? A meta-analysis. *Journal of Management, 44*(2), 501–529. doi:10.1177/0149206316665461

Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online Readings in Psychology and Culture, 2*(1)*,* 8. doi:10.9707/2307-0919.1014

Hsiung, H.-H. (2012). Authentic leadership and employee voice behavior: A multi-level psychological process. *Journal of Business Ethics, 107*(3), 349–361. doi:10.1007/s10551-011-1043-2

Hu, L.-T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal, 6*(1), 1–55. doi:10.1080/10705519909540118

Hunjra, A. I., Ali, M. A., Chani, M. I., Khan, H., & Rehman, K.-U. (2010). Employee voice and intent to leave: An empirical evidence of Pakistani banking sector. *African Journal of Business Management, 4*(14), 3056–3061. doi:10.5897/AJBM.9000253

Jung, Y., & Choi, Y. (2025). Voices of loyal members: Dual role of organizational identification in the process of employee voice. *Behavioral Sciences, 15*(2)*,* 109. doi:10.3390/bs15020109

Kenar, G. (2024). Otantik liderliğin işgören sesliliği üzerindeki etkisinde lidere güvenin aracı rolü. *Alanya Akademik Bakış, 8*(1), 34–47. doi:10.29023/alanyaakademik.1244788

Kim, Y., Lee, E., Kang, M., & Yang, S.-U. (2023). Understanding the influence of authentic leadership and employee-organization relationships on employee voice behaviors in response to dissatisfying events at work. *Management Communication Quarterly, 37*(1), 64–98. doi:10.1177/08933189221085562

Korkmaz, O. (2017). Otantik liderlik ve örgütsel güven. *The Journal of Academic Social Science Studies, 58*, 437–454. doi:10.9761/JASSS7131

Kulualp, H. G. (2016). Determining the relationship between some personal and organizational features with employee voice: A study on academics. *Ege Academic Review, 16*(4), 745–761.

Li, X., & Zhang, J. (2022). Authentic leadership, perceived insider status, error management climate, and employee resilience: A cross-level study. *Frontiers in Psychology, 13*, 938878. doi:10.3389/fpsyg.2022.938878

Liang, J., Farh, C. I. C., & Farh, J. L. (2012). Psychological antecedents of promotive and prohibitive voice: A two-wave examination. *Academy of Management Journal, 55*(1), 71–92. doi:10.5465/amj.2010.0176

Liang, S.-G. (2017). Linking leader authentic personality to employee voice behaviour: A multilevel mediation model of authentic leadership development. *European Journal of Work and Organizational Psychology, 26*(3), 434–443. doi:10.1080/1359432X.2017.1293656

Liao, H.-Y., & Shaw, K.-H. (2020). Authentic leadership and employee voice: Roles of obligation perception and power distance orientation. *Business and Management Research, 9*(3), 25–33. doi:10.5430/bmr.v9n3p25

Liu, H., Cutcher, L., & Grant, D. (2015). Doing authenticity: The gendered construction of authentic leadership. *Gender, Work & Organization, 22*(3), 237–255. doi:10.1111/gwao.12073

Luthans, F., & Avolio, B. J. (2003). Authentic leadership development. In K. S. Cameron, J. E. Dutton, & R. E. Quinn (Eds.), *Positive organizational scholarship: Foundations of a new discipline* (pp. 241–258). San Francisco, CA: Berrett-Koehler.

Milliken, F. J., Morrison, E. W., & Hewlin, P. F. (2003). An exploratory study of employee silence: Issues that employees don't communicate upward and why. *Journal of Management Studies, 40*(6), 1453–1476. doi:10.1111/1467-6486.00387

Morrison, E. W. (2011). Employee voice behavior: Integration and directions for future research. *Academy of Management Annals, 5*(1), 373–412. doi:10.5465/19416520.2011.574506

Morrison, E. W. (2023). Employee voice and silence: Taking stock a decade later. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 10*, 79–107. doi:10.1146/annurev-orgpsych-120920-054654

Okun, O., & Çavuşoğlu, S. (2020). Üniversite çalışanlarının otantik liderlik düzeylerinin demografik özellikler üzerinden incelenmesi: Bingöl Üniversitesi örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(1), 159–181. doi:10.26468/trakyasobed.546060

Özdemir, L., & Sarıoğlu Uğur, S. (2013). Çalışanların "örgütsel ses ve sessizlik" algılamalarının demografik nitelikler açısından değerlendirilmesi: Kamu ve özel sektörde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27*(1), 257–281.

Öztürk, Y. (2014). *The relationship of authentic leadership and participative climate with employee voice: The moderating role of personality and organizational identification* (Unpublished doctoral dissertation). Marmara University, İstanbul, Turkey.

Özyılmaz, B., & Oral Ataç, L. (2019). Paternalist liderlik algısının çalışan sesliliğine etkisi: Gıda sektörü çalışanları üzerine bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 26*(2), 397–410. doi:10.18657/yonveek.574425

Pei, Z., Pan, Y., Skitmore, M., & Feng, T. (2018). Leader-member exchange and prohibitive voice in nonprofit organizations in China: The moderating roles of superior-subordinate tenure matching. *Nonprofit Management and Leadership, 29*(2), 203–222. doi:10.1002/nml.21330

Rehman, M. Z., Shahbaz, A., & Hassan, N. (2018). Due economy is based on authenticity? Authentic leader's personality and employees' voice behaviour. *Global Economics Review, 3*(2), 43–54. doi:10.31703/ger.2018(III-II).05

Shiundu, T. W. (2024). Impact of age, gender, faith, tenure and seniority on the authenticity of organizational leaders. *Journal of Human Resource & Leadership, 8*(1), 94–107. doi:10.53819/81018102t30135

Şimşek, Y., & Gürler, M. (2019). A study on employee voice and its effect on work engagement: Explicating from the Turkish teachers' perspectives. *International Education Studies, 12*(7), 80–92. doi:10.5539/ies.v12n7p80

Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.). Boston, MA: Pearson.

Terzioğlu Karabıyıkoğlu, K., & Kanbur, E. (2023). Otantik liderliğin çalışanların sesliliği ve ahlaki kimlikleri üzerine etkisi. *Business and Economics Research Journal, 14*(2), 257–275. doi:10.20409/berj.2023.415

Van Dyne, L., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of Management Studies, 40*(6), 1359–1392. doi:10.1111/1467-6486.00384

Van Dyne, L., & LePine, J. A. (1998). Helping and voice extra-role behaviors: Evidence of construct and predictive validity. *Academy of Management Journal, 41*(1), 108–119. doi:10.2307/256902

Walumbwa, F. O., Avolio, B. J., Gardner, W. L., Wernsing, T. S., & Peterson, S. J. (2008). Authentic leadership: Development and validation of a theory-based measure. *Journal of Management, 34*(1), 89–126. doi:10.1177/0149206307308913

Wong, C. A., Spence Laschinger, H. K., & Cummings, G. G. (2010). Authentic leadership and nurses' voice behaviour and perceptions of care quality. *Journal of Nursing Management, 18*(8), 889–900. doi:10.1111/j.1365-2834.2010.01113.x

Xu, Z., Yang, F., & Peng, J. (2023). How does authentic leadership influence employee voice? From the perspective of the theory of planned behavior. *Current Psychology, 42*, 1851–1869. doi:10.1007/s12144-021-01464-6

Yalçın, R. C., & Fayganoğlu, P. (2022). Çalışan sesliliği liderden duyulan tatmin ve mesleki özdeşleşmeden etkilenir mi? Hizmet sektörü çalışanları örneği. *Business and Economics Research Journal, 13*(2), 329–348. doi:10.20409/berj.2022.376

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1074-1093

Geopolitical Risk, Policy Uncertainty, and Financial Volatility in Türkiye: A Dynamic Connectedness Analysis Using the TVP-VAR

Can KARABIYIK [1, 2]

ABSTRACT

This research analyzes the dynamic interaction among Geopolitical Risk, Economic Policy Uncertainty, XU100 return, and USD/TRY using the TVP-VAR method. Within the scope of the study, volatility spillovers are examined using a dataset representing a broad period between 01.03.2006 and 01.12.2024. According to the research findings, the connectedness among Geopolitical Risk, Economic Policy Uncertainty, XU100 return volatility, and USD/TRY volatility in Türkiye was observed at a low level before the 2008 global financial crisis. However, it peaked during the global financial crisis and returned to pre-crisis levels afterward. On the other hand, contrary to the claims frequently emphasized in the literature, total connectedness did not increase sharply during the Covid-19 pandemic. According to the Network Plot findings, Geopolitical Risk and the USD/TRY exchange rate are the most dominant variables in the system, while EPU is identified as the largest shock receiver. The results indicate that the exchange rate plays a decisive role in financial markets in Türkiye, that geopolitical risks act as an exogenous force triggering economic uncertainty, and that both the BIST100 index and Economic Policy Uncertainty assume a net shock-absorbing position in response to these shocks.

Keywords: *Dynamic connectedness, TVP-VAR, Spillover decomposition, Financial Contagion, Uncertainty.*

Türkiye'de Jeopolitik Risk, Politika Belirsizliği ve Finansal Volatilite: TVP-VAR Yöntemiyle Dinamik Bağlantılılık Analizi

ÖZET

Bu araştırma; Jeopolitik Risk, Ekonomik Politika Belirsizliği, XU100 getirisi ve USD/TRY arasındaki dinamik etkileşimi TVP-VAR yöntemiyle dinamik bir şekilde analiz etmektedir. Çalışma kapsamında, 01.03.2006 ve 01.12.2024 tarihleri arasındaki geniş bir dönemi temsil eden bir veri seti temel alınarak volatilite yayılımları incelenmiştir. Araştırma bulgularına göre Türkiye'de Jeopolitik Risk, Ekonomik Politika Belirsizliği, XU100 getirisi oynaklığı ve USD/TRY oynaklığı arasındaki bağlantılılık 2008 küresel finansal krizi öncesi dönemde düşük seviyede gözlemlenirken küresel finansal kriz döneminde zirve yapmış ve kriz sonrasında kriz öncesi düzeylerine geri gelmiştir. Öte yandan Toplam Bağlantılılık, literatürde sıklıkla vurgulanan iddiaların aksine, Covid-19 pandemisi

[1] Contact: c_karabiyik@hotmail.com
[2] Assoc. Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa/TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-7255-7946.
(Makale Gönderim Tarihi: 30.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1877602
Makale Türü: Araştırma Makalesi

süresince sert bir şekilde artmamıştır. Network Plot bulgularına göre ise Jeopolitik Risk ve USD/TRY değişkenleri sistemdeki en baskın değişkenlerdir ve EPU'nun sistemdeki en büyük şok alıcısı olduğu saptanmıştır. Elde edilen bulgular; Türkiye piyasasında döviz kurunun finansal piyasalar üzerindeki belirleyiciliğini, jeopolitik risklerin ekonomik belirsizlikleri tetikleyen dışsal bir güç olduğunu ve BIST100 ile Ekonomik Politika Belirsizliğinin bu şoklara karşı net alıcı konumda olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dinamik Bağlantılılık, TVP-VAR, Yayılım Ayrıştırması, Finansal Bulaşıcılık, Belirsizlik.*

1. INTRODUCTION

Globalizing financial parameters move beyond traditional macroeconomic factors and are increasingly influenced by non-traditional risk factors such as geopolitical risk (GPR) and economic policy uncertainty (EPU). Since 2016, GPR has begun to rank among the 'top five' risks globally (World Economic Forum, 2016). Significant global events have been influential in this rise. These events include the results of the 2020 US presidential elections, developments in US-China relations, ongoing uncertainties regarding Brexit, continuing instability in the Middle East, the effects of the prolonged refugee crisis in Europe, and social disturbance in Hong Kong (Phan et al., 2022). On the other hand, Bloom (2014) claims that policy uncertainty can increase market volatility by causing more uncertainty in future periods. He also argues that uncertainty is typically higher in emerging market economies. For these reasons, GPR and EPU should be analyzed together to examine economic stability.

Terrorist attacks, trade wars, political instabilities, and unpredictable policy changes act as powerful shocks. These shocks shape investor behavior, affect asset pricing, and trigger market volatility. The complex and dynamic nature of these risks has made them one of the most popular research topics in economics. At the same time, the increasing integration of financial markets has changed the way such shocks spread across economies. While financial integration has provided opportunities such as low-cost borrowing, easier access to alternative financing sources, and portfolio diversification, it has also accelerated the transmission of risks and uncertainties between countries and markets (Baykut, 2025).

A significant interaction exists between global uncertainties and the volatility of financial variables, such as stock returns and exchange rates, especially for fragile emerging economies like Türkiye (Ünlü, 2024). In addition, it is frequently emphasized in the literature that increasing uncertainty has significant effects on the likelihood of recession, bank lending rates, cost of external finance, corporate investment efficiency, innovation, trade, and consequently the exchange rate (Aftab et al., 2024; Akron et al., 2022; Caggiano et al., 2021; Cui et al., 2023; Liu & Wang, 2022; Nguyen et al., 2025). On the other hand, political turmoil or deteriorations in economic stability affect the country's credibility and pave the way for an environment of uncertainty. The presence of high risk and uncertainty

in markets significantly affects investors' decision-making processes (Ergin Ünal & Süsay, 2021).

This study aims to examine the dynamic connectedness (volatility spillovers) among risk and uncertainty indicators, such as GPR and EPU, and financial parameters, such as stock return volatility and exchange rate volatility, using the Time-Varying Parameter Vector Autoregression (TVP-VAR) model. For this purpose, a dataset covering a long period between 01.03.2006 and 01.12.2024 and containing 904 observations was used. The TVP-VAR model is a tool developed to determine how economic relationships change over time, or in other words, the dynamic relationships between variables. This method relies on the assumption that parameters are not constant but change over time. This provides an accurate reflection of the complex and dynamic structure between variables during financial crises, policy changes, and structural changes (Shahzad et al., 2025). This method can determine which variables are shock transmitters to the system by using dynamic connectedness measures based on the TVP-VAR approach with a time-varying covariance structure (Antonakakis & Gabauer, 2017).

The 2006-2024 period covered by the dataset used in the study is significant as it includes major global events such as the 2008 Mortgage Crisis, the Russia-Ukraine war, and the COVID-19 pandemic. This is because sharp increases were recorded in many volatility measures, along with EPU and GPR, during these periods (Şencan, 2024), and an increase in volatility spillover was observed (Cui & Maghyereh, 2025).

The findings of this and similar studies may be useful for ensuring financial stability during the policy development process and for minimizing risks in investors' decision-making processes. Furthermore, these findings can be used by investors and portfolio managers to determine in which time periods risk and uncertainty factors contribute more to stock market volatility (Pala, 2024) or to select the most suitable investment during crisis periods (Erdoğan & Doğan, 2024). TVP-VAR analysis can assist market participants in their risk aversion strategies or strategies to benefit from volatility by dynamically showing when and in which direction volatility shocks spillover (Akbulut et al., 2024). The findings of this study may also positively influence the economic policy development process. Understanding the time-varying dynamics of the pressure exerted by factors such as GPR or EPU on financial markets may enable policymakers to act with a proactive approach (Shahzad et al., 2025). The obtained results may facilitate the development of strategies that contribute to the stabilization of the economic cycle, the early detection of market fragilities, and the creation of a more resilient financial environment at both national and international levels.

2. LITERATURE REVIEW

Although the concepts of risk and uncertainty are frequently used interchangeably, Knight (1921) made a clear distinction between the two concepts. Despite their introduction decades ago, empirical research on these concepts has expanded significantly following the development of the EPU Baker et al. (2016) and GPR Caldara & Iacoviello (2018) indices.

With the increasing integration of the global financial system, studies examining the dynamic effects of external shocks such as EPU and GPR on stock and foreign exchange markets have become a central focus of the financial literature in recent years. Understanding these multidimensional linkages is important, as it can enhance policymakers' capacity to design sustainable development strategies and support investors in making decisions related to optimal portfolio diversification.

A methodological examination of literature on the relationship among GPR, EPU, and financial markets reveals that the empirical methods used have changed over time. The applied empirical methods indicate an evolution from fixed-parameter specifications to dynamic models with time-varying parameters. Studies conducted to analyze economic indicators within a dynamic framework gained popularity with the generalized VAR and spillover (connectedness) index approach of Diebold & Yilmaz (2012). These studies have been further advanced by approaches such as the TVP-VAR model developed by Antonakakis and Gabauer (2017).

The literature highlights that EPU generates various effects on the stock market. EPU is defined as a type of uncertainty arising from the unpredictability of government actions, such as monetary, fiscal, and trade policies (Baker et al., 2016). EPU is an internal source of uncertainty stemming from the actions and communication choices of policymakers. The internal nature of EPU directly affects market volatility and risk premiums by delaying the investment, consumption, and employment decisions of households and firms. When the effects of EPU on stock markets are examined, the general trend indicates that increasing EPU reduces stock returns. For instance, Dakhlaoui and Aloui (2016) examined the volatility spillover dynamics between US EPU and the stock markets of BRIC countries. They empirically showed that investing simultaneously in US and BRIC markets is highly risky. In other words, they found that US EPU negatively affects the stock markets of BRIC countries. Xu et al. (2021) empirically demonstrate that the monthly EPU index significantly and negatively affects stock returns in the subsequent month. This is because investors flee from risky assets and turn to safe havens during periods of high EPU. Consequently, the demand for stocks decreases. On the other hand, Wu et al. (2025) state that EPU can have a positive spillover effect on crypto assets such as Bitcoin. They indicate that this may stem from crypto assets being perceived as a "hedging tool" against uncertainties in traditional markets. Studies such as Younis et al. (2024) examine the effects of EPU at the sectoral market level in China. They provide more detailed microeconomic evidence beyond the general market impact.

Research examining the impact of EPU on stock market volatility spillover also exists in the literature. According to Hasan et al. (2020), EPU significantly affects the level of stock market fear connectedness across countries. Youssef et al. (2021) found that the impact of EPU intensified during crisis periods, such as the 2008 mortgage crisis and the COVID-19 pandemic, leading to record levels of inter-market volatility connectedness. These findings confirm that EPU is a significant component of systemic risk.

The impact of EPU extends beyond stock markets. It also has significant effects on important financial parameters such as exchange rates. A comprehensive study by Huynh et al. (2023) empirically demonstrates that Trade Policy Uncertainty (TPU), a component of EPU, is a significant volatility transmitter in exchange rate markets. Kido (2016) examined the relationship between U.S. EPU and exchange rates. The results indicate that increases in U.S. EPU are associated with lower returns on high-yield currencies, implying that uncertainty operates as a transmission mechanism for global financial shocks.

In addition to EPU, the effect of GPR on financial variables has been widely discussed in the literature. However, the literature does not provide a clear consensus on how GPR affects stock returns. It is observed that the results obtained from studies on this subject vary depending on the characteristics of the country examined and the period analyzed. This variation arises as a result of heterogeneous market structures. The main findings can be grouped into three main categories: negative, positive, and insignificant/weak effects.

The prevailing view in the literature is that increases in GPR negatively affect stock returns by increasing uncertainty and risk aversion in the markets. These findings strengthen the hypothesis that GPR creates a direct pressure channel on asset prices by eroding investor confidence and triggering capital outflows. For example, Caldara and Iacoviello (2018) showed that increases in GPR lead to a predictable decline in stock prices in highly integrated advanced economies. Similarly, Jiang et al. (2022) determined that GPR shocks created a negative effect on stock returns, specifically within the Chinese tourism sector.

Some studies reveal that GPR can lead to positive returns. However, it should be noted that this effect may emerge under specific conditions. Adibian et al. (2025) claim that increases in GPR in the United States or China lead investors in Iran to view Iranian stock market as a relatively "safe haven," which increases stock demand and, in turn, stock returns.

There are also studies in the literature that find no statistically significant link between GPR and stock returns. Bouras et al. (2019) determined that country-specific GPR does not have a significant effect on stock returns. They also found a statistically weak positive effect of GPR on stock market volatility. The contradictory findings summarized above stem from structural factors. These factors include the development level of the market under review, the external dependence of the economy, and whether the GPR is of a local or global nature.

GPR profoundly affects not only the returns of various assets but also market volatility and the connectedness of shocks. Studies in this field indicate that GPR is a significant trigger of systemic risk. Advanced econometric models, such as TVP-VAR, are widely used to measure the dynamic effects of GPR. Erdoğan and Doğan (2024) examined the volatility spillovers between BRICS stock markets and GPR by using this methodology. They determined that the Russian and Chinese stock markets are more sensitive to GPR. Similarly, Cui and Maghyereh (2025) demonstrated that volatility connectedness among global ESG (Environmental, Social, and Governance) stock markets increase under GPR shocks. Balcilar et al. (2018) found that the impact of GPR on volatility in BRICS markets is stronger than its impact on stock returns. Zhang et al. (2023) showed that GPR has a

significant and positive effect on stock market volatility. Their findings indicated that the effect is stronger for developing economies, oil-exporting countries, and peaceful markets.

There are also other studies in the literature claiming that GPR strengthens existing cross-market connectedness. For instance, Gong et al. (2025) explain the conditional role of GPR on cross-market connectedness through a mechanism they term the "magnifying glass" effect. According to this mechanism, GPR acts as a magnifying glass, increasing shock spillover during periods of high market connectedness, while reducing shock spillover during periods of weak cross-market connectedness. This represents a significant non-linear relationship, indicating that the impact of GPR varies depending on the current state of the market. On the other hand, there are also studies in literature arguing that GPR does not affect cross-market connectedness. For example, Elsayed and Helmi (2021), in their analysis of MENA countries, revealed that the GPR index is not a net spillover transmitter to the financial markets in this region.

One of the most significant yet least examined areas in literature is the combined effect of GPR and EPU, rather than their individual effects. These interaction effects, representing more than merely the linear sum of these two risk factors, can lead to disproportionate consequences for markets. In a pioneering study on this subject, Adibian et al. (2025) found no statistically significant results when investigating the effects of US-origin GPR and EPU on Iranian stock market returns separately. However, when they incorporated the combined effects of these two risk types into the model, they detected a statistically significant and negative impact. This finding suggests that GPR and EPU may operate through a mutually reinforcing mechanism, highlighting the importance of incorporating such non-linear dynamics into risk modeling.

Rather than treating EPU and GPR independently, some research explores their combined effects on stock markets and exchange rates, with special attention to asymmetries in their relationships. For example, Kannadhasan and Das (2020) compared both EPU and GPR shocks in Asian emerging markets using the quantile regression method. They determined that EPU exhibited a consistent negative relationship across all quantiles, while GPR showed a negative relationship in lower quantiles and a positive one in middle and upper quantiles. This study made a significant contribution to the literature by suggesting that the negative impact of EPU is stronger than that of GPR.

Türkiye is frequently addressed in this literature due to its status as a developing economy that is fragile to external shocks. Studies specific to Türkiye have also focused on the complex dynamics among risk, uncertainty, and financial volatility. Ergin Ünal and Süsay (2021) examined the causal relationships among Türkiye's CDS, stock market, USD/TRY exchange rate, EPU, and GPR over the period 2012–2020 by applying the Toda–Yamamoto causality test. The study yielded varying results specific to the variables. Another study, Hoque & Zaidi, (2020), examined the non-linear effects of global and country-specific GPR uncertainty on stock returns for "fragile emerging economies," including Türkiye, using the Markov regime-switching model. According to the research findings, GPR can affect

stock returns both positively and negatively. This situation generally stems from the lag length in the dataset, volatility regimes, and the structure of the stock market.

Examining the impact of EPU and the exchange rate on stock returns in Türkiye, Ünlü (2024) employed a dataset covering the 2014-2023 period and analyzed these effects using the Structural VAR (SVAR) method. Empirical findings indicated a negative relationship between global EPU and Borsa Istanbul (BIST) returns and revealed that variations in BIST returns are largely explained by real exchange rate shocks. These results demonstrate that exchange rate and interest rate policies have a more significant impact on stock market returns in Türkiye than EPU shocks. Guler (2020) drew attention to the impact of exchange rate volatility on stock return volatility in Türkiye. Evidence obtained from this study indicates that USD/TRY exchange rate volatility has a positive effect on BIST100 return volatility. Similarly, Çakır and Özkul (2023) demonstrated with empirical evidence that examining the effect of exchange rate volatility on stock return volatility is of significant importance in the case of Türkiye.

Studies regarding the effects of GPR for Türkiye also exist in the literature. In this context, Alptürk et al. (2021) examined the relationship between GPR and CDS premiums; Özşahin et al. (2022) investigated the relationship between GPR and foreign direct investments; and Buzdağlı & Özdemir (2021) analyzed the relationship between GPR and military expenditures.

This research will make a significant contribution to the existing literature by bringing together four critical variables—GPR, EPU, Stock Return Volatility, and Exchange Rate Volatility—specifically for the Turkish economy and analyzing these dynamic relationships using the TVP-VAR model. Moreover, a comprehensive analysis of the volatility connectedness among these four variables in Türkiye, based on a TVP-VAR framework, would contribute to filling an important gap in the literature.

3. METHODOLOGY

This study employs the TVP-VAR model. This model overcomes the limitations—such as arbitrary window selection and loss of observations—associated with the fixed-parameter rolling window approach of the generalized spillover index popularized by Diebold and Yilmaz (2012) (Antonakakis & Gabauer, 2017; Shahzad et al., 2025). For an economy such as Türkiye, characterized by frequent financial regime shifts and crises, the TVP-VAR framework's ability to capture time-varying dynamics may yield more realistic and valid results compared to fixed-parameter models.

The TVP-VAR model is specified as follows:

$$Y_t = \beta_t Y_t - 1 + \varepsilon_t, \quad \varepsilon_t \mid F_{t-1} \sim N(0, S_t) \tag{1}$$

$$\beta_t = \beta_t - 1 + \nu_t, \quad \nu_t \mid F_{t-1} \sim N(0, R_t) \tag{2}$$

where Y_t denotes an $N \times 1$ vector of endogenous variables, β_t represents the $N \times Np$ matrix of time-varying coefficients, and ε_t is the error term with a time-varying variance-

covariance matrix S_t. The parameter innovations are represented by ν_t, which follow a multivariate normal distribution with covariance matrix R_t.

Following Antonakakis and Gabauer (2017), the TVP-VAR model is transformed into its Vector Moving Average (VMA) representation using the Wold decomposition theorem:

$$Y_t = A_t \varepsilon_t \tag{3}$$

with

$$A_{0,t} = I \tag{4}$$

and

$$A_{i,t} = \beta_{1,t} A_{i-1,t} + \cdots + \beta_{p,t} A_{i-p,t} \tag{5}$$

where $A_{i,t}$ denotes the time-varying impulse response coefficient matrices. The VMA representation serves as the basis for deriving the Generalized Impulse Response Functions (GIRFs) and the Generalized Forecast Error Variance Decomposition (GFEVD)

The generalized impulse response function, which measures the response of variable i to a shock in variable j, is defined as:

$$GIRF_j(J) = E(Y_{t+J} \mid \varepsilon_{j,t}, F_{t-1}) - E(Y_{t+J} \mid F_{t-1}) \tag{6}$$

where J denotes the forecast horizon and F_{t-1} represents the information set available at time $t-1$. Unlike orthogonalized impulse responses, the generalized framework is invariant to variable ordering.

Subsequently, the GFEVD is computed as:

$$\tilde{\phi}^{g}_{ij,t}(J) = \frac{\sum_{h=0}^{J-1} (\Psi^{g}_{ij,t}(h))^2}{\sum_{j=1}^{N} \sum_{h=0}^{J-1} (\Psi^{g}_{ij,t}(h))^2} \tag{7}$$

where $\tilde{\phi}^{g}_{ij,t}(J)$ denotes the proportion of the J-step-ahead forecast error variance of variable i explained by shocks originating from variable j. The variance shares are normalized such that:

$$\sum_{j=1}^{N} \tilde{\phi}^{g}_{ij,t}(J) = 1 \tag{8}$$

Using the normalized GFEVD matrix, the Total Connectedness Index (TCI) is calculated as:

$$TCI_t = \frac{\sum_{i \neq j} \tilde{\phi}^{g}_{ij,t}(J)}{N} x100 \tag{9}$$

The TCI quantifies the overall degree of spillover transmission across the system and provides a summary measure of interconnectedness among the variables.

Directional connectedness transmitted from variable $i$to all other variables is computed as:

$$C_{i\rightarrow j,t}^{g} = \sum_{j\neq i} \tilde{\phi}_{ij,t}^{g}(J)x100 \quad (10)$$

while directional connectedness received by variable i from the remaining variables is given by:

$$C_{i\leftarrow j,t}^{g} = \sum_{j\neq i} \tilde{\phi}_{ij,t}^{g}(J)x100 \quad (11)$$

Finally, the net connectedness measure is obtained as:

$$NC_{i,t} = C_{i\rightarrow j,t}^{g} - C_{i\leftarrow j,t}^{g} \quad (12)$$

where positive (negative) values indicate that the variable acts as a net transmitter (receiver) of shocks within the network.

4. DATA

The monthly dataset employed in this study spans the period from March 2006 to December 2024, comprising a total of 904 observations across 4 variables, with each variable consisting of 226 observations. To ensure stationarity and stabilize the variance of the series, all variables were transformed into their logarithmic returns, and the TVP-VAR model was subsequently estimated using these transformed data. The optimal lag length for the TVP-VAR model was determined based on the Akaike Information Criterion (AIC), resulting in the selection of a model with one lag.

The sample period analyzed in this study encompasses significant events of high uncertainty and risk, including the Global Financial Crisis, the European Sovereign Debt Crisis, the COVID-19 pandemic, and the Russia-Ukraine War. Additionally, increasing inflationary pressures and heightened exchange rate volatility were observed in the Turkish economy during this period. Therefore, conducting a dynamic analysis with a dataset that includes such intense shock waves can provide critical insights for the Turkish economy. The data used in the analysis were obtained from the following sources: EPU data from Baker et al. (2016), GPR data from Caldara and Iacoviello (2018), and stock market and exchange rate price data from the "Investing.com" database.

By employing the dynamic TVP-VAR methodology to analyze four fundamental vulnerability factors, this study offers critical insights into the Turkish Economy for policymakers and risk managers. The TVP-VAR framework demonstrates a clear superiority over the rolling-window VAR approaches proposed by Diebold and Yılmaz (2012, 2014). Unlike the rolling-window VAR, which necessitates the selection of an arbitrary window size, TVP-VAR obviates this requirement and ensures no loss of observations. This capability is crucial for capturing the impacts of brief yet intense events, such as financial crises. Moreover, TVP-VAR allows for time-varying parameters (Antonakakis & Gabauer, 2017), thereby enabling a truly dynamic analysis. This characteristic allows for the flexible identification of structural changes and regime shifts in market linkages during periods of financial distress or geopolitical shock. Relying on multivariate Kalman filters, the TVP-VAR method is notably less sensitive to outliers than

traditional rolling-window techniques. This robustness against sudden spikes—common in financial market data, including volatility series—significantly reinforces the reliability of the empirical results.

5. EMPIRICAL FINDINGS

The TVP-VAR framework allows volatility spillovers to be analyzed in a more flexible way. It measures and visually shows how much influence each variable has on others. Figure 1, produced by this method, shows how total connectedness changes over time, helping to capture shifts in overall market linkages. With this method, Averaged Dynamic Connectedness Table (Table 1) is also created to show pairwise spillover effects between markets or variables. The table presents the size and direction of volatility transmission and separates internally generated shocks from those coming from other markets. It also includes bilateral connectedness measures and the Total Connectedness index (TCI).

In the spillover table, rows indicate the volatility received by variable i, namely connectedness from others (FROM), while columns show the volatility transmitted by variable i to other variables namely connectedness to others (TO). The last column reports the total share of external shocks received by each variable, which represents the dynamic connectedness from others. The diagonal elements represent shocks arising from each variable's own internal dynamics. Connectedness to others (TO) reflects the aggregate impact of a variable's shocks on all other variables within the network. In essence, it measures the degree to which a particular variable acts as a 'transmitter' or source of systemic shocks, highlighting its role in driving the volatility or returns of its peers over time. Net connectedness (NET) is the definitive metric that determines whether a variable is a net transmitter or a net receiver of shocks within a dynamic system. It is calculated by taking the difference between the TO and the FROM for each variable. Finally, Table 1 presents the estimated volatility spillover results.

Table 1: Averaged Dynamic Connectedness Table

	xu100	**usdtry**	**GPR**	**EPU**	**FROM**
xu100	75.08	16.52	3.68	4.72	24.92
usdtry	14.27	75.50	6.25	3.98	24.50
GPR	2.51	3.90	91.67	1.92	8.33
EPU	7.97	9.48	5.72	76.83	23.17
TO	24.75	29.90	15.66	10.61	80.92
INCLUDING OWN	99.83	105.40	107.33	87.44	**TCI**
NET	-0.17	5.40	7.33	-12.56	20.23

The diagonal elements in the spillover table show the share of volatility that is explained only by each market's own internal movements. These values vary between 75% and 91%,

which indicates that most of the volatility in the analyzed variables comes from idiosyncratic factors. This result implies that no single variable has a dominant influence over the whole network, since volatility is largely generated within individual effects. Among these variables, GPR is the least exposed to external shocks. While 91.67% of GPR's volatility is explained by its own internal dynamics, only 8.33% originates from external shocks. This finding can also be clearly observed in the FROM column of Table 1. As indicated by the FROM values, 24.92%, 24.50%, and 23.17% of the volatility in xu100, usdtry, and EPU, respectively, is driven by spillovers arising from interconnectedness within the network.

The total directional connectedness (TO) transmitted from a variable to other variables in the system can be observed in the TO row of Table 1. According to these values, the EPU variable transmits the lowest level of shocks to the other variables in the system, with 10.61%. The usdtry variable transmits the highest level of shocks to the other variables in the system, with 29.90%. The xu100 and GPR variables are responsible for 24.75% and 15.66% of the volatility spillovers of the other variables in the system, respectively.

As illustrated in Table 1, the net total directional connectedness serves as a key indicator of market dynamics. It can be observed from the row namely NET. In this framework, a positive result implies the variable is a net transmitter, while a negative result signifies its role as a net receiver of shocks. According to the NET values, EPU is a net shock receiver with a value of −12.56%. In contrast, usdtry and GPR act as net shock transmitters with values of 5.40% and 7.33%, respectively. The NET value of XU100 is found to be close to zero. These findings indicate that the volatility transmitted and received by XU100 is nearly balanced.

TO indicates the total of all shocks transmitted to the system, whereas FROM indicates the total of all shocks received from the system. Dividing the sum of the TO row or the FROM column by the number of variables in the system yields the TCI value and measures the total volatility spillover in the system. In this study, the TCI was calculated as 20.23%. This value indicates the total connectedness within the system. In other words, 20.23% of the volatility in the system originates from volatility spillovers among the variables in the network. Alternatively, the majority of the system volatility stems from idiosyncratic shocks; however, Figure 1 shows that connectedness increases during crisis periods. During normal times, they tend to move according to their own internal dynamics. These findings are consistent with Erdoğan and Doğan (2024).

Figure 1: Dynamic Total Connectedness

Figure 1 graphically displays the Dynamic Total Connectedness for the 2006–2024 period. Studies in the literature have empirically demonstrated that volatility spillover increases during crisis periods (Hesse & Frank, 2009; Jawadi et al., 2015). According to Figure 1, while total connectedness remained below 20% in the period before the 2008 Global Financial Crisis, it peaked at levels approaching 60% around 2008. One of the probable reasons for the relatively low total connectedness before the global crisis is the effects of the "Transition to a Strong Economy Program" implemented after the 2001 crisis. This program contributed rapidly to economic stability, and this process was supported by structural reforms and efforts to ensure fiscal discipline.

During the 2002–2004 period, while Türkiye's growth rate hovered around 7.5%, inflation successfully declined from levels in the 70% range to single digits (TCMB, 2005). Improvements were achieved in the public debt stock (Bayraktar, 2010), and the banking sector entered a significant revision process, with capital adequacy ratios reaching up to 30.9% (Reis & Kötüoğlu, 2016). These strong economic fundamentals established an environment of confidence in the financial market. Before the global crisis, financial indicators and economic fundamentals in Türkiye had strengthened; monetary and fiscal policies were effectively implemented in a countercyclical manner during the crisis, and these reforms were also reflected in risk premiums (Kılınç et al., 2012).

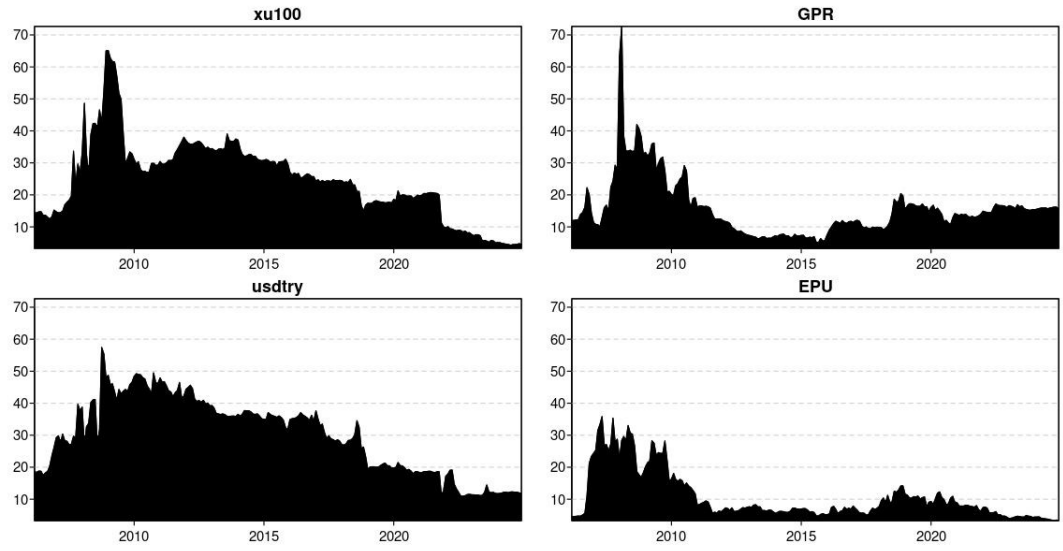
Despite experiencing consecutive financial crises at the beginning of 2001, the Turkish economy managed to enter a new growth phase and recovered from the 2008 global financial crisis with relatively limited damage, regaining its pre-crisis performance level by 2010 (Aydın & Aksoy, 2015). As a result, economic stability improved, and a decline was observed in the total volatility spillover among the four main vulnerability factors. This

decline indicates an increase in the strength of financial markets to external shocks and reflects a tendency toward greater stability. On the other hand, according to the Dynamic total connectedness results, contrary to widely emphasized claims in the literature, the COVID-19 pandemic did not increase total connectedness within the system.

The finding that the COVID-19 pandemic did not trigger a massive spike in total connectedness diverges from some standard financial contagion literature, but it is highly consistent with the specific nature of the Turkish market during that period. This dampened spillover effect can be attributed to two main factors. First, COVID-19 was primarily a health and real-economy shock rather than a geopolitical one; thus, the GPR component within the system remained relatively muted as global geopolitical conflicts temporarily paused. Second, the unprecedented and aggressive policy interventions by the regulatory authorities, such as liquidity injections, credit expansions, and short-selling bans, may have acted as a robust buffer, artificially suppressing volatility transmission mechanisms between variables. Consistent with the international evidence, short-selling restrictions and market interventions tend to reduce liquidity, impair price discovery, and dampen information transmission across markets (Beber & Pagano, 2013; Bessler & Vendrasco).

Additionally, the impact of the interest rate cuts implemented by the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) may have led to a temporary decoupling of the stock market from external uncertainty shocks, further constraining the total directional connectedness during the pandemic.

Figure 2: To Others

The evolution of TO and FROM spillovers is captured in Figures 2 and 3. The findings in Figures 2 and 3 are consistent with Table 1. The time-varying outward volatility spillovers from each variable to the rest of the group are visualized in Figure 2 through a dynamic connectedness to others framework. Like dynamic total connectedness, TO spillovers for all four variables peaked during the 2008 Global Financial Crisis and gradually declined thereafter. As indicated in Table 1, the findings in Figure 2 also support that the TO spillover effect is lower for the EPU and GPR variables.

Figure 3: From Others

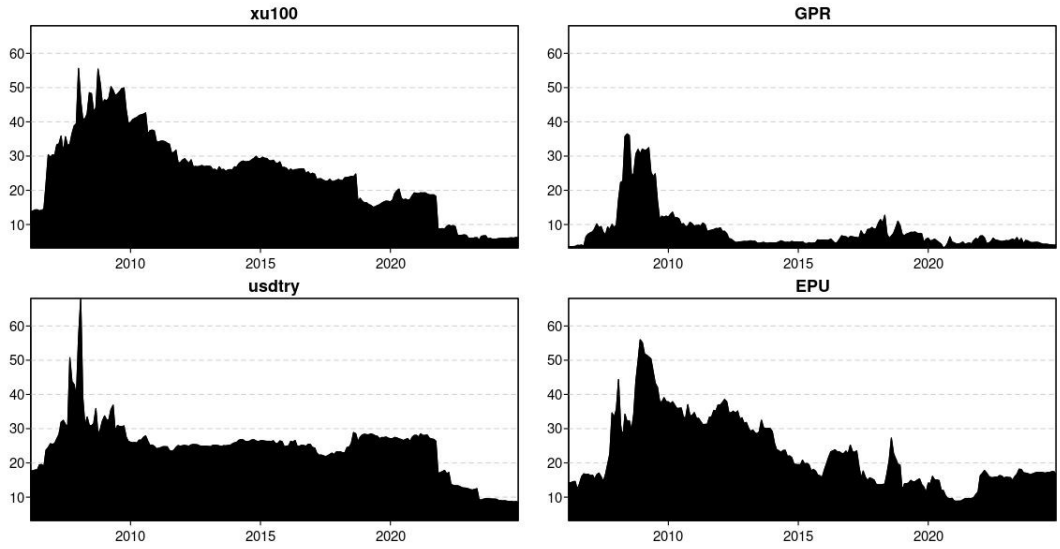

Figure 3 provides a visual representation of the FROM dynamic connectedness, highlighting the evolving nature of volatility shocks received by each variable from the rest of the network. Consistent with the FROM column in Table 1, it is observed that the usdtry, xu100, and EPU variables received similar levels of shocks from other variables in the system throughout the period under review, whereas the external shock received by the GPR variable from the other variables was relatively very low. Considering that usdtry, xu100, and EPU are shaped by the internal dynamics of the Turkish economy, it is not surprising that these variables receive similar and relatively high levels of shocks from the network. In contrast, since GPR measures geopolitical risks arising from Türkiye's geographical location and represents external risk factors, it is theoretically consistent that it is exposed to a lower level of internal volatility spillovers compared to the other variables in the system.

Figure 4: Net Total Directional Connectedness

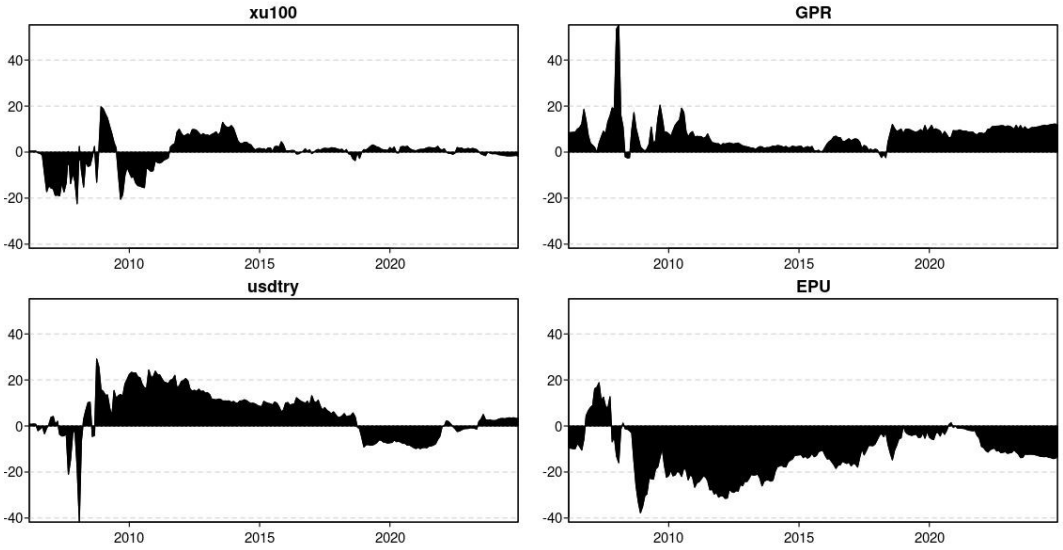
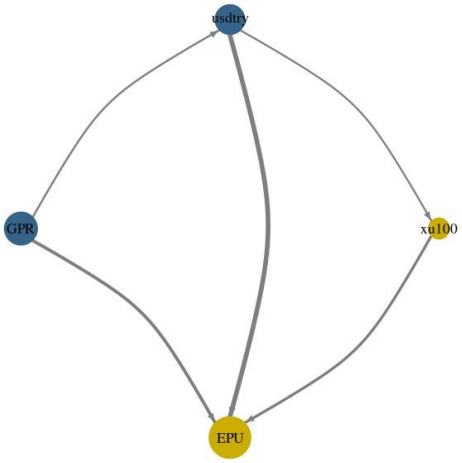

Figure 4 illustrates net spillovers, namely net total directional connectedness, representing one of the research's most pivotal results. Within this framework, a positive figure identifies a variable as a net transmitter of volatility, while a negative figure labels it as a receiver. According to Figure 4, financial indicators such as usdtry and xu100 function as net shock receivers in some periods and net shock transmitters in others. Conversely, GPR acts as a net shock transmitter throughout nearly the entire sample, whereas EPU remains a net shock receiver for almost the whole sample. This situation may be explained by the nature of geopolitical conflicts as extreme shocks that force neighboring economies to revise their policy frameworks. These revisions heighten policy uncertainty, weaken investor risk tolerance, and lead to greater asset price volatility, effectively making EPU a conduit for these impacts (Brogaard et al., 2020; Das et al., 2019).

Figure 5: Network Plot

To provide a holistic view of the interconnectedness, Figure 5, namely network plot, illustrates how volatility propagates between all pairs in the system. The scale of the spillover impact is visualized through color-coded contours (blue for transmitters and yellow for receivers), with the node size proportional to the average net total spillovers. The arrows provide a clear indication of the flow direction of net shocks between the variables. According to the network plot analysis, GPR is a net shock transmitter and transmits volatility spillovers to the usdtry and EPU variables. Similarly, the usdtry variable is also a net shock transmitter and transmits volatility spillovers to the xu100 and EPU variables. The EPU and xu100 variables are net shock receivers, and EPU receives net external shocks from all three variables. Xu100, on the other hand, receives net external shocks only from the usdtry variable. This finding is consistent with Ünlü (2024). Ünlü (2024) demonstrated that changes in xu100 are largely explained by real exchange rate shocks. Additionally, the Network Plot findings empirically show that GPR and usdtry are the most dominant variables in the system, while the largest effect is received by EPU.

6. CONCLUSION AND POLICY IMPLICATIONS

This study aims to create a vulnerability map for an emerging market like Türkiye, which exhibits high sensitivity to financial and global risks. Historically, vulnerabilities in the Turkish economy have generally emerged as a result of exchange rate shocks, political uncertainties, or geopolitical developments. Therefore, this study utilizes a dataset comprising financial parameters such as xu100 and usdtry, which have created vulnerabilities in the Turkish economy, alongside uncertainty indicators such as EPU and GPR.

This study aims to guide policymakers by demonstrating how the volatility between these financial and uncertainty parameters evolves over time. This will facilitate the development of more effective macro-prudential measures against exchange rate pass-through, stock market crashes, political crises, and geopolitical shocks. On the other hand, this study also

contains important insights for investors. Through the TVP-VAR analysis employed in this study, investors can understand how critical financial parameters, such as exchange rates and stock prices, are affected in an uncertain environment and take action to protect their wealth during crises. Furthermore, knowing the direction of volatility spillovers will provide investors with the ability to develop strategies in derivative markets and optimize their hedging decisions.

When the findings of this study are evaluated as a whole, total dynamic connectedness is found to have peaked around 2008 and declined thereafter. This suggests that system-wide volatility has largely been driven by the internal dynamics of the variables within the system. However, contrary to frequently emphasized claims in the literature, the COVID-19 pandemic did not increase total connectedness in the system.

On the other hand, a shock to the USD/TRY exchange rate or an increase in GPR may lead policymakers to implement new monetary policy measures or regulatory decisions, thereby increasing EPU and causing it to appear as a "shock receiver" within the system. A similar mechanism applies to Borsa Istanbul.

In this context, ensuring stability in the international value of the Turkish lira and adopting measures to mitigate adverse effects triggered by GPR would enhance Türkiye's resilience in terms of both its national currency and GPR exposure. As a result of policies aimed at strengthening the domestic currency and managing geopolitical risks, volatility in Borsa Istanbul could be reduced, and economic policies could become more stable.

Research and Publication Ethics Statement

Throughout the research and publication process, the principles of research and publication ethics established by the Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences Institute were strictly adhered to.

Authors' Contribution Rates

The entire manuscript was written by the author.

Conflict of Interest Statement

Author has no conflict of interest with any person or organization.

REFERENCES

Adibian, M. S., Ebrahimi Salari, T., & Esmaeilpour Moghadam, H. (2025). How is the Iranian stock market affected by geopolitical risk and economic policy uncertainty in China, the US and the global? *Iranian Journal of Accounting, Auditing and Finance*, 9(1), 131-159. https://doi.org/10.22067/ijaaf.2025.45368.1468

Aftab, M., Naeem, M., Tahir, M., & Ismail, I. (2024). Does uncertainty promote exchange rate volatility? Global evidence. *Studies in Economics and Finance*, 41(1), 177-191.

Akbulut, N., Aktürk, B., & Ari, Y. (2024). TVP-VAR frequency connectedness analysis on CPI-based monthly real return volatility of financial investment instruments. *Ekonomski Vjesnik/Econviews - Review of Contemporary Business, Entrepreneurship and Economic Issues*, 37(2), 319-337. https://doi.org/10.51680/ev.37.2.8

Akron, S., Demir, E., Díez-Esteban, J. M., & García-Gómez, C. D. (2022). How does uncertainty affect corporate investment inefficiency? Evidence from Europe. *Research in International Business and Finance*, 62, 101752.

Alptürk, Y., Sezal, L., & Gürsoy, S. (2021). Türkiye'de jeopolitik risk ile CDS primleri arasındaki ilişki: asimetrik nedensellik analizi. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 107-126. https://doi.org/10.51945/cuiibfd.900224

Antonakakis, N., & Gabauer, D. (2017). Refined measures of dynamic connectedness based on TVP-VAR (MPRA Paper No. 78282). University Library of Munich.

Aydın, M. K., & Aksoy, Ö. (2015). Türkiye ekonomisi: Kendi krizlerinden küresel finans krizine. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-22.

Baker, S. R., Bloom, N., & Davis, S. J. (2016). Measuring economic policy uncertainty. *The Quarterly Journal of Economics*, 131(4), 1593-1636.

Balcilar, M., Bonato, M., Demirer, R., & Gupta, R. (2018). Geopolitical risks and stock market dynamics of the BRICS. *Economic Systems*, 42(2), 295-306.

Baykut, E. (2025). Belirsizlik, risk ve volatilite: Türkiye sukuk piyasası için avantaj mı dezavantaj mı? *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 20(3), 1261-1282. https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.85940

Bayraktar, Y. (2010). Kasim 2000-Şubat 2001 Krizi sonrasinda alınan önlemlerin borç kompozisyonuna yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 463-480.

Beber, A., & Pagano, M. (2013). Short-selling bans around the world: Evidence from the 2007–09 crisis. *The Journal of Finance,* 68(1), 343-381.

Bessler, W., & Vendrasco, M. (2022). Short-selling restrictions and financial stability in Europe: Evidence from the Covid-19 crisis. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 80, 101612.

Bloom, N. (2014). Fluctuations in uncertainty. *Journal of Economic Perspectives*, 28(2), 153-176. https://doi.org/10.1257/jep.28.2.153

Bouras, C., Christou, C., Gupta, R., & Suleman, T. (2019). Geopolitical risks, returns, and volatility in emerging stock markets: evidence from a panel GARCH model. *Emerging Markets Finance and Trade*, 55(8), 1841-1856. https://doi.org/10.1080/1540496X.2018.1507906

Brogaard, J., Dai, L., Ngo, P. T., & Zhang, B. (2020). Global political uncertainty and asset prices. *The Review of Financial Studies*, 33(4), 1737-1780.

Buzdağlı, Ö., & Özdemir, D. (2021). Jeopolitik risk endeksinin askeri harcamalar üzerindeki etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(29), 188-203.

Caggiano, G., Castelnuovo, E., Delrio, S., & Kima, R. (2021). Financial uncertainty and real activity: The good, the bad, and the ugly. *European Economic Review*, 136, 103750.

Caldara, D., & Iacoviello, M. (2018, February). *Measuring geopolitical risk* (International Finance Discussion Papers No. 1222R1). Board of Governors of the Federal Reserve System. https://doi.org/10.17016/IFDP.2018.1222r1

Cui, J., & Maghyereh, A. (2025). Higher-order moment spillovers among global stock markets: The impacts of geopolitical risks, sustainability uncertainty and climate policy uncertainty. *International Journal of Finance & Economics,* 1–34. https://doi.org/10.1002/ijfe.70089

Cui, X., Wang, C., Sensoy, A., Liao, J., & Xie, X. (2023). Economic policy uncertainty and green innovation: Evidence from China. *Economic Modelling*, 118, 106104.

Çakır, Ö., & Özkul, G. (2023). Türkiye'de döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki etkileşim. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(100. Yıl Özel Sayısı), 232-253. https://doi.org/10.21076/vizyoner.1335725

Dakhlaoui, I., & Aloui, C. (2016). The interactive relationship between the US economic policy uncertainty and BRIC stock markets. *International Economics*, 146, 141-157.

Das, D., Kannadhasan, M., & Bhattacharyya, M. (2019). Do the emerging stock markets react to international economic policy uncertainty, geopolitical risk and financial stress alike? *The North American Journal of Economics and Finance*, 48, 1-19.

Diebold, F. X., & Yılmaz, K. (2014). On the network topology of variance decompositions: Measuring the connectedness of financial firms. *Journal of Econometrics*, 182(1), 119-134.

Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2012). Better to give than to receive: Predictive directional measurement of volatility spillovers. *International Journal of Forecasting*, 28(1), 57-66.

Elsayed, A. H., & Helmi, M. H. (2021). Volatility transmission and spillover dynamics across financial markets: The role of geopolitical risk. *Annals of Operations Research,* 305(1-2), 1-22. https://doi.org/10.1007/s10479-021-04081-5

Erdoğan, B., & Doğan, M. (2024). Jeopolitik risk ve belirsizlik endeksleri ile BRICS borsaları arasındaki volatilite yayılımları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 27(1), 258-273. https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1440319

Ergin Ünal, A., & Süsay, A. (2021). Güven, volatilite, belirsizlik endeksleri ve seçilmiş ekonomik göstergeler ile Türkiye kredi risk primi arasındaki nedensellik ilişkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60, 25-41. https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.880540

Gong, X.-L., Ning, H.-Y., & Xiong, X. (2025). Research on the cross-contagion between international stock markets and geopolitical risks: The two-layer network perspective. *Financial Innovation*, 11(1), 23. https://doi.org/10.1186/s40854-024-00687-3

Guler, D. (2020). The impact of the exchange rate volatility on the stock return volatility in Turkey. *Eurasian Journal of Business and Management*, 8(2), 106-123.

Hasan, M., Naeem, M. A., Arif, M., Shahzad, S. J. H., & Nor, S. M. (2020). Role of economic policy uncertainty in the connectedness of cross-country stock market volatilities. *Mathematics*, 8(11), 1904. https://doi.org/10.3390/math8111904

Hesse, H., & Frank, N. (2009). Financial spillovers to emerging markets during the global financial crisis (SSRN Scholarly Paper No. 1408887). Social Science Research Network. https://papers.ssrn.com/abstract=1408887

Hoque, M. E., & Zaidi, M. A. S. (2020). Global and country-specific geopolitical risk uncertainty and stock return of fragile emerging economies. *Borsa Istanbul Review*, 20(3), 197-213.

Huynh, T. L. D., Nasir, M. A., & Nguyen, D. K. (2023). Spillovers and connectedness in foreign exchange markets: The role of trade policy uncertainty. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 87, 191-199. https://doi.org/10.1016/j.qref.2020.09.001

Jawadi, F., Louhichi, W., & Idi Cheffou, A. (2015). Intraday bidirectional volatility spillover across international stock markets: Does the global financial crisis matter? *Applied Economics*, 47(34-35), 3633-3650. https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1021459

Jiang, Y., Tian, G., Wu, Y., & Mo, B. (2022). Impacts of geopolitical risks and economic policy uncertainty on Chinese tourism-listed company stock. *International Journal of Finance & Economics*, 27(1), 320-333. https://doi.org/10.1002/ijfe.2155

Kannadhasan, M., & Das, D. (2020). Do Asian emerging stock markets react to international economic policy uncertainty and geopolitical risk alike? A quantile regression approach. *Finance Research Letters*, 34, 101276.

Kılınç, M., Kılınç, Z., & Turhan, M. I. (2012). Resilience of the Turkish economy during the global financial crisis of 2008. *Emerging Markets Finance and Trade*, 48(sup5), 19-34. https://doi.org/10.2753/REE1540-496X4806S502

Kido, Y. (2016). On the link between the US economic policy uncertainty and exchange rates. *Economics Letters*, 144, 49-52.

Knight, F. H. (1921). Risk, uncertainty and profit. Houghton Mifflin.

Liu, J., & Wang, H. (2022). Economic policy uncertainty and the cost of capital. *International Review of Financial Analysis*, 81, 102070.

Nguyen, T., Minhaj, A. B., & Doan, A.-T. (2025). How do economic policy uncertainty and inflation individually and collectively influence bank loan pricing decisions in China? *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies,* 18(3), 398-428.

Özşahin, Ş., Üçler, G., & Uysal, D. (2022). Jeopolitik risk ve yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar için önemi: Türkiye için ampirik bulgular. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 6(2), 257-286.

Pala, F. (2024). Seçili risk ve belirsizlik endeksleri ile sektörel hisse senedi getirileri arasındaki asimetrik ilişkinin incelenmesi: OECD ülkeleri için ampirik bir analiz. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 9(2), 236-261.

Phan, D. H. B., Tran, V. T., & Iyke, B. N. (2022). Geopolitical risk and bank stability. *Finance Research Letters*, 46, 102453.

Reis, G., & Kötüoğlu, R. (2016). Türk bankacılık sektörünün sermaye yeterliliği davranışı. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(3), 101-110.

Shahzad, U., Mohammed, K. S., & Karimi, M. S. (2025). Dynamic connectedness between a corporate bond market with WTI, geopolitical and financial volatility: Spillover from post-COVID-19 and Russian-Ukrainian clash. *International Journal of Finance & Economics*, 31(2), 2194-2207. https://doi.org/10.1002/ijfe.70037

Şencan, İ. (2024). Küresel jeopolitik risk, ekonomik politika belirsizliği ve volatilite endeksleri arasında nedensellik ilişkisi. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 7-16.

TCMB. (2005). *Ekonomik görünüm: (No. Ekim 2005)*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

Ünlü, F. (2024). Ekonomik politika belirsizliği ve petrol fiyatı şoklarının hisse senedi getirileri üzerindeki etkileri: Türkiye üzerine yapısal VAR analizi. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 158-185. https://doi.org/10.26650/JEPR1410149

World Economic Forum. (2016). *The Global Risks Report 2016*. https://www.weforum.org/publications/the-global-risks-report-2016/

Wu, R., Fang, Y., & Hossain, Md. A. (2025). The dynamic relationships among economic policy uncertainty, bitcoin, and the stock market. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, 2025(1), 7975712.

Xu, Y., Wang, J., Chen, Z., & Liang, C. (2021). Economic policy uncertainty and stock market returns: New evidence. *The North American Journal of Economics and Finance,* 58, 101525.

Younis, I., Gupta, H., Shah, W. U., Sharif, A., & Tang, X. (2024). The effects of economic uncertainty and trade policy uncertainty on industry-specific stock markets equity. *Computational Economics*, 64(5), 2909-2933. https://doi.org/10.1007/s10614-024-10552-1

Youssef, M., Mokni, K., & Ajmi, A. N. (2021). Dynamic connectedness between stock markets in the presence of the COVID-19 pandemic: Does economic policy uncertainty matter? *Financial Innovation*, 7(1), 13.

Zhang, Y., He, J., He, M., & Li, S. (2023). Geopolitical risk and stock market volatility: A global perspective. *Finance Research Letters*, 53, 103620.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24(3);1094-1109

Türk Müzik Kuramı Geleneğinde Hafîf Remel/Semâî'den Aksaksemâî'ye Usûl Dönüşümü

Sibel Karaman[1, 2], Nurten Yılmaz[3]

Özet

Bu çalışma, müzik kuramı geleneğinde ritim ve usûl kavramlarının tarihsel gelişimini, Hafîf Remel/Semâî anlayışından Aksaksemâî usûlüne uzanan dönüşüm hattı üzerinden incelemektedir. El-Kindî ve Fârâbî tarafından üç zamanlı döngüsel bir yapı olarak tanımlanan Hafîf Remel, İbn Sînâ'nın vezin ve taḍʿîf kavramları çerçevesinde iç sürelerin genişletilmesine elverişli bir ritmik model hâline gelmiştir. Bu genişleme, üçlü zaman örgüsünün 2+1+2 biçiminde asimetrik iç bölünmelere ayrılarak beş zamanlı yapılara evrilebilmesine teorik bir zemin sunmuştur. Urmevî'nin *Kitâbü'l-Edvâr*'ında Hafîfü'r- Remel'in on zamanlı bir usûl olarak sistemleştirilmesi ve Türkî-i serʿî ile ilişkilendirilmesi ise Türk müziği nazarî geleneğinde Aksaksemâî anlayışının kuramsal kökenlerini belirginleştirmiştir. Ayrıca Ali Ufkî'nin *Hâzâ Mecmû'a-i Sâz ü Söz* adlı eserinde "çalgısal semâî" ve "sözel semâî" başlıkları altında yer alan eser çeşitliliği ve kullanılan işaretler, "semâî" teriminin başı ve/veya sonu üç zamanlı usûlleri kapsayan üst bir kategori (usûl kütüğü) olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu çerçevede çalışma, Aksaksemâî usûlünün farklı kaynaklarda tanımlanma biçimlerini karşılaştırmalı biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türk Müzik Nazariyatı, Usûl, Hafîf Remel, Semâî, Aksaksemâî*

Transformation Of Usûl From Hafîf Remel/Semâî To Aksak Semâî İn Turkish Theory

Abstract

This study examines the historical development of rhythm and *usûl* concepts within the music theory tradition, focusing on the transformation from Hafîf Remel/ Semâî to the Aksaksemâî *usûl*.

[1] İletişim Yazarı: sibel.s71@mail.com.
[2]Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Halil Erdoğan Cad. Ahmet Bedevi Mah. No:26 İstasyon Mevkii (Eski Rektörlük Binası) Şehzadeler/MANİSA 45040 TÜRKİYE, ORCID:0000-0002-5227-1836.
[3]Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, Şht. Ast. Ömer Halisdemir Yerleşkesi Yaylacık Mah. Mert İnan Sk. No: 8041140 Kullar/ Başiskele/ KOCAELİ, ORCID:0000-0002-0242-2595.

(Makale Gönderim Tarihi: 30.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1877746
Makale Türü: Araştırma Makalesi

In the ninth century, al-Kindî and al-Fârâbî defined Hafîf Remel as a three-beat cyclical rhythmic structure; within Ibn Sînâ's frame work of *vezin* and *taḍʿîf*, it became a model allowing the expansion of internal durations. This theoretical flexibility provides a basis for the evolution of ternary time organization in to five-beat structures through asymmetrical divisions such as 2+1+2. Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî's *Kitâbü'l-Edvâr* systematizes Hafîfû'r-Remel as a ten-beat *usûl* and associates it with *Türkî-i serʿî*, clarifying the theoretical foundations of the Aksak Semâî within Turkish music theory. Additionally, evidence from Ali Ufkî's *Hâzâ Mecmûʿa-i Sâz ü Söz* suggests that *semâî* functioned as an overarching category encompassing *usûls* structured around triple-time patterns.

Keywords: *TurkishMusic Theory, Usûl, Hafîf Remel, Semâî, Aksaksemâî*

1. GİRİŞ

Müzik kuramı geleneğinde ritim, zamanın düzenlenişini belirleyen temel nazarî unsurlardan biri olup usûl kavramı bu çerçevede tarihsel olarak şekillenmiştir. IX. yüzyılda Kindî ile başlayan ve Fârâbî'de daha sistematik hâle gelen ritim anlayışı, İbn Sînâ'nın vezin ve taḍʿîf kavramlarıyla iç sürelerin genişleyebildiği esnek bir yapıya kavuşmuş; Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî ile usûller dairesel şemalar ve sözlü vuruş kalıpları üzerinden bütüncül biçimde tanımlanmıştır (Uygun, 1996; Levendoğlu Öner, 2011). Erken kaynaklarda Hafîf Remel üç zamanlı ve döngüsel bir çevrim ("ten–ten–ten") olarak açıklanırken, İbn Sînâ'nın ritmi kısa–uzun zaman birimleri oranlarıyla ele alması üçlü yapının asimetrik iç bölünmelere dönüşebilmesine imkân sağlamış; Urmevî'de Hafîfû'r-Remel'in on zamanlı bir usûl olarak sistemleştirilmesi ve Türkî-i serʿî ile ilişkilendirilmesi ise Aksaksemâî usûlünün tarihsel kökenlerini belirginleştirmiştir (Turabi, 1996; Turabi, 2002; Uygun, 2019; Uslu, 2011). Bu çalışma, Hafîf Remel/Semâî anlayışından Aksaksemâî usûlüne uzanan ritmik dönüşümü farklı dönem kaynaklarındaki adlandırma, zaman/vuruş yapısı ve sözlü icra kalıplarını karşılaştırarak ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan tarama modeli esas alınmıştır. Nitel bir yaklaşım ile, tarama modelinde yapılmıştır. "Tarama modeli, geçmişte ya da günümüzde var olan bir durumu, herhangi bir müdahalede bulunmaksızın olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan bir araştırma yaklaşımıdır" (Karasar, 2013: 77). Bu bağlamda araştırmada, Türk müziği ritim kuramına ilişkin tarihsel süreç içerisinde geliştirilmiş kuramsal yaklaşımlar, tarama modeli doğrultusunda mevcut durumlarıyla betimlenmiştir.

2.1. Verilerin Toplanması

Araştırmanın verileri, tarama modeli doğrultusunda yürütülen literatür taraması yoluyla elde edilmiştir. Literatür taraması, "araştırma konusu ile ilgili daha önce yayınlanan eserlerin araştırılması, bulunması, incelenmesi, okunması, tasnif edilmesi, özetlenmesi ve

sentez edilmesi gibi çalışmaları içermektedir" (Demirci, 2014: 73). Bu kapsamda araştırmanın verileri; El-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî, Abdülkadir Meragî, Fethullah Şirvânî ve Lâdikli Mehmet Çelebi gibi erken dönem müzik kuramcılarının yanı sıra Osmanlı dönemi ve modern Türk müziği nazariyatçılarına ait yazılı kaynaklardan elde edilmiştir.

2.2. Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen verilerin analizinde, tarama modeli doğrultusunda ulaşılan kaynaklar esas alınmıştır. Bu kapsamda taḍʿîf ve araştırmada adı geçen usûllerin kavramlarına ilişkin tanımlar; sözlü vuruş kalıpları (ten, te, nen, düm, tek vb.) ile zaman ve vuruş sayıları üzerinden betimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. "Betimsel analiz, çeşitli veri toplama teknikleri ile elde edilmiş verilerin daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenmesi ve yorumlanmasını içeren bir nitel veri analiz türüdür. Bu analiz türünde temel amaç, elde edilen bulguların okuyucuya özetlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde sunulmasıdır" (Özen ve Hendekçi, 2016: 625). Bu bağlamda; El-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî, Abdülkadir Meragî, Fethullah Şirvânî ve Lâdikli Mehmet Çelebi gibi erken dönem müzik kuramcılarının yanı sıra Osmanlı dönemi ve modern Türk müziği nazariyatçılarına ait eserlerden elde edilen yazılı ve görsel veriler, ilgili kavramların farklı dönem ve kaynaklardaki ele alınış biçimlerini ortaya koymak amacıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Yapılan analiz sürecinde benzerlik ve farklılıklar tespit edilmiş; ortaya çıkan farklılıkların kaynakları tarihsel ve kuramsal bağlamları çerçevesinde betimsel olarak yorumlanmıştır. Ayrıca kaynaklarda yer alan adlandırmaların (Hafîf Remel, Hafîfû'r-Remel, yürük Türkî, semâî-i leng vb.) farklı dönemlerdeki kullanım bağlamları tarama modeli doğrultusunda karşılaştırmalı biçimde ele alınmış; ritmik yapıların tarihsel gelişimi ve dönüşümü, elde edilen verilerin betimsel analizi yoluyla ortaya konulmuştur.

3. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde Tablo 1.'de sunulan veriler doğrultusunda Türk müziği kuram geleneğinde Hafîf Remel'den Aksaksemâî usûlüne uzanan dönüşüm süreci, farklı müelliflerin adlandırma, zaman anlayışı ve yapısal tanımlamaları üzerinden karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuştur.

Türk Müzik Kuramı Geleneğinde Hafîf Remel/ Semâî'den Aksaksemâî'ye Usûl Dönüşümü

Türk müzik kuramı geleneği IX. yüzyılda yaşamış Yakub b. İshak el-Kindî (ö. 874) ile başlamış, İbn Sînâ'da ise estetik ve algısal bir boyut kazanmıştır. Bu kuramsal miras, Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî ile makam ve usûllerin sistematik biçimde ele alındığı bütüncül bir yapıya kavuşmuş; söz konusu anlayış, Abdülkadir Meragî aracılığıyla geliştirilerek XV. yüzyılda Fethullah Şirvânî, Lâdikli Mehmet Çelebi ve çağdaşları tarafından Osmanlı müzik kuramının temelini oluşturmuştur (Uygun, 1996; Levendoğlu Öner, 2011).

Bu tarihsel ve kuramsal süreklilik, özellikle ritim ve usûl kavramlarının tanımlanma biçimlerinde belirleyici olmuş; Osmanlı döneminde şekillenen usûl anlayışının kökenlerini erken dönem müzik teorisiyle doğrudan ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda Türk müziği literatüründe Aksaksemâî usûllü örnekler, söz konusu teorik mirasın farklı dönemlerde geçirdiği dönüşümleri yansıtan uygulamalar olarak ortaya çıkmıştır. Aksaksemâî usûlünün kökenleri ve yapısal özellikleri, müzik kuramının tarihsel gelişimi doğrultusunda farklı biçimlerde tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır.

El-Kindî'de Ritim ve Hafîf Remel

IX. yüzyılda Yakub b. İshak El-Kindî (ö. 873)[4], İslâm dünyasında müziği bağımsız ve kuramsal bir disiplin olarak ele alan ilk sistematik çalışmaları ortaya koymuştur. El-Kindî, ritmi belirli zaman birimlerinin düzenli ve döngüsel bir düzen içinde birleşmesi olarak tanımlamış; usûlleri de bu zaman örgüsü çerçevesinde açıklamıştır. Bu bağlamda Hafîf Remel usûlü, El-Kindî tarafından üç hareketli *nakra*dan oluşan (bugün semâî usûlü olarak bilinen) ve bu dizilimin tamamlanmasının ardından yeniden başlangıç noktasına dönen döngüsel bir ritmik yapı olarak tanımlanmaktadır (Turabi, 1996, s. 80; bkz. Tablo 1).

Fârâbî'de Hafîf Remel İkāʿ'ı Anlayışı

Fârâbî'nin (870 950)[5], tanımlamasına göre Hafif remel usûlü, üç hareketli vuruştan oluşan bir ritmik dizilime sahiptir ve bu dizilim tamamlandıktan sonra *ikāʿ* yeniden başlangıç noktasına dönmektedir. Bu yapı, Fârâbî'nin Hafif Remel *ikāʿ*'ının temel formunu yansıtmakta olup, "ten–ten–ten" şeklinde şematik olarak gösterilebilen düzenli ve döngüsel bir ritmik karakter ortaya koymaktadır (Rızvanoğlu, 2007, s. 219; bkz. Tablo 1).

İbn Sînâ'nın (980-1037) ritim kuramında taḍʿîf, katlama ve artırma anlamlarına gelen; temel zaman birimlerinin, bünyelerinde yer alan daha küçük zaman parçalarıyla vezin korunarak zenginleştirilmesini ifade eden bir kavramdır. Bu yaklaşım, ritmin sabit ve katı bir ölçü olarak değil, içsel olarak genişleyebilen ve çeşitlendirilebilen bir zaman yapısı olarak ele alındığını göstermektedir. Dolayısıyla İbn Sînâ, ritmi mekanik bir ölçü sistemi olarak değil, içten dönüştürülebilen ve geliştirilebilen bir yapı şeklinde kavramsallaştırmaktadır (Turabi, 2002, s. 73).

İbn Sînâ'daTaḍʿîf Kavramı ve Üçlü Yapının Genişlemesi

İbn Sînâ'nın ikāʿ ve vezin kuramı, önceki dönemlerde El-Kindî ve Fârâbî tarafından tanımlanan üç zamanlı Hafîf Remel / Semâî yapısının iç sürelerinin genişletilmesine imkân veren yeni bir ritmik kavrayış ortaya koymaktadır. İbn Sînâ, ritmi eşit vuruşların basit toplamı olarak değil, kısa (ḫafîf) ve uzun (sakīl) zaman birimlerinin belirli oranlarda birleşmesi olarak ele alır. Bu yaklaşım, üçlü bir döngünün içindeki bazı vuruşların

[4] Güray, 2012, s. 52.
[5] Güray, 2012, s. 52.

uzatılarak toplam zamanın artırılmasına, başka bir deyişle üç zamanlı bir ikāʿın beş zamanlı bir vezne dönüştürülmesine olanak tanır. Bu bağlamda, El-Kindî ve Fârâbî'de "ten–ten–ten" şeklinde simetrik üç zamanlı bir çevrim olarak görülen semâî yapısı, İbn Sînâ'nın vezin anlayışında 2+1+2 gibi asimetrik iç bölünmelere ayrılarak beş zamanlı bir form kazanabilmektedir (bkz. Tablo 1). Bu tür bir içsel genişleme, Osmanlı-Türk mûsikîsinde Aksaksemâî olarak bilinen usûlün teorik ve tarihsel arka planını açıklayan önemli bir kavramsal köprü oluşturmaktadır. (Turabi, 2002, s. 73–75). El-Kindî ve Fârâbî'de üç zamanlı "ten-ten-ten" yapısı bulunurken, İbn Sînâ bu yapıyı dönüştürerek ortadaki zamanı korumuş; baştaki ve sondaki "ten"leri genişletmiştir. Böylece baştan bakıldığında (2+1=3), sondan bakıldığında ise (1+2=3) zaman düzeni ortaya çıkmış ve yapı İbn Sînâ'da 2+1+2 şeklinde beş zamanlı bir biçim kazanmıştır.

Safiyüddin Urmevî'de Hafîfû'r- Remel

Safiyüddin Abdülmü'min Urmevî (1216–1294)6, Kitâbü'l-Edvâr adlı eserinde nazarî yaklaşımını usûlleri dairesel gösterimler ve sözlü vuruş kalıpları aracılığıyla tanımlamıştır. Kitâbü'l-Edvâr adlı eserinde nazarî yaklaşımını usûlleri dairesel gösterimler ve sözlü vuruş kalıpları aracılığıyla açıklamıştır. Bu bağlamda Hafîfû'r-Remel usûlü on zamanlı bir ritmik yapı olarak tanımlanmakta olup dairesel diziliminin açılımı Ten / Te nen / Ten / Te nen şeklindedir (Uygun, 2019, s. 264; bkz. Tablo 1). 7 Bu tanım, usûlün teorik sistem içindeki konumunu açıkça göstermektedir. Nitekim Urmevî, Hafîfû'r-Remel'in "Türkî-i asl" olarak adlandırılan yirmi zamanlı usûlün yarısı olduğunu ve "Türkî-i serʿî" adıyla anılan, günümüzde kullanılan Aksaksemâî usûlüyle birebir örtüştüğünü belirtmektedir. Bu yapı, onun ifadesiyle iki adet "Türkaksağı"ndan meydana gelmektedir (Safiyyüddin Urmevî, Kitâbü'l-Edvâr, çev. ve haz. Mehmet Nuri Uygun, 2019, s. 404; Uslu, 2011, s. 130).

Kutbüddîn Şîrâzî'de İki Farklı Kalıp

Dinç (2021), Kutbüddîn Şîrâzî'nin (1236-1311)8 Dürretü't- Tâc'ındaki Mûsikî Bölümünün İncelenmesi başlıklı doktora tezinde, Şîrâzî'nin "Usûlleri ve Özellikleri" başlığı altında Hafîfû'r-remel usûlünü iki ayrı kalıp halinde ele aldığını belirtir. Buna göre birinci kalıp 6 vuruşluk "Ten, te ne nen" (müfteilün), ikinci kalıp ise 10 vuruşluk "Ten, te nen, ten, te nen" (fâilün fâilün) şeklinde verilmektedir. Bu çalışmada, 10 vuruşlu olması sebebiyle ikinci şekil esas alınmıştır (Dinç, 2021, s. 135–137; bkz. Tablo 1).

---

[6] https://islamansiklopedisi.org.tr/safiyyuddin-el-urmevi

7Urmevî'ninKitâbü'l-Edvâr'da (Uygun, 2019) on zamanlı olarak tanımladığı bu yapı, Fazıl Arslan'ın (2007) Safiyyüddîn-i Urmevî ve Şerefiyye Risâlesi adlı çalışmasında aynı biçimde sürdürülmemekte, farklı bir yorumla ele alınmaktadır. Öte yandan Kolukırık (2012), AbdülkâdirMerâğî ve Şerhu'l-Edvâr'ı adlı eserinde konuya ilişkin AbdülkâdirMerâğî'nin görüşlerini aktarmaktadır. Buna göre AbdülkâdirMerâğî, Safiyyüddîn el-Urmevî'ninHezec dairesinin Hafifu'r-remel dairesiyle "tenenentenentenen ten" örneğinde eşit olduğunu ileri sürdüğünü nakleder; ancak bu görüşün hatalı olduğunu belirtir. Zira söz konusu vuruş kalıbı "tenentenentenen ten" biçiminde olup toplam on bir vuruşa sahiptir. Buna karşılık Hafîfu'r-remel'in doğru vuruş kalıbı "ten tenen ten tenen" şeklindedir ve on vuruşludur. Bu nedenle AbdülkâdirMerâğî'ye göre bu iki devir arasında bir eşitlikten söz etmek mümkün değildir.

[8] Güray, 2012, s. 65

Abdülkadir Meragî'de Süreklilik

Abdülkâdir Meragî'nin (1353-1435)9, eserlerinde usûller, hem teorik tanım hem de icra pratikleri açısından kapsamlı biçimde açıklanmaktadır. Meragî'de Hafîf'ur- Remel, yine 10 zamanlı bir usûl olarak yer almakta ve sözlü icrada şu kalıpla ifade edilmektedir: Ten – Te – Nen – Ten – Te – Nen (Bardakçı, 1986, s. 86; Sezikli, 2011, s. 89; bkz. Tablo 1). Bu kullanım, usûlün önceki yüzyıldaki tarifleriyle büyük ölçüde süreklilik göstermektedir.

Lâdikli Mehmet Çelebi ve Fethullah Şirvânî'de Varyantlar

Lâdikli Mehmet Çelebi'nin (ö. 1494)10 yaşadığı dönemde el-Hafîfû'r-Remel, sözlü icrada "ten–te–nen–ten–te–nen" kalıbıyla ifade edilen, 10 zamanlı ve vuruş–zaman ilişkileri bakımından dönemin nazarî anlayışını yansıtan bir usûl olarak tanımlanmaktadır. Çizelgede usûlün10 zamanlı yapısı açık biçimde görülmekle birlikte, açıklama kısmında 11 zamanlı olarak ifade edilmiştir. Bu durumun, metinsel bir ifade farklılığından ya da maddî bir yazım hatasından kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir (Tekin, 1999, s. 222; Uslu, 2011, s. 130; bkz. Tablo 1).

Fethullah Şirvânî'ye (1417-1486)11 atfedilen açıklamalara göre el-Hafîfû'r-Remel, on vuruşlu bir usûldür ve kalıbı *"ten-tenen-ten-tenen"* şeklinde gösterilir (bkz. Tablo 1). Bu usûlde dört vuruşun birincisi ve dördüncüsü aslî (kuvvetli) vuruşlardır; fasılların başları bu vuruşlara yerleştirilmiş, diğer kısımlar ise bunların arasına dağıtılmıştır. Bununla birlikte bazı kaynaklarda el-Hafîfû'r-Remel'in beş vuruşlu olduğu ileri sürülmüş, iki devirli bir usûl olarak kabul edilmemiştir. Ayrıca *"ten-tenenen"* kalıbı esas alınarak altı vuruşlu olduğu görüşünü benimseyenler de bulunmaktadır. (Akdoğan, 1996, s. 248; bkz. Tablo 1).

Türk-İ Serîʿ ve Aksaksemâî İlişkisi

Bu usûl, Ali Şah bin Hacı Büke'ye kadar olan süreçte Hafîfû'r-Remel veya Hafîf Remel adlarıyla anılmış; bu dönemden itibaren ise Türk-i Serîʿusûlü olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Türk-i Serîʿ (yani yürük Türkî)12usûlü, sözlü icrada "ten–te–nen–ten–te–nen" dizilimiyle ifade edilmekte olup 10 zamanlı bir ritmik yapıya sahiptir (bkz. Tablo 1).

Bu usûl, Subhi Ezgi tarafından günümüzdeki Aksaksemâî usûlünün karşılığı olarak değerlendirilmiştir (Ezgi, 1933). Bununla birlikte, tam karşılığının Hürşit Ungay tarafından tanımlanan Aksaksemâî Evferi usûlü olduğu belirtilmektedir (Ungay, 1981, s. 72). Ayrıca, son iki darp yerinin değiştirilmesiyle usûlün aksaksemâî formuna dönüştürülebileceği ifade edilmektedir (Çakır, 1999, s. 217).

[9] Güray,2012, s. 65
[10] Güray, 2012, s. 65
[11] Güray, 2012, s. 65
[12] Ezgi, 1953, s. 282

XVII–XX. Yüzyıl Kaynaklarında Aksaksemâî

Öztuna (2006), Kantemiroğlu'nda (2001) Aksaksemâî usûlünün semâî-i leng adıyla geçtiğini belirtmektedir (s. 43). Ancak Kantemiroğlu'nda semâî-i leng usûlü 8 zamanlıdır.

Ezgi'ye göre ise Aksaksemâî usûlü, ne Hâşim Bey'in ne de Kantemiroğlu'nun kitaplarında yer almaktadır; buna karşılık Hafız Post'un fasıl mecmuasında eserlerin içinde "aksaksemâî" adıyla kaydedilmiştir. Ezgi, aksaksemâî adının Türk musikicileri tarafından Fatih döneminde veya sonrasında verilmiş olduğunu kuvvetle muhtemel görmektedir (Ezgi, 1953, s. 282).

Ali Ufkî ve Semâî Kavramının Üst Kategori Oluşu

Hakan Cevher'in (1995) Ali Ufki Bey (1610–1675) ve Hâzâ Mecmû'a-i Sâz ü Söz başlıklı doktora tezinde, semâî usûlü için dizek başlarında çeşitli işaretlerin kullanıldığı belirtilmektedir. Bu işaretlerin ortak özelliği, üç rakamının farklı biçimlerde temsil edilmesidir. Üç rakamı kimi zaman yazıyla, kimi zaman daire ya da üçgen içerisinde, kimi zaman ise yalnızca üçgen şeklinde ifade edilmiştir. Yapılan incelemeler, bu farklı gösterimlerin usûlün düzeni ya da icra akışı hakkında özel bir bilgi aktarmak amacıyla kullanılmadığını ortaya koymaktadır. Üç zamanlı olarak uygulanan bu usûlün, günümüzde bilinen semâî anlayışıyla büyük ölçüde örtüştüğü ifade edilmektedir. Bununla birlikte, usûlün iç yapısı ayrıntılı biçimde değerlendirildiğinde, günümüzde Yürüksemâî olarak adlandırılan usûlle belirgin benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Bu durum, üç rakamının sürekli kullanımının usûlün üç zamanlı karakterini vurgulayan bir gösterge niteliği taşıdığını; buna karşın usûlün akış ve vurgu düzeninin Yürüksemâî ile ilişkilendirilebileceğini düşündürmektedir. Bu bağlamda, dönemin kaynaklarında söz konusu usûlün "Semâî" adıyla anılmış olabileceği yönünde bir değerlendirme yapılmaktadır (Cevher, 1995).

Cem Behar'a göre, Ali Ufkî'nin Mecmûa-yı Sâz u Söz'de peşrev ve saz semâîlerinin başında kullandığı usûl işaretleri, usûlün süresi, yapısı ya da darp dizilimi hakkında açıklayıcı bilgiler sunmamaktadır. Behar, bu işaretlerin pedagojik bir işlevden ziyade sembolik bir nitelik taşıdığını ve eserin icracısı tarafından usûl bilgisinin önceden varsayıldığını belirtmektedir. Buna göre icracı, söz konusu semboller aracılığıyla eserin usûlünü doğrudan tanıyıp icra etmektedir. Bununla birlikte, [Turc 292] numaralı yazma, Türk musikisi usûllerinin yazıya geçirilmesi bakımından dikkate değer bir istisna oluşturmaktadır. Behar'ın vurguladığı üzere bu yazmada, usûller ve usûl darplarına ilişkin farklı yazım ve ifade denemeleri yer almakta; bu durum, Ali Ufkî'nin usûlleri notaya aktarma konusunda çeşitli yöntemler denediğini göstermektedir (Behar, 2008, s. 73).

Bu değerlendirmeler doğrultusunda, Hâzâ Mecmû'a-i Sâz ü Söz adlı eserde yer alan formlar arasında geçen "44 çalgısal semâî"[13], "39 sözel semâî" ifadesinin, saz semâî, semâî, ağır semâî ve yürük semâî formundaki eserlere işaret ettiği anlaşılmaktadır.

[13] Çalgısal semâî olarak adlandırılan türün, yalnızca sazlarla icra edilen, sözsüz eserlere işaret ettiği düşünülmektedir.

Nitekim ağır semâî ve yürük semâî formlarında Aksaksemâî, Senginsemâî ve Yürüksemâî gibi usûllerin yanı sıra bu usûllerin farklı mertebelerine de rastlanmaktadır. Ali Ufkî'nin Hâzâ Mecmû'a-i Sâz ü Söz'de yer verdiği çok sayıdaki işaretin ise, Semâî usûlüyle ilgili bir tür düzenleme ya da ayırt etme çabasına işaret ettiği söylenebilir. Bu durum, Ali Ufkî'nin semâî terimini, başı ve/veya sonu üç zamanlı olan usûlleri (semâî, yürüksemâî, senginsemâî, aksaksemâî vb.) kapsayacak biçimde kullanmış olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla semâî kavramını, usûl kütüğü başlığı altında üst bir kategori olarak ele aldığı şeklinde yorumlanabilir. Bu yorumların, usûl kavramının içsel zaman örgüsü üzerinden ele alındığı erken dönem kuramsal yaklaşımlarla; özellikle El-Kindî tarafından üç hareketli nakradan oluştuğu belirtilen Hafîf Remel usûlünü temel ve döngüsel bir ritmik yapı olarak tanımlayan anlayışla ilişkilendirilebileceği söylenebilir.

Kantemiroğlu'nda Pratik Repertuvar Yansıması

Kantemiroğlu (1673-1723)14 (2001)Edvârı, Aksaksemâî usûlünün teorik tanımından ziyade, icra pratiğine yansıyan ritmik yapılarının tespiti bakımından önem taşımaktadır. Argın'a (2018, s. 64) göre Edvâr literatüründe Aksaksemâî usûlünün açık, müstakil ve adlandırılmış bir tarifi yer almamaktadır. Bununla birlikte, Kantemiroğlu Edvâr'ının ikinci cildinde yer alan "Notalar" bölümünde, Yürüksemâî ve Aksaksemâî usûlleriyle bestelenmiş saz eserlerinin semâî formunda kaydedildiği; bu eserlerde kullanılan usûllerin ise günümüzde Yürüksemâî (Edvâr'daki tarifte "Semâî usûlü" adı altında kaydedilmiştir) ve Aksaksemâî (Edvâr'da tarifi yer almamaktadır) olarak adlandırılan usûller olduğu görülmektedir. Bu durum, söz konusu usûllerin Edvâr'da teorik olarak tanımlanmamış olmalarına rağmen, icra pratiğinde yerleşmiş ritmik yapılar olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Edvâr'da Aksaksemâî usûlüyle notaya alınmış eserlerde, ölçü içerisindeki melodik kurgunun büyük ölçüde Aksaksemâînin ana kalıbına dayandığı görülmektedir. 15

Kevserî'de Aksaksemâî

Kevserî Mecmuası'nda, otuz altı usûl bulunmaktadır. Ayrıca, usûllerin bir kısmında vuruş sayısı belirtilmemiş olmasına rağmen düm, tek gibi hecelerin kullanıldığı görülmektedir (Baştepe, 2022, s. 93–95). Ayrıca Aksaksemâî usûlü, günümüzde kullanılan altı zamanlı Yürüksemâî usûlü ile aynı yapıya sahiptir.

Nâsır Dede'yle İki İlk

Aksaksemâî adına bilinen kaynaklar arasında Nâsır Abdülbâkî Dede'nin Tedkîk ü Tahkîk adlı eseri ilk örnek olarak öne çıkmaktadır. Bu eserde usûl, "birinci derecede hızlı (hafîf-i evvel) ile on" şeklinde tanımlanmış ve Düm – Te-kâ – Düm – Tek (2 -3 -2 - 3) kalıbıyla gösterilmiştir. (bkz. Tablo 1). Öte yandan İbn Sînâ'ya kadar üç

[14] Güray, 2012, s.92

[15] "Osmanlı/Türk müziğinin geleneksel meşk sistemi üzerinden aktarılan eserlerde, sözlü-işitsel aktarımın doğası gereği zaman içinde nota değerleri ve süslemelerde (çiçeklenmelerde) icracıdan icracıya değişim ve varyasyonlar ortaya çıkmıştır; bu da notaya geçiş sürecinde farklı versiyonların kayıt edilmesine yol açmıştır." (Dimitriou&Pelen, 2023).

zamanlı bir usûl olarak bilinen ve Hafîf-i Remel adıyla anılan, günümüzdeki semâî usûlüne karşılık gelen bu yapı da ilk kez burada "semâî" adıyla kaydedilmiştir (Başer, 2013, s. 229; Tura, 2006, s. 69).

Diğer Nazarî Kaynaklarda Aksaksemâî

İsmail Hakkı Bey, 10/8'lik bir usûl olan Aksaksemâîyi "aksak" 2 1 2 1 1 2 olarak adlandırmakta (bkz. Tablo 1), bunun bir mertebe ağırını ise "ağır aksak" ya da "sengin aksak" şeklinde ifade etmektedir. Ancak 91 numaralı Nühüft makamı örneğinde usûlü9/4'lük ağır aksak olarak yazmıştır (Kaygusuz, 2025, s. 34).

Dr. Suphi Ezgi'nin (1935) *Nazari ve Amelî Türk Mûsikîsi* adlı eserine göre Türk aksağının iki adedinden oluşan Aksaksemâî usûlü, bu bölümde ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Söz konusu usûl on zamanlı olup, başlangıçta (2+3), bitişte ise (3+2) biçiminde bölümlenmektedir. Usûlün icrasında, düm–te–kâ–düm–tek–tek şeklindeki vurgu dizilimine dayalı (2+1+2+2+3) yapılanma esas alınmakta ve bu yapı birinci mertebede on zamanlı bir çevrim içerisinde uygulanmaktadır (Ezgi, c. 2, s. 14–15; bkz. Tablo 1).

Tanbûrî Cemil Bey'in mûsikî anlayışında Aksaksemâî usûlü, notada beş dörtlük (5/4) ölçü birimiyle gösterilmekte; usûlün imtidâdı da bu ölçüyle örtüşen bir zaman genişliğine karşılık gelmektedir (Cevher, 1992, s. 24; bkz. Tablo 1).

M. Hurşit Ungay'ın değerlendirmelerine göre Aksaksemâî usûlü, on zamanlı ve altı vurgulu yapısıyla Türk mûsikîsinde sıklıkla kullanılan usûllerden biridir (bkz. Tablo 1). Bu usûlün oluşumu, aksak usûlünün zaman yapısında yer alan bir KE vurgusunun KÂ vurgusuna dönüştürülmesine dayanmaktadır. Ağır Semâî formlarında tercih edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, saz mûsikîsi repertuvarında da önemli bir yer tuttuğu; dördüncü hâne hariç olmak üzere klasik üslupta bestelenmiş saz semâîlerinin büyük bir kısmının bu usûl çerçevesinde oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Farklı makamlarda çok sayıda saz semâîsi örneğinin bulunması, Aksaksemâî usûlünün besteciler tarafından yaygın biçimde benimsendiğini göstermektedir (Ungay, 1981, s. 66). Ayrıca; [(2+1+2)+(2+2+1)] dizilimindeki söz konusu usûl, dinî mûsikî repertuvarında özellikle Mevlevî Âyinlerinin III. selâmlarında kullanılmaktadır. Üç bölümden oluşan bu selâmın birinci bölümünde Devrikebîr, Frenkçin, Çifte Düyek veya Evsat usûllerinden biri yer almakta; ikinci bölümde Aksaksemâî, üçüncü bölümde ise Yürüksemâî usûlü kullanılmaktadır. Bu yapı içerisinde Aksaksemâî usûlü, birinci bölümde kullanılan usûl ile Yürüksemâî usûlü arasında geçiş işlevi görmektedir (Çevikoğlu, 2011, s. 36).

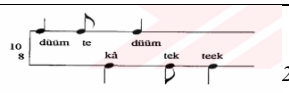
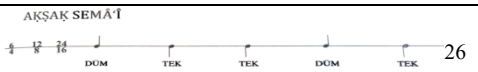
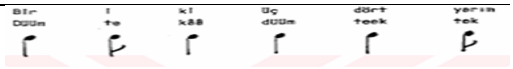
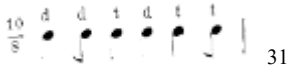
Aksaksemâî usûlüne ilişkin olarak İsmail Hakkı Özkan, bu usûlün on zamanlı bir yapıya sahip olduğunu ve iki adet beş zamanın birleşmesinden (5+5=10) oluştuğunu belirtmektedir (bkz. Tablo 1). Özkan'a göre Aksaksemâî usûlünün 10/16, 10/8 ve 10/4 olmak üzere üç farklı mertebesi bulunmaktadır. Her bir mertebe farklı adlandırmalara sahip olmakla birlikte, bu mertebelerde vuruluş düzeni değişmemekte; yürüyüş ve icra hızı bakımından farklılıklar görülmektedir.

Aksaksemâî, 10/8'lik ölçü yapısına sahip olan mertebeyi ifade eden bir usûldür. Klasik Türk musikisi fasıl geleneğinde, Ağır Semâî formunda zorunlu olarak kullanılan iki temel usûlden biri olması nedeniyle bu formda yaygın biçimde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra saz semâîlerinin ilk üç hanesinde de zorunlu usûl olarak kabul edilmektedir. Bu özellikleri doğrultusunda Aksaksemâî'nin özellikle söz konusu formlarda yoğun biçimde tercih edildiği görülmektedir. Ayrıca bazı şarkılarda ve çeşitli saz eserlerinde de bu usûle rastlanmaktadır (Özkan, 1990, s. 615).

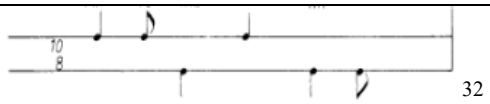
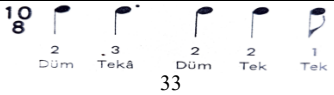
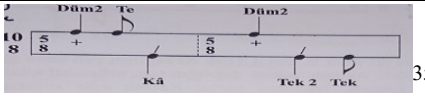
Tablo 1. Hafîf Remel, Semâî ve Aksaksemâî Usûllerinin Tarihsel Kaynaklara Göre Adlandırma ve Zaman Yapıları

Kaynaklar (Müellifler)	**Usûlün adı / Zamanı**	**Gösterimi/Yazılışı**
Yakub b. İshak el-Kindî	Hafîf Remel (3)	üç hareketli nakra[16]
Fârâbî	Hafif remel (3)	ten ten ten ♩ ♩ ♩ üç haraketli vuruş[17]
İbn Sînâ	Hafif Remel (5)	6- Hafif Remel: Ten te nen = 2 1 2 0. 0 0. - ◡ - [18]
SafiyüddinAbdülmü'minUrmevî	Hafîfû'r-Remel (10)	Ten / Te nen / Ten / Te nen[19]
Kudbettin Şirazi	Hafîfû'r-remel (10)	Hafîfû'r-remel (2) 10/8 Ten te ten Düm te ka dûm tek tek nen te nen [20]
Abdülkadir Meragî	Hafîf'ur-Remel (10)	Ten – Te – Nen – Ten – Te – Nen[21]
Lâdikli Mehmet Çelebi	el-Hafîfû'r-Remel (10)	ten tenen ten tene M B M C M B M 2223
Fethullah Şirvânî	el-Hafîfû'r-	*"ten-tenen-ten-tenen"*[24]

[16] Turabi, 1996, s. 80.
[17] Rızvanoğlu, 2007, s. 219.
[18] Turabi, 2002 s. 73–75.
[19] Uygun, 2019, s. 264
[20] Dinç, 2021, s. 135–137.
[21] Bardakçı, 1986, s. 86; Sezikli, 2011, s. 89, Koç, 2017, s. 58.
[22] Tekin, 1999, s. 222.
[23] Şekil üzerinde usûle ilişkin toplam 10 zamanlı bir yapı yer almakta; buna karşılık açıklama metninde ölçünün 11 usûl vuruşuna eşit olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda açıklama metnindeki ifadenin sehvenyazılmış olabileceği değerlendirilmektedir.

	Remel (10)	
Ali Şah bin Hacı Büke	Türk-i Serîʿ(10)	 25
Ali Ufkî (1610?–1675?),	–	–
Kantemiroğlu (1673–1723)	–	–
Kevserî	Aksaksemai (6)	 26 –
Nâsır Abdülbâkî Dede'nin (1765–1821)	Aksaksemâî(10)	Düm – Te-kâ – Düm – Tek *(2 -3 -2 - 3)*
Muallim İsmail Hakkı Bey	Aksak[27] (10)	
Suphi Ezgi	Aksaksemâî (10)	 28 29
Tanburi Cemil Bey	Aksaksemâî (10)	 30
Rauf Yekta	Aksaksemâî (10)	 31

[24] Akdoğan, 1996, s. 248.
[25] Çakır, 1999, s. 217.
[26]Ekinci, 2015, s. 91.
[27] Kaygusuz'a göre İsmail Hakkı Bey, Aksaksemâîusûlünü "aksak" olarak adlandırmakta ve aksak adı altında 10/8'lik bir usûl tanımlamaktadır (Kaygusuz, 2025, s. 34; Hatipoğlu, 2008, s. 213).
[28]Ezgi, 1935, c. II, s. 12–15.
[29]Ezgi, 1935, c. II, s. 12–15.
[30] Cevher, 1992, s. 24.
[31] Yekta, 1986, s. 114.

Hüseyin Sadeddin Arel	Aksaksemâî (10)	 32
Ekrem Karadeniz	Aksaksemâî (10)	 33
M. Hurşit Ungay	Aksaksemâî (10)	 34
İsmail Hakkı Özkan	Aksaksemâî (10)	 35

Not: Bu tabloda yer alan veriler, benzer ritmik yapıların tarihsel süreç içerisinde usûl adlandırması, zaman (darb sayısı) ve ritmik gösterim anlayışı bakımından önemli değişkenlikler gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 1'de sunulan tarihsel döküm ve literatür verileri birlikte değerlendirildiğinde; Tablo 1'de sunulan tarihsel döküm ve literatür verileri birlikte değerlendirildiğinde; Hafif Remel'den Aksaksemâî'ye uzanan sürecin sadece bir adlandırma değişikliği değil, aynı zamanda mûsikî düşüncesindeki 'zaman' algısının evrimini temsil ettiği görülmektedir. El-Kindî ve Fârâbî'de üç zamanlı, simetrik ve döngüsel bir zaman yapısıyla tanımlanan bu birim İbn Sînâ'nın *tad'îf* (genişleme) kuramıyla birlikte içsel bir dönüşüme uğramış; asimetrik (2+1+2) bir yapıya evrilerek on zamanlı sistemin teorik zeminini hazırlamıştır.

Urmevî ve sonrası edvar yazılarında on zamanlı yapı istikrar kazanmış olsa da bu usûlün icra pratiği ve terminolojik karşılığı yüzyıllar boyunca dinamik kalmıştır. Özellikle Ali Ufkî ve Kantemiroğlu gibi geçiş dönemi kaynaklarında 'semâî' kavramının üst bir kategori olarak kullanılması, pratik repertuvardaki çeşitliliğin henüz keskin teorik kalıplarla sınırlandırılmadığını göstermektedir. Nâsır Dede ile başlayan modern isimlendirme süreci ve ardından gelen 20.yy. kuramcılarının (Ezgi, Özkan, Ungay) tanımları, tarihsel süreçte 'Türk-i Serî' veya 'Hafif Remel' olarak anılan ritmik döngünün, günümüz Aksaksemâî usûlüyle yapısal bir süreklilik arz ettiğini kanıtlamaktadır.

[32] Arel, 1991, s. 104-105.
[33] Karadeniz, 1965, s.34.
[34]Ungay, 1981, s. 67.
[35] Özkan, 1990, s. 615.

4. SONUÇ

Bu çalışma, Aksaksemâî usûlünün tarihsel kökenlerini Türk müzik teorisinde ritim ve usûl kavrayışının gelişimi üzerinden değerlendirmiştir. Erken dönem teorik kaynaklarda Yakub b. İshak el-Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da söz konusu ritmik yapı Hafîf Remel adıyla anılmış; El-Kindî ve Fârâbî'de üç zamanlı, çevrimsel bir yapı olarak açıklanan bu anlayış, günümüzdeki Semâî usûlüyle örtüşen temel bir ritmik model olarak ortaya konulmuştur. İbn Sînâ'da ise ritim kuramına dâhil edilen taḍʿîf kavramı sayesinde bu üçlü çevrimin iç süreleri genişletilebilir bir yapıya kavuşmuş; böylece simetrik üç zamanlı örgü, asimetrik iç bölünmelere dayalı aksak karakterli bir dönüşüm imkânı kazanmıştır. Bu dönüşümde İbn Sînâ, içsel genişlemeyi çevrimin başında ve sonunda gerçekleştirerek ortadaki zamanı korumuş; bunun sonucunda yapı 2+1+2 biçiminde beş zamanlı bir forma evrilmiştir. Böylece baştan bakıldığında (2+1=3), sondan bakıldığında ise (1+2=3) olmak üzere, üç zamanlı temel düzen korunarak yeni bir ritmik yapı elde edilmiştir.

Urmevî, Kutbüddin Şîrâzî ve Abdülkâdir Meragî gibi teorisyenlerde bu usûl Hafîfû'r-Remel adıyla; Lâdikli Mehmet Çelebi ve Fethullah Şirvânî'de ise el-Hafîfû'r-Remel adıyla tanımlanmıştır. Ali Şah bin Hacı Büke'de ise Türk-i Serîʿ adıyla anılmaya başlanmıştır. Bu tarihsel çizgide, İbn Sînâ'nın beş zamanlı modele dayanan iç genişleme yaklaşımının bir çevrim daha eklenmesiyle yapının on zamanlı bir örgüye dönüştüğü görülmekte; böylece Aksaksemâî usûlünün kuramsal temellerinin süreklilik içerisinde belirginleştiği anlaşılmaktadır.

Ali Ufkî'nin *Hâzâ Mecmû'a-i Sâz ü Söz* adlı eserinde yer alan usûl işaretleri, "semâî" teriminin Osmanlı icra geleneğinde yalnızca tek bir usûlü değil, daha geniş bir ritmik kümeyi ifade eden üst bir kategori olarak kullanıldığını göstermektedir. Cevher'in (1995) incelemesine göre dizek başlarında kullanılan işaretlerin ortak yönü "üç" rakamını farklı biçimlerde temsil etmesi olup, bu durum işaretlerin usûlün ayrıntılı darp dizilimini değil, üç zamanlı karakterini vurgulayan sembolik göstergeler olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı çalışmada, bu üç zamanlı uygulamanın günümüzdeki semâî anlayışıyla örtüştüğü, ancak içyapı bakımından Yürüksemâî ile de belirgin benzerlikler taşıdığı tespit edilmiştir (Cevher, 1995). Behar'ın (2008, s. 73) değerlendirmesi de usûl işaretlerinin pedagojik açıklama sunmadığını, icracının usûl bilgisinin önceden varsayıldığını ve sembollerin daha çok tanıtıcı/işaretleyici bir işleve sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Eserde geçen "44 çalgısal semâî" ve "39 sözel semâî" ibareleri, semâî kategorisinin repertuvar düzeyinde saz semâî, semâî, ağır semâî ve yürük semâî gibi farklı formları kapsadığını desteklemektedir. Ağır semâî ve yürük semâî örneklerinde Aksaksemâî, Senginsemâî ve Yürüksemâî gibi usûllerin bir arada bulunması ise semâî kavramının başı ve/veya sonu üç zamanlı olan usûlleri içeren bir "usûl kütüğü" anlayışıyla kullanılabildiğini göstermektedir. Bu bulgular, erken dönem kuramsal yaklaşımlardaki üç zamanlı temel çevrim fikriyle, özellikle Kindî'de Hafîf Remel'in döngüsel ritmik model olarak tanımlanması arasında süreklilik kurulabileceğine işaret etmektedir.

Kantemiroğlu'nun *Edvâr*'ı (2001), Aksaksemâî usûlünün kuramsal tanımından çok, usûlün icra pratiğine yansıyan ritmik yapılarının tespiti bakımından önem taşımaktadır. Argın'ın (2018) belirttiği üzere edvâr literatüründe Aksaksemâî usûlüne ilişkin açık ve müstakil bir tarif bulunmamakla birlikte, *Edvâr*'ın "Notalar" bölümünde Yürüksemâî ve Aksaksemâî ile bestelenmiş saz eserlerinin semâî formunda kaydedildiği görülmektedir. Bu durum, söz konusu usûllerin teorik olarak açıklanmasa da dönemin repertuvarında yerleşmiş ritmik kalıplar olarak uygulandığını kanıtlamaktadır. Ayrıca Aksaksemâî usûlüyle notaya alınan eserlerde melodik kurgunun büyük ölçüde usûlün ana kalıbına dayanması, bu ritmik yapının icra düzeyinde belirgin ve tanınır olduğunu göstermektedir.

Kevserî Mecmuası'nda yer alan otuz altı usûl, usûl geleneğinin kuramsal sistemden bağımsız biçimde repertuvar ve icra aktarımı yoluyla sürdürüldüğünü göstermektedir. Vuruş sayılarının her zaman belirtilmemesine karşın "düm" ve "tek" gibi hecelerin kullanılması, usûllerin dönemin kaynaklarında sayı-temelli bir ölçü mantığıyla değil, sözlü icra kalıplarıyla tanındığını kanıtlamaktadır (Baştepe, 2022, s. 93–95). Bu bağlamda Kevserî'de Aksaksemâî usûlünün günümüzde Yürüksemâî ile aynı yapıya sahip olması, Aksaksemâî adlandırmasının tarihsel süreçte her zaman sabit ve ayrışmış bir ritmik formu değil, kimi durumlarda semâî ailesi içindeki farklı uygulamaları kapsayan değişken bir terminolojik kullanımı yansıtabileceğine işaret etmektedir.

Nâsır Abdülbâkî Dede'nin *Tedkîk ü Tahkîk* adlı eseri, Aksaksemâî usûlünün adlandırılması ve kuramsal olarak tanımlanması bakımından belirleyici bir eşik niteliği taşımaktadır. Zira bu kaynakta usûl ilk kez açık biçimde "aksaksemâî" adıyla kaydedilmiş; "birinci derecede hızlı (hafîf-i evvel) ile on" ifadesiyle tanımlanarak Düm – Te-kâ – Düm – Tek (2+3+2+3) kalıbı üzerinden gösterilmiştir (Başer, 2013, s. 229; Tura, 2006, s. 69). Bu durum, Aksaksemâînin yalnızca repertuvar uygulamasında kullanılan bir ritmik kalıp olmaktan çıkarak, yazılı nazarî gelenek içinde müstakil bir usûl adı ve yapı şeması kazanmasını kanıtlamaktadır. Öte yandan yine aynı eserde, İbn Sînâ'ya kadar Hafîf-i Remel adıyla bilinen ve erken kaynaklarda üç zamanlı bir çevrim olarak tanımlanan yapı ilk kez "semâî" adıyla kaydedilmiştir. Böylece hem Aksaksemâî hem de semâî adlandırmalarının teorik literatürde belirginleştiği; erken dönem ritmik modellerin Türk müziği nazarî terminolojisi içinde yeniden isimlendirilerek sistemleştirildiği anlaşılmaktadır.

Modern dönem nazariyat metinleri, Aksaksemâî usûlünün hem adlandırma hem de yapısal özellikler bakımından belirgin biçimde standartlaştığını göstermektedir. İsmail Hakkı Bey'de 10/8'lik yapı "aksak" adıyla anılsa da (Kaygusuz, 2025, s. 34), Suphi Ezgi'den itibaren usûlün adı yaygın biçimde "aksaksemâî" olarak yerleşmiş ve on zamanlı karakteri açık biçimde tarif edilmiştir (Ezgi, 1935, c. 2, s. 14–15). Sonraki kaynaklar, bu temel yapı üzerinde birleşmekte; farklılıkların ise usûlün notada gösterimi (ör. 5/4), mertebeler arası hız/tempo ayrımı ve vurguların açıklanma biçimleri gibi ikincil düzeyde ortaya çıktığını göstermektedir (Cevher, 1992, s. 24; Ungay, 1981, s. 66; Özkan, 1990, s. 615). Ayrıca Aksaksemâî ve Senginsemâî usûllerinin (ve bu usûllerin mertebelerinin) ağır semâî formunda kullanılması, Aksaksemâînin ise saz semâîlerinin ilk

üç hanesinde zorunlu usûl olarak tercih edilmesi ve dinî mûsikî repertuvarında (özellikle Mevlevî âyinlerinin III. selâmlarında) geçiş işlevi üstlenmesi, bu usûllerin repertuvar pratiğinde merkezî ve işlevsel bir konuma sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Ungay, 1981, s. 66; Çevikoğlu, 2011, s. 36).

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

5. KAYNAKÇA

Akdoğan, B. (1996). *Fethullah Şirvânî ve "Mecelletü'nfi'l-Mûsîkâ" adlı eserinin XV. yüzyıl Türk musikisi nazariyatındaki yeri* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi].

Arel, H. S., (1991).*Türk Musikisi Nazariyatı Dersleri.*Haz. Onur Akdoğu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Kaynak Eserler Dizisi.

Argın, M. (2018). *KantemiroğluEdvâr'ındakiusûllerin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Arslan, F. (2007). *Safiyyüddin-i Urmevî ve Şerefiye Risalesi.* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını (Yayın No. 343).

Bardakçı, Murat.*MaragalıAbdülkâdir.* İstanbul: Pan Yayıncılık, 1986.

Başer, F. Â. (2013). *Türk Mûsikîsinde Abdülbâkî Nâsır Dede: Abdülbâki Dede'nin Hayatı ve "Tedkîk ü Tahkîk"* Metin-Sadeleştirme-Sözlük (Tıpkıbasım). İstanbul: Fatih Üniversitesi Konservatuvarı Müdürlüğü Yayınları.

Baştepe, Kaan. (2022). *Türk müziği usul incelemeleri için bir yöntem önerisi* [Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü].

Cevher, M. Hakan. (1992). *Tambûrî Cemil Bey ve "Rehber-i Mûsikî".* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel Bilimler Anabilim Dalı, İzmir.

Cevher, M. Hakan. (1995). *Ali Ufkî Bey ve HâzâMecmû'a-i Sâz ü Söz (Transkripsiyon, inceleme)* [Doktora tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İzmir.

Çevikoğlu, T. (2011). *Mevlevî âyinleri: Usûller ve arûz (Cilt 1).* Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları (Yayın No: 216).

Çakır, A. (1999). *Ali Şah b. Hacı Büke (?-1500)'ninMukaddimetü'l-usûl adlı eseri* [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi].

Demirci, A. (2014). *Coğrafya Araştırma Yöntemleri.* Editörler: Yılmaz Arı ve İlhan Kaya https://www.scribd.com/document/611510743/CografyaArastirmaYontemleri

Dimitriou, Marco&Pelen, Semih. (2023). *An Archive of Variants: HampartsumNotationandVariability in theTransmission of Ottoman Art Music.* MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 27, 30-48.

Dinç, S. (2021). *KutbüddînŞîrâzî'ninDürretü't-Tâc'ındaki mûsikî bölümünün incelenmesi* (Doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.

Ekinci, M. U. (2015). *KevserîMecmûası18. Yüzyıl Saz Müziği Külliyatı.* İstanbul: Pan Yayıncılık.

Ezgi, S. (1933). *Nazari Ameli Türk Musikisi* (Cilt I–V). İstanbul: İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı.

Ezgi, S. (1935). *Nazari Ameli Türk Musikisi* (Cilt III). İstanbul: İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı.

Ezgi, S. (1953). Nazari Ameli Türk Musikisi (Cilt V). İstanbul: İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı.
Güray, C. (2012). *Bin yılın mirası: Makamı var eden döngü – Edvar geleneği*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
Hatipoğlu, V. (2008). *Meslekî müzik eğitimi veren kurumlarda Türk müziği usûlleri öğretiminin değerlendirilmesi* (Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
Kantemiroğlu. (2001). *Kitâbu 'ilmü'l-mûsikî 'alâvechi'l-hurûfât: Mûsikîyi harflerle tesbit ve icrâ ilminin kitabı* (Haz. Yalçın Tura, Cilt I). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Karasar, N. (2013) *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (22. bs.). Ankara: Nobel Kitap.
Kaygusuz, N. (2025). *Muallim İsmail Hakkı Bey ve Mûsıkî Tekâmül dersleri* (2. bs.). İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.
Koç, F. (2017). Abdülaziz B. AbdülkâdirMerâgî ve Nekâvetü'l-Edvâr'ı, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara.
Kolukırık, K. (2009).*AbdülkâdirMerâgî ve "Şerhu'l-Edvâr" adlı eserinin XIV. yüzyıl Türk mûsikîsi nazariyatındaki yeri* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları (Türk Din Musikisi) Anabilim Dalı]. Ankara.
Nâsır Abdülbâkî Dede, "Tedkîk ü Tahkîk" Pan Yayıncılık, Açıklama ve notlarla günümüzün Türkçesine çeviren: Yalçın Tura, 2006, İstanbul.
Özkan, İsmail Hakkı. (1990), Türk Musikisi Nazariyatı ve Usulleri: Kudüm Velveleleri. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Rauf Yekta Bey, Türk Musikisi, 1986, PanYanıncılık, İstanbul.
Rızvanoğlu, M. İ. (2007). *Fârâbî'deîkāʿ teorisi* (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
Sezikli, U. (2011). AbdülkâdirMerâgî Nağmeler Topluluğu Câmiu'lElhân, Çorum.
Karadeniz, M. E. (1965). Türk mûsikisinin nazariye ve esasları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Tekin, H. (1999). *Lâdikli Mehmet Çelebi ve er-Risâletü'l-Fethiyyesi* (Doktora tezi). Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
Turabi, A. H. (1996). el-Kindî'nin mûsikî risâleleri (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Turabi, Ahmet Hakkı. (2002). İbn Sînâ'nınKitâbü'ş-Şifâ'sında Mûsikî. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul.
Ungay, M. H. (1981). Türk Mûsikîsinde Usûller ve Kudûm. Üsküdar.
Urmevî, Safiyyüddin. *Kitâbü'l-Edvâr*. Çeviri ve inceleme: Mehmet Nuri Uygun. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
Özen, F ve Arslan Hendekçi E. (2016). *Türkiye'de Eğitim Denetimi Alanında 2005–2015 Yılları Arasında Yayımlanan Makale ve Tezlerin Betimsel Analizi,* Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi Cilt 6, Sayı 11, https://www.researchgate.net/profile/Fatmanur-Ozen/publication/312128572_Turkiye'de_Egitim_Denetimi_Alaninda_2005-2015_Yillari_Arasinda_Yayimlanan_Makale_ve_Tezlerin_Be_timsel_Analizi/links/5870c99c08aebf17d3aa1c85/Tuerkiyede-Egitim-Denetimi-Alaninda-2005-2015-Yillari-Arasinda-Yayimlanan-Makale-ve-Tezlerin-Be-timsel-Analizi.pdf
Öztuna, Y. (2006). Türk mûsikîsi: Akademik klasik Türk san'at mûsikîsinin ansiklopedik sözlüğü (Cilt 1–2). İstanbul: Orient Yayınları.
Uslu, R. (2011). *Selçuklu topraklarında müzik*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Levendoğlu Öner, N. Oya. (2011). *Osmanlı dönemi 15. yüzyıl müzik yazmalarında makam tanımları, sınıflamaları ve bir geçiş dönemi kuramcısı: Ladikli Mehmet Çelebi.* Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 8(2).

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1110-1129

Bozkırdan Sardes'e: Kimmerlerin Anadolu'daki Varlığı ve Lidya ile Mücadelesi

Mehmet Mandaloğlu[1, 2]

ÖZET

Yunan ve Asur kaynaklarında adı geçen Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış bozkır kökenli konargöçer bir halktır. İskitlerin baskısı altında Karadeniz'in kuzeyinden Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya göç etmişlerdir. Anadolu'ya girdikten sonra bölge kavimleriyle etkileşimde bulunarak Doğu ve Batı göç yollarıyla Anadolu'da yayılmışlardır. MÖ I. binyılda Kimmerler, Anadolu'da siyasi varlığını sürdüren Urartu, Frig ve Lidya devletleri üzerinde siyasi, sosyal ve askerî etki oluşturmuştur. Kimmerler, Orta Anadolu'da Gordion'u ele geçirip Frig Devleti'ni yıkarak konargöçer bozkır geleneklerini sürdürmüştür. Kimmer akınları Lidya sınırlarına dayanmış, Lidya kralları Kimmerlere karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Lidya Kralı Gyges, ilk savaşta Kimmerleri yenmişse de başarısızlıkla sonuçlanan ikinci savaşın bedelini canıyla ödemiştir. Kimmerler, Anadolu'da çeşitli bölgelere yerleşmiş, Sardes ve Ege kıyılarında tahribata yol açmıştır. Ardys ve Alyattes dönemlerinde Lidyalılar Kimmerleri Anadolu'dan çıkarmıştır. Böylece Anadolu'da sükûnet ve barış ortamı sağlanmıştır. Kimmerler ile Lidyalılar arasındaki mücadele, Kral Alyattes'in Kimmerleri Anadolu'dan çıkarıncaya kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kimmerler, Lidyalılar, Sardes, Ephesos, Bozkır*

From the Steppe to Sardis: The Presence of Cimmerians in Anatolia and Their Struggle with Lydia

ABSTRACT

The Cimmerians, mentioned in Greek and Assyrian sources, were a nomadic people of steppe origin who lived North of the Black Sea. Under pressure from the Scythians, they migrated north of the Black Sea to Anatolia via the Caucasus. After entering Anatolia, they interacted with regional tribes and spread throughout Anatolia through eastern and western migration channels. In the first millennium BC, the Cimmerians maintained political, social and military influence over the states of Urartian, Phrygia and Lydia which maintained their political presence in Anatolia. The Cimmerians captured Gordion in Central Anatolia and destroyed the Phrygian State continuing their nomadic steppe traditions. Cimmerian raids reached the Lydia's borders, forcing Lydian kings, to fight against them. Although King Gyges of Lydia defeated the Cimmerians in the first war, he failed and paid the price with his life in the unsuccessful second. The Cimmerians settled in various regions of Anatolia and caused devastation in Sardis and the Aegean coast. During the reigns of Ardys and Alyattes, the Lydians expelled the Cimmerians from Anatolia. Thus an environment of peace and tranquility was established in the region. The struggle between the Cimmerians and the Lydians continued until King Alyattes expelled the Cimmerians from Anatolia.

Keywords: *Cimmerians, Lydians, Sardis, Ephesus, Step*

[1] mehmet.mandaloglu@hbv.edu.tr
[2] Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Polatlı/Ankara. ORCID: 0000-0001-6406-9013

(Makale Gönderim Tarihi: 30.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1878119
Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Lidya Devleti'nin başkenti Sardes, Eski Çağ'da Batı Anadolu'nun stratejik ve ekonomik açıdan önemli kentlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Ticaret yollarının kavşak noktasında yer alan kent sadece bir yönetim merkezi değil aynı zamanda siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel etkileşimin yoğunlaştığı bir bölge hâline gelmiştir. Batı Anadolu'yu Doğu'ya bağlayan ticaret yolları üzerinde bulunan Sardes'in elverişli konumu savunma yapmayı kolaylaştırmıştır. Sardes'in bu özel durumu Lidya Devleti'nin bölgedeki otoritesini güçlendirmiş; sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin biçimlenmesinde belirleyici olmuştur. Sardes'in Kral Yolu'nun başlangıç noktasını oluşturması Doğu ile Batı arasındaki iletişim ve kontrolü sağlamada büyük rol oynamıştır. Bu durum, bozkır kökenli Kimmerlerin Lidya ülkesine yönelmesinde etkili olan unsurlar arasında yer almıştır. Kimmerlerin Sardes'e yönelmeleri Anadolu'daki güç dengelerinin değiştiği, Lidya yönetiminde değişimlerin yaşandığı bir döneme denk gelmiştir. Sardes'in önemi Lidya Devleti'nin ekonomik ve kültürel gelişimiyle doğrudan ilişkilidir. Kentin etrafındaki doğal kaynaklar ve tarım alanlarının kontrol edilebilmesi ekonomik faaliyetlerin merkezini oluşturmuştur. Bu sayede ticari ve kültürel etkileşimlerin sürekliliği sağlanmıştır. Sardes'in sağladığı ekonomik ve kültürel avantajlar Lidya Devleti'nin bölgedeki konumunu güçlendirmiş ve devletin hem iç hem de dış politikasını şekillendirmiştir. MÖ 7. yüzyılda Anadolu'ya yönelen Kimmerler bölgedeki güçlerle mücadeleye girişmiştir. Kimmerler siyasi, sosyal, ekonomik, askerî bakımlardan Anadolu'nun şekillenmesinde etkin rol oynamışlardır.

Kimmerlerin kökeni hakkında ilk bilgiler Yunan kaynaklarından gelmektedir. Yunan edebi kaynaklarında ilk kez Kimmer adına Homeros'un Odysseia adlı eserinde rastlanmaktadır. Homeros Kimmerlerin yurdu hakkında bilgi verirken "Güneş batarken ve kararırken tekmil yollar/vardık sınırlarına derin akışlı Okeanos'un/ordadır Kimmerlerin ülkesi ve kenti, /oldum olası bol sisle ve bulutlarla örtülü, /parlak güneş onları ışınlarıyla göremez hiçbir vakit, /ne yükseldiği vakit yıldızlı göğe, /ne de gökten toprağa döndüğü vakit" (Homeros, 2014, s. 185) sözlerini kullanmıştır. Homeros'un metninde Kimmerlerden bahsetmesi Truva Savaşı'nın tarihinin tespit edilmesi açısından da önem arz etmektedir. Homeros'un eserinde Kimmerlere sadece bir atıf yer almıştır. Homeros bir şair olmasına rağmen Kimmerlerin yurdu hakkında verdiği bilgiler, onun tarihçi ve coğrafyacı gibi hareket ettiğini göstermektedir. Onun verdiği bilgilerden Kimmerlerin yurdunun Karadeniz ile Azak Denizi arasındaki bölgelerde olduğu anlaşılmaktadır. Kimmerler hakkında bilgi veren ikinci Yunan yazarı aynı zamanda bir şair olan Callinus'tur. Callinus, Kimmerlerden Efes'e yaptıkları saldırıyı anlattığı şiirlerinde bahsetmektedir (Bridgman, 1998, s. 40).

Kimmer adına Yunan kaynaklarının yanı sıra farklı kaynaklarda da rastlanmaktadır. Asurca çivi yazılı belgeler Kimmerler hakkında bilgi veren önemli kaynaklardandır. Kimmerler, Asur İmparatoru Asarhaddon Dönemi'ne (MÖ 680-668) ait vesikada "Gimirrai" olarak geçmektedirler (Durmuş, 2019b, s. 43). Asur istihbarat raporları, kehanet metinleri ve yasal belgelerde Kimmerler Gameraya, Gimiraya, Gimirraya ve Gimraya olarak farklı şekillerde geçmektedir. Asur yıllıklarında ise Kimmerler Gimiraya ve Gimirraya olarak farklı şekillerde adlandırılmıştır (Toptaş, 2020, s. 33). Kimmer adı İncil'de "Gomer" biçiminde geçmektedir (Xydopoulos, 2015, s. 119). Eski Yunanlar Kimmerleri Kimmeroi adıyla anarlarken Don Nehri'nden Dinyester Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyinde yaşadıkları ülkeye Kimmeria adını vermişlerdir (Kaya, 2023, s. 213). Kimmerlerin Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere ne zaman ve nereden geldikleri konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Asur Kralı Asurbanipal'in (MÖ 669-626) kişisel kütüphanesinde ve Asur İmparatorluğu arşivlerinde bulunan çivi yazısıyla yazılmış kil tabletler biçimindeki mektuplar, istihbarat raporları ve dinî metinlerde Kimmerler hakkında bilgiler yer almaktadır (Bridgman, 1998, s. 32).

Kimmerler hakkında bilgi veren bilim insanları onların kökenleri konusunda farklı görüşler sunmuşlardır. Xydopoulos'a göre Kimmerler savaşçı ve göçebe bir halk olup muhtemelen İran kökenlidir (Xydopoulos, 2015, s. 119). Xydopoulos'un görüşünde Kimmerlerin İran kökenli olduğunun bilimsel bir dayanağı olmadığı, ihtimal dâhilinde değerlendirildiği kendi ifadesinde de belirtilmiştir. Dolayısıyla bu durum Kimmerlerin kökenini farklı alanlarda aranmasını zaruri kılmaktadır. Herodotos, İskitlerin Yukarı Asya'da yirmi sekiz yıl hüküm sürdüklerini, Kimmerleri kovalayarak geldiklerini ve Asya'ya geçerek Med egemenliğine son verdiklerini aktarmaktadır (Herodotos, IV, 1). Taner Tarhan Kimmerlerin kökeni konusuna farklı bir açıdan bakmaktadır. Ona göre Kimmerler, etnik olarak Orta Asya orijinine dayanan Ural-Altay kökenli bir toplum olup Proto-Türkler kavramı ile organik olarak bağlantılıdır (Tarhan, 1979, s. 357).

1.1. Kimmerlerin Anadolu'ya Göçü

Herodotos, göçebe İskitlerin Asya'da Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktıklarını, Araxes Irmağı'nı geçtiklerini, Kimmerlerin yanına göç ettiklerini aktarmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre İskitlerin oturduğu yerler eskiden Kimmerlerin toprağıymış. İskitler geldikleri zaman, Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle toplanıp görüşmüşler. Halkın eğilimi kendiliğinden çıkıp gitmek yönünde iken krallar yurtlarını bu istilacılara karşı sonuna kadar savunmak istemiştir. Krallar, halkla beraber kaçıp gitmektense yurtlarında kalıp ölmeye karar vermişlerdir. Sonunda halk ve kralları ikiye bölünmüş ve sayıları denk olduğundan, birbiriyle çatışmışlar ve Kimmer halkı

kardeş eliyle ölenleri Tyras Irmağı kıyılarına gömmüştür. Geride kalanlar, onları mezarlarına koyduktan sonra yurtlarını bırakıp çıktılar. İskitler geldiğinde kimse kalmamıştı (Herodotos, IV, 11). Herodotos'un aktardıklarından Kimmerlerin kendi aralarında bir iç çatışmanın olduğu anlaşılmaktadır ancak halkın krallara karşı koyması bozkır kavimleri bağlamında doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim bu kavimlerde halkın krallara ve atalara duyduğu saygı ön plandadır (Baz, 2015, s. 40).

İskitlerin yurtlarına gelmesiyle savaşı göze alamayan Kimmerler, iki göç koluna ayrılarak yurtlarını terk etmişlerdir (Toptaş, 2020, s. 32). Bu göç kolları Doğu ve Batı olmak üzere iki biçimde hareket etmişlerdir. Doğu Kolu'na mensup Kimmerler, Kafkas geçitlerini aşarak yeni bir yurt edinmek amacıyla Anadolu'ya yönelmiştir (Tarhan, 1983, s. 110). Bu göç kolunun sadece keşif hareketi olarak değil aynı zamanda yurt tutmak amacıyla Anadolu'ya yöneldikleri anlaşılmaktadır. Kimmerler, Batı Kolu'nu kullanarak göç etmişlerdir. Bu göç kolunu takip eden Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyinden Trakya'ya geçerek buradan Küçük Asya'ya ulaşmışlardır (Haddon, 1927, s. 41). Kimmer Batı Göç Kolu'nun Trakya üzerinden Anadolu'ya yönelmesi onların yeni bir yurt arayışında olduklarının kanıtıdır.

Asur kaynaklarında Kimmerler hakkındaki ilk bilgiler MÖ 714 yılına tarihlenmektedir. Bu dönemde Kimmerler Kafkas geçitlerini aşarak Anadolu'ya yönelmişler ve Urartularla karşılaşmışlardır. Asur metinlerinde Kimmerler hakkındaki ilk bilgiler Asur valilerinin mektuplarından ve askerî istihbarat raporlarından anlaşılmaktadır. Kimmerler sayıca fazla olup, iyi silahlanmış ve hareketli askerî güce sahiptirler (Bridgman, 1998, s. 32-33). Kimmerler Kafkas geçitleri üzerinden güneye yönelerek ilk kez Urartularla temas kurmuşlardır. Kimmerlerin MÖ 714 yılında gerçekleşen göç hareketi askerî fetih amacıyla değil erkek, kadın ve çocuklardan oluşan topluluklar biçiminde gerçekleşmiştir. Bu durum Kimmerlerin yurt tutmak amacıyla Anadolu'ya yöneldiklerinin göstergesidir. Asur kaynakları bu tarihte Kimmerlerin Manna ülkesinin yakınında bulunan bir bölgede Urartu Devleti'nin sınırlarında yaşadıklarını anlatmaktadır (Bridgman, 1998, s. 35). Asur istihbarat raporunda Urartu Kralı I. Rusa'nın Manna bölgesinden gelen Kimmerlere yenildiği belirtilmiştir (Toptaş, 2020, s. 36). Urartular Kimmerler ve Asurlularla mücadele etmek zorunda olduklarından zorlanmışlardır. İki cepheli mücadele eden Urartular Kimmerlerin yaptıkları akınların etkisiyle Urartu Kralı I. Rusa Dönemi'nde Asurlulara da yenilmişlerdir. Bu yenilgide Kimmer akınlarının etkisi bulunmaktadır (Gökçek ve Abacı, 2019, s. 155). Bu akınlara karşı koymakta zorlanan I. Rusa'nın intihar etmesiyle yerine oğlu II. Argişti geçmiştir. II. Argişti, Kimmer akınlarının tehlikeli bir boyut aldığını görmüş ve sınır boylarını güçlendirmeye çalışmıştır (Memiş, 2020, s. 213). II. Argişti Dönemi'nde de Kimmerlerle Urartular karşı karşıya gelmiştir. MÖ 708/707 yılında Cudi etekleri, Şırnak

ve Hakkâri dolaylarında gerçekleşen savaşta Urartular Kimmerler karşısında kesin bir yenilgiye uğramışlardır. Bu galibiyetin ardından Kimmerler batıya yönelmişler, Urartu ülkesini terk etmişler ve Geç Hitit Devletlerinin sınırlarına gelmişlerdir (Toptaş, 2020, s. 39). Kimmerler her ne kadar Anadolu içlerine yönelmişlerse de Asurlular için tehlike oluşturmaya devam etmişlerdir.

Kimmerlerin batıya yönelmeleri Gordion merkezli Frig Devleti'nin kralı Midas'ı tedirgin etmiştir. Asur Kralı II. Sargon'un yıllıklarında Muşkili Mita olarak geçen Kral Midas, yaklaşmakta olan Kimmer tehdidine karşı Asur desteği sağlamak amacıyla Kral Sargon'a elçiler göndermiştir (Gökçek, 2015, s. 177). Bu durum Kral Sargon'un Anadolu'ya yeni bir sefer hazırlığına başlamasına zemin hazırlamıştır. Kimmerlerin MÖ 705 yılında Asur sınırını geçmeye çalışmaları üzerine taraflar arasında bir savaş patlak vermiştir (Sulımırsk and Tylor, 1991, s. 559). II. Sargon'un Anadolu seferine çıkmasında Tabal Krallığı'nda yaşanan sorunlar da etkili olmuştur. II. Sargon, bizzat önderlik ettiği Anadolu seferinde öldürülmüştür (Adalı, 2023a, s. 263). Sargon'un ölümünde Tabal'da Kimmerlerle yaptığı savaşın etkisi vardır (Gökçek, 2015, s. 177). Sargon'un ölümünden sonra yerine geçen Sanherib Dönemi'nde Asur Devleti gücünü kaybetmiş, giderek artan Kimmer tehlikesi karısında sınırlarını korumaya çalışmıştır. Sanherib Dönemi'nde Kimmerlerin Anadolu'nun büyük bir kısmına yayıldıkları tahmin edilmektedir.

Kimmerlerin Anadolu'daki faaliyetleri hakkında Asarhaddon Dönemi'ndeki metinler bilgi vermektedir. Bu dönemden kalan çok sayıda yazılı metin Anadolu'daki Kimmer tehdidini açıkça gözler önüne sermektedir. Kimmerler, Anadolu'daki krallıklarla iş birliği içine girmiş, Milidli (Malatya) Mugallu ile Taballı İşgallu ile ittifak kurmuştur. Asur Kralı Asarhaddon bu ittifakı tedirginlikle takip etmiş ve Kimmerlerin Asur eyaleti Que'ye saldırmasından endişe duymuştur. Kimmerler Hilakku Krallığı ile bir antlaşma yaparak Asur sınırlarını zorlamaya başlamıştır. Kimmerler bir yandan Que üzerine yönelirken diğer yandan da Urartu Kralı II. Rusa ile ittifak ederek Şupria'yı (Diyarbakır ile Tur-el Abidin dağları arasındaki bölge) tehdit etmeye başlamışlardır (Gökçek, 2015, s. 188). Urartu Kralı II. Rusa, Kimmerlerle anlaşarak onları batıya yönlendirmiştir (Durmuş, 2019a, s. 98). Kimmerlerin batıya yönelmelerinde Geç Hitit Devletlerinden Melid, Tabal ve Hilakku ile yaptığı ittifakın yanı sıra Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yönelen İskitlerin baskısı da etkili olmuştur. Kimmerlerin bu göç dalgası MÖ 680'lerde vuku bulmuş olmalıdır. Kimmerler yanlarına yük arabalarını, eşlerini ve çocuklarını alarak Kapadokya Bölgesi'ne göç etmişlerdir. Bu bölge Ermeni kaynaklarında Gamirk olarak adlandırılmaktadır (Çoban, 2015, s. 123). Kimmerler bu bölgede bulundukları dönemdeki krallıklarla etkileşim hâlinde olmuşlardır. Kimmer tehdidinin artması üzerine Asur Kralı Asarhaddon Anadolu'ya bir sefer hazırlığı içine girmiştir. Asarhaddon, tanrı Assur'a

Kimmerleri mağlup edeceğinin sözünü vermiştir (Toptaş, 2020, s. 41). Asur Kralı Asarhaddon Hubuşna'ya (Konya Ereğlisi) kadar ilerlemiştir (Tansuğ, 1949, s. 537). Asarhaddon bu seferinde Kimmerler ve müttefiki Hilakku ile savaşmak zorunda kalmıştır. İki taraf Kilikya Bölgesi'nde karşı karşıya gelmiştir. Bu bölge, stratejik konumundan dolayı imparatorlukların ve kültürlerin kavşak noktasındadır. Asur belgelerinde Kilikya, Que ve Hilakku olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır (Kurt, 2006, s. 4). Kimmerler, bu bölgenin önemli bir kısmına sahip olan Hilakku ile ittifak kurmuştur. Hilakku'nun Kimmerlerle ittifak kurmak istemesinde ise Que topraklarına sahip olma isteği etkili olmalıdır. Nitekim Asurlular için bu bölgenin ekonomik etkilerinin yanı sıra siyasi etkileri de bilinmektedir. Asur Kralı Asarhaddon kuvvetleri ile müttefik Kimmer kuvvetleri Kilikya Bölgesi'nde karşılaşmıştır. Asurlular, MÖ 679'da Asur kaynaklarında Hubuşna olarak geçen Konya Ereğli çevresinde yenilgiye uğramıştır (Adalı, 2023b, s. 19). Asur Kralı Asarhaddon bu savaşta Kimmerlerin müttefiki Hilakku'yu da yenilgiye uğratmıştır (Kurt, 2006, s. 19). Kral Asarhaddon'un Anadolu'ya yaptığı bu seferi anlatan askerî metinlerde MÖ 679'da Hubuşna'da Kimmer lideri Teuşpa'nın bütün birlikleriyle öldürüldüğü iddia edilmektedir (Bridgman, 1998, s. 33). Asarhaddon her ne kadar Kimmerler ile Hilakku'yu mağlup etmişse de Anadolu'ya yaptığı seferden istediği sonucu elde edememiş, Kimmerlerin yeni bir ittifak arayışı içinde olup olmadığını öğrenmeye çalışmıştır. Nitekim Asur Kralı Asarhaddon'a gönderilen iç organ metinlerinde Kimmerlerin Anadolu'da aktif oldukları ve Muşki Kralı ile ittifak yaptıkları belirtilmektedir (Adalı, 2023a, s. 265). Asur kaynaklarında adı geçen kralın Midas olduğu düşünülmektedir. MÖ 678-676 yıllarına tarihlenen kehanet metninde kralın Kimmerlerle müttefiki olduğu bilgisi yer almaktadır ancak kralın adı bilinmemektedir. MÖ 674-671'e tarihlenen başka bir kehanet metninde Mita'dan bahsedilmektedir (Berndt-Ersöz, 2008, s. 19). Buradan Friglerin başında Midas ismini taşıyan birden fazla kralın olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar müttefiklik durumu söz konusu olmuşsa da bir süre sonra Kimmerler kuzeye yönelerek Friglerin egemenliğindeki toprakları istila etmiştir. Kimmerler, bu istila hareketinin sonucunda Friglerin başkenti Gordion'u ele geçirmişlerdir (Durmuş, 1997, s. 277). Gordion yakıp yıkılmış, Frig Devleti bu istila sonucunda yıkılmıştır. Kral Midas boğa kanı içerek hayatına son vermiştir. Bu olayın hangi zaman diliminde gerçekleştiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Kaya'ya göre devletin yıkılışı ve Midas'ın ölümü MÖ 697 yılında gerçekleşmiştir (Kaya, 2023, s. 196). Memiş, bu tarihin MÖ 690 dolaylarında olduğunu düşünmektedir (Memiş, 2020, s. 194). Strabon da Kimmerlerin Frigya'yı istila ettiklerini, bu sırada Midas'ın boğa kanı içerek hayatına son verdiğini aktarmaktadır (Strabo, I. 3. 21). Bu kralın efsanevi Midas olmadığı, ayrı ad taşıyan farklı bir kral olabileceği fikri ağırlık kazanmaktadır. Berndt-Ersöz, bazı akademisyenlerin MÖ 696'nın bölgedeki herhangi bir Kimmer hareketi için erken olduğu düşüncesini paylaşmakla beraber Gordion'daki yıkım ve Midas'ın ölümü için

676 yılının savunulduğunu belirtmektedir (Berndt-Ersöz, 2008, s. 19). Kimmerlerin Frigler üzerine birkaç akın yaptıkları gözden kaçmamalıdır. Bu bağlamda Kimmerlerin MÖ 696 yılından itibaren Friglerle etkileşim hâlinde olmaları ihtimal dâhilindedir. Asur Kralı Asarhaddon'un krallığının dördüncü yılında MÖ 677 yılında Kimmerleri püskürttüğü dikkate alındığında Midas'ın ölümünün ve Frig Devleti'nin yıkılışının MÖ 676 yılına tarihlendirilmesi mümkündür (Akurgal, 2005, s. 269; Kırzıoğlu, 1998, s. 309; Tarhan, 1983, s. 112).

Frig Devleti'ni yıkan ana kol, Kızılırmak ve Sakarya Nehirleri arasındaki Kapadokya Bölgesi'ne yerleşmiş (Tellioğlu, 2022, s. 17), bölgede bozkır-göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurmuştur (Tellioğlu, 2007, s. 655). Bozkır Türk Devleti'nin ne zaman ve nerede kurulduğu bilgisini tespit etmek zordur ancak bir devletin varlığını inkâr etmek de mümkün değildir. Başlarında bir kral olan Kimmerlerin Anadolu'ya girdikten sonra Anadolu'da bulunan krallıklarla ve Asur Devleti'yle diplomatik ilişkiler kurması bir devlet yapılanmasının kanıtları arasında gösterilebilir.

Frig ve Kimmer mücadelesi hakkında hiçbir yazılı belge yoktur. Ancak Gordion kazıları kentin yoğun şekilde tahrip edildiğini göstermektedir (Ünsal, 2017, s. 464). Kimmerlerin Gordion ve çevresindeki izleri arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilerle tespit edilebilmektedir. Gordion'da ve çevresinde yaklaşık 130 civarında tümülüs bulunmaktadır. Bu sayının daha fazla olabileceği yönünde de çalışmalar sürdürülmektedir. Bölgedeki tümülüslerin varlığı net olarak tespit edilmekle birlikte bazı tümülüslerin doğal yoldan veya tahribata dayalı olarak tarla zemini durumuna dönüştüğü düşünülmektedir. Saha araştırmalarında bu durum açıkça tespit edilebilmektedir. Buradaki tümülüs yapıları bozkır kavimlerinin ölü gömme ritüelleriyle ilişkilendirilebilmektedir. Nitekim Türkler, ölülerini kurgan adı verilen yığma mezarlara gömmüşlerdir. Tümülüsler de yapı itibarıyla yığma mezarlardır. Bu mezar yapılarının bozkır kavmi Kimmerlerle ilişkisini net olarak ortaya koyabilmek şu an için mümkün değildir ancak bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Yunan kaynakları Brig/Frig olarak naklettikleri topluluğu Trak kavimleri içinde vermektedir. Trak kavimleri yine aynı kaynaklarda Türklükle ilişkilendirilmektedir. Batı Göç Kolu'nu takiben Anadolu'ya giren Kimmerler, Doğu yönünden gelenlerle birleşerek Eskiçağ Anadolu tarihinde önemli yere sahip olmuştur. Gordion'da tümülüslerde yapılan kazılarda bozkır kültürüne özgü defin bulgularına ulaşılmıştır. Bu mezar kompleksinde Türklerin kurgan yapılarında görülen at buluntuları ve iskeleti tespit edilmiştir. Zira Kimmerlerin Anadolu'ya gelmeden önceki Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda çok sayıda kurgan tespit edilmiştir. Mezar yapılarındaki bu benzerlik Kimmerlerin bölgedeki izleri olarak değerlendirilebilir. Gordion'da KY tümülüsü olarak adlandırılan dinî yapıdan çıkarılan iki at gömüsü bozkır kavimlerinin izlerini

yansıtmaktadır. At gömüleri, boyutları açısından Altay bölgesi kurganları ile benzerlik göstermektedir (Dönmez, 2003, s. 17).

Frig Devleti'nin yıkılışından sonra Gordion'da yaşayan halk kentlerini terk etmek zorunda kalmıştır (Durmuş, 1997, s. 278). Frigler siyasal etkinliğini yitirmişse de tarih sahnesinden tümüyle silinmemiştir. Frig halkı Sakarya Vadisi'ne çekilerek, Lidya Kralı Alyattes'in MÖ 590 yılındaki Kızılırmak Seferi'ne kadar bağımsızca, bu tarihten MÖ 540'taki Pers istilasına kadar Lidya'ya bağımlı olarak egemenliklerini sürdürmüştür (Ünsal, 2017, s. 464).

Kral Midas'ın ölümü ve devletin yıkılışı Gordion ve çevresindeki dengeleri değiştirmiştir. Friglerin en güçlü oldukları dönemde yıkılması, Kimmer saldırılarının ne kadar etkili ve yıkıcı olduğunu göstermektedir. Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra Friglerin başına Midas'ın yerine oğlunun geçtiği Herodotos'un verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Herodotos, Sardes'e doğuştan Frigyalı ve kral soyundan birisinin Lidya Kralı Kroisos'un sarayına geldiğini ve ondan arınma dileğinde bulunduğunu aktarmaktadır. Kroisos, bu kişiye nereden geldiğini ve kim olduğunu sormuştur. Kim olduğunu ve Frigya'nın neresinden geldiğini, öldürdüğü adam ya da kadının kim olduğunu öğrenmeye çalışmıştır. Frigyalı adam, "Ey kral!" diye hitap ettiği kişiye "adım Adrastos, Midas'ın oğlu Gordias babam olur; kardeşlerimden birini öldürdüm istemeyerek ve işte babam her şeyimi elimden alıp beni kovdu" (Herodotos, I, 35). Bu bilgiden Frig Devleti'nin Kimmerler tarafından yıkılmasından sonra Frig hanedanına mensup kimselerin bölgedeki varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Herodotos'un verdiği bilgilerden Frig kral soyundan olan Adrastos'un Kroisos sarayına yerleştiği anlaşılmaktadır (Herodotos, I, 36).

Asur Kralı Asarhaddon Dönemi'nde Kimmerler hakkında bilgi veren son belge Asurbanipal'in babasına sunduğu bir rapordur (Toptaş, 2020, s. 47). Bu rapordan Kimmer tehdidinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Kral Asarhoddon Dönemi'ne ait Asur kaynaklarında Kimmerler, Asur karşıtı olarak tanımlanmışlar; Tabal, Muşki, Kilikya gibi krallıkların içinde olduğu farklı ittifaklarda bulunmuşlar ve bir nevi seçkinler topluluğunu oluşturmuşlardır (Berndt-Ersöz, 2008, s. 23). Asur metinlerinden Kimmerlerin Asurlular için tehdit oluşturduğu anlaşılmaktadır. Asarhaddon Dönemi'ne tarihlenen MÖ 673 tarihli metinde Urartu Kralı II. Rusa'nın büyük bir Kimmer birliğini paralı asker olarak aldığından bahsetmektedir. MÖ 672 tarihli bir metinde ise II. Rusa'nın bazı müttefik Kimmerlerle güneybatıya doğru ilerlediği aktarılmaktadır (Sulımırskı and Tylor, 1991, s. 559). Kimmerlerin II. Rusa ile yaptıkları bu ittifak, onların Kapadokya, Paflagonya ve Karadeniz dolaylarına yönelmesinde etkili olmuştur.

Asur Kralı Asarhaddon'un ölümünden sonra tahta oğlu Asurbanipal (MÖ 669-MÖ 627) geçmiştir. Asurbanipal, Mısır'daki ayaklanmalarla, Suriye ve Filistin'deki krallıklarla mücadele ederken Anadolu'da Kimmer tehlikesi belirgin şekilde kendisini hissettirmiştir. Asur Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan faydalanmak isteyen Kimmerler tercihlerini değiştirmişler ve Batı Anadolu ile ilgilenmeye başlamışlardır. Kimmerlerin Anadolu içlerine yönelmeleri Asur sınırları için hâlâ bir tehdit ve tehlike olarak görülmektedir. Bundan dolayı Asurlularla Kimmerler arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Kraliyet mektupları arasında yer alan istihbarat raporlarında Asurbanipal'in Kimmerlere elçi gönderdiği bilgisi yer almaktadır. Kehanet metinlerinde geçen "Kimmer ordusu" ifadesi Asurlular ile Kimmerlerin askerî ve politik bir ilişki içinde olduklarını göstermektedir (Toptaş, 2020, s. 49).

1.2. Kimmerlerin Batı'ya Yönelmeleri ve Lidyalılarla İlişkiler

Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra bazı Kimmer boyları kuzeye yönelerek Paflagonya üzerinden Karadeniz Bölgesi'ne yayılmaya başlamıştır. Trapezos (Trabzon) ile Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi) arasında kalan kıyı bölgeleri Kimmerler tarafından yağmalanmıştır. Kimmerlerin Trabzon'daki varlıkları yer adlarıyla kanıtlanabilmektedir. Trabzon yakınındaki Ağrımış Dağı, Antik Çağ'da "Kimmerius Dağı" adıyla anılmıştır. Bugünkü Kırım kelimesi de Kimmerlerden gelmektedir. Bozkır kavimleri Kafkasya'dan Anadolu'ya göç ederken bölgedeki Çoruh-Kür vadilerini kullanmıştır. Çoruh ve Kür vadisinin kesiştiği Hınzır Kümer bölgesindeki Kümer kelimesi bu vadileri kullanan Kimmerlerle ilişkilidir (Özgül, 2015, s. 166-168). Kimmerlerden bir grup Sinope (Sinop) topraklarını ele geçirmiş ve bu kent yakınında yerleşmiştir (Kaya, 2023, s. 215). Tellioğlu, Kimmer boylarının Sinop'u tahrip ederek çevreye yerleştiklerini (Tellioğlu, 2022, s. 18) ve Kimmerlerin bu bölgede yaklaşık olarak bir asır boyunca hüküm sürdüklerini belirtmektedir (Tellioğlu, 2007, s. 655). Kimmerlerin buradaki varlıkları arkeolojik kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır. Sinop'ta yapılan arkeolojik kazılarda Kimmerlerin izlerine rastlanmıştır. Sinop iç kalede bulunan bronz ok uçlarının Kimmerlere ait olduğu ileri sürülmüştür (Bridgman, 1998, s. 50).

Kimmer boylarının bir kısmı ise Anadolu'nun batısına yönelmiştir. Anadolu'nun batısına yönelen Kimmerlerin hedefinde ise Lidya Krallığı ile Ege Denizi kıyılarındaki Yunan kentleri bulunmaktadır (Kaya, 2023, s. 215). Kimmerlerin Anadolu içinde rahatlıkla hareket edebilmelerinde atlı göçebe kültüre sahip olmalarının yanı sıra Asur Devleti'nin içinde bulunduğu durumun da etkisi olmalıdır. Asurbanipal Dönemi'ne ait yıllıklarda Kimmerler hakkındaki ilk bilgiler onların Lidya topraklarına yaptıkları akınlarla ilgilidir (Toptaş, 2020, s. 49). Başlangıçta Alyadlar ve Heraklidler tarafından yönetilen Lidyalılar,

Mermnadlar Hanedanlığı Dönemi'nde güçlü bir devlet hâline gelmişlerdir. Lidyalılar, MÖ 7. yüzyılda Batı Anadolu'da merkezi Sardes olan yeni bir devlet olarak tarih sahnesindeki yerini almışlardır.

Gyges (MÖ 680-MÖ 644), Mermnad Hanedanlığı'nın ilk kralı olarak Lidya Devleti'nin başına geçmiştir. Gyges'in tahta geçmesi Lidya Kralı Kandaules ile arasında geçen bir diyalog sonucunda gerçekleşmiştir. Kandaules, karısının güzelliğini çırılçıplak görmesi için yattığı odasına almış ve Gyges'i kapının arkasına gizlemiştir. Kandaules'in eşi odaya girdikten sonra soyunmuş ve Gyges onu bu hâldeyken görmüştür. Gyges, usulca odadan çıkarken kadın onu fark etmiş ve bu işin kocasının başının altından çıktığını anlamıştır. Lidyalılarda kadınlar ve erkekler için çıplak görünmek büyük ayıp sayıldığından Kraliçe sabah olunca en güvendiği adamlarından birini gönderip Gyges'i çağırtmıştır. Kraliçe, Gyges'e iki yoldan birini seçmesini söylemiştir. Bunlardan biri Kandaules'i öldürerek Kraliçeyi alması ve Lidya krallığını alması diğeri ise hemen ölmeye hazır olması gerektiğidir. Nihayetinde Gyges, Kandaules'i öldürmeye karar vermiş, kraliçenin eline tutuşturduğu hançerle Kandaules'i uyuduktan sonra vurmuştur. Böylece kadın ve krallık Gyges'in olmuştur. Krallık, Gyges'e geçmiş, devlet Heraklesoğullarından çıkmış, Mermnadlara geçmiştir. Gyges başa geçince Delphoi'ye sunular yollamıştır. Gyges, Frigya Kralı Gordias oğlu Midas'tan sonra Delphoi'ye sunulan gönderen ilk kişi olmuştur. Gyges, tahta çıktıktan sonra Miletos ve İzmir üzerine bir ordu göndermiş, Kolophon kentini almıştır (Herodotos, I, 8-14). Sardes yakınlarındaki altın madenlerini kullanarak devletin ekonomisini düzeltmiş ve orduya çeki düzen vermiştir. Ekonomik ve askerî açıdan gücü eline alan Gyges Ege kıyılarında bulunan Ephesos, Miletos, Magnesia gibi önemli kent devletlerini yönetmiş, Susa'dan Ephesos'a kadar uzanan Kral Yolu aracılığıyla ticari faaliyetleri tekrar canlandırmıştır.

Gyges iktidara geldiği dönemde büyük bir dış tehditle karşı karşıya kalmıştır. Kimmerler, kuzeyden gelerek Friglere saldırmış ve başkent Gordion'u düşürmüştür. Lidyalılar, Batı Anadolu'da rakipsiz kalıp nüfuz kazanmasına rağmen Kimmer tehdidi devam etmiştir (Demir, 2020, s. 186). Frig Devleti'nin ortadan kaldırılması Anadolu açısından önemli gelişmelerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Kimmerlerin bir kısmının Frig Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda kaldığı düşünülmektedir. Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra Gordion ve çevresinde Kimmer varlığı kesin olarak tespit edilemese de bölgedeki varlıklarını devam ettirdikleri ihtimal dâhilindedir. Kimmerler, Frig Devleti'nin yıkılmasının ardından yönlerini batıya çevirmiş ve Batı Anadolu'ya ilerleyerek Lidya topraklarına girmeye başlamıştır. Ancak Kimmerlerin, Lidya topraklarına yönelişi ani ve tek aşamalı bir gelişme değildir. Frig Devleti'nin yıkılışı ile Kimmerlerin Sardes kapılarına kadar ulaştıkları dönem arasında belirli bir zaman dilimi bulunmasına rağmen,

mevcut kaynaklar bu süreçte Kimmerlerin Anadolu'daki faaliyetlerine dair yeterli ve açık bilgiler sunmamaktadır.

Kimmerlerin saldırısının yanında Doğu'da Asurlular askerî açıdan batıya yönelmiştir. Gyges, Kimmer ve Asur tehdidiyle karşı karşıya kalmış, bu tehdit karşısında Hellas ve Mısır ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir (Demir, 2020, s. 187). Strabon, Kimmerlerin istilasının Homeros'un kendi zamanında veya kısa bir süre önce gerçekleştiğini belirtmektedir (Strabo, I. 2. 9). Asurbanipal'in hükümdarlık yazıtları içinde Kimmerlerin Lidya topraklarına saldırıları anlatılmaktadır. Asurbanipal'in yıllıklarından Kimmerlerin Gyges Dönemi'nde Lidya'ya saldırdıkları anlaşılmaktadır. Kimmer baskısının artması üzerine Batı Anadolu'daki Lidya, Asur Devleti'ne yaklaşmış, Lidya Kralı Gyges, Asurlularla diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmış ve Asur Devleti'nin başkenti Ninova'ya elçiler göndermiştir. Bu diplomatik ilişkilerin ne zaman gerçekleştiği konusunda net bir tarih vermek mümkün değildir. En erken tarihin Asurbanipal'in tahta çıktığı MÖ 669 ve sonrası olabileceği ihtimal dâhilindedir. Kimmerlerin yenilgisiyle sonuçlanan ilk karşılaşmanın MÖ 667-664 ve MÖ 657 olmak üzere iki farklı tarih önerilmektedir (San, 2000, s. 4). Bu ilk karşılaşmanın 663 yılında gerçekleştiği yönünde bilgiler de bulunmaktadır (Gökçek, 2015, s. 205, Sulımırskı and Taylor, 1991, s. 559). Kaya, Kimmerlerle Lidyalılar arasında yapılan iki savaşın tarihi için 662 ve 657 yılını önermektedir. Lidya Kralı Gyges'in bu iki savaşta Kimmerleri yenerek ele geçirdiği esirleri prangalara vurulmuş biçimde Asur'a göndermesi aktarılmıştır (Kaya, 2023, s. 215).

Asurbanipal'in kral yazıtlarında ve K.3408 dua metninde Kimmerler "tehlikeli düşman" olarak adlandırılmıştır (Adalı, 2023b, s. 19). Kimmerlerin Lidya üzerindeki baskılarını artırmaları hakkında bilgi veren Prizma A yazıtına göre Lidya Kralı Gyges, Kimmerlere karşı Asur hükümdarı Asurbanipal'den yardım talebinde bulunmuştur (Demir, 2020, s. 201). Bu yardımın yapılıp yapılmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Asurbanipal'in yardımda bulunmadığını savunanlar olduğu gibi (Gökçek, 2015, s. 205; Demir, 2020, s. 202) yardımın yapıldığı görüşünü savunanlar da bulunmaktadır. Bu yardım talebi Asur kaynaklarında yer almaktadır. Asur kaynakları, Gyges'in Asur Kralı Asurbanipal'den yardım talebini *"Gugu ayaklarıma kapandı."* ifadesiyle kaydetmiştir (Tarhan, 2015, s. 98). Toptaş'a göre Asur yıllıkları, Lidya Kralı Gyges'e yardım yapıldığını göstermektedir. Asurbanipal, yıllıklarında Lidya Kralı Gyges'in Kimmerleri yenilgiye uğrattığını ve Asurlulara ganimetlerden pay gönderdiğini aktarmaktadır (Toptaş, 2020, s. 49). Lidyalılar, topraklarına saldıran Kimmerlere karşı kendilerini savunmuşlar ve onları yenilgiye uğratmayı başarmışlardır. Asurlular ise bu zaferi kendi yardımlarına bağlama eğilimindedir. Bir Asur belgesine göre Gyges'in Asurbanipal'in ayaklarına kapandığı günden itibaren Kimmerleri mağlup ettiği, Kimmer reislerinden ikisini demir zincire

vurarak zengin armağanlarla Asurbanipal'e gönderdiği anlatılmaktadır (Sevin, 1982, s. 283). Asurbanipal'ın kral yazıtlarında bu durum açıkça aktarılmaktadır. Lidya Kralı Gyges'in Asurlularla temas kurmasında Kimmer akınlarının etkisi bulunmaktadır. Kimmerlerin Orta Anadolu'da yoğunlaşmaları ve Lidya topraklarına saldırı başlatmaları Lidya kralı Gyges'i tedirgin etmiş müttefik aramaya yöneltmiştir (Çoban, 2024, s. 149). Gyges bu Kimmer saldırıları karşısında başarılı olmuştur. Bazen akınlar düzenleyen bazen de yerel yöneticilere yardımcı birlik olarak hizmet veren Kimmer paralı askerlerine Asur krallarının saray muhafızları arasında bile rastlanmıştır (Fuchs, 2010, s. 410). Gyges'in, Hubuşna'da Kimmerleri yenilgiye uğratan Asurlulara yönelmesi oldukça mantıklıdır. Asurlular açısından bu gelişmeler oldukça önemlidir. Kimmerlerin Anadolu'daki varlığı Asurluların işine gelmektedir. Tabal, Hilakku gibi krallıkların Asurlulara karşı düşmanlıklarını bırakmaları ve haraç ödemeleri bu durumu açıkça göstermektedir (Fuchs, 2010, s. 412). Nitekim Asurbanipal'in kral yazıtlarında Lidya Kralı Gyges'in Asurlulara tâbi bir kral gibi olduğu bilgisine yer verilmiştir. Yazıtlarda bu yönelimin nedeni Kimmer baskısından dolayıdır (Adalı, 2023b, s. 19).

Kimmerler, Lidyalılara karşı başarısız olmalarına rağmen amaçlarından vazgeçmemişler, ikinci kez Lidya topraklarına saldırmışlardır. Kimmerlerin bu saldırılarını Asur kaynakları doğrulamaktadır. İlkinde olduğu gibi ikinci Kimmer akınlarının MÖ 652 ve MÖ 645/644'te gerçekleştiği yönünde iki tarih önerilmektedir (San, 2000, s. 5). Gökçek, Kimmerlerin Lidya üzerine saldırılarının MÖ 652 yılında yeniden başlatıldığını (Gökçek, 2015, s. 205); Durmuş ise kitleler hâlinde ve çok ani bir şekilde gerçekleşen bu ikinci Kimmer saldırısının MÖ 646-645 yıllarına doğru gerçekleştiğini belirtmektedir (Durmuş, 1997, s. 278). İkinci Kimmer saldırısı karşısında Gyges, Asur'dan ve Mısır'dan yardım istemiş ancak Kimmer tehdidine karşı Asur'dan destek alamamıştır (Toptaş, 2020, s. 49). Bu durumun ortaya çıkmasında Gyges'in birinci Kimmer saldırısından sonra gösterdiği kibir ve Asurlularla ilişkilerini aniden kesmesi etkili olmalıdır. Asur Kralı Asurbanipal'in Lidya'ya yardım göndermemesinde ülkesinde meydana gelen sorunlar ile Batı Anadolu topraklarına saldırma planı etkili olmalıdır. Asur'dan beklediği desteği alamayan Gyges, Mısır ile ittifak kurmak zorunda kalmış ve uluslararası alanda güçlü bir devlet hâline gelmeyi amaçlamıştır. Efesos'tan Mısır'a giden yeni bir ticaret yolu açılmıştır. Bu durumdan rahatsız olan Asurbanipal, tanrılara Kral Gyges'i lanetlemesi için yakarmıştır (Reyhan ve Cengiz, 2015, s. 147). Asurbanipal'in *"Gyges'in cesedi düşmanın önüne atılıp kemikleri taşınsın."* sözleriyle tanrılarına yaptığı bedduası Prizma A'da zikredilmektedir (Tansuğ, 1949, s. 547). Bütün bu gelişmeler sonucunda Asurbanipal ile Kimmerler arasında bir antlaşma yapılmış ve Kimmerler Lidya'ya karşı serbest bırakılmıştır. Tabal Krallığı da Asur boyunduruğundan kurtulduktan sonra Asurbanipal'in hamlesine Kimmerlerle ittifak

kurarak karşılık vermiştir (Tansuğ, 1949, s. 547). Kimmerlerin Lidya'ya karşı gerçekleştirdikleri ikinci savaş sonucunda Lidyalılar yenilgiye uğramıştır. Asur kayıtlarında bu yenilgi *"Gimmiriler (Gyges'in) tüm ülkesini ele geçirip çöle çevirdiler."* ifadesiyle aktarılmıştır (San, 2000, s. 5). Kimmerlerin bu saldırısı sonucunda Lidya Kralı Gyges hayatını kaybetmiştir.

Gyges'in iktidarında Lidya Devleti Ionia kentlerini ele geçirmiş, Kimmer tehdidi karşısında Asurlularla ilişkilerini geliştirmiştir. Karadeniz'in kuzey bozkırlarını iskân eden Kimmerler, İskitlerin saldırısı sonucunda ülkelerini terk ederek güneye göç ederek Anadolu içlerine girmiş ve Sinop civarına yerleşmiştir. Zaman zaman Pontos'un sağ tarafında Paflagonya ve Frigya'ya doğru atlı birliklerini göndererek Ionia'ya kadar toprakları talan etmeye başlamıştır (Demir, 2020, s. 199-200).

Gyges'in ölümünden sonra Lidya Devleti'nin başına geçen Ardys, Asur Devleti'nin üstünlüğünü kabul etmiştir. Lidya tahtında yaşanan bu değişimden istifade eden Kimmerler yeniden Lidya topraklarını işgal etmeye başlamışlardır. Ardys'in iktidarının başlarında Kimmer tehdidi şiddetini artırmış, Lidyalılar için olduğu kadar Asurlular için de tehlike oluşturmuştur. Lidya Kralı Ardys, Kimmer tehlikesi karşısında Asur'a yönelmiş ve Asur Kralı Asurbanipal'den yardım talep etmiştir (San, 2000, s. 5; Çoban, 2024, s. 151). Lidyalılar her ne kadar yardım talebinde bulunmuşlarsa da Kimmerlerin liderleri Dugdamme başkanlığında Lidya Krallığı üzerine saldırmaları bu talebe olumlu yanıt verilmediğini göstermektedir. Kimmerler, Lidya'nın başkenti Sardes'e ulaşmışlar, akropol hariç aşağı kenti yağmalamışlardır (Cogan and Tadmor, 1977, s. 84). Akropol hariç Sardes'in tamamının ele geçirilememesinde kentin ve çevresinin güçlü surlarla çevrili kalelerden oluşması etkili olmuştur. Sardes akropolü, kentin en korunaklı ve stratejik noktasını oluşturmuştur. Kentin askerî savunması açısından da oldukça önemlidir. Sardes'in güçlü surlarla çevrili akropole sahip olması Kimmerlere karşı savunma savaşı yapıldığını göstermektedir. Kimmerler, Sardes ve çevresini talan etmekle yetinmişlerdir (Demir, 2020, s. 208). Herodotos, Kimmerlerin Sardes kentini aldıkları zaman burada Gyges'in yerine geçen oğlu Ardys'in hüküm sürdüğünü aktarmaktadır (Herodotos, I, 15). Strabon da Sardes'in ilk önce Kimmerler, ondan sonra Trerler ve Lykialılar tarafından son olarak da Kyros ve Kroisos zamanında zapt edildiğini söylemektedir (Strabon, XIII. 4. 8). Strabon bir başka bölümde Sardes'e Trerler olarak adlandırılan (veya Kimmerlerin bir başka kabilesi olan) Kimmerlerin sık sık Pontus'un sağ tarafındaki ülkeleri ve onlara bitişik bölgeleri istila ettiklerini, bir seferinde Paflagonya'ya bir başka seferde ise Frigya'ya kadar ilerlediklerini aktarmaktadır. Kimmer hükümdarı Lygdamis'in kendi askerlerin başında Lidya ve İyonya'ya kadar ilerleyerek Sardes'i ele geçirdiğini belirtmiştir. Kimmerler ve Trerler sık sık istilalar gerçekleştirmişler ancak Trerler ve Cobus sonunda İskit Kralı Madys

tarafından bölgeden sürülmüştür (Strabo, I. 3. 21). Lygdamis, MÖ 640 yılı civarına tarihlenen Babil'de tanrı Marduk adına dikilmiş altın bir tütsü sunağına yazılmış Asur çivi yazılı metinde Tugdamme/Dugdamme olarak geçmektedir (Bridgman, 1998, s. 33). Bu metinden Kimmerlerin MÖ 640 yılından önce Sardes ve çevresine akınlarda bulundukları anlaşılmaktadır. Çoban'a göre Kimmer hükümdarı Dugdamme, Trerlerle güçlerini birleştirerek Lidya üzerindeki baskıyı sürdürmüş, Truva ve İyon şehirlerine seferler düzenlemiş, Efes'teki Artemis Tapınağı'na kadar ulaşmışlardır. Bu baskınlardan sonra Dugdamme, Kilikya'da ortaya çıkmışsa da kayıtlardan kaybolmuştur (Çoban, 2025, s. 472).

Kimmerlerin Sardes'teki varlıkları arkeolojik bulgularla doğrulanabilmektedir. Sardes'te yapılan çalışmalarda yıkım tabakası tespit edilmiştir. Bu tabaka MÖ 7. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir. Bu katmanlardan birinde keşfedilen en dikkat çekici küçük nesne, hayvan figürüyle oyulmuş küçük, dairesel bir kemik plakadır. Bu figür, embriyo pozisyonunda kıvrılmış şekilde tasvir edilmiştir. Bu nesne, hayvan üslubu sitilini yansıtmakta olup defalarca Sardes'i yağmalayan Kimmer süvarilerinin kimliği konusunu gündeme getirmektedir. Burada yapılan kazılarda yanmış bir kil zemine rastlanmıştır. Bu zeminin, Kimmer saldırıları sırasında tahrip edildiği tahmin edilmektedir (Devtweıler, Hanfmann and Mitten, 1965, s. 151-152).

Demir'e göre Sardeis, Gordion kentine kıyasla daha güçlü surlara sahiptir. Kimmer toplulukları güçlü surları olan kaleleri ele geçirebilecek kuşatma makineleri ve tekniklerini bilmediklerinden, Sardes iç kalesini ele geçirememiştir. Kimmerler büyük olasılıkla Sardes ve çevresini talan etmekle yetinmişlerdir (Demir, 2020, s. 208). Her ne kadar akropol hariç Sardes'in dış kalesi düşmüşse de Kimmerler burada çok fazla durmayarak kenti terk etmişlerdir. Kimmerlerden bir kısmı kuzeybatıya doğru yönelerek Edremit (Adramyteion) yakınlarındaki Antandros (Altınoluk) kenti çevresine yerleşmişlerdir (Sevin, 1982, s. 284). Sardes ile Antandros arasındaki mesafenin uzunluğu dikkat çekicidir. Bir kısım Kimmer boylarının bu yöne hareket etmesi, göç ve akınların farklı güzergâhlarda gerçekleştiğini göstermektedir. Sardes'i terk eden Kimmerlerin diğer bir kısmı ise Ephesos'a yönelmişlerdir. Kimmerler kuşattığı şehri ele geçirmeyi başaramamış ancak Ephesos kentinin dışında bulunan Artemis Tapınağı, Menderes Magnesiası, Miletos, Melia, Priene gibi zengin Hellen kentlerini tahrip etmişler, yakıp yıkmışlardır (Baz, 2015, s. 9). Yunan yazar Callinus, Efes ve Magnesia halklarının Kimmerlerin yaklaşması karşısında hissettikleri korkuyu "Ve şimdi şiddet ve kötülük yapan Kimmer ordusu üzerimize doğru ilerliyor." sözleriyle aktarmıştır (Bridgman, 1998, s. 40). Kimmerler, Ephesos dış kentini ve çevresini yağmalamışlar ve hatta bölge halklarını adalara göçe zorlamışlardır (Demir, 2020, s. 209). Kimmer başbuğu Lygdamis MÖ 640 yılına kadar Anadolu'daki faaliyetlerini

sürdürmüştür. MÖ 639 yılında Marduk'a ithafen yazılan adak yazıtında Lygdamis'in ölümü not edilmiş, yerine oğlu Sandaksatru veya Sandakurru'nun tahta geçerek Asurlularla mücadeleye devam ettiği belirtilmiştir. Lygdamis'in ölümünden sonra yerine geçen vâris kral, Kimmerleri güçlü tutamamıştır (Adalı, 2023b, s. 20). MÖ 639 yılındaki Asur metinleri Kimmerlerden bahseden son metinlerdir. Lygdamis'in şiddetli bir sıtmaya tutularak Asur sınırında ölmesi bu metinlerde geçmektedir (Demir, 2020, s. 210). Strabon, Lygdamis'in Kilikya'da hayatını kaybettiğini bildirmektedir (Strabon, I, 3, 21). Kimmerlerin Lidya'nın başkentini istila ve yağma etmeleri Ardys'in krallığının yedinci yılına denk gelen MÖ 639 yılında gerçekleşmiştir (Çoban, 2024, s. 151). Kilikya'da yenilgiye uğrayan Kimmerler, MÖ 637 yılında yeniden Lidya başkenti Sardeis'e saldırmıştır (Kaya, 2023, s. 215). Demir, bu saldırıda Lidyalılara yenilen Kimmerlerin Karadeniz'e geri çekildiğini ve Lidya'da barış ortamının yeniden sağlandığını belirtmiştir (Demir, 2020, s. 210). Bu yenilgi Kimmerlerin Asur sınırında ve Anadolu'daki etkinliklerini yitirmesinde etkili olmuştur.

Ardys, kırk dokuz yıl başta kaldıktan sonra yerine oğlu Sadyattes geçmiş ve on iki yıl hüküm sürmüştür. Ondan sonra Lidya Devleti'nin başına Alyattes geçmiş ve Kimmerleri Asya'dan sürmüştür (Herodotos, I, 16). Kimmerler başkent Sardes'i yakıp yıktıktan sonra Antandros kentine yerleşmişlerdir. Lidya Kralı Alyattes Kimmerlere karşı Bitinya Seferi'ne çıkmış, büyük ihtimalle Antandros kentine saldıran Kimmerleri geri püskürtmüştür (Demir, 2020, s. 222). Antandros civarında bulunan Kimmerler, bu sefer sonrasında Lidyalılar tarafından Kızılırmak'ın doğusuna Kapadokya Bölgesi'ne sürülmüştür (Durmuş, 2023, s. 1130). Kimmerlerin Kızılırmak'ın ötesine sürülmesi Anadolu'daki baskılarının sona erdiğini göstermektedir. Bütün Anadolu son Kimmer kalıntılarından temizlenmiştir (Durmuş, 1997, s. 278). Kaya ise Antandros'un Kimmerlerden Kroisos Dönemi'nde geri alındığını belirtmiştir. Kroisos, Antandros'a garnizon komutanı atandıktan sonra Kimmerler, Lidyalılar ile Asurlular arasında sıkışıp kalmıştır (Kaya, 2023, s. 216). Antandros konumu itibarıyla Edremit Körfezi'nde stratejik açıdan önemli antik bir yerleşim yeridir. Ege Bölgesi'nde önemli kentlerden olan Antandros, çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Kimmerlerin Antandros'taki işgalini MÖ 570'lerde Lidya Kralı Alyattes'in oğlu Kroisos'un sona erdirdiği düşünülmektedir (Avan ve Dülgaroğlu, 2024, s. 62).

Alyattes'in ölümünden sonra Lidya tahtına Kroisos geçmiş ve MÖ 560 yılında Ephesos üzerine ilk saldırısını gerçekleştirmiş, kıyı kentlerine yaptığı saldırılarda önemli başarılar elde etmiştir. Bu dönemde Kimmerler, Lidyalılar için korkulan savaşçılar olmaktan çıkmıştır.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada Kimmerlerin Anadolu'ya göç süreci ve Lidya topraklarına ulaşmaları tarihsel bağlan içerisinde incelenmiştir. Çalışmada Kimmerlerin Anadolu'daki ilerleyişleri kronolojik olarak değerlendirilmiş ve neden-sonuç ilişkisi içerisinde ele alınmıştır.

2.1. Araştırma Modeli

Araştırma tarihsel araştırma modeli temelinde yapılandırılmıştır. Kimmerlerin Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girerek Urartularla etkileşime geçmeleri, ardından Orta Anadolu'ya Gordion ve çevresine ulaşmaları daha sonra da Sardes ve çevresine ulaşmaları ele alınmıştır. Kimmerlerin Karadeniz'in kuzeyinden ve Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yönelmeleri, göçün arka planındaki itici faktörler ve Lidya Devleti üzerindeki etkileri bütüncül bakış açısıyla ele alınmıştır. Olaylar kronolojik biçimde ele alınmakla birlikte tarihsel yorumlara da yer verilmiştir. Çalışmada farklı kaynaklardaki bilgiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

3. BULGULAR

Antik ve modern kaynaklar, Kimmerlerin Anadolu'ya yönelmelerinde birden fazla etkenin rol oynadığını ortaya koymuştur. Asur yıllıkları ve antik Yunan kaynakları Kimmerlerin Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan baskılar sonucunda zorunlu yer değiştirdiklerini ortaya koymuştur. Kimmerlerden büyük bir grup Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmiştir. Kimmer Batı Göç Kolu'na mensup olan grup ise Trakya üzerinden Batı Anadolu'ya yönelmiştir. Lidya Devleti, Kimmerlerin akınlarından doğrudan etkilenmiştir. Kimmer-Lidya ilişkileri çatışmaya dayalı askerî ilişkiler biçiminde öne çıkmıştır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

MÖ 8. yüzyıl başlarında Asur metinlerinde anılan Kimmerler, Anadolu'ya göç ettikten sonra buradaki kavimlerin siyasi hâkimiyetlerinin devamlılığı bakımından önemli rol oynamıştır. Asur metinlerinde Kimmerler hakkında bilgilere yer verilmesi, onların bölgedeki yapılar için ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Kimmerler Anadolu'ya girdikten sonra Urartu, Frig, Lidya gibi devletler için tehdit unsuru oluşturmuştur. Kimmerlerin Anadolu'ya girişi jeopolitik dengeleri altüst ederek yerleşik krallıklar için büyük bir tehdit unsuru oluşturmuştur. Özellikle Orta Anadolu'da Gordion merkezli Frig Devleti'nin Kimmerler tarafından yıkılması bölgedeki güç dengesini değiştirmiştir. Frig Devleti'nin yıkılmasının ardından Kimmerler, bir yandan Batı Anadolu içlerine nüfuz ederken, diğer yandan Karadeniz kıyı hatları boyunca faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Kimmerlerin Sinop, Trabzon civarı ve Paflagonya'daki faaliyetleri Anadolu'da bozkır kavimlerinin geniş alanlara yayıldığını ve bölgedeki oluşumları etkilediğini

göstermektedir. Bu hareketlilik Lidya'nın erken dönem dış politikasını belirlemiştir. Lidyalılar Asur ve Mısır ile ittifak arayışına girmiştir. Kral Yolu güzergâhının başlangıç noktasında bulunan Sardes, Doğu ile Batı arasında ticari ve diplomatik ilişkilerin merkezileşmesini sağlamış, Lidya'nın bölgesel etkisini güçlendirmiştir. Bu durum, Lidya'nın ekonomik kaynaklarını artırdığı gibi askerî bakımdan da desteklemiştir. Sardes ve çevresinde tespit edilen arkeolojik tabakalar, Kimmerlerin Lidya topraklarında gerçekleştirdiği akınları somut olarak doğrulamaktadır. Dönemi aydınlatan kaynaklar, tarihî belgeler ve arkeolojik bulgular Kimmerlerin Lidya toprakları üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Kimmer tehdidi karşısında Lidya Devleti hem iç politikada hem de dış ilişkilerde diplomasi yoluyla istikrarını korumaya çabalamıştır. Asur kralı Asurbanipal ile kurulan diplomatik temaslar, Mısır ile ilişkilerin güçlendirilmesi Lidya'nın uluslararası ilişkilerdeki manevra kabiliyetini ortaya koymaktadır. İlk Kimmer saldırıları karşısında Lidya'nın savunma başarısı Gyges'in askerî organizasyonu ve Sardes'in stratejik savunma avantajlarıyla ilişkilendirilebilir. İkinci Kimmer akınları esnasında Asur'dan beklenen yardımın gelmemesi Gyges'in ölümüne neden olmuş ve Lidya için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Kimmer akınları Lidyalıları askerî tedbirler almaya yönlendirmiştir. Kimmerlerin Sardes'in akropolü dışında kalan bölgeleri yağmalaması, kentin ekonomik ve sosyal yapısının kısa süreliğine bozulmasına neden olmuştur. Ekonomik kaynakların düzenlenmesi, altın madenleri ve ticaret yollarının etkin kullanımı devletin toparlanmasına katkıda bulunmuştur. Arkeolojik bulgular Kimmer akınlarının varlığını doğrulamaktadır. Ardys ve Alyattes dönemlerinde Kimmer baskısının devam etmesi, Lidya'nın savunma stratejilerini geliştirmesini sağlamıştır. Sardes'in güçlü surlara sahip olması, Lidya'nın savunma kapasitesini artırmış, Kimmerlerin kent üzerindeki etkisini sınırlandırmıştır. Antandros ve Ephesos başta olmak üzere kıyı kentlerinde gerçekleşen Kimmer akınları, Lidya'nın iç bölgelerinde güvenlik ve ekonomik yapı üzerinde baskı yaratmıştır. Kimmerlerin Lidya üzerindeki etkisi askerî faaliyetlerin yanı sıra bölgedeki siyasi dengelerin yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Kroisos Dönemi'nde Kimmer tehdidinin tamamen bertaraf edilmesi Lidya Devleti'nin askerî açıdan ulaştığı noktayı ve bölgesel hâkimiyetin yeniden tesis edildiğini göstermektedir. Anadolu'da yaşanan bu süreç, güç dengelerinin bozkır kavimlerinin göçleri ve akınlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Kimmer-Lidya ilişkileri sadece çatışma ekseninde ele alınıp değerlendirilmemelidir. Bu ilişkiler aynı zamanda diplomasi, ekonomik yeniden yapılanma, askerî güç, toplumsal dönüşüm gibi farklılıkların da dikkate alınması bakımından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Kimmerlerin Anadolu'daki faaliyetleri, bölgedeki bozkır kökenli toplulukların uzun vadeli etkilerinin anlaşılması bakımından önemlidir. Elde edilen veriler,

Eskiçağ Anadolu toplumlarının savunma, diplomasi ve ekonomik örgütlenme süreçlerini analiz etmede bir referans noktası oluşturmaktadır. Yüz yıldan fazla bir zaman Anadolu'da yaşadıkları düşünülen Kimmerlerin sistemli bir yapıya sahip oldukları hatta Anadolu'da kurdukları bozkır devleti gerçeği göz ardı edilmemelidir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Adalı, Selim Ferruh (2023a). Yeni Assur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya ilgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya ilişkileri. K. Köroğlu-S.F. Adalı (Haz.), *Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (ss. 248-271) içinde, Yapı Kredi Yayınları.

Adalı, Selim Ferruh (2023b). Assur'a dua metni K.3408 ışığında Urartu, Manna ve Kimmerler. *ASBÜ Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 1 (1), 1-38.

Akurgal, Ekrem (2005). *Anadolu kültür tarihi.* Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Avan, Seznur ve Dülgaroğlu, Oğuzhan (2024). Bir kültürel miras değeri olan Antandros Antik Kenti'nin Turizm Potansiyeli. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi,* 8 (2), 60-82.

Baz, Ferit (2015). Herodotos'un sözde Kimmer iç savaşı ve İskitler'le Lydialılar'ın arka plânında Kimmerler'e değinmesi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 216, 37-48.

Berndt-Ersöz, Susanne (2008). The chronology and hıstorıcal context of Mıdas. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, *57*(1), 1–37.

Bridgman, Tim (1998). Who were the Cimmerians?, *Hermathena,* (164), 31-64.

Cogan, Mordechai and Tadmor, Hayim (1977). Gyges and Ashurbanipal: a study in literary transmission. *Orıentalıa,* 46 (1), 65-85.

Çoban, Hacı (2015). Kapadokya'da Kimmerler. *Cappadocia Journal of History and Social Science,* 4, 121-131.

Çoban, Hacı (2024). Lidyalılar (Lydialılar). G. Karauğuz (Edt.). *Eski Çağ tarihi ve uygarlıkları* (ss. 145-161) içinde, Akademisyen Yayınları.

Çoban, Hacı (2025). A Proto-Turkic Khan in Ancient Anatolia: The Cimmerian Dugdamme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 12 (6), 469-479.

Demir, Muzaffer (2020). *Lidyalılar Mythos'tan Logos'a.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Devtweıler, A. Henry, Hanfmann, George M. A and Mitten, David G. (1965). Excavatıons at Sardıs, 1965. *Türk Arkeoloji Dergisi,* 22, 151-160.

Dönmez, Şevket (2003). Pazırık 5. Kurgan halılarının ışığında Geç Demir Çağı Anadolu-Orta Asya kültürel ilişkileri üzerine yeni gözlemler. *Sanat Tarihi Yıllığı,* 16, 9-28.

Durmuş, Eda (2023). Anadolu'da bozkır kavimlerinin kültürel izleri. *Karadeniz Araştırmaları,* XX/80, 1129-1147.

Durmuş, İlhami (1997). Anadolu'da Kimmerler ve İskitler. *Belleten*, 61 (230), 273-286.

Durmuş, İlhami (2019a). Eskiçağ Anadolu'sunda Türk izlerine dair tespit ve öneriler. *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 1 (2), 95-116.

Durmuş, İlhami (2019b). *İskitler.* Akçağ Yayınları.

Gökçek, L. Gürkan (2015). *Asurlular.* Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Gökçek, Lütfü Gürkan ve Abacı, Oğuzhan (2019). *Anadolu'nun Eskiçağ tarihi.* Değişim Yayınları.

Haddon, Alfred Cort (1927). *Wanderıngs of peoples.* Cambridge: At The University Press.

Kaya, Mehmet Ali (2023). *İlkçağ tarihi ve uygarlığı.* Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Kırzıoğlu, Fahrettin (1998). Gomer/Kimmerler'den beri (M.Ö. 680) Kayseri ve çevresinde, Oğuz/Türkmen kolundan olmayan: Kıpçak, Bulgar, Kazar, Kamak, Kuman, Saper/Suvar Türkleri'nden kalma coğrafya adları. A. Aktan ve A. Öztürk (Haz.), *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (ss. 307-322) içinde, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Kurt, Mehmet (2006). M.Ö. I. Bin Yıl Asur-Anadolu ilişkilerinde Kilikya Bölgesi. *Belleten*, 70 (257), 1-26.

Memiş, Ekrem (2020). *Eskiçağ Türkiye tarihi (en eski devirlerden Pers istilasına kadar).* Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Özgül, O. (2015). Çoruh ve Kür vadisinde Kimmer-İskit yer adları. *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi,* 2, 159-179.

Reyhan, Esma ve Cengiz, Tülin (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı.* Grafiker Yayınları.

San, Oya (2000). Bazı bulgular ışığında Anadolu'da Kimmer ve İskit varlığı üzerine gözlemler. Belleten,

Sevin, Veli (1982). Lydialılar. *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* (Cilt 1, ss. 276-308) içinde, Görsel Yayınlar Ansiklopedik Neşriyat.

Strabo (1916). *The Geography of Strabo.* Stanford University Libraries.

Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV).* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sulımırskı, Tadeusz and Taylor, Timothy (1991). The Scythıans. *The Cambridge Ancient History,* 547-590.

Tansuğ, Kadriye (1949). Kimmer'lerin Anadolu'ya girişleri ve M.Ö. 7nci yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile münasebetleri. *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 7 (4), 535-550.

Tarhan, Taner (1979). Eskiçağ'da Kimmerler problemi. *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (Cilt I, ss. 355-369) içinde, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tarhan, Taner (1983). Eski Anadolu tarihinde Kimmerler. *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss. 109-120) içinde, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Tarhan, Taner (2015). Ön Asya dünyasında ilk Türkler: Kimmerler ve İskitler. *Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı I,* 66, 85-101.

Tellioğlu, İbrahim (2007). Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk yurdu haline gelmesi hakkında bir değerlendirme. *Turkısh Studıes,* 2, 654-664.

Tellioğlu, İbrahim (2022). *Osmanlı hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Toptaş, Koray (2020). Asur belgelerinde Kimmerler. *Gazi Akademik Bakış,* 14 (27), 31-60.

Ünsal, Veli (2017). Demir Çağ'da Kırşehir ve çevresinin siyasal görünümü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 10 (52), 459-473.

Xydopoulos, Ioannis (2015). The Cimmerians: their origins, movements and their difficulties. *Fıfth Internatıonal Congres on Black Sea Antıquıtıes: fifth Internatıonal Congress on Black Sea Antıquıtıes: The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC-10th Century AD),* 119-123.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);

Revisiting Colonial Memory and Deciphering Political Chaos in Witi Ihimaera's *Woman Far Walking*[1]

Özgür Esen[2,3]

ABSTRACT

Witi Ihimaera's *Woman Far Walking* (2000) is a prominent play which depicts the political history of New Zealand during the 19th and 20th centuries. To reflect the political turbulence triggered by colonialist attempts on the island, Ihimaera fictionalises a magical realist atmosphere on the stage where Tiri, a 160-year-old Māori woman, and Tilly, a young woman in her mid-thirties, set out a journey to the colonial past through her memories. Tiri's birth on the day of the Treaty of Waitangi (1840), which was signed by the British Crown and the Māori people regarding native sovereignty, enables the audience to follow the supervening political chaos till the turn of the 21st century. Her memories not only indicate the alienation and exploitation of the Māori people during these chaotic periods but also reveal the influence of colonial memories on the Māori people. In this regard, this study aims to examine the colonial past of New Zealand through an old woman's memories in *Woman Far Walking* and to analyse the impact of colonial memories on the Māori people who are part of the political chaos in today's New Zealand.

Keywords: *Witi Ihimaera, Memory, Magical Realist Drama, Postcolonial Chaos*

Witi Ihimaera'nın *Woman Far Walking* Oyununda Sömürge Belleğini Yeniden Okumak ve Postkolonyal Kaosu Çözümlemek

ÖZET

Witi Ihimaera'nın *Woman Far Walking* (2000) adlı oyunu, 19. ve 20. yüzyıllarda Yeni Zelanda'nın siyasi tarihine ışık tutan bir oyun olarak öne çıkmaktadır. Yakın tarih boyunca adada uygulanan sömürgeci faaliyetlerin ve baskıların tetiklediği siyasi çıkmazları gözler önüne serebilmek etmek için Ihimaera, 160 yaşında bir Māori kadını olan Tiri ve otuzlu yaşlarının ortalarındaki genç bir kadın olan Tilly'nin bellekleri aracılığıyla sömürge geçmişine doğru bir yolculuğa çıkabildiği büyülü gerçekçi bir atmosferi sahneye taşır. Tiri'nin, İngiliz Krallığı ve Māori halkı arasında yerlilerin egemenliği için imzalanan Waitangi Antlaşması'nın (1840) imzalandığı gün

[1] This article is an expanded version of a paper presented at III. Theatre and Drama Studies Conference: Living on the Edge – Chaos in Theatre, Film and Performance, 2025.

[2] Contact: ozgur.esen@adu.edu.tr

[3] Instructor. Dr. Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of English Language and Literature, 0000-0001-5318-1069.

(Submission: 31.01.2026 / Published:30.09.2026)
Doi Number: 10.18026/cbayarsos.1878457
Type of Research: Research Article

doğması ve 21. yüzyılın başına kadar süregelen tüm somürgeci faaliyetleri aktarması izleyicinin günümüz Yeni Zellanda'sındaki siyasi çıkmazları ve sebeplerini kavramasına olanak sağlar. Tiri'nin belleği, bu kaotik dönemlerde Māori halkının yabancılaşmasını ve sömürülmesini göstermekle kalmaz, aynı zamanda sömürge anılarının Māori halkı üzerindeki etkisini de ortaya koyar. Bu bağlamda, bu çalışma, *Woman Far Walking* adlı oyunda büyülü gerçekçilik ile kurgulanan yaşlı bir kadının belleği aracılığıyla Yeni Zelanda'nın sömürge geçmişini incelemeyi ve sömürgeci faaliyet ve zulümlerin, günümüz Yeni Zelanda'sındaki siyasi kaosun bir parçası olan Māori halkı üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Witi Ihimaera, Bellek, Büyülü Gerçekçi Tiyatro, Postkolonyal Kaos.*

1. INTRODUCTION

The unnerving reverberation of colonial memories indispensably plays a part in moulding political chaos in postcolonial spaces where collective consciousness of the native harbours not only their indigenous political, societal, and cultural structures, but also the destructive impact of colonial imposition on them. The colonial governance intervened in those political, cultural and economic structures of the indigenous and attempted to reshape their identity through glorifying Eurocentric perspectives but ignoring the indigenous, which built a hierarchy designated by colonial ideology. Despite the decolonization or specific treaties promising sovereignty for natives in ex-colonies, the rooted colonial hierarchy maintained its domination and beget oft-repeated political turbulence in postcolonial spaces. Hence, political tumults in postcolonial spaces cannot be just examined, focusing on current dysfunctional political mechanisms, but they should be comprehended, reckoning with the impact of colonial memory where legacies of colonial impositions intertwine with factors triggering the ongoing instabilities and current political chaos.

Witi Ihimaera, the first Māori writer to publish *Pounamu Pounamu* (1972), a collection of short stories, and *Tangi* (1973), a novel, in English, is one of the most prominent indigenous literary figures of postcolonial New Zealand. Previous literary pieces tended to otherise the Māori people through the perspective of Pakeha, a Māori word for European. In contrast, his literary stance decentred Eurocentrism and prioritised Māori mythology, contributing to a tradition that functions as the collective memory of colonial period and its legacies. While his such novels as *The Matriarch* (1986) and *Whale Rider* (1987) attempt to revere the Māori identity and culture marginalized by Pakehas, his only play, *Woman Far Walking* (2000), regards the chaotic historical incidents of the 19th and 20th centuries as the legacies of colonization and orientates the audience to empathise with the Māori, who are the natural side of the political chaos in today's New Zealand. Through magical realism which allows the occurrence of supernatural and the disruption of time, space and identity, the play revisits the legacies of colonization with the memories of Tiri, a 160-year-old woman, and provides a chronicle of colonial New Zealand during the 19th and 20th centuries. In this context, this study aims to examine the colonial memory of the Māori people through the

magical realist personification of the postcolonial space in *Woman Far Walking* and to analyse its impact on the political chaos of the 21st century in postcolonial spaces.

2. MAGICAL REALISM

Magical realism is a literary mode that seeks a solution to the problems that cannot be solved empirically. It offers alternative fictional settings which are identical to the ones in realistic literature but also different from those where reason and logic are always a powerful reference on the credibility of events. It originated in Europe, developed its theoretical framework in Latin America and evolved into a worldwide literary mode embraced by any indigenous culture where reason and logic are not enough to understand life. Bhabha accentuates the relationship between native authors and magical realism, remarking that it has become the "literary language of the emergent postcolonial world (2003, p. 9). The alliance between colonialism and Eurocentrism has promoted indigenous writers to challenge the hegemony of Eurocentric rationalism and to regenerate surrogate epistemologies so as to deal with the dynamics of their societies having organic bond with local norms, myths, and belief systems through magical realism (Scarano, 1999, p. 11). While the opposition to the Eurocentric literary tradition has enabled integration of indigenous locality into narratives, it has also become a means of revolt against colonialist discourse, which helps magical realism become a literary mode through which indigenous people realize their identities.

Magical realism is renowned for its combination of the supernatural or extraordinary with realistic characters and settings. Its essential characteristic is the inclusion of the supernatural which "is something we cannot explain according to the laws of the universe as they have been formulated in Western empirically based discourse, that is, according to logic, familiar knowledge or received belief" (Faris, 2004, p. 7). However, the occurrence of the supernatural is not enough for a literary text to labelled as magical realist, but it should support the sense of reality through realistic descriptions because "if the supernatural [is not] accepted within the text by others," the narrative fails to build a coherent code and it can be regarded as "a hallucination or mere fantasy" in a realistic narrative (Asayesh et al.2017, p. 396). Through a realistic framework which is constructed with "a matter of fact" tone and abundant in realistic descriptions (Bowers, 2005, p.3), a magical realist text aims "to create a fictional world that resembles the one we live in" (Faris, 2004, p. 7). Thus, magical realist texts fictionalise phenomenal worlds where the supernatural manifests itself in realistic settings identical to the one people experience. To increase the credibility of the phenomenal world, the narrative also requires "authorial reticence" which refers to "absence of obvious judgements about veracity of the events and the authenticity of the world view expressed by characters in the text" (Chanady, 1985, p. 57). By means of authorial reticence, the supernatural is not questioned in accordance with an empirical understanding, and it becomes ordinary in the phenomenal world of the magical realist texts (Özüm, 2009, p. 30). The amalgamation of the natural and supernatural in magical realist texts creates realms or perspectives excluded by Western thought, and there are no strict borders separating those realms, such as the ordinary and the

extraordinary, the past and the present, life and death or European religions or indigenous belief systems. Thus, the disruption of the perception of reality in magical realism stimulates "a confrontation between real-world norms and other worldly, supernatural norms" since it positions authors "at the intersection of two worlds, at an imaginary point inside a double-sided mirror that reflects in both directions" (Faris, 2004, p. 7). Moreover, magical realism often objects to traditional concepts of linear time, immutable space, and constant identity because the confrontation of various realms and perspectives with authorial reticence inevitably begets multiplicity, which enables magical realism to "disturb received ideas about time, space and identity" (2004, p. 23). Hence, as a literary mode having originated in Europe, magical realism has become a versatile instrument due to its capability to undermine conventionalities through the combination of the supernatural and natural, and indigenous authors have preferred it to demonstrate epistemological resistance to colonialism allied by Eurocentrism in postcolonial spaces.

2.1. *Woman Far Walking* as a Magical Realist Drama

The collaboration between magical realism and postcolonial studies catalyses indigenous writers to deal with social, cultural, economic legacies of colonization. In his experimental *Woman Far Walking*, Witi Ihimaera attempts to re-invent "a dramatic genre in a totally different mode" in which he transforms "the dramatic genre into that of a historical epic" by designating it as "a cross between a play and a novel" (Maufort, 2005, p. 222). The play centres on the life story of a Māori, Tiriti o Waitangi Mahana, a 160-year-old woman, who was born on the day when the Waitangi Treaty was signed. The treaty was crucial to perceive both the colonial history of New Zealand and the current political chaos there because "[t]hrough this Treaty signed in 1840, the British, under the pretence of protecting the Māoris, actually confiscated their lands" (p. 223). The play opens on the day when Tiri celebrates her 160th birthday in 2000 and dives into the depths of her memories mirroring social, cultural, and military struggles of the Māori against colonialists. The figurative embodiment of the survival of Māori culture through Tiri's extraordinarily long life span renders possible the magical realist analysis of the play. Her first hand experiences of historical events affecting the Māori directly, such as "the Land Wars of the 1860s, the First World War and the Spanish influenza epidemic, the protest movement of the 1970s, the 1990 visit of the Queen and finally, her birthday in 2000" turn her life story into "a magical realist story where neither the realistic nor the symbolically magical is privileged" (Riemenschneider, 2004, p. 218). Initially, Ihimaera designs the magical realist structure of the play through characterization because not only, Tiri, a native who has lived 160 years, but also the other Māori character on the stage, Tilly, a woman in her thirties, answer to the first and foremost definition of magical realism: the occurrence of the supernatural. The only information about Tilly is that she is one of the quests at Tiri's first wedding, but she has witnessed all Tiri's memories from her birth to 160th birthday. In contrast to Tiri, who has grown old in 160 years, Tilly is an ageless woman who is always in her 30s but who also witnesses Tiri's memories for 160 years. Moreover, the magical realist structure is reinforced by the supernatural capabilities of these native women because they are

capable of communing with death or defying mortality. When they are forced to migrate in winter by colonialists, an illness occurs due to the harsh conditions of the season and probable poisoning of water sources by colonialists. The dialogue between them reveals the occurrence of the supernatural in the play:

> TILLY: All of a sudden I was aware that somebody had come into the room. As soon as I saw him, I knew he was Death.
>
> TIRI: He was dark and he came and sat down beside me on the bed. He started to speak to me, but I was trying to cope with staying alive so I said-
>
> TILLY (laughing, to audience): You know what she said?
>
> TIRI: Haere atu! Hoki mai koe ki ahau i te toru tekau tau! Oh, go away! I'm too busy right now! Come back in thirty years! (Ihimaera, 2000, p. 48)

These two Māori women whose ages and ability to communicate with death demonstrate that the play consists of characteristics which cannot be understood with empirical Western thought. These extraordinary characters also live in the phenomenal world of the play where not only death wanders as if it is a character, but indigenous mythology also elucidates the past and culture. In the prologue, while Tiri introduces herself and her country to the audience, she clarifies the appearance of her ancestors on the island and how indigenous mythology has shaped life on the island: "[m]y ancestor, Paikea, came to these islands riding a majestic whale. The sky was a man and the earth was a woman — and I still greet them both" (p. 9). Her explanation demonstrates the relationship between mythology and life in understanding the Māori culture which clarifies the beginning of life and belief system on the island through mythology. Besides, the struggle of the Māori to preserve their indigenous traditions is also symbolized by weaving cloaks that leaders of the Māori wear. Those cloaks are woven by the natives whose only responsibility is to weave them and who are not allowed to touch any food or drink:

> TIRI: They wove magic all around that old house. They called the rainbows over the valleys, through the mist and into the sacred work so that the aho tapu, the sacred thread, would be in the weft of the weave! (p. 22)

In addition to extraordinary features of Tiri and Tilly, those traditional cloaks which are woven by summoning rainbows over the valleys, taking their colours through mist and handling them on the cloaks through magical threads contribute much to the magical realist structure, and the world of the play becomes a space where the supernatural is an uninteresting part of daily life.

The occurrence of the supernatural is not enough for a literary piece to be regarded as magical realist, but it should also create a space similar to the real world through realistic descriptions of actions, settings and characters. Realistic descriptions build "a realistic framework that constitutes the primary difference between magical realism and pure fantasy" and the framework should also be improved with many realistic descriptions of

man and society" (Chanady, 1985, p. 46). Thus, those realistic descriptions construct "the phenomenal world" which measures up to the real world but harbours the supernatural as an ordinary part of daily life (Faris, 2004, p. 14). In *Woman Far Walking*, Ihimaera constructs the phenomenal world of the play through not only the realistic description of the setting, characters, or actions, but also the realities of the Māori society. The two characters of the play, Tiri and Tilly, in contrast to the extraordinary characteristics of their ages and capabilities, are described as common native women wearing traditional clothes. While Tiri sits in a wheelchair and frequently gets up with the help of two walking sticks due to emotional outbursts triggered by her memories, Tilly accompanies Tiri on the stage and reminds her of the bothersome memories of the Māori. Not only realistic descriptions of their physical and behavioural characteristics but also of the village where the indigenous people live comply with the realistic framework of the play. The village is in a valley "near the sea where there were no roads" and the Māori's house is "a small whare, and way over the other side of the paddock [is] the kauta, the kitchen, separated from the sacred work of the weaving" (Ihimaera, 2000, p. 21). The realist framework is also supported by the names of the regions which are the names of real regions in New Zealand and of the names of Tiri's progeny and husbands who are, in fact, the names of the Māori tribes or leaders. Furthermore, the most significant factor contributing to the phenomenal world of the play is the bridge that Ihimaera builds between the colonial memory of the Māori and Tiri's individual past through real historical incidents:

> Within this world, five incidents form a recurrent motif. The first incident occurs in childhood when, as a six-year-old girl, she is told by her mother to go with two weavers to cook for them: she is always waiting for her mother to come to take her home and, in the end, at the age of thirteen runs away. The second incident is when she is forty-two and a member of Te Kooti's rebellious army fighting the Pakeha in 1888; she survives the Ngatapa killings. The third incident is the flu epidemic, 1918, when she is seventy- eight, the only elderly woman to survive and to look after four remaining children of her tribe. 'Why me?' she asks. The fourth incident is the Springbok Tour, 1981, when she is 141 years old. The fifth incident occurs in 1990 when her beloved valley — the place where she was taken by the weavers and which was left to her in their will — is subject to land development. (Ihimaera, 2000, p. 2)

The identification of Tiri's individual past with the colonial history of the Māori through real historical incidents forms completeness with the realistic descriptions of the characters and setting, thereby creating the phenomenal world where the supernatural are blended with realistic descriptions.

In a magical realist text, the author's approach to the supernatural plays a critical role in accepting the contrariness to the Western empiricism, and since the judgemental or explanatory attitudes will impact the credibility of the supernatural, the author assumes a neutral attitude which neither judges nor clarifies the supernatural, but just narrates without comments to increase hesitancy on the audience. The "authorial reticence" is implemented

through "absence of obvious judgements about veracity of the events and the authenticity of the world view expressed by characters in the text" (Chanady, 1985, p. 30). Since explaining or judging the supernatural in terms of empiricism or rationalism underlines "the strangeness or even impossibility of certain events and beliefs," the authorial reticence is essential for the supernatural to be "brought down to the level of reality by being juxtaposed with a perfectly natural occurrence" (1985, p. 149). In the play, Ihimaera never questions credibility of the supernatural or attempts to explain how or why it is extraordinary. Even though the play demonstrates the traits of self-reflexivity enabling Tiri and Tilly to direct their sorrows or hatred to the faces of the Pakehas among the audience, neither Tiri nor Tilly comments on, judges or explains the supernatural. Due to the authorial reticence, the supernatural which is experienced in a setting similar to real world increases the sense of reality, or at least does not seem to be eccentric.

The phenomenal world of magical realism often features the amalgamation or proximity of empirically divergent realms, which breaks conventional perceptions of time, space, or identity. The occurrence of the supernatural and the exclusion of rationalism render possible "the closeness or near-merging of two realms, two worlds" and provide "a confrontation between real-world norms and other worldly, supernatural norms" (Faris, 2004, p. 21). The phenomenal world becomes a place where those dichotomies, such as the ordinary and extraordinary, the past and present, the life and death, metamorphose into merging realms. The phenomenal world of the play is such a space where those realms co-exist by means of the supernatural. While the extraordinary traits of Tiri and Tilly's ages converge the past and present, their capabilities to converse with death merge the realms of life and death. Besides, the culture of weaving magical cloaks in the valley where the natives summon rainbows, extract their colours through the mist, and handle them into cloaks with magical threads juxtaposes the dichotomy of traditional and modern. Even though the valley stands for the tradition of the Māori, it turns into a modern village with "a pub, a place where you can rent videos and a Lotto shop up there now" (Ihimaera, 2000, p. 78). Hence, the supernatural, articulated through cloaks woven in an extraordinary way, merges the realms of traditional and modern. Merging realms conducted by the supernatural also "disturb received ideas about time, space and identity" (Faris, 2004, p. 23). Ihimaera's supernatural metaphor for the tradition of the Māori underlines the disruption of identity, alienation of the Māori, because he presents the traditional and modern simultaneously to highlight their transformation in the phenomenal world of the play. He also undermines the traditional ideas about time through two indigenous women's characterization. While Tiri lives for 160 years and does not die despite her collapsed body, Tilly does not get older and always remains in her thirties. Ihimaera's characterization offers two indigenous women neither of whom lives in accordance with the conventions of linear time. Briefly, Ihimera's *Woman Far Walking* becomes prominent as an example of magical realist drama through the inclusion of the supernatural which is not checked by European rationalism, through realist descriptions which reflect the supernatural as a part of daily life, through authorial reticence which encourages the audience to believe in the

supernatural and through merging realms which undermine conventional ideas by gathering dichotomies which are ostensibly disparate.

3. COLONIAL MEMORY AS A SOURCE OF POLITICAL CHAOS

In *Woman Far Walking*, Ihimaera propounds the detailed chronicle of colonization in New Zealand, fictionalising two native women who revisit Tiri's memories on the stage. Her individual past parallels with the political, economic, and social turmoil triggered by the Waitangi Treaty. As a native woman who was born on the day of signing, she has witnessed the legacy of colonialism during her extraordinarily lengthy life span. Ihimaera's effort to "reclaim, rename and reinhabit" the postcolonial Māori land underlines his role in endeavouring "to recover a national past from the misinterpretations of imperialist discourse" (Dalley, 2012, pp. 222-223). Tiri's magical realist embodiment of the colonial history of the Māori presents her as a character who has accumulated not only the incidents but also their impacts on the natives in her memory. Those incidents "show the persistent nature of Tiri's trauma and reveal how her personal suffering is deeply connected with the broader history of her people" (Can, 2025, p. 1943). In accordance with flow of the play which centres on the act of remembering, she functions to remind the contemporary Māori generation of the colonialist political, social, cultural, and economic impositions. Her memories aiming to incite the Māori can be categorized into two groups: The ones revealing the tyranny of colonization and the ones indicating the ignorance of the Māori for their indigenous culture. Even though those memories depict different dimensions of colonization, Ihimaera utilizes them to build awareness and sensitivity among the young Māori, and her memories become a catalyst of political chaos where legacies of colonization beget the political impasses in the postcolonial New Zealand.

In the play, Ihimaera writes the chronicle of colonization through Tiri's memories and aims to shed light on the violence and the cultural impoverishment performed by the Pakeha. Ihimaera reads the relationship "that Māori have with contemporary New Zealand society" through "Māori sovereignty asserting Māori rights" and thus he is "concerned with Treaty redress, recuperation of culture and history, and the process of articulating grievances over the devastating impact of colonization and Pakeha assimilation policies" (Kennedy, 2011, pp. 47-48). With an allusion to Saleem Sinai, the protagonist of *Midnights Children* by Salman Rushdie, who was born on the night when India got independence, Ihimaera employs Tiri as a native woman who was born on the day when the Treaty of Waitangi was signed in 1840 and lets her individual past to transform into the history of a nation. The name of the treaty, in fact, clarifies its impact on the country because Waitangi, the name of a river in the West part of the country, means "river of lamentation" (King, 2003, p. 178) and it really becomes the touchstone of colonization that Ihimaera laments. The Treaty of Waitangi is not only the one generating colonization in the region, but also the source of postcolonial chaos in New Zealand due to the confusion it creates in the English and Māori versions:

> In English it ceded to Britain the sovereignty of New Zealand and gave the Crown an exclusive right of pre-emption of such lands as Māori wished to sell. In return, Māori were guaranteed full rights of ownership of their lands, forests and fisheries and other prized possessions…Only thirty-nine chiefs signed this Treaty in English language, however. Most signed a Treaty in Māori language. (Orange, 2010, p. VII)

Thus, in accordance with the local meaning of the Treaty and colonial legacy built with the help of the confusion it causes, Tiri's memory metamorphoses into a mirror reflecting the lamentable colonial history of New Zealand. The play obviously refers to the foundation of colonial settlement ensured by the sovereignty that the Treaty bestows on Britian through stage directions, writing "[t]he lights begin to flicker light and shadow and, on the soundtrack, comes a sound like a bulldozer mixed in with the other sounds symbolising the history that Pakeha settlement has brought with it" and the European settlers become concrete when Tilly says "look! More pale people, coming down the road. Settlers. Pale faces. Putting up fences. Pale riders upon pale horses. Towns sprouting up all around us. Pale, pale, faces. Replacing our godsticks with their surveyor's pegs" (Ihimaera, 2000, pp. 31-32). Since colonial settlement is against the Treaty that Māori chiefs sign in their local language, a civil war, called Land Wars, between the Pakeha and Māori breaks out, and Tiri's memories mirror each detail of the war with the names of the warriors who are Tiri's sons and daughters and of local places. Her memories not only depict the violence performed on the Māori in their lands, but also underline how the domination that the Pakeha achieve over the Māori through colonization converts the Māori into soldiers of the Crown in the World War I. Even though Tiri expresses that it is not their war, but the one "the Pakeha fight the Pakeha. Goblin against goblin," she loses one of her sons, Moanaroa, the name of a local region representing the Māori having died in the war (pp. 64-65). In addition to the direct violence the Māori are exposed to due to wars colonization has caused, Tiri's memories also highlight the indirect calamities begot by colonization through Spanish influenza having killed thousands of Māori after the war and the nuclear tests having been conducted by the French government in the region (p. 76). Revealing all types of exploitation performed in her lands, Tiri reflects her memories "within the play's openly aggressive stance, in which colonial history and the Pakeha are blamed for Māori social and cultural impoverishment" (Kennedy, 2011, p. 101). The aggressive tone is often consolidated with clarion calls stressing the necessity of war against the Pakeha, and this desire to wage a war is not only verbalized on the stage by Tiri, who frequently yells war cries on the stage, but is also performed through frequent haka dances. Though "contemporary haka performances take place in a wide range of contexts such as celebratory events like weddings, tourist events and football matches," the haka is originally "a war cry and war dance" performed "by warriors before combat" (Sturman, 2019, p. 2347). The haka dances in the play are not only the performances that indicate Tiri's aggressive reactions to the exploitation of Māori culture and land, but they become an embodiment of cultural heritage that Tiri bequeathed to her ten-year-old descendant, Jessica, ensure its survival. She expresses her trust to Jessica, suggesting that "only [her]

moko, Jessica, [will] protect [her] from everybody" (Ihimaera, 2000, pp. 31-32). Tiri foreshadows the political turmoil in the postcolonial New Zealand when she encourages Jessica to protect the Māori culture with the haka which is the indicative of incoming war:

> TIRI: You remember the women's haka? Ka Panapana?
>
> JESSICA: Yes, Nan.
>
> TIRI: It is your song, moko. For as long as you breathe, sing it out loud. For as long as you live, fight to keep our valley forever and ever. You must be the keeper of the fire —
>
> JESSICA: Yes, Nani. Ake, ake, ake —
>
> TIRI: Now, you. It's time we had it out. We have some unfinished business to settle. (In a low, purposeful voice) You wanna fight? (p. 92).

Tiri leaves a legacy, the haka which not only symbolizes the indigenous culture of the Māori, but also refers to its performative aggressiveness, to Jessica, who represents the young generation in the 2000s. All incidents of colonial history are transferred to Jessica with an aggressive and provocative tone, and she transforms into a native who cannot stand the idea of being a New Zealander and threatens those who define her as a New Zealander. The impact Ihimaera attempts to engender at the end of the play reveals through the stage directions just before Jessica's finals words indicating her feeling about being a New Zealander because Ihimaera writes that her "voice sounds as if it is coming out of the future. Her voice is joined by other young children's voices" (p. 100). The purposeful impact generated by the stage directions and her final words clarify the roots of the political chaos in the postcolonial New Zealand: the colonial memories including political exploitation have created Jessicas who are the natural part of the chaos with their aggressiveness on the problems of legitimacy.

The embodiment of colonial history through Tiri's individual past also reveals the cultural exploitation the Māori experienced after the foundation of colonial settlement in the region. The cultural exploitation is reflected through the valley where the Māori weave magical cloaks that tribe chiefs wear. In Tiri's childhood, the valley is the place where cultures of the Māori are experienced in the magical realist world of the play. She becomes one of the residents of the valley and contributes to the process of weaving because she is supposed to be the one maintaining the indigenous culture, by being "the keeper of the fire" in the valley (p. 21). However, then she leaves the valley and gets married. Since those weavers cannot touch food or drink, they die, and the traditional cloak weaving comes to an end. This refers to the death of the Māori culture. Ihimaera is critical of the ignorance of the Māori for their traditions and, in fact, he accuses of them not preserving their culture through Tilly, who blames Tiri for ignoring the maintenance of culture due to her focus on pleasures of life. Ihimaera lets Tilly to announce the death of the Māori culture and responsibility of the Māori for it when she scolds Tiri:

> There was no going back, after that, to a valley where rainbows were called to come every morning. So don't try to make out that there was some other high and mighty reason why you didn't go back to those old weavers. Tell the truth! (p. 30)

The valley where the Māori used to weave magical cloaks and protect their culture turns into a Western town where traditional houses of the Māori are destroyed by the modern bulldozers of the Pakeha and shops such as "a pub, a place where you can rent videos and a Lotto shop up there now" are built (p. 78). Ihimaera's obvious accusation not only reveals the alienation of the Māori culture through the transformation of the valley, but also elucidates the aggression and motivation of Tiri in her struggle for the maintenance of the Māori culture. With the help of Tiri's feeling of guilt, while Ihimaera imposes the responsibility of the alienation of culture on the indigenous, he also motivates the new generations, as descendants of those who could not fulfil their responsibility, to protect the Māori culture. Hence, it becomes the duty of those, Jessicas, who are fond of their tradition, to ensure maintenance of the Māori culture. Shortly, in addition to political impositions on the Māori and their lands, Tiri's colonial memory also presents the cultural alienation of the Māori through the image of valley, and while it incites them to expand their awareness for their indigenous culture, it also forces them to be a party to the political chaos in the postcolonial New Zealand.

4. CONCLUSION

Woman Far Walking epitomizes magical realist drama with the occurrence of the supernatural narrated with a matter-of-fact tone, the phenomenal world described realistically, the authorial reticence contributing to the credibility of the supernatural and the merging realms rendering possible disruptions of time, space and identity. Since magical realism is often preferred by postcolonial authors as a literary mode to resist legacies of colonialism, the play complies with the magical realist tradition pioneered and reinforced by Gabriel Garcia Marquez, who deals with the turbulent colonial history of Latin America in *A Hundred Years of Solitude*, and Salman Rushdie, who reflects legacies of colonization in India in *Midnights Children*. Witi Ihimaera also mirrors the political history of colonization and its consequences on the Māori culture in *Woman Far Walking*, in which he personifies the colonial history of New Zealand with Tiri whose individual past illumitanes the colonization of the region after the Treaty of Waitangi and its alienating impact on the Māori culture. Even though the play often laments for the loss of the Māori land and alienation of the indigenous culture through requiems in the native language, the play's aggressive stance consolidated by frequent combat propagandas and haka performances demonstrates that it is not a play of passive lamentation, but of active aggression. The death of Tiri and her testacy of the haka, a symbol of both the Māori culture and their aggressiveness, to Jessica establish a bond between the colonial memory and the generation y of the Māori. The end of the play not only indicates that the generation y of the Māori attributes importance to the Māori culture, but also proves their aggressiveness towards the Crown and the idea of being citizens of New Zealand. Hence, in accordance with the increasing significance of indigenous cultures and identities in postcolonial spaces,

Woman Far Walking, written in 2000, foreshadows the current political chaos in today's New Zealand where the Pakeha and the Māori cannot agree on the presumption of legitimacy. Furthermore, the play also implies that political chaos in postcolonial spaces cannot be resolved by ignoring the colonial memories, on the contrary; it should be comprehended by focusing on the expectations and desires of the indigenous.

Statement of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of Manisa

Celal Bayar University Journal of Social Sciences Institute was followed.

Authors' Contribution Rates to the Article

The entire article was written by the author.

Declaration of Interest

The author has no conflict of interest with any person or organization.

REFERENCES

Asayesh, M. E. & Arargüç F. (2017). Magical realism in Raja Alem's Fatma; or a novel of Arabia. *Man in India*. 97, 391-403. 10.1016/j.jsbmb.2017.09.018

Bhabha, H. K. (2003). Narrating the nation. Homi K. Bhabha (Ed.). *Nation and narration*, 1-7. London: Routledge.

Bowers, M. A. (2005). *Magic(al) realism*. London & New York: Routledge.

Can, M. (2025). Stages of healing: Reclaiming collective memory in August Wilson's the piano lesson and Witi Ihimaera's woman far walking. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*. 8 (4), 1939-1951. DOI: https://doi.org/10.37999/udekad.1800561

Chanady, A. B. (1985). *Magical realism and the fantastic: resolved versus unresolved antionmy*. New York: Garland Publishing.

Dalley, H. (2012). The Continuum of the world corrected: Allegorical form and (trans)national communities in the historical fiction of Witi Ihimaera. *Clio: A Journal of Literature, History and the Philosophy of History* 41, 221–244.

Faris, W. B. (2004). *Ordinary enchanments: magical realism and the remystification of narrative*. USA: Vanderbilt University Press.

Ihimera, W. (2000). *Woman far walking*. New Zealand: Huia

Kennedy, M. (2007). *Striding both worlds: cross-cultural influence in the work of Witi Ihimaera*. The Netherlands: Rodopi.

King, M. (2003). *The Penguin history of New Zealand*. New Zealand: Penguin.

Maufort, M. (2005). New territories for contemporary māori dramaturgies. In C. D. T. Editor (Ed), *Reading without maps? cultural landmarks in a post-canonical age*, 221-233. Germany: Peter Lang.

Orange, C. (2010). *The Treaty of Waitangi*. BVB, Wellington.

Özüm, A. (2009). *Angela Carter ve büyülü gerçekçilik*. Ankara: Ürün Yayınları.

Riemenschneider, D. (2004). The political and poetic discourse of the treaty of waitangi. *Towards a transcultural future: literature and human rights in a post-colonial world*, 201-221. The Netherlands: Rodopi.

Scarano, T. (1999). *Spanish-american magic realism coterminous worlds: magical realism and contemporary post-colonial literature in English*, In E. L. & F. C. & C. C. (eds). Amsterdam: Rodopi.

Sturman, J. (ed.). (2019). *The sage international encyclopaedia of music and culture*. The USA: Sage.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1142-1166

Y Kuşağının Rekreasyonel Etkinliklere Katılım Motivasyonları: Eskişehir Kahve Festivali Örneği

Gül Nur Demiral[1, 2]

ÖZET

Festivaller, turistik bir çekicilik olmalarının yanı sıra, bireylerin sosyalleşme, yenilik arayışı ve deneyimsel tatmin gibi ihtiyaçlarını karşılayan önemli rekreasyon alanlarıdır. Özellikle yeni deneyimlere açık olmaları, sıklıkla seyahat etmeleri, rekreasyon faaliyetlerine katılmaları ve geniş bir tüketici kesimini oluşturmaları yönleriyle Y kuşağı, festival organizatörleri için stratejik bir hedef grubudur. Buradan hareketle çalışmanın amacı, yerel ve gelenekselleşme yolunda ilerleyen bir etkinlik olan Eskişehir Kahve Festivali'ne katılan Y kuşağı üyelerinin festivale katılım motivasyonlarını ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında 311 katılımcıdan elde edilen verilere Açıklayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizleri yapılmıştır. Gerçekleştirilen analizler sonucunda Y kuşağının festivale katılım motivasyonları "değişim", "tadım", "etkinlik", "uzmanlarla iletişim", "eğlence" ve "haz/sosyal statü" olmak üzere altı başlık altında toplanmıştır. Çalışmada, özellikle "uzmanlarla iletişim" ve "sosyal statü" gibi alanyazında sınırlı yer bulan çağdaş motivasyon unsurlarının ortaya çıkması dikkat çekicidir. Bu kapsamda festival düzenleyicilerine, festivale katılım motivasyonunu artırmaya yönelik stratejik öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Destinasyon Pazarlaması, Festival Turizmi, Festival Motivasyonu, Y Kuşağı, Kahve Festivali.*

The Motivations of Generation Y to Participate in Recreational Events: The Case of Eskisehir Coffee Festival

ABSTRACT

Festivals serve as important recreational areas that fulfill individuals' needs for socialization, novelty-seeking, and experiential satisfaction, beyond being tourist attractions. Particularly due to their openness to new experiences, frequent travel, participation in recreational activities, and significant purchasing power, Generation Y represents a strategic target group for festival organizers. In this context, this study aims to reveal the motivations of Generation Y for participating in the Eskişehir Coffee Festival, a local event progressing toward becoming a traditional festival. Based on data collected from 311 participants, Exploratory and Confirmatory

[1] İletişim Yazarı: gulnur.demiral@cbu.edu.tr
[2] Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme (İng.) Bölümü, ORCID: 0000-0002-1473-7578

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1878636
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Factor Analyses were conducted. The findings reveal six dimensions of participation motivation: “change,” “tasting,” “event,” “communication with experts,” “entertainment,” and “pleasure/social status.” Notably, contemporary motivations such as communication with experts and social status, which are rarely addressed in the literature, were identified. Based on these findings, strategic recommendations are offered to enhance festival participation.

Keywords: *Destination Marketing, Festival Tourism, Festival Motivation, Generation Y, Coffee Festival.*

1. GİRİŞ

Tarih boyunca insanlar, temel ve zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yaptıkları faaliyetlerden geriye kalan zamanlarında farklı rekreatif faaliyetlere katılmışlar ve bu faaliyetler içinde de etkinlikler büyük bir öneme sahip olmuştur. Etkinlikler, rekreatif faaliyetlerin en eski örneklerinden biri olarak kabul edilmekte ve aynı zamanda insanları seyahat etmeye yönelten bir motivasyon kaynağı olarak görülmektedir (Büyük ve Kömürcü Sarıbaş, 2021). Dünyanın dört bir yanındaki destinasyonlarda sıklıkla gerçekleştirilen etkinliklerden biri olan festivaller de önemli bir rekreatif etkinlik rolüne sahiptir. Gibson ve Stewart (2009) bir etkinliğin festival olarak adlandırılabilmesi için şu kriterlerden en az birini (ve tercihen birden fazlasını) karşılaması gerektiğini belirtmişlerdir: (1) Etkinlik adında ‘festival’ kelimesinin yer alması, (2) düzensiz, tek seferlik, yıllık ya da iki yılda bir olması, (3) yerel kültürün bazı yönlerini kutlama, tanıtma veya keşfetmeye odaklanılması, (4) belirli bir kültürel aktiviteye veya alt kültürel kimliğe sahip insanlar için olağan dışı bir buluşma noktası oluşturması. Birden fazla alanla ilgili ve ilişkili bir kavram olan festival, turizm alanında hem etkinlik turizmi altında hem de doğrudan festival turizmi şeklinde kullanılmaktadır. Turizm ve rekreasyon aynı türden birçok etkinliği paylaştıkları için birbirleriyle örtüşmektedirler (Kement, 2014). Bu doğrultuda festivaller hem turistik hem de rekreatif bir etkinlik olarak değerlendirilmektedir. Öyle ki festivaller, dünya rekreasyon endüstrisinin en hızlı büyüyen turizm çekicilikleri ve bölümleridir (Kim vd., 2015).

Festivaller, düzenlendikleri destinasyonun gelişmesine, markalaşmasına ve olumlu bir imaj kazanmasına katkı sağlamalarının yanı sıra, destinasyonun bilinirliğini artırmakta, turizm sezonunu ve turistlerin kalış süresini uzatmakta, yerel ekonomi ile altyapının gelişmesine destek olmaktadır (Demiral ve Akkoç, 2022). Ayrıca, katılımcıların önceden görmedikleri bir destinasyonu tanımasına, farklı kültürel deneyimler yaşamasına ve çeşitli yaşam tarzlarını benimseyen kişilerle etkileşim kurmasına da olanak tanımaktadır (Akkoç, 2024). Dolayısıyla festivaller gerçekleştikleri ülke, bölge ve destinasyon açısından gerek yerel, gerekse ulusal turizmin gelişmesi için oldukça önemli olaylardır. Bu nedenle destinasyonlar, gün geçtikçe artan sayıda festivaller düzenlemeye başlamışlardır. Festivallerin artmasıyla birlikte festivallerin ve destinasyonların arasında yaşanan rekabet de artmış, bu durum da festivaller hakkında daha fazla bilgi ihtiyacını ortaya çıkarmış, özellikle festival katılımcılarının motivasyonlarının analiz edilmesi

giderek daha fazla ilgi gören bir araştırma konusu olmuştur (Yolal, Çetinel ve Uysal, 2009). Her ne kadar festivaller benzer motivasyonlara sahip olsa da, bazı yönleriyle birbirlerinden farklılaşabilmekte (Crompton ve McKay, 1997) ve bu motivasyonlar festival türlerinin yanı sıra, kuşaktan kuşağa da değişiklik gösterebilmektedir. Bu kuşaklar arasında ise yeni deneyimlere önem vermeleri, yeniliklere açık olmaları, nüfusun içindeki paylarının çokluğu ve önemli derecedeki satın alma güçleri ile Y Kuşağı öne çıkmaktadır. Bu nedenle tüketici pazarının oldukça büyük bir bölümünü oluşturan Y kuşağının bir festivale katılmak için nelere ihtiyaç ve istek duyduklarının belirlenmesi gerekmektedir (Ho, Tiew ve Adamu, 2022). Bu doğrultuda çalışmanın amacı, yerel nitelik taşıyan ve gelenekselleşme yolunda ilerleyen bir etkinlik olan Eskişehir Kahve Festivali'ne katılan Y kuşağı üyelerinin festivale katılım motivasyonlarını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, söz konusu motivasyonların yapısal boyutlarının belirlenmesi ve bu boyutların geçerliliğinin saptanması hedeflenmiştir. Festivale katılım motivasyonları oldukça uzun zamandan beri çalışılan bir konu olmasına rağmen (Tablo 1), gerek festivallerin özellikleri gerekse katılımcı profillerinin gün geçtikçe değişen tutum ve davranışları yönünden bu konu, günümüzde popülerliğini kaybetmeden araştırılmaya devam etmektedir. Bu kapsamda bu çalışma, hem yerel bir ölçekteki Eskişehir Kahve Festivali'ni odağa alması hem de pazar payı açısından stratejik önemdeki Y kuşağının bu festivale katılım motivasyonlarını inceleyen öncü bir çalışma olması nedeniyle önemli görülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde destinasyon pazarlaması kapsamında festivaller, motivasyon ve festival motivasyonu ile Y kuşağı ve rekreasyon davranışları kuramsal çerçevede ele alınmıştır. Ayrıca, araştırmanın uygulama alanını oluşturan Eskişehir Kahve Festivali'ne ilişkin bilgiler, etkinlik düzenleyicisi ile gerçekleştirilen yüz yüze görüşmeden elde edilen aktarımlar doğrultusunda sunulmuştur.

2.1. Destinasyon Pazarlaması Kapsamında Festivaller

Festivaller, destinasyon pazarlamasında hem markalaşmayı destekleyen hem de ziyaretçi ilgisini artıran stratejik bir unsur olarak önemli bir katalizör işlevi görmektedir. Festivaller, deneyimsel pazarlama yaklaşımlarının uygulanabildiği etkinlik ortamları olarak, katılımcılara etkileşim temelli deneyimler sunmakta ve markalar açısından ürün ve hizmetlerin tanıtımını desteklemektedir. Nitekim Pirnar vd. (2019) de düşük sezonda bile etkili bir destinasyon tanıtımı yolu olan festivallerin, destinasyon markası için bir araç olarak kullanılabileceğini ve destinasyonun küresel popülaritesi üzerinde de olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Li vd. (2020) ise festival çekiciliğinin boyutları olarak tanımladığı unsurların (güçlü festival atmosferi, uyumlu sosyal etkileşim, belirgin kültürel semboller ve zengin festival aktiviteleri) destinasyon bağlılığı üzerinde olumlu etkileri olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu bulgular festivallerin, yalnızca kısa süreli etkinlikler olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, aksine uzun vadede destinasyona

marka kimliği kazandırabilen, ziyaretçi bağlılığı ve tekrar ziyaret niyeti gibi destinasyon için olumlu sonuçlara yol açabilen araçlar haline geldiğini göstermektedir.

Destinasyon pazarlamasının yanı sıra festivaller; toplumsal kimlik, yerel halk ve kültürel miras konuları açısından da önem taşımaktadır. Nitekim Jang ve Kim (2012) bir festivalin başarılı olabilmesi için destinasyonun değerlerini temsil etmesi, toplulukla güçlü bir bağ kurması ve festivale yerel halkın katılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Böylece festivaller; toplumda gurur ve aidiyet duygusu geliştirilmesine katkı sağlayabilecek, destinasyon imajına olumlu yönde etki edebilecek ve destinasyonun sürdürülebilirliğine yararlı olabilecektir. Dolayısıyla festivaller, destinasyon pazarlaması konusunda yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel entegrasyon aracı olarak da işlev görmektedir.

2.2. Motivasyon ve Festival Motivasyonu

Motivasyon kavramı, İngilizce ve Fransızca dilinde harekete geçirmeyi ifade eden "motive" kelimesinden türetilmiştir (Koçak ve Özüdoğru, 2012). Bu kavramın Türkçe karşılığı "isteklendirme, güdüleme" şeklinde ifade edilmektedir (Türk Dil Kurumu, 2024). Motivasyon, bireylerin seçimlerini etkileyen içsel, psikolojik etkilerdir (Middleton, 1994). İnsan davranışlarının altında yatan nedenler olarak görülen motivasyon (Mook, 1996), bir veya daha fazla insanı belli bir hedefe ulaşmak için sürekli hareket halinde tutmaya yönelik gerçekleştirilen çabaların toplamıdır (Eren, 2017). Dolayısıyla bu kavramın temelinde, insanların davranışlarını uyandıran, yönlendiren ve bu davranışların sürdürülmesini sağlayan psikolojik/biyolojik ihtiyaç ve istekler bulunmaktadır (Dann, 1981). Motivasyon, insanların davranışlarının nedenleri olmasının yanı sıra turizm davranışını da açıklayan kilit unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Crompton, 1979).

En hızlı büyüyen turizm çekicilik türlerinden biri olan (Crompton ve Mckay, 1997) ve rekreasyon turizmi içerisinde değerlendirilen festivallere katılma motivasyonları, turizm ve rekreasyon motivasyonlarını inceleyen önceki çalışmalardan türetilmiştir (Alshammari vd., 2019). Bu kapsamda festival motivasyonu konusunda araştırmacılar çeyrek asırdan fazla zamandır teorik ve metodolojik yaklaşımlar geliştirmiş ve geliştirmeye de devam etmektedirler (Tablo 1). Farklı festivallere katılan bireyleri motive eden unsurlar üzerine yapılan bu çalışmalar, bireylerin genellikle yenilik arayışı, heyecan yaşama isteği, sosyalleşme, merak, günlük yaşamdan kaçış ve aileyle zaman geçirme gibi ortak motivasyonlara sahip olduklarını ortaya koymuştur (Formica ve Uysal, 1996; Kim, Uysal ve Chen, 2001; Lee, 2000; Duran ve Hamarat, 2014).

Tablo 1. Festival Motivasyonu ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Yazar (lar)	Festival Kapsamı/Türü	Festival Motivasyonları
Ralston ve Crompton (1988)	Noel Festivali	Aile birlikteliği, sosyalleşme, uyarıcı arayışı, yeni insanlarla tanışma veya onları gözlemleme, öğrenme ve

		keşfetme, kaçış, nostalji
Uysal, Gahan ve Martin (1993)	Mısır Festivali	Kaçış, heyecan/benzersizlik, yenilik, sosyalleşme ve aile birlikteliği
Formica ve Uysal (1996)	Umbria Caz Festivali	Heyecan/benzersizlik, aile birlikteliği, yenilik, eğlence, sosyalleşme
Crompton ve Mckay (1997)	Fiesta in San Antonio (Çiçek Savaşı Festivali)	Kültürel keşif, yenilik, kalabalığa karışma, yenilenme, tanıdıklarla sosyalleşme, yabancılarla sosyalleşme
Lee (2000)	Gyeongju Dünya Kültür Expo	Kültürel keşif, kaçış, yenilik, etkinlik çekicilikleri, aile birlikteliği, tanıdıklarla sosyalleşme, yabancılarla sosyalleşme
Dewar, Meyer ve Li (2001)	Harbin Buz ve Kar Heykel Festivali	Yenilik, kaçış, sosyalleşme, aile birlikteliği, heyecan
Kim, Uysal ve Chen (2001)	Virginia'daki çeşitli festival ve etkinlikler	Sosyalleşme/boş zaman değerlendirme, yenilik, aile birlikteliği, kaçış ve merak
Prentice ve Anderson (2003)	Edinburgh Festivali	Festival atmosferi, sosyalleşme, özel ve genel fayda sağlayan aktiviteler
Van Zyl ve Botha (2004)	Aardklop Ulusal Sanatlar Festivali	Aile birlikteliği, sosyalleşme, kaçış, yenilik, toplum gururu, öz saygı, eğlence, yiyecek ve içecekler, bilgi ve pazarlama, ulaştırma
Yuan, Cai, Morrison ve Linton (2005)	Vintage Indiana Şarap ve Yemek Festivali	Kaçış, şarap, sosyalleşme ve aile birlikteliği
Park, Reisinger ve Kang (2008)	South Beach Şarap ve Yemek Festivali	Tadım, keyif, sosyal statü, rutinden kaçış, yeni insanlarla tanışma, aile birlikteliği ve uzmanlarla tanışma
Yolal, Çetinel ve Uysal (2009)	Uluslararası Eskişehir Festivali	Sosyalleşme, kaçış ve heyecan, aile birlikteliği, yenilik
Pegg ve Patterson (2010)	Tamworth Müzik Festivali	Country müzik sevgisi, arkadaşlar/aile birlikteliği, işsel/mesleksel nedenler, Country müzik ödülleri, sanatçılarla tanışma şansı, yıllık tatil ve line dansı
Yu ve Yen (2012)	Sanat Festivali	Yenilik, keşif, aile birlikteliği, yenilenme ve sosyalleşme
Gagić vd. (2013)	Yiyecek-içecek festivali	Ürünler, eğlence ve rutinden kaçış
Huang, Lee, Yeh ve Hsiao (2014)	Tayvan Kahve Festivali	Merak/öğrenme, kaçış, sosyalleşme/aile birlikteliği ve keyif/serbest kalma
Duran ve Hamarat (2014)	Uluslararası Troia Festivali	Kültürel keşif, yenilik, sosyalleşme, etkinlik çekiciliği, aile birlikteliği, kaçış ve heyecan
Çakıcı ve Yılmaz	Mersin Uluslararası	Yenilik, sosyalleşme, kaçış ve aile

(2017)	Müzik Festivali	
Çakır Keleş ve Demirdağ (2019)	5. Samsun Yöresel Ot Yemekleri Festivali	Kültürel bilgiyi artırmak, günlük stresten uzaklaşmak, yerel adet ve gelenekleri deneyimleme ve macera
Saçlı ve Kahraman (2019)	Arsuz Doğa ve Su Sporları Festivali (Arsuzfest)	Özgürlük, heyecan, gökyüzünden bakma, macera, risk alma, yükseklik korkusunu yenme, huzur bulma ve farklılaşma İsteği
Kılıçhan ve Köşker (2020)	Kahramanmaraş ve Anadolu Yöresel Ürünleri Festivali	Keyif, deneyim ve bilgi artırma
Evlivan ve Ardahan (2021)	Bisiklet festivalleri	Yenilik arayışı, fiziksel aktivite ve sağlık, tanınma ve sosyal statü, festivalin çekiciliği, eğlence, nostalji, örnek olma, tanıdıklarla birlikte olma, yeni bireylerle tanışma, uzaklaşma, rekabet/mücadele ve ait olma/destekleme
Adesiji ve Olajumoke (2022)	Ojude Oba Festivali	Kaçış, bilişsel, keyif ve aynı bakış açısına sahip olma
Sezen ve Pekerşen (2024)	Konya Gastrofest	Kaçış, festival çekiciliği, kültürel deneyim, arayış
Kılıçarslan ve Kılıçarslan (2025)	Alaçatı Ot Festivali	Kültürel keşif, kaçış, sosyalleşme, yenilik/geriye gitme

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Festival motivasyonları üzerine yapılan çalışmaların kronolojik olarak yer aldığı Tablo 1, festival katılımcılarının geçmişten bugüne motivasyonlarındaki çeşitlenmeleri ve sürekliliği ortaya koymaktadır. Bu tablo incelendiğinde birçok farklı çalışmanın; kaçış, sosyalleşme, aile birlikteliği ve yenilik arayışı gibi ortak motivasyonları paylaştığı görülmektedir. Bununla birlikte, festivallerin içerikleri ve bağlamlarına göre yükseklik korkusunu yenme, fiziksel aktivite, kültürel keşif, merak ve öğrenme, nostalji, özgürlük ve kendini gerçekleştirme gibi daha spesifik motivasyonların ön plana çıktığı da anlaşılmaktadır. Bu çeşitlilik, festival katılımcı profilinin homojen olmadığını ve katılım gerekçelerinin yalnızca eğlence ile sınırlanamayacak kadar çok katmanlı olmasının yanı sıra festival türlerine göre de farklı motivasyonlara sahip olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla bu tablo, festival organizatörlerinin hedef kitlelerine uygun içerik ve deneyimler sunabilmeleri adına önemli bir yol haritası sunmaktadır.

2.3. Y Kuşağı ve Rekreasyon Davranışları

Y kuşağı olarak Türkçeye çevrilen ve 1980 ile 2000 (1980 ve 2000 dâhil) yılları arasında doğanları kapsayan kavram (Meier vd., 2010; Kutluk Bozkurt ve Avcıkurt, 2019), "Generation Youth" (genç nesil) ifadesinin kısaltması Gen Y'ye dayanmaktadır (Tükel, 2018). Günümüzde dünya nüfusunun %30'undan fazlasını oluşturan bu kuşak (We Are Social ve Meltwater, 2025), İnternetin olduğu bir çağda dünyaya gelen (Smola ve Sutton,

2002), bu nedenle de bilgi çağında doğan (Pendergast, 2010) dünyadaki ilk teknolojik ve küresel nesil olarak kabul edilmektedir (Berkup, 2014). Dolayısıyla yapacakları seyahatleri ve katılacakları rekreasyon faaliyetleri ile ilgili bilgileri de öncelikle internetten araştırmaktadırlar. Sıklıkla seyahat etmelerine ve rekreasyon faaliyetlerine katılmalarına rağmen Y kuşağı, bu faaliyetler için önceki kuşaklara göre daha az harcama eğilimindedirler (Moscardo ve Benckendorff, 2010). Yine eski kuşaklarla karşılaştırıldığında daha fazla seyahat eden Y kuşağı (Demiral ve Sezgin, 2025), açık alan rekreasyon faaliyetlerine (kamp yapma, doğa yürüyüşü gibi) de daha yüksek katılım göstermektedir (Pennington-Gray ve Blair, 2010). Bunun nedeni, Y kuşağının önceki zamanlardan daha fazla boş zaman ve rekreasyon faaliyetleri seçenekleri ile büyümesi olarak gösterilebilir (Stevens, Lathrop ve Bradish, 2005).

Amerika'da yapılan bir araştırmada on Y kuşağı üyesinden sekizinin konserler, festivaller, gösteri sanatları ve temalı sporlar gibi rekreasyonel etkinliklere katıldığı tespit edilmiştir (Kosolcharoen, 2014). Rekreasyon ve boş zaman faaliyetlerine katılmaya yönelik güçlü bir yönelim sergileyen Y kuşağı (Keating, 2000; Perez, 2008), yaşadıkları bu deneyimlerde genellikle sosyalleşmeyi üst sıralarda tutmaktadır (Galani ve Chalmers, 2002). Bu kuşakta doğanlar, unutulmaz deneyimler yaşamak için nadir gerçekleştirilen etkinliklere haz alma motivasyonu ile katılmaktadırlar (Davidson, 2008; Fields, 2008). Bu motivasyonun dışında Y kuşağı rekreasyon faaliyetlerine; değişim, kaçış ya da uzaklaşma (White, 2008), eğlence, eğitim (Rivera, Semrad ve Croes, 2015), sosyalleşme ve ortak bakış açılarına sahip insanlarla birlikte olmak için de motive olmaktadır (Ramsay vd., 2017). Festivaller de Y kuşağının haz almak, rutinden kaçmak ve sosyalleşmek gibi amaçlarla katıldığı rekreatif etkinliklerden biridir. Bu kuşak, festivallerden aylar önce planlar yapmakta, festival kapsamında sunulan etkinliklere katılım sağlamakta, canlı müzik ve festival deneyimlerini sosyal medya platformlarında paylaşmaktadır (Nielsen, 2017).

2.4. Eskişehir Kahve Festivali

Son yıllarda kahve kültürünün küresel ölçekte yaygınlaşmasına paralel olarak kahve festivalleri de birçok ülkede düzenlenen kayda değer etkinlikler haline gelmiştir. Kahveye ilişkin tadım etkinliklerini, seminerleri, atölye çalışmalarını, çeşitli sosyal aktiviteleri ve konserleri içeren bu festivaller; sektör profesyonellerini, kahve tüketicilerini ve etkinlik katılımcılarını bir araya getiren önemli birer etkinlik turizmi niteliği taşımaktadır. Türkiye'de de son yıllarda farklı şehirlerde düzenlenen kahve festivallerinin sayısı artmıştır. Bu ulusal gelişimin bir parçası olarak Eskişehir, gerek sahip olduğu dinamik genç nüfus, gerekse gelişmiş kahve kültürü ile Türkiye'deki en dikkat çekici ve organizasyonel açıdan en kapsamlı festivallerden birine ev sahipliği yapmaktadır. Bu yönüyle Eskişehir Kahve Festivali katılımcı sayısı, etkinlik çeşitliliği ve organizasyon kapsamı bakımından öne çıkan festivallerden biri konumundadır.

Eskişehir'de düzenlenen ilk Eskişehir Kahve Festivali, 2017 yılında Anadolu Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleştirilmiştir. Daha sonra ise festival organizasyonu özel girişim

kapsamında sürdürülmüş ve etkinlik 2021 yılından itibaren düzenli olarak devam etmiştir. Festival organizatörü, düzenledikleri ilk Eskişehir Kahve Festivali'ne ilişkin süreci şu şekilde açıklamıştır:

> "Düzenlediğimiz kahve festivali Eskişehir'deki ilk kahve festivali değil. Bundan dört yıl önce Anadolu Üniversitesi'nde bir festival yapıldı. Bu festival ise firmasal bazda geniş katılım sağlanması, seminer ve workshoplar düzenlenmesi ve açık alanda konserlerin de olması yönüyle geniş çaplı bir etkinlikti. Bunlardan dolayı ilkinden ayrılıyor… Organizasyonun arkasında katılımcı firmalarımız ve bireysel katılımcılarımız vardı. Yani onlar stant için ücret ödediler ve bilet satın aldılar. Sponsorlarımız da vardı ama büyük bir sermaye desteğiyle yapılmış bir şey değil, kendi imkânlarımızla şirket bünyesinde yaptığımız bir etkinlik. Bu fikrin nasıl ortaya çıktığı konusunda… Eskişehir dinamiklerinin bunu kaldırabileceğini gördük. Eskişehir bölgeye baktığımız zaman metrekareye en çok kahveci düşen şehirlerden biridir. Eskişehir'in sosyal yapısı buna çok müsait, insanlar sıkış tepiş oturmayı seviyor, kasıntı değil rahat ortamlar, tabi bunlarla birlikte kahve kültürü Eskişehir'de çok hızlı bir şekilde ilerliyor. Aslında bu etkinliği pandemi başlamadan yapmayı düşünüyorduk tarihleri de açıklamıştık ama pandemi ile yasaklar gelince ertelendi. Daha sonra tekrar tarih açıkladık, 15 gün kala o da ertelendi. Yani, iki kez mücbir sebeplerden dolayı ertelenmiş, üçüncü denemesinde yapılabilmiş bir organizasyon… Şimdi Eskişehir'de ilk defa böyle bir etkinlik yapacaksınız, sadece ücretsiz kahve içmek ve bunu deneyimlemek için oraya ne kadar kişi geleceğinden emin olamıyorsunuz. O zaman kitleleri oraya çekecek, kahve firmalarını tanıtıp onların müşterisi olmalarını sağlayabileceğimiz farklı aktiviteler de olmalı. Bunların en başında da konser geliyor. Çünkü amaç orada işin sonunda eğlenmekti. Herkese hitap eden isimler vardı. İlk gün rap günüydü, ikinci ve üçüncü gün daha yavaş müziklerle daha yaş ortalamasını yükselten günlerdi. Burada önemli bir husus; bu tür etkinliklerin mümkün mertebe aynı tarihe denk getirilmemesidir. Aynı tarihe denk gelirse katılımcı firmalarla seminer ya da workshop verecek sektör profesyonellerini bölmüş olursunuz. Başka festivale giden kahve uzmanı ya da firma diğer festivale gidemiyor. Katılımcı firmaların yarısına yakını şehir dışından geldi. Eskişehir'den 17-18 tane katılımcı firma vardı. Şehir dışından gelen firmaların amacı hem kendi içlerindeki kahve idealizmini gerçekleştirmek, gelip buralarda kahveyi anlatmak, lezzetlerini tattırmak hem de marka bilinirliklerine katkı sağlamaktı. Buraya gelen ve stant açan hiçbir firmanın bize para ödedikleri halde ticari bir kaygısı yoktu. Çünkü orası, onlar için bir fuar ve aynı zamanda bir reklam, piar alanı. Bize para ödediler, stant yaptırdılar, belki başka malzeme, ekipman kiraladılar ama hiçbiri ben parayı çıkarayım kaygısıyla gelmedi. Hepsi ticari olarak bakıldığında zarar etti. Zarar edeceklerini biliyorlardı, zaten kar etmek için gelmediler… Nicelik olarak bakıldığı zaman Türkiye'deki ilk beş festivalden biri diyebilirim. Üç günün sonunda 6000 civarında katılım oldu. Yaş sınırı olan ve alkollü bir organizasyon değildi, 7'den 70'e katılım oldu. 36 workshop olmasını planlamıştık, ancak alanda teknik bir aksaklık yaşadık. Bu aksaklığa rağmen 20 tane seminer ya da workshop olmuştur. Farklı illerden gelen katılımcılar, tüm katılımcıların %10'unu oluşturmaktaydı. Geleneksel hale getirsek bu oran maksimum %15 olur. Kahveye yönelik içerikler paylaşan çok sayıda içerik üreticisi dediğimiz influencerlar geldi. Hedefimiz seneye ikincisini yapıp bunu geleneksel

hale getirmek. Buradaki amaç Eskişehir'de kahve kültürünün gelişimini göstermek ve Eskişehir'in kahve sektöründe önde gelen şehirlerden biri olduğunu Türkiye'ye göstermektir. Bunun da bir aksilik olmazsa sürdürülebilirliğini sağlamayı planlıyoruz (Festival düzenleyicisi, yüz yüze görüşme)".

3. YÖNTEM

Bu bölümde, Y kuşağının rekreasyonel etkinlikler kapsamındaki festivale katılım motivasyonlarını belirlemeye yönelik olarak çalışmanın evren ve örnekleminin açıklanmasının ardından; veri toplama tekniği ve süreci ile birlikte verilerin analizi de ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

3.1. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini, deneyim odaklı etkinlikleri tercih eden, bu etkinliklere ev sahipliği yapan yerli ve yabancı destinasyonların ziyaret edilmesiyle oldukça ilgili olan, anı yaşayan ve yaşadığı anı sevdikleri ile paylaşan Y kuşağı oluşturmaktadır. Zaman, maliyet ve verilerin analizi gibi unsurlar nedeniyle evrenin tamamına ulaşılması zor olduğu durumlarda örneklemeden faydalanılmaktadır. Bu çalışmada, olasılığa dayanmayan örnekleme tekniklerinden biri olan amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Amaçlı örneklemede, evreni temsil edeceği düşünülen küme, belirli özellikleri nedeni ile araştırmacı kararı ile evrenden seçilmektedir (Coşkun, Altunışık ve Yıldırım, 2019). Dolayısıyla çalışmanın örneklemini Eskişehir Kahve Festivali'ne katılan Y kuşağı üyeleri oluşturmaktadır.

3.2. Veri Toplama Aracının Oluşturulması

Çalışmada, veri toplamak için anket tekniğinden yararlanılmıştır. Katılımcılardan elde edilecek verilerin toplandığı anket formu, festival ve etkinlik motivasyonu çalışmalarında (Uysal, Gahan ve Martin, 1993; Park, Reisinger ve Kang, 2008) kullanılan ölçek ifadelerinin bu çalışmaya uyarlanması sonucunda oluşturulmuştur. Uyarlanan ölçek ifadeleri için rekreasyon, etkinlik pazarlaması ve gastronomi alanlarında uzman olan ve her alandan üç kişi olmak üzere toplamda dokuz uzmandan görüş alınmıştır. Alınan görüşler doğrultusunda gerekli düzenlemelerin yapıldığı soru formuna son hali verilmiştir. Anket formu iki bölümden oluşmakta; ilk bölümde, katılımcıların kişisel bilgilerine ilişkin 11 adet soru, ikinci bölümde ise katılımcıların festival motivasyonlarını belirlemeye yönelik 1 (Hiç katılmıyorum) ile 5 (Tamamen katılıyorum) arasında değişen 5'li Likert Tipi ölçek ile derecelendirilen 29 ifade bulunmaktadır.

3.3. Veri Toplama Süreci ve Verilerin Analizi

Verilerin toplanabilmesi için etik kurul izni almak üzere Anadolu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'na başvurulmuştur. Bu kurulun 26.10.2021 tarihli ve 187977 protokol numaralı kararı ile etik kurul izni alınmıştır. Veriler Eskişehir Kahve Festivali'ne katılan 311 Y kuşağı temsilcisinden elde edilmiştir. Jöreskog ve Sörbom (1996) örneklem sayısının, ölçekte yer alan değişken sayısının 10 katı olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Buna göre çalışmada kullanılan ölçekte 29

madde bulunması ve 290 katılımcıdan veri toplanması yeterli olsa da toplanan verilerde geçersiz veri veya aykırı değer gibi olası veri sorunlarının oluşabileceği göz önüne alınarak örneklem sayısı 300'ün üzerinde tutulmuştur. Elde edilen verilere öncelikle Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA), daha sonra ise Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır. AFA, SPSS 24.0 programı ile, DFA ise AMOS 24.0 istatistik paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada AFA ve DFA aynı veri seti üzerinde gerçekleştirilmiş, veriler ikiye bölünmemiştir. Bunun temel gerekçesi, mevcut örneklem büyüklüğünün (N=311) bölünmesi durumunda, her bir alt örneklemde faktör yapısının kararlılığının (stability) azalması ve her iki analiz için istatistiksel gücün (statistical power) zayıflama olasılığının bulunmasıdır. Nitekim faktör analizinde örneklem büyüklüğü ve faktör yüklerinin büyüklüğünün, faktör yapısının tekrarlanabilirliği ve kararlılığı üzerinde belirleyici olduğu alanyazında vurgulanmaktadır (Guadagnoli ve Velicer, 1988; Costello ve Osborne, 2005). Ayrıca Doğan vd. (2017), özellikle 500'ün altındaki örneklemlerde verinin ikiye bölünerek AFA ve DFA uygulanmasının yanlı sonuçlara neden olacağından, küçük örneklemlerde verilerin ikiye bölünmemesi gerektiğini tespit etmişlerdir. Diğer taraftan, aynı veri seti üzerinde gerçekleştirilen analizlerde DFA uyum indekslerinin, AFA'ya kıyasla daha kısıtlayıcı bir modelleme yaklaşımı benimsemesi ve bazı düşük faktör yüklerinin sıfır olarak sınanması nedeniyle görece daha düşük değerler alabilmesi, analizlerin geçerliliğini zayıflatan bir durumdan ziyade, DFA'nın metodolojik doğasından kaynaklanan ve alanyazında kabul gören bir özelliktir (Van Prooijen ve Van der Kloot, 2001).

4. BULGULAR

Çalışma amacı kapsamında toplanan verilerden, istatistiksel çözümlemeler aracılığıyla bulgular elde edilmiştir. Bulguların sunuluşunda öncelikle katılımcıların demografik özellikleri ve festivale katılmalarına ilişkin istatistiksel dağılıma yer verilmiştir. Daha sonra ise anket formunun son kısmını oluşturan festivale katılma motivasyonları ile ilgili ifadelerin AFA ve DFA bulguları sunulmuştur. Demografik verilere göre katılımcıların; yaş, cinsiyet, eğitim, çalışma ve gelir durumu değişkenlerine ait dağılımlar Tablo 2'de verilmiştir. Buna göre; katılımcıların çoğu (%61,7) 21-25 yaş aralığındaki bireylerden oluşmaktadır. Büyük bir çoğunluğu kadınlardan oluşan katılımcıların %48,6'sı lisans mezunudur. Hali hazırda öğrenciliği devam eden ise %42,8 katılımcı bulunmaktadır. Katılımcıların %26,7'sinin gelir durumu 4001 TL-6000 TL arasındadır ve %91,3'ü bekârdır.

Tablo 2. Festival Katılımcılarının Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

N=311	**f**	**(%)**		**f**	**(%)**
Yaş			**Çalışma Durumu**		
21-25	192	61,7	Kamu	50	16,1

26-30	66	21,2	Özel Sektör	79	25,4
31-35	38	12,2	Kendi işimi yapıyorum	19	6,1
36-41	15	4,8	Çalışmıyorum/İşsizim	30	9,6
Cinsiyet			Öğrenciyim	133	42,8
Kadın	193	62,1	**Gelir Durumu**		
Erkek	118	37,9	0-2000 TL	28	9,0
Eğitim Durumu			2001-4000 TL	54	17,4
Ortaokul	3	1,0	4001-6000 TL	83	26,7
Lise	92	29,6	6001- 8000 TL	71	22,8
Ön Lisans	23	7,4	8000 TL üzeri	75	24,1
Lisans	151	48,6	**Medeni Durum**		
Yüksek Lisans	31	10,0	Evli	27	8,7
Doktora	11	3,5	Bekâr	284	91,3

Katılımcıların, festival katılımlarına ilişkin verdikleri yanıtların analiz edilmesi sonucunda ulaşılan bulgular, Tablo 3'te sunulmuştur. Bu tablodan katılımcıların çoğunun (%77,2), festivale bir gün ve arkadaşlarıyla (%59,2) katıldıkları görülmektedir. Katılımın en fazla olduğu il (%71,1), festivalin gerçekleştiği Eskişehir ilidir. Bu bulguya paralel olarak çoğu katılımcı (%72,7) kendi evinde konaklamaktadır. Diğer şehirlerden gelenler ise büyük bir çoğunlukla arkadaşlarının evlerinde (%10,3) ve günübirlik evlerde (%9,3) konaklamayı tercih etmişlerdir. Festival katılımcılarının önemli bir bölümü (%88,7), festivale tekrar katılmak istemektedir.

Tablo 3. Festival Katılımına İlişkin Bulgular

N=311	**f**	**(%)**		**f**	**(%)**
Festivale Katılma Süresi			**Katıldığı İl**		
1 gün	240	77,2	Eskişehir	221	71,1
2 gün	24	7,7	Ankara	18	5,8
3 gün	47	15,1	İstanbul	16	5,1
Kiminle Katıldığı			Kütahya	10	3,2
Yalnız	26	8,4	Bursa	9	2,9
Arkadaş	184	59,2	Diğer	37	11,9
Kız/erkek arkadaş	59	19,0	**Konaklama Türü**		
Aile	39	12,5	Kendi evi	226	72,7

İş arkadaşı	3	1,0	Otel	17	5,5
Tekrar Katılma İsteği			Apart/ Günlük kiralık ev	5	1,6
Evet	276	88,7	Arkadaş evi	32	10,3
Hayır	29	9,3	Günübirlik	29	9,3
Kararsızım	6	1,9	Akraba evi	2	,6

Anket formunun son kısmında 29 adet 5'li Likert ölçek maddesi yer almaktadır. Bu ölçek ile toplanan verilere AFA uygulanmadan önce, veri yapısının faktör analizi için uygun olup olmadığı ve ölçeğin güvenilirlik değeri kontrol edilmiştir. Veri yapısının faktör analizine uygunluğu Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değeri aracılığıyla bulunmaktadır. KMO değerinin 0,50'in üzerinde olması istenilmekle birlikte (Malhotra, 2010), bu değerin 0,80 ile 0,90 aralığında yer alması çok iyi bir düzey olarak kabul edilmektedir (Field, 2009). Bu çalışmada KMO değerinin 0,81 olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle veri setinin faktör analizine uygunluğu, çok iyi kabul edilen sınırlar arasındadır. Ayrıca Bartlett Küresellik Testi, değişkenler arasında anlamlı ilişki olup olmadığını sınamakta ve test sonucunun anlamlı çıkması ($p < .05$), verinin faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2014). Bu doğrultuda çalışmada elde edilen Bartlett testi anlamlılık değeri $p < .001$ olarak saptanmıştır (SPSS çıktısında bu değer .000 olarak raporlanmaktadır). Ölçeğin güvenilirlik değeri ise diğer katsayılara kıyasla genel güvenilirlik yapısını en iyi temsil eden Cronbach's Alpha katsayıları (Terzi, 2017) hesaplanarak bulunmuştur. Bu katsayı 0,60–0,80 aralığında ise ölçek oldukça güvenilir kabul edilirken; katsayının 0,80-1,00 aralığında olması ise ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu işaret etmektedir (Lorcu, 2015). Ölçeğin tamamı için Cronbach's Alpha katsayısının 0,88 olduğu tespit edilmiş, bu nedenle ölçeğin güvenilirliğinin yüksek derecede olduğu kabul edilmiştir. Tüm bu hazırlık süreçleri tamamlandıktan ve veri seti analiz edilebilir duruma geldikten sonra, AFA uygulanmıştır. AFA sonrasında 29 maddeli ölçek, 19 maddeye düşmüştür. Tablo 4'te AFA'ya ilişkin bulgular gösterilmiştir.

Tablo 4. Y Kuşağının Festivale Katılma Motivasyonlarına İlişkin AFA Bulguları

Faktörler ve İfadeler	Eigenvalue (özdeğer)	Açıklanan Varyans	Güvenilirlik katsayısı	Faktör Yükleri	Communalities (Faktöre Etki)
F1 Değişim	5.21	27.465	0.89		
D1				0.93	0.86
D2				0.88	0.81
D3				0.80	0.73
D4				0.75	0.65

F2 Tadım	3.29	17.341	0.83		
T1				0.90	0.81
T2				0.85	0.75
T3				0.82	0.73
F3 Etkinlik	1,80	9.496	0.82		
E1				0.97	0.91
E2				0.95	0.90
E3				0.51	0.50
F4 Uzmanlarla İletişim	1.28	6.773	0.76		
Uİ1				0.81	0.64
Uİ2				0.78	0.77
Uİ3				0.77	0.67
F5 Eğlence	1.18	6.232	0.77		
EĞ1				0.87	0.77
EĞ2				0.85	0.74
EĞ3				0.65	0.58
F6 Haz/Sosyal Statü	1.02	5.380	0.70		
HSS1				0.82	0.66
HSS2				0.67	0.65
HSS3				0.66	0.60
KMO: *.816*	***Bartlett's Sphericity Test:*** *.000*				

Yukarıda yer alan Tablo 4'ten görüldüğü üzere AFA sonucunda "Değişim", "Tadım", "Etkinlik", "Uzmanlarla İletişim", "Eğlence" ve "Haz/Sosyal Statü" olmak üzere altı faktör ortaya çıkarılmıştır. Bu altı faktörlü yapı, toplam varyansın %72,688'ini açıklamaktadır. Faktör sayısını belirlemek amacıyla kullanılan ve 1'in üzerinde olması istenilen eigenvalue (öz değer) katsayısı arttıkça faktörün açıkladığı varyans da artmaktadır (Tabachnick ve Fidell, 2001). Standartlaştırılmış regresyon ağırlıklarını ifade eden faktör yükleri (Fontaine, 2005) ise gizli ve gözlenen değişkenler arasındaki ilişkilere verilen addır. İlk faktörü (değişim) oluşturan dört değişkenin faktör yükleri 0.93 ile 0.75 aralığındadır ve faktörün güvenilirliği 0.89'dur. Tadım adlı ikinci faktörde yer alan üç

değişkenin faktör yükleri 0.90 ile 0.82 arasında olup, faktörün güvenilirlik değeri 0.83'tür. Güvenilirlik değeri 0.82 olan etkinlik faktörünün değişkenlerinin faktör yükleri 0.97 ile 0.51 aralığındadır. Dördüncü faktör olan uzmanlarla iletişim faktöründe yer alan üç maddenin faktör yükleri 0.81 ile 0.77 arasında değişmekte ve güvenilirlik katsayısı 0.76'dır. Faktör yükleri 0.87-0.65 arasında değişen ve üç maddeden oluşan eğlence faktörünün güvenilirliği 0.77 olarak hesaplanmıştır. Altıncı faktörün (haz/sosyal statü) güvenilirliği 0.70'tir ve maddelerinin faktör yükleri 0.82 ile 0.66 arasındadır. Harrington (2009), faktör yüklerinin 0,30'un altında olmaması gerektiğini, 0,71 ve üzerinde olmasının ise mükemmel olarak değerlendirildiğini ifade etmiştir. Bu açıklama doğrultusunda çalışmada AFA ile ortaya çıkan tüm faktör yüklerinin kabul edilebilir, 15'inin ise mükemmel olduğu görülmektedir. AFA sonrasında ölçeğin geçerliliğini sağlamak amacıyla DFA yapılmış ve buna ilişkin sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Y Kuşağının Festivale Katılma Motivasyonlarına İlişkin DFA Bulguları

Kod	Faktörler ve İfadeler	Standardize Edilmiş Faktör Yük Değerleri	t Değeri	CR	AVE
D	**Değişim**			0,899	0,692
D1	Hafta sonumu değerlendirmek için katıldım	,91			
D2	Boş zamanımı değerlendirmek için katıldım	,88	22,687		
D3	Açık havada vakit geçirmek için katıldım	,80	18,692		
D4	Günlük rutinimden kaçmak için katıldım	,71	15,267		
T	**Tadım**			0,840	0,638
T1	Kaliteli bir kahve deneyimi için katıldım	,87			
T2	Kahve tadımı yapmak için katıldım	,78	14,083		
T3	Kahveye ilgim olduğu için katıldım	,73	13,372		
E	**Etkinlik**			0,846	0,664
E1	Sevdiğim sanatçıları dinlemek için katıldım	,92			
E2	Ünlü sanatçıları dinlemek için katıldım	,94	20,416		
E3	Birden çok etkinlik olduğu için katıldım	,48	9,107		
Uİ	**Uzmanlarla İletişim**			0,780	0,551
Uİ1	Stant açan işletmelerle iletişim kurmak için katıldım	,55			
Uİ2	Kahve uzmanlarıyla tanışmak için katıldım	,91	9,028		

Uİ3	Workshoplardan faydalanmak için katıldım	,72	9,007		
EG	**Eğlence**			0,783	0,549
EG1	Festival atmosferinden keyif aldığım için katıldım	,80			
EG2	Özel etkinliklerden hoşlandığım için katıldım	,79	12,250		
EG3	Eğlenmek için katıldım	,61	10,005		
HSS	**Haz/Sosyal Statü**			0,701	0,442
HSS1	Merakımı gidermek için katıldım	,56			
HSS2	Essiz bir deneyim yasamak için katıldım	,74	8,328		
HSS3	Yaşadığım deneyimi çevremdeki insanlarla paylaşmak için katıldım	,67	8,013		

DFA sonucunda, faktör yüklerinin tümünün kabul edilebilir seviyenin üzerinde oldukları, Tablo 5'ten görülmektedir. Ölçekteki değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar verip vermedikleri ise t-değeri ile ortaya koyulmaktadır. Bu değer, 2,56'nın üzerinde olduğunda 0,01 düzeyinde anlamlıdır (Çokluk vd., 2014). DFA'da yer alan tüm değişkenlerin t değerlerinin 0,01 düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, güvenirlik analizleri olarak adlandırılan ve ölçeğin iç tutarlılığının hesaplanmasında kullanılan; Birleşik Güvenirlik (CR) değerinin 0,70'i, Hesaplanan Ortalama Varyans (AVE) değerinin ise 0,50'yi aşması beklenmektedir. DFA'da değişkenlerin CR değerlerinin tümünün 0,70 üzerinde olduğu, AVE değerlerinin ise yalnızca birinin 0,50'nin altında kaldığı görülmektedir. Ancak Fornell ve Larcker (1981), CR değeri 0,70'in üzerinde ise 0,50'nin altında AVE değerine sahip boyutların da güvenilir kabul edildiğini belirtmişlerdir. Bunlara ek olarak yapının geçerliliğini sınamak amacıyla uyum indekslerinden yararlanılmıştır (Tablo 6).

Tablo 6. Y Kuşağının Festivale Katılma Motivasyonlarına İlişkin DFA Uyum İndeksi Değerleri

Ölçüm (Uyum İstatistiği)	**İyi Uyum**	**Kabul Edilebilir Uyum**	**DFA Uyum Değerleri**
X^2/df	≤ 3	≤ 4-5	1,769
RMSEA	≤ 0,05	0,06-0,08	0,05
CFI	> 0,95	0,94-0,90	0,96
TLI	≥ 0,95	0,94-0,90	0,95
GFI	≥ 0,90	0,89-0,85	0,92

SRMR*	< 0,05	< 0,08	0,06

Yapı geçerliliğine yönelik yapılan çalışmalarda, çeşitli uyum indekslerinden yararlanıldığı görülmekle birlikte bunlardan bazıları sıklıkla kullanılmaktadır. Bu indeksler; X^2/df (ki-kare testi), RMSEA (yaklaşık hataların ortalama karekökü), CFI (karşılaştırmalı uyum indeksi), TLI (Tucker-Lewis indeksi), SRMR (standardize edilmiş artık ortalamaların karekökü) ve Mc (McDonald's Centrality testi) olarak sıralanabilir. Çalışmada, DFA için AMOS yazılımı kullanılması nedeniyle başka bir yazılımda hesaplanan Mc değeri yerine, yapı geçerliliği analizlerinde sıklıkla başvurulan ve geleneksel uyum indekslerinden biri olan GFI değeri incelenmiştir. Tüm bu uyum indekslerin iyi ve kabul edilebilir değerleri (Çokluk vd., 2014; Kline, 2005; Jöreskog ve Sörbom, 1993; Sümer, 2000; Hu ve Bentler, 1999; Brown, 2006; Meydan ve Şeşen, 2011) Tablo 6'da verilmiştir. Buna göre SRMR'nin kabul edilebilir değeri, diğer indekslerin tamamının ise iyi uyum değerlerini sağladığı görülmektedir. Y kuşağının festivale katılma motivasyonlarına ilişkin faktör yapısı Şekil 1'de sunulmuştur. Ayrıca faktörlerin yapısal olarak birbirinden ayrışma düzeyini belirlemek amacıyla Fornell-Larcker (1981) kriterinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda her bir faktörün AVE değerinin karekökü ile faktörler arası korelasyon katsayıları karşılaştırılarak ayırt edici geçerlilik test edilmiştir (Tablo 7).

Tablo 7. Faktörler Arası Korelasyonlar ve Ayırt Edici Geçerlilik (Fornell-Larcker Kriteri)

Faktörler	CR	AVE	1	2	3	4	5	6
1. Değişim	,899	,692	**,832**					
2. Tadım	,840	,638	,027	**,799**				
3. Etkinlik	,846	,664	,298***	-,223***	**,815**			
4. Uzmanlarla İletişim	,780	,551	-,011	,469***	-,050	**,742**		
5. Eğlence	,783	,549	,500***	,019	,422***	,121	**,741**	
6. Haz/Sosyal Statü	,701	,442	,530***	,223**	,296***	,374***	,569***	**,665**

**Tabloda koyu olarak gösterilen değerler AVE kareköklerine aittir. Diğer hücrelerde sunulan katsayılar ise faktörler arasındaki istatistiksel ilişkileri (korelasyonları) ifade etmektedir.*
***p < 0,001; **p < 0,01.

Tablo 7 incelendiğinde, AVE değerlerinin kareköklerinin, ilgili faktörlerin diğer faktörlerle olan korelasyon katsayılarından daha yüksek olduğu görülmektedir. En düşük √AVE değerine sahip olan Haz/Sosyal Statü faktörünün (0,665), en yüksek korelasyonunu Eğlence faktörü ile (0,569) sergilemesine rağmen, söz konusu korelasyon değerinin √AVE'nin altında kalması, ilgili boyutun ayırt edici geçerlilik koşulunu karşıladığını göstermektedir. Bu doğrultuda, faktörler arası korelasyon katsayılarının

√AVE değerlerine kıyasla daha düşük olması, çalışmada yer alan tüm boyutların istatistiksel olarak birbirinden ayrıştığını ve ayırt edici geçerliliğin sağlandığını doğrulamaktadır.

Katılımcıların algı düzeylerini yorumlamak amacıyla puan aralığı hesaplama yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda, Tekin (2019) tarafından önerilen ölçek aralığının kategori sayısına bölünmesiyle (aralık katsayısı = 0,80) elde edilen sınıflama esas alınmıştır. Bu hesaplamaya göre ortalama değerler; çok düşük (1,00-1,80), düşük (1,81-2,60), orta (2,61-3,40), yüksek (3,41-4,20) ve çok yüksek (4,21-5,00) düzeyleri ifade etmektedir (Tablo 8).

Tablo 8. Değişkenlere İlişkin Algı Düzeyleri ve Sıralaması

Sıra	Değişkenler	N	Ortalama ($\bar{X}$)	Std. Sapma (Ss)	Algı Düzeyi
1	Tadım	311	4,43	0,828	Çok Yüksek
2	Eğlence	311	4,11	0,948	Yüksek
3	Değişim	311	3,78	1,182	Yüksek
4	Haz/Sosyal Statü	311	3,47	1,068	Yüksek
5	Etkinlik	311	3,41	1,254	Yüksek
6	Uzmanlarla İletişim	311	3,04	1,182	Orta

Algı düzeylerinden elde edilen bulgulara göre, katılımcıların en baskın motivasyon kaynağının **"**Tadım" ($\bar{X}$=4,43) olduğu belirlenmiştir. Bu değişkeni sırasıyla "Eğlence" ($\bar{X}$=4,11) ve "Değişim" ($\bar{X}$=3,78) boyutları takip etmektedir. Puanların aritmetik ortalamalarına göre "Tadım" boyutu "çok yüksek"; "Eğlence" ve "Değişim" boyutları ise "yüksek" algı düzeyindedir. Bu bulgular, Y kuşağının Eskişehir Kahve Festivali'ne katılımındaki temel motivasyonun gastronomik bir deneyim yaşamak olduğunu; bunun ardından festivali bir eğlence aracı ve günlük rutinden uzaklaşma fırsatı olarak algıladıklarını göstermektedir. Diğer taraftan, "Haz/Sosyal Statü" ($\bar{X}$=3,47) ile "Etkinlik" ($\bar{X}$=3,41) değişkenlerinin de "yüksek" düzeyde çıkması, festivalin kapsadığı program içeriği ve sağladığı sosyal prestij unsurlarının da katılımcılar nezdinde kayda değer bir karşılık bulduğunu göstermektedir.

Standart sapma değerlerine bakıldığında, en belirgin görüş ayrılığının "Etkinlik" boyutunda ortaya çıktığı görülmektedir (Ss=1,254). Bu bulgu, festival aktivitelerine yönelik katılımcı algılarının diğer motivasyonlara göre daha heterojen bir dağılım gösterdiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, "Uzmanlarla İletişim" motivasyonunun ($\bar{X}$=3,04) "orta" düzeyde kaldığı ve katılımcıları festivale çekme açısından diğer motivasyonlara kıyasla görece daha sınırlı bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu

durum, Y kuşağının uzman bilgisinden ziyade deneyim ve eğlence odaklı unsurları daha öncelikli gördüklerine işaret etmektedir.

5. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Festivaller, destinasyon pazarlaması açısından deneyim temelli ürün çeşitliliği sunan ve farklı ziyaretçi segmentlerini destinasyona çekmede önemli rol oynayan etkinliklerdir. Özellikle deneyim odaklı tüketim eğilimleriyle öne çıkan Y kuşağı, tematik festivallerin temel hedef kitlelerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda son yıllarda belirli temalar etrafında kurgulanan festivaller arasında kahve temalı etkinliklerin giderek yaygınlaştığı görülmektedir. Bu durumun temel nedenleri arasında; günümüzde kahvenin, bireylerin günlük rutininde önemli bir rol oynaması ve dünya genelinde en fazla tercih edilen içecekler arasında yer alması gösterilebilir. Türkiye'de ise Türk kahvesinin geleneksel tüketiminin yanı sıra filtre kahve ve espresso bazlı kahve türleri gibi farklı kahve çeşitlerine olan ilgi giderek artmaktadır. Dolayısıyla kahvenin bu denli geniş bir kitle tarafından sevilmesi ve günlük yaşamın bir parçası haline gelmesi, ülke genelinde çeşitli kahve festivallerinin düzenlenmesine ve bu festivallerin yoğun ilgi görmesine olanak tanımaktadır. Türkiye'nin farklı şehirlerinde gerçekleştirilen kahve festivalleri, kahve tadım stantları, bilgilendirici paneller ve sanatçıların sahne performansları gibi zengin içerikleriyle ön plana çıkmakta ve katılımcılara çeşitli deneyim fırsatları sunmaktadır. Bu kapsamda düzenlenen festivallerden biri de Eskişehir Kahve Festivali'dir. Her ne kadar bu festivalin ana teması kahve olsa da, katılımcıları festivale katılmaya motive eden farklı unsurlar bulunmaktadır. Nitekim Blesic vd. (2014) de festivallerin türü, teması, içeriği, amaçları ve ziyaretçi segmentine göre farklılaştığını, bu nedenle katılım motivasyonlarının da değişiklik gösterdiğini ifade etmişlerdir. Bu doğrultuda, bu çalışmada yalnızca Y kuşağına odaklanılarak, Eskişehir Kahve Festivali özelinde Y kuşağının festival katılım motivasyonlarının ortaya koyulması amaçlanmıştır.

Gerçekleştirilen analizler sonucunda Y kuşağının kahve festivaline katılma motivasyonları; değişim, tadım, etkinlik, uzmanlarla iletişim, eğlence ve haz/sosyal statü olmak üzere altı başlık altında toplanmıştır. Elde edilen aritmetik ortalamalar incelendiğinde ise katılımcıların en baskın motivasyon kaynağının "tadım" (çok yüksek) olduğu, bunu sırasıyla eğlence ve değişim boyutlarının takip ettiği görülmektedir. Buna karşın, 'uzmanlarla iletişim' boyutu en düşük (orta) algı düzeyinde kalarak Y kuşağını festivale katılmayı motive eden görece en zayıf unsur olarak saptanmıştır. "Değişim" motivasyonu, alanyazındaki daha önce farklı festival türleri üzerine yapılan neredeyse tüm çalışmalarda öne çıkan "kaçış", "yenilik" ve "yenilenme" motivasyonları ile örtüşmektedir (Ralston ve Crompton, 1988; Formica ve Uysal 1996; Crompton ve Mckay 1997; Yu ve Yen, 2012; Çakıcı ve Yılmaz, 2017; Sezen ve Pekerşen, 2024; Kılıçarslan ve Kılıçarslan, 2025). Bir diğer motivasyon olan "tadım" ise yalnızca gastronomi temalı festivallerde belirginleşerek bu festivallere özgü bir nitelik taşımaktadır (Park vd., 2008; Gagić vd., 2013). "Etkinlik" motivasyonu ise festivalin özgün programı ve katılımcıları cezbeden içerikler bakımından Lee'nin (2000) "etkinlik çekicilikleri" ile Prentice ve Anderson'ın (2003) "festival atmosferi" motivasyonları ile uyumludur. Diğer yandan

"uzmanlarla iletişim" motivasyonu sınırlı sayıda çalışmada (Park vd., 2008) yer almaktadır. Bu nedenle bu motivasyon, uzmanların bilgi ve görüşlerine duyulan ilginin ön plana çıkması açısından görece özgün bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma kapsamında ortaya çıkarılan diğer bir motivasyon olan "eğlence" motivasyonunun, alanyazındaki sınırlı sayıdaki çalışmada (Formica ve Uysal, 1996; Van Zyl ve Botha, 2004; Evlivan ve Ardahan; 2021) yer alması dikkat çekicidir. Bu durum, araştırmacıların bu motivasyonu diğer katılım motivasyonları altında değerlendirdikleri ya da özellikle kültür temalı festivaller gibi katılımcıların eğlence motivasyonunu geri planda tuttukları veya dile getirmedikleri şeklinde açıklanabilir. Eğlence motivasyonuna benzer şekilde "haz/sosyal statü" motivasyonu da az sayıda çalışmada (Park vd., 2008; Kılıçhan ve Köşker, 2020) kendine yer bulmuştur.

Önceki araştırmalarda genellikle benzer motivasyonlar çerçevesinde ele alınan katılım nedenleri bu çalışmada, kahve temalı bir festival bağlamında Y kuşağının değerleri ve eğilimleriyle yeniden yorumlanmıştır. Bu yönüyle çalışma, hem kahve temalı festival odağıyla hem de Y kuşağına yönelik bulgularıyla alanyazına özgün bir katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda "uzmanlarla iletişim" ve "sosyal statü" gibi alanyazında sınırlı yer bulan ancak Y kuşağının karar alma dinamiklerinde etkili olabilecek görece yeni ve çağdaş motivasyon unsurları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca "tadım" gibi içerik temelli motivasyonların her festivalde doğrudan yer almasa da deneyim ekonomisinin şekillendirdiği yeni nesil festivallerde ön plana çıkması, mevcut motivasyon kuramlarının duyusal deneyim boyutlarını kapsayıcı şekilde yeniden ele alınmasını gerektirmektedir.

Çalışmanın sonuçları etkinlik planlayıcıları, kahve firmaları ve destinasyon yöneticileri için de doğrudan uygulanabilir çıktılar sunmaktadır. Bunlardan ilki Y kuşağını festivale katılmaya motive eden unsurlar arasında öne çıkan "değişim" ve "etkinlik" motivasyonları ile ilgilidir. Bu motivasyonlar, festivallerde yenilikçi ve interaktif etkinliklere ağırlık verilmesi gerektiğini göstermektedir. "Uzmanlarla iletişim" motivasyonu ile ilgili olarak "uzmana sor" alanları ya da danışma noktaları kurularak katılımcıların kahveyle ilgili merak ettiklerini kahve uzmanlarına sormaları sağlanabilir. Böylece, kahve uzmanları ile doğrudan ve bireysel olarak iletişim kuran katılımcıların, uzmanlarla bağlantı kurma istekleri gerçekleştirilebilir. "Sosyal statü" motivasyonu için bu ihtiyacı doğrudan besleyecek ayrıcalıklı alanlar oluşturulabilir. Bunlara, belirli bir ücret ya da davetiye ile erişilebilen, özel tadım ve sunumların yer aldığı VIP Deneyim Alanları/Premium Tadım Salonu gibi alanlar örnek gösterilebilir. Ayrıca bu kapsamda katılımcılara isimli kupalar, barista deneyim sertifikaları ya da VIP festival rozetleri gibi kişiselleştirilmiş festival kitleri, rozetler ve sertifikalar verilebilir. Böylece katılımcıların aidiyet ve ayrıcalık duygularına hitap edilerek kişisel olarak öne çıkmaları sağlanarak sosyal statü motivasyonları desteklenebilir. Dolayısıyla farklılaştırılmış hizmetlerin de geliştirilmesi sağlanabilir. "Tadım" motivasyonu için katılımcılardan, çeşitli kahveler tadarak aroma ve asidite gibi niteliklerine göre kahve çekirdeğinin kökeni ve işleme yöntemini tahmin etmeleri istenilen tadım yarışmaları düzenlenebilir ve doğru tahmin yapanlara ödül verilebilir. "Eğlence" motivasyonu için ise tüm festival alanına ipuçları

içeren QR kodlar yerleştirilerek katılımcıların bir bilgi oyunu oynamaları ya da her katılımcı için oluşturulan "kahve tutkunu kartı" ya da "kahve kaşif pasaportu" gibi adlar verilen dijital bir kart sayesinde katılımcıların alanda yaptıkları tadımlara ve katıldıkları etkinliklere göre puan toplanmaları sağlanabilir. Bu puanlar karşılığında katılımcılara dijital sertifikalar, rozetler, kahve temalı hediyeler ya da içerik paylaşımları gibi ödüller verilebilir. Bu önerilerin tümü festivale bağlılığı artıracak sürdürülebilir katılım stratejileri geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca destinasyon paydaşlarının kahve festivalleri ve benzeri niş etkinliklerle ürün çeşitliliği sağlaması, bölgenin marka imajını güçlendirecektir. Özellikle pandemi sonrası artan açık alan etkinliği talebiyle uyumlu olan bu tür festivaller, turizmdeki mevsimsellik baskısını azaltarak alternatif turizm çeşitliliğinin geliştirilmesine imkân tanıyacaktır.

Bu çalışmanın bağlamına özgü bazı sınırlılıklar söz konusudur. Bunlardan ilki, çalışmada yalnızca tek bir kahve festivaline odaklanılmasıdır. Türkiye'nin çeşitli illerinde düzenlenen kahve festivallerinde çalışmanın tekrarlanması ile bu çalışmada ortaya çıkarılan motivasyon boyutlarının tüm kahve festivalleri için genellenmesi sağlanabilir. Bir diğer sınırlılık ise gerek harcama güçleri bulunması gerek deneyim odaklı etkinlikleri tercih etmelerine rağmen örneklemin Y kuşağı üyelerinden oluşması nedeniyle diğer kuşaklara ait motivasyon farklılıkları kapsam dışı kalmıştır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda motivasyon unsurlarının zaman içindeki değişimini ortaya koyabilmek için boylamsal çalışmalar yapılabilir. Ayrıca kahve temalı festivallere katılma motivasyonlarının kuşaklar arası değişiklik gösterip göstermediğinin de araştırılması, alanyazına değerli bir katkı olacaktır. Son olarak, derinlemesine yapılacak nitel görüşmelerle nicel bulguların desteklenmesi, katılım motivasyonlarının hem bireysel hem de duygusal yönlerinin daha kapsamlı şekilde analiz edilmesini sağlayabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

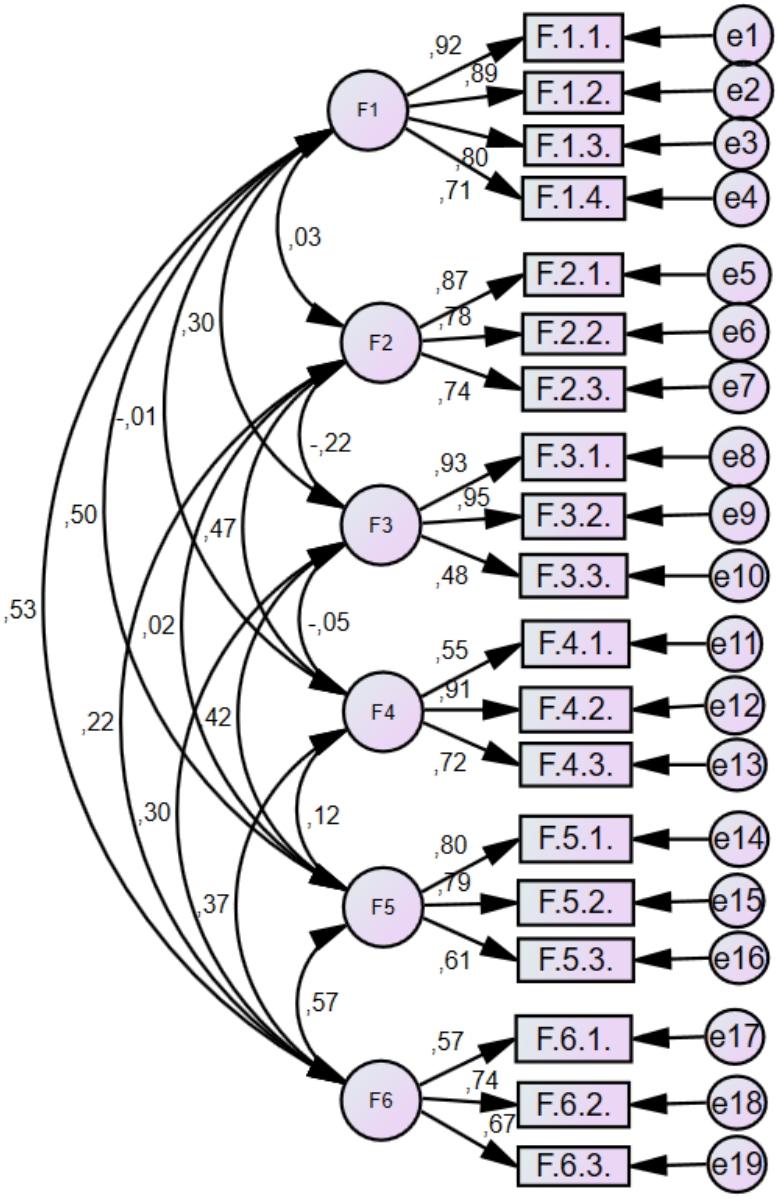
Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

Şekil 1. Y kuşağının festivale katılma motivasyonlarının faktör yapısı (standardize)

KAYNAKÇA

Adesiji, O. P., & Olajumoke, A. (2022). Attendees' motivation and emotional satisfaction of cultural festivals: A case study of Ojude Oba Festival, Ijebu-Ode, Nigeria. *International Journal of Cultural Management, 1*(1), 92-106.

Akkoç, T. (2024). Festivallerin sosyo-ekonomik sonuçlarının yerel halkın turizm desteğine etkisi. *GSI Journals Serie A: Advancements in Tourism Recreation and Sports Sciences*, *7*(1), 260-279.

Alshammari, F., Whaley, J., Hur, S., & Kim, Y. K. (2019). Gender differences in motivations to attend festivals in Saudi Arabia. *International Hospitality Review*, *33*(2), 126-141.

Berkup, S. B. (2014). Working with generations X and Y in generation Z period: Management of different generations in business life. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, *5*(19), 218-218.

Blesic, I., Pivac, T., Stamenkovic, I., Besermenji, S., & Mark-ovic, S. (2014). Investigation of visitor motivation ofthe Exit Music Festival (The Republic of Serbia). *Journal of Tourism, Studies and Resarch in Tourism*, 18, 8-15.

Brown, T. A. (2006). Confirmatory factor analysis for applied research. New York: The Guilford Press.

Büyük, Ö., & Kömürcü Sarıbaş, S. (2021). Açık alan rekreasyonu olarak geçmişten günümüze etkinlikler. Ü. Gaberli ve Y. Yenal (Ed.), *Açık ve kapalı alan rekreasyonu* içinde (ss. 213-237), Ankara: Nobel Yayıncılık.

Costello, A. B., & Osborne, J. W. (2005). Best practices in explor actices in exploratory factor analysis: Four recommendations for getting the most from your analysis. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, *10*(7), 1-9.

Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2019). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS uygulamalı* (10. baskı). Sakarya: Sakarya Kitabevi.

Crompton, J. L. (1979). Motivations for pleasure vacations. *Annals of Tourism Research*, *6*(4), 408–424.

Crompton, J. L., & McKay, S. L. (1997). Motives of visitors attending festival events. *Annals of Tourism Research*, *24*(2), 425–439.

Çakıcı, A. C., & Es Yılmaz, B. (2017). Clustering participants based on their motivations for attending 2013 Mersin international music festival within the scope of event tourism. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *19*(4), 683-704.

Çakır Keleş, M., & Demirdağ, Ş. A. (2019). Samsun yöresel ot yemekleri festivaline katılım motivasyonları. 4. Uluslararası Gastronomi Turizmi Araştırmaları Kongresi, 19-21 Eylül, Nevşehir, s. 223-226.

Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları* (3. baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Dann, G. (1981). Tourism motivations: Appraisals. *Annals of Tourism Research*, *8*(2), 189–219.

Davidson, R. (2008). What does Generation Y want from conferences and incentive programmes? Tourism Insights. Erişim adresi: https://gala.gre.ac.uk/id/eprint/5742/1/%28ITEM_5742%29_Davidson_INSIGHTS_-_GenY.pdf

Demiral, G. N., & Akkoç, T. (2022). Destinasyonlarda etkinlik yönetimi. O. Emir (Ed.), Destinasyon geliştirme ve örnek uygulamalar içinde (ss. 151-168). Ankara: Detay Yayıncılık.

Demiral, G. N., & Sezgin, E. (2025). Scale development and validation of Generation Y's travel purchasing behavior (GenYpurch). *Journal of Consumer Affairs*, *59*(2), 1-23.

Dewar, K., Meyer, D., & Li, W. M. (2001). Harbin, lanterns of ice, sculptures of snow. *Tourism Management*, *22*(5), 523–532.

Doğan, N., Soysal, S., & Karaman H. (2017). Aynı örnekleme açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi uygulanabilir mi? Ö. Demirel ve S. Dinçer (Ed.), *Küreselleşen dünyada eğitim* içinde (ss. 373-400). Ankara: Pegem Akademi.

Duran, E., & Hamarat, B. (2014). Festival attendees' motivations: The case of international Troia Festival. *International Journal of Event and Festival Management*, *5*(2), 146-163.

Eren, E. (2017). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi* (13. baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım.

Evlivan, İ., & Ardahan, F. (2021). Bireyleri bisiklet festivallerine katılmaya motive eden faktörler ölçeğinin geliştirilmesi ve Türk popülasyonu için geçerlilik güvenirliliğinin yapılması. *Journal of Global Sport and Education Research*, *4*(2), 15-35.

Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS*. London: SAGE Publications.

Fields, B. (2008). Marketing to Generation Y: What you can't afford not to know. Idea Marketers. Erişim adresi:https://startupnation.com/start-your-business/marketing-to-gen-y-what-you-cant-afford-not-to-know/

Fontaine, J. R. J. (2005). Equivalence. K. Kempf-Leonard (Ed.), Encyclopedia of social measurement içinde (ss. 803-813). San Diego, CA: Academic Press.

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, *18*(1), 39-50.

Formica, S., & Uysal, M. (1996). A market segmentation of festival visitors: Umbria Jazz festival in Italy. *Festival Management and Event Tourism, 3(4),* 175–182.

Gagić, S., Tešanović, D., Ivkov-Džigurski, A., Pivac, T., & Jovičić, A. (2013). Motives and attitudes of food and drink festival visitors: A case study of Serbia. *Journal of Food, Agriculture & Environment*, *11*(1), 1055-1059.

Galani, A., & Chalmers, M. (2002). Can you see me? Exploring co-visiting between physical and virtual visitors. D. Bearman & J. Trant (Ed.), Proceedings of Museums and the web içinde (ss. 31–40). Boston, MA: Archives and Museum Informatics.

Gibson, C., & Stewart, A. (2009). Reinventing rural places. The extent and impact of festivals in rural and regional Australia (Research Report). Wollongong: University of Wollongong, Australian Research Council.

Guadagnoli, E., & Velicer, W. F. (1988). Relation of sample size to the stability of component patterns. *Psychological Bulletin, 103*(2), 265–275.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2014). *Multivariate data analysis* (7. Baskı). New Jersey: Pearson Education Limited.

Harrington, D. (2009). Confirmatory factor analysis. New York: Oxford University Press.

Ho, J. M., Tiew, F., & Adamu, A. A. (2022). The determinants of festival participants' event loyalty: A focus on millennial participants. *International Journal of Event and Festival Management*, *13*(4), 422-439.

Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit ındexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, *6*(1), 1-55.

Huang, C. H., Lee, C. H., Yeh, J. C. C., & Hsiao, J. P. H. (2014). Estimating congestion costs and segmenting motivations for recreational festivals. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, *19*(5), 558-578.

Jang, S. Y., & Kim, Y. G. (2012). How DMO Reflects community identity in festivals for destination marketing. *Journal of Tourısm. Research*, 5, 74-85.

Jöreskog, K. G., & Sörbom, D. (1996). LISREL 8 user's reference guide. Uppsala, Sweden: Scientific Software International.

Jöreskog, K. G., & Sörbom, D. (1993). LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language. Scientific Software International: Lawrence Erlbaum Associates.

Keating L. (2000). The in crowd: Retail rushes to keep pace with Generation Y. *Shopping Center World, 29*(5), 160-210.

Kement, Ü. (2014). Rekreasyonun diğer alanlar ile ilişkisi, A. Yaylı (Ed.), Rekreasyona giriş içinde (ss. 82-136). Ankara: Detay Yayıncılık.

Kılıçarslan, Ö., & Kılıçarslan, D. (2025). Could similar clusters have different perceptions? Motivation segmenting of local food festival. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, *17*(1), 214-230.

Kılıçhan, R., & Köşker, H. (2020). Participation motivation of visitors of local food-themed gastronomy festival. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, *8*(1), 78-91.

Kim, Y. H., Duncan, J., & Chung, B. W. (2015). Involvement, satisfaction, perceived value, and revisit intention: A case study of a food festival. *Journal of Culinary Science & Technology, 13*(2), 133–158.

Kim, K., Uysal, M., & Chen, J. S. (2001). Festival visitor motivation from the organizers' points of view. *Event Management, 7*(2), 127-134.

Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. (2. baskı). New York: The Guilford Press.

Koçak, R. D., & Özüdoğru, H. (2012). Yöneticilerin liderlik özelliklerinin çalışanların motivasyonu ve performansı üzerindeki etkileri: Kamu ve özel hastanelerinde bir uygulama. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 76-88.

Kosolcharoen, T. (2014). Millennials: Fueling the experience economy. *Eventbrite*. Erişim adresi: https://eventbrite-s3.s3.amazonaws.com/marketing/Millennials_Research/ Gen_PR_Final. Pdf

Kutluk Bozkurt, A. K., & Avcıkurt, C. (2019). Planlanmış davranış teorisi ile yerli Y kuşağı turistlerin destinasyon tercih etme niyetlerinin belirlenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *21*(4), 1294-1307.

Lee, C. (2000). A comparative study of Caucasian and Asian visitors to a cultural Expo in an Asian setting. *Tourism Management, 21*(2), 169–176.

Li, J., Dai, G., Tang, J., & Chen, Y. (2020). Conceptualizing festival attractiveness and its impact on festival hosting destination loyalty: A mixed method approach. *Sustainability, 12(8), 3082*.

Lorcu, F. (2015). Örneklerle veri analizi SPSS uygulamalı. Ankara: Detay Yayıncılık.

Malhotra, N. K. (2010). *Marketing research: An applied orientation.* (6. baskı). New Jersey: Prentice Hall.

Meier, J., Austin, S. F., & Crocker, M. (2010). Generation Y in the workforce: Managerial challenges. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, 6(1), 68-78.

Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS Uygulamaları.* (1. baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

Middleton, V. T. C. (1994). Marketing in travel and tourism. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Mook, D. (1996). Motivation: The organization of action. New York: Norton.

Moscardo, G., & Benckendorff, P. (2010). Mythbusting: Generation Y and travel. P. Benckendorff, G. Moscardo & D. Pendergast (Ed.), Tourism and generation Y içinde (ss. 16-26). Cambridge: CAB International.

Nielsen (2017). The music experience takes center stage for liveattendees. Nielsen Canada Live Music and Brands Report. Erişim adresi: https://www.nielsen.com/insights/2017/music-experience-takes-center-stage-for-live-attendees/

Park, K. S., Reisinger, Y., & Kang, H. J. (2008). Visitors' motivation for attending the South Beach wine and food festival, Miami Beach, Florida. *Journal of Travel & Tourism Marketing, 25*(2), 161-181.

Pennington-Gray, L., & Blair, S. (2010). Nature-based tourism in North America: Is Generation Y the major cause of increased participation? P. Benckendorff, G. Moscardo, & D. Pendergast (Ed.), Tourism and Generation Y içinde (ss. 147-158). Cambridge: CAB International.

Pegg, S., & Patterson, I. (2010). Rethinking music festivals as a staged event: Gaining insights from understanding visitor motivations and the experiences they seek. *Journal of Convention & Event Tourism, 11*(2), 85-99.

Pendergast, D. (2010). Getting to know the Y generation. P. Benckendorff, G. Moscardo & D. Pendergast (Ed.), Tourism and generation Y içinde (ss. 1-15). Cambridge: CAB International.

Perez, S. (2008). Why Gen Y is going to change the web. *ReadWriteWeb*. Erişim adresi: https://readwrite.com/why_gen_y_is_going_to_change_the_web/

Pirnar, I., Kurtural, S., & Turkey, M. (2019). Festivals and destination marketing: An application from Izmir City. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing, 5*(1), 9-14.

Prentice, R., & Andersen, V. (2003). Festival as creative destination. *Annals of Tourism Research, 30*(1), 7-30.

Ralston, L., & Crompton, L. (1988). Motivations, service quality and economic impact of visitors to the 1987 Dickens on the strand emerging from a mail-back survey. *Report number 3 for the Galveston Historical Foundation.* College Station, TX: Texas A&M University.

Ramsay, G., Dodds, R., Furtado, D., Mykhayletska, Y., Kirichenko, A., & Majedian, M. (2017). The barriers to millennials visiting rouge urban national park. *Sustainability, 9*(6), 904.

Rivera, M., Semrad, K., & Croes, R. (2015). The five E's in festival experience in the context of Gen Y: Evidence from a small island destination. *Revista Española de Investigación de Marketing ESIC, 19*(2), 95-106.

Saçlı, Ç., & Kahraman, C. Ö. (2019). Açık alan rekreasyonu olarak yamaç paraşütü etkinliğine katılanların motivasyonları ve etkinlik memnuniyetlerinin belirlenmesi: ARSUZFEST örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *21*(4), 1249-1269.

Sezen, T., & Pekerşen, Y. (2024). Yöresel yemek festivaline katılım motivasyonunun festival deneyimi, imaj ve sadakat üzerindeki etkisi. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel, 2024*, *7*(1), 67-86.

Smola, K. W., & Sutton, C. D. (2002). Generational differences: Revisiting generational work values for the new millennium. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, *23*(4), 363-382.

Stevens, J., Lathrop, A., & Bradish, C. (2005). Tracking Generation Y: A contemporary sport consumer profile. *Journal of Sport Management, 19*(3),254–277.

Sun, J. (2005). Assessing goodness of fit in confirmatory factor analysis. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, *37*(4), 240-256.

Sümer, N. (2000). Yapısal eşitlik modelleri: Temel kavramlar ve örnek uygulamalar. *Türk Psikoloji Yazıları*, *3*(6), 49-74.

Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2001). *Using multivariate statistics*. (4. baskı). Boston: Ally and Bacon.

Tekin, H. (2019). *Eğitimde ölçme ve değerlendirme* (27. baskı). Ankara: Yargı Yayınevi.

Terzi, Y. (2017). Güvenirlik analizi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, Ders Notları.

Tükel, İ. P. (2018). Y kuşağı temsilcilerinin aile algıları üzerine bir analiz. *Akademik İncelemeler Dergisi*, *13*(1), 23-40.

Türk Dil Kurumu (2024). Motivasyon. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/

Uysal, M., Gahan, L., & Martin, B. (1993). An examination of event motivations: A case study. *Festival Management & Event Tourism*, 1, 5-10.

Van Prooijen, J. W., & Van Der Kloot, W. A. (2001). Confirmatory analysis of exploratively obtained factor structures. *Educational and psychological measurement*, *61*(5), 777-792.

Van Zyl, C., & Botha, C. (2004). Motivational factors of local residents to attend the Aardklop National Arts Festival. *Event Management*, *8*(4), 213-222.

We Are Social, & Meltwater. (2025). Digital 2025: Global overview report. The essential guide to the world's connected behaviours. Erişim adresi: https://wearesocial.com/wp-content/uploads/2025/02/GDR-2025-v2.pdf

White, D. D. (2008). A structural model of leisure constraints negotiation in outdoor recreation. *Leisure Sciences*, *30*(4), 342-359.

Yolal, M., Çetinel, F., & Uysal, M. (2009). An examination of festival motivation and perceived benefits relationship: Eskişehir International Festival. *Journal of Convention & Event Tourism, 10*(4), 276-291.

Yu, A. H. C., & Yen, I. Y. (2012). Segmenting art festival visitors by motivations. *Scientific Annals of Economics and Business, Sciendo*, *59*(1), 213-226.

Yuan, J. J., Cai, L. A., Morrison, A. M., & Linton, S. (2005). Segmenting wine festival attendees: A factor-cluster approach. *Tourism Review International*, *8*(4), 297-309.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1167-1185

Cam Tavan Sendromunun İş Performansına Etkisi: Erkek ve Kadın Akademisyenlere Yönelik Fenomenolojik Bir Araştırma

Tuğba İmadoğlu Kalkan[1, 2],Gözde Güven[3]

ÖZET

Bu çalışma, cam tavan sendromunun akademisyenlerin iş performansı üzerindeki etkilerini, kadın ve erkek akademisyenlerin deneyimleri üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nitel araştırma desenlerinden fenomenolojik yaklaşım temelinde yürütülmüş; veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Çalışma grubunu, bir vakıf üniversitesinde görev yapan 14 akademisyen oluşturmaktadır. Elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Araştırmanın bulguları, cam tavan sendromunun yalnızca kadın akademisyenlerle sınırlı olmadığını, erkek akademisyenlerin de kariyerlerinin belirli aşamalarında benzer engellerle karşılaştıklarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, kadın akademisyenlerin terfi süreçleri, yönetsel pozisyonlara erişim ve akademik görünürlük konularında daha yoğun yapısal ve algısal engeller deneyimledikleri belirlenmiştir. Cam tavan algısının, motivasyon kaybı, iş doyumunda azalma ve akademik verimlilikte düşüş gibi sonuçlar doğurarak iş performansını olumsuz etkilediği saptanmıştır. Çalışma, cam tavan sendromunun akademik kurumlarda iş performansını biçimlendiren önemli bir unsur olduğunu ortaya koymakta; toplumsal cinsiyet temelli farklılıkların performans algıları üzerindeki etkisine dikkat çekerek literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Cam Tavan Sendromu, İş Performansı, Akademisyen, Toplumsal Cinsiyet.*

The Impact of the Glass Ceiling Syndrome on Job Performance: A Phenomenological Study of Male and Female Academics

ABSTRACT

This study aims to examine the effects of the glass ceiling syndrome on the job performance of academics, through the experiences of male and female academics. The research was conducted using a phenomenological approach, a qualitative research design, and a semi-structured interview technique was used as the data collection tool. The study group consisted of 14 academics working at a foundation university. The data obtained were analyzed using descriptive analysis. The findings of the research reveal that the glass ceiling syndrome is not limited to female academics; male academics also face similar obstacles at certain stages of their careers. However, it was determined

[1]İletişim Yazarı: tugba.imadoglu@kapadokya.edu.tr
[2] Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi, Nevşehir/Türkiye, Orcid: 0000-0002-4202-4495.
[3] Bağımsız Araştırmacı, Nevşehir Hacı Bektaşı Veli Üniversitesi, Kamu Politikası ve İşletmeciliği Anabilim Dalı, Nevşehir/Türkiye, Orcid: 0000-0003-1771-1186.

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1878812
Makale Türü: Araştırma Makalesi

that female academics experience more intense structural and perceptual obstacles in promotion processes, access to managerial positions, and academic visibility. The perception of the glass ceiling was found to negatively impact job performance by leading to consequences such as loss of motivation, decreased job satisfaction, and reduced academic productivity. The study demonstrates that the glass ceiling syndrome is a significant factor shaping job performance in academic institutions; it contributes to the literature by drawing attention to the impact of gender-based differences on performance perceptions.

Keywords: *Glass Ceiling Syndrome, Job Performance, Academics, Gender.*

1. GİRİŞ

İş dünyasında kadınların karşılaştığı cam tavan engelleri, akademik alanda da giderek daha görünür hâle gelmiştir. Bununla birlikte, bu olgunun yalnızca kadınları değil, belirli koşullarda erkekleri de etkileyebileceği varsayımından hareketle, bu çalışmada cam tavanın iş performansı üzerindeki etkileri kadın ve erkek akademisyenler bağlamında karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Erkek akademisyenlerin de kariyerlerinin belirli aşamalarında çeşitli engellerle karşılaşabildiği ve benzer deneyimler yaşayabildiği literatürde ifade edilmektedir (Williams, 1992; Simpson, 2004).

Araştırmada, akademisyenlerin deneyimlerine odaklanılarak cam tavan algısının cinsiyet temelinde farklılaşıp farklılaşmadığı analiz edilmektedir. Bu doğrultuda, bireysel kariyer gelişimi, motivasyon, iş doyumu ve akademik verimlilik üzerindeki etkiler bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Ayrıca akademik kurumlarda varlığını sürdüren örtük engellerin çalışan performansına yansımaları değerlendirilerek hem kuramsal hem de uygulamaya yönelik katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın özgünlüğü, literatürde çoğunlukla özel sektör bağlamında ele alınan bu olgunun akademik kurumlar özelinde incelenmesinden kaynaklanmaktadır. Akademisyenler üzerinde yapılan araştırmaların sınırlı olması, bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Ayrıca kadın ve erkek akademisyenlerin deneyimlerinin karşılaştırmalı olarak ele alınması, cam tavanın farklı cinsiyetler üzerindeki yansımalarını daha kapsamlı biçimde ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra araştırma, söz konusu olgunun bireysel kariyer gelişimi, motivasyon, iş doyumu ve performans üzerindeki etkilerini bütüncül bir çerçevede değerlendirerek üniversite yönetimlerine yönelik politika önerileri geliştirmeyi de hedeflemektedir.

1.1.Cam Tavan Sendromu

Morrison, White ve Van Velsor (1994) cam tavan kavramını kurumsal bağlamda tanımlamış olup, bu kavram; nitelikli çalışanların örgütsel hiyerarşide üst düzey pozisyonlara yükselmesinin, çoğunlukla cinsiyet veya etnik köken temelli görünmez engeller nedeniyle sınırlandırılmasını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle bu durum, özellikle kadınların yalnızca cinsiyetleri nedeniyle kariyer ilerlemelerinin kısıtlanmasına

yol açan dikey ayrımcılık biçimidir (Babic and Hansez, 2021; Noor, Faisal and Farooq, 2022).

Bu olgunun kuramsal temelleri, Toplumsal Rol Kuramı ve Rol Uyumsuzluğu Kuramı çerçevesinde açıklanmaktadır. Alice H. Eagly (1987) tarafından geliştirilen Toplumsal Rol Kuramı'na göre toplum, kadın ve erkeklere farklı roller atfetmekte; kadınlar daha çok bakım verici ve destekleyici rollerle, erkekler ise liderlik ve otorite ile ilişkilendirilmektedir. Bu kalıplaşmış beklentiler, kadınların yönetim pozisyonlarına uygun görülmemesine zemin hazırlamaktadır.

Bu yaklaşımı tamamlayan Rol Uyumsuzluğu Kuramı (Eagly ve Karau, 2002), kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ile liderlik rolleri arasında algılanan bir uyumsuzluk olduğunu ileri sürmektedir. Liderlik özelliklerinin çoğunlukla "erkeksi" niteliklerle özdeşleştirilmesi, kadınların bu rollerde ya yetersiz ya da olumsuz değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bu çifte standart, üst pozisyonlara erişimi zorlaştıran önemli bir mekanizma olarak öne çıkmaktadır.

Cam tavan çoğu zaman görünmez ve ölçülmesi güç engeller şeklinde ortaya çıkmakla birlikte, kurumsal yapılarda farklı biçimlerde kendini gösterebilmektedir. Literatürdeki çalışmalar, bu engellerin çoğunlukla farkında olunmadan sürdürülen önyargılar ve kurumsal uygulamalar aracılığıyla yeniden üretildiğini göstermektedir. Bu nedenle söz konusu durum, bireysel yetersizliklerden ziyade yapısal ve sistematik engeller bütünü olarak değerlendirilmektedir (Ulusoy ve Özbağ, 2024; Tahtalıoğlu, 2016).

Görünmez nitelikteki bu engeller, bireylerin potansiyellerini gerçekleştirmelerini sınırlamakta; bu durum motivasyon kaybına ve performans düşüşüne yol açabilmektedir (Korkmaz, 2024; Kösen ve Arslan, 2024). İnsan kaynağının etkin kullanımı açısından önemli bir sorun olan bu yapı, akademik alanda da giderek daha fazla dikkat çekmektedir (Atay, Gürgen ve İmamoğlu, 2022).

Son yıllarda yapılan çalışmalar, konunun yalnızca bireysel değil; örgütsel yapı, liderlik anlayışı ve akademik normlar çerçevesinde de ele alındığını göstermektedir. Türkiye'de de bu alandaki farkındalık artmakta ve akademisyenlerin kariyer süreçlerinde karşılaştıkları engeller daha fazla araştırma konusu hâline gelmektedir (Çelik, 2025).

1.2.İş Performansı

Performans, bireyin veya grubun belirlenen hedeflere ulaşmak amacıyla sergilediği davranışlar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Çoban ve Yılmaz, 2025). Bu kavramın değerlendirilmesi ise önceden belirlenen kriterler doğrultusunda gerçekleştirilen sistematik bir ölçüm sürecini ifade etmektedir. İş performansı; çalışanın görevlerini yerine getirirken gösterdiği çaba, zaman kullanımı ve elde ettiği sonuçların bütününü kapsayan bir başarı düzeyi olarak ele alınmaktadır (Gökçe ve Yıldız, 2025).

Bu bağlamda iş performansı, belirli bir zaman diliminde sergilenen davranışların örgüte sağladığı toplam katkıyı ifade etmekte olup bireysel ve örgütsel performans olmak üzere

iki temel boyuttan oluşmaktadır. Bireysel performans, örgütsel başarının temel belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle kurumların hedeflerine ulaşabilmesi, çalışanların ortaya koyduğu performans düzeyi ile doğrudan ilişkilidir (Mirzayev ve Yunusova Ceviz, 2024).

Yüksek performans, çalışanlarda başarı ve tatmin duygusu yaratırken; örgüt tarafından tanınması durumunda terfi ve ödül gibi kazanımlar sağlayabilmektedir. Buna karşılık düşük performans, bireysel düzeyde yetersizlik hissine yol açmakta ve örgütsel verimliliği olumsuz etkilemektedir (Candar ve Aksöz, 2025). Bu çerçevede, çalışanların yeterli performans sergilemelerine rağmen görünmez örgütsel engeller nedeniyle kariyerlerinde ilerleyememeleri, performans üzerinde önemli bir etki yaratan bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

2.YÖNTEM

İş dünyasında genel olarak kadınların karşılaştıkları cam tavan engelleri, akademide önemli bir rol oynayarak görünürlük kazanmaya başlamıştır. Ancak, cam tavan sendromunun sadece kadınları değil, erkekleri de etkileyebilecek bir olgu olduğu varsayımından hareketle çalışmanın amacı, cam tavan sendromunun iş performansı üzerindeki etkilerinin, erkek ve kadın akademisyenlerin karşılaştırılarak ortaya çıkarılmasıdır. Erkek akademisyenlerin de kariyerlerinin belirli aşamalarında, birtakım engellerle karşılaştıkları ve erkek akademisyenlerin de cam tavan sendromu yaşadıkları bir gerçektir. Bu çalışmada kadın ve erkek akademisyenlerin iş performansı üzerindeki etkilerinin değerlendirilerek, bu bağlamda yanıt aranılan soruları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Cam tavan sendromunu akademisyenler nasıl tanımlamaktadır?
- Kadın ve erkek akademisyenler cam tavan sendromunu nasıl algılamaktadır?
- İş performansını akademisyenler nasıl tanımlamaktadır?
- Cam tavan sendromunun iş performansı üzerinde etkisini akademisyenler nasıl değerlendirmektedir?

Bu araştırmada, seçilen bir olguyu derinlemesine çözümleme imkânı sunan nitel araştırma tekniklerine dayalı bir saha çalışması yapılmıştır. Araştırmanın ilk aşamasında cam tavan sendromuna ilişkin araştırmalara dair literatür taraması yapılarak araştırma soruları belirlenmiştir. Araştırmanın veri toplama aracı olarak cam tavan sendromunun iş performansına etkisinin belirlenmesine yönelik yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu doğrultuda gönüllü katılım sağlayan 14 akademisyen ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Katılımcılardan elde edilen ses kayıtları çözümlenerek yazılı dokümana dönüştürülmüştür. Bu dokümanlar bilgisayar ortamında nitel araştırma programı olan Maxquda programı aracılığıyla içerik analizine tabi tutulmuştur (Creswell, 2013).

Araştırmanın evreni, bir vakıf üniversitesinde görev yapmakta olan doktora yapan ve doktora mezunu akademisyenler oluşturmaktadır. Örnekleme yöntemi olarak olasılıklı olmayan örnekleme yaklaşımlarından amaçlı örneklem yöntemlerinden biri olan ölçüt

örnekleme kullanılmaktadır. Örnekleme katılacak bireyler belli ölçütlere göre belirlendiği için bu örnekleme yöntemi kullanılmaktadır (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2012). Bu doğrultuda gönüllü katılım sağlayan 14 akademisyen ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından hazırlanmış yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu araştırmanın verileri 2025 yılı Mart-Haziran ayları arasında 6 kadın ve 8 erkek olmak üzere toplam 14 akademisyenden yüz yüze görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Nitel araştırmaların doğası gereği, büyük ve geniş örneklemlere ihtiyaç duyulmamaktadır. Çünkü belirli bir noktadan sonra gözlemler ve görüşmeler tekrarlayıcı bir nitelik göstermeye başlamaktadır (Shenton, 2004). Bu nedenle, çalışmada elde edilen 14 katılımcıya ait veri, araştırma amacını karşılamak açısından yeterli görülmüştür.

Görüşmelerde veri toplamak amacıyla, araştırmanın amacı ve sürecinin açıkça ifade edildiği yazılı bir görüşme formu kullanılmış ve her görüşme yaklaşık 30–40 dakika sürmüştür. Veri toplama aracı olarak, görüşme tekniklerinden yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde formun bir kısmı yapılandırılmış, bir kısmı ise esnek ve açık uçlu sorulardan oluşmaktadır. Böylece görüşme sürecinde katılımcıların tepkilerine bağlı olarak soruların yönlendirilmesi mümkün olmuştur (Seçkin vd., 2014).

Çalışmada kullanılan görüşme formu toplam 12 sorudan oluşmaktadır: 6'sı açık uçlu, 6'sı ise demografik niteliklidir. Açık uçlu sorular yönlendirici olmayacak biçimde hazırlanmış ve kolay anlaşılır bir yapıda tasarlanmıştır. Bu yöntemle, özellikle kadın katılımcılardan ayrıntılı ve derinlemesine bilgi toplanmış; veriler yorum yapılmadan maddeler halinde düzenlenmiş ve katılımcıların örnek ifadelerine yer verilmiştir. Bu yaklaşım, araştırmanın güvenilirliğini artırmayı hedeflemiştir (Rubin ve Rubin, 2005).

Araştırmada nitel araştırma desenlerinden fenomenoloji yöntemi benimsenmiştir. Veriler, yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla toplanmış olup, katılımcıların bireysel deneyimlerini ve algılarını derinlemesine anlamak amacıyla içerik analizi uygulanmıştır. İlk aşamada görüşmeler yazılı metne dönüştürülmüş, ardından veriler kodlanarak temalar ve kodlar oluşturulmuştur. Kodlama sürecinde benzer ifadeler bir araya getirilmiş, farklı görüşler ise çeşitliliği vurgulamak amacıyla ayrıca değerlendirilmiştir.

Araştırmada elde edilen veriler, yarı yapılandırılmış görüşme formları aracılığıyla yazılı olarak kaydedilmiştir. Analiz sürecinde her bir görüşme formu sistematik biçimde numaralandırılarak düzenlenmiştir. Kadın katılımcıların yanıtları K1, K2, … K6, erkek katılımcıların yanıtları ise E1, E2, … E8 kodlarıyla temsil edilmiştir. Bu yöntem, katılımcıların kimlik bilgilerinin gizliliğini korurken, verilerin bütüncül ve sistematik bir şekilde analiz edilmesine olanak sağlamıştır.

Veriler, içerik analizi tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda öncelikle katılımcıların ifadeleri ayrıntılı biçimde okunmuş ve anlamlı birimlere ayrılmıştır. Daha sonra bu birimler, benzerlik ve farklılıklarına göre kodlanmış, kodlar belirli temalar altında

toplanmıştır. Kodlama sürecinde araştırmanın amaç ve soruları dikkate alınmış, elde edilen verilerin özgün bağlamı korunmaya özen gösterilmiştir.

Ayrıca araştırmanın güvenilirliğini artırmak amacıyla kodlama süreci iki araştırmacı tarafından bağımsız olarak yürütülmüş, ardından karşılaştırmalar yapılarak ortak görüşlere ulaşılmıştır. Katılımcıların doğrudan ifadelerine yer verilmesiyle bulguların geçerliliği desteklenmiş, elde edilen temaların araştırma sorularıyla olan ilişkisi ortaya konmuştur. Böylelikle, verilerin sistematik, şeffaf ve bilimsel ölçütlere uygun biçimde analiz edilmesi sağlanmıştır. Bu çalışmanın verileri, toplam 14 katılımcıdan oluşan bir örneklem üzerinden toplanmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 1'de özetlenmiştir. Tablo incelendiğinde, örneklemin belirgin özelliklere sahip, homojen bir gruptan oluştuğu görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Değişkenleri

Demografik Değişkenler		**Frekans**	**Yüzde (%)**
Cinsiyet	Kadın	6	42,85
	Erkek	8	57,15
Yaş	25-30	5	35,72
	31-36	6	42,85
	37-42	0	0
	42 ve Üzeri	3	21,43
Eğitim Durumu	Doktora Yapıyor	4	28,58
	Doktora Mezunu	10	71,42
Çalışma Süresi	0-1 Yıl	4	28,57
	2-3 Yıl	4	28,57
	4-5 Yıl	4	28,57
	5 yıl ve üzeri	2	14,29
Pozisyon	Araştırma Görevlisi	1	7,14
	Öğretim Görevlisi	5	35,72
	Dr. Öğretim Üyesi	8	57,14
Gelir	12.500-32.500	0	0
	32.501-52.500	5	35,71
	52.501-72.500	6	42,86
	72.501-92.500	3	21,43
	92.501 ve Üzeri	0	0
Toplam		14	100

Katılımcıların %57,15'i erkek (n=8), %42,85'i ise kadındır (n=6). Bu dağılım, cinsiyet açısından örneklemde erkeklerin hafif bir çoğunlukta olduğunu, ancak genel olarak dengeli bir dağılıma yakın olduğunu göstermektedir. Örneklem, büyük ölçüde genç ve orta yaş yetişkinlerden oluşmaktadır. Katılımcıların %78,57'si (n=11) 36 yaş ve altındadır. En

yoğun grup %42,85 (n=6) ile 31-36 yaş aralığı iken, onu %35,72 (n=5) ile 25-30 yaş aralığı takip etmektedir. 37-42 yaş aralığında hiç katılımcı bulunmamakta, 42 yaş ve üzeri katılımcılar ise %21,43 (n=3) ile temsil edilmektedir. Bu dağılım, çalışmanın özellikle genç ve kariyerlerinin başındaki/orta noktasındaki bireylere odaklandığını ortaya koymaktadır. Örneklem, oldukça yüksek bir eğitim seviyesine işaret etmektedir. Katılımcıların tamamı doktora eğitimine sahip veya bu eğitimi sürdürmektedir. Katılımcıların %71,42'si (n=10) doktora mezunu, %28,58'i (n=4) ise halen doktora yapmaktadır. Bu durum, araştırma bulgularının yüksek lisans derecesine sahip bir akademik/profesyonel kitleyi yansıttığını göstermektedir. Kariyer deneyimi açısından bakıldığında, katılımcıların çalışma süreleri nispeten dengeli bir dağılım göstermektedir. 0-1 yıl, 2-3 yıl ve 4-5 yıl arası çalışma sürelerinin her biri %28,57 (n=4'er) oranındayken, 5 yıl ve üzeri deneyime sahip katılımcılar %14,29 (n=2) ile daha az temsil edilmektedir. Pozisyon bazında ise tablo, örneklemin büyük ölçüde öğretim elemanlarından oluştuğunu açıkça ortaya koymaktadır. Katılımcıların %57,14'ü (n=8) Dr. Öğretim Üyesi, %35,72'si (n=5) Öğretim Görevlisi ve sadece %7,14'ü (n=1) Araştırma Görevlisi pozisyonundadır. Bu bulgu, eğitim durumu verileriyle birleştirildiğinde, örneklemin ağırlıklı olarak doktoralı öğretim üyelerinden müteşekkil olduğu sonucuna varılabilir. Gelir dağılımı incelendiğinde, katılımcıların tamamının gelirlerinin 32.501 TL ile 92.500 TL aralığında toplandığı görülmektedir. En yüksek oran %42,86 (n=6) ile 52.501-72.500 TL aralığına aittir. 32.501-52.500 TL aralığı %35,71 (n=5) ve 72.501-92.500 TL aralığı ise %21,43 (n=3) oranındadır. Alt ve üst gelir dilimlerinde (12.500-32.500 TL ve 92.501 TL üzeri) katılımcı bulunmamaktadır.

3. BULGULAR

Verilen cevaplar değerlendirildiğinde cam tavan sendromu, deneyimleme durumu, iş performansına etkisi, etkilerin görüldüğü pozisyonlar ve çözüm önerileri olmak üzere beş tema oluşturulmuştur. Oluşturulan temalar Tablo 2, Tablo 3, Tablo 4, Tablo 5 ve Tablo 6'da sunulmuştur. Her bir temaya ilişkin kodlar ile katılımcı görüşlerine bu tablolarda yer verilmiştir.

Tablo 2. Cam Tavan Sendromu Temasına Ait Kodlar ve Örnek Görüşler

Tema	Kodlar	Kadın Katılımcı Örnekleri	Erkek Katılımcı Örnekleri
Cam Tavan Sendromu	Görünmez engeller	K1: "Cam tavan sendromu, özellikle kadınların iş hayatında görünmez engeller nedeniyle üst düzey pozisyonlara yükselmesinin önündeki yapısal ve kültürel bariyerleri ifade eder." K2: "Bu kavram, bireyin yetenek ve performansına rağmen kariyerinde ilerleyememesine yol açan, görünmez fakat güçlü engellerdir."	E11: "Herhangi bir insanın görünmez bir bariyer nedeniyle istediği bir şeye ulaşamamasıdır." E12: "Kadınların çalışma hayatında yükselmesinin önündeki görünmez engeller olarak tanımlayabilirim."

Toplumsal cinsiyet	K3: "Bence cam tavan sendromu, çoğunlukla toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılıkla ilişkili, kariyer gelişiminde üst kademelere geçişi engelleyen psikolojik ve kurumsal faktörler bütünüdür."	E9: "Evet, genel olarak bir kurumda niteliğe göre yükselmenin önündeki engellerdir. Genelde de cinsiyet gibi bazı ayrımcılıklar temelinde olur."
	K7: "...yüksek lisans mezunu olmam aynı zamanda yeni evli olmam sebebiyle -nasılsa akademisyen olmak istiyor- ya da -yakında çocuğu olur- düşünceleriyle yükselebilme ihtimalim olan statüye yükseltilemedim."	E10: "Evet kavramı duydum. Bildiğim kadarıyla iş dünyasında azınlık olarak görülen kişilerin üst pozisyonlara gelmesinin engellenmesi şeklinde tarif edebilirim."
Kariyer kısıtlamaları	K2: "Karar alma mekanizmalarında görüşlerimin dikkate alınmadığı ve liderlik görevlerinin bana verilmediği durumlarda deneyimledim."	E11: "Ben hissetmedim; ancak özellikle terfi konularında yaşanabileceğini düşünüyorum."
	K3: "Proje yöneticiliğine aday olduğumda, yeterli tecrübeme rağmen başka bir kişinin tercih edilmesi bu sendromu yaşadığım bir örnektir."	E12: "İnisiyatif almayı örnek gösterebilirim."

Cam tavan sendromu temasına ait 3 kod oluşturulmuştur. Bunlar görünmez engeller (4 kadın, 3 erkek), toplumsal cinsiyet (6 kadın, 3 erkek) ve kariyer kısıtlamaları (6 kadın, 5 erkek)'dır.

Araştırmanın bulguları, cam tavan sendromu olgusunun katılımcıların zihninde üç ana kod etrafında şekillendiğini ortaya koymuştur: Görünmez engeller, toplumsal cinsiyet ve kariyer kısıtlamaları. Bu kodlara ilişkin kadın ve erkek katılımcıların deneyim ve algıları arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmiştir.

Görünmez engeller kodunda, cam tavan sendromunun yazılı olmayan, resmiyette bulunmayan; ancak fiilen var olan ve ilerlemeyi engelleyen yapısını ifade etmektedir. Katılımcıların tanımlarında bu "görünmezlik" vurgusu ön plana çıkmaktadır. Kadın katılımcılarda, kadınlar bu engelleri çok daha somut ve kişisel deneyimlerle tanımlamıştır. Örneğin, K2 bu durumu "bireyin yetenek ve performansına rağmen kariyerinde ilerleyememesine yol açan, görünmez fakat güçlü engeller" olarak betimlerken, K4 "soyut engeller" ve "yazılı olmayan kurallar" ifadelerini kullanmıştır. K1 ise kavramı tanımlarken doğrudan "görünmez engeller" vurgusu yapmıştır. Erkek katılımcılar da kavramın görünmez doğasını algılamış olsalar da bunu daha çok teorik bir çerçevede tarif etme eğilimindedir. E11, engeli "görünmez bir bariyer" olarak tanımlarken, E13 "açıkça belli edilmeden uygulanan mobbing ve engelleme" şeklinde ifade etmiştir. Ancak, bu bariyeri doğrudan kendi kariyerlerinde hissettiklerine dair ifadeler (E13 hariç) kadınlara kıyasla daha azdır.

Cam tavan sendromunun en belirleyici nedeni olan toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık, kadın ve erkek katılımcıların verileri arasında en çok farklılaşan koddur. Kadın katılımcılarda: Kadınların neredeyse tamamı, sorunun merkezine doğrudan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ve kadın olmaktan kaynaklanan önyargıları koymuştur. K1, kavramı tanımlarken "özellikle kadınların iş hayatında... yapısal ve kültürel bariyerler" olarak ifade ederken, K3 "çoğunlukla toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılıkla ilişkili" olduğunu vurgulamıştır. K7 ise yaşadığı somut bir örnekte, yüksek lisans mezunu ve yeni evli olmasından dolayı ("nasılsa akademisyen olmak istiyor", "yakında çocuğu olur" gibi) önyargılarla terfi edilemediğini belirterek (K7), toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl bir engel teşkil ettiğini çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur. Erkek katılımcılarda ise toplumsal cinsiyet unsurunu daha genel veya ikincil planda ele almıştır. E9, kavramı tanımlarken "genelde de cinsiyet gibi bazı ayrımcılıklar temelinde olur" ifadesiyle konuya işaret ederken, E10 "azınlık olarak görülen kişilerin... engellenmesi" şeklinde daha kapsayıcı bir tanım yapmıştır. E12 ise tanımını doğrudan "Kadınların çalışma hayatında yükselmesinin önündeki görünmez engeller" olarak yaparak kadınlarla paralel bir algı sergilemiştir. Ancak, bu tanımlamaların aksine, erkek katılımcıların büyük çoğunluğu (E13 ve E14 hariç) bu sendromu bizzat deneyimlemediklerini belirtmişlerdir.

Kariyer kısıtlamaları kodu, cam tavan sendromunun bireyin kariyer gelişimi üzerindeki somut sonuçlarını ifade eder. Terfi alamama, karar alma süreçlerinden dışlanma ve liderlik fırsatlarının önünün tıkanması gibi durumlar bu kapsamdadır. Kadın katılımcılar bu kısıtlamaları yaşamlarının merkezinde hissederek aktarmışlardır. K2, "karar alma mekanizmalarında görüşlerimin dikkate alınmadığı ve liderlik görevlerinin bana verilmediği durumlar"ı örnek gösterirken, K3 "proje yöneticiliğine aday olduğumda, yeterli tecrübeme rağmen başka bir kişinin tercih edilmesi"ni yaşadığı bir kısıtlama olarak belirtmiştir. K6 ise "karar verme, öneri sunma, düzeltici ve önleyici faaliyetlerin uygulanması" gibi temel iş süreçlerinde dahi bu engelle karşılaştığını ifade etmiştir. Erkek katılımcılar ise kariyer kısıtlamalarını daha çok gözlem veya genel bir olasılık olarak dile getirmiştir. Örneğin, E8 karar alma sürecinde bu etkiyi hissettiğini belirtirken, E11 ve E12 gibi katılımcılar bunu özellikle "terfi konularında" yaşanabilecek bir durum olarak öngörmüşlerdir. E13 ise akademik işlerini gerçekleştirirken "karar verme, hazırlama gibi görevler"de etki hissettiğini belirterek, kadın katılımcılara benzer bir deneyimi aktarmıştır.

Tablo 3. Deneyimleme Durumu Temasına Ait Kodlar ve Örnek Görüşler

Tema	Kodlar	Kadın Katılımcı Örnekleri	Erkek Katılımcı Örnekleri
Deneyimleme Durumu	Terfi süreçlerinde ayrım	K1: "Terfi süreçlerinde erkek meslektaşlarımın öncelikli olarak değerlendirilmesi bu sendromu hissetmeme neden oldu." K7: "...çalışma performansım çok çok iyi olmasına rağmen...	E11: "Çalışma hayatımın herhangi bölümünde cam tavan sendromu tecrübe etmedim." E10: "Henüz hissetmedim."

	yükselebilme ihtimalim olan statüye yükseltilemedim."	
Karar alma mekanizmasında dışlanma	K2: "Karar alma mekanizmalarında görüşlerimin dikkate alınmadığı ve liderlik görevlerinin bana verilmediği durumlarda deneyimledim." K6: "Karar alma, öneri/fikir sunma... gibi durumlarda yaşadım ve hissettim."	E8: "Karar alma." (Kısa cevabı, bu durumu bir noktada hissettiğini gösterir). E13: "Akademik işlerimi gerçekleştirme sürecindeki karar verme, hazırlama gibi görevleri gerçekleştirme konusunda etkisini hissediyorum."
Tecrübe farkı	K3: "Proje yöneticiliğine aday olduğumda, yeterli tecrübeme rağmen başka bir kişinin tercih edilmesi bu sendromu yaşadığım bir örnektir." K7: "Çalışma performansım çok çok iyi olmasına rağmen yüksek lisans mezunu olmam aynı zamanda yeni evli olmam sebebiyle... yükseltilemedim."	E13: "Görevim olduğu için bunu açık açık belli etmeden yerine getirdiğim sorumluluklarıma rağmen en ufak olumsuz bir durumda hakkımda konuşma gerçekleştirildiğinde... bu durumu hissettiğim oluyor." (Dolaylı bir tecrübe farkına işaret eder). E14: "Evet başarının gölgelenmesi için başarılı insanların kaçışının olmayacağı bir süreç."

Deneyimleme durumu temasına ait 3 kod oluşturulmuştur. Bunlar terfi süreçlerinde ayrım (3 kadın, 1 erkek), karar alma mekanizmasında dışlanma (3 kadın, 2 erkek) ve tecrübe farkı (3 kadın, 2 erkek)'dır. Yukarıdaki tablo, kadın ve erkek katılımcıların cam tavan sendromunu deneyimleme biçimlerinde çarpıcı farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır.
Kadın katılımcılar, cam tavan sendromunu en çok terfi süreçlerinde hissettiklerini açıkça ifade etmişlerdir. K1, erkek meslektaşlarının kendisinden önce değerlendirilmesini somut bir örnek olarak sunarken, K7 performansının iyi olmasına rağmen yükselememesini yaşadığı bir deneyim olarak paylaşmıştır. Bu, kadınların liyakatlerinin görmezden gelindiği algısını güçlü bir şekilde taşıdığını göstermektedir. Erkek katılımcıların büyük çoğunluğu (E4, E10, E11) terfi veya başka herhangi bir süreçte bu sendromu hiç deneyimlemediklerini belirtmiştir. Bu durum, ayrımcılığın "mağduru" olma deneyiminin cinsiyetler arasında nasıl farklılaştığının net bir göstergesidir.
Kadın katılımcılar, karar alma süreçlerinden dışlanma, kadınlar için bir diğer temel deneyim alanıdır. K2, görüşlerinin dikkate alınmamasından ve liderlik rollerinden mahrum bırakılmaktan mustariptir. K6 ise fikir sunma ve inisiyatif alma gibi temel katılım mekanizmalarında dahi kendini engellenmiş hissettiğini belirtmiştir. Erkek katılımcılardan sadece E8, bu durumu deneyimlediğini "Karar alma." şeklinde kısa ve öz bir cevapla doğrulamıştır. Diğer erkek katılımcılar bu konuda herhangi bir deneyimden

bahsetmemiştir. Bu, karar alma mekanizmalarındaki dışlanmanın da daha ziyade kadınların maruz kaldığı bir durum olduğunu düşündürmektedir.

Kadın katılımcılardan K3'ün ifadesi, tecrübenin terfi veya görevlendirmede belirleyici olmamasının cam tavan hissini nasıl pekiştirdiğini göstermektedir. "Yeterli tecrübeme rağmen" ifadesi, liyakatin önüne geçen başka kriterler olduğu inancını yansıtmaktadır. Erkek katılımcılardan E13 ise farklı bir açıdan tecrübe farkına işaret eder. Kendisi sorumluluklarını yerine getirmesine rağmen, küçük hatalarının büyütülerek kendisi hakkında olumsuz konuşulmasını bir dışlanma ve haksızlık olarak algılamaktadır. Bu, erkeklerin de zaman zaman "yeterince takdir edilmemek" anlamında benzer hisler yaşayabildiğini, ancak bunun kadınların yaşadığı sistematik cinsiyet temelli ayrımcılıktan niteliksel olarak farklı olabileceğini göstermektedir.

Tablo 4. İş Performansına Etkisi Temasına Ait Kodlar ve Örnek Görüşler

Tema	Kodlar	Kadın Katılımcı Örnekleri	Erkek Katılımcı Örnekleri
İş Performansına Etkisi	Motivasyon kaybı	K1: "Motivasyon kaybı en belirgin etkisi oldu; bu durum verimliliğimi düşürdü." K2: "Takım çalışmasına katılım isteğimin azalmasına yol açtı..."	E13: "...açıkçası tutkumu kaybettiğim oluyor." E12: "...isteksizliğin başlayıp performanslarının azalacağını düşünüyorum."
	Yaratıcılığın kısıtlanması	K1: "...işten tatmin duygusunu düşürüyor." K7: "...yapılan işe duyulan istekte azalma..."	E12: "...tekdüze iş tarzı ile isteksizliğin başlayıp..." (Yaratıcılık kaybını ima eder)
	İş tatmininin azalması	K7: "İş performansım... oldukça düşmüştü. Çalışma isteğinde azalma..." K2: "...bu da iletişim kalitemi olumsuz etkiledi."	E11: "İş tatmini üzerine... cam tavan sendromunun iş performansını ciddi ölçüde olumsuz etkileyebileceğini düşünüyorum." E9: "...aidiyetin azalacağını düşünüyorum." (İş tatmini ile ilişkili)
	Verimlilik düşüşü	K3: "Yenilikçi fikirler sunma konusundaki isteğimi azalttı, çünkü katkılarımın değerlendirilmeyeceğini düşündüm." K6: "Hiçbir öneri getirmeme, iyileştirici çalışmalara katılmama..."	E12: "...performanslarının azalacağını düşünüyorum."
	Örgütsel sinizm	K6: "Sessiz istifalar -ki bu terimi ben çok sevdim- ortaya çıkıyor. ...rutinin dışına çıkmama..."	E12: "...örgütsel sinizm, örgütsel sessizlik ve sessiz istifa gibi durumların ortaya çıkacağını düşünüyorum."

		E10: "Cam tavan sendromu çalışanın kurumuna karşı örgütsel bağlılığını azaltır."
Sessiz istifa	K6: "Sessiz istifalar... Hiçbir öneri getirmeme, iyileştirici çalışmalara katılmama, bir işi yapabilmek imkânı ve zamanı varken yapmama, sadece rölantide bir araç gibi çalışma..." K5: "Mesleği bırakmayı dahi düşündüm."	E12: "...sessiz istifa gibi durumların ortaya çıkacağını düşünüyorum." E5 (K5): "Mesleği terk etme konusuna kadar ilerleyebileceğini düşünüyorum."

İş performansı temasına ait 6 kod oluşturulmuştur. Bunlar şu şekildedir: motivasyon kaybı (4 kadın, 2 erkek), yaratıcılığın kısıtlanması (2 kadın, 1 erkek), iş tatmininin azalması (2 kadın, 2 erkek), verimlilik düşüşü (3 kadın, 1 erkek), örgütsel sinizm (1 kadın, 2 erkek) ve sessiz istifa (2 kadın, 2 erkek)'dır. Bu tablo, cam tavan sendromunun iş performansı üzerindeki yıkıcı etkilerini ve bu etkilerin cinsiyetlere göre dağılımını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Sonuçlar, duygusal ve psikolojik tükenme kadınlarda daha yaygın. Motivasyon kaybı ve verimlilik düşüşü gibi doğrudan duygusal tükenme ve enerji kaybıyla ilgili kodlarda, kadın katılımcıların oranı erkeklere göre belirgin şekilde daha yüksektir (Motivasyon: %57.1'e %28.6; Verimlilik: %42.9'a %14.3). Bu bulgu, cam tavan sendromunun kadın çalışanlar üzerinde daha ağır bir psikolojik yük ve tükenmişlik yarattığını göstermektedir. Kadınlar, hissettikleri dışlanma ve adaletsizliğin, işlerini yapma istek ve enerjilerini doğrudan düşürdüğünü ifade etmektedir.

İş tatmininin azalması ve sessiz istifa kodları, her iki grupta da neredeyse eşit ve kayda değer oranlardadır (yaklaşık %28.6). Örgütsel sinizm ise erkeklerde (%28.6) kadınlara (%14.3) göre daha fazla bir endişe olarak dile getirilmiştir. Bu durum, sendromun kuruma olan güveni ve bağlılığı her iki grup için de ciddi şekilde zedelediğini gösterir. Erkekler, olan biteni daha fazla "örgütsel bir sorun" (sinizm, bağlılık azalması) olarak çerçevelerken, kadınlar bunu daha içsel bir "tükenmişlik" ve "istememe" (motivasyon kaybı) olarak deneyimlemektedir. K6 ve E12'nin "sessiz istifa" tanımları, sorunun vardığı nihai noktayı göstermesi açısından çarpıcıdır.

Yaratıcılığın kısıtlanması kodu, özellikle kadınlarda (%28.6) göze çarpmaktadır. K3'ün "katkılarımın değerlendirilmeyeceğini düşündüm" ifadesi, güven kaybının yenilikçiliği nasıl doğrudan baltaladığını göstermektedir. Cam tavan, sadece mevcut performansı düşürmekle kalmaz, aynı zamanda çalışanın gelecekteki potansiyel katkılarını da engeller. Çalışan, fikirlerinin değer görmeyeceğine inandığında, yeni fikir üretmekten ve inisiyatif almaktan vazgeçer.

Tablo 5. Etkilerin Görüldüğü Pozisyonlar Temasına Ait Kodlar ve Örnek Görüşler

Tema	Kodlar	Kadın Katılımcı Örnekleri	Erkek Katılımcı Örnekleri
Etkilerin Görüldüğü Pozisyonlar	Terfi	K2: "Üst düzey yönetici pozisyonlarına terfi değerlendirmelerinde." K7: "Terfi ve liderlik gibi konularda cam tavan sendromunun etkisini hissetmiştim."	E11: "Ben hissetmedim; ancak özellikle terfi konularında yaşanabileceğini düşünüyorum." E10: "Henüz yaşamadım. O yüzden karar alma ve terfi alanlarında hissedilebileceğini düşünüyorum."
	Karar alma	K1: "Karar alma süreçlerinde, özellikle yönetim kuruluna öneri sunma yetkisi verilmediğinde." K6: "Karar alma, öneri/fikir sunma... gibi durumlarda."	E8: "Karar alma." E13: "Akademik işlerimi gerçekleştirme sürecindeki karar verme, hazırlama gibi görevleri gerçekleştirme konusunda etkisini hissediyorum."
	Liderlik	K2: "Liderlik görevlerinin bana verilmediği durumlarda deneyimledim." K3: "Liderlik gerektiren proje koordinatörlüğü gibi görevlerde yetkilendirilmediğimde."	E12: "İnisiyatif almayı örnek gösterebilirim." (Liderlikle doğrudan ilişkili bir eylem)
	Proje yönetimi	K3: "Proje yöneticiliğine aday olduğumda, yeterli tecrübeme rağmen başka bir kişinin tercih edilmesi bu sendromu yaşadığım bir örnektir."	

Etkilerin görüldüğü pozisyonlar temasına ait oluşturulan 4 kod şu şekildedir: terfi (4 kadın, 2 erkek), karar alma (4 kadın, 3 erkek), liderlik (3 kadın, 1 erkek) ve proje yönetimi (1 kadın). Cam tavan sendromunun en klasik ve en sık rapor edilen tezahürüdür. Bireyin, liyakat ve performansına rağmen bir üst pozisyona yükseltilmemesi veya bu süreçte ayrımcılığa uğramasıdır. Kadın katılımcıların yarısından fazlası (%57.1) bunu doğrudan bir deneyim olarak aktarırken, erkek katılımcılar daha çok bir "olasılık" veya "gözlem" olarak bahsetmiştir (E11, E10). Bu, terfi adaletsizliğinin kadın akademisyenler için somut bir kariyer engeli olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bireyin, bulunduğu pozisyonun gerektirdiği veya hak ettiği düzeyde karar alma süreçlerine dahil edilmemesi, fikirlerinin dikkate alınmaması veya yetki alanının kasıtlı olarak sınırlandırılmasıdır. Bu kod da her iki grupta da yaygındır, ancak kadınlarda (%57.1) daha fazladır. K1 ve K6 gibi örnekler, kadınların ne kadar temel katılım mekanizmalarından (öneri sunma gibi) dahi dışlanabildiğini gösterir. Erkeklerde ise (E8, E13) bu durum daha çok mevcut görevleri icra ederken karşılaşılan bir engel olarak tarif edilmiştir.

Bireyin liderlik vasıfları taşımasına ve bu yönde istek göstermesine rağmen, resmi liderlik pozisyonlarına veya liderlik fırsatı yaratan görevlere getirilmemesidir. Liderlik, cinsiyet

rollerinin en belirgin şekilde devreye girdiği alanlardan biridir. Kadınların %42.9'u liderlik görevlerinin kendilerine verilmediğinden şikayet ederken (K2, K3), bu oran erkeklerde sadece %14.3'tür. Bu bulgu, geleneksel liderlik algılarının ("lider erkek olur") akademide de kadınların önünde bir engel oluşturduğunu düşündürmektedir. Liderliğin daha spesifik bir alt dalı olarak düşünülebilir. Bireyin, uzmanlık alanıyla doğrudan ilgili ve kariyeri için kritik öneme sahip projelerin yönetimine atanmaması veya bu görev için seçilmemesidir. Bu kod, sadece bir kadın katılımcı (K3) tarafından somut bir deneyim olarak rapor edilmiştir. Hiçbir erkek katılımcı bu durumu deneyimlemediğini belirtmiştir. Bu, cam tavanın sadece idari pozisyonlarda değil, akademik çalışmanın ve bilginin üretildiği temel süreçlerde dahi (proje yönetimi) kadınları dışlayabildiğinin çarpıcı bir göstergesidir. K3'ün "yeterli tecrübeme rağmen" vurgusu, bu dışlanmanın liyakate dayalı olmadığını hissettirdiğini göstermektedir.

Tablo 6. Çözüm Önerileri Temasına Ait Kodlar ve Örnek Görüşler

Tema	Kodlar	Kadın Katılımcı Örnekleri	Erkek Katılımcı Örnekleri
Çözüm Önerileri	Mentorluk	K1: "Mentorluk programlarına katılarak liderlik becerilerimi güçlendirebilirim." K2: "Üst yönetim ile daha güçlü iletişim kurarak görünürlüğümü artırabilirim." (Daha enformel bir mentorluk ilişkisine işaret eder).	E6:“Liyakata uygun uygun görevlendirmelerle.” E4: “Yönetim süreçlerinde şeffaflık ve etkin iletişim.”
	Eğitim	K4: "Eğitim seviyesinin artırılması ve özellikle kız çocuklarının eğitimlerinin artırılması için politikaların güçlendirilmesi ve mesleki eğitim almalarının desteklenmesi gerekmektedir." K3: "Kariyer gelişimim için eğitimlere ve sertifika programlarına yatırım yapabilirim."	E14: "Mesleki olarak daha çok çalışması, uğraşması gerekmektedir." (Kişisel gelişim eğitimini ima eder).
	Liyakat	K6: "Liyakate göre yönetici ve lider seçilmeli ki mümkün değil.”	E6: “Liyakata uygun görevlendirmelerle.” E9: "Bir kurumda terfilerin niteliğe göre yapılması, engellenirse kalitenin, özgüvenin ve aidiyetin azalacağını düşünüyorum."
	Toplumsal farkındalık	K4: "Cinsiyet ayrımcılığının... toplumun bütününe yönelik bir sorun olduğunun farkına varılmadıkça cam tavan sendromu devam edecektir... Kadın çalışanlara yönelik olumsuz bakış açılarının aşılması için eylem	E10: "İşyerinde örgütsel bağlılık çalışmaları yürütülebilir." (Kurumsal farkındalığı ima eder).

	politikaların değiştirilmesi gerektiğini düşünmekteyim." K5: "Yönetici sayısının artmasıyla birlikte bunu iyileştirebiliriz." (Kadın temsiliyetini artırarak farkındalığı artırmak)	
Şeffaflık		E11: "Yönetim süreçlerinde şeffaflık ve etkin iletişim." E9: "Kurumun içerisinde takdir / terfi mekanizmalarının bağımsız gözlemci / hakemler tarafından yapılması düşünülebilir." (Şeffaflık ve denetimi ima eder).

Çözüm önerileri temasına ait oluşturulan 5 kod şunlardır: mentorluk (kişi), eğitim (3 kadın, 1 erkek), liyakat (2 kadın, 3 erkek), toplumsal farkındalık (2 kadın, 1 erkek) ve şeffaflık (2 erkek). Bireylerin, kariyer yolculuklarında kendilerine rehberlik edecek, onları güçlendirecek ve ağlarına girmelerine yardımcı olacak deneyimli kişilerle (mentorler) buluşturulması önerisidir. Mentorluk kodu, sadece kadın katılımcılar tarafından önerilmiştir. K1 doğrudan mentorluk programlarını hedef gösterirken, K2 "üst yönetimle iletişimi güçlendirmekten" bahsederek enformel mentorluk arayışı içindedir. Bu durum, kadınların kariyerlerinde ilerlemek için rehberliğe ve destekleyici ilişkilere duydukları ihtiyacın açık bir göstergesidir. Erkeklerin bu öneriyi dile getirmemesi, bu tür bir destek mekanizmasına olan ihtiyaçlarının daha az algılandığını düşündürmektedir.

Eğitim koduna dair çözüm için iki düzeyde eğitim önerilir: 1) Bireysel kariyer gelişimi için eğitimler (K3), 2) Toplumsal cinsiyet eşitliği ve kız çocuklarının güçlendirilmesi için toplumsal eğitim (K4). Kadın katılımcılar eğitimi hem bireysel bir strateji (K3) hem de uzun vadeli, yapısal bir çözüm (K4) olarak önermiştir. Erkeklerde ise (E14) bu öneri, "daha çok çalışma" şeklinde bireysel bir çabaya indirgenmiştir. K4'ün kapsamlı ifadesi, sorunun köklerine inen en kapsayıcı çözüm önerilerinden biridir.

Terfi, görevlendirme ve ödüllendirme süreçlerinde nesnel kriterlere, niteliğe ve performansa dayalı bir sistemin hâkim kılınması önerisidir. Bu kod, her iki grupta da en yaygın çözüm önerisidir. Ancak vurgu farklıdır. Erkekler (E8, E9) bunu daha çok sistemin genel bir ilkesi olarak önerirken, kadınlar (K6) bunun eksikliğini acı bir deneyimle ("mümkün değil") vurgulayarak ve bunun bir "cam tavan örneği" olduğunu söyleyerek, daha eleştirel ve kişisel bir bağlamda dile getirmiştir.

Cam tavan sendromunun, bireysel bir mesele değil, toplumsal bir sorun olduğunun anlaşılması ve buna yönelik olarak zihniyet dönüşümünü hedefleyen politikaların ve iletişim çalışmalarının yapılması önerisidir. Kadınlar (K4, K5) çözümün toplumsal ve kültürel düzeyde başlaması gerektiğine vurgu yapmıştır. K4, zihniyet dönüşümünün ve politik değişimin önemini, K5 ise "yönetici sayısının artması" ile kadınların görünürlüğünün ve temsilinin kendisinin bir farkındalık yaratacağını ima etmiştir.

Erkeklerden sadece E10, "örgütsel bağlılık çalışmaları" ile dolaylı olarak kurumsal düzeyde bir farkındalığa işaret etmiştir.
Karar alma, terfi ve değerlendirme süreçlerinin her aşamasının açık, izlenebilir ve denetlenebilir olması gerektiği önerisidir. İlginç bir şekilde, bu kodu öneren hiçbir kadın katılımcı olmamıştır. Buna karşılık, erkek katılımcılar (E11,E9) şeffaflığı ve hatta bağımsız denetimi çözümün anahtarı olarak görmüştür. Bu fark, erkeklerin sorunu daha çok "sistemin işleyişindeki aksaklık" olarak görmesinden, kadınların ise daha derindeki "toplumsal önyargılar"a odaklanmasından kaynaklanıyor olabilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada, cam tavan sendromunun akademisyenlerin iş performansı üzerindeki etkileri kadın ve erkek akademisyenlerin deneyimleri karşılaştırılarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular, cam tavan olgusunun akademik örgütlerde hâlen varlığını sürdürdüğünü ve çalışanların motivasyon, iş doyumu ve performans düzeyleri üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bulgular, cam tavan sendromunun yalnızca bireysel algılarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda akademik kurumların yapısal ve yönetsel işleyişiyle doğrudan ilişkili bir olgu olduğunu göstermektedir.

Araştırma sonuçları, kadın akademisyenlerin özellikle terfi süreçlerinde, yönetsel pozisyonlara erişimde ve karar alma mekanizmalarında erkek meslektaşlarına kıyasla daha yoğun ve sistematik engellerle karşılaştıklarını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, cam tavan sendromunun kadın çalışanlar üzerindeki etkilerini vurgulayan önceki çalışmalarla paralellik göstermektedir (Morrison and Von Glinow, 1990; Cotter et al., 2001). Kadın akademisyenlerde yüksek düzeyde algılanan cam tavan, motivasyon kaybı, örgütsel bağlılıkta azalma ve iş performansında düşüş gibi olumsuz sonuçlara yol açmaktadır.
Öte yandan, çalışmanın dikkat çekici bulgularından biri, erkek akademisyenlerin de kariyerlerinin belirli aşamalarında cam tavan benzeri engellerle karşılaştıklarını ifade etmeleridir. Bu durum, cam tavan sendromunun yalnızca toplumsal cinsiyet temelli bir olgu olmadığını; örgütsel yapı, yönetsel uygulamalar ve kurumsal kültür gibi faktörlerle de ilişkili olduğunu ortaya koyan çalışmalarla örtüşmektedir (Powell and Butterfield, 2015). Ancak erkek akademisyenlerin deneyimlediği bu engellerin, kadın akademisyenlere kıyasla daha sınırlı, dolaylı ve geçici nitelikte olduğu görülmektedir.
Fenomenolojik analiz bulguları, cam tavan sendromunun kadın akademisyenler için soyut bir kavramdan ziyade günlük iş yaşamlarında doğrudan deneyimlenen somut bir gerçeklik olduğunu göstermektedir. Kadın katılımcılar görünmez engelleri terfi süreçleri, karar alma mekanizmaları ve liyakat değerlendirmeleri üzerinden, kişisel deneyimlerine dayalı olarak açıklarken; erkek katılımcıların büyük bir bölümü aynı olguyu daha çok gözlemsel, dolaylı ve teorik bir çerçevede değerlendirmektedir. Bu durum, cam tavan sendromunun cinsiyetle kesişen yapısal bir problem olduğunu ve özellikle mağdur gruplar tarafından daha derinden hissedildiğini ortaya koymaktadır.
Araştırma bulguları, cam tavan sendromunun bir “deneyim” olarak büyük ölçüde cinsiyete dayalı olduğunu da göstermektedir. Kadın akademisyenler, bu sendromu terfi, liderlik, karar alma ve proje yönetimi gibi akademik kariyerin merkezinde yer alan süreçlerde

tekrarlayan ve somut engeller şeklinde deneyimlerken; erkek akademisyenlerin çoğu bu durumu bireysel olarak hiç yaşamadıklarını ifade etmiştir. Bu bulgu, cam tavan sendromunun yalnızca teorik bir kavram değil, kadın akademisyenlerin kariyerlerini doğrudan biçimlendiren güçlü bir pratik olduğunu doğrulamaktadır.

Cam tavan algısının iş performansı üzerindeki etkileri incelendiğinde, algılanan engellerin akademik üretkenliği olumsuz etkilediği, bireylerin akademik kariyer hedeflerine yönelik beklentilerini zayıflattığı ve uzun vadede kurumsal verimlilik ile yetenek kaybı riskini artırdığı belirlenmiştir. Bu sonuç, algılanan adaletsizlik ve fırsat eşitsizliğinin çalışan performansını ve örgütsel verimliliği düşürdüğünü ortaya koyan önceki araştırmalarla örtüşmektedir (Greenhaus, Parasuraman and Wormley, 1990; Eagly and Carli, 2007).

Çözüm önerilerine ilişkin bulgular da cinsiyet temelli farklı bakış açılarını yansıtmaktadır. Erkek akademisyenler çözümün daha çok liyakat, şeffaflık ve mevcut sistemin iyileştirilmesine yönelik düzenlemelerde olduğunu belirtirken; kadın akademisyenler bireysel başa çıkma stratejilerinin yanı sıra toplumsal farkındalık, eğitim ve kültürel dönüşüm gibi daha derin ve yapısal değişimlere vurgu yapmaktadır. Bu durum, kadın akademisyenlerin cam tavan sendromunu daha çok katmanlı ve köklü bir sorun olarak deneyimlediklerini göstermektedir. Sonuç olarak, bu çalışma cam tavan sendromunun akademik kurumlarda iş performansını biçimlendiren önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, üniversitelerde eşitlikçi insan kaynakları politikalarının geliştirilmesi, şeffaf terfi ve değerlendirme sistemlerinin uygulanması ve toplumsal cinsiyet duyarlı yönetsel yaklaşımların benimsenmesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Bu bağlamda çalışma hem akademik literatüre katkı sunmakta hem de uygulayıcılara yönelik önemli ve somut çıkarımlar sağlamaktadır.

Bu araştırma bazı sınırlılıklar içermektedir. Öncelikle çalışma, tek bir akademik kurumda görev yapan sınırlı sayıda kadın ve erkek akademisyen ile yürütüldüğünden, elde edilen bulguların farklı üniversite ve disiplinlere genellenebilirliği sınırlıdır. Ayrıca nitel araştırma yöntemi kullanılması nedeniyle sonuçlar katılımcıların öznel deneyim ve algılarına dayanmaktadır; bu durum bulguların yorumlanmasında bireysel farklılıkların etkisini gündeme getirmektedir. Fenomenolojik desen gereği derinlemesine veri sağlanmış olsa da, bu yaklaşımın doğası gereği nicel genelleme yapılması mümkün değildir. Son olarak, araştırmanın kesitsel bir tasarıma sahip olması, cam tavan sendromu ile iş performansı arasındaki ilişkinin zaman içindeki değişimini değerlendirme imkânını sınırlamaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için Kapadokya Üniversitesi Etik Komisyonu'ndan 24/12/2024 tarih ve E-64577500-050.99-96534 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

Atay, Ö., Gürgen, N. E., & İmamoğlu, E. (2022). Türkiye'de kadın akademisyenlerde algılanan cam tavan sendromu araştırması. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13*(2), 170-182.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (Geliştirilmiş 11. baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Candar, P., & Aksöz, E. O. (2025). İş yerinde dışlanmanın, iş performansı ve işten ayrılma niyetine etkisi: alanya'daki otel çalışanlarına yönelik bir araştırma. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 8*(2), 312-323.

Cotter, D. A., Hermsen, J. M., Ovadia, S., & Vanneman, R. (2001). The glass ceiling effect. *Social Forces, 80*(2), 655–681. https://doi.org/10.1353/sof.2001.0091

Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni* (Çev. M. Bütün & S. B. Demir). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Çelik, H. (2025). Akademide görünmez bariyerler: Cam tavan sendromu üzerine sistematik bir inceleme. *Eğitim Yönetimi ve Politikaları Dergisi, 6*(1), 32-51.

Çoban, M. S., & Yılmaz, A. B. (2025). Dijital liderliğe yönelik algılamanın iş performansı ile işe yabancılaşma üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (67), 94-107.

Eagly, A. H. (1987). *Sex differences in social behavior: A social-role interpretation.* Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Eagly, A. H., & Karau, S. J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 109(3), 573-598. https://doi.org/10.1037/0033-295X.109.3.573

Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). *Through the labyrinth: The truth about how women become leaders*. Boston, MA: Harvard Business School Press.

Gökçe, Ş. S., & Yıldız, S. (2025). Mütevazı liderliğin iş performansı etkisinde çalışan sesliliğinin aracı rolü. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, *23*(56), 714-737.

Greenhaus, J. H., Parasuraman, S., & Wormley, W. M. (1990). Effects of race on organizational experiences, job performance evaluations, and career outcomes. *Academy of Management Journal, 33*(1), 64-86.

Korkmaz, H. (2024). Yönetim kademelerinde kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığı ve cam tavan sendromu. *The Journal of Academic Social Science*, (5), 1-14.

Kösen, C., & Arslan, H. (2024). İşgören mutluluğu ile duygusal emek ve iş performansı ilişkisi. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi, 9*(1), 23-36.

Mirzayev, M., & Yunusova Ceviz A., (2024). Performans değerlendirme sürecinde yapılan hatalar ve alınacak önlemler. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(2), 111-130.

Morrison, A. M., & Von Glinow, M. A. (1990). Women and minorities in management. *American Psychologist, 45*(2), 200–208. https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.2.200

Morrison, A. M., White, R. P., & Van Velsor, E. (1994*). Breaking the glass ceilin: Can women reach the top of America's largest corporations? updated edition*. Addison-Wesley.

Noor, N., Faisal, F., & Farooq, M. (2023). Horizontal hostility: A subset of glass ceiling. *Journal of Development and Social Sciences, 4*(3), 649-663.

Powell, G. N., & Butterfield, D. A. (2015). The glass ceiling: What have we learned 20 years on? *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance, 2*(4), 306-326. https://doi.org/10.1108/JOEPP-09-2015-0032

Rubin, H. J., & Rubin, I. S. (2005). *Qualitative interviewing: The art of hearing data*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Seçkin, M., Aypay, A., & Apaydın, Ç. (2014). Lisansüstü eğitim alan öğrencilerin akademik danışmanlık hakkındaki görüşleri. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (1), 28-35.

Shenton, A. K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information, 22*(2), 63-75. https://doi.org/10.3233/EFI-2004-22201

Simpson, R. (2004). Masculinity at work: The experiences of men in female dominated occupations. *Work, Employment and Society*, 18(2), 349-368. https://doi.org/10.1177/09500172004042773

Tahtalıoğlu, H. (2016). Türkiye'de yükseköğretim kurumlarında cam tavan sendromunun kadınlar üzerindeki etkileri. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9*(2), 89-105.

Ulusoy, B. T., & Özbağ, G. K. (2024). Denizcilik sektöründe cam tavan sendromu ve işe adanmışlığa etkisi. *The Journal of Academic Social Science, 156*(156), 297-321.

Williams, C. L. (1992). The glass escalator: Hidden advantages for men in the "female" professions. *Social Problems,* 39(3), 253-267. https://doi.org/10.1525/sp.1992.39.3.03x0034h

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1186-1201

Ayniyat Defterlerine Göre Yeni Ordunun İkmal Sürecinde Anadolu'nun Rolü (Nisan 1827-Mart 1828)

Merve Öner [1, 2]

ÖZET

Bu çalışma, II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun ikmal sürecinde Anadolu'nun üstlendiği rolü incelemektedir. Araştırma, Nisan 1827-Mart 1828 dönemine ait 15, 16 ve 17 numaralı Anadolu Ayniyat Defterleri esas alınarak hazırlanmıştır. Söz konusu defterlerde vali, mütesellim, mutasarrıf, ayan, muhafız ve kadılara gönderilen çok sayıda yazışma bulunmakta; bu yazılar, merkezi yönetimin yeni ordunun gereksinimlerini temin etmek için Anadolu'ya yönelttiği talepleri açıkça ortaya koymaktadır. Elde edilen belgeler asker temini, mühimmat-hammadde, askerî kıyafet, tersane ve donanma malzemesi olmak üzere dört ana kategoride incelenmiştir. Buna göre, Anadolu'dan İstanbul'a gönderilen neferlerin seçiminde gönüllülük esasına önem verildiği fakat sevk sürecinde firar, yaş uygunsuzluğu gibi aksaklıkların yaşandığı tespit edilmiştir. Ayrıca askerî imalathanelerin malzeme ihtiyacının büyük ölçüde Anadolu'dan karşılandığı anlaşılmıştır. Özellikle kirpas, güherçile, kereste ve sahtiyan gibi malzemelerin temininin yeni ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Adana ve Saruhan civarında yeni güherçile yataklarının bulunduğu tespit edilmiştir. Kereste temininde İzmit ve Canik çevresinin öne çıktığı bulgusu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye, Ayniyat defterleri, Anadolu, İkmal.*

The Role of Anatolia in the Supply Process of the Newly Established Army According to the Ayniyat Registers (April 1827–March 1828)

ABSTRACT

This study examines the role of Anatolia in the supply process of the Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Army, established following the abolition of the Janissary Corps during the reign of Mahmud II. The research is based on the Anatolian Ayniyat Registers numbered 15, 16, and 17, covering the period from April 1827 to March 1828. These registers contain numerous correspondences sent to governors, mutasellims, mutasarrıfs, ayans, local guards, and judges, which clearly reveal the demands directed by the central administration to Anatolia in order to meet the needs of the new army. The collected documents were analyzed under four main categories:

[1] İletişim Yazarı: gizemmonerr@gmail.com
[2] Dr., Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0000-0002-9900-7442.

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1878873
Makale Türü: Araştırma Makalesi

recruitment of soldiers, ammunition and raw materials, military clothing, and naval and shipyard supplies. Accordingly, it has been determined that while voluntary recruitment of soldiers from Anatolia was emphasized, irregularities such as desertion and age noncompliance occurred during the dispatch process. Furthermore, it has been understood that the material needs of military manufacturing facilities were largely met from Anatolia. In particular, the procurement of kirpas, gunpowder, timber, and sahtiyan played a significant role in meeting the needs of the new army. New gunpowder deposits were identified around Adana and Saruhan, while the regions of İzmit and Canik were highlighted in timber supply.

Keywords: *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye, Ayniyat registers, Anatolia, Supply.*

1. GİRİŞ

Yeniçeri Ocağının kurulmasından önce Osmanlı Devleti seferde ihtiyaç duyduğu askerî gücü yalnızca Türklerden oluşan yaya (piyade) ve müsellem (süvari) birliklerinden karşılıyordu. Bu birlikler, yalnızca savaş zamanlarında belirli bir ücret karşılığında sefere katılmakta; barış zamanlarında ise kendilerine tahsis edilen çiftliklerde her türlü vergiden muaf bir şekilde tarımsal faaliyetlerini sürdürmekteydiler (Beyhan, 1999, s. 258). Ancak Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye geçişi ile birlikte, bu bölgede ele geçirilen topraklarda hâkimiyetin korunabilmesi ve yeni fetihlerin gerçekleştirilebilmesi için doğrudan hükümdarın emir ve komutası altında daimî ve düzenli bir ordunun varlığı zorunlu hale gelmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s. 145). Bu ihtiyacın bir sonucu olarak Yeniçeri Ocağı, I. Murat döneminde kurulmuştur (Sakin, 2011, s. 23). Osmanlı ordusunun daimî unsurlarından biri olan ve hazineden ulûfe adıyla maaş alan kapıkulu askerî zümresinin en önemli sınıfını oluşturan yeniçeriler, padişahın hassa kuvveti niteliğinde olup seferlerde doğrudan onun emir ve komutası altında görev yapmanın yanı sıra merkezi otoritenin de temsilcisi konumunda olmuştur (İlgürel, 1997, s. 385). Yeniçeriler, savaş zamanları dışında da iç ve dış güvenlikle ilgili önemli görevler üstlenmişlerdir. İstanbul'da bulunan yeniçeriler yangın halinde itfaiye vazifesi görmek, asayişi sağlamak ve karakollar ile kale kapılarının açılıp kapanmasından sorumlu tutulmuşlardır. İstanbul dışında bulunan yeniçeriler ise bulundukları şehir ve kasabalarda kale muhafızlığı yaparak yerel güvenliğin sağlanmasında önemli rol oynamışlardır (Sezer, 1997, s. 216).

Yeniçeri Ocağı, iki yüzyılı aşkın bir süre sorunsuz bir şekilde yönetilmiş ve Osmanlı Devleti'nin daimî askerî gücü olarak devletin genişleyip imparatorluk hâline gelmesinde önemli rol oynamıştır (Yaramış, 2002, s. 1168). Fakat Yeniçeri Ocağının bozulmasıyla birlikte başlayan disiplinsizlik, itaatsizlik ve savaş talim ve terbiyesinde eksiklik Osmanlı askerî gücünün zayıflamasına ve girdiği savaşları kaybetmeye başlamasına neden olmuştur (Kundakçı, 2017, s. 22). Yeniçeri Ocağının tabi olduğu kanun ve nizamlarının bozulması, III. Murat döneminden itibaren Türk asıllıların orduya alınmasıyla ilişkilendirilmektedir. Yine XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yeniçerilerin evlenmeye başlamaları ve ticaretle uğraşmaları, askerî talimlerinin aksamasına yol açmış bu durum ise savaşma kudretlerinin zayıflamasına neden olmuştur (Akdağ, 1947, s. 291). Öte yandan ocak içindeki disiplinin ortadan kalkması, iltimas yolu ile asker alımları, vezirlerin ve ağaların makam hırsı ve

kişisel çıkarları doğrultusunda ocağı isyana yönlendirmesi (Uzunçarşılı, 1998, s. 476) ile ulûfe tezkiresinin (esame kağıdı) ticari bir araç haline gelmesi (Davison, 2005, s. 17), ocağın bozulmasına yol açan başlıca amiller olarak gösterilmektedir.

Yeniçeri Ocağındaki bu bozulmayı fark eden padişah ve devlet adamları, ocağı eski disiplinli ve düzenli yapısına kavuşturmak ve dönemin askerî harp teknikleri ile araç-gereçlerini yeniçerilere kazandırmak amacıyla birtakım ıslahat girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak yeniçeriler, bu ıslahat çabalarına direnmiş, alışkın oldukları talim usulü ve kullandıkları silah ve araç-gereçlerin değiştirilmesine muhalefet etmişlerdir (Yaramış, 2006, s. 94). Sonuç olarak Yeniçeri Ocağı, zamanın harp teknikleri ile yeni araç-gereçleri ocağa kazandırmak isteyen padişah ve devlet adamlarının karşısında duran, zaman zaman da onlarla silahlı mücadeleye giren sorunlu bir birlik hâline gelmiştir. Bu durum 1826 yılına kadar devam etmiş ve ocağın artık eski düzenine kavuşturulamayacağı anlaşılınca, II. Mahmut tarafından ocak kaldırılmış ve yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla yeni bir ordunun kurulmasına karar verilmiştir (Yaramış, 2002, s. 1168). Hemen ardından, yeni kurulan orduya alınacak neferlerin niteliklerini ve teşkilatın işleyiş esaslarını belirlemek amacıyla bazı standartlar tespit edilmiş ve bu esaslar Temmuz 1826'da *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnâmesi* adıyla kanunlaştırılmıştır (Özekmekçi, 2021, s. 752). Yeni ordunun teşkilatlanma süreci kapsamında, ordunun mali gereksinimlerini karşılamak üzere "mansûre hazinesi" oluşturulmuş ve yeniçeri ağalığı makamının yerine "seraskerlik" makamı ihdas edilmiştir (Keleş & Erdinç, 2021, s. 172).

Asâkir-i Mansûre ordusunun teşkilatlanma sürecine ilişkin Ayniyat defterlerine yansıyan ve özellikle Anadolu'dan karşılanması talep edilen askerî personel ve lojistik ihtiyaçlar, bu çalışmanın esas konusunu oluşturmaktadır. Çalışma, Asâkir-i Mansûre ordusunun kuruluş sürecinde Anadolu'nun hangi askerî ve lojistik taleplerle karşı karşıya kaldığını, bu taleplerin hangi ihtiyaç kalemlerinde yoğunlaştığını ve merkezî idarenin taşra kaynaklarını nasıl seferber ettiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda makale, yeni ordunun teşkilatlanmasını yalnızca merkezî askerî reformlar çerçevesinde değil, aynı zamanda Anadolu'daki insan gücü, hammadde, teknik emek ve üretim kaynaklarının harekete geçirilmesi açısından ele almaktadır. Bununla birlikte araştırma, ordunun teşkilatlanma safhasındaki idari ve mali güçlüklerin anlaşılmasına olanak tanıdığı gibi merkezi idarenin ordudaki reform süreci kapsamında taşradan teminini planladığı taleplerin niteliği ve bu doğrultuda şekillenen merkez-taşra ilişkisini de ortaya koyarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın esas kaynağını oluşturması bakımından Ayniyat defterlerinin mahiyetinden de bahsetmek uygun olacaktır. Ayniyat defterleri XIX. yüzyılda Sadaret dairesinden nezaretlere ve diğer makamlara yazılan tezkirelerin suretlerinin kaydedildiği defterlerdir (Aktaş, 1991, s. 277). Bab-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri kataloğuna göre, H. 1227-1330 / M. 1812-1912 tarihleri arasında toplam 1875 adet defter mevcuttur (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2017, s. 119). Nitekim defterlerin düzenlenme biçimi, içeriği ve adlandırma yöntemi yüzyıl boyunca değişiklik göstermiştir. Defterlerin tutulmaya başlandığı ilk dönemlerde kayıtlar genellikle Anadolu ve Rumeli başlıkları altında sınıflandırılmıştır. Meclis-i Vâlâ'nın kurulmasının ardından ise alınan kararlar

Meclis-i Vâlâ'dan Yazılan, Meclis-i Vâlâ Anadolu, Meclis-i Vâlâ Rumeli ve Meclis-i Vâlâ'dan Katl ve Sirkat gibi isimlerle konularına uygun olarak tasniflenmiştir. Nezaretlerin kurulmaya başlanmasıyla birlikte; her bir nezaret için ayrı bir defter tutulmuş, böylece defterler giderek özelleşmiş ve hatta konular vilayetler için ayrı ayrı düzenlenmeye başlanmıştır (Poyraz & Doğan, 2022, s. 39). Ayniyat defterleri, adli, idari, ekonomik ve sosyal tarih alanlarını kapsayan çok yönlü bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu defterler temel alınarak gerçekleştirilen pek çok önemli çalışma literatüre kazandırılmıştır.[3] Ayniyat defterleri üzerine yapılan çalışmalar, söz konusu defterlerin idari, iktisadi ve toplumsal tarih bakımından taşıdığı değeri ortaya koymakla birlikte, bu kaynak grubunun askerî ikmal tarihi çerçevesinde kullanımı henüz sınırlı kalmıştır. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye üzerine yapılan araştırmalar çoğunlukla ordunun kuruluşu, teşkilatlanması, asker alımı ve askerî reformlar etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu makale, söz konusu literatürden farklı olarak yeni ordunun kuruluş sürecinde Anadolu'dan talep edilen askerî personel, hammadde, kıyafet ve donanma malzemelerini bir bütün olarak ele almak; böylece reform sürecinin taşra kaynaklarıyla ilişkisini görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Tablo 1. Ayniyat defterlerine Göre Askerî İhtiyaçların Kategorik Dağılımı (Nisan 1827-Mart 1828)

Sıra	Kategori	Konular	Hüküm Numarası	Toplam
1	**Asker ve Yardımcı Personel İhtiyacı**	Asâkir-i Mansûre Ordusu için asker talebi	15; 2-3, 15;3-1, 15; 10-1, 15; 12-1, 15; 31-3, 15; 37-1, 15: 42-3, 15; 54-1, 15; 55-2, 15; 63-1, 15;64-2, 15; 93-2, 15; 94-1, 15; 122-3, 15; 126-2, 16; 4-2, 16; 9-1, 16; 11-2, 16; 20-2, 16; 29-1, 16; 32-1, 16; 46-2, 16; 58-1, 16; 62-1, 16; 86-1, 16; 86-3, 16; 94-1, 16; 97-3, 16; 104-2, 16; 105-1, 16; 109-2, 16; 112-3, 17;21-2, 17, 21-3, 17; 34-1, 17; 69-2, 17; 110-2, 17; 115-1	38
		Tüfenkhâne-i Âmire'de istihdam edilmek üzere tüfenkçi ve çakmakçı ustası talebi	15; 14-2, 17; 97-3	2

[3]Ayniyat defterleri XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin idari yapısı, kamu düzeni ve toplumsal ilişkilerini aydınlatma potansiyeline sahip birinci elden kaynaklar olmakla birlikte, alana yönelik çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Alana dair dikkat çeken çalışmalardan biri Özlem Poyraz ve Cuma Doğan tarafından 2023 yılında hazırlanan *22 Numaralı Anadolu Ayniyat Defterine Göre Anadolu Eyaletinin Merkez-Taşra İlişkileri* adlı makalesidir. Bunun yanı sıra Ertan Gökmen tarafından 2020 yılında hazırlanan *Bir Numaralı Anadolu Ayniyat Defterlerindeki Koceili Sancağı'na Dair Kayıtların Muhtevası,* Zeynep Gürel ile Ertan Gökmen tarafından 2024 yılında yayımlanan *Ayniyat Defterlerine Göre II. Mahmut Döneminde İstanbul'un İzmir'den Talepleri*, Ertan Gökmen tarafından 2018 yılında kaleme alınan *Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi: Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği* ve Arzu Taşcan tarafından 2021 yılında hazırlanan *XIX. Yüzyıl Sonunda Edirne Vilayeti'nin İktisadi ve Sosyal Tarihinden Bir Kesit (826 Numaralı Ayniyat Defteri Kayıtlarına Göre)* adlı çalışmalar da alana önemli katkı sunmaktadır. Bu çalışmada ise yeni kurulan Asâkir-i Mansûre ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde Anadolu'dan yapılan talepler ele alınacaktır.

		Baruthâne-i Âmire'de istihdam edilmek üzere güherçile ustası talebi	16;71-1, 17; 15-1	1
		Asâkir-i Bahriye İnşası için kireç amelesi talebi	17;111-1	1
		Tophâne-i Âmire için üzere taşcı ve çıkrıkçı amelesi talebi	16; 6-2, 17; 86-1	2
2	**Hammadde-Mühimmat Malzemeleri İhtiyacı**	Tüfenkhâne-i Âmire için ceviz tahtası, funda kömürü talebi	16; 101-2, 16; 108-2	2
		Baruthâne-i Âmire için güherçile talebi	15; 51-2, 15; 89-2, 161, 70-1	3
		Asâkir-i Mansûre ordusu için İzmir'de inşa edilecek kışla için ecnas kereste, tuğla ve kiremit talebi	15;84-1, 15; 105-2	2
		Tophâne-i Âmire için kundaklık kara ağaç talebi	15; 85-1, 16; 28-3, 16, 95-1	3
		Mehterhâne-i Âmire için ıhlamur sütunluk ağaç, kirpas talebi	16; 81-1, 17; 112-1	2
		Tersâne-i Âmire ve Darbhâne-i Âmire Dökümhanesi için bakır, tel, kendir, top tahtası ve kereste talebi	16; 82-2, 17; 43-1, 16; 104-1	3
		Cebhâne-i Âmire için kurşun ve sandık tahtası talebi	17; 34-3, 17; 86-2, 17, 89-1	3
3	**Askerî Kıyafet İhtiyacı**	Dergâh-ı Âli Topçu, toparabacı, Tüfenkendaz neferatının ayakkabıları için siyah sahtiyan talebi	15, 89-1	1
		Asâkir-i Mansûre neferatının üniformaları için kirpas (bez) talebi	15;70-3, 16; 96-2	2

		Asâkir-i Mansûre ordusu için fes ve kurulacak olan fes kârhânesi için fesçi talebi	16;55-2, 16; 90-1, 16; 94-2, 17; 25-1, 17; 51-1, 17; 83-2	6
4	**Tersane ve Donanma İçin Malzeme İhtiyacı**	Tersâne-i Âmire'de imal olunan Kalyon-ı Hümayûn için kereste talebi	15; 40-2, 17; 38-2	2
		Sinop sahilinde inşa edilen Kalyon-ı Hümayûn'un Tersâne-i Âmire'ye gönderilmesi ve kereste talebi	15;49-1, 15;127-3, 16; 30-6, 16; 101-3, 17; 26-1, 17; 26-2, 17; 53-1	7
		Bodrum sahilinde inşa olunan Kalyon-ı Hümayûn'un Tersâne-i Âmire'ye gönderilmesi ve demir, kereste ve marangoz talebi	15; 57-1, 15; 69-1, 16: 23-1, 16; 38-4	4
		Midilli sahilinde imal olunan iki kıta Korvet-i Hümayûn için kereste talebi	16; 16-2, 16; 43-1,	2
		Donanma-yı Hümayûn için kılavuz talebi	15; 106-1	1
			Toplam	**87**

Çalışmada Nisan 1827-Mart 1828 tarih aralığının seçilmesinin nedeni, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun kuruluşundan hemen sonraki erken teşkilatlanma evresinde merkezî idarenin taşradan hangi tür askerî ve lojistik taleplerde bulunduğunu takip edebilmektir. Bu amaçla 15, 16 ve 17 numaralı Anadolu Ayniyat defterleri sistematik olarak taranmış; doğrudan asker temini, askerî üretim, hammadde, mühimmat, kıyafet, tersane ve donanma ihtiyaçlarıyla ilgili kayıtlar çalışmaya dahil edilmiştir. Bu kapsam dışında kalan idari, adli veya mali nitelikli kayıtlar değerlendirmeye alınmamıştır. Tespit edilen 87 belge, içeriklerine göre dört ana kategori altında sınıflandırılmıştır.

2. ANADOLU'DAN SAĞLANAN ASKERÎ İKMAL UNSURLARI

2.1. Asker Talebi

Asâkir-i Mansûrenin teşkilatlanma sürecinin en kritik noktalarından biri, ordunun asker teminine ilişkin düzenlemeler olmuştur. Ordunun kuruluş sürecinde ilk alaylar için asker temininde herhangi bir zorluk yaşanmamış, İstanbul'daki genç ve işsiz şehirli nüfus kadroları doldurmuştur. Subay ihtiyacı ise üst düzey devlet adamlarının himaye ve hizmetinde bulunan kapı halkından karşılanmıştır (Keleş & Erdinç, 2021, s. 174). Asker

alım süreci son derece hızlı ilerlemiş ve kuruluşun üçüncü gününde yaklaşık 1500 askerin kayıt işlemleri tamamlanmıştır (Gökçe, 2017, s. 194).

Mansûre ordusunun teşkilâtlandırılması amacıyla 7 Temmuz 1826 tarihinde bir kanunname hazırlanmış ve bu kanunnamede yeni kurulan orduya alınacak neferlerde aranan nitelikler belirlenmiştir (Keleş & Erdinç, 2021, s. 174). Kanunnameye göre, orduya alınacak neferlerin 15 ile 30 yaş arasında sağlıklı erkeklerden seçilmesi esası üzerinde durulmuş; ancak yaşı daha ileri olup da güçlü ve cesur olanların kırk yaşına kadar askere alınmalarına da müsaade edilmiştir. (Keleş H. , 2006, s. 229) Nefer olarak seçilecek kişilerin yaşlarının yanı sıra bu kişilerin pak, asil ve tüvana (güçlü-kuvvetli) olmaları ancak mühtedi olmamaları da önemli bir kriter olarak belirlenmiştir (Özekmekçi, 2021, s. 752).

Tanzimat öncesi gerçekleştirilen reformların temel ağırlık noktası askerî ıslahatlar olmuştur. Bu çalışmaların temel amacı, Osmanlı ordusunu Avrupa ordularıyla mücadele edebilecek bir seviyeye taşımaktı. Bunun için yalnızca Batı'ya ait silah ve eğitim yöntemlerini benimsemek yeterli görülmemekte, ordunun ihtiyaç duyduğu askerlerin temini de önem arz etmekteydi. Yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından asker alımı henüz sistematik bir şekilde düzenlenmemiş ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı gibi acil askerî gereklilikler, devşirme yoluyla asker teminini zorunlu kılmıştır. Bu nedenle 1826 yılında uygulamaya konulan devşirme sistemi 1843 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.[4] Mevcut veya yeniden teşkil edilen alay ve taburların ihtiyaç duyduğu askerler, Divan-ı Hümayûn tarafından belirlenen bölgelerden temin edilmiştir. Görevlendirilen memurlar, bölge halkı arasından istenilen sayıda askerî temin etmekle yükümlü tutulmuştur (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 3. Cilt 5. Kısım, 1971, s. 142-143). 18 Haziran 1827 tarihinde Trabzon mütesellimine gönderilen yazıda, Trabzon'dan talep edilen 1500 neferin 20-25 yaş arasında sağlıklı ve güzide kişilerden seçilmesi; bu kişilerin kendi rızaları ile askere yazılmaları ve zorlanmamaları açıkça belirtilmiştir (AYN.d., 15, s. 64-2). Söz konusu kayıt, devlet idaresinin asker temin sürecinde baskıdan ziyade gönüllü katılımı esas aldığını ortaya koymaktadır.

Asâkir-i Mânsûre ordusu için asker temini sürecinde görevlendirilen kişilerin çoğunlukla sancak idaresinden sorumlu olan vali, mutasarrıf ve mütesellimler olduğu görülmektedir. Merkezden gönderilen talimatlarda bu görevlilere belirli niteliklere sahip ve sayısı önceden belirlenmiş miktarda askerin kaydedilmesi emredilmiştir (Gökçe, 2017, s. 201). Elde edilen verilerde asker talep edilen yerler ile bu yerlerden istenen nefer sayıları açık bir biçimde belirtilmiştir. 30 Nisan 1827 tarihinde Kayseri mutasarrıfına gönderilen yazıda, Kayseri sancağından 500 neferin temin edilmesi emredilmiştir (AYN.d., 15, s. 2-3). Benzer şekilde 13 Haziran 1827 tarihli başka bir yazıda Canik muhassılına, idaresi altındaki sancaktan 1.000 neferin toplanması bildirilmiş (AYN.d., 15, s. 55-2); 13 Mayıs 1828 tarihli kayıtta

[4] Burada bahsedilen devşirme sistemi ile daha önce uygulanan ve Hıristiyan halkın genç ve gürbüz çocuklarının bir oran içinde askere alınmaları esası üzerine kurulu olan devşirme sistemi ile ilgisi yoktur. Bkz. (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 3. Cilt 5. Kısım, 1971, s. 142-143)

ise Karaman valisine Karaman Eyaleti'nden 600 neferin temin edilerek merkeze gönderilmesi emredilmiştir (AYN.d., 17, s. 69-2). Fakat merkez tarafından İstanbul'a sevki talep edilen askerlerin kısa sürede temin edilemediği anlaşılmaktadır. Trabzon'dan talep edilen 1.500 neferin sevki ancak kademeli olarak gerçekleştirilebilmiştir. 18 Haziran 1827 tarihli belgede 200 neferin (AYN.d., 15, s. 64-2), 10 Temmuz 1827 tarihli belgede 214 neferin (AYN.d., 15, s. 94-1), 30 Ağustos 1827 tarihli belgede 253 neferin (AYN.d., 16, s. 42-2), 30 Eylül 1827 tarihli belgede 302 neferin (AYN.d., 16, s. 94-1) ve 8 Ekim 1827 tarihli belgede ise 105 neferin (AYN.d., 16, s. 104-2) temin edilerek İstanbul'a gönderildiği görülmektedir. Eksik kalan askerlerin ise en kısa sürede tamamlanarak sevk edilmesi emredilmiştir[5].

Sancaklarda yapılan asker alımlarında bazı sorunlarla karşılaşıldığı anlaşılmaktadır. Bu sorunların başında firar vakaları gelmektedir. Zorunlu askerlik uygulaması ile hizmet süresinin belirsizliği askerlerin firar etmelerine yol açmıştır. Örneğin 22 Temmuz 1827 tarihinde Sığla sancağından gönderilen 36 neferden 26'sının (AYN.d., 15, s. 126-2), 26 Temmuz 1827 tarihinde Sivas'tan gönderilen 150 neferden 20'sinin, (AYN.d., 16, s. 4-2) 17 Ağustos 1827 tarihinde İçel sancağından gönderilen 150 neferden 45'nin (AYN.d., 16, s. 32-1) yolda firar ettiği tespit edilmiştir. İlgili belgelerde firar eden asker sayısı kadar yeni neferin aynı bölgeden temin edilerek sevk edilmesi talep edilmiştir.

Karşılaşılan sorunlardan bir diğeri ise asker talep edilen bölgelerden sevk edilen kişilerin çoğunlukla istenen yaş grubu dışında, "çoluk çocuk" olarak nitelendirilen gençlerden oluşmasıdır. Özellikle taşra yöneticileri, sevk işlemlerinin ivedilikle gerçekleştirilmesi baskısı altında kimi zaman yaşça çok genç ya da ileri yaşta olanları, kimi zaman da askerlik hizmetine uygun olmayan kişileri kayda geçirmiştir. Bu durum merkez tarafından sık sık şikâyet konusu edilmiştir. 27 Mayıs 1827 tarihinde Karaman valisine gönderilen belgede, Karaman'dan sevk edilen neferlerin çoğunun yaş grubu itibariyle çoluk çocuk sınıfına dahil olmaları ve askerlik yapmaya uygun olmadıklarının bildirilmesi (AYN.d., 15, s. 37-1), bu hususa örnek niteliğindedir. Benzer biçimde, merkeze sevk edilen askerler arasında yaşlı veya hizmete uygun olmayan kişilerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. 4 Ekim 1827 tarihli belgede Sivas, Divriği, Amasya ve Çorum'dan gönderilen askerlerden 62 neferin alil (hasta) ve hizmete elverişsiz olmaları sebebiyle memleketlerine iade edildikleri belirtilmektedir (AYN.d., 16, s. 97-3). Her iki belgede de görevlilerin herhangi bir aksaklık yaşanmaması için gönderilecek neferlerin kanunnameye uygun olarak seçilmesi hususunda ikaz edildikleri görülmektedir. Merkeze sevk edilen neferlerin marîz (hastalıklı) olması durumunda memleketlerine geri gönderilmelerine ilişkin kayıtlar da belgelerde yer almaktadır. Örneğin 18 Haziran 1827 tarihinde Trabzon'dan gönderilen 200 neferden 14'ünün hastalıklı oldukları sebebiyle memleketlerine iade edildiği ve görevlilere bundan

[5]Askerî meseleler ve taşradan asker temini hususunda yaşanan problemler yalnızca Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye dönemine mahsus değildir. XIX. yüzyılın başlarında Ayniyat defterlerine yansıyan kayıtlarda da devletin âyanlardan talep ettiği askerlerin temini, sevki ve denetimi hususunda bazı sorunların yaşandığı bilinmektedir. Bazı âyanların asker göndermede isteksiz davrandıkları, talep edilen miktarı karşılayamadıkları veya kendilerine verilen görevi yerine getirmede sorun çıkardıkları görülmektedir. Bkz. (Gökmen, 2020, s.223-224)

böyle hastalıklı kişileri sevk etmemeleri yönünde uyarı yapıldığı anlaşılmaktadır (AYN.d., 15, s. 64-2).

2.2. Hammadde ve Mühimmat Talebi

Mansûre ordusunun disiplinli ve sürdürülebilir bir kurum hâline gelmesi amacıyla asker temininin yanı sıra silah üretimi, kışla inşası, mühimmat ve malzeme tedarikine yönelik kapsamlı faaliyete girişilmiştir. Bu doğrultuda İstanbul'da bulunan Tüfenkhâne-i Âmire, Baruthâne-i Âmire, Tophâne-i Âmire, Cebhâne-i Âmire, Tersâne-i Âmire ve Darbhâne-i Âmire Dökümhanesi gibi askerî nitelikli müesseselerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri için önemli miktarda hammaddeye ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Merkezi idare, söz konusu ihtiyacın karşılanmasında Anadolu'daki üretim merkezlerinden yararlanma yoluna gitmiştir. Ayniyat defterleri verileri, Asâkir-i Mansûre ordusunun kuruluş sürecinde askerî imalathanelerin hammadde ihtiyaçlarının büyük ölçüde Anadolu'dan karşılandığını göstermektedir.

Osmanlı kaynaklarında ahşap bir kundak üzerine yerleştirilen namludan, namluda bulunan ateşleme tertibatı ile nişangahtân oluşan ateşli el silahları *tüfenk, tüfeng* veya *tüfek* olarak adlandırılmıştır (Soyluer, 2018, s. 268). Osmanlı Devleti'nde silah üretimi, ganimet yoluyla temin veya ithal edilen tüfeklerin bakım ve onarımları, silahhâne, tüfenkhâne ya da tüfenk karhânesi adı verilen imalathanelerde gerçekleştirilmiştir. Bu atölyelerin idari merkezi ise İstanbul'daki Tüfenkhâne-i Âmire olmuştur (Soyluer, 2018, s. 269). Mansûre ordusunun kurulması ile birlikte ordunun tüfek ihtiyacının büyük ölçüde artması, yeni ordunun modern silahlarla teçhiz edilmesine verilen önemi arttırmıştır (Köse, 2022, s. 960). Tüfek kundaklarının üretiminde sağlamlığı ve dayanıklılığıyla bilinen ceviz ağacı tercih edilmiştir. Bu malzemenin teminin de özellikle İzmit bölgesi öne çıkmıştır. 13 Temmuz 1828 tarihli belgede, Tüfenkhâne'de imal edilecek tüfek kundakları için İznikmid'den (İzmit) 9.000 adet ceviz tahtasının bir an önce tedarik edilerek İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir (AYN.d., 17, s. 128-1). Tüfenkhâne'nin üretim ihtiyacı kapsamında gerekli olan funda kömürünün ise Gekbuze (Gebze) taraflarından temin edilerek Pavlu İskelesi üzerinden gönderilmesi talep edilmiştir (AYN.d., 16, s. 108-2). Benzer şekilde, Mehterhâne-i Âmire'nin ihtiyaçları arasında önemli bir yer tutan ve "Abdi Paşa sütunu"[6] olarak bilinen ıhlamur sütunluk ağaçlar da İzmit ve çevresinden temin edilmiştir. 18 Eylül 1827 tarihli belgede, İznikmid havalisinden toplam 7.000 adet budaksız ıhlamur sütununun ivedilikle İstanbul'a gönderilmesinin istenmesi (AYN.d., 16, s. 81-1) bu duruma örnektir. Bu örnekler, İzmit ve çevresinin Tüfenkhâne ve Mehterhâne için önemli bir hammadde tedarik merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Mehterhâne'nin ihtiyaç duyduğu bir diğer önemli malzeme ise pamuk ipliğinden dokunan ve genellikle donanma yelkenlerinde kullanılan kirpastır. Belirli standartlar doğrultusunda üretilen kirpas, kara ordusunda sefer sırasında çadırların kurulması ve onarımında kullanılmıştır (Kocaoğlu, 2019, s. 35). 22 Haziran 1828 tarihli belgede, kirpasın Soma ve çevresinden temin edilerek Mihaliç İskelesi

[6] Belgede "Abdi Paşa sütunu" olarak zikredilen sütunluk kereste türüne ilişkin literatürde açık bir bilgi tespit edilememiştir.

üzerinden Mehterhâne-i Âmire'ye sevk edilmesi Mehterhâne Nazırı tarafından talep edilmiştir (AYN.d., 17, s. 112-1).

Güherçile temini Osmanlı barut imalatı açısından merkezi bir öneme sahip olmuştur. Güherçile, temel olarak doğal halde bulunan potasyum nitrat (KNO_3), sodyum nitrat ($NaNO_3$) ve kalsiyum nitrat ($Ca(NO_3)_2$) olmak üzere üç tür nitratın ortak adıdır. Barut yapımında kullanılan güherçile, siyah barutun en önemli maddesini oluşturmuş ve aynı zamanda bazı dumansız barutların yapımında da kullanılmıştır (Hülagü, 2001, s. 73). Bu nedenle güherçile temini, İstanbul ve Azadlu baruthânelerinin işlerliği için hayati sayılmış ve Anadolu'da Ankara, Kayseri, Aksaray, Konya, Akşehir, Karahisar-ı Sahib, Ilgın, Eskiil, Kilise Hisarı, Karapınar ve Aydın'da bulunan ocaklardan sağlanmıştır (Kütükoğlu, 1992, s. 97). Buna karşın 18 Mart 1828 tarihli belgede, Adana'nın bazı bölgelerinde güherçile madeninin bulunduğu ifade edilmiştir. İhtiyacın yoğunluğu nedeniyle, Baruthâne-i Âmire nazırı Behçet Efendi tarafından Adana valisi Nurullah Paşa'ya bir an önce burada üretimin başlatılması emredilmiştir. Ancak bölgede güherçile ustasının bulunmaması üzerine Karaman civarından iki ustanın gönderilmesine karar verilmiştir (AYN.d., 17, s. 15-1). Benzer şekilde 13 Eylül 1827 tarihli kayıtta ise, Saruhan sancağındaki Adala Ovası'nda yaklaşık 50.000 vukıyye halis güherçile potansiyelinin tespit edildiği ifade edilmiştir. Burada üretimi gerçekleştirecek usta bulunmadığından Kayseri ve Konya'dan 6'şar, Kilise Hisar'dan 3, Ankara'dan 3, Karahisar-ı Sahib'ten 3 olmak üzere toplam 21 güherçile ustasının bölgeye sevk edilmesi emredilmiştir (AYN.d., 16, s. 70-1). Söz konusu kayıtlar, baruthanelerin güherçile ihtiyacının karşılanması amacıyla yeni maden yataklarının tespiti ile üretimin etkin bir şekilde sürdürülebilmesi için uzman kişilerin ilgili bölgelere sevk edilmesine önem verildiğini göstermektedir.

2.3. Askerî Kıyafet Talebi

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu'nun teşkilatlanma sürecinde öne çıkan hususlardan biri de ordunun kıyafet düzeninin belirlenmesi olmuştur. Yeni ordunun üniforma ihtiyacını karşılamak üzere ilk aşamada, III. Selim döneminde Nizâm-ı Cedîd askerlerinin giydiği gibi bir üniformanın kullanılması uygun görülmüştür. Ancak kısa bir süre sonra, 1827 tarihli nizamname ile Mansure ordusunun üniforması Avrupa orduları örnek alınarak yeniden düzenlenmiş; askerlerin setre, pantolon, epolet ve çift düğmeli üniforma giymelerine karar verilmiştir (Şahin, 2019, s. 17). Başlık olarak ise Nizâm-ı Cedîd askerlerinin kullandığı şubara tercih edilmiştir. Mansûre ordusunda şubara bir süre başlık olarak kullanılmışsa da yağmur ve güneşten kolayca yıpranması, daha dayanıklı bir başlığın tasarlanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Uzunçarşılı İ. H., 1954, s. 224). Bu süreçte Kaptan-ı Derya Koca Hüsrev Mehmet Paşa'nın girişimleri belirleyici olmuştur. Hüsrev Paşa'nın emrindeki askerlerin fes kullanması üzerine, II. Mahmut Cuma selamlığı sırasında askerlerin başında gördüğü bu başlığı beğenmiş ve fesin Mansûre ordusunda resmî başlık olarak kabul edilmesini emretmiştir (Şahin, 2019, s. 18).

Fes, kırmızı çuhadan yapılmış, tepeye doğru daralan silindir şeklinde olup üst kısmından sarkan bir püsküle tamamlanmıştır. Düz tepe kısmı "tabla" olarak adlandırılmış ve

merkezinde yer alan "ibik" çıkıntısına ise lacivert veya siyah ipek püskül bağlanmıştır. Fesin yüksekliğinin korunması için ise iç kısmı kartonla desteklenmiştir. Fakat bu yeni başlığın yaygınlaştırılması uzun ve zahmetli bir süreci beraberinde getirmiştir. Zira Osmanlı topraklarında fes imal etmeyi bilen usta bulunamamış ve gerekli malzeme temin edilememiştir. Bu nedenle fesler Avrupa, Mısır ve Tunus'tan ithal edilmiştir (Tezcan, 1995, s. 415-416). Bu duruma ilişkin olarak İzmir Muhafızına gönderilen yazıda Tunus'tan 70 sandık fesin bir sefine ile geldiği bildirilmiş ve söz konusu feslerin ücretlerinin tüccarlara ödenerek İstanbul'a gönderilmesi Fes nazırı Mustafa Efendi tarafından emredilmiştir (AYN.d., 17, s. 51-1). Benzer şekilde 3 Nisan 1828 tarihli yazıda mansûre askerlerine giydirilmek üzere Mısır'dan gönderilen feslerin Antalya'ya ulaştığı ve bayram kutlamasında (ıyd-ı şerif) askerler tarafından kullanılacak olması nedeniyle söz konusu feslerin bir an evvel İstanbul'a sevk edilmesi gerektiği yine Fes nazırı Mustafa Efendi tarafından bildirilmiştir (AYN.d., 17, s. 25-1). Söz konusu yazışmalar İstanbul'da fesin zaruri hale geldiğini ve ithal edilen feslerin bir an evvel merkeze ulaştırılmasına özen gösterildiğini göstermektedir. Mansûre ordusunda fes ihtiyacının artması ise yerli imalatın başlatılmasını zorunlu kılmıştır. 30 Eylül 1827 tarihinde İzmir muhafızına gönderilen bir yazıda ordunun fes ihtiyacının karşılanması amacıyla bir fes kârhânesinin inşa edileceğinin ifade edilmesi buna dairdir. Ancak İstanbul'da fes imalini bilen usta bulunmadığından İzmir'de bulunan ve daha önce Tunus, Trablus ve Cezayir'deki fes kârhânelerinde çalışmış ustaların bir an önce İstanbul'a gönderilmeleri talep edilmiştir (AYN.d., 16, s. 94-2).

Yeni kurulan orduda yalnızca fes ihtiyacı değil, askerî kıyafet gereksinimi de önemli bir mesele olarak öne çıkmıştır. Bu kapsamda ordunun kıyafet ihtiyacının karşılanması amacıyla talep edilen kumaşlar arasında kirpasın önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu durum kirpasın yalnızca Mehterhâne-i Âmire'de hammadde olarak kullanılmadığını, askerlerin kıyafet dikiminde de değerlendirildiğini ortaya çıkarmıştır. 22 Haziran 1827 tarihinde Adapazarı naibine ve voyvodasına gönderilen yazıda, mansûre askerlerinin kıyafetleri için gerekli olan kirpasın Adapazarı panayırından satın alınmasının talep edilmesi (AYN.d., 15, s. 70-3) bu hususu desteklemektedir. Bununla birlikte 2 Ekim 1827 tarihli başka bir belgede, Asâkir-i Mansûre taburlarının yazlık üniforma ihtiyaçları için tahminen 37.321 top kirpasın gerekli olduğu ifade edilmiştir. İhtiyaç duyulan kirpasın her topunun 10 kuruştan satın alınarak İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu işin gerçekleştirilmesi için ise Bahr-i Sefid Boğazı nazırı görevlendirilmiştir (AYN.d., 16, s. 96-2). Elde edilen hükümlerde, neferlerin ayak giysisi olarak kullanacakları kalavra ve lapçınların üretimi için siyah sahtiyana olan talep de gündeme gelmiştir. Söz konusu sahtiyan, özellikle keçi ve dana derisinden elde edilen, tabaklanarak cilâlanmış ve boyanmış deriyi ifade etmektedir.[7] Örneğin 4 Temmuz 1827 tarihli yazıda, Dergâh-i âlî Topçu, Arabacı ve Tüfenkendaz neferlerinin ayaklarına giyecekleri kalavra ve lapçınların imali için 3.000 siyah sahtiyanın temin edilmesi gerektiği belirtilmiştir. İhtiyaca binaen

lazım olan sahtiyanın satın alınarak İstanbul'a gönderilmesi Tophâne-i Âmire nazırı tarafından emredilmiştir (AYN.d., 15, s. 89-1).

2.4. Tersane ve Donanma İçin Malzeme Talebi

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar gerek gemi inşası sürecinde gerekse denize indirilen gemilerin bakım ve onarımlarında ihtiyaç duyulan ikmal malzemelerinin teminine büyük önem vermiştir. Bu çerçevede donanmanın inşa ve tamir faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan en temel yapı malzemesini kereste oluşturmuştur (Kocaoğlu, 2021, s. 250). Gemi yapımında etkin bir şekilde kullanılan keresteler, dayanıklılıkları ve esneklikleri nedeniyle genellikle kayın, meşe, çam, karaağaç, kestane, ceviz, şimşir, ıhlamur ve çınar gibi ağaç türlerinden elde edilmiştir (Narin, 2011, s. 771). Özellikle meşe ağacından üretilen keresteler, sağlam yapıları sayesinde top gülleleri ve kurşunların çarpması halinde etrafa daha az kıymık ve parça saçmaları sebebiyle mürettebatın güvenliği açısından daha sık tercih edilmiştir (Taş, 2020, s. 680).

İnşa edilmekte olan kalyonların ihtiyaç duyduğu keresteler çoğunlukla tersanelere yakın ormanlardan temin edilmektedir. Bu noktada, Tersâne-i Âmire için kereste sağlayan başlıca bölgelerin Kocaeli sancağına bağlı kazalar olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 25 Nisan 1828 tarihinde İzmit Kereste nazırına gönderilen bir yazıda, Tersâne-i Âmire sahilinde inşa edilen üç ambarlı Kalyon-ı Hümâyun ile tamir edilmekte olan iki kalyonun ihtiyacı için Kocaeli sancağından 6.369 adet değişik cinste kerestenin temin edilerek İstanbul'a gönderilmesi talep edilmiştir (AYN.d., 17, s. 38-2). Temin edilen keresteler, İzmit İskelesine arabalarla taşındıktan sonra buradan gemiler vasıtasıyla Tersâne-i Âmire'ye sevk edilmiştir (Narin, 2011, s. 773). 30 Mayıs 1827 tarihli bir belgede, Tersâne-i Âmire'de inşası süren üç ambarlı Kalyon-ı Hümâyun için Kocaeli'den getirilecek kerestelerin taşınması amacıyla Tersâne-i Âmire emini tarafından gönderilen bir Çekeleve'nin (yelkenli gemi) sahilde hazır bulundurulduğu ifade edilmektedir (AYN.d., 15, s. 40-2). Bu kayıt kerestenin İstanbul'a taşınmasında Donanma-yı Hümâyun'a ait gemilerin aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.

Sinop'ta inşa edilen fırkateyn için gerekli olan kerestelerin ise inşaat sahasına yakın bir bölge olan Canik'ten temin edildiği anlaşılmaktadır. Yelkenli gemilerin en önemli malzemesi olan kerestenin temininde, bölgedeki kerestenin kaliteli olması ve maliyetinin diğer bölgelere göre nispeten daha düşük olması Canik'i stratejik bir tedarik merkezi konumuna getirmiştir (Kocaoğlu, 2021, s. 250). Sinop âyanı Kavizâde Hüseyin Bey nezaretinde inşa edilmekte olan Kalyon-ı Hümayûn için Canik sancağından 858 adet değişik cinste kereste talep edilmiştir. Ancak mevcut belge, kerestenin henüz tersaneye sevk edilmediğini göstermektedir. Bu nedenle Canik muhassılı Osman Bey, kerestelerin zamanında, eksiksiz bir şekilde inşaat mahalline ulaştırılmasında sorumlu tutulmuş ve görevin süratle tamamlanması hususunda uyarılmıştır (AYN.d., 17, s. 26-1).

Sinop tersanesinde gerekli kerestenin temini sürecinde zaman zaman çeşitli aksaklıkların yaşandığı anlaşılmaktadır. Özellikle bölgedeki güçlü ve nüfuz sahibi kişilerin sürece müdahaleleri tedarik faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Sinop tersanesi için kereste

temininde yaşanan aksaklıklara 7 Ekim 1827 tarihli belge örnek teşkil etmektedir. Buna göre, Sinop ayanı Kavizâde Hüseyin Ağa'nın inşasına memur olduğu Kalyon-ı Hümayûn için gerekli kerestelerin temini ve nakli hususunda Kastamonu hâkimi, "Hüseyin Ağa gelmedikçe bu iş olmaz" diyerek görevlendirilen çavuşu bir ay kadar alıkoymuştur. Hüseyin Ağa'nın Kastamonu'ya gitmek zorunda kalması üzerine hâkim, talep edilen kerestelerin ancak on beş gün sonra sevk edilebileceğini ancak bunun karşılığında kendisine ne verileceğini sormuş; Hüseyin Ağa ise bunun *maslahat-ı mühimme-i Devlet-i Aliyye* kapsamında olduğunu belirterek herhangi bir menfaat sağlanamayacağını ifade etmiştir. Bu olayın merkeze bildirilmesi üzerine, izinsiz olarak para talep eden Kastamonu hâkiminin görevden alınarak İstanbul'a gönderilmesine ve yerine bir naibin tayin edilmesine karar verilmiştir (AYN.d., 16, s. 101-3).

Bodrum sahilinde inşa edilmekte olan Kalyon-ı Hümâyun için gerekli olan kereste ise tersaneye yakın bir bölge olan Menteşe'den karşılanmıştır. 19 Haziran 1827 tarihli belge, Bodrum sahilinde Denizli voyvodası Osman Ağa marifetiyle inşa edilmekte olan Kalyon-ı Hümayûn için gerekli kerestenin tersaneye yakın bir bölge olan Menteşe'den temin edilmesinin kararlaştırıldığını göstermektedir. Ayrıca belgede, gemi inşasının hızla tamamlanması için Osman Ağa'ya sürecin doğrudan takibi için bir mübaşir tayin edildiği ve kerestelerin acilen kesilerek inşa mahalline ulaştırılması gerektiği vurgulanmıştır (AYN.d., 15, s. 69-1). Konu ile ilgili 20 Haziran 1827 tarihli belgede ise Bodrum sahilinde inşası devam eden Kalyon-ı Hümayûn'un tamamlanma sürecinin uzaması üzerine merkezi idare tarafından, inşaata memur olan Denizli voyvodası Osman Ağa'nın doğrudan sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır. Belgede ifade edildiği üzere, kalyonun inşasına başlanmasının üzerinden üç yıl geçmiş olmasına rağmen gemi henüz ikinci güverteye kadar tamamlanabilmiş ve bu kısımlarda dahi çürümeler meydana gelmiştir. Merkezi idare, bu durumu ciddi bir ihmal olarak değerlendirmiş ve kalyon inşasının 4 Kasım'a kadar bitirilmemesi halinde Tersâne-i Âmire tarafından tamamlanacağı belirtilmiştir. Olaydan mesul tutulan Osman Ağa'nın ise müebbet olarak Köstence Kalesi'ne sürgün edileceği ifade edilmiştir (AYN.d., 15, s. 57-1). Bu gelişme, devletin donanma inşasında meydana gelen aksaklıklara karşı hassas davrandığını ve sorumluların idari açıdan sıkı bir denetime tâbi tutulduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

3. SONUÇ

Nisan 1827-Mart 1828 tarihleri arasındaki Anadolu Ayniyat defterleri esas alınarak hazırlanan bu çalışmada, merkezi idarenin Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Anadolu'dan istediği talepler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. İlgili defterler, yeni ordunun teşkilatlanma sürecinde merkez ile taşra arasında ilişkilerin işleyişini ortaya koyması açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

Çalışmada elde edilen belgeler dört ana başlık altında değerlendirilmiştir. Bunlar asker temini, mühimmat-hammadde, askerî kıyafet ve tersane-donanma ihtiyaçları şeklindedir. Asker teminine ilişkin belgelerde, Anadolu'dan gönderilen neferlerin seçiminde gönüllülük esasının benimsenmiş olduğu ortaya konulmuştur. Fakat uygulamada bu ilkenin tam olarak

yürütülemediği anlaşılmıştır. Kanunnameye göre, orduya alınacak neferlerin 15-30 yaş arasında sağlıklı erkeklerden seçilmesi esası belirlenmiş, yaşı ileri olup güçlü ve cesur olanların 40 yaşına kadar askere alınmalarına izin verilmiştir. Buna karşın belgelerde, askere alınanların yaşlarının uygun olmayanlara ve merkeze gitmek üzere yola çıkan neferlerde firar edenlere rastlanılmıştır. Merkezi idare, bu tür aksaklıklara karşı taşra idarecilerini uyarmış ve asker temininde kanunname maddesine uyulması hususunu sık sık vurgulamıştır. Veriler, yeni ordu için ihtiyaç duyulan üretim malzemelerinin büyük ölçüde Anadolu'dan sağlandığını ortaya koymuştur. Tüfenkhâne-i Âmire, Baruthâne-i Âmire, Tophâne-i Âmire, Cebhâne-i Âmire, Tersâne-i Âmire ve Darbhâne-i Âmire Dökümhanesi gibi askerî imalathanelerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri için gerekli olan ceviz tahtası, funda kömürü, güherçile, taş, bakır, kereste gibi malzemelerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden temin edildiği tespit edilmiştir. Özellikle güherçile temininde Adana ve Saruhan civarında yeni yatakların bulunması önemli bir bulgu olarak karşımıza çıkmıştır. Burada bir an önce üretime başlanması için Kayseri, Konya, Kilise Hisar, Ankara, Karahisar-ı Sahib ve Karaman gibi bölgelerden ustaların gönderildiği tespit edilmiştir.

Anadolu'dan talep edilen malzemeler arasında kerestenin önemli bir yer tuttuğu gözlemlenmiştir. Özellikle kereste temininde hem tersanelere yakınlıkları hem de kaliteli ağaç varlığı sebebiyle İzmit ve Canik bölgelerinin stratejik bir konuma sahip olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte, kerestelerin hazırlanma sürecinde zaman zaman gecikme ve ihmalkârlık vakalarına rastlanılmıştır. Örneğin, Sinop sahilinde yürütülen Kalyon-ı Hümâyun inşasını kasıtlı olarak geciktiren Kastamonu hâkiminin görevinden azledilerek yerine bir naib atanmasına karar verilmiştir. Bu tür örnekler, Ayniyat defterlerinden elde edilen belgelerin, merkezi idare tarafından denetim mekanizmasının etkin bir biçimde yürütüldüğünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayrıca askerî kıyafet teminine ilişkin belgeler, ordunun Batı tarzı bir görünüm kazanma sürecine ışık tutmaktadır. Özellikle fes teminine yönelik belgeler dikkat çekmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde fes imal etmeyi bilen usta bulunmaması nedeniyle, başlangıçta feslerin Tunus ve Mısır'dan ithal edildiği anlaşılmıştır. Ancak ordunun fes ihtiyacının artması yerli imalatın başlamasını zorunlu kılmış; İstanbul'da bir fes kârhânesinin kurulmasına karar verilmiştir. Bu kârhâne için İzmir'de bulunan daha önce Tunus, Cezayir ve Trablus fes kârhânelerinde çalışmış olan ustaların talep edildiği belirlenmiştir. Sonuç olarak, incelenen belgeler Anadolu'nun Asâkir-i Mansûre ordusunun kuruluş ve teşkilatlanma sürecinde stratejik bir ikmal merkezi olarak işlev gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, belgelerde talep edilen malzemelerin istenilen bölgeye nasıl sevk edildiğine dair ayrıntılı bilgilere rastlanmaması, ordunun ikmal sürecinde nakliye yolları ve ulaştırma araçlarının ayrıca araştırılması gereken bir konu olduğunu göstermektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Vesikaları

BOA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), BEO (Başkanlık Evrak Ofisi), AYN.d. (Anadolu Ayniyat Defteri), No: 15, 16, 17.

Telif ve Tetkik Eserler

Akdağ, M. (1947). "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 5*(3), 291-313.

Aktaş, N. (1991). "Ayniyat Defterleri", *Diyanet İslam Ansiklpedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. *4*, s. 277-278.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (2017), İstanbul.

Beyhan, M. A. (1999). "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler "Vak'a-yı Hayriye" *Osmanlı, 7*, s.258-272.

Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876.*, Agora Yayınevi, İstanbul.

Poyaz, Ö., Doğan, Cuma. (2023). "22 Numaralı Anadolu Ayniyat Defterine Göre Anadolu Eyaletinin Merkez-Taşra İlişkileri", *Selçuk Türkiyat*(57), s. 37-60.

Gökçe, E. (2017). "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusuna Asker Alımı (Hamid Sancağı ve Isparta Örneği)", *Social Sciences Research Journal,, 6*(4), s. 191-213.

Gökmen, E. (2018). "Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi: Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16*(4), s. 444-478

Gökmen, E. (2020). Bir Numaralı Anadolu Ayniyat Defterindeki Kocaili Sancağı'na Dair Kayıtların Muhtevası, *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI,* s. 221-233.

Gökmen, E. (2024). "Ayniyat Defterlerine Göre II. Mahmut Döneminde İstanbul'un İzmir'den Talepleri", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(2), s. 102-121.

Hülagü, M. (2001). "Osmanlı Devletinde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(11), s. 73-93.

İlgürel, M. (1997). "Yeniçeriler", *İslam Ansiklopedisi, C.13*, İstanbul, s. 385-395.

Keleş, E., Erdinç, Ö. (2021). "Sultan II. Mahmud'un Orduda Yaptığı Reformlara Menteşe Sancağının Katkısı (1826-1839)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* (50), s. 171-206.

Keleş, H. (2006). "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kânûnnâmesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi, 14*, 227-240.

Kocaoğlu, B. (2019). "Osmanlı Kara Ordusunda Kirpas Kullanımına Genel Bir Bakış (1752-1839)", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(8), s. 33-44.

Kocaoğlu, B. (2021). "Osmanlı Donanması İçin Canik ve Havalisinden Kereste Temini (1773-1840)", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 7*(1), s. 247-276.

Köse, O. (2022). "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Ordusunda Kullanılan Tüfekler Hakkında Bazı Mülahazalar", *History Studies, 14*(4), s. 955-963.

Kundakçı, S. K. (2017). "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasından Sonra Devam Eden Yeniçerilik Gayretkeşliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8*(1), s. 20-42.

Kütükoğlu, M. S. (1992). "Baruthâne-i Âmire", *Diyanet İslam Ansiklpedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, *C. 5*, s. 96-98.

Narin, R. (2011). "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", *Belleten, 75*(274), s. 769-782.

Özdemir, E. G. (2018). *Ayniyat Defterleri Işığında Aydın Vilayetinin İdari, İktisadi ve Sosyal Durumu (1866-1880,* Libra Yayınları, İstanbul.

Özekmekçi, M. M. (2021). "1830'ların Nüfus Defterlerinden Hareketle Osmanlı'da Askere Alınacakların Tespiti", *Belgi*(22), s. 747-770.

Poyraz, Ö., Doğan, C. (2022). "22 Numaralı Anadolu Ayniyat Defterine Göre Anadolu Eyaletinin Merkez-Taşra İlişkileri", *Selçuk Türkiyat*(57), 37-60.

Sakin, O. (2011). *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları,* Doğu Kütüphanesi, İstanbul.

Sezer, H. (1997). "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşraya Yansıması 1826-1827", *Tarih Araştırmaları Dergisi, 19*(30), s.215-238.

Soyluer, S. (2018). "Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", *Osmanlı Araştırmaları, 52*(52), s. 267-309.

Şahin, A. (2019). *Osmanlı Devleti'nde Başlık Olarak Fesin Kullanımı ve Feshane-i Âmire (1829-1850),* Sakarya Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Taş, M. (2020). "18.Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Kereste Temini ve Karşılaşılan Sorunlar", *Turkish Studies, 15*(2), s. 677-695.

Taşcan, A. (2021). "XIX. Yüzyıl Sonunda Edirne Vilayetinin İktisadi ve Sosyal Tarihinden Bir Kesit (826 Numaralı Ayniyat Defteri Kayıtlarına Göre", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, 10*(1), s. 267-360.

Tezcan, H. (1995). "Fes", *Diyanet İslam Ansiklpedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. *12*, s. 415-416.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 3, Cilt 5. Kısım. (1971), Askeri Tarih Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. H. (1954). "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Âzamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten, 18*(70), s. 223-230.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yaramış, A. (2002). "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması ve Yerine Asâkir-i Mansûre-Muhammediyye'nin Kurulması", *Türkler, 13*, s.697-703.

Yaramış, A. (2006). "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasının Çorum ve Çevresindeki Yansımaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8*(2), s. 93-102.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1202-1221

Men-i Müskirat Kanunu'nun Tadili (Değişikliği) Süreciyle İlgili *Tevhid-i Efkâr*'da Yayımlanan İllüstrasyonların Göstergebilimsel Analizi

Neslihan Kılıç[1,2]

ÖZET

TBMM Birinci Dönem Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, 28 Nisan 1920'de alkollü içkilerin yasaklanması yönünde Meclise bir kanun teklifi sunmuş, teklif "Men-i Müskirat Kanunu" ismiyle yasalaşmıştır. Cumhuriyet'in ilanının ardından, devlete maddi kaynak sağlamak amacıyla Men-i Müskirat Kanunu'nda bir takım düzenlemeler yapılması gündeme gelmiş ve konu üzerinde dönem basınında da tartışmalar yaşanmıştır. Nihayetinde bu düzenlemeler 9 Nisan 1924'te "Men-i Müskirat Kanunu'nun Tadiline Dair Kanun" ismiyle kabul edilmiştir. Yeni kanun ile lokanta ve benzeri yerlerde bira, likör gibi içecekler için yasak kaldırılmış bununla birlikte alkollü içeceklere ait vergiler artırılmıştır. Yeşilay Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden gazeteci Velid Ebüzziya da kanun değişikliğiyle ilgili gelişmeleri gazetesi *Tevhid-i Efkâr*'da çeşitli haber ve illüstrasyonlarla kamuoyuna duyurmuştur. Bu çalışmada kanun değişikliği sürecinde *Tevhid-i Efkâr*'dan konuyla ilgili seçilen beş illüstrasyon göstergebilim yöntemiyle analiz edilmiştir. Araştırmada *Tevhid-i Efkâr*'ın illüstrasyonlarda kuru kafa, orak gibi çeşitli metaforlar kullanarak mesajın etkisini güçlendirdiği ve mesajın okur nezdinde daha anlaşılır olması için her görseli açıklar nitelikte bir metne de ayrıca yer verdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Türk Basın Tarihi, Men-i Müskirat Kanunu, Tevhid-i Efkâr.*

A Semiotic Analysis of Illustrations Published in the *Tevhid-i Efkar* Newspaper Regarding the Amendment Process of the Prohibition of Alcoholic Beverages

ABSTRACT

Ali Şükrü Bey, a Member of Parliament for Trabzon in the First Term of the Turkish Grand National Assembly, submitted a bill to the Assembly on April 28, 1920, proposing the prohibition of alcoholic beverages. Following the proclamation of the Republic, the idea of making certain amendments to the Prohibition Law to provide financial resources for the state came to the forefront, and the issue was debated in the press of the time. Ultimately, these regulations were adopted on April 9, 1924, under the name "Law on the Amendment of the Prohibition of Alcoholic Beverages

[1] nsevenkilic@gmail.com
[2] Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, ORCID:0000-0001-6742-6442.
(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Number: 10.18026/cbayarsos.1878908
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Law". The new law lifted the ban on alcoholic beverages such as beer and liquor in restaurants and similar establishments, but increased taxes on alcoholic drinks. Journalist Velid Ebüzziya, one of the founding members of the Green Crescent Society, also informed the public about the developments regarding the law change through various news articles and illustrations in his newspaper, *Tevhid-i Efkâr*. In this study, five illustrations selected from *Tevhid-i Efkâr* that are relevant to the legal amendment process were analyzed using semiotic methods. The research revealed that *Tevhid-i Efkâr* enhanced the impact of its message by using various metaphors such as skulls and sickles in its illustrations, and also included explanatory text for each image to make the message more understandable to the reader.

Keywords: *Turkish Press History, Prohibition of Alcoholic Beverages Law, Tevhid-i Efkâr.*

1. GİRİŞ

Arapça bir kelime olan ve "*sarhoş eden, sarhoşluk veren şeyler*" anlamına gelen müskirat kelimesi "sekr" kökünden türetilmiştir (Devellioğlu, 2023, s. 1110). İslam dininde alkollü içki, Kuran-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde açık bir şekilde yasaklanmış ve haram kılınmıştır (Yıldırım, 2001, s. 32). Örfî ve şer'î hukukun hâkim olduğu Osmanlı Devleti'nde de Müslüman bir kimsenin içki içmesi haram ve günah olarak kabul edilirken Devlet nezdinde bu durumun kamu düzenine olan etkisine de ayrıca önem verilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra bir imparatorluk hüviyetine kavuşan Osmanlı'da, gayrimüslim nüfusun varlığıyla içki tüketimi ve içkinin tüketildiği mekânlar olarak meyhaneler de gündeme gelmeye başlamıştır. Bir imparatorluk olarak bünyesinde farklı dini ve etnik unsurları barındıran Osmanlı Devleti'nde içki üretilmesi, tüketilmesi ve satışı gayrimüslim nüfusa belirli düzenlemeler çerçevesinde serbest bırakılmıştır (Koç, 2019, s. 739). İstanbul'da başta Galata ve Beyoğlu semtleri olmak üzere birçok semtte gayrimüslimler tarafından işletilen meyhanelerde içki üretimine ve satışına izin verilmiştir. İstanbul'daki meyhane sayısının 1650'li yıllarda 1.060, 1820'li yıllarda 554, 1840'lı yıllarda ise 434 olduğu ifade edilmektedir (Erdinçli, 2020, s. 6). Bununla birlikte bu mekânlara yönelik olarak meyhanelerin cami, türbe gibi ibadet yerlerinin yakınına açılmaması, meyhanelerde Müslümanlara içki satılmaması gibi belirli düzenlemeler getirilmiştir.

Devlet, Müslüman vatandaşların içki üretmesini, tüketmesini ve ticaretini yapmasını ise kesin bir şekilde yasaklamıştır (Çelebi, 2023, s. 185). Alkol tüketimine bağlı olarak zaman zaman yaşanan toplumsal sorunlar, ülkede alkollü içki kullanımına yönelik yasal tedbirler alınmasını da zorunlu kılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren alkollü içkileri yasaklayan fermanlar çıkarılmaya başlanmış bu fermanlarda İstanbul'da özellikle Galata muhitindeki meyhanelerin kapattırılması buyurulmuştur. Bu yasak çok uzun ömürlü olmamış, kısa bir süre sonra meyhaneler yeniden açılmaya başlamıştır (Doğan, 2013, s. 173). Alkol kullanımına yönelik tedbirler sonraki dönemlerde de çeşitli şekillerde sürmüş, özellikle IV. Murat, III. Selim, Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamit bu konuda kesin yasaklar getirmişlerdir. Bu yasaklara rağmen müskirat satışı gizli ve kaçak olarak bir şekilde devam etmiştir (Gültekin ve İzgöer, 2021, s. 399).

İçki kullanımına yönelik hukuki düzenleme çalışmaları yeni kurulan Türkiye Devleti'nde de sürmüştür. TBMM Birinci Dönem Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, 28 Nisan 1920 tarihinde alkollü içkinin üretimi, tüketimi ve ticaretinin yasaklanması yönünde Meclise bir kanun teklifi sunmuş, teklif uzun süren müzakerelerin sonunda 14 Eylül 1920 tarihinde yapılan açık oylama ile "Men-i Müskirat Kanunu" ismiyle yasalaşmıştır. Kanun ile alkollü içkilerin üretimi, tüketimi ve satışı yasaklanarak alkol kullanımı sadece sağlık sektörüyle sınırlı olmak üzere Sağlık Bakanlığı'nın iznine bağlanmıştır.

Cumhuriyet'in ilanının ardından, devlete maddi kaynak sağlamak amacıyla Men-i Müskirat Kanunu üzerinde bir takım düzenlemeler yapılması gündeme gelmiştir. İçkinin yasak olmaktan çıkarılıp yüksek vergilere bağlanmasını öngören yeni düzenleme teklifi, özellikle 1924 yılının Ocak ayından itibaren kamuoyunun gündemine gelmeye başlamış ve konu üzerinde dönem basınında da tartışmalar yaşanmıştır. Nihayetinde bu düzenlemeler 9 Nisan 1924 tarihinde "Men-i Müskirat Kanunu'nun Tadiline Dair Kanun" ismiyle kabul edilmiştir (Gültekin ve İzgöer, 2021, s. 399). Yeni kanun ile lokanta ve benzeri yerlerde bira, likör gibi alkollü içecekler için yasak kaldırılmış bununla birlikte Türkiye'de üretilen alkollü içkilere ait vergiler dört kat, ithal içkilere ait vergiler ise on iki kat artırılmıştır (Çelebi, 2023, s. 199). Yeni düzenlemeyle birlikte bazı yerel yönetimlerin rakı tüketimini de serbest bırakması üzerine, yoğun alkol içerdiği için rakının bira ve likör gibi değerlendirilemeyeceği yönünde Meclise bir kanun teklifi verilmiş ve 1925 yılının Ocak ayında Kanun üzerinde bu yönde bir değişikliğe daha gidilmiştir (*Tevhid-i Efkâr*, 11 Nisan 1924, s. 3). 22 Mart 1926 tarihinde ise Kanun tamamen yürürlükten kaldırılmıştır (Karahanoğulları, 2007, s. 135).

Yakın tarihimizde önemli tartışmalara yol açmış bir konu olan Men-i Müskirat Kanunu'nun kabulü ve sonrasında kanun üzerinde yapılan değişiklikler hakkında alanyazında sınırlı sayıda da olsa çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Onur Karahanoğulları (2007) tarafından "Birinci Meclisin İçki Yasağı (Men-i Müskirat Kanunu)" başlığıyla kaleme alınan ve Men-i Müskirat Kanunu'nun kabulü ve sonrasında kanun üzerinde yapılan değişikliğin Mecliste yarattığı tartışmalara ayrıntılı bir şekilde yer verilen kitapta, içki yasağının yer aldığı tarihsel ve toplumsal bağlama ilişkin önemli veriler sunulmaktadır. Aytül Tamer'in (2011) "Basın ve İktidar İlişkileri: Birinci Meclis'in Men-i Müskirat Kanunu Üzerine Tartışmalar" başlıklı makalesi, Men-i Müskirat Kanunu üzerine kaleme alınan bir diğer çalışmadır. Kanunun kabul edilmesi, uygulanması ve kaldırılması sürecinde Ankara ve İstanbul'da yayımlanan gazete ve dergilerdeki tartışmalara ayrıntılı bir şekilde yer verilen makale bu yönüyle dikkate değer bir çalışmadır. Uğur Üçüncü (2012) tarafından kaleme alınan "Millî Mücadele Yıllarında Bir Yasak Denemesi: Men-i Müskirat (İçki Yasağı) Kanunu ve Toplumsal Hayata Yansımaları" başlıklı kitap ise Millî Mücadele yıllarında kabul edilen ve Cumhuriyet'in ilk zamanlarında da sürdürülmüş bir kanun olan içki yasağının uygulanmasını ve sosyal hayat üzerindeki yansımalarını ortaya koyan bir çalışmadır. Ercan Çelebi'nin (2023) "Men-i Müskirat Kanunu'nun Kabulü ve Uygulanması: Kastamonu Örneği (1920-1923)" başlıklı çalışması ise konunun yerel düzeyde ele alındığı bir makaledir.

Bu çalışmanın konusu, Men-i Müskirat Kanunu'nun Tadili (Değiştirilmesi) ile ilgili olarak *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde yayımlanan illüstrasyonların, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan göstergebilimsel analizidir. Men-i Müskirat Kanunu ile ilgili tartışmalara dönem basınında da yer verilmiştir. Bilindiği üzere ülkemizde içkiyle mücadele etmek amacıyla 5 Mart 1920 tarihinde Hilal-i Ahdar Cemiyeti (Yeşilay) kurulmuştur. Cemiyetin kurucuları arasında *Tevhid-i Efkâr* gazetesi sahibi ve başyazarı Velid Ebüzziya da bulunmaktadır. Hilal-i Ahdar Cemiyeti'nin bir üyesi olarak Velid Bey, gazetesi *Tevhid-i Efkâr*'da bu tartışmaları yakından takip etmiş ve konuyla ilgili gelişmeleri gazetesinde haber metinlerinin yanı sıra çeşitli illüstrasyonlarla kamuoyuna duyurmuştur. Basın tarihimizde özellikle fotoğraf teknolojisinin çok yaygın şekilde kullanılmadığı bir dönemde haberin görsel malzemeyle okura aktarılmasında illüstrasyonlar ve karikatürler oldukça önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu doğrultuda sosyal, kültürel ve siyasi tarih açısından bir "belge" olarak da değerlendirilebilecek bu görseller, yayımlandığı dönemdeki gelişmelere ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Dönem gazeteleri arasında illüstrasyon, grafik ve fotoğraf gibi görsel öğeleri en yoğun biçimde kullanan gazetelerin başında gelen *Tevhid-i Efkâr*, "Meni-i Müskirat Kanunu'nun Tadili" hakkındaki gelişmeleri aktarırken de haber metinlerinin yanı sıra çeşitli illüstrasyonlara yer vererek kamuoyunda farkındalık oluşturmaya çalışmıştır. Bu yönüyle tarihi açıdan bir belge görünümünde olan bu illüstrasyonların makaleye konu edilmesiyle görsel kültürümüze ve basın tarihimize mütevazı bir katkı sunulması amaçlanmıştır. Makaleye konu olan illüstrasyonlar, Roland Barthes'ın "düz anlam" ve "yan anlam" kavramlarından oluşan çözümleme yöntemi ile analiz edilmiştir. *Tevhid-i Efkâr* gazetesinin koleksiyonuna İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndaki Süreli Yayınlar Arşivi'nden ulaşılmıştır.

2. VELİD EBÜZZİYA VE GAZETESİ *TEVHİD-İ EFKÂR*

Tevhid-i Efkâr gazetesinin sahibi ve başyazarı Velid Ebüzziya, üç kuşak gazeteci yetiştirmiş Ebüzziya Ailesinin bir ferdi olarak 1882 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası gazeteci ve matbaacı Ebüzziya Mehmet Tevfik Bey'dir. Hukuk eğitimi için 1910 yılında Paris'e giden Velid Bey, burada öğrenimini sürdürürken bir yandan da Fransa'nın ünlü gazetelerinden *Le Temps* ve *Le Figaro* gazetelerinde stajyer muhabir olarak çalışmıştır (Ebüzziya, 1994, s. 371). Eğitimini tamamladıktan sonra 1912'de yurda dönen Velid Bey, bu sırada babasının çıkardığı gazete olan *Tasvîr-i Efkâr*'da çalışmaya başlamıştır. Velid Bey'in bu dönemde gazeteye katkısı doğrudan yazılarıyla değil, özellikle Fransa'daki gazetelerde gördüğü şekil ve teknik açısından bir takım yenilikleri gazeteye kazandırmak yönüyle olmuştur. O güne kadar görsel öğelere pek de yer vermeyen Osmanlı basını, Velid Bey'in *Tasvir-i Efkâr*'da harita, resim, karikatür ve fotoğraf gibi görsel malzemeleri oldukça yoğun kullanmasından etkilenmiş ve bu öğelere yer vermeye başlamıştır (Kılıç, 2021, s. 25).

Velid Bey, babası Tevfik Ebüzziya'nın 1913 yılında vefat etmesinin ardından, ağabeyi Talha Bey ile *Tasvir-i Efkâr*'ın sorumluluğunu üstlenmiştir. İki kardeşten Talha Bey gazetenin idari işlerini yürütürken, Velid Bey ise gazetenin yazı işlerinden sorumlu

olmuştur. 16 Mart 1920'de İşgal Kuvvetlerinin Şehzadebaşı Karakolu'nda yaptıkları katliama dair fotoğrafları Anadolu'ya servis ederek Anadolu'da ciddi bir infialin uyanmasını ve Millî Mücadele'ye kamuoyu desteğinin artmasını sağlayan Velid Bey, bunun sonucunda 20 Mart 1920'de İngiliz işgal kuvvetleri tarafından tutuklanmış ve 27 Mart 1920'de Malta'ya sürülmüştür (Şimşir, 2009, s. 206). Talha Bey'in de tutuklanması üzerine *Tasvir-i Efkâr* gazetesi 17 Nisan 1920 tarihinde kapanmıştır.

Velid Bey Malta sürgününden döndükten sonra gazetecilik faaliyetine tekrar başlamış ve 2 Haziran 1921 tarihinde *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin devamı niteliğinde ama imtiyaz ve yayın hakları kendisine ait olan *Tevhid-i Efkâr* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Millî Mücadele hareketinin Anadolu'da büyüyerek önemli başarılar elde ettiği bu dönemde Velid Ebüzziya, *Tevhid-i Efkâr*'daki yazılarıyla, Mücadele'nin İstanbul matbuatındaki önemli bir sesi olmuştur. Velid Bey, gazeteciliğin yanı sıra Millî Mücadele'nin gayri nizami örgütlerinden biri olan M.M. Grubunun (Müstehbarât-ı Mahsûsa / Haber Alma Teşkilatı) aktif bir üyesi olarak istihbarat ve Anadolu'ya silah, cephane ve adam kaçırma faaliyetlerinde bizzat görev almış ve Mücadelenin başarıya ulaşmasına çok önemli katkılarda bulunmuştur (*Tevhid-i Efkâr*, 25 Şubat 1924, s. 1). Nitekim Velid Bey, bu katkılarından dolayı İstiklal Madalyasıyla taltif edilen ilk gazetecimizdir (*Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1924, s. 2).

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasının ardından, yeni kurulan devletin bazı icraatları başta Velid Bey olmak üzere Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet Emin (Yalman) gibi dönemin önde gelen gazetecilerinin eleştiri konusu olmuştur. Bu dönemde İstanbul basını, özellikle Cumhuriyet'in ilan ediliş şekli, yeni devletin hükümet sistemi, tek parti yönetiminin saltanatvari bir yapıya evrilmesi, cumhurbaşkanına tanınan yetkilerin genişliği gibi konularda eleştirilerini dile getirmiş, bu eleştiriler nedeniyle de "muhalif basın" olarak nitelendirilmiştir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Ankara Hükümetiyle ilke açısından farklı düşünmediklerini ifade eden İstanbul basının itirazları, icraatların uygulanma biçiminedir. Örneğin saltanatın kaldırılması İstanbul basınında genel olarak olumlu karşılanmış ancak cumhurbaşkanına tanınan meclisi feshetme veya savaş ilanı gibi olağanüstü birtakım yetkilerin millet egemenliği esasına aykırı olduğu ifade edilmiştir (*Tevhid-i Efkâr*, 26 Eylül 1923, s. 1).

Hilafetin kaldırılacağı söylentilerinin dolaştığı bir dönemde Hint Müslümanlarının İngiltere'deki temsilcisi olarak bilinen Nizari-İsmaili Cemaati'nin lideri Ağa Han'ın, Başvekil İsmet İnönü'ye hitaben kaleme aldığı hilafetin kaldırılmaması tavsiyesini içeren bir mektubun, İstanbul basınının önemli gazeteleri olan *İkdam*, *Tanin* ve *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanması Ankara Hükümeti tarafından tepkiyle karşılanmış, aralarında Velid Bey'in de bulunduğu üç gazetenin imtiyaz sahipleri ve başyazarları Aralık 1923'te tutuklanarak İstanbul İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmışlardır (Kopar, 2016, s. 117-135). Muhakeme sonunda gazeteciler beraat etmiş olsa da bu duruşma, Ankara Hükümetinin, eleştiriler karşısında İstanbul basınına verdiği bir gözdağı olarak yorumlanmıştır (Güz, 2008, s. 162). Nitekim gazetecilerin beraatından sonra 3 Mart 1924 tarihinde Hilafetin kaldırılmasına, İstanbul basını sadece bir haber olarak yer vermiş, konu üzerinde herhangi bir yorum

yapmamıştır (Aybars, 2009, s. 197). 1925 yılında ise Doğu bölgesinde başlayan Şeyh Said İsyanını bastırmak için 4 Mart 1925'te ilan edilen Takrir-i Sükûn Kanunu ile aralarında *Tevhid-i Efkâr*'ın da bulunduğu İstanbul basınının önde gelen gazetelerinin neredeyse tamamı kapatılmış, başta Velid Bey olmak üzere dönemin etkili bütün gazetecileri Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmıştır (Topuz, 2003, s. 143). Mahkeme sonunda diğer gazetecilerle birlikte beraat eden Velid Bey, bir daha aktif gazeteciliğe dönüş yapamamıştır.

Velid Bey, gazetesi *Tevhid-i Efkâr*'da dönemin önemli siyasi gelişmelerine yer verdiği gibi sorumlu yayıncılık anlayışıyla ülkede yaşanan toplumsal sorunları da sıklıkla gazete sayfalarına taşımıştır. Dönemin en önemli meselelerinden biri de ülkede alkol tüketiminin hızla yaygınlaşması ve artan tüketimin çeşitli sorunları da beraberinde getirmesidir. Alkol bağımlılığıyla mücadele etmek amacıyla kurulan Hilal-i Ahdar Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasında yer alan Velid Bey aynı zamanda Cemiyet'in yönetim kurulu üyesidir (*Tasvir-i Efkâr*, 6 Mart 1920, s. 1). Konuyla ilgili hassasiyetini gazetesinde de gösteren Velid Bey, alkol tüketimine yönelik genel birtakım sınırlandırmalar getirmeyi hedefleyen Men-i Müskirat Kanunu ile ilgili haberlere, dönemin diğer gazeteleriyle mukayese edildiğinde çok daha fazla yer vermiştir (Kılıç, 2021, s. 142). Gazetenin alkol tüketimine yönelik yayın politikası sadece haberlerle sınırlı kalmamış, reklam ve ilanlarda da kendini göstermiştir. *Tevhid-i Efkâr*'ın bütün sayıları incelendiğinde alkollü içecek reklamlarının hiçbir şekilde gazetede yer almadığı görülmektedir. Hâlbuki dönemin diğer gazetelerinde alkollü içecek reklamlarına da yer verilmiştir. Nitekim *Tevhid-i Efkâr*'da içki reklamlarına yer verilmemesi, Yeşilay Cemiyeti'nin özel teşekkürüne de konu olmuştur (*Tevhid-i Efkâr*, 7 Mart 1922, s. 3).

1920'li yıllar Osmanlı matbuatında görsel malzemelerin yoğun olarak kullanılmadığı bir dönemdir. Dönemin gazeteleri genel olarak iki ila sekiz sayfa arasındadır ve mizanpajları ağırlıklı olarak birbirine benzer şekilde ve metin içeriklidir. Yukarıda ifade edildiği üzere Velid Bey'in Fransa'nın en ünlü gazetelerinde stajyer muhabirlik tecrübesi, İstanbul'a döndüğünde kendisini göstermiş ve daha önce basında pek de kullanılmayan harita, resim, karikatür ve fotoğraf gibi görsel öğelere Velid Bey, gazetesinde sıklıkla yer vermeye başlamıştır. Bu yönüyle çağdaş Türk gazeteciliğinin kurucusu olarak da kabul edilen Velid Bey (Pıgar, 1982, s. 24), gazetesi *Tevhid-i Efkâr*'da görsel unsurları en yoğun şekilde kullanan gazetecidir. *Tevhid-i Efkâr*, mizanpaj vb. açılardan dönemin gazeteleriyle mukayese edildiğinde oldukça farklı bir görünüm arz etmektedir. Fotoğraf teknolojisinin çok yaygın şekilde kullanılamadığı bir dönemde haberin görsel malzemeyle okuyucuya aktarılmasında illüstrasyonlar ve karikatürler oldukça önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu amaçla basın tarihimizde bir ilk olarak, gazetesinde kadrolu ressam istihdam eden Velid Bey, çizilecek konu hakkında ressamlara bizzat bilgi vererek oldukça etkili illüstrasyon ve karikatürlerin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır (Til, 2015, s. 346). Mesajı doğrudan iletmek ve sözün anlamını kuvvetlendirmek gibi amaçlarla kullanılan ve sosyal, kültürel ve siyasi tarihimiz açısından bir "belge" olarak değerlendirilebilecek bu görseller, yayınlandığı dönemdeki gelişmeler hakkında önemli bilgiler içermektedir.

3. MEN-İ MÜSKİRAT KANUNU

Osmanlı toplumunda içki tüketimine yönelik kısıtlamalar genellikle devlet eliyle yapılsa da İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren kurulan bazı cemiyetler de bu konuda farkındalık oluşturmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Karadeniz Ereğlisi Osmanlı İçki Düşmanları Cemiyeti, Osmanlı Men-i Müskirat Cemiyeti ve İçki Düşmanları Cemiyeti bu dönemde kurulan ve içkinin insan sağlığı üzerine olan olumsuz etkilerini tıbbî açıdan ispatlamak ve içki tüketimini engellemek için faaliyet gösteren cemiyetlerden bazılarıdır (Arslan, 2021, s. 59). Söz konusu cemiyetler içki tüketiminin zararları konusunda farkındalık oluşturmak için çeşitli konferanslar düzenlemişler aynı zamanda dönem gazetelerinde makale ve yazılar yayımlamışlardır. Bu dönemde alkol tüketimine yönelik Devletin genel tavrı ise yasaklamalardan ziyade vergilendirme yoluyla çeşitli düzenlemeler yapmaya yöneliktir. 1911 yılında Trablusgarp Savaşı, sonrasında peşi sıra patlak veren Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşıyla yaşanan uzun süreli savaş koşulları ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz gibi zorluklar, insanları ruhsal açıdan da derinden etkilemiş, bu nedenle toplumda içki tüketimde bir artış yaşanmıştır (Gültekin ve İzgöer, 2021, s. 399). Alkol bağımlılığıyla mücadele etmek amacıyla yine sivil bir teşebbüs olarak 5 Mart 1920 tarihinde Dr. Mazhar Osman tarafından Hilal-i Ahdar Cemiyeti kurulmuştur. İçkiyle mücadele konusunda önemli faaliyetler yürüten ve 1936 yılında ismini "Yeşilay" olarak değiştiren Cemiyet, günümüzde de başta alkol olmak üzere sigara, kumar, internet gibi bağımlılığın her türüyle mücadele eden öncü kuruluşlardan biri olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Türkiye'de alkol kullanımına yönelik bu gelişmeler yaşanırken benzer durum esasen Batılı devletler için de söz konusudur. Özellikle İsveçli bilim insanı Magnus Huss'un (1807-1890) 1849 yılında içkinin insan sağlığına zararları üzerine yaptığı çalışmalar (*Alcoholismus Chronicus isimli eseri başta olmak üzere*) Avrupa'da içkiyle mücadele için bir dönüm noktası olmuştur. Bu çalışmalarla birlikte içkiyle mücadele hareketi toplumsal bir harekete dönüşmüş ve çeşitli içkiyle mücadele cemiyetleri kurulmaya başlanmıştır. Batı'da Amerika Birleşik Devletleri, içki yasağı kanunu çıkaran ve bunu kararlı bir şekilde uygulayan ilk devlet olmuştur. Tedavi amacıyla dahi olsa bira kullanımının yasaklanması, içki kaçakçılığıyla mücadele sırasında ele geçirilen bütün içkilerin imha edilmesi, Amerika sahillerine yaklaşan gemilerde içki bulundurulmasının yasaklanması gibi örnekler bu dönemde içkiyle mücadele kapsamında yapılan düzenlemelerden sadece birkaçıdır (Üçüncü, 2012, s. 17). Batı'da içkiye yasak getiren ülkeler ABD ile sınırlı değildir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında birçok Batılı devlette içki üretimine ve tüketimine yönelik düzenlemelere ve yasaklamalara gidilmiştir. Örneğin Rusya, savaş yıllarında içki fabrikalarını ve meyhaneleri kapatırken İngiltere de bu dönemde içki üretimine sınırlandırma getirmiştir. Almanya, savaş döneminde mahalli idarelere bu konuda çeşitli düzenlemeler yapma yetkisini tanırken asker ve polislere içki satılmasını yasaklamıştır. Batı dünyasında özellikle de ABD'de içkiyle mücadele konusunda atılan bu adımlar Türkiye için örneklik teşkil etmiş ve konuyla ilgili bir kanun teklifinin hazırlanıp Meclise sunulmasında etkili olmuştur (Üçüncü, 2012, s. 21).

3.1. Kanun Teklifinin Meclise Sunulması ve Kabulü

İçkinin üretimi, tüketimi ve ticaretinin yasaklanmasına yönelik kanun teklifi Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey tarafından 28 Nisan 1920 tarihinde Meclise sunulmuştur. Teklif, Mecliste yapılan uzun müzakerelerin sonunda 14 Eylül 1920 tarihinde gerçekleştirilen oylama ile Men-i Müskirat Kanunu ismiyle kabul edilmiştir.

Kanun teklifinin müzakereleri sırasında yaşanan tartışmalar, TBMM'deki gruplaşmanın ilk somut adımı olarak gösterilmektedir. Nitekim zamanla daha görünür olan ve Birinci Grup ve İkinci Grup olarak isimlendirilen bu gruplaşmada Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu Birinci Grup, Osmanlı düzeninden ayrı, laik bir devlet kurmayı hedefleyen mebuslardan müteşekkil iken; başını Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in çektiği İkinci Grup, muhafazakâr yanı güçlü olan mebuslardan oluşmaktadır (Tamer, 2011, s. 211). Müzakereler sırasında teklifi destekleyen İkinci Grubun kendilerince çeşitli argümanları bulunmaktadır. Bunlar genel olarak İslam dininin alkolü haram kılması, nesillerin sağlığını koruma ve devamlılığını sağlama, toplumsal hayatın düzenini koruma, devleti oluşturan Müslüman halk ile Meclis arasındaki bağı güçlü kılma, halkı ve devleti iktisadi açıdan koruma olarak sıralanabilir. Kanun teklifine karşı çıkan Birinci Grup ise teklif yasalaşırsa müskirat vergisinin alınamayacağından dolayı devletin büyük bir gelir kaybına uğrayacağını ileri sürmüşlerdir. Teklife karşı çıkan tarafta ayrıca sosyal hayata yönelik düzenlemelerde dini motivasyonun olmaması gerektiği düşüncesinin de ağır bastığı görülmektedir (Karahanoğulları, 2007, s. 6). 14 Eylül 1920 tarihinde Mecliste kabul edilen Men-i Müskirat Kanunu'nun maddeleri şöyledir (Çelebi, 2023, s. 193);

> *Madde 1- Osmanlı memleketinde her çeşit alkollü içeceğin üretimi, ithali, satışı ve kullanımı yasaktır.*
>
> *Madde 2- Müskirat imal, ithal ve nakil ve satışını yapanlardan müskiratın her kıyyesi için 50 lira nakit ceza alınır ve elde edilen müskirat imha olunur.*
>
> *Madde 3- Alenen müskirat kullananlar veya gizlice kullanıp da sarhoşluğu görülenler ya Şer'i ceza veya 50 liradan 200 liraya kadar nakit para cezası veyahut üç aydan bir seneye kadar hapis cezasıyla cezalandırılır. Sıfat-ı resmiye erbabından olanlar dahi memuriyetten kovulur ve bu hususdaki hükümler kabil-i itiraz ve istinaf ve temyiz değildir.*
>
> *Madde 4- Bu kanunun tasdik ve neşriyle beraber içki imaline mahsus bil-cümle âlât ve edevata el konulur. Mevcut içkiler derhal temhir edilir ve iki ay zarfında yabancı memleketlere ihracına müsaade olunur. İki ay sonunda mevcut müskirat imha olunur.*
>
> *Madde 5- Tıpta kullanılacak her nevi ispirtolu maddeler ihtiyaç nispetinde Sağlık Bakanlığınca eczanelere dağıtılır ve tüketilmesi kontrole tabi tutulur.*

Madde 6- Tıpta kullanılacak ispirtolu maddelerin kullanım şekli ve tüketimi hakkında Sağlık Bakanlığınca bir talimatname kaleme alınacaktır.

Madde 7- Bu Kanun yayınlandığı tarihten itibaren yürürlüktedir.

Madde 8- Bu kanunun icra-yı ahkâmına Dâhiliye, Adliye ve Sıhhîye vekilleri memurdur.

Kanun teklifinin kabul edilmesinden sonra Mustafa Kemal'e yakın bir mebus olarak tanınan Yunus Nadi'nin gazetesi *Anadolu'da Yenigün*'de kanunun, "bahtsız bir kanun" olarak nitelendirilmesi Birinci Grubun kanundan duyduğu rahatsızlığı göstermesi açısından dikkate değerdir (Tamer, 2011, s. 218).

Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte içkinin yasaklanmasının asayiş üzerinde olumlu etkileri görülmeye başlanmıştır. Hırsızlık, dolandırıcılık, darp, yaralama, cinayet, trafik kazaları gibi suçların işlenmesi ile alkol tüketiminin doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Nitekim 1923 yılının İstanbul Hapishane İstatistiklerine bakıldığında yıl içinde cezaevine giren 2.600 mahkûmdan 1.125'inin alkol bağımlısı olması, bu ilişkinin varlığını doğrulamaktadır (*Tevhid-i Efkâr*, 19 Ocak 1924, s. 1). Kanun ile birlikte içki tüketiminin önemli miktarda azaldığı göz önünde bulundurulursa kanunun, vatandaşları ekonomik açıdan da olumlu yönde etkilediği söylenebilir. Bununla birlikte Kanun, Hükümetin Müskirat Vergisi kaleminde de azalmaya sebep olmuştur. Bütçede oluşan açığı kapatma arayışına giren Hükümet, içki tüketiminin önlenmesinin yasaklamayla değil içki üzerindeki vergilerin arttırılmasıyla daha etkili olacağını ileri sürmüş ve Kanun üzerinde bu yönde değişiklik yapılması için Meclise bir teklif vermiştir.

3.2. Men-i Müskirat Kanunu'nun Değiştirilmesi

Muhafazakâr dünya görüşüne sahip İkinci Grup, Birinci Meclis döneminde Mecliste çoğunluğu oluştururken 28 Haziran 1923 tarihinde yapılan TBMM seçimleri sonucunda ortaya çıkan Meclis yapısı, ağırlıklı olarak seküler dünya görüşüne sahip mebuslardan oluşmuştur. İkinci Grubun Meclisten tasfiye edilmesinin ardından daha güçlü bir konuma gelen Hükümet, böylece tek başına kanun değiştirme gücünü de elde etmiştir. Men-i Müskirat Kanunu'na özellikle mali gerekçeleri ileri sürerek mesafeli duran Birinci Grup üyeleri, Mecliste elde ettikleri bu üstünlükle seçimden sonra Kanunun değiştirilmesine yönelik adım atarak Meclise bir kanun değişikliği teklifi sunmuştur. Teklif, 8 Nisan 1924 tarihli Meclis oturumunda görüşülmüştür. Teklifin ilk beş maddesi, üzerinde hiç tartışma yapılmadan olduğu gibi kabul edilerek kanunlaştırılmıştır. Bu beş maddede yer alan hükümler ile alkollü içeceklere uygulanan vergi dört kat, ithal alkollü içeceklere uygulanan vergi ise on iki kat oranında arttırılmış, elinde alkollü içki bulunduran tüccarlara ve üreticilere bunu ilgili yerlere bildirme yükümlülüğü getirilmiştir. Kanunun içki yasağını ruhsatlı serbestiye dönüştüren ve aşağıda yer verilen 6. Maddesi ise yeni tartışmalara zemin hazırlamıştır (Karahanoğulları, 2007, s. 130).

"*Türkiye dâhilinde ruhsatsız müskirat imali ve meyhaneler küşadı ve âlenen müskirat istimali ve âlenen sarhoşluk memnudur. Ruhsatsız müskirat imal*

> *edenlerden yüz liradan beş yüz liraya kadar cezay-ı nakdi alınır. Ve imal vesaiti müsadere olunur. Hilâf-ı memnu'iyet küşat olunan meyhaneler sedd ve sahipleri on liradan beş yüz liraya kadar cezay-ı nakdî veyahut bir haftadan bir seneye kadar hapis cezasiyle ve âlenen müskirat istimal edenler on liradan yüz liraya kadar cezay-ı nakdi ile ve alenî şarhoş görülenler beş liradan elli liraya kadar cezay-ı nakdî veyahut üç günden bir aya kadar hapis ile tecziye olunur. Ancak Hükümetçe tayin edilen ve ayrıca hazineye ait beyiyy-i resmî vererek me'zuniyet vesikası alan lokanta ve emsali mahallerde terkibinde gayet cüzi miktarda ispirto bulunup gayri müskir olan bira ve likör gibi mevaddın istimali caizdir."*

9 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen "Men-i Müskirat Kanunu'nun Tadiline Dair Kanun" ile içki yasağı kaldırılmış ve içki tüketiminin sınırlandırılması, getirilen yüksek vergilerle sağlanmaya çalışılmıştır. Yeni düzenlemede içkinin üretimi, toptan ve perakende satışı ruhsata tabi kılınmıştır. Ayrıca en üst mülkî amirin iznine bağlı olmak şartıyla yalnızca lokanta ve benzeri yerlerde bira, likör gibi içkilerin tüketilmesine izin verilmiştir. Yemekli yerlerdeki içki satışını perakende ve toptan içki satışından ayırt etmek için de bir düzenleme yapılarak yemekli yerlerdeki satış için "kadehle satış" ve "kadehle kullanım" tabirleri kullanılmıştır. Lokanta ve benzeri yerlerde kadehle yapılan satış, bira, likör ve içeriğindeki alkol oranı bu içeceklerden fazla olmayan içkilerle sınırlandırılmıştır (Gültekin ve İzgöer, 2021, s. 400; *Tevhid-i Efkâr*, 11 Nisan 1924, s. 3).

Yeni düzenlemede "*terkibinde gayet cüzi miktarda ispirto bulunup gayri müskir olan bira ve likör gibi mevaddın istimali caizdir*" ifadesi bir kafa karışıklığına yol açmış, bu belirsizlik bazı yerel yönetimlerin "rakı" satışı ve tüketimini de serbest bırakmaları sonucunu doğurmuştur. Bu durum başta Hilâl-i Ahdar Cemiyeti olmak üzere Men-i Müskirat Kanunu'nu destekleyen kesimlerin tepkisine yol açmış, içindeki alkol oranı dikkate alındığında rakının bira ve likör gibi değerlendirilemeyeceği yönünde itirazlar dile getirilmeye başlanmıştır. Bazı mebusların "içinde büyük oranda alkol bulunan ve sarhoşluk veren rakının, bira ve likör olarak kabul edilemeyeceği yönünde" Meclise sunduğu teklif 22 Ocak 1925 tarihinde Mecliste oylanmış ve kabul edilmiştir (*Tevhid-i Efkâr*, 23 Ocak 1925, s. 1). Yeni düzenlemeyle rakı, içinde barındırdığı yüksek alkol oranı nedeniyle sarhoşluk veren içki (müskirat) olarak kabul edilmiş bira ve likör gibi içeceklere getirilen serbestlik, rakıya tanınmamıştır. Meclisin bu yöndeki düzenlemesi Müskirat Kanunu'na taraf olan çevrelerde büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Düzenleme basında da yankı bulmuş ve başta *Tevhid-i Efkâr* olmak üzere Kanunun destekleyicisi olan gazeteler, yayımladıkları haber, ilan ve çeşitli içeriklerle konuyu okurlarına duyurmuşlardır.

Yeni devletin, toplumu alkolün olumsuz etkilerinden korumak amacıyla 1920'de çıkardığı Men-i Müskirat Kanunu 22 Mart 1926 tarihinde tamamen yürürlükten kaldırılmıştır.

4. YÖNTEM

Bu makalede nitel araştırma yöntemlerinden biri olan göstergebilim yöntemi kullanılmıştır. Göstergebilim, göstergelerin incelendiği bilim dalıdır. Gösterge ise kendi dışında bir şeyi

temsil eden her çeşit biçim, nesne ve olgudur (Rifat, 2009, s. 11). Bir uyarıcı olarak göstergenin zihnimizde uyandırdığı belleksel imge, zihnimizdeki başka bir uyarıcının imgesine bağlanır (Guiraud. 1994, s. 39). Bu açıdan bakıldığında kelimeler, işaretler ve simgeler birer gösterge olarak değerlendirilebilir.

İnsanlık tarihi boyunca "gösterge" kavramı üzerine çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure ve Amerikalı felsefeci Charles Sanders Peirce birbirlerinden habersiz şekilde yürüttükleri çalışmalar ile Göstergebilimin bir bilim dalı haline gelmesinde etkili olan isimler olmuştur. Peirce'nin göstergebilim modelinde, kendinden başka bir şeye göndermede bulunan ve yorumlayıcının zihninde bir etki meydana getiren gösterge, okuyucunun yorumlamasına göre anlaşılabilir (Fiske, 1996, s. 63). Böylece gösterge her bir okuyucunun hayat tecrübesine göre farklı anlamlar ifade edebilir. Saussure ise çalışmalarında Peirce'den farklı olarak göstergelerin diğer nesnelerle olan ilişkisi üzerinde çok durmamış daha çok gösterenin kendisi ve diğer göstergelerle olan ilişkisine önem vermiştir (Fiske, 1996, s. 66). Saussure'a göre gösteren ve gösterilenden oluşan göstergenin anlaşılması, onun diğer göstergelerle olan yapısal ilişkisini anlamakla mümkündür.

Göstergebilim çalışmalarına önemli katkı sunanlardan birisi de Fransız dilbilimci Roland Barthes olmuştur. Barthes'in göstergebilim anlayışı Saussure'nın etkisinde şekillenmiştir. Bununla birlikte Barthes, göstergebilim çalışmalarını dilbilim çalışmalarıyla sınırlı tutmamış; sinema, fotoğraf, müzik, resim gibi birçok alanda da göstergebilim çalışmalarının yapılabileceğini söylemiştir. Barthes'a göre göstergebilim çalışmalarında merkezi bir konuma sahip olan metinler çözümlenerek insana ve topluma ait pek çok bilgiye ulaşılabilir (Güngör, 2020, s. 254). Bu göstergebilim modelinde Saussure modelinde olduğu gibi gösterge, bir gösteren ve bir gösterilenden oluşmaktadır. Gösterenler düzlemi, anlatım düzlemini; gösterilenler düzlemiyse içerik düzlemini oluşturur (Barthes, 2014, s. 50). Barthes, göstergebilime "düz anlam" ve "yan anlam" kavramlarını kazandırmıştır. Düz anlam, zihinlerde beliren ilk anlam olarak göstergenin evrensel ve değişmeyen yönünü gösterirken; yan anlam ise kişisel ve kültürel deneyime dayanarak kullanıcılar tarafından göstergelere yüklenen ikinci anlamı ifade etmektedir (Fiske, 1996, s. 116). Barthes çalışmalarında metafor ve metonimi kavramlarını da kullanmıştır. Barthes'a göre "metafor" (diğer adıyla eğretileme) bir sözcüğün kendi anlamına yakın başka bir sözcük ile ifade edilmesi iken; "metonimi" (diğer adıyla düzdeğişmece) bir parçanın bütününü temsil etmesidir. Kuru kafanın ölüm metaforu olarak kullanılması, düdük veya copun ise polis metonimisi olarak kullanılması buna örnek olarak gösterilebilir (Çakı, 2018, s. 31).

Bu makalede Men-i Müskirat Kanunu'nun değiştirilmesi ile ilgili olarak yayımlanan illüstrasyonlar analiz edilmiştir. Araştırmanın veri tabanını *Tevhid-i Efkâr* gazetesinden seçilen beş adet illüstrasyon oluşturmaktadır. Yukarıda içki yasağının ülkemizdeki tarihsel süreciyle ilgili bilgi verilirken yeni devletin 1920 yılının başlarındaki ilk teşebbüsünün, Men-i Müskirat Kanunu ile ilgili düzenlemelerin temelini oluşturduğu ifade edilmişti. *Tevhid-i Efkâr* gazetesi Men-i Müskirat Kanunu ile ilgili ilk düzenlemelerin yapıldığı 1920

yılında, sahibi Velid Bey'in Malta'da sürgünde olmasından dolayı yayımlanmamaktadır. Dolasıyla Kanunla ilgili *Tevhid-i Efkâr*'da yer alan haber ve illüstrasyonlar gazetenin yeniden çıkmaya başladığı Haziran 1921 sonrasına aittir. 1920 tarihli kanuna dair yeni düzenlemelerin 1924 yılının başlarında kamuoyunda tartışılmasıyla birlikte *Tevhid-i Efkâr* gazetesi de bu tartışmalara sütunlarında yer vermiştir. Dolayısıyla çalışma, 1 Ocak 1924 tarihi ile gazetenin yayın hayatına Takrir-i Sükûn Kanunuyla son verildiği Mart 1925 tarih aralığıyla sınırlıdır. Bu dönemde gazetede konuyla ilgili çok sayıda haber ve illüstrasyona yer verilmiş olsa da bunlar arasında konu ve içerik itibariyle birbirinin tekrarı mahiyetinde olanlar bulunmaktadır. Bu nedenle gazetede yer alan illüstrasyonlar arasından, haberi en etkili şekilde ifade eden ve mükerrer olmayan beş adet illüstrasyon seçilerek konu incelenmiştir.

5. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde yer alan beş farklı illüstrasyon, Roland Barthes'ın düz anlam ve yan anlam kavramları boyutunda göstergebilimsel analiz metodu kullanılarak incelenmiştir.

5.1. Tevhid-*i Efkâr*'da Yer Alan 15 Ocak 1924 Tarihli İllüstrasyon

Görsel 1. "*Hapishaneye girenlerin hemen yarısı işret müptelası*" başlıklı illüstrasyon

Kaynak: *Tevhid-i Efkâr*, 15 Ocak 1924, s. 1.

Tevhid-i Efkâr'da yer alan 15 Ocak 1924 tarihli illüstrasyon, Barthes'ın "düz anlam" boyutunda ele alındığında; görselde elleri önden kelepçeli fes giymiş iki adam bulunmaktadır. Resmin sol tarafındaki adamın elinde herhangi bir şişe bulunmazken

resmin sağ tarafında yer alan adamın elinde ise bir şişe bulunmakta ve adam sarhoşlara özgü bir duruş biçimi olarak sol tarafa doğru yalpalamaktadır.

İllüstrasyonda iki adama yer verilmesi haber başlığında yer alan "*Hapishaneye Girenlerin Hemen Yarısı İşret Müptelası*" ifadeleriyle ilgilidir. Görsel "yan anlam" boyutuyla değerlendirildiğinde; iki adamdan elinde şişe olmayanı hapisteki içki içmeyen suçluları, elinde şişe olan ise hapisteki içki kullanan suçluları temsil etmektedir.

15 Ocak 1924 tarihli bu illüstrasyon Men-i Müskirat Kanunu üzerinde mali sebepler gerekçe gösterilerek tadilat yapılmasının tartışıldığı bir zamanda yayımlanmıştır. Zira Hükümet, müskirat vergisiyle gelir elde etmek amacıyla içki üzerindeki yasağı kaldırmaya hazırlanmaktadır. İçki yasağının en büyük savunucularından biri olan Velid Ebüzziya da gazetesi *Tevhid-i Efkâr*'da içkinin üretimi, tüketimi ve satışına yasak getiren Men-i Müskirat Kanunu'nda sırf vergi geliri elde etmek amacıyla yapılacak değişikliğin, toplumda meydana getireceği olumsuz tabloyu bu tarz görseller ve haberlerle her fırsatta dile getirmeye çalışmıştır. Gazete, görselin altında yer alan haberde "*339 senesinde (1923 yılı) hapishaneye giren 2600 mâhkûmun 1125 tanesi yevmi vusta (günlük ortalama) yüz dirhem rakı içen zavallı insanlardır.*" sözleriyle bu tartışmalara katılmaktadır. Yazının devamında ise içki meselesinin bir imtihan devresi geçirdiği, Meclisin, kanunu müskirat vergisine feda etmemesi gerektiği ifade edilmektedir.

"*Meclisin kararının ilga değil ibka olmasını temenni edenlerin başında Tevhid-i Efkâr bulunuyor. Çünkü biz müskiratın ümmü'l habâis (kötülüklerin anası) olduğuna iman edenlerdeniz*" satırlarıyla bu tartışmalardaki duruşunu ortaya koyan *Tevhid-i Efkâr*, Hapishane Genel Müdürlüğü tarafından kendilerine gönderilen bu istatistiği sayfasına taşıyarak haklılığını savunmakta ve aşağıda yer alan satırlarla da kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadır;

> "*Bu küçük mukayese içkinin cerâimi (suçları) arttırdığı, ümmü'l habâis olduğu hakkındaki iddialarımızı tevsik (kanıtlama) etmez mi? Her gün mahkemelerde birçok sirkat (hırsızlık), cerh (yaralama) katl gibi ceraimi (suçları) ikâ edenlerin (yapanların) sarhoş oldukları tahakkuk etmiyor mu? Hâl-i tabiide kuzu gibi halîm insanların içtikleri zaman en küçük bir sebeple adam öldürdükleri her gün görülen elim vekâyidendir. Hiçbir sebep olmasa bile yalnız cerâimi arttırdığı, asayiş-i memleketi ihlâl ettiği için müskirata müsaade edilemez."*

5.2. *Tevhid-i Efkâr*'da Yer Alan 20 Ocak 1924 Tarihli İllüstrasyon

Görsel 2. "*Men-i Müskirat Kanunu'nun tatbikindeki müsavatsızlık*" başlıklı illüstrasyon

Kaynak: *Tevhid-i Efkâr*, 20 Ocak 1924, s. 1.

Tevhid-i Efkâr gazetesinde "*Men-i Müskirat Kanunu'nun Tatbikindeki Müsavatsızlık (Eşitsizlik)*" başlığıyla yayımlanan illüstrasyon "düz anlam" boyutuyla incelendiğinde; görselde iç içe iki resim çerçevesi bulunmaktadır. Büyük çerçevede üzerinde masa örtüsü, tabak ve bardakların bulunduğu şık bir masada üç adam rahat bir şekilde oturmakta, masanın hemen yanında ise içinde bir şişe ve kadehin yer aldığı tepsiyle bir kadın ayakta durmaktadır. Takım elbise ve kravatlı olan bu adamlardan biri sigara içmektedir. Masanın önünde bir kova, kovanın içinde ise iki şişe görülmektedir. Desenli motiflerin yer aldığı duvarın hemen yanında yer alan pencereden ise üniformalı bir adam içeriye bakmaktadır. Resmin sağ üstünde daha küçük bir çerçevede yer alan ikinci resimde ise üzerinde üniforma bulunan iki adam yakaladıkları günlük kıyafetli bir adamı sopayla sert bir şekilde dövmektedirler.

İllüstrasyonun "yan anlam" boyutunda ise Men-i Müskirat Kanunu'nun uygulanmasındaki eşitsizliğe gönderme yapılmaktadır. Büyük çerçevedeki resimde yer alan kişiler toplumun zengin kesimini temsil ederken üstteki küçük çerçevede yer alan adam, toplumun dar gelirli fakir kesimini temsil etmektedir. Büyük resimdeki şık masa ve hizmet eden kadın garsona bakılırsa gazino benzeri bir mekânda bulunduğu anlaşılan üç adam gayet rahat ve keyifli bir şekilde içkilerini serbestçe içerken pencereden de bir polis içeriyi sadece seyretmektedir. Masanın üzerindeki içki kadehleri ve kovanın içindeki içki şişeleri, toplumun zengin kesiminin bu yasaktan hiç etkilenmediğini gözler önüne sermektedir. Öte yandan küçük çerçevede ise fakir kişinin içkili olduğu gerekçesiyle, iki polis tarafından sopayla dövülmesi bu yasağın sadece toplumun alt kesimine uygulandığını anlatmaktadır.

Men-i Müskirat Kanunu üzerine tartışmaların yaşandığı bir dönemde bu tartışmalardan bağımsız olarak henüz yürürlükte olan bir kanunun toplumun bütün kesimlerine eşit uygulanmadığına dikkat çeken *Tevhid-i Efkâr*, görselin altında yer alan şu satırlarla da bu konudaki eşitsizliği eleştirmektedir;

> "*Her gün gazetelerin zabıta haberleri şuununda veyahut mahkemelere ait kısmında bir biçarenin sarhoş olduğundan dolayı zabıtaca tevkif veyahut mahkemece tecziye edildiğini okursunuz…. Bu haberlere bakıyor, Men-i Müskirat Kanunu'nun ahkâmına riayet edildiğini ümit ediyorduk. Meğer Men-i Müskirat Kanunu, kanunun emrettiği hapis cezaları, cezay-ı nakdiler ve hadd-i şeriler hep fukara halka, kimsesizlere, köşede bucakta içerken veya içtikten sonra yakalanan biçarelere tatbik edilmekte imiş. Eğniyanın (zenginlerin) ve yüksek sınıfların karşısında kanun el pençe divan durmakta imiş. Meğer Beyoğlu'nun bütün o meşhur gazinolarında açıktan açığa işret ediliyor, şampanyaların infilakı, kadehlerin şıkırtısı, müskiratın memnu değil serbest olduğu zamanlarda bile görülmemiş bir serbestlik ile devam ediyor imiş*."

Kanunun yürürlükte olduğu sürece herkese eşit bir şekilde uygulanması gerektiğine vurgu yapan gazete, yazının devamında Ziya Paşa'nın Terkib-i Bendi'nde yer alan şu dizelere yer vermektedir:

> "*Afv ile Mübeşşer midir ashâb-ı meratip? / Kanun-u ceza acize mi has demektir.*
>
> *(Makam mevki sahibi olanlar af ile müjdelenmiş midir? / Ceza kanunu aciz olanlara mı mahsustur?)*"

5.3. *Tevhid-i Efkâr*'da Yer Alan 23 Ocak 1925 Tarihli İllüstrasyon

Görsel 3. "*Nihayet rakının azgınlığına gem vuruluyor. Fakat...*" başlıklı illüstrasyon

Kaynak: *Tevhid-i Efkâr*, 23 Ocak 1925, s. 1.

Tevhid-i Efkâr gazetesinde "*Nihayet Rakının Azgınlığına Gem Vuruluyor. Fakat...*" başlığıyla yer alan illüstrasyon "düz anlam" boyutuyla incelendiğinde; görselde üzerinde rakı yazan bir şişe, bir insan gövdesi şeklinde resmedilmiştir. Baş kısmı kuru kafa olarak resmedilen şişenin bir insan gibi kol ve bacakları da bulunmaktadır. Şişe, elindeki orak ile çok sayıda insanı biçmektedir. Orağın biçtiği insanlar arasında ayakta kalan birkaç insan ise yüzünü, üzerinde Büyük Millet Meclisi yazan binaya dönmüş vaziyette ve elleri yukarıda yardım istemektedir. Burada şişenin insanlarla mukayese edildiğinde oldukça büyük boyutta olduğu dikkat çekmektedir.

Görselin "yan anlam" boyutunda ise rakının yasaklanması yönündeki düzenlemeye gönderme yapılmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere Mecliste 22 Ocak 1925 tarihinde kabul edilen düzenlemeyle rakının, içinde yoğun oranda alkol barındırdığı için bira ve likör gibi değerlendirilemeyeceği kabul edilmiş ve rakının tüketimi ve satışına yasak getirilmiştir. Kararı çok olumlu bir gelişme olarak gören *Tevhid-i Efkâr*, bu konuya hemen ertesi gün sayfalarında yer vermiştir. Resimde rakı şişesi ölümün, yok oluşun simgesi olan kuru kafa metaforu ile resmedilmiş ve resmin hemen altında "*Rakı memleketimizde en çok kullanılan ve fazla kaçıranları deli eden müthiş bir içkidir. Rakı tam manasıyla katildir...*" satırlarına yer verilmiştir. Rakının toplum ve insanlar üzerindeki yıkıcı etkisi ise "orak" metaforu ile anlatılmaktadır. Buna göre orak nasıl ki otları biçiyorsa, orak metaforuyla resmedilen rakı da toplumu biçmektedir. Şişenin insanlara oranla çok büyük boyutta olması, rakının toplum üzerindeki etkisinin ne denli büyük olduğunu göstermektedir. İnsanların bu çaresizliğini *Tevhid-i Efkâr*, "*Büyük Millet Meclisine düşen vazife bu müthiş ifrit-i şerri yalnız lokantalardan değil büsbütün ortadan kaldırmaktır.*" cümleleriyle ifade

etmektedir. Nitekim ayakta kalabilmiş birkaç insanın elleri yardım ister ve yüzleri Meclis'e dönük şekilde resmedilmesi, toplumun bu konudaki beklentisini ifade etmektedir.

5.4. *Tevhid-i Efkâr*'da Yer Alan 20 Şubat 1925 Tarihli İllüstrasyon

Görsel 4. "*Rakı ilk tekmeyi yedi*" başlıklı illüstrasyon

Kaynak: *Tevhid-i Efkâr*, 20 Şubat 1925, s. 1.

Tevhid-i Efkâr gazetesinde 20 Şubat 1925 tarihinde yer alan illüstrasyon "düz anlam" boyutuyla incelendiğinde, insan bedeni şeklinde resmedilmiş, üzerinde "rakı" yazan bir şişe bulunmaktadır. Şişe, üzerinde Büyük Millet Meclisi yazan bir binanın kapısının önünde elleri ve ayakları üzerine çökmüş durumdadır. Büyük Millet Meclisi binasından dışarıdaki şişeye doğru tekme atar şekilde bir insan bacağı uzanmaktadır. Bacak ve ayak şişeye göre çok daha büyük boyuttadır.

Görselin "yan anlam" boyutunda ise yine Meclisin rakıya getirdiği yasağa gönderme yapılmakta ve bu yasak, rakıya Meclis tarafından atılan bir tekme olarak değerlendirilmektedir. Görseli "*Rakı İlk Tekmeyi Yedi*" başlığıyla sunan gazete, başlığın devamında yer verdiği "*İnşallah yakında kafası büsbütün ezilir*." satırlarıyla da bu konudaki temennisini dile getirmektedir. Tekme atan bacağın rakı şişesine göre oldukça büyük bir şekilde resmedilmesi, Meclis tarafından getirilen bu yasağın, rakı tüketimine yönelik oldukça büyük bir darbe niteliğinde olduğunu anlatmaktadır. Nitekim rakı şişesi tekmenin etkisiyle dizlerinin üstüne çökmüştür. "*Büyük Millet Meclisinin, dökülen kanlardan ibret alarak rakıyı lokantalardan kapı dışarı etmesi çok şayan-ı teşekkürdür*." satırlarıyla bu konuda Meclisin gerekli adımı attığını ifade eden gazete, haberin devamında kararın kâğıt üzerinde kalmayarak ciddiyetle uygulanması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

5.5. *Tevhid-i Efkâr*'da Yer Alan 26 Şubat 1925 Tarihli İllüstrasyon

Görsel 5. "*Rakı lokanta ve emsali mahallerden katiyen defedildi*" başlıklı illüstrasyon

Kaynak: *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1925, s. 1.

Tevhid-i Efkâr gazetesinde "*Rakı Lokanta ve Emsali Mahallerden Katiyen Defedildi*" başlığıyla yer alan görsel, "düz anlam" boyutuyla incelendiğinde görselde biri polis diğeri gövde kısmı üzerinde "rakı" yazan bir kadeh şeklinde resmedilmiş iki kişi bulunmaktadır. Omzunda süngülü silahı ve üstünde üniforması bulunan polis öndedir ve arkadaki kişiyi ellerinden kelepçeli bir zincirle, üzerinde dönemin meşhur meyhanelerinden olan "Apostol Meyhanesi" yazılı bir mekândan çıkarıp götürmektedir. Kılık kıyafetiyle perişan bir vaziyette görülen kişi arkasına bakmakta iken polis kendinden emin bir şekilde ileri doğru yürümektedir.

Görselin "yan anlam" boyutunda ise yine "*Millet Meclisinin bu tefsîrî kararı evvelki akşamdan itibaren İstanbul'da da tatbik edilmeye başlanmış ve lokanta ve emsali mahallerde kadehle rakı satılması men olunmuştur.*" satırlarından da anlaşılacağı üzere Meclisin rakıya getirdiği yasağın İstanbul'daki uygulaması anlatılmaktadır. Üzerindeki üniforma ve omzundaki silahıyla devletin gücünü temsil eden polisin, "rakı" yazılı kişiyi ellerinden zincirleyerek kararlı bir yürüyüşle meyhaneden çıkarması, yasağın devlet eliyle kararlılıkla uygulandığını ifade etmektedir. Öte yandan "rakı" yazılı kadehle elleri zincirli bir şekilde resmedilen kişinin hala arkasına bakması, kanunun uygulanması konusunda gösterilen bir esnemenin bu mekânlarda yeniden rakı satışına yol açabileceğini anlatmaktadır. Nitekim gazete "*Yalnız zabıtamızın aleni sarhoşluğu ve kadehle rakı satılmasını bir müddet sonra nazar-ı müsamaha ile görmeyerek, şiddetle men'e devam etmesini temenni ederiz. Lokanta ve emsali mahallerde yapılacak ânî teftişler neticesinde açık veya kapalı rakı görüldükçe müsadere ve sahiplerinin teczıyesi (cezalandırılması), bu gibi mahallerde müskirat füruhtunu (satışını) gayr-ı mümkin bir hale koyar.*" satırlarıyla bu mekânların sürekli denetlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.

6. SONUÇ

TBMM Birinci Dönem Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, alkollü içkinin üretimi, tüketimi ve ticaretinin yasaklanmasına yönelik 28 Nisan 1920 tarihinde Meclise bir kanun teklifi sunmuş, teklif 14 Eylül 1920 tarihinde "Men-i Müskirat Kanunu" ismiyle yasalaşmıştır. Kanun ile alkollü içkilerin üretimi, tüketimi ve satışı yasaklanmış ve alkol kullanımı sadece sağlık sektörüyle sınırlı olmak üzere Sağlık Bakanlığı'nın iznine bağlanmıştır.

Cumhuriyetin ilanının ardından, devlete maddi kaynak sağlamak amacıyla Men-i Müskirat Kanunu üzerinde birtakım düzenlemeler yapılması gündeme gelmiştir. İçkinin yasak olmaktan çıkarılıp yüksek vergilerle serbest olmasını öngören kanun teklifi 9 Nisan 1924 tarihinde "Men-i Müskirat Kanunu'nun Tadiline Dair Kanun" ismiyle kabul edilmiştir. Üzerinde büyük tartışmaların yaşandığı Men-i Müskirat Kanunu'nun Tadiline yönelik teklife, dönem basını da sayfalarında geniş yer vermiştir. Hilal-i Ahdar (Yeşilay) Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden biri olan gazeteci Velid Ebüzziya da bu tartışmaları yakından takip etmiş ve konuyla ilgili gelişmeleri gazetesi *Tevhid-i Efkâr*'da kamuoyuna duyurmuştur.

Tevhid-i Efkâr gelişmeleri aktarırken haber metinlerinin yanı sıra illüstrasyon gibi çeşitli görsel malzemeler de kullanmıştır. *Tevhid-i Efkâr* bu illüstrasyonlarda, Men-i Müskirat Kanunu üzerinde, sırf vergi geliri elde etmek amacıyla yapılacak bir değişikliğin toplumda meydana getireceği olumsuz etkileri oldukça çarpıcı bir şekilde anlatmıştır. Gazete görsellerde Men-i Müskirat Kanunu'nun hâlihazırda toplumun bütün kesimlerine eşit uygulanmadığına da dikkat çekmiş ve bu konudaki eşitsizliği eleştirerek Kanunun yürürlükte olduğu sürece herkese eşit bir şekilde uygulanması gerektiğine vurgu yapmıştır. Meclisin 22 Ocak 1925 tarihinde rakının tüketimine ve satışına yasak getirmesini çok olumlu bir gelişme olarak karşılayan *Tevhid-i Efkâr* bu gelişmeyi okurlarına haberlerin yanı sıra illüstrasyonlarla da duyurmuştur. İllüstrasyonlarda rakı, ölümün ve yok oluşun bir simgesi olan "kuru kafa" metaforu ile; alkol tüketiminin toplum ve insanlar üzerindeki yıkıcı etkisi ise "orak" metaforu ile resmedilmiştir. Meclis tarafından rakıya getirilen yasağın, rakı tüketimine yönelik oldukça büyük bir darbe niteliğinde olduğunu ifade eden gazete bu görsellerde kararın kâğıt üzerinde kalmayarak memleketin her yerinde ve her kesiminde büyük bir kararlılıkla uygulanması gerektiğine yönelik de mesajlar vermiştir. Alkol yasağı konusunda *Tevhid-i Efkar*'ın izlemiş olduğu yayın politikası esasen dördüncü kuvvet olarak basının kamuoyu oluşturma gücünü göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makalenin yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Arslan, F. (2021). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Men-i Müskirat meselesi (1908-1926)*. (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Aybars, E. (2009). *İstiklal Mahkemeleri*. Ankara: Ayraç Yayınları.

Barthes, R. (2014). *Göstergebilimsel serüven*. 7. Baskı. (Çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çakı, C. (2018). Adolf Hitler'in kült lider inşasında kullanılan propaganda posterlerinin göstergebilimsel analizi. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(6). 24-38.

Çelebi, E. (2023). Men-i Müskirat Kanunu'nun kabulü ve uygulanması: Kastamonu örneği (1920-1923). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 62. 185-204.

Devellioğlu, F. (2023). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Doğan, C. (2013). Osmanlı Men-i Müskirât Cemiyeti ve Men-i Müskirât Kânunu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (26), 161-181.

Ebüzziya, Z. (1994). Ebüzziya, Velid. *TDV DİA*, 10.

Erdinçli, İ. (2020). Yasaklardan modern denetime: Osmanlı Devleti'nin içki tüketimine ve meyhanelere yaklaşımı. *CTAD*, 31, 1-32.

Fiske, J. (1996). *İletişim çalışmalarına giriş*. (Çev. Süleyman İrvan). Ankara: Bilim Sanat Yayınları/ARK

Guiraud, P. (1994). *Göstergebilim*. 2. Baskı. (Çev. Mehmet Yalçın). Ankara: İmge Kitabevi.

Gültekin, E. ve İzgöer, A. Z. (2021). Hilal-i Ahdar Cemiyetinin Men-i Müskirat mücadelesi ve bu mücadelenin Hilal-i Ahdar dergisindeki yansımaları. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 29 (3). 398-405.

Güngör, N. (2020). *İletişim kuramlar yaklaşımlar*. 5. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Güz, N. (2008). *Türkiye'de basın iktidar ilişkileri (1920-1927)*, (2. Bask.), Ankara, Turhan Kitabevi.

Topuz, H. (2003). *II. Mahmud'dan holdinglere Türk basın tarihi*. İstanbul: Resim Kitapevi.

Karahanoğulları, O. (2007). *Birinci Meclisin içki yasağı Men-i Müskirat Kanunu*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Kılıç, N. (2021). *İstiklal madalyalı muhalif bir gazeteci Velid Ebüzziya*. Ankara: Çolpan Kitap.

Koç, M. (2019). Osmanlı Ceza Hukukunda sarhoşluk veren içecekleri içme suçu ve cezaları. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 19 (2), 739-757.

Kopar, M. (2016). Cumhuriyetin kuruluş yıllarında basın iktidar ilişkisi (1920- 1925). *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40(1), 117-135.

Pıgar, R. (1982). Abdurrahman Velid Ebüzziya. *Yeni Defne*, 2.

Rifat, M. (2009). *Göstergebilimin ABC'si*. 3. Baskı. İstanbul: Say Yayınları.

Şimşir, B. (2009). *Malta sürgünleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tamer, A. (2011). Basın ve iktidar ilişkileri: Birinci Meclisin Men-i Müskirat Kanunu üzerine tartışmalar. *Kebikeç*, 31, 209-232.

Til, E. T. (2015). *Gazeteler ve gazeteciler*. Ankara: Cümle Yayınları.

Üçüncü, U. (2012). *Milli Mücadele yıllarında bir yasak denemesi: Men-i Müskirat (İçki Yasağı) Kanunu ve toplumsal hayata yansımaları*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Yıldırım, M. (2001). İslam Hukukunda içki içme suçu ve cezası. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (14). 31-52.

Süreli Yayınlar:

Tevhid-i Efkar Gazetesi 1921-1925 Koleksiyonu

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1222-1241

Türkçede Sık Kullanılan Kalıp Sözler ve Özellikleri[1]

Semra Ilgaz[2], Özlem Kurtoğlu Zorlu[3, 4]

ÖZET

Bu derlem-temelli çalışmanın amacı, sözlük, ders kitabı vb. öğretim materyallerini hazırlayanlara, Türkçe öğretenlere ve öğrenenlere, Türkçede sık kullanılan kalıp sözlerin listesini sunarak bu kalıp sözlerin yapı ve işlev özelliklerini açıklamaktır. Kalıp sözlerin sıklıklarının belirlenmesinde Türkçe Ulusal Derleminden, yapı ve işlev özelliklerine göre sınıflandırılmasında ise Gökdayı (2011)'den yararlanılmıştır. Yapısal olarak "tek sözcüklü sözlük birimlerin" ve işlevsel olarak "sözlü anlatımda anlatının güçlendirilmesi amacıyla kullanılanların" diğerlerine göre daha sık kullanıldığı gözlenmiştir. Türkçede sık kullanılan kalıp sözlerin belirlenmesi, hangi kalıp sözlerin öğretimine öncelik verilebileceğiyle ilgili fikir vermesi açısından Türkçe öğretimi için ders materyalleri hazırlanmasına katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: *Kalıp Sözler, Türkçe Ulusal Derlemi, Sıklık.*

Frequently Used Formulaic Words and their Features in Turkish

ABSTRACT

The aim of this corpus-based study is to provide a list of frequently used formulaic words in Turkish to those who prepare teaching materials such as dictionaries, textbooks, etc., and to explain the structural, semantic and functional features of these formulaic words. In order to determine the frequency of formulaic words, The Turkish National Corpus was utilized and for the purpose of classifying them according to their structural and functional features, Gökdayı (2011)'s classificasion was used. It has been observed that structurally, "single-word lexical units" and functionally, "those used to strengthen the narrative in verbal expression" are used more frequently than others. Determining the frequently used formulaic words in Turkish can provide ideas on which formulaic words should be given priority in teaching. Thus, it can contribute to the preparation of course materials for teaching Turkish.

Keywords: *Formulaic Words, the Turkish National Corpus, Frequency.*

[1] Bu çalışma Semra Ilgaz tarafından Özlem Kurtoğlu Zorlu danışmanlığında yazılan "Formulaic Words in the Turkish National Corpus" başlıklı 912422 numaralı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

[2] Öğretmen, MEB, ORCID: 0009-0003-8475-5717.
[3] Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1853-9843.
[4] İletişim Yazarı: ozlemkurtoglu80@gmail.com

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1878911
Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Kalıp sözler, belirli sosyal durumlarda söylenen ve belirli iletişimsel işlevleri yerine getiren geleneksel ifadelerdir. Bilişsel çabayı azaltarak, akıcılığı destekleyerek, kültürel ve sosyal normları etkili bir şekilde ileterek etkileşimi kolaylaştırırlar. Gereksiz tekrarları en aza indirir, kolayca öğrenilir ve hatırlanır, hem sözlü hem de yazılı iletişimde etkili bir şekilde kullanılabilirler (Wray, 2002). Böylesine önemli işlevlere sahip olmalarına rağmen özellikle Türkçedeki kalıp sözlere odaklanan araştırmaların sayısı sınırlıdır.

Atasözleri, deyimler, ikilemeler ve birleşik sözcüklerle ilgili çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, kalıp sözleri sistematik olarak inceleyen çok az sayıda çalışma vardır. Bu çalışmaların çoğunda derlem temelli bir yöntem izlenmediği görülmekte ve bu durum alanda önemli bir boşluğu göstermektedir. Bu çalışma, Türkçe Ulusal Derlemi'ndeki (TUD) (https://www.tnc.org.tr/) en sık kullanılan kalıp sözlerin yapı ve işlev özelliklerine odaklanarak bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

1.1. Teorik Arka Plan ve Literatür

Kalıp sözler, her seferinde yeniden oluşturulmak yerine, bellekte saklanan ve bir bütün olarak hatırlanan dilsel birimlerdir (Gökdayı, 2008). Bu ifadeler tek sözcükten oluşabildiği gibi, çok sözcüklü de olabilir. Önceki araştırmalarda yapılan tanımlar genellikle yapısal, işlevsel veya kültürel işlevlerin yalnızca birine vurgu yapmıştır ve bu yönüyle mevcut tanımların çoğunun bu söz varlığını yalnızca kısmi olarak tanımladığı söylenebilir (Biber, 1999; Wray ve Perkins, 2000).

Türkçede kalıp sözler için farklı terimler benimsenmiştir. Aksan (1996), sosyal etkileşimi ve dil dışı faktörleri vurgulayan "ilişki sözcükleri"ni kullanmıştır."Ayıptır söylemesi" ve "Sizden iyi olmasın" gibi ifadeler buna örnek olarak verilebilir. Kula (1996), bu ifadeleri kültürel birimler olarak nitelendirerek, toplumsal değerleri yansıtan selamlaşma, tebrik ve başsağlığı ifadelerini vurgulamıştır. Özdemir (2000) kapsamını "Allah mesut etsin" ve "Allah cezanı versin" ifadelerini de içerecek şekilde genişletmiş ve toplumsal açıdan önemli durumlardaki işlevlerini vurgulamıştır. Bu çalışmalar kalıp sözlerin kültürel işlevlerini ve kullanım boyutlarını aydınlatırken, yapısal özelliklerini yeterince vurgulamamıştır (Gökdayı, 2011).

Koç (1996), kalıplaşmış ifadeleri deyimlerden, birleşik sözlerden ve ikilemelerden ayırmak için "deyimce" kavramını ortaya atmıştır. Zülfikar (2007), bunları deyim ve atasözlerinden ayrı tutulması gereken kalıplaşmış tümceler olarak sınıflandırmıştır. Tannen ve Öztek (1981), kalıplaşmış biçimlerde asgari düzeyde değişime vurgu yaparken, Doğançay (1990) ve Toklu (1995) yapısal ve bağlamsal ölçütleri birleştirerek selamlama, teşekkür etme, başsağlığı dileme veya nasihat etme gibi çok işlevli iletişimsel rolleri vurgulamışlardır.

Aksan (1996) eserlerinde kalıp sözlerin yanı sıra "ilişki sözcükleri" terimini de kullanmıştır. Demir ve Yıldız (2016), Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kalıp

sözlerin önemine değinir. Hem Erol (2007) hem de Canbulat ve Dilekçi (2013), kalıp sözlerin toplumsal tutumları, kişilerarası normları ve kültürel değerleri ortaya koyduğunu belirtir. Bu alanda çalışan araştırmacılar, kalıp sözleri deyimlerden, atasözlerinden, ikilemelerden ve bileşik sözcüklerden ayırmak için çeşitli ölçütler önermişlerdir. Örneğin Čermák (2001) yapısal analiz konusunda şunları vurgular: (1) birimlerin tanınması; (2) kalıplaşma derecesi, (3) değişkenlik, (4) çok sözcüklülük; (5) türetimsellik ya da dönüşümlülük. Gökdayı (2011) ise sıklık, yapı, işlev, anlam ve bağlama dayalı kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır ve bu çalışmada Gökdayı (2011)'nın yapı ve işlev sınıflaması esas alınmıştır.

Alan yazınındaki çalışmalar incelendiğinde farklı yaklaşımların benimsendiği görülmektedir. Bazı çalışmalar birden fazla özelliği aynı anda değerlendirirken, bazıları tek bir bakış açısı benimsemiştir. Bayram (2017), yabancılara yönelik Türkçe ders kitaplarını inceleyerek 264 kalıp söz tespit etmiş ve bunları yapısal, anlamsal, işlevsel ve bağlamsal özelliklerine göre sınıflandırmıştır. Dilekçi (2013) ortaokul ders kitaplarını inceleyerek 171 kalıp söz belirlemiş ve bu kalıp sözleri anlam, işlev ve bağlam açısından kategorize etmiştir. Karşılaştırmalı çalışmalar arasında Türk ve Arap edebi eserlerini inceleyen Alparslan (2024) kalıp sözleri iletişimsel işlevine (örneğin; selamlama, rica etme, teşekkür etme, tebrik etme, başsağlığı dileme) göre kategorize etmiştir. Kadyrbekova (2019), Kırgız edebi eserlerindeki kalıp sözleri derlem-dilbilim yöntemiyle, edimbilimsel açıdan inceleyerek İngilizce çevirileriyle karşılaştırmıştır. Yılmaz (2021), Tatar (Kazan) Türkleri arasında kullanılan deyimleri ve kalıp sözleri analiz ederek dini inançları, dilekleri, bedduaları, halk uygulamalarını ve mitolojik gelenekleri yansıtan ifadeleri belirlemiştir.

Diğer çalışmalarsa kalıp sözleri sınırlı açıdan ele almış, yani tek bir özelliğe bağlı kalmışlardır: Bulut (2012) kalıpsözlerin anlamsal özelliklerini incelemiş, Doğançay (1990) ise bağlamsal kullanımını analiz etmiştir. Kalıp sözler üzerine yapılan diğer araştırmalar, bu sözlerin pedagojik önemini vurgulamaktadır. Akpınar (2010) yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde deyim ve atasözlerine vurgu yaparak kalıp sözlerin kültürel ve kuşaklar arası önemini vurgulamıştır. Bayraktar (2019) iletişimsel ve kültürel işlevlerin yeterince kullanılmadığını belirtmiştir. Akkaya ve Şengül (2021) ders kitaplarındaki atasözleri, deyimler ve kalıp sözleri sıklık ve dağılımlarına göre değerlendirmiştir. Toprakçı (2024) çocuk edebiyatındaki kalıp sözleri incelemiş; Kaya Emül ve Şen (2023) yabancılara kalıp söz öğretiminde en sık incelenen kaynakların TÖMER ders kitapları olduğunu belirlemiştir.

Bu çalışmalar toplu olarak, Türkçedeki kalıp sözlerin yapısal ve işlevsel boyutlarda incelenmesinin önemini vurgulamaktadır. Kalıp sözleri, derlem temelli bir yaklaşım izleyerek inceleyen çok az sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Bu çalışma Türkçe kalıp sözleri sıklık temelli bakış ile ele alarak Gökdayı'nın (2011) yapısal ve işlevsel sınıflandırma kriterleri doğrultusunda incelemektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada nitel ve nicel analizleri birleştiren karma yöntemli bir yaklaşım kullanılmaktadır. Nitel analiz, verilerdeki yeni yönlerin belirlenmesine olanak tanırken nicel analiz bilinen faktörlerle ilgili örüntüleri ortaya koymaktadır (Schoonenboom, 2023). Bu çalışmada Gökdayı'nın (2011) kitabında listelenen 1210 kalıp sözün kullanımını sistematik olarak incelemek için doküman analizi yöntemi uygulanmıştır. Bu sözlerin Türkçe Ulusal Derlem'deki (TUD) sıklıkları hesaplanmış ve en sık kullanılanlar yapı ve işlev açısından analiz edilmiştir. Bu çalışmada benimsenen "derlem temelli yaklaşım", mevcut teorik çerçeveleri test etmek ve örneklemek için derlemden yararlanmak (McEnery ve Hardie, 2012) şeklinde açıklanabilir.

2.2. Veri Kaynağı: Türkçe Ulusal Derlemi

1990-2013 yılları arasında hazırlanan ve 50 milyon sözcüğü kapsayan TUD, çeşitli tür ve alanlardan yazılı ve sözlü Türkçe metinler içermektedir (Aksan, Aksan vd., 2012). Dengeli ve temsil yeterliliğine sahip olan bu derlem, hem betimsel hem de derlem temelli dilbilimsel çalışmalar için uygundur. (https://v3.tnc.org.tr).

2.3. Veri Toplama

Çalışma, Gökdayı'nın (2011) 1210 kalıp sözden oluşan listesine dayanmaktadır. Her bir madde, bir sıklık listesi oluşturmak için TUD'da ±5 sözcük aralığında aranmıştır. Aranan ifadelerin bağımlı dizinleri incelenmiş ve her bir bağımlı dizinde kalıp söz olarak mı yoksa başka amaçla mı kullanıldığı değerlendirilerek bağımlı dizin listeleri kalıp dışı kullanımlardan arındırılmış ve yalnızca kalıp söz olarak kullanıldıkları bağımlı dizinlerin sıklığı hesaplanmıştır. Örneğin, derlemde 4584 kez geçen "yapma" sözcüğünün bağımlı dizinlerinde hem kalıp söz olarak kullanımlarının hem de kalıp dışı kullanımlarının olduğu görülmüştür. "Yapma!" kalıp sözü "duyduğu bir şeyin gerçek olamayacağını düşünen ve şaşıran kişinin söyleyebileceği bir söz" (Gökdayı, 2011, s. 282) olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle, derlemde geçen "Bu yapma çiçekleri hiç sevmiyorum", "Bundan sonra böyle bir şey yapma, bu sana ders olsun.", "toplantı/iş/ticaret/kaza/yemek/müzik yapma" gibi kalıp söz dışı kullanımlar elenmiş ve kalıp söz olarak kullanıldığı bağımlı dizin sıklığı 185 olarak hesaplanmıştır. Diğer ifadeler de aynı şekilde incelenmiş, yalnızca kalıp söz olarak kullanımlarına dayalı bir sıklık listesi oluşturulmuş ve ayrıntılı analiz için en sık kullanılan ilk 50 kalıp söz seçilmiştir.

2.4. Veri İnceleme Yöntemi

Bu çalışmada kalıp sözlerin sınıflandırılmasında Gökdayı (2011)'in yapı ve işlev kategorileri esas alınmıştır. Bunun nedeni, söz konusu sınıflandırmanın Türkçe kalıp sözleri hem biçimsel özellikleri hem de kullanım işlevleri bakımından birlikte değerlendirmeye olanak sağlayan kapsamlı bir çerçeve sunması ve araştırmamızın amacıyla uyumlu olmasıdır.

Yapısına göre sınıflandırmada söz dizimsel özellikleri esas alınan kalıp sözler şu kategorilere ayrılmıştır: tek sözcüklü birimler, çok sözcüklü birimler, öbekler, tümce yapıları ve bitişken sözceler. *Maşallah* gibi tek sözcüklü birimler, adından da anlaşılacağı

gibi yalnızca bir sözcükten oluşan kalıp sözlerdir. Çok sözcüklü birimler, *Günaydın* gibi birleşik ya da *Allah Allah!* gibi ikileme olan birimleri kapsamaktadırlar. Bu birimler, birden fazla sözcükten oluşmalarına rağmen tek bir sözcük gibi kullanıldıkları için bir bütün oluşturmakta, ancak birden fazla sözcüğü içerdikleri için yapısal olarak tek sözcüklü birimlerden farklılaşmaktadırlar. Zarf öbeği olan *daha doğrusu* ve ilgeç öbeği olan *başka bir deyişle* gibi örnekler de öbek yapıda olanlar altında sınıflanmıştır. *Nazar değmesin* gibi tek başına yargı bildiren ya da eksiltili yapıda olsa da bağımsız anlam taşıyan *Çok şükür! Bana ne! Hadi bakalım!* vb. kalıp sözler tümce yapıları olarak değerlendirilmiştir. Bunun dışında, aynı bağımlı dizin içerisinde görülen *Teşekkürler - Bir şey değil* gibi karşılıklı olarak kullanılan, birbirini tamamlayan, yapısal olarak birbirine bağlı olan sözceler bitişken sözce kategorisine dahil edilmiştir. *Çok teşekkür ederim* gibi tümce yapısındaki kalıp sözlerin geçtiği bağımlı dizinde bu kalıp sözün karşılığı olan sözce de bulunuyorsa, örneğin bir karşılıklı konuşmada buna yanıt olarak *Bir şey değil* deniyorsa bu kullanım bitişken sözce kategorisine dahil edilirken bağımlı dizin içerisinde böyle bir karşılık görülmüyorsa bu kullanım tümce kategorisine dahil edilmiştir. Bu nedenle aynı kalıp söz yapısal olarak hem tümce kategorisinde hem de bitişken sözce kategorisinde yer alabilmektedir.

İşlevine göre sınıflandırmada ise kalıp sözler dilek ifadeleri, rutin ifadeler, iletişimi kolaylaştırma, duyguları ifade etme, toplumsal değerleri iletme, kültürel nüansları sergileme ve söz eylemleri gerçekleştirme gibi 14 kategori altında toplanmıştır. Şunu belirtmek gerekir ki bu çalışmada esas alınan Gökdayı (2011)'in işlev kategorileri birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış değildir. Bir başka ifadeyle, aynı kalıp söz birden fazla kategoriye girebilmektedir. Örneğin Gökdayı (2011) *Teşekkür ederim* kalıp sözünü hem "nezaket kurallarına uymayı sağlayanlar", hem de "söz eylemleri gerçekleştirenler" kategorisine dahil etmiştir. Bu kalıp söz, kendisine yardımcı olunan kişi tarafından nezaket kuralları gereği söylenir ama aynı zamanda kişi "Teşekkür ederim" dediği anda bir söz eylem gerçekleştirmiş olur. Dolayısıyla "Teşekkür ederim" kalıp sözü iki ayrı işlev kategorisine birden girer. Gökdayı (2011) *Merhaba* kalıp sözünü de hem günlük konuşmalarda açılış ve kapanış ifadelerinin yer aldığı "her duruma uygun sözler sağlayanlar" hem de "iletişim sürecini düzenleyenler" kategorisinde ele almıştır. Dolayısıyla, bu kategorilerden bazıları birbirlerinin alt dalları olarak, bazıları da farklı olmalarına rağmen kesişim noktaları olan gruplar olarak düşünülebilir. Bu çalışmada da söz konusu 14 kategori, işlevlere dair birer konu başlığı gibi ele alınmış ve bu başlık altında yer alabilecek kalıp sözler ilgili kategorilere yerleştirilmiştir.

Gökdayı (2011) tarafından tanımlanan anlamsal ve bağlamsal kategoriler ise bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

3. BULGULAR

3.1. TUD'da En Sık Kullanılan 50 Kalıp Sözün Sıklık Sonuçları

Araştırmanın bulgularına ulaşabilmek için öncelikle Gökdayı (2011)'deki 1210 kalıp söz TUD'da aranmış, kalıp söz olmayan kullanım biçimleri elenerek yalnızca kalıp söz olarak

geçen bağımlı dizinler tespit edilmiş, daha sonra en sık kullanılan 50 kalıp söz incelenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. TUD'da En Sık Kullanılan 50 Kalıp Söz (Sadece Kalıp Söz Olarak Kullanımları)

No	Kalıp sözler	Sıklık
1	Yani	50490
2	Örneğin.	19360
3	Mesela	7319
4	Efendim.	6032
5	1. Neyse. / 2. Neyse. / 3. Neyse.	5296
6	Lütfen.	4049
7	Daha doğrusu.	3093
8	Ne yazık ki.	3070
9	Yahu!	2531
10	İnşallah.	2511
11	Maalesef.	2410
12	Merhaba.	2394
13	Teşekkür ederim.	2291
14	Valla!	1985
15	Selam.	1798
16	Vallahi!	1447
17	Başka bir deyişle	1437
18	Hoş geldiniz. (637) / Hoş geldin. (583)	1220
19	Rahmetli.	1155
20	Teşekkürler.	1104
21	Buyurun.	1083
22	Tamam mı?	967
23	Baksana. (727) / Baksanıza. (182)	909
24	Bana ne!	870
25	Bir dakika.	849
26	Kusura bakmayın. (386) / Kusura bakma. (409) / Kusurumuza bakmayın. (3) / Kusura kalma. (24) / Kusura kalmayın. (3)	825
27	Özür dilerim. (750) / Özür dileriz. (69)	819
28	Merak etme.	806
29	Günaydın.	762
30	Aferin!	741
31	Geçmiş olsun.	696
32	Yazık!	669
33	Pes!	664
34	Sağ olun. (303) / Sağ ol. (362)	662
35	Rastgele.	659
36	Allah Allah!	638
37	Nazar değmesin.	624
38	Pardon.	621
39	Hadi bakalım. (391) [haydi bakalım (220), haydin bakalım (8)]	619
40	Alo.	615
41	Çok şükür.	613
42	Maşallah!	543
43	Tövbe.	538
44	Ne mutlu!	521

45	Her neyse.	505
46	Güle güle.	482
47	Sana da.	482
48	Aman Allah! (47) / Aman Allahım! (149) / Aman Tanrım! (233) / Aman Yarabbi! (44)	473
49	Çok teşekkür ederim.	465
50	Görüşürüz.	463

Tablo 1'de görüldüğü gibi, en sık kullanılan 50 kalıp söz, en sık kullanılandan en az kullanılana doğru sıralanmıştır. En sık kullanılan kalıp sözün tek sözcüklü birim olan "yani" olduğu görülmektedir. Sıklık değeri 50490'dır. En sık kullanılan kalıp sözlerin çoğunluğu tek sözcüklü birimlerdir.

3.2. TUD'da En Sık Kullanılan 50 Kalıp Sözün Yapısal Analiz Sonuçları

En sık kullanılan 50 kalıp sözün yapısal analiz sonuçları aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir. Tablo 2'de bitişken sözceler, sıklıkları ve örnek bağımlı dizinleri sunulmuştur.

Tablo 2. Bitişken Sözceler, Sıklıklar ve Örnek Bağımlı Dizinler

No	Bitişken sözce	Sıklık	Kod	Bağımlı dizin
1	– Teşekkür ederim. – Bir şey değil.	2291	W-QA16B1A-1198-914	beni huzurunuza kabul ettiğiniz için *teşekkür ederim*. *Bir şey değil*, söyle
2	– Hoş geldiniz. (637) / Hoş geldin. (583) – Hoş bulduk.	1220	W-HA16B2A-0717-8	yanında utanıyordu. Başını önüne eğerek. *Hoşgeldiniz* dedi. *Hoşbulduk.* Başımız sağolsun, diye
3	– Teşekkürler. – Bir şey değil.	1104	W-UI44F1D-5118-441	çok pratik ve güzel mayalanıyor, *teşekkürler. bişey değil* dilek ağacı ama
4	– Hoşçakal. – Güle güle.	482	W-SA14B1A-1586-1023	Tamam Maviş, *hoşçakal.* Maviş *Güle güle* baba. (K. Kanat çıkar) Arkadaşlar
5	– Çok teşekkür ederim. – Bir şey değil.	1	W-JA16B2A-0859-304	"Tamam Sırma, aradığın için *çok teşekkür ederim*." "*Bir şey değil,* bebek," dedi

Tablo 2'de görüldüğü gibi, en sık kullanılan bitişken sözce "Teşekkür ederim"dir. Sıklık değeri 2291'dir. Ardından 1220 sıklık oranıyla "Hoş geldiniz" ikinci sırada yer almaktadır. "Teşekkür ederim" gibi "Teşekkürler" de sıklıkla kullanılmaktadır. "Güle güle" ise bunlara göre daha düşük sıklığa sahiptir. "Çok teşekkür ederim" ise yalnızca bir bağımlı dizinde bitişken sözce olarak görülmüştür.

Tablo 3. Toplam bitişken sözce sıklığı

Farklı bitişken sözce sayısı	Toplam sıklık
5	5098

Tablo 3'te görüldüğü gibi, bitişken sözcelerin çeşitliliği düşüktür. Sadece 5 tane tespit edilmiştir. Bu 5 sözcenin toplam sıklığı 5098'dir.

Tablo 4. Çok Sözcüklü Birimler, Sıklıklar ve Örnek Bağımlı Dizinler

No	Çok Sözcüklü Birim	Sıklık	Kod	Bağımlı dizin
1	Ne yazık ki.	3070	W-OG24D1B-2300-602	özel sinema sanatçılarının sayısı ne yazık ki fazla değil. Hale Soygazi
2	Bir dakika.	849	W-CG37C2A-0878-1993	yaklaşırken arkamdan bir ses, "Bir dakika kardeşim..." dedi. Döndüm. Masada oturanlardan
3	Günaydın.	762	W-UA16B3A-0716-77	Çocuklar birikirken muallim de geldi. "Günaydın" diyerek kapıyı açtı. İçeri girip
4	Allah Allah!	638	W-EA16B4A-0688-1191	durduğu saksılar da eksilmişti. Allah Allah! Bir anlam veremedi Zeynep. Mutfağa
5	Ne mutlu!	521	W-VI19E1A-4055-475	çekim) çalışması. Gören göze ne mutlu!Resim Aslında izlenimcileri (empresyonistleri) özellikle
6	Her neyse.	505	W-IA16B2A-1499-223	kere... Kimbilir ne hallere düştü? Her neyse... Biz gelelim Laika'ya... Laika, gerçekten
7	Aman Allah! (47) / Aman Allahım! (149) / Aman Tanrım! (233) / Aman Yarabbi! (44)	473	W-VI19E0A-4048-27	"açık büfe, self servis" dendi, Aman Allah nasıl bir açık büfedir, balıklar, her çeşit et, salata, tatlı, bende

Yapısal inceleme sonuçlarına bakıldığında, Tablo 4'e göre 7 adet çok sözcüklü birim bulunmaktadır. En yüksek sıklığa sahip çok sözcüklü birim "Ne yazık ki"dir. Sıklık değeri 3070'tir. En düşük sıklığa sahip çok sözcüklü birim ise "Aman Allah" ve benzeri ifadelerdir. Bu çok sözcüklü kalıp sözlerin sıklığı 473'tür.

Tablo 5. Çok Sözcüklü Birim Sıklığı

Farklı çok sözcüklü birim sayısı	Toplam sıklık
7	6818

Tablo 5'te görüldüğü gibi en sık karşılaşılan 50 kalıp söz içerisinde çok sözcüklü birim sayısı 7 olup, çok sözcüklü birimlerin toplam sıklığı 6818'dir.

Tablo 6. Öbekler, Sıklıklar ve Örnek Bağımlı Dizinler

No	Öbekler	Sıklık	Kod	Bağımlı dizin
1	Daha doğrusu.	3093	W-PA16B2A-0866-1695	Önceleri adı bu değildi. Daha doğrusu bir adı yoktu. Ortaokulu bitirdiğim
2	Başka bir deyişle	1437	W-DH03A3A-2024-757	özellikleri bakımından özdeşlik kuran kavramlardır. Başka bir deyişle, genel kavramlar, birbiriyle özdeş olmayan

En sık kullanılan 50 kalıp söz içerisinde öbek yapıda olanlar sadece "Başka bir deyişle" ve "Daha doğrusu" ad öbekleridir (Tablo 6).

Tablo 7. Toplam Öbek Sıklığı

Farklı Öbek Sayısı	Toplam Sıklık
2	4530

Tablo 7'de görüldüğü gibi, öbek yapıda yalnızca iki adet kalıp söz bulunmaktadır. Bu nedenle, öbek yapı, en sık kullanılan 50 kalıp söz arasında en az rastlanan yapısal özelliktir.

Tablo 8. Tek Sözcüklü Birimler, Sıklıklar ve Örnek Bağımlı Dizinler

No	Tek-sözcük	Sıklık	Kod	Bağımlı dizin
1	Yani	50490	W-RD36C3A-0763-1011	16 Şubat'tan bir gün öncesinin tarihini, yani 15 Şubat 1990 tarihini taşıyordu.
2	Örneğin.	19360	W-LC05A2A-2045-2258	çok önemli olaylara sahne olmuştur. Örneğin, Balıkesir'de beş kez kongre toplanmış
3	Mesela	7319	W-GE39E1B-2835-291	şunu da gözardı etmemek gerekiyor. Mesela roman daha disiplinli bir çalışma
4	Efendim.	6032	W-DA14B1A-1672-22	sabaha yakın. (Telefonun zili) Alo? Efendim? Evet, evet. Burası, evet. Benim.
5	Neyse.	5296	W-LA16B2A-0436-1808	şehirlerde öyle düzenli odalar yoktur. Neyse uzatmayalım, Vahan'ın odasında oyuna dalmıştık
6	Lütfen.	4049	W-KD03A0A-0261-1392	şu anda çok uzun yazamıyorum. Lütfen bana yardımcı olun, buna gerçekten
7	Yahu!	2531	W-UA14B1A-1592-962	şunları. Tepenize çıkarlar sonra. MÜŞTERİ Yahu kiminin parası, kiminin duası demişler.
8	İnşallah.	2511	W-CA16B3A-0735-74	Üçüncü kata çıkınca zile bastı. "İnşallah evdedirler," diye söylendi kendi kendine.
9	Maalesef.	2410	S-AEABI^-0330-3	şeylerin arasında eğitim yok hocam. Maalesef. Bu çok kötü bi şey

10	Merhaba.	2394	W-EA16B4A-0688-136	Zeynep'e çevirip elini uzattı ve "Merhaba. Alper diyebilirsiniz bana" dedi. Zeynep'te
11	Valla!	1985	W-UA16B2A-0724-97	geçmişi boyunca hep öyle oldu. Valla... çok iyi anladığımı söyleyemem ama...
12	Selam.	1798	W-TI42E1B-2942-209	câhiller onlara laf attığında (incitmeksizin) "Selam!" derler, geçerler." Kocaman tebessümler doğuyor,
13	Vallahi!	1447	S-BEABXz-0387-84	tahmin etsin bakalım. Evet şu. Vallahi! Gözlüğümü yanıma almadım. <gülme> dimi
14	Rahmetli.	1155	W-GH09C3A-0710-462	ya, galiba doğruydu tahminim. Çünkü, rahmetli, benim notumu alıp da, Aziz
15	Buyurun.	1083	W-CA16B3A-1003-487	şey söylemedim. Konuşmak isteyen sizdiniz. Buyurun! Kararsızlık içinde bocaladı. Durumun çaresiz
16	Baksana. (727) / Baksanıza. (182)	909	W-JA16B1A-0480-113	çocuktan başka kimse görülmüyordu. Çocuğa "Baksana!" diye seslendim. "Arka kapı ne
17	Aferin!	741	W-VI19E1A-4022-555	ödevin konusunu öğrenince "Aferin oğlum, aferin. Dur bir tane de ben
18	Yazık!	669	S-BEABXO-0006-42	yani şey ancak 25 yaşında. Yazık. Bunlar benim gözlerimle gördüklerim. Ondan
19	Pes!	664	W-TI45F1D-4794-30	Şimdiden hayallerine gem vurmak niye? "Pes," dedim içimden. Ne kadar küçük
20	Rastgele.	659	W-UI19E1A-4046-23	yapanları seyredip kıyıda balık avlayanlara "Rastgele!" diyoruz... Sonra denizkestanesi topluyoruz. Kahverengiler
21	Pardon.	621	W-EI22C4A-0868-6	sırf senin hatırın için katlanıyorum. Pardon, yanınız boş mu? Rica ederim
22	Alo.	615	W-KA16B5A-0098-11	telefon. Tanıdık bir erkek sesi, "Alo?" diyor. "Alo, Kerem sen misin?"
23	Maşallah!	543	W-OA16B3A-0737-189	İki arkadaş. Dubleks yaptırıyoruz." "Ooo, maşallah! Hayırlı, uğurlu olsun! 'İşlerim var!'
24	Tövbe.	538	W-LA14B1A-1709-124	PADİŞAH Keloğlan, evladım, aslanım. Yeter. Tövbe. Kızımı istiyorsan, al senin olsun.
25	Sana da.	482	W-JA14B1A-1689-1396	Allah rahatlık versin. KELOĞLAN (Küskün) Sana da. İlkin uzaktan, sonra gittikçe

26	Görüşürüz.	463	W-QA16B4A-0299-35	ve yanağıma bir öpücük kondurdu. "Görüşürüz." Özgür gittikten sonra bir süre

Tablo 8'de görüldüğü gibi en sık kullanılan 50 kalıp sözden 26 tanesi tek sözcüklü birimdir. Tek sözcüklü birimler sık kullanılan kalıp sözlerin yapısal özellik türleri içersisinde en yüksek orana sahiptir. En sık kullanılan tek sözcüklü birim "Yani"dir. Sıklık değeri 50490'dır. Sıklığı en düşük olan tek sözcüklü birim ise "görüşürüz" olup sıklık değeri 463'tür.

Tablo 9. Tek sözcüklü birim sıklığı

Farklı tek sözcüklü birim sayısı	Toplam sıklık
26	116764

Tablo 9'da görüldüğü gibi, en sık kullanılan 50 kalıp sözün 26'sı tek sözcüklü birimlerdir. Başka bir deyişle, en sık kullanılan 50 kalıp sözün yarısından fazlası tek sözcüklü birimlerdir.

Tablo 10. Tümceler, Sıklıklar ve Örnek Bağımlı Dizinler

No	Tümceler	Sıklık	Kod	Bağımlı dizin
1	Tamam mı?	967	W-LA15B1A-1725-1015	şeyler düşünürsem Sana telefon ederim. Tamam mı?" Değil. Ölmeyi bitirdin Mustafa. SİYANÜR
2	Bana ne!	870	S-BEABXO-0056-141	Ben babana söylicem artık ha. Bana ne ya! Hakan sana bu hareketleri
3	Kusura bakmayın. (386) / Kusura bakma. (409) / Kusurumuza bakmayın. (3) / Kusura kalma. (24) / Kusura kalmayın. (3)	825	W-CA16B2A-1308-410	şu sepetteki yumurtalar, sağ ol. Kusura bakma. Başka verecek şeyim yok.
4	Özür dilerim. (750) / Özür dileriz. (69)	819	W-GA16B4A-0078-49	şok geçirirmişçesine titrediğimi fark etti. Özür dilerim. Şaka yapmıştım sadece. Neden böyle
5	Geçmiş olsun.	696	W-SE37C0A-0217-2265	üzgün bir ifadeyle ve ciddiyetle "Geçmiş olsun" dedi. Ben bu salağa dayak
6	Sağ olun. (303) / Sağ ol. (362)	662	W-SA16B4A-1492-1126	şeyim varsa söyleyin. Yok, yok sağ olun. Nurgül gitti mi? Gitmiş.

7	Nazar değmesin.	624	W-PA16B2A-0866-9	dükkânı. Evet, en güzeli bu. "Nazar değmesin sana," diye sıcacık gülüyor Önler.
8	Hadi bakalım. (391) [haydi bakalım (220), haydin bakalım (8)]	619	W-IA16B4A-0793-1113	üstüne, onlara bir öykü anlat. Hadi bakalım... E, hadi ama... Bak işi
9	Çok şükür.	613	W-QI22C3A-0010-1631	öyle değilmiş gibi yapıyoruz. "Çok şükür," diyorum anneannem gibi durup dururken.
10	Çok teşekkür ederim.	465	W-DA14B1A-1672-571	yöne döner, fısıltıyla sanki) Çok teşekkür ederim. (Çıkar.) MELTEM (Silkinir. AYDIN'ı

Tablo 10'da görüldüğü gibi, "Kusura bakma", "özür dilerim" ve "haydi bakalım" ifadelerinin derlemde farklı biçimleri görülmektedir. "Kusura bakma" ifadelerinin ve farklı biçimlerinin toplam sayısı 825'tir. "Özür dilerim" ifadelerinin ve farklı biçimlerinin toplamı 819'dur. "Haydi bakalım" ifadelerinin ve farklı biçimlerinin toplam sıklık değeri 619'dur. Tümce yapısında en sık kullanılan kalıp söz, soru tümcesi olan "Tamam mı?"dır. Sıklık değeri 967'dir.

Tablo 11. Tümcelerin Sıklığı

Farklı tümce sayısı	Toplam sıklık
10	7160

Tablo 11'de görüldüğü gibi, tümce yapısında 10 kalıp söz bulunmaktadır. Tek sözcüklü birimden sonra, en sık görülen ikinci yapısal özelliğin tümce olduğu görülmektedir. Farklı tümcelerin toplam sıklığı 7160'tır.

3.4. TUD'da En Sık Kullanılan 50 Kalıp Sözün İşlevsel Analiz Sonuçları

Bu bölümde, sık kullanılan kalıp sözler işlev bakımından sınıflandırılmıştır (Tablo 16).

Tablo 16. TUD'daki Sık Kullanılan Kalıp Sözlerin İşlevleri

1. İyi veya kötü dilek bildirenler				
1	Rastgele.	659	W-MF25D1B-2156-1	çeşitli etkinliklerle kutlanacağını belirterek, "balıkçılarımıza rastgele" dedi. Bakan Gökalp, Balıkçılık Günü
2. Her duruma uygun sözler sağlayanlar				
1	Merhaba.	2394	W-NA16B2A-1242-1273	üç gün olmuştu. "Eylül... Merhaba!" "Merhaba... Can!" "Aramak için ters bir
2	Selam.	1798	W-TI45E1C-5078-91	ki sende yeterli istek yok. Selam ben Funda Gökçeada'dan. Kitap okumayı

3	Hoş geldiniz. (637) / Hoş geldin. (583)	1220	W-DA14B1A-1672-1054	ışıkları da canlanır.) Ah Zehra'cığım! Hoş geldin canım... Nerede öteki çocuklar? (Bahçeye
4	Günaydın.	762	W-RA16B2A-0406-186	yanımda beliriverdi. "Aral Bey, nasılsınız?" "Günaydın. Teşekkür ederim. Siz nasılsınız?" "Teşekkür
5	Güle güle.	482	W-CA16B2A-1317-1102	İki yıldır ayıramamışlardı. Karısı yine; "Güle güle..." dedi. "Allah selamet versin." Ortalık
3. Stresli durumlarda iletişim kurmaya yardım edenler				
-				
4. Mesajı daha açık ve kısa sürede iletmeye yardım edenler				
-				
5. Nezaket kurallarına uymayı sağlayanlar				
1	Lütfen.	4049	W-VI19E1A-4028-800	Üçüne dönerek "Şimdi beni dinleyin lütfen." dedim. "Bana verebileceğiniz en güzel
2	Efendim.	6032	W-FA16B3A-0393-503	üşüşmüşsünüz böyle? Bir hademe açıklayıverdi "Efendim, burdaki kapanlardan birine hakiki bir
3	Teşekkür ederim.	2291	W-EA16B3A-0344-1896	şiirinin övüldüğü görüyordu, mutlulukla gülümsedi. "Teşekkür ederim," dedi. "Ben de sizin
4	Hoş geldiniz. (637) / Hoş geldin. (583)	1220	W-NA16B1A-0858-2136	hazırladığı sıcak sütü uzatırken gülümsedi. "Hoş geldin, bakalım köyümüzü sevecek misin?"
5	Buyurun.	1083	W-TG09C2A-1174-871	öyle şey olur mu, lütfen buyurun!" diyerek hepsini içeri davet ettim..
6	Sağ olun. (303) / Sağ ol. (362)	662	W-RA16B3A-1071-2478	yazarken bana ördüğün kazağı giyiyorum. Sağ ol, en sevdiğim renkten yapmışsın.
7	Pardon.	621	W-EI22C4A-0868-6	sırf senin hatırın için katlanıyorum. Pardon, yanınız boş mu? Rica ederim
6. Dinsel kimliği açığa çıkaranlar				
-				
7. İletişim sürecini düzenleyenler				
1	1. Neyse. / 2. Neyse. / 3. Neyse.	5296	W-QA16B3A-3326-2273	üzerime bir dizüstü bilgisayar zimmetlemişlerdi. Neyse konudan sapmayalım; o sıralar hayattaki
2	Merhaba.	2394	W-PI22E1B-2909-2058	Merhaba Sevgili arkadaşlar... Merhaba bahar, merhaba bereketli bulutlar... Yüreği sevgi dolu
3	Tamam mı?	967	S-BEABXO-0071-1714	giderken bi tane kadın var tamam mı arabayı süren kadın. O

4	Baksana. (727) / Baksanıza. (182)	909	W-QA16B4A-0152-276	Şimdi yapacak bir şey yok. Baksana adamlar şehrin merkezine girdi. Yavaş
5	Alo.	615	W-EA16B4A-0097-30	çıkarıp yardımcım Ali'nin numarasını çeviriyorum. "Alo" diyor Ali. "Amirim siz misiniz?"
6	Her neyse.	505	W-QI22C2A-0670-2314	çaylar, Mehmet Amcamla tavla oynamalar... Her neyse, yattık. Aradan 2-3 saat
7	Güle güle.	482	W-PI22C3A-0210-182	örülmüş entrikalarla tuş ettikten sonra, "Güle güle şekerim" deyip nispet yapmaktan da
8	Görüşürüz.	463	W-RA16B4A-1296-64	yerinde olsam. Şimdi kapatmam gerek. Görüşürüz. Biliyor musun Cenap, kadınlar erkeklerden
9	Hadi bakalım. (391) [haydi bakalım (220), haydin bakalım (8)]	619	W-UA16B1A-1201-2305	yapacağım Hamdi, dedim. Peki, dedi. Hadi bakalım Nesrin, şimdi de senin şiirini
8. Konuşmada anlatımı güçlendirenler				
1	Yani	50490	S-ADABDp-0432-2208	şekil hafif s şekli ya... Yani şu şekil. Omurganın olması gereken
2	Örneğin.	19360	S-ADAA^o-0133-110	köprü anlamına gelmektedir. Bu özelliğiyle örneğin, Şamanlarda, Sibirya bölgesi toplumlarında ve
3	Mesela	7319	S-ADABAo-0355-434	şeydir. Bu yaşama, kültüre siner. Mesela şimdi şöyle bir örnek veriyim
4	Daha doğrusu.	3093	S-ACABTZ-0336-21	tam anlamıyla oturmuş değil. Daha doğrusu kendi yerini bulmuş değil. Kariyerine
5	Yahu!	2531	S-ACAAQq-0424-3	hayvan sırtında getirilen mazotlarla ilgilenilmiş. Yahu, Allahaşkına, 3 000 000 tonluk
6	Başka bir deyişle	1437	S-ADBBI^-0042-9	olan bir ülkedir. Başka bir deyişle, Türkiye'nin, kendi Avrupalılığını 'kabul ettirmek'
9. Duygusal tepkileri dile getirenler				
1	Ne yazık ki.	3070	W-SI32D1B-2551-897	şoförü olarak tanınmakla beraber, ne yazık ki uzun süredir işsizim. 17 yıllık
2	Bana ne!	870	W-SA16B4A-1492-726	da gelince daha beter bozuldu. Bana ne! Omuz silkiyor Zerafet. Tam deli
3	Bir dakika.	849	W-RE36E1B-3293-80	kim belirlemiştir? Elbette Batı! Fakat bir dakika! Batı değil midir, farklılıklara saygıyı,
4	Yazık!	669	W-GA16B1A-0643-1051	şeker çocuk. Altan kediye acıdı. "Yazık, canı yanıyordur, sökelim şu kurdelaları"

5	Allah Allah!	638	S-BEABXO-0002-87	mı? <Gülerek> Çağırdılar ben gitmedim. Allah Allah sen kaçırmazdın böyle şeyleri.
6	Ne mutlu!	521	W-PI09C4A-4727-427	sevdiklerim gibi hatırlıyorum." Öylesi sevilmişlere ne mutlu! Çünkü ben, en sevmediğim kitabım
7	Aman Allah! (47) / Aman Allahım! (149) / Aman Tanrım! (233) / Aman Yarabbi! (44)	473	S-ADABAo-0355-3	ama karşıda bi kışla vardır. Aman Allah o camiler, ya nedir müthiş
10. Bazı durumlarda doğru şeyi söylemeyi sağlayanlar				
-				
11. Toplumun inançlarını yansıtanlar				
1	İnşallah.	2511	W-TI22E1B-2913-1834	çok. Bu sene hiç olmayacak inşallah. Ramazan ayı çok güzeldi. İftarlar,
2	Valla!	1985	W-EA16B4A-0383-1178	Ümmühan'ın ellerine sarılı sarılıveriyor. "Bak, valla yok be kız. Valla billa
3	Vallahi!	1447	W-QA16B2A-1435-565	üzerinde, yukarıda... Orası güzel, düzenli. Vallahi günah mı olur söylemek, ne
4	Rahmetli.	1155	W-EA16B2A-0987-395	kapalı duasını ederken hayal perdesinde rahmetli dedesi belirdi. Onu kaybedeli yıllar
5	Nazar değmesin.	624	W-AI41C3A-1438-11	yaşında ölmüştü. Sahip değiştiren köşk nazar değmesin hâlâ ayakta durmaktadır. Operatör Cemil
6	Maşallah!	543	W-QA16B3A-0617-208	çektirmiştik." "Canım benim. Çok şekermiş maşallah. Bu adam kim? Babası mı?"
12. Kültürel ayrıntıları gösterenler				
-				
13. Söz eylemleri gerçekleştirenler				
1	Teşekkürler.	1104	W-RG41C3A-1164-1014	Şener, "Allahaısmarladık sevgili HEY okuyucusu, teşekkürler yıllarca eşsiz yardımlarını gördüğüm mesai
2	Kusura bakmayın. (386) / Kusura bakma. (409) / Kusurumuza bakmayın. (3) / Kusura kalma. (24) / Kusura kalmayın. (3)	825	W-KA16B5A-0098-170	yürürken gördüm. Kasap'ın evinden çıkıyordu." "Kusura bakmayın," diyor kahveci. "Çocuk işte." "Valla
3	Özür dilerim. (750) / Özür dileriz. (69)	819	W-PA14B1A-1626-235	Umut çiçekleri annesine verir.) UMUT Özür dilerim anneciğim, hepinizi çok üzdüm. (Yanağından
4	Geçmiş olsun.	696	W-WI45E1D-4775-268	cezaevindeydim, yeni tahliye oldum" dedi. "Geçmiş olsun. Nasıldı cezaevi?" dedim. "Allah kimseyi

5	Pardon.	621	W-MA16B3A-0039-112	nerde?" diye sordu Füreya. "Dışarda." "Pardon?" "Dışarda dedim, dışarda, avluda." "Yatak
6	Çok şükür.	613	W-UG37E1B-3049-9	soruyor, öbürü de kendinden geçercesine "Çok şükür Allah'ım, çok şükür; kendine geldi!"
7	Tövbe.	538	W-MA16B3A-0655-257	sanarak korkuyla yakardım Tövbe Allah'ım, tövbe! Başka bir zaman incirin dalları
8	Çok teşekkür ederim.	465	W-UA16B1A-1201-303	şeker var. Demek beğendin? Evet, çok teşekkür ederim. Pek sevinçliydi. Bayram çocukları gibi,
14. Cevap, öğüt ve ödüllendirme bildirenler				
1	Maalesef.	2410	W-MI37E1B-3057-230	"Bana da söylemeyecek misin?" dedi. "Maalesef. Çünkü söylediğimde dostluğumuzun bozulacağından korkuyorum"
2	Merak etme.	806	W-EA16B4A-0097-695	söylüyorum. "Ya kardeşimi götürecek olurlarsa?" "Merak etme, ben uyandırırım seni" diyerek yatıştırıyorum
3	Aferin!	741	W-QA16B1A-0775-42	en yüksek notları onlar almıştı. "Aferin benim akıllı kızlarıma," dedi Elif.
4	Pes!	664	W-CA16B1A-0505-25	çantadan başka hiçbir şey yok!" "Pes, diye bağırdı, bu kadarı da
5	Sana da.	482	W-VI19E1A-3997-177	anlatınız. ÇEKİRDEKÇİ Hayırlı sabahlar Karagöz'üm! Sana da! Sağ olasın, salla bulasın. Aman

İşlevsel kategoriler Tablo 16'da gösterilmiştir. Değerlendirme on dört farklı işlevsel özelliğe göre yapılmıştır. İşlevsel özellikler arasında "konuşmada anlatımı güçlendirenler" en yaygın olanıdır. “Yani” (50490), “Örneğin” (19360) ve “Mesela” (7319) konuşmada anlatımı güçlendiren kalıp sözler arasında en sık kullanılanlardır.

Tablo 16'nın yedinci işlevsel özellik satırında (İletişim sürecini düzenleyenler), “neyse” kalıp sözünün üç farklı anlamı vardır. Bu üç farklı kullanıma ait örnek bağımlı dizinler Örnek (1), (2) ve (3)'te verilmiştir. Örnek (1), "Olan oldu" anlamına gelmektedir. Örnek (2) "Çok şükür!" ve Örnek (3) "Konuyu kapatalım/değiştirelim" anlamına gelir. Tüm bu kullanımlar "iletişim sürecini düzenleyenler" kategorisinde sınıflandırılmıştır.

(1) *“W-VI44F1D-4747-2249 öylemiymiş desene yazık ettik kendimize neyse napalım bizde türkiş usulu isveç yaptık”*

(2) *“W-EH37C3A-1755-2247 öğretmeni elbiseleriyle denizde değil mi? Neyse kurtarıyorlar onu. Ben, bir koşu”*

(3) *“W-UA14B1A-1595-1905 yaz bakalım, okuyan olur mu? Neyse, biraz da siyasetten konuşalım. Sayılı”*

Tablo 17. Kalıp Sözlerin Farklı İşlevlerinin Sıklığı

İşlevsel Kategoriler	Toplam sıklık
Konuşmada anlatımı güçlendirenler	84230
Nezaket kurallarına uymayı sağlayanlar	15958
İletişim sürecini düzenleyenler	12250
Toplumun inançlarını yansıtanlar	8265
Duygusal tepkileri dile getirenler	7090
Her duruma uygun sözler sağlayanlar	6656
Söz eylemleri gerçekleştirenler	5681
Cevap, öğüt ve ödüllendirme bildirenler	5103
İyi veya kötü dilek bildirenler	659
Bazı durumlarda doğru şeyi söylemeyi sağlayanlar	0
Mesajı daha açık ve kısa sürede iletmeye yardım edenler	0
Stresli durumlarda iletişim kurmaya yardım edenler	0
Dinsel kimliği açığa çıkaranlar	0
Kültürel ayrıntıları gösterenler	0

Tablo 17'de görüldüğü üzere, en sık kullanılan işlev sözlü anlatımda anlatıyı güçlendirmektir (84230). 15958 sıklığa sahip nezaket veya kibarlık işlevi ikinci sırada yer almaktadır. İletişim süreciyle ilgili olanlar (12250) da çok sık görülmektedir. Toplumun inançlarını yansıtanlar (8265); duygusal tepkileri dile getirenler (7090); her duruma uygun sözler sağlayanlar (6656); söz eylemleri gerçekleştirenler (5681), cevap, öğüt ve ödüllendirme bildirenler (5103) ve de sık kullanılan işlevlerdendir. Sık kullanılan ilk 50 kalıp sözün işlevleri arasında iyi veya kötü dilek bildirenler (659) de bulunmaktadır. Bazı durumlarda doğru şeyi söylemeyi sağlayanlar, mesajı daha açık ve kısa sürede iletmeye yardım edenler, stresli durumlarda iletişim kurmaya yardım edenler, dinsel kimliği açığa çıkaranlar ve kültürel ayrıntıları gösterenler ise TUD'da en sık kullanılan ilk 50 kalıp sözün işlevleri arasında yer almamaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Gökdayı'nın (2011) *Türkçede Kalıp Sözler* adlı eserindeki kalıp sözlerin, TUD'da ne sıklıkla yer aldığı tespit edilmiş, en sık görülen 50 kalıp söz belirlenmiş ve TUD'daki bağımlı dizinleri göz önüne alınarak bu kalıp sözlerin yapı ve işlev özellikleri incelenmiştir. En sık kullanılan ilk 50 kalıp söz şunlardır: *Yani, Örneğin, Mesela, Efendim, Neyse. Lütfen, Daha doğrusu, Ne yazık ki, Yahu!, İnşallah, Maalesef, Merhaba, Teşekkür ederim, Valla!, Selam,Vallahi!, Başka bir deyişle, Hoş geldiniz./ Hoş geldin., Rahmetli, Teşekkürler., Buyurun., Tamam mı?, Baksana./Baksanıza., Bana ne!, Bir dakika., Kusura bakmayın. / Kusura bakma. / Kusurumuza bakmayın. / Kusura kalma. / Kusura kalmayın., Özür dilerim. / Özür dileriz., Merak etme, Günaydın, Aferin!, Geçmiş olsun., Yazık!, Pes!, Sağ olun. / Sağ ol, Rastgele., Allah Allah!, Nazar değmesin., Pardon., Hadi bakalım.haydi bakalım. Haydin bakalım, Alo, Çok şükür., Maşallah!, Tövbe., Ne mutlu!, Her neyse., Güle*

güle., Sana da., Aman Allah! / Aman Allahım! / Aman Tanrım! / Aman Yarabbi!, Çok teşekkür ederim., Görüşürüz.

Yapı bakımından yapılan incelemenin sonucunda en sık kullanılan kalıp sözlerin yarısından fazlasının "lütfen" gibi tek sözcüklük birimler olduğu görülmüştür. Bunu "Özür dilerim" gibi tümce biçiminde olan kalıp sözler takip etmektedir. Ardından "Ne yazık ki" gibi çok sözcüklü birimler ve bitişken sözce olan "Hoş geldiniz" gibi kalıp sözler gelir. En az kullanılanlar ise "Daha doğrusu" gibi öbek yapıdakilerdir.

İşlev bakımından yapılan incelemede sonuçlar en yüksek sıklığa sahip olan işlevden en düşüğe doğru şu şekilde sıralanmıştır: 1) "konuşmada anlatımı güçlendirenler", 2) "nezaket kurallarına uymayı sağlayanlar", 3) "iletişim sürecini düzenleyenler", 4) "toplumun inançlarını yansıtanlar", 5) "duygusal tepkileri dile getirenler", 6) "her duruma uygun sözler sağlayanlar", 7) "söz eylemleri gerçekleştirenler", 8) "cevap, öğüt ve ödüllendirme bildirenler", 9) "iyi veya kötü dilek bildirenler", 10) "bazı durumlarda doğru şeyi söylemeyi sağlayanlar", 11) "mesajı daha açık ve daha kısa sürede iletmeye yardım edenler", 12) "stresli durumlarda iletişimi kolaylaştırmaya yardım edenler", 13) "dinsel kimliği açığa çıkaranlar" ve 14) "kültürel ayrıntıları gösterenler".

Bu çalışmanın yaklaşım ve bulgularını bu alandaki diğer çalışmalarla karşılaştırdığımızda şu sonuca varabiliriz: Alparslan (2024), Türkiye Türkçesi ve Arapça'daki kalıp sözleri Selamlaşma, Tanışma, Hal Hatır Sorma, Vedalaşma, Uğurlama, Rica Etme, Teşekkür Etme, Özür Dileme, Davet Etme, Karşılama, Onaylama, Reddetme, Baş Sağlığı Dileme, Söz Verme, Alkış, Kargış, Kabul Etme, Tebrik Etme ve Diğer Kalıp Sözler şeklinde kategorilere ayrılmıştır. Bu çalışmada ise Gökdayı (2011)'in bağlamsal ve anlamsal kategorileri çalışmanın kapsamı dışında tutularak yapı ve işlev bakımından sınıflandırması esas alınmıştır. Kalıp sözlerin sıklığı ve sınıflandırılması üzerine yapılan çalışmalardan bir diğeri ise sıklık çalışmasını ders kitapları üzerinden yürüten Bayram'a (2017) aittir. Bu çalışmada ise sıklık tespiti Türkçe Ulusal Derlem üzerinden yapılmıştır. Kalıp sözler üzerine yapılan bir başka çalışma ise Anadolu ağızlarındaki kalıp sözleri inceleyen ve bunların kullanım özelliklerini ele alan Bulut'tur (2012). Bu çalışmanın bulguları, Bulut (2012) ile örtüşmektedir. Kaya ve Şen (2023) ise 2000-2023 yılları arasında yayımlanan kalıp sözler konulu yüksek lisans ve doktora tezlerinin anahtar sözcüklerini değerlendirmiştir ve tezlerde derlem ile ilgili anahtar sözcüklerin nadiren kullanıldığını tespit etmiştir. Bu durum bize derlem temelli çalışmalara ihtiyaç olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle, çalışmamızın alandaki bu boşluğa dikkat çekmesi ve derlem temelli çalışmalara katkı sağlaması açısından önemli olduğu söylenebilir.

Türkçedeki kalıp sözleri doğru bir şekilde tasvir etmek için çeşitli kaynaklardan veri toplamak önemlidir. Bu çalışma, çok çeşitli disiplinlerden ve türlerden yazılı ve sözlü örnekler içeren 50 milyon sözcüklük genel amaçlı bir derlem olan TUD'dan yararlanması bakımından, gelecekteki derlem temelli çalışmalar için örnek bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Çalışmanın bulgularından Türkçe eğitimi-öğretimi üzerine hazırlanan ders kitaplarının yazımında, hem ana dilini geliştirmek isteyen hem de yabancı dil olarak

Türkçe öğrenmeyi hedefleyen öğrencilere yönelik ders materyallerinin hazırlanmasında yararlanılabilir.

Türkçede kullanım sıklığına göre hazırlanan *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü* (Göz, 2003) ve *Türkçenin Sıklık Sözlüğü* [A Frequency Dictionary of Turkish] (Aksan ve ark., 2017) gibi sözlükler bulunmakta ancak kalıp sözler üzerine hazırlanmış bir sıklık sözlüğü bulunmamaktadır. En sık kullanılan ilk 50 kalıp sözü ele alan bu çalışma, ileride yapılabilecek başka çalışmalar için, örneğin derlemdeki tüm kalıp sözleri içerecek şekilde yapılacak olan "Türkçede Kalıp Sözlerin Sıklık Sözlüğü" çalışmaları için yol gösterici olabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

1. yazar %40 oranında, 2. yazar %60 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Akkaya, N., ve Şengül, L. (2021). Yabancılara Türkçe öğretiminde atasözü ve deyimlerin kullanımı: Yeni İstanbul uluslararası öğrenciler için Türkçe kitabı (A1 ve A2). *Uluslararası Türkçe Öğretimi Araştırmaları Dergisi (UTÖAD)*, *1*(2), 171-191. http://dx.doi.org/10.47834/utoad.29

Akpınar, M. (2010). *Deyim ve atasözlerinin yabancılara Türkçe öğretiminde kullanımı üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: http://tez2.yok.gov.tr/

Aksan, D. (1996). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin.

Aksan, Y., Aksan, M., Koltuksuz, A., Sezer, T., Mersinli, Ü., Demirhan, U. U., Yılmazer, H., Atasoy, G., Öz, S.,Yıldız, İ. ve Kurtoğlu, Ö. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). N. Calzolari, K Choukri, T. Declerck, M. U. Doğan, B. Maegaard, J. Miriani, J. Odijk, ve S. Piperidis (Hzl.), *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation* (LREC 2012) içinde. Türkiye. http://www.lrecconf.org/proceedings/lrec2012/papers.html

Aksan, Y., Aksan, M., Mersinli, Ü. & Demirhan, U. U. (2017). *A frequency dictionary of Turkish: Core vocabulary for learners*. Londra/New York: Routledge.

Alparslan, N. (2024). *Türkiye Türkçesi ve Arapçadaki kalıp sözler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: http://tez2.yok.gov.tr/

Bayraktar, S. (2019). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde bir kültür aktarım aracı olarak kalıp sözler* (Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: http://tez2.yok.gov.tr/

Bayram, M. (2017). *Yabancılar için Türkçe ders kitaplarındaki kalıp sözler ve yabancı uyruklu öğrencilerin kalıp sözleri kullanma düzeyleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya). Erişim adresi: http://tez2.yok.gov.tr/

Biber. D. (1999). Lexical bundles in conversations and academic prose. hzl. H. Hasselgard ve S. Oksefjell (Hzl.), *Out of corpora: studies in honour of Stig Johansson* (ss. 181-190) içinde. Amsterdam: Rodopi.

Bulut, S. (2012). Anadolu ağızlarında kullanılan kalıp sözler ve bu kalıp sözlerin kullanım özellikleri. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4), 1117-1155.

Canbulat, M. ve Dilekçi, A. (2013). Türkçe ders kitaplarındaki kalıp sözler ve öğrencilerin kalıp sözleri kullanma düzeyleri. *Turkish Studies, 8*(7), 217-232.

Čermák, F. (2001). Substance of idioms: Perennial problems, lack of data or theory? *International Journal of Lexicography*, *14*, 1-20.

Demir, M. ve Yıldız, F. (2016). Yabancı dil olarak Türkçede bildirişim konularına göre kalıp sözler. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi, 2*(2), 1-28.

Dilekçi, A. (2013). *Türkçe ders kitaplarındaki kalıp sözler ve öğrencilerin kalıp sözleri kullanma düzeyleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu). Erişim adresi: http://tez2.yok.gov.tr/

Doğançay, S. (1990). Your eye is sparkling: Formulaic expressions and routines in Turkish. *Penn Working Papers in Educational Linguistics, 6*(2), 49- 65.

Erol, Ç. (2007) *Türkiye Türkçesinde kalıp sözler üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: http://tez2.yok.gov.tr/

Gökdayı, H. (2008) Türkçede kalıp sözler. *Bilig, (44)*, 89-110.

Gökdayı, H. (2011). *Türkçede kalıp sözler.* İstanbul: Kriter Yayınevi.

Göz, İ. (2003). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Kadyrbekova, M. (2019). *Expressive speech acts in the Kyrgyz literature from the aspect of corpuslinguistics* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek). Erişim adresi: http://tez2.yok.gov.tr/

Kaya Emül, A., ve Şen, Ü. (2023). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kalıp ifadeler üzerine yapılan çalışmalara yönelik bir değerlendirme. *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (34)*, 208-221. https://doi.org/10.29000/rumelide.1317073

Koç, N. (1996). *Yeni dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp.

Kula, O. (1996). Dilin kültürelliği ya da kültürün dilselliği. *Bilim ve Ütopya*, 2, 46-47.

McEnery, T., ve Hardie, A. (2012). *Corpus linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Özdemir, E. (2000). *Erdemin başı dil*. Ankara: Bilgi.

Schoonenboom, J. (2023). The fundamental difference between qualitative and quantitative data in mixed methods research. *Forum Qualitative Sozialforschung Forum: Qualitative Social Research*, *24*(1). https://doi.org/10.17169/fqs-24.1.3986

Tannen, D. ve Öztek, P. (1981). Health to our mouths: Formulaic expressions in Turkish and Greek. F. Coulmas (Hzl.), *Conversational Routine* (Cilt 2, ss. 37-54) içinde. Berlin/New York: De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110809145.37

Toklu, M. (1995). Türkçe ve Almancada kalıp sözler. *DTCF Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırma Enstitüsü Dergisi,* 3, 113-140.

Toprakçı, E. (2024). Türk çocuk edebiyatında söz varlığı: Mert Arık'ın hikâyelerinde atasözleri, deyimler, ikilemeler ve yansıma sözcüklerin incelenmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, *11*(41), 319-337. https://zenodo.org/record/13354938

Yılmaz, H. K. (2021). *Kazan Tatar Türkçesindeki halk inançları ve inanışlarıyla ilgili deyimler ve kalıp sözler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla). Erişim adresi: http://tez2.yok.gov.tr/

Wray, A. ve Perkins, M. (2000). The functions of formulaic language: An integrated model. *Language & Communication*, *20*(1):1-28.

Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon.* Cambridge: Cambridge University Press.

Zijderveld, A. C. (2010). *Klişelerin diktatörlüğü* (K. Canatan, Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.

Zülfikar, H. (2007). Dünden bugüne Türkçe. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, *668*:344-350.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1242-1262

Tarihsel Zamanın Gerilimi: Deneyim ve Beklenti

Gülçin Ayıtgu Metin[1,2]

ÖZET

Bu makale, deneyim ile beklenti arasındaki yapısal gerilimden hareketle, modern tarihyazımında tarihsel zamanın nasıl kavramsallaştırılabileceği sorusunu tarih felsefesi perspektifinden tartışmaktadır. Makalenin temel problemi, tarihsel zamanın kronolojik ardışıklığa indirgenemeyecek yapısının geri döndürülemezlik, tekrar edilebilirlik ve eşzamanlı olmayanların eşzamanlılığı gibi ayrımlar aracılığıyla nasıl düşünülebileceğidir. Bu problemi ele almak için Reinhart Koselleck'in "zaman katmanları" (*Zeitschichten*) kavramına başvurulmakta ve deneyim alanı ile beklenti ufku arasındaki gerilimin tarihsel zamanın kurucu bir boyutu olarak nasıl işlediği incelenmektedir. Bu çerçevede tarihsel zaman, farklı hızlar, süreklilikler ve gecikmeler içinde birlikte işleyen çoğul zamansallıkların iç içe geçtiği katmanlı bir örüntü olarak kavranmakta; kavramlar tarihi (*Begriffsgeschichte*) ise tarihsel anlam üretiminin semantik boyutunu izlemeye olanak tanıyan tamamlayıcı bir çözümleme düzeyi olarak konumlandırılmaktadır. Makalenin temel katkısı, Koselleck'in kuramını salt bir metodoloji önerisi olarak değil, tarihsel bilginin hangi zamansal koşullar altında mümkün hâle geldiğini sorgulayan bir tarih felsefesi olarak yeniden değerlendirmek ve zaman ile deneyim arasındaki ilişkinin eleştirel boyutunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: *Reinhart Koselleck, Tarihsel zaman, Deneyim, Beklenti.*

The Tension of Historical Time: Experience and Expectation

ABSTRACT

Taking as its point of departure the structural tension between experience and expectation, this article discusses, from the perspective of philosophy of history, the question of how historical time can be conceptualized in modern historiography. The fundamental problem of the article is how the structure of historical time—which cannot be reduced to chronological succession—can be thought through distinctions such as irreversibility, repeatability, and the simultaneity of the non-simultaneous. To address this problem, the article draws on Reinhart Koselleck's concept of "sediments of time" (*Zeitschichten*) and examines how the tension between the space of experience and the horizon of expectation operates as a constitutive dimension of historical time. Within this framework, historical time is conceived as a layered pattern in which plural temporalities—operating together within different velocities, continuities, and delays—interpenetrate one another; conceptual history (*Begriffsgeschichte*), in turn, is positioned as a complementary level of analysis that enables

[1] İletişim Yazarı: gayitgu@gmail.com
[2] Arş. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Adıyaman/TÜRKİYE. ORCID: 0000-0002-5807-2512

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1878932
Makale Türü: Araştırma Makalesi

the tracing of the semantic dimension of historical meaning-making. The principal contribution of the article is to reassess Koselleck's theory not merely as a proposal for historical methodology, but as a philosophy of history that interrogates the temporal conditions under which historical knowledge becomes possible, and to bring to light the critical dimension of the relationship between time and experience.

Keywords: *Reinhart Koselleck, Historical time, Experience, Expectation.*

1. GİRİŞ

Modern tarih çalışmalarının 19. yüzyılda kazandığı kuramsal biçim, özellikle Fransız Devrimi sonrasında siyasal ve toplumsal dönüşümler yaşayan toplumlarda geçmişe ilişkin sistematik bilgi üretme ihtiyacıyla yakından ilişkilidir. Bu dönemde tarih disiplini teolojik, metafizik ve ideolojik ön kabullerden arındırılmış bir bilgi alanı olarak konumlanmaya yönelmiş, tarihsel bilginin nesnellik iddiası taşıyan betimleyici bir anlatı aracılığıyla bilimsel statü kazanabileceği varsayımı etrafında meşruiyetini kurmaya çalışmıştır. Ancak bu yönelim daha başlangıçta, kuramsal çerçeve ile tekil tarihsel olgular arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı sorununu gündeme getirmiştir. Tarih bir yandan kuramsal temellere dayanma gereği duyarken, diğer yandan olguların bağlamsal özgüllüğünü koruma iddiasıyla kalıcı bir gerilim içinde konumlanmıştır.

Bu gerilime verilen yanıtlar, 19. yüzyıl Alman tarihçiliği içinde farklı yönelimler altında gelişen ve daha sonra tarihselcilik (*historicism*) başlığı altında anılacak yaklaşımlarda somutlaşır. Leopold von Ranke, Johann Gustav Droysen ve Wilhelm Dilthey gibi tarihselci düşünürler, tarihin evrensel yasalarla açıklanmasına dayanan teleolojik ve tözsel modellere karşı ortak bir mesafe geliştirmiş; buna karşın tarihsel bilginin niteliği, yöntemi ve zamansallığı konusunda birbirinden ayrışan konumlar benimsemişlerdir. Bu farklılıklara rağmen tarihselciliği bir arada düşünmeyi mümkün kılan temel kabul, tarihsel olguların evrensel açıklama şemalarına indirgenemeyeceği ve her olgunun kendi bağlamsal koşulları içinde anlaşılması gerektiği yönündeki ortak vurgudur.

Bu perspektiften bakıldığında tarih, doğadaki değişimden farklı olarak tek bir gelişim çizgisine indirgenemeyen, farklı hızlar ve süreklilikler içinde işleyen toplumsal dönüşümler alanı olarak kavramsallaştırılır. Böyle bir kavrayış, tarihsel değişimin içerik, yapısal özellikler ve zamansallık bakımından doğadaki değişim biçimlerinden niteliksel olarak ayrıştığı varsayımına dayanır. Bu ayrışma, tarihsel süreçlerin kronolojik ardışıklığın ötesinde, özgül zamansal ilişkiler çerçevesinde ele alınmasını gerektirirken, tarih ile zaman arasındaki ilişkinin hangi kavramsal çerçeve içinde düşünülmesi gerektiği sorusunu da tarih felsefesi açısından belirleyici bir problem hâline getirir. Bu problemi sistematik biçimde ele alan düşünürlerden biri olan Reinhart Koselleck, "zaman katmanları" (*Zeitschichten*) kavramı aracılığıyla deneyim alanı ile beklenti ufku arasındaki ilişkiyi çözümleyerek, tarihsel bilginin hangi zamansal koşullar altında mümkün hâle geldiğini tartışır.

Koselleck'e göre tarih ile zaman arasındaki ilişki, ardışık olaylar dizisi üzerinden kavranamaz ve kronolojik zamanın ötesine geçen yapısal bir zamansallık anlayışını varsayar. Bu bağlamda şu sorular belirleyici hâle gelir: Kronolojinin dayandığı doğal zamandan farklı, özgül bir tarihsel zamandan söz edilebilir mi? Tarihte çok sayıda eylem ve pratik bulunduğu gibi, çok sayıda tarihsel zamansallık varsaymak gerekir mi? Eğer böyle zamansallıklar söz konusuysa, bunların kendilerine özgü ritimleri ve seyirleri bulunur mu; yoksa yalnızca tarihsel pratiklerin karşılıklı ilişkisi içinde mi biçimlenirler? Son olarak, bu zamansallıklar kronolojik zamanla nasıl bir ilişki içindedir (Koselleck, 2002, s. 101)?

Tarih felsefesinin imkânı ve geleceği açısından belirleyici olan bu sorular, klasik süreçsel tarih felsefesinin teleoloji, içkin anlam ve töz kavramları etrafında kurduğu açıklama modellerine geri dönme yönünde bir beklenti yaratmaz. Aksine sorun, insan ilişkilerinde ortaya çıkan zamansal değişimin bu kategorilere başvurmaksızın "tarih" olarak kavramsallaştırılıp kavramsallaştırılamayacağıdır. Bu bağlamda tarihsel zaman, süreç ve gelişim kavramlarıyla özdeşleştirilen çizgisel modellerin ötesinde düşünülmesi gereken bir problem alanı olarak belirir. Böyle bir zamansallık anlayışı, değişimi bütünüyle dışlamaksızın, tarihsel olanın hangi koşullar altında muhafaza edilebileceği sorusunu da gündeme taşır. Dolayısıyla mesele, tarihsel zamanın süreçsel bir çerçeveye dayanmadan kavramsallaştırılmasının mümkün olup olmadığı ve bu tür bir zamansallığın hâlâ tarihsel olarak kabul edilip edilemeyeceğidir (Simon, 2019, s. 72).

Koselleck'in yöntemsel tercihleri ve tarihsel bilgiyi kavrayış biçimi, bu tartışmanın tarih felsefesi düzleminde ele alınmasını gerektirir. Hayden White'ın tarih ile tarih felsefesi arasındaki ilişkiye dair tespiti, bu gerekliliği açık biçimde ortaya koyar: "Her tarih felsefesi, kendi içinde, tam anlamıyla bir tarihin unsurlarını barındırır; tıpkı her gerçek tarihin de kendi içinde gelişmiş bir tarih felsefesinin unsurlarını barındırması gibi" (1975, s. 428). Buna göre tarih kimi zaman açıkça dile getirilen, kimi zaman örtük biçimde işleyen varsayımlar aracılığıyla belirli bir tarih felsefesi zeminine dayanırken tarih felsefesi ise insan ilişkilerinin ve tarihsel süreçlerin hangi zamansal yapılar içinde kavrandığını belirleyen, çoğu zaman açıkça ifade edilmese de tarihsel anlatıyı kurucu biçimde yönlendiren bir perspektif olarak işler. Bu açıdan Koselleck'in tarihsel zaman, kavram ve tarihsellik üzerine geliştirdiği yaklaşımı, tarihyazımının ardında işleyen felsefi varsayımları bilinçli biçimde düşünmeye açan bir çerçeve sunar.

Niklas Olsen'in aktardığı üzere, tarihçiliğin giderek yöntemsel bir uzmanlığa indirgenmesi ve bu nedenle diğer beşerî bilimler karşısında kuramsal nesnesini yitirerek ikincil bir konuma sürüklenmesi, tarih disiplininde bir krize işaret eder. Koselleck bu durumu, 1920'lerden itibaren beşerî ve toplumsal bilimlerde gözlemlenen bir tarihsellikten kopuş süreci bağlamında değerlendirir. Diğer disiplinler kendi kuramsal çerçevelerini ve araştırma nesnelerini geliştirirken, tarih giderek yalnızca yöntemiyle tanımlanan ve özgül bir nesnesi bulunmayan bir alan hâline gelmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan kriz, tarihselciliğin görelilik problemine indirgenemez; daha temel düzeyde, tarihin özerk bir bilim dalı olarak konumunun sarsılmasına işaret eder. Koselleck'in bu krize verdiği yanıt

ise tarihin bilimsel ve toplumsal meşruiyetini yeniden kurabilecek özgül bir problem alanı olarak tarihsel zaman teorisini geliştirmeye yönelmesidir. "Eşzamansızın eşzamanlılığı" (*Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*) düşüncesi etrafında temellendirilen bu yönelim hızlanma, ilerleme ve hareket gibi modern zaman deneyimini ifade eden kavramların tarihsel çözümlemede sistematik biçimde ele alınmasına imkân tanır; böylece tarih, geçmişi betimleyen bir anlatı alanı olmaktan çıkarak zamansal yapıları sorgulayan bir düşünme pratiği hâline gelir (Olsen, 2014, s. 218-219).

Bu tartışmalar doğrultusunda makale, Koselleck'in tarihsel zaman kuramını tarih felsefesi perspektifinden ele alarak, tarihsel zamanın "deneyim alanı" (Alm. *Erfahrungsraum* / İng. *space of experience*) ile "beklenti ufku" (Alm. *Erwartungshorizont* / İng. *horizon of expectation*) arasındaki gerilim temelinde nasıl yapılandırıldığını incelemeyi amaçlamaktadır. Mevcut literatürde Koselleck'in kavramlar tarihi yöntemi ve tarihsel zaman kuramı çoğunlukla ayrı tartışma hatları olarak ele alınmakta, bu iki düzey arasındaki indirgenemez ama ayrıştırılamaz ilişki yeterince açık kılınmamaktadır. Bu makale söz konusu boşluğa yanıt olarak Koselleck'in düşüncesini tarih metodolojisinin sınırları içinde değerlendiren okumaların ötesine geçmeyi ve onun tarihsel zaman kuramını, tarihsel bilginin hangi zamansal ilişkiler içinde mümkün hâle geldiğini sorgulayan bir tarih felsefesi konumu olarak yeniden yorumlamayı hedeflemektedir. Bu yeniden yorumlama, tarihsel gerçeklik ile onun dilsel biçimlenişi arasındaki mesafenin kapatılamaz niteliğini tarihyazımının bir sınırı olarak değil, eleştirel imkânının koşulu olarak değerlendirmeyi de kapsamaktadır. Makale bu hedeflere yönelik olarak kavramsal çözümleme temelinde eleştirel bir tarih felsefesi değerlendirmesi yürütmektedir. Bu çözümleme, Koselleck'in temel metinlerinden hareketle düşünsel çerçevesinin ortaya konulmasını ve bu çerçevenin eleştirel literatürle karşılaştırmalı bir diyalog içinde değerlendirilmesini kapsamaktadır. Bu doğrultuda öncelikle Koselleck'in tarihsel zaman, kronoloji ve zaman katmanları arasında kurduğu ayrımlar ele alınmakta; ardından deneyim alanı ile beklenti ufku arasındaki gerilimin tarihsel zamansallığı nasıl yapılandırdığı incelenmekte ve kavramlar tarihinin bu zamansallık anlayışıyla kurduğu ilişki tartışılmaktadır. Son olarak Koselleck'in kuramsal çerçevesine yöneltilen eleştiriler değerlendirilerek yaklaşımın imkânları ve sınırları birlikte ele alınmaktadır.

2. TARİHSEL ZAMAN, KRONOLOJİ VE ZAMAN KATMANLARI

Zamanın felsefe tarihinde kozmik düzenin ölçüsü, bilginin kurucu koşulu, tarihselliğin içsel formu ve varoluşsal yapının zemini olarak farklı biçimlerde problemleştirilmiş olması, zamanın tarihsel düşünce açısından sorgulanabilir bir kavram olduğunu gösterir. Buna karşın tarihyazımı pratiğinde zaman, çoğu kez modern takvimler ve saatler aracılığıyla tarihsel değişimle özdeşleştirilen, homojen, doğrusal ve yönlü bir çerçeve içinde varsayılmıştır. Bu varsayım, zamanı tarihsel anlatının önceden verilmiş bir koşulu olarak kabul ederek, tarihsel bilginin kurucu unsurlarından biri olan zamansallığın tarihsel deneyim ve anlatı biçimleriyle kurduğu ilişkinin kuramsal düzeyde sorgulanmasını uzun süre ikincil bir mesele hâline getirmiştir. Oysa modern dönemde tarihsel deneyimin

hızlanma, ilerleme ve geleceğe yönelik beklentiler etrafında yeniden yapılandırılması, zamanın kendisini tarihsel düşünmenin merkezî problemlerinden biri hâline getirmiştir.

Bu bağlamda tarih pratiğinde ve tarih düşüncesinde zamanın konumuna yönelik ilgi, özellikle 1980'lerin sonlarından itibaren, geçmiş ile şimdi arasındaki ilişkinin yeniden sorgulanmasıyla birlikte belirgin biçimde artmıştır (Lorenz, 2017, s. 117). Geçmiş ile şimdi arasında varsayılan "doğal" kopuşun geçerliliğini yitirmesi, tarihsel mesafe, süreklilik ve kopuş gibi kavramların yeniden düşünülmesini gerektirmiştir. Geleceğin ayrı bir zaman ufku hâline gelmesi, toplumsal hızlanma süreçleri ve şimdinin genişlemesiyle birlikte tarih, belirli bir zaman deneyimi temelinde kurulan bir düşünme biçimi olarak ele alınmaya başlanmış, bu dönüşümle birlikte zamansallık, tarihsel süreçlerin kavranışında giderek daha belirleyici bir boyut kazanmıştır.

Zaman ile tarihsel bilgi arasındaki bu ilişkiyi kavramsal düzeyde ele alan Koselleck, tarihyazımını kavramların zamansal dönüşümü üzerinden inceleyerek kronoloji ile tarihsel zaman arasında kurucu bir ayrım geliştirir. Koselleck'e göre kronoloji, olayların sıralanmasını mümkün kılan bir ölçüm aracı olarak farklı takvim sistemlerini fiziksel ve astronomik temellere dayalı ortak bir zaman ölçeğinde bütünleştirir. Bu düzeyde zaman, gezegenin dönüşü, mevsimsel döngüler ve gündüz-gece ritmi gibi evrensel koşullara yaslanan doğal bir boyut taşır. Buna karşılık tarihsel zaman, nesnel ve evrensel ölçüm sistemlerine indirgenemeyen, tarihsel deneyimler içinde anlam kazanan ve farklı hızlara sahip zaman katmanlarının aynı bağlamda birlikte etkili olduğu bir zamansallık olarak kavramsallaştırılır. Bu yapı, geçmişten devralınan deneyimler ile geleceğe yönelik beklentilerin etkileşimi içinde oluşan bir tarihsel bilinç alanına işaret eder (Koselleck, 2004, s. 1-2).

Koselleck, "zaman katmanları" (*Zeitschichten*) kavramını özellikle *Sediments of Time: On Possible Histories* (2018) başlıklı çalışmasında ayrıntılı biçimde tartışır. Kavram, jeolojik bir metafora dayanır: Nasıl ki yerkabuğundaki katmanlar farklı dönemlere, derinliklere ve oluşum hızlarına sahipse, tarihsel zaman da benzer biçimde çeşitli hızlarda işleyen, birbirinden ayrışan ve birbiri üzerine çökelmiş zamansal düzeylerden oluşur. Koselleck'in bu metafora başvurmasının temel gerekçesi, tarihyazımında yerleşik olan doğrusal ve döngüsel zaman modellerinin yetersizliğidir. Doğrusal model, zamanı teleolojik bir yöne ya da açık uçlu bir geleceğe doğru ilerleyen geri dönüşsüz bir ardışıklık olarak tasarlarken, döngüsel model temelde aynı olanın yinelenmesini öngörür. Ne var ki Koselleck'e göre bu iki model birbirini dışlamaz; her tarihsel ardışıklık hem doğrusal hem de yinelenen öğeler barındırır, zira her sözde döngüsel hareket de başından itibaren belirlenmiş bir hedefe yöneldiği ölçüde teleolojik bir yapı taşır. Zaman katmanları kavramı, bu ikili karşıtlığı aşmak üzere geliştirilmiş kuramsal bir araçtır, bu açıdan tarihsel zamanları, insanların hareket ettiği ve olayların cereyan ettiği farklı analitik düzeylere ayırmayı ve bu olayların uzun erimli ön koşullarını sorgulamayı mümkün kılar. Bu düzeyler birbirlerine karşılıklı olarak gönderimde bulunur, ancak birbirlerine bütünüyle bağımlı değildir (Koselleck, 2018, s. 3-4). Bu çok katmanlı zamansallık anlayışı, tarihsel belgelerin yalnızca kronolojik ardışıklığı kaydeden göstergeler olmadığını; farklı süreklilikler, ritimler ve hızlar taşıyan

zamansal boyutları eşzamanlı olarak içerdiklerini ortaya koyar. Belgelerin bu çok katmanlı yapısı, tarihsel anlatıda betimleme ile öyküleme arasındaki ayrımı belirleyici hâle getirir. Koselleck bu ayrımı, Augustinus'un "anlatı, gösterime benzer" (*narratio demonstrationi similis est*) ifadesiyle ilişkilendirerek, öykülemenin geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ilişkileri şimdinin perspektifinde düzenleyen bir temsil biçimi olduğunu vurgular (Koselleck, 2004, s. 105).

Augustinus'un zaman çözümlemesinde geçmişin hafıza, şimdinin dikkat ve geleceğin beklenti olarak ruhun eşzamanlı işlevleri içinde kurulması, zamanın insan deneyiminde sürekli yeniden üretilen bir süreç olduğunu gösterir (Augustinus, 2010, s. 381-392). Bu yaklaşım, zamanın nesnel bir varlık olmaktan ziyade yaşantısal bir yapı olarak kavranmasına olanak tanır. Koselleck açısından bu ontolojik arka plan, tarihsel zamanın kronolojik ölçümle özdeşleştirilemeyeceğini ve anlatının tarihsel deneyimin zamansal yapısını düzenleyen kurucu bir pratik olarak işlediğini gösterir.

Zaman deneyiminin tarihsel dönüşümü, zamanın ölçülme biçimlerindeki değişimle yakından ilişkilidir. Başlangıçta bağlamsal eylem süreleri üzerinden anlamlandırılan zaman, giderek nesneleştirilmiş ve mekanik saatin yaygınlaşması, standart zamanın kurulması, çalışma sürelerinin düzenlenmesiyle birlikte toplumsal örgütlenmenin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Koselleck bu süreci "zamanın doğadan arındırılması" (*Denaturalisierung*) olarak adlandırır. Bu dönüşüm, ölçüm araçlarındaki teknik ilerlemeden ziyade zaman deneyiminin tarihsel olarak yeniden yapılandırılmasına işaret eder. Koselleck, tarihsel kronolojilerin kültürel olarak göreli olduğunu kabul etmekle birlikte, bu göreliliğin onları bütünüyle öznel ya da keyfi kıldığı sonucuna varmaz, çünkü her kronoloji, kaçınılmaz olarak belirli doğal döngüselliklerle ilişki içinde kurulur. Bu nedenle tarihsel zaman ne doğa zamanının basit bir türevi ne de ondan tümüyle kopuk bir kültürel kurgu olarak düşünülebilir; o, tarihsel deneyimin çok katmanlı yapısı içinde, doğal döngüler ile tarihsel anlam üretimi arasındaki gerilimli ilişkide biçimlenen özgül bir zamansallık olarak kavranmalıdır (Koselleck, 2002, s. 101-105).

Erken modern dönemde tarihsel zaman bilinci, siyasal eylemin ufku ile sınırlı aktörler dünyası içinde şekillenmiş; bu nedenle gelecek, büyük ölçüde hesaplanabilir ve sınırlı bir öngörü alanı olarak kavranmıştır. Bu durum, yeniliğin imkânsızlığından ziyade, beklenti ufkunun dar oluşuna işaret eder. Koselleck'in gösterdiği üzere, bu dönemde kehanete dayalı beklentiler ile rasyonel siyasal öngörüler arasında kesin bir kopuş henüz gerçekleşmemiştir, her ikisi de farklı biçimlerde geleceği önceden belirlenmiş bir çerçeve içinde düşünmeye devam eder. Asıl kırılma, 18. yüzyılda rasyonel öngörü pratikleri ile soteriolojik[3] beklentilerin iç içe geçmesiyle ortaya çıkar. Bu kesişim, ilerleme fikrini mümkün kılarak geleceği yalnızca hesaplanabilir bir uzantı olmaktan çıkarır; hızlanan,

[3] Soteriolojik beklenti, teoloji kökenli bir terim olup "kurtuluşa ilişkin beklenti" anlamına gelir; Yunanca *sōtēria* (kurtuluş) sözcüğünden türemiştir. Koselleck, bu beklenti biçiminin modern dönemde ortadan kalkmadığını, aksine rasyonel öngörü pratikleriyle kesişerek ilerleme düşüncesi içinde yeniden işlev kazandığını belirtir (Koselleck, 2004, s. 19-22). Bu kullanım, kurtuluşa yönelen bir beklenti yapısının, modern tarihsel zaman bilincinde dünyevi gelecek tasavvurlarıyla ilişki içinde yeniden kurulmasına işaret eder.

bilinmezliği artan ve deneyim alanını aşan bir zamansallık olarak kurar (Koselleck, 2004, s. 21). Bu dönüşümle birlikte tarih, tekil olayların ardışıklığı olmaktan çıkıp süreç, gelişim ve ilerleme kategorileri üzerinden kavranmaya başlanmış ve sonucu önceden belirlenemeyen *Neuzeit*[4] anlayışı tarihsel bilinçte yerleşmiştir (Koselleck, 2018, s. 109).

Modern tarihsel zamanı belirleyen temel dönüşüm, geçmişin geleceğe yön veren bir referans çerçevesi olma işlevini yitirmesi ve geleceğin giderek hızlanan, bilinmez bir ufuk olarak deneyimlenmeye başlamasıdır. Bu durum yalnızca düşünsel bir paradigma değişimine değil, öznenin şimdiki zamanla kurduğu ilişkinin çözülmesine bağlı varoluşsal bir gerilime de işaret eder. Geleceği hızlandırma ve öngörme yönelimi arttıkça, şimdinin "şu an" olarak deneyimlenmesi giderek imkânsızlaşır. Koselleck bu durumu tarih felsefesi açısından şöyle ifade eder: "Kendini hızlandıran bu zamansallık, şimdiki zamanın 'şu an' olarak deneyimlenme imkânını ortadan kaldırır ve kavranamaz hâle gelen şimdiyi, ancak tarih felsefesi aracılığıyla kavranabilecek bir geleceğe yöneltir" (2004, s. 22). Bu tespit, modern tarihsel bilinçte "şimdi"nin kalıcı bir deneyim alanı olmaktan çıkarak geçici bir eşik hâline geldiğini ve tarihsel anlamın ağırlıklı olarak geleceğe ilişkin tasarımlar üzerinden kurulduğunu gösterir. Bu nedenle Koselleck, zamanın hızlanmasını teknolojik ya da siyasal dönüşümlere indirgemek yerine, deneyim alanı ile beklenti ufku arasındaki ilişkinin yapısal olarak bozulduğu bir epistemolojik kırılma olarak kavramsallaştırır.

2.1. Deneyim ve Beklenti Arasındaki Zamansallık

Koselleck, tarihsel zaman, deneyim ve beklenti kavramları etrafında geliştirdiği kuramsal çerçevesini, özellikle *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* adlı eserinde ayrıntılı biçimde ortaya koyar. Buna göre tarihsel deneyimi üç temel zamansal yapı üzerinden ele alan Koselleck, tarihsel hareketin kavramsal olarak izlenebilir hâle gelmesini sağlayan ayrımları bu yapıların oluşturduğu formel çerçeveden türetir. Bu ayrımlardan ilki olan geri döndürülemezlik (*Irreversibilität*), tarihsel bir edimin yalnızca belirli bir bağlam içinde gerçekleştiğini ve aynı biçimde yinelenemeyeceğini ifade eder. Tekrar edilebilirlik (*Wiederholbarkeit*) ise belirli iktidar düzenlenişlerinin, kurumsal örüntülerin ya da tipolojik yapıların farklı tarihsel bağlamlarda yeniden ortaya çıkabilmesine işaret eder. Üçüncü ayrım olan eşzamanlı olmayanların eşzamanlılığı (*Gleichzeitigkeit der Ungleichzeitigen*) ise geçmişten devralınan süreklilikler ve gecikmeler ile henüz gerçekleşmemiş, ancak şimdide köklenen gelecek beklentilerinin aynı tarihsel bağlamda birlikte etkili olabildiğini gösterir. Bu üçlü yapı, modern tarihsel zamanın çok katmanlı niteliğini ve tarihsel deneyimin farklı hızlarda işleyen süreçler tarafından biçimlendiğini açığa çıkarır. Koselleck'e göre bu formel ayrımların bileşiminden ilerleme, çöküş, hızlanma ve gecikme gibi süreçsel belirlenimlerin yanı sıra "henüz değil", "artık değil", "önce" ve "sonra", "çok erken" ve "çok geç" gibi zamansal fark kategorileri de kavramsal olarak türetilebilir (Koselleck, 2004, s. 95-96). Bu kategoriler, tarihsel çözümlemelerde ampirik araştırmaların

[4] *Neuzeit* Almanca'da "modern çağ" anlamına gelir ve tarihyazımında genellikle Orta Çağ'dan sonraki dönemi belirtmek için kullanılır; ancak Koselleck'te bu terim, eskatolojik olarak kapalı bir zaman anlayışından farklı olarak, geleceğin önceden belirlenmiş bir sona indirgenmediği bir zamansallık biçimine işaret eder (Koselleck, 2018, s.95;109).

ötesine geçen ve tarihsel zamanın kavramsal olarak düşünülmesini mümkün kılan zorunlu bir analitik zemin oluşturur.

Modern tarih düşüncesinde merkezi bir yer tutan zamansallaştırma (*Verzeitlichung*) kavramı, tarihsel deneyimin zamansal yapısında meydana gelen köklü bir dönüşüme işaret eder. Bu dönüşümle birlikte siyasal ve toplumsal kavramlar, geçmişten devralınan deneyimler ile geleceğe yönelik beklentiler arasındaki gerilim içinde yeniden konumlanır ve tarih, yönelimli bir süreç olarak kavranmaya başlanır. Özgürlük, devrim, ilerleme, toplum ve tarih gibi kavramlar, anlamlarını bu zamansal gerilim içinde üreterek dinamik bir işleyiş kazanır. Zamansallaştırma bu yönüyle, modernliğin epistemolojik zemininde tarihin geleceğe doğru açılan bir hareket alanı olarak anlaşılmasını mümkün kılan bir düşünme tarzı olarak belirir (Koselleck, 2009, s. 81).

Bu çerçevede deneyim ve beklenti, tekil tarihsel olguları betimleyen kavramlar olmaktan çok, tarihsel sorgulamanın hareket edebileceği düşünsel alanı belirleyen kurucu kategoriler olarak işlev görür. Koselleck'e göre bu ikilik, "efendi-köle" ya da "savaş-barış" gibi karşıtlıklar üzerinden somutlaşsa da belirli bir geçmişe, şimdiye ya da geleceğe doğrudan gönderme yapmaz, yalnızca mümkün tarihlerin hangi koşullar altında düşünülebileceğini ana hatlarıyla ortaya koyar (Koselleck, 2004, s. 256-257).

Koselleck'te deneyim, "şimdideki geçmiş" olarak kavranır ve yaşanmış olanın içselleştirildiği, hatırlanabildiği, farklı bağlamlarda yeniden işlenebildiği bir zamansal boyutu ifade eder. Bu boyut yalnızca bilinçli ve rasyonel değerlendirmeleri değil, farkında olunmadan edinilen alışkanlıkları, davranış kalıplarını ve kuşaklar, kurumlar ile gelenekler aracılığıyla aktarılan, bireysel belleği aşan deneyimleri de kapsar. Bu nedenle tarih, öteden beri doğrudan yaşanmamış olanın, yani başkasına ait deneyimin bilgisi olarak düşünülmüştür. Beklenti ise henüz gerçekleşmemiş, deneyimlenmemiş ve ortaya çıkış biçimi belirsiz olana yönelir, umut ve korku, arzu ve kaygı kadar irade ve rasyonel öngörü de bu yapının içkin unsurlarıdır (Koselleck, 2004, s. 259).

Geçmiş ile gelecek hiçbir zaman tam olarak örtüşmediğinden, deneyim ile beklenti arasında hem zamansal hem de epistemolojik bir ayrım bulunur. Zamanın doğrudan algıya konu olmaması nedeniyle tarihsel düşünce, bu ilişkiyi çoğu kez mekânsal metaforlar aracılığıyla kavrar. Bu bağlamda Koselleck, "deneyim alanı" ve "beklenti ufku" kavramlarını özellikle açıklayıcı bulur. Deneyim alanı, geçmişten bugüne taşınan ve farklı zaman katmanlarının eşzamanlı olarak bir arada bulunduğu birikimi temsil ederken, beklenti ufku, henüz gerçekleşmemiş olana yönelen, geleceğe doğru açılan hareketi ve bu hareketin içerdiği belirsizliği ifade eder. Böylece deneyim, yatay bir mekânsallık içinde birikmiş ve katmanlaşmış bir yapı olarak, beklenti ise ileriye dönük bir yönelim ve açıklık hâli olarak kavramsallaştırılır (Koselleck, 2004, s. 260).

Bu iki kategori arasındaki gerilim, tarihsel zamanın kurucu dinamiğini oluşturur. Koselleck bu savını özellikle öngörü kavramı üzerinden temellendirir. Öngörü, geçmiş deneyimlerden beslenmekle birlikte, içerdiği olasılıklar bakımından bu deneyimi aşar; çünkü beklentiler hiçbir zaman geçmişin doğrudan uzantısı değildir ve beklenmeyene her zaman açıktır.

Dahası bir öngörünün dile getirilmesi, ortaya çıktığı durumu baştan dönüştürdüğü ölçüde, bizzat tarihsel zamanın yeniden düzenlenmesine dâhil olur. Bu yönüyle öngörü, deneyim ile beklenti arasındaki zamansal ayrımın yaratıcı ve dinamik karakterini ortaya koyar (Koselleck, 2004, s. 262-263).

Tarihsel zamanda deneyimin sınırı, "henüz değil", "şimdiye dek deneyimlenmemiş olan" tarafından belirlenir ve beklenmedik olanın gerçekleşme potansiyeli bu sınırın ayrılmaz bir parçasıdır. Deneyim alanı ile beklenti ufku da toplumsal bellek ve planlı örgütlenme biçimleri aracılığıyla şekillenir ve bu yönüyle hem tarihsel zamanın siyasal boyutuyla hem de öznenin tarihselliğiyle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla beklenti alanından deneyim alanına yönelim, olasılıklar arasından seçim yapmayı mümkün kılan ölçütlerin belirdiği koşullar altında anlam kazanır (Pickering, 2004, s. 283).

2.2. Tarihsel Zaman Tartışmasında Koselleck'in Kavramlar Tarihi

Koselleck'e göre tarihsel bilgi, dönüşüm ve yenilik kadar, tekrar edilebilirlik ve sürekliliği de birlikte düşünebilen bir zaman anlayışına dayanır. Deneyim ile beklenti arasındaki ayrım, bu çok katmanlı yapıyı ortaya koyar, tarihsel düşünme ise ancak bu mesafeyi hesaba kattığı ölçüde, tekil olguların ötesine geçerek tarihsel süreçlerin zamansal düzenlenişini kavramsal olarak tartışma imkânı kazanır. Bu nedenle tarih bilimi, değişimi betimlemekle yetinemez, değişim içinde beliren tekrar, süreklilik ve kırılma ilişkilerini de açıklamakla yükümlüdür (Koselleck, 2004, s. 275). Tarihsel anlamın üretimi ile tarihsel zamanın işleyişi arasındaki ilişki tam da bu noktada tarih felsefesi açısından belirleyici hâle gelir.

Koselleck, tarihsel anlam üretimini, eşzamanlılık ile artzamanlılığın karşılıklı bağıntı içinde birlikte işlediği bir süreç olarak kavrar. Bu yaklaşım, Ferdinand de Saussure'ün dil çözümlemelerine yapılan göndermeyle daha açık hâle gelir: Her dilsel yapı, eşzamanlı kullanım içinde artzamanlı birikimi zaten içerir. Ancak Koselleck açısından bu gönderme salt yöntemsel bir benzetme değildir. Asıl sorun, uzun süreli yapıların sürekliliği içinde yeniliğin nasıl ortaya çıktığını ve bu yeniliğin hangi tarihsel, siyasal ya da toplumsal dönüşümlerle bağlantılı olarak üretildiğini açıklamaktır. Bu açıklama, eski yapılar ile yeni anlamlar arasındaki eklemlenmenin, özellikle yeni deneyimlerin dile taşınmasıyla ortaya çıkan kavramsal dönüşümler üzerinden izlenebileceğini gösterir (Koselleck, 2006, s. 103).

Bu noktada kavramlar tarihi, tarihsel değişimin semantik boyutunu çözümlemeye imkân tanıyan bir analiz düzeyi olarak devreye girer. Süreklilik ile kırılma arasındaki ilişkinin tarihsel anlam üretimine içkin olması, tarihsel düşünmenin tekrar ile yeniliği aynı zamansal düzlemde birlikte kavrayabilmesini mümkün kılar. Koselleck'te kavramlar tarihi (*Begriffsgeschichte*), bu ilişkinin tarihsel deneyimdeki işleyişini, kavramların anlamlarında ortaya çıkan dönüşümler üzerinden izlemeyi amaçlayan bir tarih felsefesi yöntemidir. Bu nedenle kavramlar tarihi, tarihsel zamanın hangi kavramsal yapılar aracılığıyla düşünülür hâle geldiğini görünür kılan tamamlayıcı bir çözümleme düzeyidir.

Koselleck, dil ile tarihsel gerçeklik arasındaki ilişkiyi, zaman ile deneyim arasındaki çok yönlü etkileşim çerçevesinde ele alır. Tarihsel olaylar, anlamlarını doğrudan dilsel

yapılardan değil, tarihyazımsal olarak kavranmalarını mümkün kılan kavramlar aracılığıyla kazanır. Bu nedenle kavramlar, tarihsel deneyimlerden hareketle işleyen, bu deneyimlere anlam kazandıran; ancak ele aldıkları olaylarla bire bir örtüşmeyen ve kendilerine özgü bir zamansallık taşıyan yapılardır (Koselleck, 1989, s. 659). Ne var ki Koselleck, bu kurucu işlevi ontolojik bir öncelik ya da mutlaklık olarak temellendirmez. Aksine, "geçmiş gerçeklik ile onun dilsel işlenişi arasındaki farkın hiçbir zaman bütünüyle ortadan kaldırılamayacağını" özellikle vurgular (Koselleck, 1989, s. 666). Böylece dilin tarihsel deneyimi düzenleyen vazgeçilmez bir araç olduğu kabul edilir ve aynı zamanda tarihsel gerçekliğin dilsel temsili aşan zamansal ve maddi fazlalığı korunur.

"Tüm kavramlar zamansal bir içyapı barındırır" tespiti (Koselleck, 2009, s. 102), kavramlar tarihinin tarihsel zamanın dil içinde nasıl kurulduğunu inceleyen bir çözümleme düzeyi olarak düşünülmesini zorunlu kılar. Ancak Koselleck, bu yaklaşımın aynı zamanda yöntemsel bir risk taşıdığını da kabul eder. "Kavramlar tarihi" ifadesi, kavramların kendi başlarına tarihsel öznelermiş gibi değişime uğradıkları yönünde yanıltıcı bir izlenim yaratabilir. Oysa kavramlar tarihsel süreçte dönüşmekten çok, belirli koşullar altında geçerliliklerini yitirerek tarihsel olarak eski hâle gelirler. Bu nedenle kavramlar tarihi, tarihsel-filolojik bir dikkatle, kavramların ortaya çıktıkları koşulları ve bu koşulların güncel düşünce açısından taşıdığı sınırları sorgulayan bir tarih felsefesi pratiğidir (Koselleck, 2009, s. 397-398).

Bu yaklaşımın kuramsal sonuçları özellikle *Sattelzeit*[5] (eşik zamanı) kavramı etrafında yoğunlaşır. Koselleck, yaklaşık 1750-1850 yılları arasını kapsayan bu süreci, eski ile yeni arasındaki ilişkinin dönüşüm koşulları içinde ele alır. *Sattelzeit*, kavramların tarihsel işleyişindeki dönüşümün zamansal yoğunlaşmasını aşan ve modern tarihsel zaman bilincinin oluşumuna eşlik eden özgül bir deneyim biçimini ifade eder. Bu bağlamda söz konusu dönüşüm, kronolojik bir dönem değişiminden çok, "tarih"in tekil ve kapsayıcı bir özne gibi kullanılabilmesini mümkün kılan yeni bir zamansallık deneyimi olarak kavranmalıdır (Palti, 2018, s. 409). Bununla birlikte, *Sattelzeit*'in kavramlar tarihinin fiilî pratiğinde katı bir dönemleştirme ölçütü olarak kullanılmadığı da açıktır. Nitekim Keith Tribe'ın da vurguladığı üzere, *Sattelzeit* kapalı bir tarihsel şema değil, kavramsal dönüşümü gösteren analitik bir eşik olarak değerlendirilmelidir (Tribe, 2004, s. xiv-xv).

Kavramlar tarihinin tarihsel zaman tartışmasıyla kurduğu ilişki, öncelikle onun dil ile toplumsal deneyim arasına yerleşme biçiminden anlaşılabilir. Koselleck'e göre tarihsel eylem ile onun dile gelişi arasında yapısal bir fark bulunur: "Bir tarih asla konuşma olmadan gerçekleşemez, ancak hiçbir zaman konuşmayla özdeşleştirilemez" (Koselleck, 2009, s. 15). Bu tespit, kavramlar tarihini salt bir söylem çözümlemesinden ayıran temel

[5] *Sattelzeit* kavramı, Koselleck'te sözcüklerin tek tek anlam değişimlerini izleyen betimleyici bir sözlük çalışmasının ötesine geçme gereksinimiyle bağlantılıdır. Bu bağlamda, dilsel bulguların toplamından hareketle tarihsel değişimi görünür kılacak bir zamansal gösterge ihtiyacına işaret eder; aynı zamanda premodern dil kullanımlarından modern kavramsallaştırma biçimlerine geçişte ortaya çıkan zamansallık kırılmasını saptamaya imkân tanır. Koselleck'in özellikle vurguladığı üzere, bu çerçevenin değeri sunduğu tarihsel kesinlikte değil, kavramsal dönüşümün yönünü açığa çıkaran yol gösterici (*heuristic*) işlevinde yatar (Koselleck, 2002, s. 5).

ilkedir. Dil, tarihsel eylemi mümkün kılan zorunlu bir araçtır; toplum kendi tarihini yaşadığı anda onu dile dökerken dönüştürür. Ancak tarihsel deneyim bu dile gelişle tükenmez. Koselleck'in üçlü analitik çerçevesi bu katmanlaşmayı açık kılar: Dil-öncesi ve dil-dışı koşullar tarihsel eylemin zeminini belirler, olay anında dil eylemi yönlendirir ve hızlandırır, ama onunla özdeşleşmez, olay sonrasında ise kavramsal bir terminoloji aracılığıyla tarihsel anlatı kurulur (Koselleck, 2009, s. 32). Koselleck'in tarih felsefesindeki denge noktası tam burada ortaya çıkar: Tarih ne yalnızca toplumsal anlam üretiminin bir sonucudur ne de dilsel yapıların ötesinde salt bir olgu akışıdır, bu nedenle tarihsel zaman da dilsel temsil ile toplumsal deneyim arasındaki bu kesintisiz ve asimetrik etkileşimde biçimlenir.

Bu noktada Koselleck'in yaklaşımına yöneltilen eleştiriler, özellikle dil ile tarihsel gerçeklik arasındaki ilişkinin statüsünde yoğunlaşır. Jan Ifversen, Koselleck'in kavramların tarihsel gerçekliği kurucu bir işleve sahip olduğunu savunması ile dile indirgenemeyen bir gerçeklik varsayımını dışlamaması arasında çözümsüz bir gerilim bulunduğunu ileri sürer (2011, s. 69-70). Kavramların hem dilsel yapılar hem de bağlamsal koşullarla temellendirilmesi, dilsel bir yönelim ile bağlamsalcı bir perspektif arasında salınan bir konum ortaya çıkarır; bu durum, dilden tarihsel eylem alanına geçişin hangi varsayımlar üzerinden kurulduğunu yeterince açık kılmaz (Ifversen, 2011, s. 66; 82).

Bu belirsizliğin bir tutarsızlık olarak değil, kavramlar tarihinin açıklamak istediği şeyin — dil ile deneyim arasındaki o kapatılamaz aralığın— yöntemsel düzeydeki yansıması olarak okunması gerektiği, bu makalenin temel savlarından birini oluşturmaktadır. Dil ile tarihsel gerçeklik arasındaki ilişkinin kesin biçimde sabitlenmesi, kavramların tarihsel işleyişini iki alternatiften birine mahkûm ederdi: Ya kavramsal yapıların tarihsel deneyimi bütünüyle belirlediğini varsayan saf bir dilsel belirlenim ya da dilin şeffaf bir araç gibi işlediğini kabul eden, deneyimi olduğu gibi yansıtan bir gerçekçilik. İlk durumda tarihsel deneyimin dil-öncesi ve dil-dışı boyutları çözümlemenin kapsamı dışında kalır, ikincisinde ise kavramların tarihsel anlam üretimindeki kurucu rolü görünmez olur. Oysa Koselleck'in bu ilişkiyi gerilim içinde açık bırakması, kavramların hem tarihsel deneyimi düzenleyen yapılar hem de bu deneyimin aşamadığı maddi ve zamansal fazlalıkla sürekli karşı karşıya kalan araçlar olarak çözümlenmesini mümkün kılmaktadır. Bu nedenle söz konusu aralık, kapatılması gereken bir yöntemsel eksiklik olarak değil, kavramlar tarihinin açıklayıcı kapasitesini mümkün kılan kurucu koşul olarak anlaşılmalıdır.

Bu çabanın beraberinde getirdiği kuramsal güçlük yadsınamaz; ancak söz konusu belirsizlik, yaklaşımın açıklayamadığını değil, sınırlarını fark ettiğini gösterir. Nitekim Koselleck'in geçmiş gerçeklik ile dilsel işlenişi arasındaki farkın hiçbir zaman bütünüyle ortadan kaldırılamayacağını vurgulaması, bu sınırı bir yetersizlik olarak değil yöntemsel bir ilke olarak içselleştirdiğini ortaya koyar. Dolayısıyla mesele bu belirsizliğin nasıl kapatılacağı değil, kavramlar tarihinin onu hangi çözümleme çerçevesinde verimli kılabileceğidir; bu da kavramlar tarihinin açıklayıcı kapasitesinden çok tarihsel bilgi üretiminde hangi epistemolojik ve yöntemsel varsayımlara dayandığının ne ölçüde açık kılındığı sorusunu gündeme taşır. Bu nedenle Koselleck, tarihyazımıyla radikal bir kopuş

iddiası taşıyan bir figür olarak değil, tarihyazımının iç tartışmaları içinde yöntemsel imkânlar ile sınırları birlikte düşünmeye zorlayan bir düşünür olarak değerlendirilmelidir.

Bu konumlandırma, Niels Åkerstrøm Andersen'ın kavramlar tarihine ilişkin değerlendirmesiyle de desteklenir. Andersen'e göre kavramlar tarihi, geleneksel sosyal tarihin sınırlarını sorgulamaya açmakla birlikte iddiasını bir kopuş söylemi üzerinden değil, tarihyazımının mevcut problemleriyle kurduğu eleştirel ilişki üzerinden temellendirmektedir (Åkerstrøm Andersen, 2003, s. 33). Bununla birlikte Andersen, bu yaklaşımın yöntemsel araçlarının kuramsal statüsüne ilişkin bazı belirsizliklere dikkat çeker. "Anlamsal alan" kavramının nasıl tanımlandığı ve hangi analitik stratejilerle işletileceği yeterince açık kılınmamıştır; benzer bir belirsizlik "asimetrik karşıt kavramlar"ın işlevinde de kendini gösterir — bu kavramların tarihsel ilişkiler için genel bir açıklama modeli mi yoksa belirli ilişki türlerine özgü sınırlı bir araç mı olduğu netleşmemektedir (Åkerstrøm Andersen, 2003, s. 38). Bu durum, kavramlar tarihinin özellikle eşzamanlı çözümleme düzeyinde yöntemsel bir açıklık ihtiyacını beraberinde getirdiğini gösterir; bu ihtiyaç ise söz konusu araçların hangi soruları yanıtlamaya elverişli olduğunun daha açık biçimde sorgulanmasını zorunlu kılar.

Koselleck'in kavramlar tarihiyle neyi amaçladığı sorusu tam da bu noktada tarihsel bilginin hangi deneyimleri kapsama dâhil ettiğine ve hangilerini dışarıda bıraktığına ilişkin belirleyici bir problem hâline gelir. Kavramlar tarihinin temel yönelimlerinden biri, tarihsel deneyimin dışlanmış, bastırılmış ya da dile gelme imkânı bulamamış boyutlarını analizin kapsamına dahil etmektir; bu yönelim, tarihyazımının yalnızca "kazananların" anlatısıyla yetinmemesi gerektiğine ilişkin vurguyla birlikte düşünüldüğünde daha belirgin bir anlam kazanır. Bu bağlamda "asimetrik karşıt kavramlar", tarihsel ilişkiler için evrensel ve kapalı bir açıklama modeli sunmaktan ziyade, belirli deneyimlerin hangi tarihsel koşullar altında söylenebilir hâle geldiğini ya da hangi durumlarda sessizleştirildiğini izlemeye imkân veren analitik araçlar olarak işlev görür. Böylece tarihçinin ilgisi yalnızca dile getirilmiş olana değil, "söylenebilir olanın" tarihsel sınırlarına da yönelir; Koselleck'in işaret ettiği üzere, tarihsel gerçeklik ancak dile gelmemiş ya da getirilememiş olanla birlikte kavranabilir (Koselleck, 2006, s. 125-126).

Sonuç olarak kavramlar tarihi, tarihsel deneyimin dile gelemeyen boyutlarına yönelmesiyle birlikte tarihsel anlamın semantik düzeyde nasıl üretildiğini ve dönüştüğünü izlemeye imkân veren bir çözümleme alanı olarak tarihsel zaman problemiyle doğrudan ilişki içindedir. Koselleck'in tarihsel zamanı kavramlar tarihine indirgememesi, ancak onu kavramların tarihsel işleyişine yönelik bu çözümleme düzeyiyle birlikte ele alması, söz konusu yaklaşımın tarih felsefesi açısından taşıdığı temel önemi oluşturur. Bu çerçevede deneyim alanı ile beklenti ufku etrafında geliştirilen tarihsel zaman çözümlemeleri ile kavramların tarihsel dolaşımına odaklanan semantik analizler, tarihsel bilginin imkân koşullarını sorgulayan aynı problemin birbirini tamamlayan iki analitik düzeyi olarak işlev görür. Dolayısıyla kavramlar tarihi, yalnızca dile gelmiş olanı değil söylenebilir olanın tarihsel sınırlarını da görünür kılan, tarihsel zaman tartışmasına eşlik eden eleştirel bir sorgulama düzeyi olarak değerlendirilmelidir.

3. TARİHSEL ZAMAN ÇÖZÜMLEMESİNİN YÖNTEMSEL SINIRLARI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Son yıllarda tarihyazımında zaman kavramı etrafında yoğunlaşan tartışmalar, tarihsel açıklamanın dayandığı varsayımların yeniden sorgulanmasını zorunlu kılmıştır. Ancak bu sorgulama süreci, zamanın tarihsel süreçlerin imkân koşulu olarak kavranması ile tarihsel süreçleri açıklayan bir ilke hâline getirilmesi arasındaki ayrımın her zaman açık biçimde korunamadığı bir kuramsal zemin de üretmiştir. Özellikle zaman merkezli güncel yaklaşımlarda, tarihsel olguların zamansal bağlamı yerine zamanın kendisinin açıklayıcı bir özne gibi işlev gördüğü örtük bir varsayım belirginleşmektedir (Ankersmit, 2021, s. 55). Bu durum, zamanın tarihyazımında nasıl kavramsallaştırıldığı sorusu ile onun tarihsel süreçleri açıklayan bir nedensellik ilkesine dönüştürülmesi arasındaki ayrımı, çağdaş tarih kuramının temel problemlerinden biri hâline getirir.

Bu problem anlatı, temsil ve deneyim arasındaki ilişkiye yönelik çağdaş tarih felsefesi tartışmalarıyla doğrudan kesişir. Tarihsel düşünmenin odağını anlatı ve temsil sorununa kaydıran yönelimler, tarihin anlatısal kuruluşunu öne çıkarırken, geçmişte neyin yaşandığı sorusunu bilinçli biçimde paranteze alma eğilimi gösterir. Böylece tarih metinlerinin dilsel ve estetik yapısı merkezî hâle gelirken, tarihsel gerçekliğin kendisine ilişkin sorgulama ikincil bir konuma itilmiş olur (Runia, 2014, s. 50-51). Bu bağlamda zamanı tarihsel anlatının kurucu ilkesi olarak yücelten yaklaşımlar ile geçmişi bütünüyle temsil sorununa indirgeyen eğilimler, tarihsel bilginin zamansallık ile anlatısal temellendirme arasındaki epistemik geriliminde ortak bir sınırda buluşur.

Koselleck'in tarih felsefesi, bu iki uç yaklaşım arasında özgül bir konuma sahiptir. Koselleck, geçmişin tarihsel mevcudiyetini doğrudan erişilebilir bir öz olarak varsaymadığı gibi, onu yalnızca anlatı ve söylem düzeyine hapseden temsilci yönelimlerle de arasına mesafe koyar. Tarihsel bilginin imkânını, zaman deneyiminin çok katmanlı yapısı ile bu deneyimin dilsel biçimlenişi arasındaki ilişki üzerinden düşünmesi, onun yaklaşımını çağdaş tarih kuramında zaman, deneyim ve temsil ekseninde yürütülen tartışmalar açısından önemli bir referans noktası hâline getirir.

Koselleck'te tarihsel zaman, farklı hızlar ve süreklilik biçimlerinin eşzamanlı olarak işlemesi üzerinden kavrandığı için her kavram farklı tarihsel dönemlerden devralınmış anlam öğelerini eşzamanlı olarak bünyesinde taşır. Görünürde tekil olan tarihsel bir an, bu açıdan, birden fazla zamansallığın izlerini içerir. Helge Jordheim'in ifadesiyle, "her kavramın birkaç zaman katmanı vardır ve her katmanda farklı tarihsel sürekliliklere ait anlamsal unsurlar bulunur" (2012, s.170). Bu nedenle durağan gibi görünen eşzamanlı bir kesitte dahi indirgenemez bir artzamanlı hareket söz konusudur.

Bu çoğul zamansallık vurgusu, tarihyazımında doğrusal ve kronolojik zaman varsayımlarını sorgulayan çağdaş yaklaşımlarla örtüşür. William Reddy, Koselleck'in tarihçileri yerleşik dönemlendirme kategorilerine geri dönmeksizin doğrusal zaman anlayışının açıklayıcılığını aşmaya yönlendirdiğini özellikle vurgular (2016, s. 327). Bu yönelim, tarihsel zamanı yeni bir nedensellik ilkesi olarak tesis etmekten ziyade, tarihsel

deneyimin farklı ritimlerini birlikte düşünebilecek bir analitik çerçeve geliştirme çabası olarak okunmalıdır.

Bununla birlikte Koselleck'in modern tarihsel zamansallığı açıklarken Fransız Devrimi'ne atfettiği merkezi rol, eleştirel tartışmalara da zemin hazırlar. Lynn Hunt, devrim sürecinde ortaya çıkan yeni zamansal duyarlılıkların homojen bir kopuştansa siyasal konumlara göre farklılaşan, çelişkili ve çoğul pratikler ürettiğini iddia eder (2016, s. 67-73). Bu eleştiri, Koselleck'in kuramsal çerçevesini geçersiz kılmaz; ancak devrim anlatısında tarihsel deneyimin çoğulluğunun ve süreçsel niteliğinin sınırlı biçimde temsil edildiğine işaret eder.

Benzer bir sınır tartışması, zamansallığın ağırlıklı olarak semantik düzeyde temellendirilmesine yöneltilen eleştirilerde ortaya çıkar. Terence Holden, kavramların düşünce ve eylem süreçlerine katılımı kabul edilse bile, "sözcüklerin tarihleri ile eylemlerin tarihleri arasındaki ölçülemezlik" vurgusunun sürdürülmesinin, bu iki düzlem arasındaki ilişkinin bütünlüklü biçimde kavramsallaştırılmasını güçleştirdiğini belirtir (2019, s. 394-401). Bu eleştiri, deneyim alanı ile beklenti ufku gibi meta-tarihsel kategorilerin modern tarihselliğin semantiğine güçlü biçimde bağımlı kalma riskine dikkat çeker; daha temel düzeyde ise şu soruyu gündeme taşır: Semantik düzey ile tarihsel süreç arasındaki bu ölçülemezlik sürdürülürse, sözcüklerin tarihi ile eylemlerin tarihi arasındaki ilişki nasıl kurulabilecektir?

Bu eleştiri, Koselleck'in zamansallık çözümlemesinin semantik düzeye ağırlık verdiği yönünde haklı bir tespit içermektedir. Ancak Holden'ın kendisinin de gösterdiği üzere, Koselleck semantik ile pragmatik boyut arasında bilinçli bir belirsizlik sürdürür; sözcüklerin tarihleri ile eylemlerin tarihleri arasındaki ölçülemezlik, bu iki düzlemden birinin diğerine indirgenmesini engelleyen yöntemsel bir ilke olarak işler (Holden, 2019, s. 393-394). Dolayısıyla söz konusu ölçülemezlik, Koselleck'in çözümlemesinin bir eksikliği olarak değil, kavramsal çözümleme ile tarihsel süreç arasındaki mesafeyi koruyarak her iki düzeyin özgüllüğünü güvence altına alan kurucu bir gerilim olarak anlaşılmalıdır.

François Hartog'un Koselleck'i yeniden konumlandırışı, bu değerlendirmeyi tarihsel düzeyde somutlaştıran bir perspektif sunar. Hartog, Koselleck'in deneyim alanı ve beklenti ufku kategorilerini, belirli bir şimdiki zamanda geçmiş ve geleceğin nasıl eklemlendiğini sorgulayan meta-tarihsel araçlar olarak ele alır; bu kategorilerin, kendi geliştirdiği "tarihsellik rejimi" kavramını Marshall Sahlins ile Koselleck arasında kurduğu düşünsel diyalog içinde zenginleştirdiğini belirtir (Hartog, 2015, s. 9). Bu okuma, Holden'ın işaret ettiği ölçülemezlik sorununa dolaylı bir yanıt olarak da görülebilir; zira Hartog, söz konusu ölçülemezliği tarihsel olarak değişken bir büyüklük olarak yeniden konumlandırır. Buna göre Hartog, Koselleck'in modern zamanı tanımlamak üzere geliştirdiği deneyim-beklenti asimetrisini, modern tarihsellik rejiminin kurucu unsuru olarak değerlendirir. Nitekim modernlik, deneyimin görece daralmasına karşılık beklentinin giderek genişlemesiyle belirlenen özgül bir zamansallık üretmiştir. Bu asimetri, Fransız Devrimi'nde deneyim alanı ile beklenti ufkunun kopuş noktasına kadar uzaklaştığı bir hızlanma süreciyle en belirgin biçimini almıştır (Hartog, 2015, s. 73). Ancak Hartog bu formülasyonu yalnızca

modernliği betimlemek için değil, farklı tarihsellik rejimlerinde —kriz, geçiş ve belirsizlik anlarında— zamansal deneyimin aldığı biçimleri karşılaştırmalı olarak çözümlemek için de işlevsel bulur (Hartog, 2015, s. 17). Böylece deneyim ile beklenti arasındaki mesafenin genişlemesi ya da daralması, semantik düzey ile tarihsel süreç arasındaki ilişkiyi görünür kılan bir ölçüt hâline gelir. Holden'ın eleştirisi bu noktada geçerliliğini korumaktadır; sözcüklerin tarihleri ile eylemlerin tarihleri arasındaki ölçülemezlik, iki düzlem arasında doğrudan bir geçişi engelleyen yapısal bir gerilim olmayı sürdürür. Ne var ki bu ölçülemezlik, sabit ve aşılamaz bir yöntemsel engel olarak değil, bizzat tarihsel olarak değişen ve farklı tarihsellik rejimlerinde farklı biçimler alan bir gerilim olarak okunduğunda, Koselleck'in kategorilerinin açıklayıcı kapasitesi de korunabilir.

Bu karşılaştırmalı ve yorumlayıcı yeniden konumlandırma, deneyim ve beklenti ayrımının tekil bir tarihsel bağlama kapatılamayacağını ve farklı tarihsel koşullarda yeniden düşünülmeye elverişli bir analitik zemin sunduğunu ortaya koyar. Koselleck bu ayrımı, tarihsel bilginin oluşumunu mümkün kılan meta-tarihsel kategoriler çerçevesinde ele alır. Bu yönüyle deneyim ve beklenti, belirli tarihsel dönemlere ait anlam yapılarını açıklamanın ötesinde, tarihsel ve zamansal deneyimin hangi ilişkiler içinde kavrandığını sorgulamaya imkân veren bir analitik zemin sunar. Yukarıda ele alındığı üzere Holden'ın semantik düzeye ağırlık verildiği yönündeki tespiti, Koselleck'in kavramsal çözümleme ile tarihsel süreç arasındaki mesafeyi bilinçli olarak koruyan yöntemsel tercihinin bir sonucu olarak okunabilir. Bu tespit, deneyim ve beklenti ayrımının güncel zaman deneyimini çözümleme kapasitesini ortadan kaldırmaz. Günümüzde geleceğin belirsizlik, kırılganlık ve yön tayin edici beklentiler üretmekte zorlanan bir ufuk olarak deneyimlenmesi, deneyim ile beklenti arasındaki ilişkinin geçersizleştiğini değil, bu ilişkinin geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki salınım içinde daha parçalı ve düzensiz biçimlerde yeniden kurulduğunu gösterir. Bu açıdan deneyim ve beklenti, ilerleme merkezli bir modernlik anlatısına indirgenmeden, gündelik pratiklerin tarihselliğe nasıl dâhil olduğunu ve zamansal deneyimin hangi gerilimler içinde şekillendiğini kavramaya elveren analitik araçlar olarak işlevselliğini sürdürür.

Koselleck'in modern zamansallığa ilişkin çözümlemesi, modern zamanın işleyişini kavramak bakımından kurucu bir analitik çerçeve sunar. Aleida Assmann'ın da vurguladığı üzere, deneyim alanı ile beklenti ufku arasında sürekli yeniden üretilen yapısal asimetri, modern tarihsel bilincin temel yapısını açıklamak açısından belirleyici olmaya devam eder (2013, s. 43). Bununla birlikte Assmann'ın travma ve bellek tartışmaları, aynı çerçevenin kavramsallaştıramadığı bir deneyim alanını görünür kılar, çünkü travmatik tarih deneyimlerinde geçmiş, şimdi ve gelecek ayrışmış zamansal düzlemler olarak işlemeyi bırakır; deneyim ile beklenti, karşılıklı konumlanan iki uç olmaktan çıkarak iç içe geçmiş ve belirli koşullarda tersine çevrilebilir bir ilişki içinde ortaya çıkar (Assmann, 2013, s. 53-55). Bu durum, Koselleck'in çözümlemesini geçersiz kılmaz; ancak onun, zamansal ayrımların askıya alındığı bu tür deneyimleri doğrudan kavramsallaştırmadığını gösterir. Dolayısıyla Koselleck'in kategorileri modern zaman rejiminin yapısını çözümlemek için güçlü araçlar sunarken, geçmişin şimdiye geri döndüğü ve ilerlemeci ayrışma şemalarını

aşan travmatik deneyimleri açıklamakta sınırlı kalır. Nitekim bu tür deneyimlerde zaman katmanları birlikte ilerlemek yerine iç içe geçer ve geri dönüşlü bir gerilim üretir; bu da tarihsel zamanın yalnızca yapısal asimetri üzerinden değil, çöküş ve kopuş anlarını da kapsayacak biçimde kuramsallaştırılmasını zorunlu kılar. Buradan hareketle şunu ileri sürmek mümkündür: Belirsizlik, kriz ve kırılganlık deneyimlerinin yoğunlaştığı güncel zamansallıkta tarihsel deneyim, travmatik kopuşların ve gündelik yaşantıların tarihsel olarak örgütlenişiyle de ele alınmalıdır. Bu nedenle deneyim ile beklenti arasındaki ilişki, çağdaş bellek tartışmaları bağlamında Koselleck'in perspektifinin sınırları sorgulanarak yeniden düşünülmelidir.

Koselleck'in uzun süreli tarihsel dönüşümlerin kuramsal bir perspektif gerektirdiği yönündeki vurgusu, tarihsel zamanı bireysel deneyimin sınırlarını aşan bir analitik problem olarak ele alma çabasına dayanır. Bu yaklaşım, tarihsel olguların hangi zamansal yapılar içinde anlam kazandığını göstermeyi amaçlayan bir tarih felsefesi yönelimine işaret eder. Kuramın merkezî konumu, tarihçinin somut çözümleme pratiğini dışarıda bırakmak yerine, bu pratiğin dayandığı zamansal varsayımları düşünmenin önünü açar. Bununla birlikte bu kuramsal konumlandırma, tarihyazımı pratiğiyle ilişkisi bakımından eleştirel tartışmalara da zemin hazırlar.

John Zammito'nun "epistemolojik açmaz" (*aporia*) olarak tanımladığı sorun, kuramın somut tarihsel çözümleme pratiğiyle yeterince ilişkilendirilememesinden çok daha köklü bir gerilime işaret eder. Zammito'nun gösterdiği üzere, Koselleck tarihsel gerçeklik (*Geschichte*) ile onun bilinçli dilsel ve kuramsal işlenişi olan tarihyazımı (*Historie*) arasında hiçbir zaman bütünüyle kapatılamayacak yapısal bir aralığın (*hiatus*) varlığını bizzat kabul eder; bu aralık, tarih disiplininin hem meydan okumasını hem de meşruiyet zeminini oluşturan kurucu bir gerilim olarak anlam kazanır (Zammito, 2004, s. 132). Zammito ayrıca Koselleck'in tarihsel zaman kuramının tarihsel anlatıların kurulması pratiğini de doğrudan ilgilendirdiğini kabul eder (Zammito, 2004, s. 134).

Dolayısıyla Zammito'nun eleştirisi, kuramın pratiği dışlamasından çok, *Geschichte* ile *Historie* arasındaki yapısal gerilimin kuramın kendi içinde nasıl konumlandırıldığını sorunsallaştırır. Bu makalede Zammito'nun söz konusu yapısal aralığa ilişkin tespiti kabul edilmekle birlikte, bu aralığın bir epistemolojik açmaz olarak nitelendirilmesi noktasında onun yorumundan uzaklaşılmaktadır. Zira söz konusu aralık, tarihsel bilgiyi felç eden bir çıkmaz değil, tarihsel düşünmenin kendi koşullarını sorgulamasını mümkün kılan verimli bir gerilimdir. Bu çerçevede Koselleck'in müdahalesi, kuramsal modellerin tarihsel pratiğe uygulanması sorusunu aşan bir düzeyde ele alınmalıdır, çünkü Koselleck, *Geschichte* ile *Historie* arasındaki kapatılamaz mesafeyi tarihsel bilginin epistemolojik zemini olarak içselleştirmiş ve tarih kuramında uzun süre ihmal edilmiş olan tarihsel zamanın kavramsallaştırılması problemiyle birlikte merkeze taşımıştır. Kuram ile pratik arasındaki örtüşmezlik bu çerçevede aşılması gereken bir eksiklik olarak değil, tarihsel çözümlemenin yerel ve bağlamsal koşullar altında işlediğini gösteren kurucu bir durum olarak anlam kazanır. Bu temelden hareketle Koselleck'in tarihsel zaman çözümlemesi, tarihyazımını kapsayıcı ve normatif bir üst kuramsal çerçeveye indirgemeksizin tarihsel düşünmenin

dayandığı zamansal varsayımları eleştirel biçimde sorgulamaya açan bir tarih felsefesi girişimi olarak değerlendirildiğinde, yaklaşımın hem imkânları hem de sınırları daha açık biçimde görünür hâle gelir.

Bu bağlamda White'ın Koselleck okuması ayrı bir önem taşır: White'a göre Koselleck, "tarih"i değişmez bir paradigma olarak değil, ancak modern dönemde belirginleşen tarihsel olarak oluşmuş bir düşünme biçimi olarak kavrar (White, 2002, s. i-ii). Tarih bu çerçevede dışsal bir nesne olmaktan çıkarak insanın dünyayla kurduğu ilişkinin tarihsel bir kipi hâline gelir. Bu yaklaşımın tarih felsefesi açısından taşıdığı belirleyici anlam, Koselleck'in tarihsel zamanı doğal zamandan ayırmasında somutlaşır. Tarihsel zaman heterojen, çok katmanlı ve farklı hızlarda işleyen, insan eylemiyle etkileşime giren bir yapıya sahiptir ve tarihsel bilgi ancak bu yapı içinde anlam kazanır (White, 2002, s. iii). Dolayısıyla White'ın okumasında Koselleck'in tarih kuramı ile tarih felsefesi birbirinden ayrıştırılamaz ve tarihsel zamanı çözümlemek, bu zamanın tarihsel bilginin koşulunu oluşturduğunu göstermektir (White, 2002, s. ii-iii). Tarihsel zaman bu bağlamda değişimin ölçüsü olmaktan öte, tarihsel anlam üretimini doğrudan koşullandırır (White, 2002, s. v). Tarihsel bilgi de bu nedenle nihai ve kapalı bir sistem olarak değil, zamansal olarak koşullanmış ve sürekli yeniden kurulan bir bilgi biçimi olarak anlaşılmalıdır (White, 2002, s. v–vii).

Bu çerçeve, makalenin başında dikkat çekilen teorik bağlamla doğrudan kesişir. White'ın her tarihin kendi içinde bir tarih felsefesini, her tarih felsefesinin de kendi içinde bir tarihin unsurlarını barındırdığına ilişkin tespiti (White, 1975, s. 428), Koselleck'in çalışmasında en güçlü biçimde örneklenir. Koselleck'in kavramsal çerçevesi bu makalede söz konusu içkin gerilim içinde okunmuş, kurucu katkısı teslim edilirken travma ve bellek bağlamında sınırlarının nerede başladığı gösterilmeye çalışılmıştır. Zira tarihsel bilginin zamansal olarak koşullandığını ve sürekli yeniden kurulduğunu kabul eden bir yaklaşım, kendi sınırlarının da tarihsel olarak belirleneceğini öngörür. Bu nedenle Koselleck'in çerçevesini genişletme girişimi, onun dışından değil, kendi düşüncesinin iç mantığından hareketle yapılmıştır.

4. SONUÇ

Bu makalenin çıkış noktasını oluşturan "tarihsel zaman nedir?" sorusu, tarihsel araştırmanın ele aldığı olguların ötesine geçerek tarihsel düşünmenin hangi zamansal ilişkiler içinde kurulduğunu sorgulayan kurucu bir problem olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda yürütülen çözümlemeler, tarihsel zamanın kronolojik ardışıklığa indirgenemeyeceğini, ancak geri döndürülemezlik, tekrar edilebilirlik ve eşzamanlı olmayanların eşzamanlılığı gibi ayrımlar aracılığıyla düşünüldüğünde kavramsal açıklık kazandığını ortaya koymuştur. Bu çerçevede tarihsel zaman, farklı hızların ve süreklilik biçimlerinin birlikte işlediği çoğul bir düzenleniş olarak kavranmakta ve bu kavrayış, geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bağların tarihsel deneyim içinde nasıl kurulduğu sorusunu tarihyazımının yönelimi açısından yalnızca tarihsel bir gereklilik olarak değil, aynı zamanda epistemolojik bir zorunluluk olarak gündeme getirmektedir. Bu sonuçtan hareketle çalışmanın temel katkısı, Koselleck'in tarihsel zaman kuramını salt modern tarih

deneyimini betimleyen bir modelin ötesinde, tarihsel bilginin hangi zamansal koşullar altında mümkün hâle geldiğini sorgulayan ve dilsel temsil ile tarihsel gerçeklik arasındaki kapatılamaz mesafeyi tarihyazımının eleştirel imkânının kurucu koşulu olarak konumlandıran bir tarih felsefesi çerçevesi olarak yeniden değerlendirmektir.

Literatürde Koselleck'in kuramı sıklıkla Avrupa merkezli modern tarih deneyimiyle ilişkilendirilmiş olsa da bu çalışma, söz konusu çerçevenin belirli bir dönemin betimlemesine indirgenemeyeceğini, tarihsel bilginin zamansallıkla kurduğu ilişkiyi sorgulayan daha geniş bir tarih felsefesi problemiyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte deneyim alanı ile beklenti ufku arasındaki gerilimin her tarihsel bağlamda aynı biçimde işlemediği de kabul edilmelidir. Yukarıda travma ve bellek tartışmaları bağlamında gösterildiği üzere, Koselleck'in zamansal ayrımlarının açıklayıcı kapasitesi belirli deneyim biçimlerinde sınırlarıyla karşılaşmakta; güncel zaman deneyiminde ise geleceğe ilişkin tasavvurların belirsizlik ve kırılganlık eşliğinde şekillenmesi bu kategorilerin farklı tarihsel koşullar altında yeniden düşünülmesini gerektirmektedir. Ancak bu sınır, yaklaşımın geçersizliğinden çok tarihsel zamanın bağlamsal ve değişken bir nitelik taşıdığına işaret etmektedir; zira Koselleck'in perspektifi, kendi kategorilerinin tarihsel koşullara göre yeniden sorgulanmasına açık bir çerçeve sunarak söz konusu sınırı kuramsal bir verimlilik alanına dönüştürür.

Tarihsel zamanın bu bağlamsal ve değişken niteliği, onun kavramlar tarihiyle kurduğu ilişkinin de indirgemeci biçimde düşünülemeyeceğini açığa çıkarır. Kavramlar tarihi, tarihsel anlam üretiminin semantik boyutunu izlemeye olanak tanımakla birlikte tarihsel zamanı doğrudan kavramsallaştırmaktan ziyade, onun dilsel ve kavramsal düzeyde nasıl işlediğini sorgulamayı amaçlar. Bu durum Koselleck'in tarihsel zamanı kavramsal çözümlemeye indirgenemeyen özgül bir analitik problem olarak konumlandırışının tutarlı bir sonucudur. Tam da bu nedenle tarihçinin ilgisi temsil edilmiş olanın yanı sıra "söylenebilir olan"ın tarihsel sınırlarına da yönelmeli; bastırılmış, dışlanmış ya da henüz kavramsal biçim kazanmamış deneyimler, tarihsel çözümlemenin parçası hâline getirilmelidir.

Sonuç olarak bu çalışma, Koselleck'in düşüncesinde tarih, kavram, dil ve yöntem arasındaki ilişkinin karşılıklı etkileşimler ve gerilimler üzerinden kurulan, güncel tartışmalar doğrultusunda yeniden değerlendirmeye açık bir düşünme zemini oluşturduğunu göstermektedir. Tarihsel gerçeklik ile tarihyazımı arasındaki kapatılamaz mesafe, tarihsel bilginin sınırlarını belirlemekle kalmaz; aynı zamanda tarihyazımının eleştirel imkânının kurucu unsurunu oluşturur. Bu perspektiften Koselleck'in tarihsel zaman kuramı, deneyim alanı ile beklenti ufku arasındaki gerilimi tarihsel düşünmenin kurucu dinamiği olarak koruyarak, tarihsel zamanı kavramlar tarihine indirgemeden, onunla ilişkisi içinde ele almayı mümkün kılan bir tarih felsefesi perspektifi olarak değerlendirilmelidir.

5. ÖNERİLER

Bu çalışma, Koselleck'in tarihsel zaman kuramını tarih felsefesi düzeyinde kavramsal bir çözümlemeyle ele almış olup ampirik ya da karşılaştırmalı incelemeleri kapsam dışında bırakmıştır. Bu sınırlılıktan hareketle aşağıdaki araştırma alanları belirginleşmektedir.

Çalışmada Assmann üzerinden işaret edilen travmatik zaman deneyiminin Koselleck'in zamansal ayrımlarıyla sistematik biçimde karşılaştırılması, öncelikli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır. Soykırım, zorunlu göç ve kolektif şiddet gibi deneyimlerin, deneyim ile beklentinin ayrışmış zamansal düzlemler olarak işlemeyi bıraktığı ve iç içe geçtiği koşulları ortaya koyması, tarihsel zaman kuramının zamansal yapının bozulduğu uç deneyimler karşısındaki açıklayıcı kapasitesini bellek çalışmalarıyla diyalog içinde sınamaya olanak tanıyacaktır.

Bundan farklı olarak, kavramlar tarihinin tarihsel deneyimin dışlanmış, bastırılmış ya da dile gelme imkânı bulamamış boyutlarını semantik düzeyde çözümlemeye nasıl katkı sağlayabileceği sorusu da ayrı bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Bu çalışmada Koselleck'in kavramlar tarihiyle tarihçinin ilgisini yalnızca dile getirilmiş olana değil, "söylenebilir olan"ın tarihsel sınırlarına da yönelttiği vurgulanmıştır. Ancak bu vurgunun somut tarihsel çözümlemelere nasıl taşınabileceği, hangi toplumsal grupların deneyimlerinin hangi kavramsal koşullar altında söylenebilir hâle geldiği ya da sessizleştirildiği sorusu ayrıntılı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Özellikle asimetrik karşıt kavramların belirli tarihsel bağlamlarda dışlama ve dahil etme mekanizmalarını nasıl görünür kıldığının incelenmesi, kavramlar tarihinin eleştirel kapasitesini tarihyazımsal pratik düzeyinde sınamaya elverişli bir güzergâh sunabilir.

Son olarak, tarihsel zamanın çok katmanlı yapısının tarihyazımının anlatısal biçimlenişini nasıl koşulladığı sorusu, bu çalışmanın açtığı ancak doğrudan ele almadığı bir problem alanı olarak gündeme gelmektedir. Koselleck'in zaman katmanları kavramının, tarihsel anlatıda olay örgüsü kurma, dönemlendirme ve kronolojik düzenleme pratiklerine hangi somut yöntemsel sonuçlar doğurabileceğinin incelenmesi, bu çalışmada geliştirilen felsefi çözümlemeyi tarihyazımsal pratiğin eleştirel değerlendirmesine doğrudan taşıyacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Åkerstrøm Andersen, N. (2003). *Discursive analytical strategies: Understanding Foucault, Koselleck, Laclau*. Bristol: Policy Press.

Assmann, A. (2013). Transformations of the modern time regime. In C. Lorenz & B. Bevernage (Eds.), *Breaking up time: Negotiating the borders between present, past and future* (pp. 39-56). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Ankersmit, F. R. (2021). Koselleck on 'histories' versus 'history'; or, historical ontology versus historical epistemology. *History and Theory, 60*(4), 36-58. https://doi.org/10.1111/hith.12235

Augustinus. (2010). *İtiraflar* (Çev. Ç. Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Fernández Sebastián, J., Fuentes, J. F., & Koselleck, R. (2006). Conceptual history, memory, and identity: An interview with Reinhart Koselleck. *Contributions to the History of Concepts, 2*(1), 99-127. https://doi.org/10.1163/174656506783406153

Hartog, F. (2015). *Regimes of historicity: Presentism and experiences of time* (S. Brown, Trans.). New York: Columbia University Press.

Hunt, L. (2016). Revolutionary time and regeneration. *Diciottesimo Secolo, 1*, 62-76. https://doi.org/10.13128/ds-18687

Ifversen, J. (2011). About key concepts and how to study them. *Contributions to the History of Concepts, 6*(1), 65-88. https://doi.org/10.3167/choc.2011.060104

Koselleck, R. (1989). Linguistic change and the history of events. *The Journal of Modern History, 61*(4), 649-666.

Koselleck, R. (2002). *The practice of conceptual history: Timing history, spacing concepts* (T. S. Presner, Trans.). Stanford: Stanford University Press.

Koselleck, R. (2004). *Futures past: On the semantics of historical time* (K. Tribe, Trans.). New York: Columbia University Press.

Koselleck, R. (2009). *Kavramlar tarihi: Politik ve sosyal dilin semantiği ve pragmatiği üzerine araştırmalar* (A. Dirim, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Koselleck, R. (2018). *Sediments of time: On possible histories* (S. Franzel & S.-L. Hoffmann, Trans. & Eds.). Stanford: Stanford University Press.

Lorenz, C. (2017). The times they are a-changin': On time, space and periodization in history. In M. Carretero, S. Berger, & M. Grever (Eds.), *The Palgrave handbook of research in historical culture and education* (pp. 109-131). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-52908-4_6

Jordheim, H. (2012). Against periodization: Koselleck's theory of multiple temporalities. *History and Theory, 51*(2), 151-171. https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2012.00619.x

Holden, T. (2019). Hartog, Koselleck, and Ricoeur: Historical anthropology and the crisis of the present. *History and Theory, 58*(3), 385-405.

Palti, E. J. (2018). Koselleck–Foucault: The birth and death of philosophy of history. In C. Roldán, D. Brauer, & J. Rohbeck (Eds.), *Philosophy of globalization* (pp. 409-422). Berlin, Germany: Walter de Gruyter.

Pickering, M. (2004). Experience as horizon: Koselleck, expectation and historical time. *Cultural Studies, 18*(2-3), 271-289. https://doi.org/10.1080/0950238042000201518

Reddy, W. M. (2016). The Eurasian origins of empty time and space: Modernity as temporality reconsidered. *History and Theory, 55*(3), 325-356. https://doi.org/10.1111/hith.10815

Runia, E. (2014). *Moved by the past: Discontinuity and historical mutation*. New York: Columbia University Press.

Olsen, N. (2014). *History in the plural*. New York: Berghahn Books.

Simon, Z. B. (2019). The transformation of historical time: Processual and evental temporalities. In M. Tamm & L. Olivier (Eds.), *Rethinking historical time: New approaches to presentism* (pp. 71-84). London: Bloomsbury Academic.

Tribe, K. (2004). Translator's introduction. In R. Koselleck, *Futures past: On the semantics of historical time* (pp. vii-xx). New York: Columbia University Press.

White, H. (1975). *Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

White, H. (2002). Foreword. In R. Koselleck, *The practice of conceptual history* (pp. i-ix). Stanford, CA: Stanford University Press.

Zammito, J. (2004). Koselleck's philosophy of historical time(s) and the practice of history. *History and Theory*, *43*(1), 124-135.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1263-1290

İslam Toplumunda Gayrimüslimlere Tanınan Dinî ve Medeni Haklar Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü

Mehmet Emin Eser[1,2]

ÖZET

İslam toplumlarında gayrimüslimlerin dinî ve medeni özgürlükleri, tarihsel süreç boyunca belirli hukuki ve idari sınırlar içinde tanımlanmıştır. İncelenen dönemler göstermektedir ki, gayrimüslimler ibadetlerini sürdürme, dinî kurumlarını muhafaza etme ve sosyal hayatın çeşitli alanlarına katılma imkânına sahip olmuşlardır. Bu durum, farklı idari yapı ve coğrafyalarda değişkenlik göstermekle birlikte, süreklilik arz eden bir birlikte yaşama pratiğinin varlığına işaret etmektedir. Birçok farklı İslami döneme ait örnekler üzerinden yapılan değerlendirmeler üzerinden yapılan değerlendirmeler, hoşgörü politikalarının keyfî değil, büyük ölçüde hukuki düzenlemelere dayandığını göstermektedir. Vergi uygulamaları ve idari sınırlamalar, ayrımcı bir dışlama mekanizmasından ziyade hukuki ve toplumsal dengeyi korumaya yönelik araçlar olarak işlev görmüştür. Bulgular, İslam toplumlarında gayrimüslimlere tanınan özgürlüklerin mutlak olmamakla birlikte, çağdaş toplumlarla kıyaslandığında görece geniş ve istikrarlı bir alan sunduğunu göstermektedir. Bu çerçevede çalışma, İslam dünyasında dinî çoğulculuğun tarihsel bir gerçeklik olduğunu ve farklı inanç gruplarının birlikte yaşama tecrübesinin belirli bir sistematik içinde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Dinler Tarihi, İslam toplumları, Gayrimüslim, Dinî özgürlükler, Hoşgörü.*

The Culture of Coexistence Within The Framework of Religious And Civil Rights Granted to Non-Muslims in Islamic Society

ABSTRACT

Religious and civil liberties of non-Muslims in Islamic societies were defined within certain legal and administrative boundaries throughout history. The examined periods indicate that non-Muslims were able to maintain their religious practices, preserve their institutions, and participate in various aspects of social life. Although these practices varied across different administrative structures and regions, they reflect the existence of a sustained culture of coexistence. Evaluations based on examples from multiple Islamic periods demonstrate that tolerance policies were not arbitrary but largely grounded in legal regulations. Taxation practices and administrative restrictions functioned more as tools to preserve political and social balance rather than as mechanisms of discriminatory exclusion. The findings suggest that, while these liberties were not absolute, they

[1] İletişim Yazarı: mehmetemineser57@gmail.com
[2] Dr. Milli Eğitim Müdürlüğü, Elazığ/Türkiye, ORCID: 0000-0001-6882-272X
(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1878904
Makale Türü: Araştırma Makalesi

provided a relatively broad and stable sphere compared to contemporary societies. In this context, the study highlights that religious pluralism in the Islamic world was a historical reality and that the experience of different religious communities living together was shaped within a systematic framework.

Keywords: *History of Religions, Islamic Societies, Non-Muslims, Religious Liberties, Tolerance.*

1. GİRİŞ

Dinî ve kültürel çeşitliliğin toplumsal yapı üzerindeki etkileri, tarih boyunca siyasal ve hukuki düzenlemelerin temel meselelerinden biri olmuştur. Farklı inanç gruplarının bir arada yaşama tecrübesi, özellikle geniş coğrafyalara hükmeden çok dinli ve çok kültürlü toplumlarda daha belirgin bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda İslam toplumları, kuruluşlarından itibaren bünyelerinde Müslümanlar ile birlikte gayrimüslim toplulukları da barındırmış; bu durum, dinî ve medeni özgürlükler çerçevesinde çeşitli idari ve hukuki düzenlemelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

İslam düşüncesinde insanın yaratılıştan sahip olduğu onur, adalet ve inanç özgürlüğü ilkeleri, gayrimüslimlerle ilişkilerin temel belirleyicileri arasında yer almıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "Dinde zorlama yoktur" (Bakara, 2/256) ilkesi ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine Sözleşmesi gibi uygulamaları, farklı din mensuplarının hak ve sorumluluklarını düzenleyen erken dönem örnekler olarak dikkat çekmektedir. Bu ilkeler doğrultusunda şekillenen İslam hukukunda, zimmî statüsünü kabul ederek cizye yükümlülüğünü yerine getiren gayrimüslimlere can ve mal güvenliği, din ve vicdan hürriyeti, ibadetlerini serbestçe yerine getirme ve sosyal hayata katılma gibi temel haklar tanınmıştır. Böylece cizye, yalnızca mali bir yükümlülük olmayıp zimmîlerin hak ve sorumluluklarını düzenleyen hukukî statünün de temel unsurlarından biri olmuştur.

Bu çalışma, İslam toplumlarında gayrimüslimlere yönelik hoşgörü politikalarını, dinî ve medeni özgürlükler bağlamında ele almayı amaçlamanın yanı sıra İslam yönetiminde zimmîlerin sahip olduğu dinî ve sivil özgürlükler, İslam öncesi dönemde sahip oldukları özgürlüklerle karşılaştırılarak ele alınmaktadır. Erken İslam döneminden başlayarak farklı idari ve coğrafi örnekler üzerinden, uygulamaların teorik temelleri ile pratik yansımaları birlikte değerlendirilecektir. Ayrıca söz konusu politikalar, modern özgürlük anlayışlarıyla karşılaştırılarak tarihsel bağlam içinde nesnel bir analiz yapılacaktır. Böylece İslam toplumlarında farklı inanç gruplarının birlikte yaşama tecrübesine dair daha bütüncül bir perspektif sunulması hedeflenmektedir.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, İslam toplumlarında gayrimüslimlere tanınan dinî ve medeni hak ve özgürlükleri, tarihsel süreç ve hukukî düzenlemeler çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi esas alınmış ve doküman incelemesine dayalı bir çalışma yürütülmüştür. Konuya ilişkin Kur'ân-ı Kerîm, hadisler,

klasik ve modern İslam hukuku kaynakları, tarihî belgeler ve akademik araştırmalardan yararlanılmıştır.

Çalışmanın inceleme alanı, dinî hak ve özgürlükler ile medeni hak ve özgürlükler olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmıştır. İlk bölümde gayrimüslimlerin dinî hayatlarına ilişkin hak ve özgürlükler incelenmiştir. Bu kapsamda inanç ve vicdan özgürlüğü, ibadet özgürlüğü, dinî kurumların ve ibadet mekânlarının korunması, dinî hayatın sürdürülmesi ve farklı inanç gruplarının kendi dinî uygulamalarını gerçekleştirebilmeleri gibi konular değerlendirilmiştir. Bu hakların İslam'ın temel kaynaklarındaki dayanakları ortaya konulduktan sonra, farklı dönemlerdeki tarihî uygulamalar üzerinden teorik hükümler ile pratik uygulamalar arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise medeni hak ve özgürlükler ele alınmıştır. Bu kapsamda gayrimüslimlerin can ve mal güvenliği, aile ve şahıs hukuku, mülkiyet hakkı, ekonomik faaliyetlere katılım, sosyal hayata iştirak, adalet ve hukuk önünde korunma gibi alanlardaki durumları incelenmiştir. Bu başlık altında özellikle zimmî statüsünün gayrimüslimlerin hukukî ve sosyal konumlarına etkisi değerlendirilmiştir.

Her iki ana başlık altında yapılan incelemede, öncelikle İslam'ın temel kaynaklarında yer alan normatif ilkeler ortaya konulmuş, ardından bu ilkelerin tarihsel süreç içerisindeki uygulamaları ele alınmıştır. Böylece yalnızca hukukî hükümlerin teorik boyutunun değil, söz konusu hükümlerin farklı dönem ve coğrafyalardaki toplumsal yansımalarının da değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Araştırmada ayrıca karşılaştırmalı yöntemden yararlanılmıştır. Gayrimüslimlerin İslam yönetimi altındaki dinî ve medeni hakları, gerektiğinde İslam öncesi dönemdeki uygulamalarla karşılaştırılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmanın son değerlendirmelerinde, söz konusu hak ve özgürlükler modern dönemdeki din, vicdan, medeni hak ve özgürlük anlayışlarıyla tarihsel bağlamları dikkate alınarak karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalarda farklı dönemlerin hukukî, siyasal ve toplumsal şartlarının göz önünde bulundurulmasına ve tarihsel bağlamdan kopuk değerlendirmelerden kaçınılmasına özen gösterilmiştir.

Bu yöntem doğrultusunda çalışmanın temel amacı, İslam toplumlarında gayrimüslimlerin sahip oldukları hak ve özgürlükleri yalnızca teorik hükümler üzerinden değil, dinî hak ve özgürlükler ile medeni hak ve özgürlükler şeklindeki iki temel kategori üzerinden sistematik biçimde ortaya koymaktır. Böylece İslam toplumlarında farklı din mensuplarının hukukî statülerinin ve birlikte yaşama tecrübesinin dinî, hukuki ve toplumsal boyutları bir bütünlük içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

3. BULGULAR

Araştırma kapsamında incelenen dinî ve hukukî kaynaklar ile konuya ilişkin tarihî ve akademik çalışmalar doğrultusunda, İslam toplumlarında gayrimüslimlere tanınan hak ve özgürlüklerin dinî ve medeni olmak üzere iki temel alanda şekillendiği görülmüştür. Bu kapsamda elde edilen bulgular, çalışmanın temel amacı ve inceleme alanları doğrultusunda dinî hak ve özgürlükler ile medeni hak ve özgürlükler başlıkları altında ele alınmıştır.

Araştırmada incelenen kaynaklar doğrultusunda, İslam toplumlarında gayrimüslimlerin kendi dinî inançlarını muhafaza etmelerine ve dinî hayatlarını sürdürmelerine yönelik çeşitli düzenlemelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda inanç ve vicdan özgürlüğü, ibadetlerin yerine getirilmesi, dinî kurumların varlığının sürdürülmesi ve dinî uygulamaların korunması gibi hususların farklı dönemlerde hukukî düzenlemeler içerisinde yer aldığı görülmüştür.

İncelenen kaynaklara göre gayrimüslimlerin yalnızca dinî hayatlarıyla sınırlı olmayan, aynı zamanda günlük ve toplumsal yaşamlarını ilgilendiren çeşitli medeni haklara da sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu kapsamda can ve mal güvenliği, mülkiyet hakkı, aile ve şahıs hukukuna ilişkin düzenlemeler, ekonomik faaliyetlere katılım, sosyal ilişkiler ve hukukî koruma gibi alanlar öne çıkmaktadır.

4. DİNÎ HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

4.1. Kavramsal Çerçeve: Zimmet Akdi ve Hukuki Statü

İslam hukukunda Müslüman yönetimler altında yaşayan gayrimüslim tebaayı ifade eden "ehl-i zimme", İslam medeniyetinin kurucu unsurlarından biri olarak kabul edilmiştir (Zeydân, 1982: 22; Bozkurt, 1987: 117; Yaşar, 2018: 267). İlk Müslümanlar, gayrimüslimlerin haklarına, bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.v.) verdiği sözlere sadakatle bağlı kalarak, tıpkı kendi haklarına gösterdikleri özen kadar önem vermişlerdir (Bozkurt, 1987: 118). Bu anlayış, yalnızca hukukî düzenlemelerle sınırlı kalmamış, zamanla toplumsal hayata ve komşuluk ilişkilerine de yansımıştır. Nitekim dört mezhep imamının benimsediği temel ilkeye göre, "Onların sahip oldukları haklar, bizim sahip olduğumuz haklar gibidir; yükümlülükleri de bizim yükümlülüklerimiz gibidir" (Molla Hüsrev, H. 1292: 1/168; Zeydân, 1994: 433; Kasım, 2021: 341; Eser, 2025a: 453).

Etimolojik olarak "zimmet"; sözlükte koruma, himaye ve dokunulmazlık; "zimmî" ise korunan ve dokunulmayan kişi anlamına gelmektedir (İbn Manzûr, 1119: 1517; Mutçalı, 1995: 296). Bu tanıma göre zimmî, Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan, yurdunu ve dinini terk etmek zorunda kalmadan, cizye yükümlülüğünü yerine getirerek devletin himaye ve güvencesi (zimmet) altına giren gayrimüslim tebaayı ifade etmektedir (Ebû Yusuf, ty.: 135; İbn Kayyim, 1418/1997: 1/86-122; Kalkaşendî, ty.: 13/356-359; Harputlu, 1389/1969: 67; Mevdûdî, 1980: 9; Mâverdî, 2006: 221, 223; Bozkurt, 1987: 117 vd.; Aydın, 1994: 1/419-420; Yaman, 1997: 25; Özel, 1998: 56-57; Günay, 2017: 541). İslam fetihlerinden sonra uygulamaya konulan bu hukuk sistemi, gayrimüslimlerin Müslüman idaresi altında barış içinde yaşamalarına imkân sağlayan hukukî zemini oluşturmuştur (Güneş, 2008: 260 vd.; Sağlam, 2011: 31).

İslam fetihleri, yalnızca yeni toprakların hâkimiyet altına alınmasıyla sınırlı kalmamış, zimmîlerin hukukî statüsünün belirlenmesi açısından da yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. İslam komutanları tarafından yapılan zimmet akitleri, can ve mal güvenliğinin yanı sıra din ve vicdan özgürlüğü ile ibadet hürriyetini de güvence altına almıştır (Ebû Yusuf, ty: 138; Taberî, H. 1387, 4/186; Mâlik b. Enes, 1415/1994: 3/436;

Nebhan, 1978, s. 281; Bozkurt, 1987: 120 vd.; Zeydân, 1994: 437; Özel, 1996: 13/420-421; Amir, 1999, 112; Sağlam, 2011, s. 36; Demir, 2014: 745-747; Yaman, 2013: 436; Günay, 2017: 541-543). Bu uygulama, İslam öncesinde Pers ve Bizans gibi imparatorlukların teolojik baskıları ile sosyo-politik uygulamaları altında yaşamlarını sürdürmeye çalışan topluluklar açısından önemli bir zihniyet değişikliğini ifade etmektedir (Mahmud, 1972: 14-18; Ali Seyyid, 1983: 105; Kaşif, 1994: 2-7; Ahmed, 1996: 83; Şimşek, 2010: 41; Gök, 2019: 451; DİA, 2022: 25/425; Eser, 2025b: 184). Gayrimüslimlere tanınan bu haklar, yalnızca bir hoşgörü göstergesi olarak değerlendirilmemelidir; aksine, belirli kısıtlamaların ortadan kaldırıldığı ve dinî özerkliğin hukukî bir statüye kavuşturulduğu bir birlikte yaşama modelini ifade etmektedir.

Zimmet akdinin hukukî dayanaklarından biri olarak kabul edilen Tevbe Suresi 29. ayeti, savaş durumunun sona erdirilmesi ve kalıcı bir toplumsal düzenin tesis edilmesi bağlamında değerlendirilmektedir. İslam hukuk doktrininde de bu akdin amacının yalnızca maddi bir gelir elde etmek olmadığı; aynı zamanda düşmanlık hâlini sona erdirerek gayrimüslimlerin Müslümanlarla barış içerisinde birlikte yaşamalarını sağlamak olduğu ifade edilmektedir (Molla Hüsrev, H. 1292: 1/168; Bozkurt, 1987: 120 vd.; Özel, 1996: 13/420; Güneş, 2008: 260 vd.). Zimmîlerden alınan cizye, klasik İslam hukuk literatüründe yalnızca bir mali yükümlülük olarak değil, aynı zamanda devletin sağladığı himaye ve güvenliğin karşılığı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Ali bin Ebu Talib'e nispet edilen "Onlar cizyeyi, malları ve canları bizimkiler gibi korunsun diye verirler" şeklindeki ifade, cizyenin bu yönüne işaret etmekte ve söz konusu verginin zimmî statüsü kapsamında sağlanan hukukî güvenceyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Kâsânî, 1406/1986: 7/111; Yaman, 2013: 436).

Zimmet akdi, karşılıklı hak ve yükümlülüklere dayanan iki taraflı bir hukukî ilişki niteliğindedir. Zimmîler kendilerine yüklenen sorumlulukları yerine getirdikleri sürece devlet; onların can ve mal güvenliğini korumak, ibadetlerini serbestçe yerine getirmelerine imkân sağlamak, eğitim, düşünce, seyahat ve ikamet hürriyetlerini güvence altına almakla yükümlüdür (Mevdûdî, 1980: 9; Günay, 2017: 541-543). Gayrimüslim tebaa, bu statü sayesinde dönemin birçok siyasi yapısında görülmesi güç olan çeşitli hak ve güvencelere sahip olmuş; devlet tarafından sunulan kamu hizmetlerinden de diğer tebaa ile benzer ölçülerde yararlanabilmiştir (Fayda, 2013: 44/430; Abdu'l-Azim, 2006: 26). Sonuç olarak, zimmîlerin cizye gibi yerine getirmekle yükümlü oldukları mali sorumluluklar ile devletin kendilerine sağladığı siyasal ve sosyal güvenceler birlikte değerlendirildiğinde, İslam yönetiminin gayrimüslimlere hak ve yükümlülükler açısından dengeli bir statü sunduğu söylenebilir (Kasım, 2021: 345).

4.2. Tarihsel Zemin: Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarındaki Teolojik Baskılar

Bizans İmparatorluğu'nda görülen dinî baskıların temelinde büyük ölçüde dogmatik ve mezhebî ayrışmalar yer almaktadır. Özellikle Mısır bölgesinde yoğunlaşan bu baskılar, kökenleri milâdî II. yüzyıla kadar uzanan sistematik bir dışlama süreciyle ilişkilendirilmektedir. İmparator Septimius Severus (193–211) döneminde belirginleşen ve

İmparator Diocletianus (284–305) devrinde en yoğun seviyesine ulaşan bu süreç, literatürde "Şehitler Çağı" olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte, Hristiyanlığın İmparator Konstantin döneminde meşruiyet kazanması ve İmparator I. Theodosius (379–395) zamanında devletin resmî dini hâline gelmesi, dinî ihtilafları sona erdirmemiştir. Aksine, farklı mezhep ve yorumların "heretik" olarak nitelendirilmesi, bunların dışlanmasına yönelik uygulamaların devam etmesine neden olmuştur. Nitekim Hristiyan dünyasında Hz. İsa'nın tabiatına ilişkin kristolojik tartışmalar, Bizans'ın dinî politikalarıyla birleşerek önemli bir sosyo-politik gerilime dönüşmüştür. Konsiller süreci, özellikle İskenderiye ve Konstantinopolis kiliseleri arasındaki ayrışmayı daha belirgin hâle getirmiş; 451 yılında gerçekleştirilen Kadıköy (Khalkedon) Konsili ise bu ayrışmanın önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. İmparatorluk tarafından benimsenen iki tabiat (Diyofizit) anlayışına karşılık, Mısır halkı tek tabiat (Monofizit/Ya'kûbîlik) inancı etrafında şekillenen dinî ve kültürel bir kimlik geliştirmiştir. İmparator Herakleios'un (610–641) uzlaştırma girişimlerine rağmen uygulanan baskı politikaları toplumsal gerilimi azaltmamış; Kıptî Patriği Benjamin'in bölgeyi terk etmek zorunda kalması da bu sürecin etkilerini göstermiştir. Bütün bu gelişmeler, Mısır halkının Bizans yönetimine yönelik bağlılığının zayıflamasına ve İslam yönetiminin sunduğu dinî özerklik anlayışına yönelik olumlu bir zeminin oluşmasına katkı sağlamıştır (Kaşif, 1994: 2-7).

Bizans İmparatorluğu'nun Mısır ve çevre bölgelerde uyguladığı teolojik politikalar, bazı yerel toplulukların merkezî yönetime yönelik bağlılıklarının zayıflamasında etkili olmuştur. Bu durum, İslam fetihleri sırasında bazı grupların, özellikle Yahudi topluluklarının, Müslümanlara karşı daha olumlu bir yaklaşım sergilemelerinde rol oynayan unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. Gayrimüslim tebaa açısından Müslüman fatihler, mevcut siyasî düzenin yerine geçen yeni bir yönetim anlayışını temsil etmekteydi. Özellikle Bizans'ın din politikalarından rahatsızlık duyan bazı topluluklar, yeni yönetim altında dinî hayatlarını daha serbest biçimde sürdürebileceklerini düşünmüş ve bu nedenle Müslüman idaresine karşı daha ılımlı bir tutum geliştirmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun, özellikle Kadıköy Konsili kararlarını benimsemeyen Monofizit topluluklara yönelik din politikaları; Mısır'daki Kıptîler ve Suriye'deki Süryaniler başta olmak üzere bazı Hristiyan topluluklarla merkezî yönetim arasında önemli gerilimlere yol açmıştır. Benzer şekilde Yahudi toplulukları da dönem dönem dinî ve idarî sınırlamalarla karşılaşmıştır. Bu tarihî arka plan çerçevesinde değerlendirildiğinde, İslam hukukunda gayrimüslimlere dinlerini sürdürme imkânı tanıyan zimmî statüsü, bazı yerel topluluklar açısından önceki yönetim uygulamalarına kıyasla daha elverişli bir hukukî düzen olarak görülmüştür (Şimşek, 2010: 41; Gök, 2019: 451; DİA, 2022: 25/424-425). Ancak bu durumun bütün bölgelerde veya tüm gayrimüslim topluluklar tarafından aynı şekilde karşılandığını söylemek mümkün değildir.

Benzer bir durum, İslam fetihleri öncesinde Sâsânî İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanında bulunan bölgelerde de görülmektedir. Zerdüştlük (Mecûsîlik) devletin resmî dini olmakla birlikte, Sâsânî yönetiminin farklı dinî topluluklara yönelik politikaları dönemsel şartlara bağlı olarak farklılık göstermiştir. Bu sebeple söz konusu din politikalarını bütün dönemleri

kapsayan tek ve değişmez bir uygulama olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bununla birlikte, dinî otorite ile siyasî yönetim arasındaki güçlü ilişki, Zerdüştlüğün kamusal alanda belirleyici bir konuma ulaşmasına katkı sağlamıştır. Dinin idarî ve ekonomik alanlarda da etkili hâle gelmesi, yönetici sınıfın toplumsal kaynaklar üzerindeki kontrolünü artırmış; bu durum ise zaman içerisinde bazı kesimlerde yönetime karşı oluşan memnuniyetsizliğin artmasına zemin hazırlamıştır (Ahmed, 1996: 83; Mahmud, 1972: 14-18).

4.3. Bir Toplumsal Sözleşme Olarak İslam Fetihleri ve Yerel Halkın Karşılaması

İslam'ın ortaya çıktığı dönemde Bizans İmparatorluğu'nun Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu'nun önemli bir bölümünde; Sâsânî İmparatorluğu'nun ise Irak, İran ve çevre bölgelerde hâkim olduğu görülmektedir. Bu bölgelerdeki sosyo-politik yapı, çeşitli dinî ve idarî gerilimleri bünyesinde barındırmakta; bu durum bazı yerel toplulukların merkezî yönetimlere karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine zemin hazırlamaktaydı. Nitekim Müslümanların Mısır'ı fethi sürecinde, Bizans'ın din politikalarından etkilenen Kıptîlerin yeni yönetime karşı genel olarak olumlu bir yaklaşım sergiledikleri ifade edilmektedir. Bazı araştırmacılar, Kıptîlerin Bizans'ın Mısır'ı yeniden ele geçirme girişimleri sırasında Müslümanlara destek verdiklerini; hatta bazı rivayetlerde Bizans kuvvetlerine karşı fiilî olarak mücadele ettiklerinin aktarıldığını belirtmektedir (Şimşek, 2010: 41; Gök, 2019: 451; DİA, 2022: 25/425). Buna karşılık Atiya, Kıptîlerin fetih sürecindeki rolünü daha ihtiyatlı bir biçimde değerlendirmekte; söz konusu desteğin esas itibarıyla tarafsız kalma ve Müslümanlara rehberlik etme çerçevesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir (Atiya, 2005: 101).

Fethedilen bölgelerde yaşayan bazı yerel toplulukların Müslüman yönetimine yönelik tutumları, yalnızca askerî gelişmelerle değil, aynı zamanda yeni yönetimin oluşturduğu idarî ve hukukî düzenlemelerle de bağlantılıdır. Nitekim Mısır örneğinde görüldüğü üzere, Bizans döneminde dinî ve siyasî baskılarla karşılaşan bazı topluluklar, Müslüman idaresi altında dinî kimliklerini koruma imkânı elde etmiş ve bu durum onların yeni yönetime karşı daha ılımlı bir tutum benimsemelerinde etkili olmuştur. Benzer şekilde, farklı bölgelerde gayrimüslim topluluklara ibadetlerini sürdürme ve kendi cemaat yapıları içerisinde varlıklarını devam ettirme imkânı tanınması, fetihlerin yerel halklar üzerindeki algısını şekillendiren unsurlardan biri olmuştur (Ahmed, 1996: 84-85). Bununla birlikte, bu yaklaşımın bütün bölgelerde aynı biçimde ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir. Yerel toplulukların tutumları; bölgenin siyasî şartları, mevcut yönetimle olan ilişkileri ve fetih sürecinin özelliklerine bağlı olarak farklılık göstermiştir.

4.4. Yahudi Toplumunda Kurumsal Özerklik: Re'sülcâlût ve Millet Sistemi

Yahudi toplumunda İslam öncesi dönemde şekillenen dinî ve idarî liderlik yapısı, topluluk içi özerkliği destekleyen bir nitelik taşımaktaydı. Yerel otoritelerle ilişkili olarak işleyen bu yapı, hem dinî hayatın hem de toplumsal düzenin sürdürülmesinde önemli bir işlev üstlenmiştir. Söz konusu kurumsal yapı, tarihsel süreç içerisinde farklı coğrafyalarda da varlığını devam ettirmiştir (Kusi, 2001: 45-47). Bu liderlik kurumu, yalnızca dinî ritüellerin yürütülmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda hukukî uyuşmazlıkların çözüme

kavuşturulması ve toplumsal düzenin korunması gibi görevleri de üstlenmiştir. Nitekim Eski Ahit'te (Tesniye, 16/18; 17/8-12) yer alan hükümler, dinî otorite ile yargı yetkisinin birbiriyle yakın ilişki içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Daha sonraki literatürde ise bu kurumsal yapının ekonomik ve idarî alanlarda da etkisini sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Ömerî, 1988: 181-182; Kalkaşendî, ty: 11/379-382; Kasım Abduh, 1993: 66-69; Vekad, 1999: 273-274). Yahudi toplumunda kökleşmiş olan bu liderlik geleneği ve idarî özerklik anlayışı, İslam fetihlerinden sonra şekillenen millet sistemi ile cemaat özerkliği uygulamalarının tarihsel arka planını oluşturmuştur.

İslam hâkimiyeti altında Başhahamlık makamı, tarihsel yetki ve sorumluluklarının önemli bir kısmını muhafaza ederek varlığını devam ettirmiştir. Başhaham, yalnızca dinî bir lider olarak değil, aynı zamanda İslam devletinin sınırları içinde yaşayan Yahudi tebaanın sosyal ve hukukî işlerini yürüten en üst düzey otorite olarak kabul edilmiştir. Bu makamın başlıca görevlerinden biri de, Yahudi toplumunun devlete karşı mali yükümlülüklerinin, özellikle cizyenin, düzenli biçimde yerine getirilmesini koordine ederek cemaatin idarî işleyişine katkı sağlamaktı (İbn Furat, 1936: 9-1/161-162; İbn İyâs, 1395/1975: 2/17, 3/248). İslam devletinin tanıdığı bu özerklik çerçevesinde Başhaham, yerel temsilcilerini belirleme ve Yahudi hukukunu uygulayacak dinî yargıçları tayin etme yetkisini kullanmıştır. Özellikle karmaşık ve önemli davalarda nihai karar merciinin Başhaham olması, İslam hukuk düzeninde gayrimüslim cemaatlere kendi dinî hukukları çerçevesinde belirli bir yargısal özerklik tanındığını gösteren dikkat çekici uygulamalardan biri olarak değerlendirilmektedir (Ömerî, 1988: 181-183; Kalkaşendî, ty.: 11/378, vd.; Âşur, 1992: 49; Kasım Abduh, 1993: 66-69; Vekad, 1999: 267-274; Kusi, 2001: 49; Eser, 2024: 208-215).

4.5. Abbâsî Hilafetinde Gayrimüslim Liderliğinin Resmî Protokoldeki Yeri

Abbâsîlerin Bağdat'ı hilafet merkezi olarak inşa etmeleri, şehrin Yahudi dinî ve idarî otoritesinin de önemli merkezlerinden biri hâline gelmesinde etkili olmuştur. Bu dönemde Başhahamlık (Re'sülcâlût) makamı, yalnızca dinî temsil göreviyle sınırlı kalmamış; halifenin onayıyla resmiyet kazanan ve devlet protokolünde üst düzey idarî makamlar arasında yer alan bir statüye sahip olmuştur. Başhahamın atanmasına ilişkin belgelerin devletin resmî yazışma kurumu olan Dîvânü'l-inşâ[3] kayıtlarında muhafaza edilmesi, bu makamın devlet tarafından tanındığını ve kurumsal bir hukukî çerçeve içinde faaliyet gösterdiğini göstermektedir. Başhahamın bu dönemde de "Re'sülcâlût" unvanını kullanmaya devam etmesi, ayrıca "Nâsî" ve "Emîr" gibi unvanlarla anılması ve görevin hanedan usulüyle babadan oğula intikal etmesi (Kusi, 2001: 49-50; Ahmed, 1996: 86-87), Abbâsî yönetiminin Yahudi cemaatinin iç teşkilatlanmasına tanıdığı özerkliğin kapsamını ortaya koymaktadır. Karşılıklı güven ve resmî tanınmaya dayanan bu ilişki, İslam yönetiminin Yahudi cemaatinin kurumsal yapısını belirli ölçüde muhafaza ettiğini gösteren uygulamalardan biri olarak değerlendirilebilir (Ahmed, 1996: 87).

[3] Memlükler döneminde en önemli devlet dairelerinden biri olan Dîvânü'l-inşâ, yabancı devletlerle yapılan yazışmaları, veliaht ve diğer görevlilerin atamalarıyla ilgili kararların ve belgelerin hazırlanması ve ayrıca sultanın tuğrasını/mührünü vurmakla görevliydi. Daha detaylı bilgi için bkz. (Kopraman, 1994: 9/383; Taneri, 1994: 9/383).

İslam toplumunda farklı dinî toplulukların birlikte yaşamalarına ilişkin uygulamaların dikkat çekici örneklerinden biri, gayrimüslim liderlerin Müslüman toplum ve devlet erkânı nezdinde sahip oldukları itibardır. Abbâsî Halifesi el-Mansûr döneminde şekillenmeye başlayan bu yaklaşım, zamanla yerleşik bir uygulama hâline gelmiştir (Makrîzî, 1418: 4/382). Nitekim Re'sülcâlût Daniyel b. Hasday'ın, Halife el-Müttakî döneminde (329–333/940–944) Müslümanlar tarafından "Seyyidinâ İbn Dâvud" (Efendimiz Dâvud Oğlu) unvanıyla anılması, Yahudi liderlerin toplum nezdinde sahip oldukları itibarı ortaya koyan dikkat çekici örneklerden biridir. Halifenin huzurunda yüksek rütbeli emîrlerin dahi Yahudi lider için ayağa kalkmaları, dönemin idarî ve toplumsal ilişkilerinde kendisine gösterilen saygıyı yansıtmaktadır. Benjamin (Bünyamin) el-Tutaylî'nin aktardığı bilgiler de bu konumu desteklemektedir. Nitekim halifeye yakın bir konumda bulunması ve resmî yazışmalarda kendisi için (Kusi, 2001: 50-51) "er-Reîs" (başkan), "el-Avhad" (yegâne), "el-A'azz" (en şerefli), "el-Ahass" (seçkin) ve "Şerefü't-Tâife el-Yehûdiyye" (Yahudi topluluğunun onuru) gibi unvanların kullanılması Başhahamlık makamına atfedilen itibarı göstermektedir. Bu veriler, Abbâsî yönetiminin gayrimüslim liderleri yalnızca kendi cemaatlerinin temsilcileri olarak değil, aynı zamanda devlet düzeni içerisinde belirli görev ve sorumluluklar üstlenen saygın kişiler olarak değerlendirdiğine işaret etmektedir. (Kalkaşendî, ty.: 6/165).

4.6. Entelektüel ve Dinî Dinamizm: İlmî Akademiler (Câûnîyye) ve Karâîlik Hareketi

İslam yönetimi altında Yahudi toplumunun dinî ve ilmî kurumlarını sürdürmesi için elverişli bir ortam oluşmuş, bu süreçte "el-Câûnîyye" olarak bilinen yüksek ilmî makam kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bu makam, İslam devletinin gayrimüslim tebaanın yalnızca dinî hayatına değil, ilmî faaliyetlerine ve kurumsal yapılarına da imkân tanıdığını gösteren örneklerden biri olarak değerlendirilmektedir. Sura ve Pumbedita[4] gibi köklü akademilerin dinî liderliğini temsil eden "Câûn", İslam yönetiminin sağladığı seyahat ve haberleşme imkânlarından yararlanarak farklı coğrafyalardaki Yahudi toplulukları için merkezî bir fetva ve yargı mercii hâline gelmiştir. Özellikle Emevî ve Abbâsî dönemlerinde bu kurum, Yahudi sözlü geleneğinin temel eserlerinden olan Talmud'un yorumlanması, gözden geçirilmesi ve uygulanması süreçlerinde önemli görevler üstlenmiştir. Her yıl toplanan dinî meclislerde evlilikten ticarete kadar uzanan çeşitli hukukî meselelerin ele alınması ise, İslam yönetimi altında farklı hukuk geleneklerinin belirli ölçüde varlıklarını sürdürebildiğini göstermektedir (Ahmed, 1996: 88-89; Kusi, 2001: 52-53). Bu durum, İslam devletinin gayrimüslimleri yalnızca vergi yükümlüsü olarak değerlendirmediğini; aynı zamanda onların dinî, ilmî ve kültürel kurumlarını sürdürmelerine imkân tanıyan bir yönetim anlayışı benimsediğini göstermektedir.

[4] Pumbedita ve Sura akademileri, Babil Yahudiliğinin ve genel anlamda Yahudi dünyasının en önemli dinî eğitim merkezleri arasında yer almıştır. Pumbedita Yeşivası (Akademisi), günümüz Irak topraklarında yeri kesin olarak belirlenemeyen Pumbedita bölgesinde faaliyet gösteren önemli bir Talmud akademisidir. Yahuda bar Hezekiel (MS 220-299) tarafından kurulan bu akademi, MS 225 yılında Abba Arikha tarafından kurulan Sura Akademisi ile birlikte yaklaşık sekiz asır boyunca Yahudi dinî düşüncesi ve hukuk geleneği üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Daha detaylı bilgi için bkz. (https://en.wikipedia.org/wiki/Pumbedita_Academy Erişim tarihi 20 Temmuz 2026).

Kusi'nin aktardığı bilgiler doğrultusunda, İslam yönetimi altındaki Yahudi kurumsal yapısının iki temel unsur üzerine şekillendiği görülmektedir. Re'sülcâlût makamı, cemaatin hukukî temsilini üstlenmek ve devletle olan idarî ilişkilerini yürütmek gibi görevler üstlenirken; Câûnîyye ise daha çok dinî ilimlerin geliştirilmesi ve doktriner meselelerin ele alınmasına yönelik bir otorite alanı oluşturmuştur Bu görev paylaşımı, Yahudi cemaatinin kendi iç yapılanması içerisinde farklı uzmanlık alanlarının ortaya çıkmasına imkân sağlayan bir düzenin bulunduğunu göstermektedir. Bu çerçevede İslam yönetimi, Yahudi toplumunun idarî ve dinî kurumlarını belirli ölçüde koruyarak cemaat yapısının kendi iç dinamikleriyle devam etmesine imkân tanımıştır (Kusi, 2001: 53).

İslam yönetimi altında gayrimüslim topluluklara tanınan imkânlar, mevcut dinî yapıların korunmasının yanı sıra yeni dinî ve fikrî akımların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Bunun dikkat çekici örneklerinden biri, Abbâsî Halifesi el-Mansûr döneminde Anan ben David öncülüğünde ortaya çıkan Karâîlik (Anâniyye) hareketidir. Talmudî geleneğin otoritesini reddederek doğrudan kutsal metne (Mikrâ) yönelen bu hareketin (Kuzgun, 1985: 154-155; Kutluay, 2001: 257-258; Sinanoğlu, 2001: 24/424; Arık, 2005: 28; Ferac, 2011: 42-46), dönemin İslam düşünce çevresiyle çeşitli düzeylerde etkileşim içinde geliştiği değerlendirilmektedir. Nitekim Karâîliğin akılcı ve metin merkezli yaklaşımında, özellikle Mu'tezile düşüncesinin rasyonel yönteminin etkilerine dikkat çeken araştırmalar bulunmaktadır. Bu yönüyle Karâîlik, Yahudi düşüncesi içinde ortaya çıkan bir dinî hareket olmasının yanı sıra, İslam düşünce çevresiyle kurduğu ilişki bakımından da dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Bu gelişme, İslam hâkimiyeti altında farklı dinî toplulukların fikrî faaliyetlerini sürdürebildiklerini ve bu süreçte yeni dinî yorumların ortaya çıkabildiğini göstermektedir (Neşar & Şirbinî, 1972: 17).

Karâîlik hareketinin ana akım Rabbânî gelenek karşısında benimsediği doktriner yaklaşım, Yahudi toplumu içinde uzun süre devam eden teolojik ve idarî tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Talmudî geleneğin otoritesine yönelttiği eleştiriler, Karâîliğin kendine özgü bir dinî kimlik kazanmasında etkili olmuş (Ferac, 2011: 36); aynı zamanda Rabbânîler ile Karâîler arasında ciddi görüş ayrılıklarının ve çatışmaların yaşanmasına yol açmıştır (Neşar & Şirbinî, 1972: 21). Özellikle Rabbânî gelenek, Saadia Gaon'un (Sâdîyâ) kaleme aldığı ilmî eserler ve ortaya koyduğu fikrî savunular sayesinde Karâîliğin eleştirilerine cevap vermeye çalışmıştır. Saadia'nın Rabbânî düşünceyi sistemleştirmeye yönelik çalışmaları, bu geleneğin cemaat içerisindeki etkisinin güçlenmesinde önemli rol oynamış ve zamanla Rabbânî anlayışın daha geniş kabul görmesine katkı sağlamıştır. İslam yönetimi ise Yahudi toplumunda yaşanan bu gelişmeleri dikkate alarak, cemaat liderliğinde Rabbânî geleneğe mensup kişilerin görev almasını resmen tanımıştır. Özellikle Abbâsîlerin ikinci döneminde belirginleşen bu uygulama, İslam yönetiminin gayrimüslim cemaatlerin kendi iç yapılarında meydana gelen değişimleri dikkate alan bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir (Ahmed, 1996: 90). Bu durum, devletin belirli bir mezhebi resmî olarak benimsetmekten ziyade, Yahudi toplumunda zamanla şekillenen liderlik yapısını esas alan bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir.

4.7. Hristiyan ve Mecûsî Cemaatlerinde İdari Temsiliyet ve Devlet Onayı

Hristiyan tebaa söz konusu olduğunda İslam yönetimi, farklı mezheplere mensup toplulukları tek bir merkezî otorite aracılığıyla değil, her bir cemaatin kendi dinî hiyerarşisi çerçevesinde muhatap almıştır. Bu kapsamda Doğu Hristiyanlığında Nestûrî liderliği (Patrik/Katolikos) önemli bir temsil makamı olarak kabul edilirken, Melkit ve Ya'kûbî gibi diğer mezhepler de kendi patriklik teşkilatlarıyla varlıklarını sürdürmüştür (Âşur, 1980: 96; Kasım Abduh, 1994: 86-87; Mitz, 2010: 79). Böylece her mezhep, kendi dinî liderliği etrafında teşkilatlanarak cemaat yapısını devam ettirmiştir (Kalkaşendî, ty.: 11/387).

Bu liderlik yapısının devletle olan ilişkisi, dinî temsilin ötesinde hukukî ve idarî bir nitelik de taşımıştır. Kilise meclisleri tarafından belirlenen patriklerin devlet otoritesi tarafından tanınması ve resmî bir beratla göreve başlaması, patriklik makamının devlet nezdinde tanınan bir statüye sahip olduğunu göstermektedir (Kalkaşendî, ty.: 12/5). Bu kapsamda patrikler, kendi cemaatleri üzerinde dinî yetkilerinin yanı sıra sosyal ve disiplinle ilgili görevler de üstlenmiş; cemaat içindeki düzenin korunmasında önemli işlevler yerine getirmiştir (Kalkaşendî, ty.: 11/387; Mitz, 2010: 80).

İslam yönetiminin benimsediği yaklaşımın, Yahudi ve Hristiyan tebaanın yanı sıra Mecûsî topluluklar için de yerleşik dinî ve idarî yapıların büyük ölçüde korunmasına imkân sağladığı görülmektedir. Bu toplulukların kendi dinî liderleri aracılığıyla temsil edilmeleri ve cemaat içi meselelerini kendi hukukları çerçevesinde çözüme kavuşturabilmeleri, kendilerine tanınan idarî ve hukukî yetki alanının bir sonucudur. Bu uygulama, İslam yönetiminin farklı dinî toplulukları tek tip bir idarî yapı içinde birleştirmek yerine, onların mevcut kurumsal yapılarını dikkate alan bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir (Cessâs, 1994, 2/412; Mitz, 2010: 78; Eser, 2025a: 12).

4.8. Mısır'da Dinî Çoğulculuğun Yeniden İnşası: Bizans Vesayetinden İslam Himayesine

Müslüman Mısır, Yahudi cemaati içerisinde farklı bölgesel geleneklerin ve ilmî otoritelerin bir arada bulunduğu önemli merkezlerden biri olmuştur. Emevîler döneminde daha çok Filistin Akademisi'nin etkisi altında bulunan Mısır Yahudileri, Abbâsîlerin idarî merkezi Bağdat'a taşımalarının ardından daha geniş bir kurumsal yapı ile ilişki kurmuşlardır. Bu süreçte cemaat, Irak Akademisi'ne bağlı olan "Iraklılar" (Babilliler) ile Filistin Akademisi'ni takip eden "Şamlılar" olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Bununla birlikte, söz konusu farklılaşma bir ayrışmadan ziyade, İslam yönetiminin tanıdığı imkânlar çerçevesinde zengin bir hukukî literatürün oluşmasına katkı sağlamıştır. Abbâsî halifelerinin Bağdat'taki Re'sülcâlût'u imparatorluk sınırları içindeki Yahudilerin resmî temsilcisi olarak kabul etmeleri, Mısır gibi merkezden uzak bölgelerde yaşayan Yahudi cemaatinin de bu kurumsal yapı içerisinde temsil edildiğini göstermektedir (Ahmed, 1996: 91). Tolunîler ve İhşîdîler gibi hanedanların da Abbâsî hilafetinin dinî ve idarî hiyerarşisini büyük ölçüde devam ettirmeleri, gayrimüslim cemaatlerin temsilinde oluşan bu kurumsal yapının farklı siyasî yönetimler altında da varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Kasım Abduh, 1993: 60).

Mısır'da Fâtımî Hilafeti'nin kurulması (358/969), bölgedeki Yahudi cemaatinin idarî yapılanmasında yeni bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Bu dönemde Mısır ve Filistin Yahudilerinin, Bağdat merkezli Re'sü'l-câlût teşkilatından ayrılarak daha yerel bir liderlik yapısı oluşturmaya yöneldikleri görülmektedir. Nitekim İbrânîcede "en-Nâcid" olarak bilinen bu makamın Arapça karşılığının "Reîsü'l-yehûd" olduğu ve bu unvanın, klasik dönemdeki Re'sü'l-câlût makamına benzer idarî ve dinî işlevler taşıdığı belirtilmektedir (Kasım Abduh, 1993: 66; Tutayli, 2002: 384; Arslantaş, 2011: 116).

Bu liderlik makamı, yalnızca dinî temsil göreviyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda cemaatin hukukî ve idarî işlerinin yürütülmesinde de önemli bir işlev üstlenmiştir. Nitekim söz konusu makamın Yahudi mahkemeleri üzerinde denetim yetkisine sahip olduğu ve yerel dinî görevlilerin tayin süreçlerinde rol oynadığı belirtilmektedir (Kasım Abduh, 1993: 68; Vekad, 1999: 273-274). Bu durum, söz konusu makamın Kıptîlerdeki patriklik kurumuna benzer biçimde, cemaatin dinî ve toplumsal temsilinde önemli bir işlev üstlendiğini göstermektedir (Vekad, 1999: 267).

Mısır'ın İslam hâkimiyetine geçiş süreci, yalnızca bir siyasî yönetim değişikliği olarak değil, aynı zamanda bölgede yaşayan farklı dinî toplulukların yeni bir idarî düzenle karşılaşması bakımından da önem taşımaktadır. Amr b. el-Âs'ın fetih sonrasında uyguladığı politikalar çerçevesinde dinî hayatın sürdürülmesine yönelik imkânlar sağlanmış; uzun süre Bizans yönetimiyle sorunlar yaşayan Kıptî Patriği Bünyamin'in makamına yeniden dönmesi, bu dönemin dikkat çekici gelişmelerinden biri olmuştur. Amr b. el-Âs'a nispet edilen ve patriği güvence altına alan emânnâme, İslam hukukunda zimmet anlayışının yalnızca mali yükümlülüklerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda gayrimüslimlerin dinî varlıklarının korunmasına yönelik hükümler de içerdiğini göstermektedir (Samuel, 1381: 1/87-88; Ahmed, 1996: 93). Bu süreçte yalnızca ruhani liderlerin değil, Vadi el-Natrun'daki rahipler ve manastırlar gibi dinî kurumların da korunmasına yönelik uygulamalar görülmektedir (Makrizî, 1418: 4/434). Böylece Bizans döneminde çeşitli idarî ve mezhebî sorunlarla karşılaşan Mısır Kilisesi, İslam hâkimiyeti sonrasında kendi dinî teşkilatlanmasını sürdürme ve cemaat işlerini belirli ölçüde kendi kurumları aracılığıyla yürütme imkânı bulmuştur.

Zimmet akdinin uygulanmaya başlamasıyla birlikte Mısır Hristiyanları, dinî kurumlarını ve cemaat yapılarını sürdürme imkânı elde etmişlerdir. Amr b. el-Âs'ın Patrik Bünyamin ile kurduğu ilişki ve kilise teşkilatının devamına yönelik uygulamalar, Bizans döneminde mezhep politikaları sebebiyle çeşitli sorunlar yaşayan Kıptî topluluğunun dinî hayatını yeniden düzenlemesine katkı sağlamıştır. İslam yönetimi döneminde kiliselerin faaliyetlerini sürdürmesine izin verilmesi ve mevcut mabetlerin korunmasına yönelik uygulamalar, dinî hakların yalnızca hukukî metinlerde yer alan bir ilke olmadığını, aynı zamanda idarî uygulamalarda da karşılık bulduğunu göstermektedir (Artokça, 2013: 5). Dönemin Kıptî tarihçisi Hanna en-Nekyûsî'nin aktardıkları da bu çerçevede değerlendirilebilir. Nitekim onun rivayetlerinde, İslam ordularının mabetlere yönelik saldırılardan kaçındığı, yağma faaliyetlerini engellediği ve kiliselerin korunmasına yönelik uygulamalarda bulunduğu ifade edilmektedir (Betler, 1996: 244). Bununla birlikte, İslam

yönetiminin uygulamalarının yalnızca dinî kurumların korunmasıyla sınırlı olmadığı, farklı mezheplere mensup topluluklar arasındaki hukukî meseleleri de kapsadığı görülmektedir. Nitekim Melkitler ile Ya'kûbî Kıptîler arasındaki ilişkilerde, farklı dönemlerde gerçekleştirilen mülkiyet iadeleri, devlet otoritesinin mezhepler arasındaki anlaşmazlıklara çözüm odaklı müdahil olduğunu göstermektedir (İbn Batrik, 1909: 45-46). Bu uygulamalar, İslam idaresinin farklı Hristiyan mezhepleriyle ilişkilerinde hukukî düzeni korumaya yönelik bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir.

Öte yandan, İslam idaresinin kamu düzenine ilişkin uygulamalarında da belirli hukukî esaslar çerçevesinde hareket ettiği görülmektedir. Nitekim Kıptî patriklerinin seçim süreçlerinde devletin rolü, doğrudan bir belirleme faaliyetinden ziyade, seçilen dinî liderin tanınması ve görevinin onaylanması şeklinde gerçekleşmiştir. Devlet yetkililerinin, cemaat içinden bir talep bulunmadığı sürece seçim sürecine müdahale etmemesi, Kıptî cemaatinin kendi iç idarî düzenini belirli ölçüde sürdürebildiğini göstermektedir (Kaşif, 1994: 182-191).

4.9. Yerel Yönetimlerde Yönetimsel Özerklik: Tolunoğulları ve İhşîdîler

Tolunoğulları döneminde, Mısır Patriği Mihail'in, Ahmed b. Tolun tarafından yüksek miktarda para ödemeye zorlandığı ve bu meblağı karşılayamadığı için hapsedildiği rivayet edilmektedir. Kaynaklarda, bu olayın ortaya çıkmasında patriğin önemli bir servete sahip olduğuna dair yapılan ihbarların etkili olduğu belirtilmektedir (Mann, 1920: 1/14). Mihail'in serbest bırakılması için iki Hristiyan kâtip, Yuhanna ile İbrahim b. Musa'nın girişimde bulunduğu, yirmi bin dinar bir ödemesi karşılığında tahliye edilmesinin kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak istenen meblağın tamamı temin edilemediğinden patrik hapiste kalmış ve ancak Hümâravayh döneminde serbest bırakılmıştır. Araştırmacılar, bu uygulamanın Şam seferinin finansmanı amacıyla yeni gelir kaynakları arayan yönetimin, bir Hristiyan piskoposun patriğin gizli servete sahip olduğu yönündeki ihbarı üzerine başlattığı süreçle bağlantılı olduğunu değerlendirmektedir (Ahmed, 1996: 95-96). Gerekli meblağın temin edilebilmesi için Patrik Mihail'in Hristiyan cemaatinden ilave vergiler topladığı, ayrıca Fustat'taki bir kilise ile bazı kiliselere ait taşınmazları Yahudilere satmak zorunda kaldığı nakledilmektedir (Mann, 1920: 1/14; Kasım Abduh, 2003: 43). Bu olay, Tolunoğulları döneminde gayrimüslimlerin hukuki statüsünde kalıcı bir değişiklik meydana geldiğine işaret etmemektedir. Aksine, dönemin mali sıkıntıları ve askerî harcamalarıyla bağlantılı olarak ortaya çıkan geçici bir uygulama olarak değerlendirilmektedir (Kasım Abduh, 2003: 43). Nitekim patrik adına Hristiyan bürokratların girişimde bulunabilmeleri ve süreçte arabuluculuk yapmaları, gayrimüslimlerin devlet teşkilatı içerisindeki konumlarını ve idarî makamlarla ilişki kurabilme imkânlarını koruduklarını göstermektedir.

Ahmed b. Tolun döneminde, gayrimüslimlerin hukukî statüsünde İslam hukukunun temel esaslarından ayrılan kayda değer bir değişiklik görülmemektedir. El-Kuseyr Manastırı rahiplerinin cizyeden muaf tutulması ise Ahmed b. Tolun tarafından tanınmış yeni bir hak olmayıp, İslam hukukunda rahipler hakkında kabul edilen hükümlerin uygulanmasından

ibarettir. Bu durum, Tolunoğulları idaresinin zimmîlere ilişkin yerleşik hukukî esasları uygulamayı sürdürdüğünü göstermektedir (Belevî, ty.: 118) Ayrıca, Meryem Ana Kilisesi çevresinde meydana gelen yangının ardından, zarar gören Hristiyan cemaatine devlet tarafından yetmiş bin dinarlık yardım yapıldığı nakledilmektedir (İbn Tağrîberdî, 1932: 3/13-14). Bu uygulama, İslam yönetiminin kamu otoritesi çerçevesinde gayrimüslim tebaanın karşılaştığı bazı mağduriyetlerin giderilmesine yönelik adımlar da attığını göstermektedir.

İhşîdîler döneminde gayrimüslim tebaanın idarî ve sosyal hayattaki konumunu yansıtan örneklerden biri, Muhammed b. Tuğç el-İhşîd'in Bizans İmparatoru'na gönderdiği mektuptur. Kalkaşendî'nin naklettiği bu mektupta İhşîd, ülkesinde farklı din ve toplulukların bir arada yaşadığını, yönetiminin adaletin sağlanması ve halkın refahının gözetilmesi esasına dayandığını ifade etmektedir. Mektupta yer alan bu ifadeler, İhşîdî idaresinin farklı dinî topluluklarla ilişkilerinde toplumsal düzeni ve idarî istikrarı gözettiğini göstermektedir. Aynı zamanda mektup, gayrimüslimlerin hukukî statüsüne ilişkin yerleşik uygulamaların bu dönemde de devam ettiğine işaret eden örneklerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, İhşîdî idaresinin gayrimüslimlerle ilişkilerinde İslam hukukunun belirlediği temel esasları büyük ölçüde sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Kalkaşendî, ty.: 7/9-10).

4.10. Fâtımîler Dönemi: Saray Diplomasisi, Güvenlik Kaygıları ve Kurumsal Restorasyon

Fâtımîler döneminde gayrimüslim tebaanın devletle kurduğu ilişkinin niteliği, yalnızca dinî anlayışla değil, saray çevresindeki güç dengeleri ve dönemin uluslararası gelişmeleriyle de yakından bağlantılıdır. Halife Muizz (341–365/952–975) döneminde Kıptî mezhepleri arasında belirgin bir ayrım gözetilmemiş, farklı Hristiyan topluluklarına karşı dengeli bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu siyasetin en dikkat çekici örneklerinden biri, Halife Azîz (365–386/975–996) döneminde görülmektedir. Azîz'in Melkit bir Hristiyan kadınla evlenmesi, saray çevresinde gayrimüslim unsurların etkisini artırmış; bu durum, dinî hoşgörü ortamının üst düzey devlet görevlerine kadar yansımasına katkı sağlamıştır. Buna karşılık, Hâkim Biemrillâh döneminde (386–411/996–1021) zimmîlere yönelik uygulamalarda daha ihtiyatlı ve sınırlayıcı bir politika öne çıkmıştır. Haç taşınmasının ve çan çalınmasının yasaklanması gibi sembolik düzenlemeler, çoğu zaman dinî saiklerle açıklansa da, bu tedbirlerin arka planında Bizans ile devam eden mücadelelerin yarattığı güvenlik kaygıları ile iç siyasette otoriteyi güçlendirme çabasının etkili olduğu anlaşılmaktadır (Ahmed, 1996: 97). Bu dönemde Melkitlerin, Ortodoks (Ya‘kûbî) cemaate kıyasla daha güçlü bir konuma ulaştığı, buna karşılık Ya‘kûbîlerin devlet nezdindeki etkilerinin görece azaldığı belirtilmektedir (Antakî, 1990: 203). Bu durum, Hristiyan tebaanın Bizans ile iş birliği yapabileceğine dair kuşkuların ve saray çevresinde artan Melkit nüfuzunun oluşturduğu rahatsızlığın, zimmîlere yönelik bazı kısıtlayıcı uygulamaların şekillenmesinde etkili olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan, Hristiyan kaynaklarında yer alan zorla din değiştirme iddiaları, Kıptîlerin devlet teşkilatındaki görevlerini büyük ölçüde sürdürmeleri ve idarî yapıda varlıklarını korumalarıyla tam

anlamıyla örtüşmemektedir. Benzer şekilde, patriklerin tutuklanması veya çeşitli baskılarla karşılaşması da çoğu zaman doğrudan dinî bir baskının sonucu olmaktan ziyade, cemaat içindeki anlaşmazlıklar ve devlet otoritesine bağlılık meselesi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bütün bu gelişmeler birlikte ele alındığında, Fâtımî yönetiminde dinî hoşgörünün değişmez bir devlet politikası olmaktan çok, dönemin siyasî şartları, güvenlik kaygıları ve devletin maslahatını gözeten pragmatik bir anlayış doğrultusunda şekillendiği anlaşılmaktadır (Macid, 1982: 101).

Hâkim Biemrillâh'ın saltanatının son dönemlerinde, önceki yıllarda yürürlüğe konulan bazı kısıtlamaların gevşetildiği ve gayrimüslimlerin hukukî statüsünü belirleyen zimmet hükümlerine yeniden ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Bu değişimin en belirgin sonuçlarından biri, Yahudilerin Fustat'taki büyük sinagoglarında dinî ibadet ve törenlerini yeniden serbestçe gerçekleştirebilmeleri olmuştur. Bunun yanı sıra, cemaat içi hukukî meselelerin çözümünde kendi mahkemelerini işletmeyi sürdürmüşlerdir (Mann, 1920: 1/32-38). Bunun yanı sıra, bu dönemde çok sayıda Yahudi'nin İslamiyet'i benimsediği, daha önce İslam'ı kabul etmiş olanlara ise diledikleri takdirde eski dinlerine dönme imkânının tanındığı kaynaklarda belirtilmektedir (Mann, 1920: 1/35-36; Macid, 1982: 103). Rivayetlere göre, yalnızca bir gün içinde yaklaşık yedi bin Yahudi, İslam'dan ayrılarak eski dinlerine geri dönmüştür. Hâkim'in ilk yıllarda Yahudi tebaaya tanıdığı geniş hukukî serbestiyet ile sinagogların dokunulmazlığına ilişkin uygulamalar, 411/1020 yılında yayımlanan kapsamlı bir Eman Fermanı ile yalnızca Yahudileri değil, bütün gayrimüslim tebaayı kapsayacak şekilde resmiyet kazanmıştır. Söz konusu fermanda yer alan hükümler, sadece güvenliğin sağlanmasına yönelik bir taahhüt niteliği taşımamakta; aynı zamanda gayrimüslimlerin can, mal ve mülkiyet haklarını güvence altına alan hukukî ve toplumsal bir düzenlemeyi ifade etmektedir. (Yahya b. Said, 1909: 232-233; Macid, 1982: 103-104). Daha dikkat çekici olan husus ise, klasik İslam hukukunda irtidada ilişkin hükümlerin bu dönemin siyasî ve toplumsal şartları çerçevesinde farklı bir uygulamaya tabi tutulması ve daha önce İslam'ı kabul etmiş kişilere eski dinlerine dönme izninin bizzat halife tarafından verilmiş olmasıdır. Kaynaklarda, yalnızca bir gün içinde yaklaşık yedi bin Yahudi'nin eski dinine dönmesi, dönemin din politikalarında daha kapsayıcı ve uzlaştırıcı bir yaklaşımın benimsendiğine işaret etmekte ve gayrimüslimlere yönelik koruma siyasetinin yeniden güç kazandığını göstermektedir (Mann, 1920: 1/35-36; Macid, 1982: 103). Bu eman metni, Fâtımî yönetiminin gayrimüslimlerin haklarını zimmet hukuku çerçevesinde güvence altına alma anlayışını yansıtmakta; onları devletin koruması altında bulunan hukukî bir statüye sahip topluluklar olarak kabul ettiğini göstermektedir.

4.11. Uluslararası Siyaset ve Mütekabiliyet İlkesi: Fâtımî Emanının Jeopolitik Boyutu

Hâkim Biemrillâh tarafından yayımlanan eman fermanı, yalnızca halifenin şahsî tercihleriyle açıklanabilecek bir düzenleme olarak değerlendirilmemektedir. Aksine, Fâtımî Devleti'nin uluslararası siyasetteki konumunu koruma ve tebaasının güvenliğini sağlama kaygıları doğrultusunda şekillenen siyasî ve hukukî bir düzenleme niteliği taşımaktadır. Bu politika değişikliği, dönemin bölgesel güç dengelerini gözeten stratejik

bir yaklaşımın yansıması olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar bazı tarihçiler bu uygulamayı, özellikle irtidat konusundaki klasik İslam hukuku hükümlerinin esnetilmesi bakımından eleştirmiş olsalar da, söz konusu değişimin arka planında dönemin siyasî şartlarının belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Habeşistan ve Nübye gibi komşu Hristiyan krallıklarının, Mısır'daki dindaşlarına yönelik uygulamalara tepki göstermeleri ve bunun diplomatik gerilimlere yol açma ihtimali ile Müslümanların bu bölgelerde misillemeye uğrama riskinin artması, Hâkim Biemrillâh'ın daha uzlaşmacı bir politika benimsemesinde etkili olmuştur (Macid, 1982: 104-105). Bu çerçevede, gayrimüslimlere yeniden tanınan haklar, yalnızca iç hukuk düzenlemelerinin bir sonucu değil; aynı zamanda mütekabiliyet ilkesi, diplomatik ilişkiler ve devletin güvenlik kaygıları doğrultusunda şekillenen siyasî tercihlerin de bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu örnek, İslam dünyasında azınlıklara yönelik uygulamaların yalnızca dinî veya hukukî ilkelerle değil, dönemin uluslararası siyaseti ve bölgesel güç dengeleriyle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

4.12. Devlet Geleneği Olarak Hoşgörü: Zâhir ve Müstansır Dönemlerinde Kamu Desteği

Halife Zâhir ve el-Müstansır dönemleri, Fâtımî Devleti'nin gayrimüslim tebaaya yönelik politikasının daha istikrarlı bir nitelik kazandığı bir sürece işaret etmektedir. Bu dönemde uygulanan düzenlemeler, önceki yıllarda benimsenen yaklaşımın devamı niteliğinde olmuş ve gayrimüslimlerin hukukî statüsünün korunmasına yönelik uygulamalar büyük ölçüde sürdürülmüştür. Nitekim 418/1027 yılında yayımlanan emirle inanç özgürlüğünü sınırlayan bazı uygulamaların kaldırılması, Fâtımî yönetiminin dinî hayat üzerindeki kısıtlamaları hafifletme yönündeki politikasını yansıtan önemli gelişmelerden biri olarak değerlendirilmektedir (Ahmed, 1996: 100). Halife Zâhir döneminde benimsenen bu yaklaşım, halefi el-Müstansır zamanında da büyük ölçüde devam etmiştir. Bu dönemde Kıptî patriklerinin sarayda resmî törenlerle kabul edilmesi, gayrimüslim dinî liderlerinin devlet nezdinde belirli bir resmî statüye sahip olduklarını ve protokol çerçevesinde muhatap alındıklarını göstermektedir (Macid, 1960: 69). Bu tür törenler ve gösterilen özel ilgi, Hristiyan cemaatlerinin Fâtımî halifeleri nezdindeki konumunu ve sahip oldukları itibarı ortaya koymaktadır. Fâtımî yönetiminin gayrimüslimlere yönelik koruyucu yaklaşımı yalnızca başkent ve saray çevresiyle sınırlı kalmamış, taşradaki dinî kurumlara da yansımıştır. Nitekim Halife el-Âmir'in bir av sırasında Gize yakınlarındaki Tihya (Tehiya) Manastırı'nı ziyaret ederek burada bağışta bulunması, manastırların ve gayrimüslim dinî kurumların devlet nezdindeki önemini gösteren örneklerden biridir (Ahmed, 1996: 101). Sina bölgesinde yer alan Azize Katerina Manastırı gibi köklü dinî kurumlar da halifeler ve vezirler tarafından yayımlanan mülkiyet ve güvenlik belgeleri aracılığıyla koruma altına alınmıştır. Benzer şekilde, Halife el-Fâiz döneminde Yahudi ve Hristiyan topluluklara yönelik daha ılımlı bir politika izlenmiş; rahiplere karşı saygılı davranılması gerektiğini vurgulayan çeşitli talimatlar yayımlanmıştır. Fâtımîlerin gayrimüslimlere yönelik yaklaşımı yalnızca can ve mal güvenliğinin sağlanmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda dinî ve ilmî kurumların desteklenmesini de kapsamıştır. Bu

çerçevede Yahudi Akademisi ve Kahire'deki sinagoglar gibi merkezlere devlet kaynaklarından yapılan tahsisatlar, söz konusu kurumların faaliyetlerini sürdürmelerine katkı sağlamıştır (Mann, 1920: 38-39; Kusi, 2001: 14-15). Bu tablo, Fâtımî yönetiminin gayrimüslim tebaaya yaklaşımının yalnızca koruma yükümlülüğüyle sınırlı olmadığını; onların dinî ve kültürel kurumlarını devlet düzeni içerisinde desteklenen unsurlar olarak kabul ettiğini ortaya koymaktadır.

4.13. Mağrip ve Endülüs: İktisadi Entegrasyondan "Kurtarıcı Güç" Tasavvuruna Özgürlük İklimi

İslam dünyasının batı yakasını oluşturan Mağrip (Kuzey Afrika) coğrafyasında, özellikle Emevî ve erken Abbâsî dönemlerinde, merkezi yönetim tarafından atanan valilerin görev yaptığı süreçte (Valiler Dönemi'nde) gayrimüslim tebaaya tanınan dinî ve hukukî haklar, İslam dünyasının diğer bölgelerindeki uygulamalarla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Kayrevan gibi siyasî ve ekonomik açıdan önemli merkezlerde Hristiyanların ticaret hayatında aktif biçimde yer almaları ve pazar faaliyetlerine katılmaları, kendilerine tanınan iktisadî serbestiyetin uygulamada da karşılık bulduğunu göstermektedir. Özellikle Kayrevan'da Yahudi cemaatine ait müstakil bir pazarın (sûk) bulunması, gayrimüslimlerin ekonomik hayata katılım sağlarken aynı zamanda kendi topluluk kimliklerini ve ticarî örgütlenmelerini sürdürebildiklerine işaret etmektedir (Ahmed, 1996: 102). Bu tablo; Mağrip'teki zimmî toplulukların sadece dinî ritüellerinde değil, üretim, ticaret Bu durum, Mağrip'teki zimmî toplulukların yalnızca dinî hayatlarını devam ettirmekle kalmayıp üretim, ticaret ve sosyal ilişkiler alanlarında da etkin bir konuma sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Endülüs'te İslam hâkimiyetinin başlaması, uzun süre dinî baskılar ve zorunlu din değiştirme politikalarıyla karşı karşıya kalan Yahudi toplulukları açısından önemli bir değişim sürecini ifade etmektedir. Müslümanların fethinden önce kimliklerini korumakta zorlanan veya sürgün tehdidiyle karşılaşan Yahudiler, Kuzey Afrika'daki Müslüman yönetimlerinde uygulanan zimmet hukukuna dair tecrübelerden haberdar olmuş ve yeni yönetimi mevcut şartlar içerisinde daha elverişli bir seçenek olarak değerlendirmişlerdir. Fetih sürecinde bazı Yahudi gruplarının Müslümanlarla iş birliği yapması, yeni siyasî düzenin kuruluşunda karşılıklı güvene dayalı ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır (Munis, 2002: 543-544). Bu dönemin başlamasıyla birlikte Yahudiler, sinagoglarını faaliyet hâlinde tutma, dinî ibadetlerini yerine getirme ve Avrupa ile Akdeniz dünyası arasındaki ticarî ilişkilerde etkin rol oynama imkânı elde etmişlerdir. Endülüs'te ortaya çıkan bu ortam, zimmî statüsünün yalnızca güvenlik sağlayan bir hukukî çerçeve olmadığını; aynı zamanda farklı dinî toplulukların kendi kimliklerini koruyarak siyasî, ekonomik ve kültürel hayata katılım gösterebildikleri bir düzen oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Munis, 2002: 544).

4.14. Endülüs Kilisesi'nin Özerkliği: Roma'dan Bağımsızlaşma ve Uzlaşı Kültürü

Endülüs'ün fethinin ardından gayrimüslim tebaanın hukukî statüsü, yalnızca İslam hukukunun genel esaslarıyla değil, fetih sırasında yapılan antlaşmalarla da güvence altına

alınmıştır. Bu çerçevede, 94/713 yılında Abdülazîz b. Mûsâ ile Arap kaynaklarında kûmis (قومس) unvanıyla anılan Tudmîr (Theodomir) arasında imzalanan antlaşma, Endülüs'te gayrimüslimlerin hukukî ve dinî statüsünü ortaya koyan en eski belgelerden biri olarak kabul edilmektedir. Antlaşma hükümlerine göre Tudmîr ve idaresi altındaki halkın can ve mal güvenliği teminat altına alınmış; dinî inançlarına müdahale edilmeyeceği, kiliselerinin korunacağı, aile bütünlüklerinin bozulmayacağı ve antlaşma şartlarına riayet ettikleri sürece idarî konumlarını muhafaza edebilecekleri hüküm altına alınmıştır. Buna karşılık, Müslüman idareye bağlı kalmaları, düşman güçlerle iş birliği yapmamaları ve belirlenen cizye ile aynî vergileri ödemeleri öngörülmüştür. Bu yönüyle Tudmîr Antlaşması, Endülüs'te gayrimüslimlerin dinî hak ve hukukî statülerinin yalnızca teorik düzeyde kalan ilkelerle değil, taraflar arasında akdedilen resmî bir antlaşmayla da güvence altına alındığını göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır (Sımonet, 1903: 797-798). Nitekim antlaşmayla güvence altına alınan bu hukukî statü, Endülüs'teki Hristiyan cemaatlerinin dinî teşkilatlarını ve kilise hiyerarşilerini uzun süre büyük ölçüde koruyabilmelerine imkân sağlamıştır.

Endülüs'te İslam yönetiminin kurulması, Hristiyan toplulukların dinî kurumlarını ve ibadet hayatlarını önceki döneme göre daha geniş bir serbestiyet içinde devam ettirebildikleri yeni bir idarî düzenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Munis, 2002: 508-510,513). Müslüman yöneticilerin Kurtuba'yı Endülüs Hristiyanlığının başlıca dinî merkezlerinden biri hâline getirmeleri, yerel kilise teşkilatının daha bağımsız bir yapı kazanmasına katkı sağlamıştır. Devletin piskopos atamalarını onaylaması ve konsillerin toplanmasına izin vermesi, dinî inançlara doğrudan müdahale olarak değil, dönemin idarî anlayışı çerçevesinde dinî kurumların faaliyetlerini kamu otoritesinin gözetimi altında yürütmeye yönelik bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Benzer uygulamalara İslam dünyasının diğer bölgelerinde de rastlanmaktadır. Bu çerçevede İslam idaresi, kilise teşkilatının kurumsal yapısını korumuş; Hristiyan cemaatlerinin hem şehir merkezlerinde hem de taşrada kendi dinî liderleri etrafında örgütlenmelerine ve dinî faaliyetlerini sürdürmelerine imkân tanımıştır. Ayrıca Endülüs yönetiminin, Katolik Hispanik (Mozarap) Hristiyanlar ile Doğu Hristiyanlığına mensup topluluklar arasında belirgin bir mezhepsel ayrım gözetmediği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, kiliselerin yalnızca ibadet mekânları olarak değil, aynı zamanda eğitim, dayanışma ve cemaat hayatının sürdürüldüğü kurumsal yapılar olarak faaliyet göstermelerine de katkı sağlamıştır (Ahmed, 1996: 103).

Endülüs'teki dinî teşkilatlanmada dikkat çeken gelişmelerden biri, Hristiyan başpiskoposluk merkezinin fiilen Toledo'dan devletin başkenti Kurtuba'ya taşınmış olmasıdır (Sımonet, 1903: 123–124). Bununla birlikte, bu değişimin İslam yönetiminin zorlayıcı bir müdahalesinden ziyade, merkezî idare ile Hristiyan dinî otoriteleri arasındaki iletişimi kolaylaştırma ve idarî işleyişi daha düzenli hâle getirme amacıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Toledo'daki piskoposluk kurumu varlığını sürdürmüş ve kurumsal yapısı korunmuştur. Dinî liderliğin zamanla Kurtuba'da yoğunlaşması da baskıdan çok, idarî ihtiyaçlar ve karşılıklı uyum arayışının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeler, Endülüs Emevî yönetiminin Hristiyan dinî teşkilatını

ortadan kaldırmak yerine mevcut yapısını koruyarak devlet düzeniyle uyumlu biçimde faaliyet göstermesine imkân tanıdığını göstermektedir (Munis, 2002: 520-521). Bu çerçevede Endülüs, gayrimüslim dinî kurumların geleneksel yapılarını muhafaza ederken kamu düzeniyle uyumlu biçimde faaliyet gösterebildikleri tarihî tecrübeler arasında önemli bir yere sahiptir.

5. MEDENİ HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

5.1. Hukuki Özerklik ve Cemaat Yargısı Hakkı

İslam yönetim anlayışında din ve vicdan özgürlüğü temel ilkelerden biri olarak kabul edilirken, bu ilkenin hukukî ve toplumsal hayattaki yansımaları olan "medeni haklar" da güvenlik sözleşmeleriyle (zimmet akdi) güvence altına alınmıştır. Zimmet sözleşmesi, yalnızca gayrimüslimlerin can güvenliğini değil, aynı zamanda taşınır ve taşınmaz mallarının korunmasını da kapsamaktadır. Bu çerçevede gayrimüslim tebaanın şahsî mülkiyet hakları ile kilise, havra ve benzeri dinî kurumlara ait vakıf malları hukukî koruma altında tutulmuş; bu malların kullanımı ve idaresi konusunda kendilerine belirli güvenceler sağlanmıştır (Günay, 2017: 541-543; Demir, 2014: 742-743). Bu hukukî özerkliğin en belirgin yansımalarından biri, ehl-i zimmenin kendi iç işlerini düzenleyebilmesi ve hukukî uyuşmazlıklarını kendi dinî hukukları çerçevesinde çözüme kavuşturabilmesidir (Özel, 1998: 234-235). Fâtımî Mısır'ına dair en önemli kaynaklardan biri olan Kahire Geniza belgeleri,[5] Yahudi cemaatinin sahip olduğu geniş yargısal yetkiyi açık biçimde ortaya koymaktadır (Ahmed, 1996: 103). Fustat'ta yaşayan Efraim b. Şemeryâ'nın bir devlet mahkemesi önünde, "Biz Yahudiyiz ve kendimize ait mahkemelerimiz vardır." şeklindeki beyanı, Yahudi cemaat mahkemelerinin İslam hukuk düzeni içinde meşru kabul edildiğini ve cemaatlerin belirli ölçüde yargısal özerkliğe sahip olduklarını göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir (Kusi, 2001: 18).

Bu yargısal özerklik, yalnızca teorik bir yetki alanı olarak kalmamış; cemaatlerin kendi iç düzenlerini sağlama noktasında kurumsal bir nitelik de kazanmıştır. Nitekim Musul örneğinde görüldüğü üzere Yahudi cemaati, iç disiplinin korunması ve belirli hukukî yaptırımların uygulanması amacıyla kendilerine ait hapishanelere sahip olabilecek düzeyde idarî bir serbestliğe ulaşmıştır (Mitz, 2010: 1/95). Benzer bir uygulama Endülüs coğrafyasında da görülmektedir. Endülüs Yahudileri, kendi dinî ve hukukî gelenekleri çerçevesinde cemaat işlerini yürütme imkânına sahip olmuş; cemaat mahkemeleri tarafından verilen kararların uygulanması konusunda da belirli hukukî yetkiler kullanmışlardır (Munis, 2002: 546). Bu durum, İslam hukuk düzeninin gayrimüslimlere yalnızca can ve mal güvenliği sağlamadığını; aynı zamanda kendi dinî ve hukukî geleneklerini sürdürmelerine imkân tanıyan bir çerçeve oluşturduğunu göstermektedir.

[5] Geniza, herhangi bir düzen veya sisteme bağlı olmayan, rastgele bir şekilde bir araya getirilmiş belge yığınlarının bulunduğu depolardır. Yahudi geleneğinde "saklı tarih" olarak adlandırılan bu belgeler, genellikle sinagoglarda toplanır ve daha sonra uygun bir şekilde imha edilirdi. Fustat'ta 882/1477 yılında inşa edilen Ben Ezra Sinagogu'nun genizası, yaklaşık bin yıl boyunca Yahudilerin en önemli arşivlerinden biri olarak kalmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. (Karatay, 2008: 1; Olgun, 2013: 8).

5.2. Hukuki Seçim Hakkı ve İslam Mahkemelerine Erişim

Hristiyan topluluklar da benzer biçimde kendi kilise mahkemelerine ve cemaat içi hukukî düzenlemelerine sahip olmuşlardır. Bu mahkemelerde görev yapan dinî liderler; özellikle miras, aile hukuku ve cemaat üyeleri arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde önemli bir yargısal rol üstlenmişlerdir (Munis, 2002: 1/93). Zimmîlere tanınan bu hukukî serbestiyetin dikkat çekici örneklerinden biri de "Acem Kadısı" (Kadı el-Acem) adı verilen ve Hristiyanlar arasındaki bazı hukukî ihtilafları çözmekle görevli özel bir hâkimlik makamıdır. İslam hukuk geleneğinde zimmîlerin kendi toplulukları içinde yargı yetkisi kullanmaları, bazı hukukçular tarafından bağımsız ve mutlak bir yargı yetkisi olarak değil, cemaat düzeninin korunmasına yönelik bir temsil ve denetim mekanizması şeklinde değerlendirilmiştir. Bu sistemin temel özelliklerinden biri ise tarafların tercihine dayanmasıdır. Nitekim bir zimmî, kendi cemaat mahkemesine başvurmaya zorlanamaz; hangi hukukî mercie müracaat edeceği konusunda belirli bir seçme imkânına sahip bulunurdu (Özel, 1996: 13/423; Özel, 1998: 234-235; Vekad, 1999: 265-266).

Bununla birlikte, gayrimüslim tebaa açısından İslam mahkemeleri de başvurulabilecek hukukî merciler arasında yer almaktaydı. Bir zimmî, kendi cemaat mahkemesine müracaat etmek yerine Müslüman bir hâkimin huzurunda dava açmayı tercih ettiğinde, yargılama süreci İslam hukukunun genel esasları çerçevesinde yürütülmekteydi (Özel, 1996: 13/423; Özel, 1998: 234; Ahmed, 1999: 38; Arslantaş, 2011: 172). Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan, "Sana geldiklerinde, aralarında hüküm ver veya onlardan yüz çevir... Eğer hüküm verirsen aralarında adaletle hükmet. Şüphesiz Allah adaletli olanları sever" (Mâide, 5/42) ayeti, İslam hukuk düşüncesinde gayrimüslimlerle ilgili yargısal uygulamalarda adalet ve tarafsızlık ilkelerine verilen önemi ortaya koyan temel referanslardan biri olmuştur. Bu ikili hukukî yapı, gayrimüslimlere kendi dinî ve hukukî gelenekleri çerçevesinde yaşamlarını sürdürme imkânı sağlarken, aynı zamanda ihtiyaç duyduklarında devletin genel yargı mekanizmasına başvurma imkânı da tanımıştır.

5.3. Usulî Haklar ve Yargı Mekânlarında Esneklik

İslam yönetim anlayışında gayrimüslim tebaanın devlet mahkemelerine erişimi, bürokratik engellerden arındırılmış ve toplumsal hassasiyetlere göre şekillendirilmiş bir yapı arz etmektedir. Mısır örneğinde görüldüğü üzere kadılar, gayrimüslimlerin davalarını görmek için esnek ve kapsayıcı düzenlemeler geliştirmişlerdir. Örneğin kadı Hayr b. Naim el-Hadramî, mesaisini Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında titizlikle paylaştırmıştır. İkindi namazına kadar cami içinde Müslümanların davalarına bakan Hadramî, namaz sonrası cami kapısına çıkarak Hristiyan tebaanın sorunlarını dinlemiştir. Bu uygulama hem mabedin kutsiyetini korumayı hem de Hristiyanların kendilerini rahat hissedecekleri bir kamusal alanda adalet hizmeti almalarını amaçlamıştır. Yargılama usullerinde de cemaat yapısına saygı duyulmuş; Hristiyanların Hristiyanlara, Yahudilerin ise Yahudilere şahitlik etmesi kuralı işletilmiştir. Ancak kadılar, adaletin tecellisi için bu şahitlerin güvenilirliğini (tadîl) en az Müslüman şahitlerinki kadar titizlikle araştırmışlardır (Kindi, 2003: 254).

Muhammed bin Mesrûk el-Kindî (ö. 184/800) örneğinde olduğu gibi, bazı dönemlerde gayrimüslimlerin cami içerisinde Müslümanlarla eşit şartlarda yargılandığı; bazı durumlarda ise kadıların kendi evlerinde gayrimüslim tebaaya özel yargı günleri tahsis ettikleri bilinmektedir (Kindi, 2003: 282). Yahudi toplumu ise, kendi içlerindeki güçlü yargısal özerklik nedeniyle İslam mahkemelerine bir Müslüman ile ihtilaf yaşadıklarında rahatlıkla başvurmuşlardır. Dava konusu ne olursa olsun, İslam mahkemelerinde verilen hükümlerin haklarda eşitlik ilkesine dayanmasına âzamî özen gösterilir ve bu davalarda İslam hukuku çerçevesinde karar verilirdi (Vekad, 1999: 265-266; Eser, 2024: 118). Ancak, gayrimüslimlere uygulanacak hükümlerin, Müslümanlara uygulanan hükümlerle eşit olmasına dikkat edilirdi. Müslümanlar için yasak olan domuz eti veya içki gibi hususlarda, gayrimüslim tebaanın kendi hukukuna göre meşru kabul ettiği anlayış korunmuş; bu tür durumlarda onlar Müslümanlara uygulanan yaptırımlardan muaf tutulmuşlardır. Bu durum, İslam medeniyetinin medeni hukuk alanında sunduğu "farklılıklar içinde adalet" anlayışının en somut kanıtıdır (Özel, 1996: 13/423).

5.4. Üst Yargı Denetimi ve Şikâyet Hakkı: Sultanlık Makamına Başvuru

İslam yönetim anlayışında adalet arayışı yalnızca yerel yargı mercileriyle sınırlı kalmamış; zimmî tebaanın uğradığını düşündüğü haksızlıklar karşısında daha üst hukukî makamlara ve doğrudan hükümdara başvurabilmesine imkân sağlayan denetim mekanizmaları da oluşturulmuştur. Bu tür başvuru yolları, yerel mahkemelerin kararlarından memnun olmayan veya hak kaybına uğradığını ileri süren gayrimüslimlerin hukukî taleplerini yeniden değerlendirme imkânı bulmaları açısından önemli bir güvence niteliği taşımıştır. Bunun dikkat çekici örneklerinden biri Memlükler döneminde görülmektedir. 797 (1394) yılında, Mâlikî Kadısı Şemseddin Muhammed'in verdiği kararı kabul etmeyen zimmî bir kişinin doğrudan Sultan Berkuk'a başvurduğu ve meselenin yeniden ele alındığı aktarılmaktadır. Sultan'ın inceleme sonucunda kadı kararını değiştirmesi ve zimmî taraf lehine hüküm vermesi, dönemin hukuk anlayışında hükümdarın adaletin sağlanmasında üst bir denetim makamı olarak görüldüğünü göstermektedir (İbn Furat, 1936: 9-2/402). Hükümdarlık makamının bu şekilde ulaşılabilir olması, gayrimüslim vatandaşların kendilerini sadece birer tebaa olarak değil, hakları bizzat sultanın himayesinde olan özgür bireyler olarak görmelerini sağlamıştır. Bu tür doğrudan başvuru özgürlükleri, İslam adalet anlayışının bürokratik engelleri aşabilen, dinamik ve denetlenebilir bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır.

5.5. Can Emniyeti ve Ceza Hukukunda Eşitlik: Kısas ve Diyet Hakları

İslam hukukunun tesis ettiği adalet terazisi, Müslümanlar ile zimmî tebaa arasındaki münasebetlerde özellikle kısas ve diyet hükümlerinde mutlak bir eşitlik ilkesini benimsemiştir. Bu yaklaşım, gayrimüslim tebaanın can emniyetini dokunulmaz kılan hukuki bir zırh niteliğindedir. İslam ceza hukukuna göre, bir gayrimüslim suç işlediğinde Müslüman bir faille aynı yaptırıma tabi tutulduğu gibi; canına kastedilen bir zimmînin hakları da bir Müslüman ile aynı statüde savunulmuştur (Sayrafî, 1971: 2/119, vd.; İbn Hacer, 1969: 2/9-10; Mevdûdî, 1980: 15-16; Zeydân, 1982: 70; İbnü'l-İmâd, 1986: 9/64-

65; Özel, 1996: 13/423; Güneş, 2008: 261 vd.; Ayud, 2008: 49). İslam hukukunda zimmîlerin can dokunulmazlığı temel bir ilke olarak kabul edilmekle birlikte, bu ilkenin kısas ve diyet hükümlerine nasıl yansıyacağı konusunda mezhepler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hanefî hukukçularına göre, İslam ülkesinde hukuken koruma altında bulunan bir zimmînin canı ile Müslüman'ın canı arasında kısas ve diyet bakımından din farkına dayalı bir ayrım yapılmaz. Bu anlayışta belirleyici ölçüt, kişinin dini değil, İslam devletinin himayesi altında bulunması ve kanının hukuk tarafından korunmuş olmasıdır. Buna karşılık Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin çoğunluğu, bir Müslümanın zimmî karşılığında kısasen öldürülemeyeceği görüşünü benimsemiş; diyet konusunda da zimmî ile Müslüman arasında farklı miktarlar öngörmüştür. Buna göre çoğunluğun görüşünde Ehl-i kitabın diyeti hür Müslüman erkeğin diyetinin yarısı veya üçte biri olarak değerlendirilirken, Mecûsîler ve diğer bazı din mensupları için daha farklı miktarlar kabul edilmiştir. Hanefîler ise kısasta olduğu gibi diyette de din farklılığını esas almamış, İslam ülkesinde hukuken korunan kimselerin diyetleri arasında ayrım yapılmaması gerektiğini savunmuşlardır (İbn Teymiyye, 1995: 20/385; Osmanî, 1407/1987: 272; Bardakoğlu, 1994: 9/473-479.).

Hanefî mezhebinin bu yaklaşımı, Hz. Peygamber'den nakledilen bazı rivayetlerle temellendirilmiştir. Nitekim Yahyâ b. Âdem'in rivayet ettiğine göre, bir Müslümanın zimmîyi öldürmesi üzerine Hz. Peygamber, "Ben zimmet ehlinin hakkını yerine getirmeye en layık olan kimseyim." buyurmuş ve faili kısasa tâbi tutmuştur (Yahyâ b. Âdem, 1384: 72). Hanefî fakihleri bu rivayeti, zimmînin can dokunulmazlığının Müslüman'ınkiyle aynı hukukî korumaya sahip olduğunun delillerinden biri olarak değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte söz konusu rivayetin kısas hukukundaki bağlayıcılığı ve hükme delâleti diğer mezhepler tarafından farklı biçimlerde yorumlanmış; bu sebeple kısas ve diyet konusunda İslam hukukunda tek bir görüş değil, mezheplere göre değişen farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

5.6. Mülkiyet ve İntikal Hakları: Miras Hukuku ve Mali Güvence

İslam yönetiminde ehl-i zimmenin mali hakları, mülkiyetin korunması ve intikali bakımından belirli hukukî esaslara bağlanmıştır (Bozkurt, 1987: 123). İslam öncesi dönemde miras hukukuna ilişkin uygulamaların bölgesel geleneklere göre farklılık göstermesi nedeniyle ortaya çıkan belirsizlikler, Halife Ömer b. Abdülazîz döneminde zimmîlerin miras davalarının kendi dinî hukukları esas alınarak çözümlenmesine imkân tanınması ve mirasın devlet müdahalesi olmaksızın hak sahiplerine intikalinin güvence altına alınmasıyla önemli ölçüde giderilmiştir. Böylece zimmîlerin miras paylaşımı hukukî bir çerçeveye kavuşturulmuş, mülkiyet haklarının korunması ve mirasın düzenli şekilde intikali güvence altına alınmıştır. Ancak bu sistemde, toplumsal ve dinî dokuyu korumak amacıyla dinî farklılık (ihtilâf-ı dîn) bir miras engeli olarak kabul edilmiştir (Mübârekpûrî, 1990: 6/241). Bu kuralın temel dayanağı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Müslüman kâfire mirasçı olamaz; kâfir de Müslümana mirasçı olamaz" hadisi olarak kabul edilmektedir (Buhârî, 1422: 5/147).

İslam tarihinde bu hükmün yorumlanışı ve uygulanışı konusunda farklı içtihatlar da ortaya çıkmıştır. Nitekim Belâzürî'nin naklettiğine göre, Muâviye'ye gelerek Hristiyan babasının vefatı üzerine mirastan mahrum kalacağını söyleyen Müslüman bir kimseye Muâviye, "Müslüman kâfire mirasçı olur; fakat kâfir Müslümana mirasçı olamaz." diyerek söz konusu kişinin mirastan pay almasına hükmetmiştir. Muâviye ayrıca Irak Valisi Ziyâd'a gönderdiği yazıyla Kadı Şüreyh'in bundan böyle bu doğrultuda hüküm vermesini istemiştir. Daha önce farklı din mensuplarının birbirlerine mirasçı olamayacağı yönünde karar veren Şüreyh de bu talimat üzerine, "Bu, Emîrü'l-mü'minîn'in görüşüdür." diyerek söz konusu uygulamayı esas almıştır (Belâzürî, 1996: 5/234). Bununla birlikte, sonraki dönemlerde hâkim görüş yeniden Hz. Peygamber'in hadisi doğrultusunda şekillenmiş; Halife Mu'tazıd döneminde Kadı Yûsuf b. Ya'kûb tarafından da Müslüman ile gayrimüslimin, ayrıca farklı dinlere mensup gayrimüslimlerin birbirlerine mirasçı olamayacakları yönündeki hüküm yeniden teyit edilmiştir. Bu yaklaşımın temel amacı, miras yoluyla intikal eden mal varlığının ilgili dinî topluluğun bünyesinde kalmasını ve cemaatin ekonomik bütünlüğünün korunmasını sağlamaktı. Bu kurumsal yaklaşımın önemli örneklerinden biri de Halife Muktedir'in (908-932) 311/923 tarihli fermanıdır. Buna göre mirasçısı bulunmayan bir Müslüman'ın terekesi Beytülmâl'e intikal ederken, mirasçısı bulunmayan bir zimmînin malı devlet hazinesine değil, mensubu bulunduğu dinî cemaate bırakılmıştır. Bu uygulama, İslam devletinin gayrimüslim cemaatlerin kurumsal varlığını ve malî devamlılığını hukukî güvence altına alma yönündeki yaklaşımını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Ahmed, 1996: 106).

5.7. Tarihsel Perspektif ve Metodolojik Değerlendirme

Özetle İslam; dinî özgürlüklerin yok denecek kadar az olduğu, insanların teolojik baskı ve işkencelere maruz kaldığı bir dünya atmosferinde tecelli etmiştir. Müslüman fatihlerin fethettikleri halklara sunduğu bu geniş dinî ve medeni haklar, uzun zamandır eksikliği hissedilen adalet boşluğunu doldurmuş; bu özgürlükçü ortam pek çok ehl-i zimmenin kendi isteğiyle İslam'ı seçmesine bir zemin hazırlamıştır (Erdem, 1997: 162; Şimşek, 2010: 43).

Ancak bu tablo değerlendirilirken, İslam yönetimi altındaki gayrimüslimlerin Müslümanlarla her alanda mutlak ve modern anlamda bir birey eşitliğine sahip olduğu yönündeki iddia, tarihî bağlam dikkate alınarak ihtiyatla ele alınmalıdır. Kasım Abduh'un da vurguladığı üzere: "Tarihî olayları, bizi gerçeğe mümkün olduğunca yaklaştıracak şekilde anlamak için olayı bizzat yaşamak gerekir." Bu yaklaşım, tarihsel süreçleri objektif bir biçimde değerlendirmek açısından hayatidir. Geçmişteki uygulamaları, günümüz insan hakları anlayışı ve modern kavramsal çerçevelerle doğrudan eşleştirmeye çalışmak, dönemin kendine özgü toplumsal ve kültürel şartlarını göz ardı etme riskini taşımaktadır (Kasım Abduh, 1994: 106). Bu nedenle, çalışmamızda ortaya koyduğumuz bu özgürlükler; kendi dönemi, şartları ve İslam hukukunun kendine özgü adalet ve eman doktrini içerisinde değerlendirildiğinde hak ettiği tarihî perspektife kavuşmaktadır.

4. SONUÇ

İslam toplumlarında gayrimüslimlere yönelik uygulamaların yalnızca dinî hoşgörü anlayışıyla açıklanması yeterli değildir. Bu uygulamalar, devletin idari düzeni, toplumsal ihtiyaçlar ve hukuki ilkeler doğrultusunda şekillenmiştir. Zimmîlik sistemi, vergi yükümlülükleri ve bazı idari düzenlemeler, bir yandan devlet otoritesini korurken diğer yandan farklı dinî toplulukların aynı siyasi yapı içinde yaşamalarını mümkün kılan hukuki bir çerçeve oluşturmuştur. Bu nedenle söz konusu uygulamalar, yöneticilerin dönemsel tercihlerinden ziyade belirli hukuk kurallarına dayanan ve uzun süre devam eden bir yönetim anlayışının parçası olarak değerlendirilmelidir.

Araştırma kapsamında incelenen örnekler, gayrimüslimlerin toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamın farklı alanlarında etkin biçimde yer aldıklarını göstermektedir. Bu durum, İslam yönetimlerinde farklı dinî toplulukların belirli bir hukuki düzen içinde varlıklarını sürdürebildiklerine işaret etmektedir. Uygulamalar bölgeden bölgeye ve dönemden döneme bazı farklılıklar gösterse de temel hukuki ilkelerin büyük ölçüde korunduğu görülmektedir. Bu çerçevede, İslam yönetimlerinin gayrimüslimlere yönelik politikalarında kamu düzenini, güvenliği ve toplumsal istikrarı gözeten bir anlayışın etkili olduğu değerlendirilebilir.

Bununla birlikte, gayrimüslimlere yönelik uygulamaların her dönemde aynı şekilde sürdürüldüğünü söylemek mümkün değildir. Siyasal gelişmeler, mezhepsel çatışmalar ve devletlerin dış ilişkileri gibi etkenler, bu politikaların zaman zaman farklılaşmasına neden olmuştur. Bu nedenle İslam dünyasında dinî çoğulculuğa ilişkin uygulamalar, sabit bir anlayıştan çok, içinde bulunulan tarihsel ve siyasal şartlara göre şekillenen bir yönetim yaklaşımı olduğunu göstermektedir.

Çalışmada ele alınan Emevîler, Abbâsîler ve Endülüs örnekleri, gayrimüslimlere yönelik politikaların temel ilkelerini korumakla birlikte, dönemin siyasi ve toplumsal şartlarına göre farklı biçimlerde uygulanabildiğini göstermektedir. Bu nedenle İslam tarihindeki gayrimüslim politikalarını yalnızca hukuki ve dinî metinler üzerinden değil, tarihî uygulamalar çerçevesinde de değerlendirmek daha kapsamlı bir bakış açısı sağlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, konunun uygulamadaki yansımalarını öne çıkararak ilgili literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Sonuç olarak, İslam yönetimlerinin gayrimüslimlere yönelik politikalarını yalnızca baskı veya hoşgörü kavramlarıyla açıklamak yeterli değildir. İncelenen örnekler, bu politikaların hukuki düzenlemeler, devletin ihtiyaçları ve toplumsal şartlar doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. Bu çalışma, İslam tarihinde farklı dinî toplulukların birlikte yaşama tecrübesinin daha dengeli bir bakış açısıyla değerlendirilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Konunun daha kapsamlı biçimde anlaşılabilmesi için ise farklı dönemleri ve coğrafyaları karşılaştırmalı olarak ele alan yeni araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada yapay zekâ destekli araçlardan yalnızca dilbilgisi, yazım ve anlatım düzenlemeleri amacıyla yararlanılmıştır. Çalışmanın bilimsel içeriği, analizleri, değerlendirmeleri ve sonuçları tamamen yazara aittir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Abdu'l-Azim, S. (2006). *Hükmü muameletül-ehli kitab*. İskenderiye: Darü'l-İman.

Ahmed, A. A. (1999). *Tarih ve asar Mısrı-l İslâmiyye munzu-l fethi-l arab-i hetta nihayeti-l asri-l fatım-i.* Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi.

Ahmed, N. A. (1996). *Muameletu ğayri'l-muslimin fi devleti'l-İslâmiye*. Kahire: El-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Ammeti li'l-Küttab.

Ali Seyyid, A. (1983). *el-Kudüs fi asri'l-memluki*. Kahire: Darü'l-Fikr.

Amir, F. M. (1999). *Tarihi ehli zimme fi Mısır (Min-Fethi Arabi İle Nihayeti Asri Fatımi).* Mısır: el-Matbau Heyetü'l-Mısriyye.

Antakî, Y. (1990). *Tarihi'l-Antakya el-maruf bisıleti tarihi utiha*. thk. Ömer Abdusselam Tedmuri. Trablus: Carus Burs.

Arık, D. (2005). Türk Yahudiler: Kırım Karâîleri. *Dini Araştırmalar*, 7(21), 27-49.

Arslantaş, N. (2011). *İslâm Toplumunda Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Artokça, İ. (2013). *Kıptiler*. Ankara: Yayıncı yok.

Âşur, S. A. (1980). *el-Hayâtül-ictimâî fi medinet-i İslâmiye*. Alemu'l-Fikr, 11(1), 85-126.

Âşur, S. A. (1992). *el-Müctemau'l-Mısri fi asri'l-selatni'l-memalik*. Kahire: Darü'l-Nehdeti'l-Arabiyye.

Aydın, M. A. (1994). Osmanlıda Hukuk. Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (375-438). içinde İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).

Ayud, S. H. (1429/2008). *Hukuku gayri müslimin fi biladil-İslâm.* Riyad: Vizaretu'ş-Şuun-u İslâmiyye vel-Evkaf ved-Da'vat vel-İrşad.

Bardakoğlu, A. (1994). "Diyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, 473-479). içinde İstanbul: TDV Yayınları.

Belâzürî, E. H. (1417/1996). *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Suheyl Zekar, Riyad Zerkeli. 13 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr.

Belevî, E. (ty.). *Siret-u Ahmed bin Tolon*. thk. Muhammed Kurd Ali. Kahire: Mektebetu's-Sekkafeti'd-Diniyye.

Betler, F. Ç. (1416/1996). *Fethu'l-arabi li Mısr*. Kahire: Mektebetu'l-Medboli.

Bozkurt, G. (1987). İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 3(1-4), 115-155.

Buhârî, M. İ. (1422). *Câmiʿu'l-müsnedü's-saḥîḥu'l-muḫtasar min umûri Resûlillâh sallallāhü ʿaleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih.* thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır. 9. Cilt. by.: Daru Tuku'n-Necat.

Cessâs, 1415/1994). *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdusselam Muhammed Ali Şahin. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiye.

Demir, Ö. (2014). İslâm Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukukî Kapsamı Ve Osmanlı İmparatorluğundaki Görünümü. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), 739-758.

DİA, (2022). "Kıptiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 25, 424-426). içinde Ankara: TDV Yayınları.

Ebû Yûsuf Y.(ty.). *el-Harac*. thk. Taha Abdurraif es-Said, Said Hasan Muhammed. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye lit-Turas.

Erdem, M. (1997). Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36(1), 143-178.

Eser, M. E. (2024). *Memlükler Döneminde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (648-923/1250-1517)*. İstanbul: Kitap Dünyası.
Eser, M. E. (2025a). İslam Perspektifinden Ehl-i Zimme'nin Konumu. *Turkish Studies - Religion*, 20(2), 447-462. https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.79261.
Eser, M. E. (2025b), Memlükler Döneminde Kudüs'teki Zimmîler Ve Müslümanlarla Olan İlişkiler. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 25(1), 175-191. https://doi.org/10.30627/cuilah.1633410.
Fayda, M. (2013). "Zımmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 44, 428-434). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
Ferac, M. (2011). *El-Karraun ve'r-Rabbaniyun*. Kahire: Darü'l-Alemi'l-Arabi.
Gök, M. (2019). Abbâsîler Dönemine Kadar Mısır'da Kıptiler ve Müslümanlarla İlişkileri. *Aksaray Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi (Mütefekkir),* 6(12), 441-470.
Günay, H. M. (2017). *Devletler Hukuku*. Talip Türcan (Ed). İslâm Hukuku El Kitabı içinde (529-548. ss.). Ankara: Grafiker Yayınları.
Güneş, A. (2008). İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 11, 255-268.
Harputlu, A. H. (1389/1969). *el-İslâm ve ehl-i zimme*. Kahire: el-Meclisu'l-Ala li'ş-Şuunü'l-İslâmiye.
İbn Batrik, S. (1909). *Kitabu't-tarihi'l-mecmu ale't-tahkik ve't-tasdik*. Beyrut: Matbaatu'l-Abai'l-Yesuin.
İbn Furât, N. (1936). *Târîhu ibni'l-Furât*. thk. Kostantin Zerîk. Beyrut: Silsiletu Ulumü'ş-Şarkiyye, el-Matbaatu-l Amirkaniyye.
İbn Furât, N. (1936). *Târîhu ibni'l-Furât*. thk. Kostantin Zerîk. Beyrut: Silsiletu Ulumü'ş-Şarkiyye, el-Matbaatu-l Amirkaniyye.
İbn Hacer, E. F. (1389/1969). *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr.* thk. Hasan Habeşi. 4 cilt. Mısır: Meclisi'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye.
İbn İyâs (Ayâs), E. (1395/1975). *Bedâiu'z-zühûr fi vekâii'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. 5 cilt. Kahire: Daru İhyaü'l-Kütubi'l-Arabiyye.
İbn Kayyim, E. Ş. (1418/1997). *Ahkam-ı ehl-i zimme*. thk. Yusuf b. Ahmed el-Bekri, Şakir b. Tevfik. 2 cilt. el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suudiye: Remadi li'n-Neşr.
İbn Manzûr. (1119). *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Darü'l-Mearif.
İbn Tağrîberdî, E. C. (1932). *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Ḳāhire*. 16 cilt. Mısır: Darü'l-Kütubi'l-Mısriyye.
İbn Teymiyye, E. T. (1416/1995). *Mecmûu Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed el-Kasım. 35 cilt. Medine: Yayıncı yok.
İbnü'l-İmâd, E. (1406/1986). *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmud Arnavut. 11 cilt. Beyrut: Daru İbn Kesir.
Kalkaşendî, E. Ş. (ty.). *Subhu'l-a'şâ fi sınâati'l-inşâ*. 15 cilt. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye.
Karatay, O. (2008). Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu. *Karadeniz Araştırmaları*, 18(18), 1-17.
Kâsânî, A, E. (1406/1986). *Bedâ'iʿu'ş-şanâ'iʿ fi tertîbi'ş-şerâ'i*. 7 cilt. by.: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye.
Kasım Abduh, K. (1415/1994). *Asri selatini'l-memalik*. Kahire: Darü'ş-Şuruk.
Kasım Abduh, K. (1993). *el-Yahud fi-Mısır.* Kahire: Darü'ş-Şuruk.
Kasım Abduh. K. (2003). *Ehl-i zimme fi Mısır mine-l fethi-l İslâm hetta nihayetü-l memalik*. Kahire: Dirasetu Vesaikiyye Ayn Diraset ve Buhus İnsaniyye ve İctimaiyye.
Kasım, Ö. A. Y. (2021). Mefhumu ehl-i zimme mine'l-menzuri'l-İslâm-i dirasetu mevduiyye. *Mecellet-u Dirasetu'l-Ulumi'l-İslâmiyye,* (3), 329-352.
Kaşif, Seyyide İsmail. (1994). *Mısır fi fecri'l-İslâmi mine'l-fetahi'l-arabi ila kiyami'd-devleti't-Toluniyyeti*. Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Ammeti li'l-Küttab.
Kindi, E. (2003). *el-Vulât ve'l-Kudât*. thk. Muhammed Hasan, Ahmed Ferid. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiye.
Kopraman, K. Y. (1994). "Memlüklerde Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 9, 383). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
Kusi, Atiye. (2001). *el-Yehud fi zilli'l-hedarati'l-İslâmiyye*. Kahire: Merkezi'd-Dirasatu'ş-Şarkiyye.
Kutluay, Y. (2001). *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları.

Kuzgun, Ş. (1985). *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara: Seda Yayınları.
Macid, Abdu'l-Munim. (1960). *el-İmam el-Mustansır billah el-Fatımi*. Kahire: Mektebetu'l-Mısriyye.
Macid, Abdu'l-Munim. (1982). *el-Hakim bi emrillah el-halifetu'l-muftera aleyh*. Kahire: Mektebetu'l-Mısriyye.
Mahmud, Hasan Ahmed. (1972). e*l-İslâmu fi Asya el-vusta (beyne'l-fethine'l-Arabi ve't-Turki*. Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetü'l-Ammeti'l-Küttab.
Makrîzî, Ebû'l Muhammed (Ebü'l-Abbas) Takıyüddîn Ahmet b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed. (1418). *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi- zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 4 cilt. Beyrut: Darü'l-Kütubil-İlmiyye.
Mâlik b. Enes, E. (1415/1994). *el-Müdevvene*. 4 cilt. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye.
Mann, Jacob. (1920). *The jews ın Egypt andı n Palestıne under the Fatımıd calıphs*. Londra: Oxford Unıversıty Press Humphrey Mılford.
Mâverdî, E. A. (2006). el-Ahkâmü's-sultâniyye. thk. Ahmed Cad. Kahire: Darü'l Hadis.
Mevdûdî, E. A. (1980). *Hukuku Ehli Zimme*. by.: Kitabü'l-Muhtar.
Mitz, A. (2010). *el-Hadaratü'l-İslâmiye fi karni'r-rabii'l-hicri ev asri nehdeti fi'l-İslâm*. Beyrut: Darü'l-Küttabu'l-Arabi.
Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramurz. (H. 1292). *Tercimetü'l-ğurer ve'd- dürer*. 2 cilt. by.: Daru't-Tabaatü'l-Amme.
Munis, Hüseyin. (2002). *Fecru'l-Endülüs*. Beyrut: Darü'l-Menhel.
Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
Mübârekpûrî, A. (1990). *Tuhfetü'l-Ahvezi.* Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiye.
Nebhan, M. F. (1978). İslâm hukukunda temel hak ve hürriyetler. çev. Servet Armağan. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* 7(1-2), 275-288.
Neşar & Şirbinî. (1972). *el-Fikru'l-Yahud ve tesiruhu bi'lfelsefeti'l-İslâmiye*. İskenderiye: el-Menşetu'l-Meharif bi'l-İskenderiye.
Olgun, H. (2013). Yahudilerin Kahire Genizesı'nda Ortaçağ Müslüman Akdeniz Havzasının Saklı Tarihi. *İslâmî İlimler Dergisi*, 8(2), 7-29.
Osmanî, E. S. (1407/1987). *Rahmetü'l-ümmet-i fi ihtilaf'il-eimmet-i.* Lübnan/Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye.
Ömerî, Ş. (1408/1988). *et-Ta'rîf bi'l-musṭalaḥi'ş-şerîf*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Lübnan/Beyrut: Darü'l-Kutbu İlmiyye.
Özel, A. (1996). "Gayri Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 13, 418-427). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
Özel, A. (1998). *İslam Hukukunda Ülke Kavramı (Dârulislâm Dârulharb.* İstanbul: İz Yayıncılık.
Sağlam, A. (2011). Tolunoğullarının kuruluşundan ihşîdîlerin yıkılışına kadar Mısır'da Gayr-i Müslimler (Yüksek lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa).
Samuel, E. (1381). *Tarihu'l-betarik li'l-enba Suveyrus ibni'l-Makfa eskafu'l-eşmunin,* by.: Mektebet-u Deyr Seyyidetu'l-Uzra.
Sayrafî, E. (1971). *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fi tevârîhi'z-zamân*. thk. Hasan Habeş-i. 2 cilt. Cumhuriyet-il Arabiyyet-i Muttehide: Matbaatu Darü'l-Kütub.
Simonet, F. J. (1897-1903). *Historia de los Mozárabes de Espana*. Madrid.
Sinanoğlu, M. (2001). "Karâîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 24, 424-426). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
Şimşek, A. A. (2010). Ortadoğu'da Kimlik Sorunu ve Kıptiler. (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul).
Taneri, A. (1994). "Büyük Selçuklularda Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 9, 383-385) içinde İstanbul: TDV Yayınları.
Tutayli, B. (2002). *Rıhlet-u Bünyamin el-tutayli (561-569)*. Çev. Azra Hedad. Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mecmuu's-Sekafi.
Vekad, M. M. (1999). *el-Yehûd fi asri'l-memlük-i fi dev'i vesâiku'l-cenize*. Kahire: El-heyet-u Mısriyyeti-l Ammet-i li'l-Küttab.
Yahya b. Adem. (1384). *Kitabu'l-harac.* tsh. Ahmed Muhammed Şakir. by.: El-Matbaatu's-Selifiyye.
Yahya b. Said. (1909). *Et-Tarihu'l-mecmu ala't-tahkik ve't-tasdik*. Beyrut: Matbaatu'l-Abai'l-Yesuin.

Yaman, A. (1997). İslam Hukukunda Devletlerarası İlişkilerin Temel Niteliği. *İlam Araştırma Dergisi*, 2(1), 23-54.

Yaman, A. (2013). "Zımmî / Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 44, 434-438). içinde İstanbul: TDV Yayınları.

Yaşar, F. (2018). 18. Yüzyıl Osmanlısında Kocabaşılık: Görev İçin Aranan Nitelikler ve Kurumsal İlişki Biçimi. *Journal of Turkish Studies,* 13(8), 259-285.

Zeydân, A. (1402/1982). *Ahkamü'z-zimmiyîn vel-müste'menîn fi dari'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü Risale.

Zeydân, A. (1994). İslâm Hukukuna Göre Zimmîler. Çev. Hasan Güleç. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 8, 431-440.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1291-1317

Derin Sahte Uygulamaları ile Manipüle Edilen Ses ve Görüntülerin Dezenformasyon Unsuru Olarak Kullanımı: 2024 Abd Başkanlık Seçim Süreci Üzerine Bir Analiz

Başak Akmeşe[1]

ÖZET

2024 ABD başkanlık seçim sürecini içeren bu araştırmada deepfake (derin sahte) ile manipüle edilen ses ve görüntülerin dezenformasyon aracı olarak kullanılması konu edinilmiştir. Türkiye'de yaşanması muhtemel manipülasyonlara karşı önlem almayı içeren, oluşabilecek dezenformasyonlara karşı dikkat çeken bir araştırma olması açısından siyasi çevreler, politika yapıcılar, akademisyenler, sivil toplum kuruluşları ve derin sahte mağdurları çerçevesinde, bu araştırmayı önemli ve özgün hale getirecektir. Bu araştırma; geniş hayran kitlesine sahip ünlüleri, güvenilen siyasi figürleri ya da siyasi ideolojilerin destekçilerini kullanmak/manipüle etmek amacıyla derin sahte yöntemi ile sahte içeriklerin oluşturulduğunu ve söz konusu aktörlerin bu içerikleri sosyal medyalarında paylaştıklarını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda; siyasi aktörlerin ve destekçilerinin "olmasını istediklerini oldurduğu" bir yöntem olarak derin sahteleri kullandıkları tespit edilmiştir. Derin sahtelerin seçim sürecinde oluşturduğu politik ve yapay zekâ destekli dezenformasyonları en aza indirmeye çalışan resmi, hızlı yanıt sayfalarının varlığı, gerçek kontrolü yapan sitelerin çoğalması, eleştirel düşünmeyi geliştirecek eğitimlere yer verilmesi ve sahte içeriklerin araştırılmasının büyük bir önemi haiz olduğu da araştırmanın bir diğer tespitidir.

Anahtar Kelimeler: Derin Sahte Uygulamaları, Manipülasyon, Dezenformasyon, ABD Seçim Süreci, Yapay Zekâ

The Use of Audio and Images Manipulated by Deepfakes Applications as Disinformation Elements: An Analysis on the 2024 Us Presidential Election Process

ABSTRACT

This research, which covers the 2024 US presidential election process, focuses on the use of deepfake (deep-fake) manipulated audio and video as a tool for disinformation. Its significance lies in its potential for taking precautions against such manipulations in Turkey and drawing attention to potential disinformation campaigns. This research is particularly relevant to political circles, policymakers, academics, civil society organizations, and victims of deepfake. The study reveals that deepfake techniques are used to create fake content and manipulate celebrities with large

[1] İletişim Yazarı: basakavci8@msn.com
Bağımsız Araştırmacı, 0000-0003-4528-2833

(Makale Gönderim Tarihi: 01.02.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1878775
Makale Türü: Araştırma Makalesi

followings, trusted political figures, or supporters of political ideologies. These individuals then share this content on their social media accounts. In this context, it has been determined that political actors and their supporters use deepfakes as a method to "make their desired outcome happen." The study also found that the existence of official, quick response pages that aim to minimize the political and AI-powered disinformation created by deepfakes during the election process, the proliferation of fact-checking websites, the inclusion of training to develop critical thinking, and the investigation of fake content are of great importance.

Keywords: Deepfake, Manipulation, Disinformation, Artificial Intelligence, US Election Process

1. GİRİŞ

Son zamanlarda teknolojik gelişmeler, yapay zekâ destekli uygulamalar aracılığıyla "başka kimliklerle başka hikâyeler oluşturmak" amacıyla kullanılmaktadır. Bu doğrultuda dijital ortamlarda görüntüler üzerinde oynanarak manipülatif amaçla yeniden şekillenen görseller, 2017'de özel bir platformda kullanılmasıyla derin sahte denen yapay zekâ tabanlı uygulamalarının tanınmasına sebep olmuştur" (Akmeşe, 2023). Gün geçtikçe daha profesyonel kullanılan derin sahte yöntemleri video, ses veya fotoğrafları daha gerçekçi manipüle edebildiğinden derin sahte ile düzenlenen argümanlar son yıllarda dezenformasyon aracı olarak sosyal medyalarda dolaşıma girebilmektedir. Derin sahte dezenformasyonları; başkalarını yanlış yönlendirmek ve yanıltmak için yanlış bilgi üretip paylaşma gibi pek çok formda kullanılabilir. Derin sahte araç ve yöntemleri arasında; herkes tarafından akıllı telefonlarda dakikalar içinde düzenleneceği gibi yabancıların yabancı ülkelerin seçimlerini ve siyasetlerini yönettiği geniş çaplı dezenformasyon operasyonlarına kadar, çok yönlü olabileceği de görülmektedir. Bu nedenle;

"Deepfake uygulamalarına telefonlara yüklenen aplikasyonlarla ulaşımının kolaylığı ve video oluşturma aşamalarının çok fazla nitelik gerektirmediği gibi etkenler, daha çok kişinin, bu tür içerikler üretmesinin önünü açmıştır. Başlangıçta eğlence amacıyla kullanılan uygulama, teknolojinin ilerlemesiyle siber güvenliği etkileyecek nitelikte, yapay zekâyı da kullanarak orijinal görünen sahte videolar üretilmesine olanak sağlamıştır. Videolar çoğunlukla görüntülerin manipülasyon yöntemiyle değiştirilip kişinin yapmadığını yapmış, söylemediğini ise söylemiş gibi gösterebilmektedir. Söz konusu uygulamalar bazı kesimler için birçok avantaj ve kolaylık barındırdığı gibi telafisi mümkün olmayan veya bedeli ağır olan sonuçlara da neden olabilmektedir. Yoğun dezenformasyon ve propaganda amacıyla düzenlenen içerikler bazen kişiye özgü hak ihlallerine bazen de ülkeler arası diplomatik ilişkilerde sarsıcı etkilere sebebiyet verebilir. Bu tür uygulamalar daha çok gördüklerinize ve duyduklarınıza inanamayacağınız etkiler yaratabilmesi nedeniyle sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde güven duygusunun azalmasına neden olabilir" (Akmeşe & Taşcıoğlu, 2024, s. 132).

Dolayısıyla ABD seçim sürecinde de medya anlatılarını manipüle etmek isteyenler, gerçek videoları yanlış etiketleme veya yanlış tanıtma, metin tabanlı dezenformasyon

kampanyaları veya sosyal medyada yalan söyleme gibi dezenformasyon yaymanın daha basit ve daha ucuz yollarını bularak dezenformasyona katkı sunmaktadırlar (Mirza, 2024). Bu yaygın güvensizlik bağlamında, yapay zekâ destekli derin sahte (deepfake) içeriklerin, 2024 yılında ABD ve Hindistan'ın da dâhil olduğu birçok ülkede demokratik süreçlerin işleyişini olumsuz yönde etkileyebileceğine ilişkin kaygılar bulunmaktadır. Yapılan kimi araştırmalar 2024 yılında dünyada 4,2 milyar insanı ilgilendiren yaklaşık 40 ila 50 civarında, kimi araştırmalar ise 50'den fazla ülkede seçim yapılacağından bahsetmektedirler (Wei vd., 2024; Mirza, 2024). Araştırmanın yapıldığı zaman diliminde küresel seçimlerin sahte içeriklerin sentetik görüntülerin ve ses dosyalarının seçim sürecinde dezenformasyon aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Associated Press anketine göre ise, yapay zekânın ABD'de yaşayan yetişkinlerin %58'inin, 2024 başkanlık seçimlerinde yanlış bilginin yayılmasını artıracağına inandığını ortaya koymaktadır (The New York Academy of Sciences, 2024). Tüm bu veriler doğrultusunda 2024 yılının derin sahte ve seçimler yılı olarak konuşulacağı düşünüldüğünden bu araştırmada 2024 yılında ABD'de gerçekleşecek olan başkanlık seçim sürecinde yapılan derin sahteler incelenmiştir. Bu doğrultuda yabancı basına yansıyan derin sahteler araştırmanın konusu olarak belirlenmiştir. ABD örneğinden yola çıkarak sahte ses ve görüntülerin ileride Türkiye'de yaşanması muhtemel zorluklarla nasıl baş edilebileceğini ve derin sahtelere karşı dikkatli olunmasını gösteren bir araştırma olması açısından siyasi çevreler, politika yapıcılar, yetkililer, teknoloji şirketleri, akademisyenler, sivil toplum kuruluşları gibi derin sahtelere maruz kalan seçmenler tarafından önemli hale gelebilir.

2. DERİN SAHTE KAVRAMI

Derin sahte, insanları gerçekte söylemedikleri veya yapmadıkları şeyleri söylerken ve yaparken tasvir etme eğilimindedir (Faills, 2021). Derin sahte, gerçek bir kişinin, gerçekte yapmadığı veya söylemediği bir şeyi yaptığı veya söylediği son derece gerçekçi ancak yanlış bir tasviri oluşturmak için düzenlenmiş dijital bir fotoğrafı video veya ses dosyasıdır. Derin sahteler, modellemek ve içerik oluşturmak için kişinin fotoğrafını veya kaydını kullanan yapay zekâ yazılımlarıdır. Derin sahtelerin eğlence, eğitim, tıp ve diğer alanlarda, özellikle davranışları modellemek ve tahmin etmek için çok sayıda olumlu uygulaması bulunmaktadır. Bununla birlikte, dijital dağıtım platformları halka daha erişilebilir hale geldikçe ve derin sahte oluşturma araçları nispeten ucuz, kullanıcı dostu ve yaygın hale geldikçe kötüye kullanma olasılıkları katlanarak artmaktadır. Derin sahteler önemli hasara neden olma potansiyeline sahiptir.

Genellikle politikacılar ve ünlüler gibi tanınmış kişileri hedef alan sahte haberler, sahte pornografik videolar ve kötü niyetli aldatmacalar oluşturmak için kullanılmaktadırlar. Genel kullanım alanları içerisinde derin sahtekârlıklar, kimlik hırsızlığı, gasp, cinsel istismar, itibar zedelenmesi, alay etme, sindirme ve taciz olarak ifade edilebilir. Hedeflenen bir kişi mali kayıp, mesleki veya sosyal itibarda hasar, korku, aşağılanma, utanç, özgüven kaybı veya güven azalması yaşayabilir. Yanlış beyan ve aldatma raporları, dijital platformlara ve hizmetlere olan güveni baltalayabilir ve toplumdaki genel korku ve şüphe düzeylerini artırabilir (eSafety, 2022). Derin sahte,

gerçek insanların seslerini, yüzlerini ve eylemlerini manipüle etmeyi veya taklit etmeyi kolaylaştırmanın yanı sıra herhangi bir video veya sesin sahte olduğunu iddia etme olanağı sağlamaktadır (Arch, 2020). Derin sahte teknolojileri, yalnızca sahte bir röportajın değil, örneğin politikacılar da dahil olmak üzere somut kişileri sabote etmek için kullanılabilecek sahte videoların kolayca oluşturulmasına izin vermektedir. Uzmanlara göre derin sahte, demokrasi için bir tehdit oluşturmaktadır (Nachkebia, 2019). Bunlardan bazıları:

- Bir videoya nesneler daha kolay eklenebilir ya da kaldırılabilir.
- Videodaki arka plan koşulları değiştirilebilir.
- Sahte yüz veya vücut hareketleri (kuklacılık): Belirli bir kişinin dudaklarının, yüz ifadelerinin veya vücut hareketlerinin gerçekçi bir video temsilini simüle edebilir ve kontrol edebilir.
- Sahte dudak senkronizasyonu: Bir ses parçasını, birinin dudaklarının gerçekçi bir şekilde hareket ettirilmesiyle eşleştirebilir.
- Sahte ses kullanılabilir.
- Bir sesin cinsiyetini değiştirir veya başka biri gibi görünmesini sağlayabilir.
- Var olmayan bir kişinin gerçekçi ama tamamen sahte bir fotoğrafını oluşturabilir. Aynı teknik, daha az problemli bir şekilde sahte hamburger, kedi vb. oluşturmak için de uygulanabilir.
- Metin açıklamasından bir olayın veya nesnenin fotoğrafını oluşturabilir.
- Gerçekçi bir yüzü bir kişiden diğerine aktarabilir; bu, derin sahtenin en yaygın bilinen şeklidir (Backgrounder, 2022).

Bu manipülasyon çalışmalarının bazı uygulamalarla kısmen gerçekleştiği görülmektedir. Zira ‘Beauty Plus' ve 'Snapchat' gibi uygulamalar da kullanıcıların bacaklarını uzatmasına, sivilcelerini gidermesine ve hatta hayvan kulakları ve yüzleri eklemesine olanak tanımaktadır. Bazı uygulamalar ise tamamen gerçek görünen sahte videolar bile oluşturabilir. Bilgi iletişim teknolojilerinin gelişimi ile beraber bilgisayarı ve internet erişimi olan herkes teknik olarak derin sahte video üretebilir. Sektör uzmanlarının görüşlerine göre; derin sahteler, gelişmiş yapay zekâ tarafından üretilen manipüle edilmiş videolara veya diğer dijital temsillere atıfta bulunmak için yaygın olarak kullanılmaktadır. Çoğu zaman bu, gerçek gibi görünen uydurma görüntüler ve sesler vermektedir. Bu bağlamda derin sahteler, derin öğrenme yoluyla yapılan tahrif edilmiş videolardır. Derin öğrenme, yapay zekânın bir parçasıdır ve kendi başına karar verecek kadar akıllı algoritmaların düzenlenmesini ifade etmektedir (Mitra, 2020). Başlangıçta derin sahte kavramı, 2017 yılında kullanıcıların bir video kaynağından alınan yüz görüntülerini başka bir videoda yer alan kişilere dijital olarak aktarabilmelerini sağlayan bir yazılımın geliştirilmesi ve bu yöntemle üretilen içeriklerin çevrimiçi ortamlarda paylaşılmasıyla literatürde ve kamuoyunda görünürlük kazanmıştır. Bu deneylerin bazıları komik olsa da

çoğu pornografik video kayıtlarını popüler kadın aktörlerin kişiliklerinden yararlanmak için yeniden tasarlanmışlardır (Taylor, 2021). Aktif görünüm modelleri, 2001 yılında (Cootes vd., 2001) ortaya çıkan bir algoritmadır. Cootes ve arkadaşları tarafından yazılan makalede bir şekli bir görüntüyle eşleştirmek için kapsamlı bir istatistiksel model kullanmanın ileriye doğru büyük bir adım olduğu kanıtlanmıştır. Yüz eşleştirmeyi ve izlemeyi önemli ölçüde daha verimli hale getirmişlerdir. Münih Teknik Üniversitesi'nden Face2Face projesi ile hedef videonun ağız alanını bir aktörle değiştirerek gerçek zamanlı bir animasyon yapmaya çalışılmıştır. Face2Face projesi ile aynı zamanda Washington Üniversitesi çalışmalara devam etmiştir. Gerçekleştirmeye çalıştıkları hedefler tamamen farklı olsa da fotoğraf gerçekliğinde görünecek şekilde grafik doğruluğunu güncellerken bilgi işlem ve işleme sürelerini önemli ölçüde iyileştirmişlerdir (Song, 2019).

2.1. Derin Sahte Uygulamalarının Faydaları ve Olası Riskleri

Derin sahte uygulama tekniklerinin daha erişilebilir hale gelmesi nedeniyle, başka bir amaçla kullanılması mümkün olabilir. Bu uygulamalar film endüstrisinde, moda sektöründe, oyun endüstrisinde ağırlıklı olarak yer alabilir. Film endüstrisinde kullanılan derin sahte uygulamaları makyaj ve kostüm sektörünün de kullanıldığında para ve zaman tasarrufu sağlayabilir. Örneğin bu uygulama David Beckham'ın yapay zekâ sayesinde dokuz dilde sıtma farkındalığı mesajını ilettiği videoda olduğu gibi, yakın gelecekte aktörleri diğer dillerde dublaj yapmak için de kullanılabilir. Oyun ve moda endüstrilerinde, oyuncuların ve müşterilerin gerçek yüzleriyle özel avatarlar oluşturmasına olanak tanıyabilir. Yapay zekâ (AI), vücut imajını kabul etmekte zorlanan hastalara yardımcı olmak için de kullanılabilir ve vücutlarının daha rahat oldukları bir versiyonunu görmelerine olanak tanıyabilir (BBC Bitesize, 2019). Derin sahte uygulamaları işletmeleri dijital olarak geliştirebilir. Muhtemelen e-ticareti ve reklamı önemli şekillerde dönüştürebilir. Ünlü markalar, aslında süper model olmayan süper modellerle bağ kurabilmekte ve moda kıyafetlerini farklı ten rengi, boy ve kiloya sahip modeller sınıfında gösterebilmektedir. Özellikle çevrimiçi giyim işinde zamana, hava durumuna ve izleyicilere göre değişen hedefli moda reklamları oluşturmaya yardımcı olabilmektedir (Tyagi, 2020).

Babayiğit, (2021) çalışmasında derin sahte uygulamalarının tehlikelerinden bahsederken, kanunen ülkemiz adına alınması gereken önlemlerden bahsetmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- Ulusal politika kapsamında derin sahte gibi teknolojik uygulamaların teşvik edilmesi,
- Yapay zekâ uygulamaları (AI) gibi derin sahte uygulamalarının da "kanun düzenlemesi" kapsamına alınması,
- Hak ihlali kapsamında işlenen suçların derin sahte teknolojisinin kullanımı sonrasında işlenmesi halinde daha ağır cezaların düzenlenmesi,

- Derin sahte uygulamalarının seçim dönemlerinde manipülatif amaçla kullanılmasının önüne geçmek için, kanunen ilgili düzenlemeler yapılması, gerekmektedir.

Resmi, yasal, bilimsel ve haber medyası kuruluşları, kritik kararlar almak veya olayların fotografik kanıtı olarak kullanmak için dijital görüntülere güvenmektedirler. Dijital görüntülerin yükselişi, görüntü düzenleme yazılımlarının yaygın olarak bulunmasıyla aynı dönemlere denk gelmektedir. Görüntü sahteciliği, dijital bir görüntüyü görsel olarak gerçekçi bir şekilde kolayca değiştirebilir. Hem utançtan hem de yasal sonuçlardan kaçınmak için, bu kuruluşların çoğu artık görüntü değişikliklerini belirlemenin ve görüntünün gerçekliğini doğrulamanın bazı yollarını aramaktadırlar. Bu bağlamda dijital görüntülerin kullanımı arttıkça, dijital görüntü sahteciliği yaratma araçları ve teşviki de artmaktadır. Buna göre, görüntü değişikliklerini ve sahte görüntüleri tespit edebilen adli dijital görüntü tekniklerine büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır (Stamm & Liu, 2010). Dagar ve Vishwakarma'ya (2022) göre; derin sahtenin yükselişi ayrıca yüz tanıma, konuşma tanıma, biyometrik ve yürüyüş analizi sistemleri gibi çeşitli multimedya bilgi alma sistemleri (MIPR) için potansiyel bir tehdit haline gelmiştir. Bilgi erişim sistemleri, çoklu ortam kaynaklarından (örneğin, veri tabanları) amaçlanan semantik bilgiyi aramaktadır. Günümüzde çeşitli kimliklere ait veriler internette serbestçe bulunabildiğinden, bu tür bilgiler, MIPR sistemlerini sahte bir kimliğe ikna edebilen, amaçlanan bir derin sahte maske veya ses (hazır bulunan derin sahte yazılım kullanarak) oluşturmaya izin vermektedir. Ayrıca, üretilen çoklu ortam bilgisi internette serbestçe dolaşırken, MIPR sistemleri tarafından çıkarılan ampirik kanıtları, olgusal bilgileri ve kritik özellikleri sulandıracak ve bu da gerçeğin yanlış yorumlanmasına yol açabilir. Derin sahte teknolojileri, reklamcılık, film yapımı ve yaratıcı sanatlar gibi alanlarda çeşitli fırsatlar sunmasına karşın; seçim dönemlerinde kamuoyunun manipüle edilmesi, gazeteciliğin itibarsızlaştırılması, kurumlara duyulan güvenin aşındırılması, dolandırıcılık faaliyetlerinin kolaylaştırılması, yanlış bilgi ve anlatıların yaygınlaştırılması, toplumsal huzursuzluğun tetiklenmesi ve ulusal güvenliğin tehlikeye atılması gibi önemli toplumsal tehditlere yol açabilmektedir. Bir bireye göre, hayal gücünün ötesinde insanları itibarsızlaştırabilir, şantaj yapabilir ve taciz edebilir ve hayatlarını ve kariyerlerini mahvedebilir. 2022 yılında gerçekleştirilen Alman BT Güvenliği Kongresi'ne (German IT Security Congress) göre, derin sahte medya kimliklerini manipüle etme yöntemleri üç türe ayrılmaktadır: video/resimler, ses ve metin. Bu medya ortamlarında olası tehdit senaryoları ise şunları içermektedir:

- **Biyometrik Sistemlerin Üstesinden Gelmek:** Hedefe alınan kişinin özelliklerine sahip medya içeriği oluşturmak için kullanılmak istenildiğinde- bu prosedürlerin bazıları zaten gerçek zamanlı olarak yürütülebildiğinden- biyometrik sistemler için yüksek tehdit oluşturmaktadırlar.
- **Sosyal Mühendislik:** Bilgi ve veri elde etmek için hedefli kimlik avı saldırılarını gerçekleştirmek için de kullanılabilir.

- **Saldırgan Amaçlar:** Bu uygulamalar dolandırıcılık yapmak ve finansal kaynakları çekmek için de kullanabilir.
- **Dezenformasyon Kampanyaları:** Bu uygulamalarla önemli kişilerin verileri manipüle edilerek medya içeriği üretildiğinde inandırıcı dezenformasyon kampanyaları yürütmek mümkündür.
- **Hakaret:** Dezenformasyon bilgiler oluşturularak medya içeriği üretilebilmesi, kişinin itibarına kalıcı zarar verebilecek yalanların yayılmasını mümkün kılmaktadır (BSI, 2022).

Kolayca erişilebilir ve kullanıma hazır "Üretici Düşman Ağların" (GAN'lar) ortaya çıkışı, dezenformasyon ve intikam pornosu yaymak, finansal dolandırıcılık gibi aldatmacaları gerçekleştirmek ve hükümetin işleyişini bozmak için aldatma niyetiyle kısmen veya tamamen uydurma sahte medya programlarının üretilmesini mümkün hale getirmektedir. Kamuoyunu manipüle etmek için multimedya içeriğini deforme eden ve böylece sosyal medya platformları aracılığıyla çevrimiçi olarak dezenformasyon yayan, bir bilgi parçasının veya dezenformasyonun kullanılabildiği bir "gerçek sonrası" çağda yaşanmaktadır. Dezenformasyon kampanyaları çok ciddi hasara yol açma potansiyeline sahiptir: seçim manipülasyonu, herhangi bir kamu görevlisine karalama veya popüler duyguların alevlenmesi gibi durumlara neden olabilmektedir. Bir savaşı başlatmak veya savaşı haklı çıkarmak için bile kullanılabilirler. Yanlış bilgilerin yaratılma ve yayılma kolaylığı, sıradan insanların orijinal ve sahte videolar arasında ayrım yapamaması nedeniyle devlet kurumlarında, elektronik medyada ve tüm kamusal alanlarda güvenilirlik kaybını mümkün kılmaktadır (Masood vd., 2022).

Westerlund; (2019) derin sahtelerin toplumumuz, siyasi sistemimiz ve iş dünyamız için büyük bir tehdit oluşturduğunu ifade ederken nedenlerini dört maddede özetlemektedir:

1) Gerçekleri sahte haberlerden ayırmaya çalışan gazeteciler üzerinde baskı oluşmaktadır.

2) Propaganda yayarak ve seçimlere müdahale ederek ulusal güvenlik tehdit edilmektedir.

3) Vatandaşların bilgiye olan güveni yetkililer tarafından engellenmektedir.

4) Kişiler ve kuruluşlar için siber güvenlik sorunları gündeme getirilmektedir.

Westerlund, (2019) incelenen haber makalelerinde, derin sahtelerle mücadele etmenin dört yolu olduğunu ifade etmektedir:

1) Mevzuat ve düzenleme,

2) Kurumsal politikalar ve gönüllü eylem,

3) Eğitim ve öğretim

4) Derin sahte algılama, içerik doğrulama ve derin sahte önleme.

Derin sahteler büyüyen bu güvensizlik ve kutuplaşma ortamıyla uyumlu olduğundan, sosyal bağlamımız için önemli bir rol oynayabilir. Derin sahteler yasal durum ve yetki alanları arasında değişiklik gösterebilir. Ayrıca kötü niyetli kullanıcıların tespit ve uygulama çabalarından kaçma olasılığı nedeniyle sonuçlarıyla baş etmek daha karmaşık hale gelebilir (Scientific Foresight, 2021).

2.2. Derin Sahte Uygulamalarının Kullanım Alanları ve Örnekleri

Derin sahte programı, Google'ın görsel aramasını kullanmaktadır. Sosyal medya web sitelerini araştırmasının ardından kendi başına, videolardaki yüzleri neredeyse kusursuz bir şekilde değiştirmek için veri girmektedir. Program, ilk makine öğrenimi sürecinden sonra herhangi bir insan denetimine ihtiyaç duymamaktadır. Zira, algoritma süreci otonom olarak gelişmeye devam etmektedir. Bilginin sosyal medya ve diğer forumlar aracılığıyla hızla tüketildiği ve yeniden üretildiği bir toplumda derin sahte uygulamaları, videolarda hedef alınan kişiler üzerinde zararlı etkilere sahip olabilir. Gerekçe olarak bu uygulamalar çoğunlukla uzun süre çevrimiçi kalır ve kaldırıldığında farklı forumlara aktarılabilir; ya da aynı forumda tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu videolar intikam zorbalık, video kanıtı, siyasi sabotaj, propaganda, şantaj ve hatta sahte haberler için kullanılabilir. Bilgiyi yanlış görüntü ve bilgilerle değiştirerek gerçek haberleri ve gerçekleri çarpıtan metodik dezenformasyon ve propagandadan oluşmaktadır. Bu süreçte, bireylerin gerçekte hiç söylememiş oldukları sözleri söylemiş ve hiç sergilememiş oldukları davranışları gerçekleştirmiş gibi gösteren son derece gerçekçi içerikler üretilebilmektedir. Derin sahte uygulamalarının farklı işlevleri de mümkündür. Tensor Flow'da olduğu gibi, hastalık nedeniyle sesini kaybetmiş insanlara yardımcı olma adına araç yazılım olarak, olumlu kullanımları da mevcuttur (Maras & Alexandrou, 2019). Kullanım kolaylığı nedeniyle herkes ünlülerin, politikacıların, arkadaşların veya düşmanların başrolde olduğu pornografik videolar oluşturabilir.

2.3. Derin Sahte Uygulamaları ile Mücadele Yöntemleri

Üretken derin öğrenme algoritmaları, neyin gerçek neyin sahte olduğunu ayırt etmenin zor olduğu bir noktaya doğru ilerlemektedir. 2018 yılında bu teknolojiyi yanlış bilgilerin yayılması, siyasi liderlerin kimliğine bürünme ve masum kişileri karalama gibi etik dışı ve kötü niyetli uygulamalarda kullanmanın ne kadar kolay olduğu keşfedilmiştir. Bugüne değin gelişen teknolojiler ışığında "derin sahteler" önemli ölçüde ilerleme kaydetmiştir (Mirsky & Lee, 2021).

Gelecek dönemler için duyulan endişeler arasında bu uygulamaların daha ileri boyutta mahkemelerde delil, siyasi sabotaj, terör propagandası, şantaj, piyasa manipülasyonu ve sahte haberler, intikam pornosu, zorbalık, sahte video için giderek daha fazla kullanılacağı üzerinedir (Maras & Alexandrou, 2019).

Derin sahte videolarını anlayabilmek için bazı hususlara dikkat etmek gerekmektedir:

- Garip yüz konumlandırma,

- Doğal olmayan vücut hareketi,
- Doğal olmayan renklendirme,
- Yanlış hizalama,
- Yakınlaştırdıkça veya yavaşladıkça doğal görünmeyen resimlerin, olmaması gerekmektedir.
- Tutarsız ses; derin sahte uygulamaları sesi düzeltmekten ziyade video görüntülerine zaman harcamaktadır. Garip kelime telaffuzuna, dijital arka plan gürültüsüne ve hatta bu nedenle gürültü olmamasına dikkat etmek gerekmektedir.
- Yanıp sönme olmaması, gerekmektedir (Great Learning, 2022).

Derin sahte uygulamalarına duyulan endişelerden dolayı Facebook ve Microsoft gibi çok uluslu şirketler, derin sahte videoları tespit etmek ve kaldırmak için büyük girişimlerde bulunmuşlardır. Bu kuruluşlardan bazıları ve aldıkları önlemler şunlardır:

- **Google**, metinden konuşmaya kadar konuşmacıları doğrulamak için dönüştürme araçları üzerinde çalışmaktadır.
- **Deeptrace**, Amsterdam merkezli bir çalışma da tıpkı bir derin sahte antivirüsü gibi yapay zekâ algılama araçları geliştirmektedir.
- **ABD Savunma İleri Araştırma Projeleri Ajansı (DARPA)**, Colorado Üniversitesi ile birlikte MediFor veya Medical Forensics adlı bir program kullanarak derin sahtenin otomatik olarak taranması için araştırmaları finanse etmektedir.
- **Adobe**, yapılan içeriklere imza eklenmesine izin vermektedir.
- **Twitter ve Facebook**, kötü niyetli derin sahtelerin kullanımını resmi olarak yasaklamışlardır.
- **Sensity**, kullanıcıları bu uygulamaları izlerken e-posta yoluyla kullanıcıları uyaran bir tespit platformu geliştirmiştir (By Great Learning Team Updated, 2022; Cervantes, 2021).

Agarwal ve arkadaşları (2020) küçük bir uzamsal ve zamansal manipülasyonla derin sahtekârlıkların tespitinin zor olduğunu ifade etmektedirler. Çalışmalarında bu tür manipüle edilmiş videoları tespit etmek için, ağız şekli dinamiklerinin bazen konuşulanlarla tutarsız olduğunu tespit ettiklerinden farklı teknikler denemişlerdir. Sesli kelimelerle ilgili olan bu fonemleri telaffuz edebilmek için ağzın tamamen kapanması gereken kısımlara odaklanmaktadırlar. Derin sahte uygulamalarında dikkat çeken ses-görünüm uyumsuzlukları, bu teknikle uzamsal olarak küçük ve zamansal olarak yerelleştirilmiş manipülasyonları bile tespit etmek için kullanılabileceğini ifade etmektedirler.

Derin sahtekârlıkları tespit etmenin zorlukları şu şekildedir:

1) Kandırılmaya karşı ilk savunma hattı olabilecek görsel doğrulama teknikleri konusunda özel olarak eğitilmiş yasal bir iş gücünün olmaması,

2) Derin öğrenme teknolojilerinin artan karmaşıklığı ve azalan maliyetleri, yani giderek daha gerçekçi hale gelmeleri ve çok çeşitli aktörler tarafından kullanılabilir hale gelmeleri,

3) Kötü niyetli aktörlerin manşetlere konu olacak yalanlar yaymasıyla gerçeklere ve onların kaynaklarına olan güvenin azaldığı bir bilgi ekosisteminin olması, denilebilir (Koenig, 2019).

2.4. Derin Sahte Uygulamaları ile Dijital Dezenformasyon ve Manipülasyon

Yüz manipülasyon teknolojisindeki ilerlemeler, toplumdaki derin sahtekârlıkların, güvenlik riski hakkında artan endişelerin, ayırt edilemez ve gerçekçi yüz takas videolarının artmasına yol açmaktadır. Son zamanlarda öğrenmeye dayalı üretken modeller, manipüle edilmiş medya içeriği, özellikle yüz takas videoları ve görüntüleri tüm dünyada yaygın hale gelmektedir. Yüz takas videoları çoğunlukla eğlence amaçlı kullanılsa da giderek daha gerçekçi ve ayırt edilemez hale gelen sahte videolar, finansal dolandırıcılık, güven krizi vb. dahil olmak üzere büyük potansiyel güvenlik risklerinde oluşmasına neden olmaktadır (Wang vd., 2022). Dezenformasyon, geleneksel olarak, hasım anlatılar olarak bir siyasi iletişim çerçevesi altında analiz edilmektedir. Daha fazla ülke ve hükümet dezenformasyonu, düşmanlar lehine kafa karıştırıcı alternatif gerçeklikler yaratan sürekli bir saldırı sistemi olarak görmektedir (Lu, 2022). Dezenformasyonun yayılması, birçok demokraside artan meşruiyet sorunlarına kadar izlenebilir. Vatandaşların kurumlara olan güveninin azalması, haberlerde yer alan resmi bilgilerin güvenilirliğini baltalamakta ve kamuoyunu alternatif bilgi kaynaklarına açmaktadır. Bu kaynaklar genellikle kurumsal meşruiyeti baltalamak ve merkez partileri, hükümetleri ve seçimleri istikrarsızlaştırmak için hem milliyetçi (öncelikle radikal sağ) hem de yabancı (genellikle Rus) stratejilerle ilişkilendirilir. Kurumların ve kamu görevlilerinin azalan otoritesiyle birlikte siyasi temsilin temel süreçlerindeki bu bozulma, ulusal bilgi sistemlerinde hem ulusal hem de yabancı aktörlerden gelen bir stratejik dezenformasyon karışımına yol açmaktadır. Bu dezenformasyon akışlarına kaos ekleyen, bağımsız olarak üretilen büyük hacimli sahte haberlerdir. Sosyal medyada standart iş modellerini desteklemek için tıklamalar ve paylaşımlar alarak 'kâr amacı güden' sahte haberler, çoğu zaman olduğu gibi partizan bir nitelik kazandığında, sosyal medya botları tarafından yakalanabilir ve daha büyük dezenformasyon kampanyalarının bir parçası olabilir (Bennett vd., 2018). "Dezenformasyon ve yanlış bilgilendirme arasındaki en büyük farklardan biri, ilkinin özellikle kolektif siyasi karar alma sürecini destekleyen temel varsayımlara saldıran etkiler üretmek için inşa edilmiş olmasıdır. Kamuoyunun derin siyasi çekişmesi ve kutuplaşması hem basına olan güvenin düşmesi hem de dezenformasyon paylaşımı ve tüketimine doğrudan etkisi olduğu için burada da kabul edilmelidir. Dezenformasyon mesajları, bilgi savaşı kampanyalarındaki cephanelerdir; düşmanları ikna etmek yerine onlara boyun eğdirmeyi amaçlayan ölümcül olmayan silahlardır" (Freelon & Wells, 2020).

Son zamanlarda ülkeleri tedirgin eden genel bir korku da uzmanlar ve genel halk tarafından güvenilen açık kaynaklı görüntülerin, nesnelerin olmadıkları yerde görünmelerini sağlamak için kolayca düzeltilebilmesidir. Bu durum haritaların sahte görüntülerini sağlayarak askeri personeli yanıltmak için kullanılabilir ve bu herkese ciddi zararlar verebilir. Zira bu uygulama var olmayan haritalardaki veya uydu fotoğraflarındaki nesneleri görmek için geneli kandırabilen yeni bir teknolojidir (Fish, 2019). Derin sahte uygulamalarının, ülkeler bazında tedirginlik yaratması nedeniyle; haber kuruluşlarından vatandaşlara ve insan hakları gruplarına kadar herkes tarafından neyin gerçek, neyin gerçek dışı olduğu konusunda karar vermek için kullanılan açık kaynaklı verilerin ve görüntülerin korunması gerekmektedir. Keza hükümetlerin erişebileceği "gerçek" ile halkın erişebileceği "gerçek" arasındaki uçurum yakında aşılmaz hale gelebilir ve bu da ulusal güvenlik topluluğunun kamusal güvenilirliğini ve demokratik kurumların işleyişini daha da aşındırabilir. Derin sahtekârlıklarla ilgili endişeler, ünlülerin ve dünya liderlerinin gerçekte söylemedikleri şeyleri söyledikleri veya yapmadıklarını yaptıkları iddia edilen ve birçoğu makine tarafından manipüle edilmiş videolar nedeniyle yeni bir tehditle karşılaşılması muhtemeldir (Tucker, 2019). Bilgi iletişim teknolojileri gelişmeden önce suç, söylentiler, kazalar ve eğlenceli haberler gibi pek çok sansasyonel haberler çoğunlukla sarı gazetecilik yoluyla dağıtılmaktaydı. İnsanların hayatını bu sahte haber yayılımından kurtarmak için, sahte haberlerin erken bir aşamada tespit edilmesi gerekmektedir. İnsanlar bilmeden yalan haber yaymakta ve sahte haber yayılımının bir parçası olmaktadırlar. Orijinal sahte haber yayıcıları, sahte haberleri yaymak için masum insanları hedef almayı amaçlayan kişilerdir. Bu olaylar dizisini durdurmak için, sahte haber tespiti ve yayılma şekli toplum ve hükümet için çok önemli hale gelmektedir. Sosyal medyadaki sahte haberleri tespit etmek için sinir ağlarının da aralarında bulunduğu çeşitli teknikler mevcuttur (Chauhan & Palivela, 2021). Bu nedenle kararlı manipülatörler, içeriğin bir sosyal platformdan diğerine atlamasını, ekosistemi kaplamasını, geniş, alıcı bir kitleye dokunmasını, önemli bir platformda trend olmasını ve ana akım medya tarafından yakalanmasını sağlamak için çalışabilirler (Diresta, 2018).

3. ABD 2024 BAŞKANLIK SEÇİM SÜRECİNDE DEZENFORMASYON UNSURU OLARAK KULLANILAN DERİN SAHTE UYGULAMALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

3.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

2024 ABD başkanlık seçim sürecini konu alan bu araştırma ile derin sahtelerin siyasal zeminde dezenformasyon unsuru olarak kullanılması gözler önüne serilmiştir. Hâlihazırda ABD'de yaşanan seçim süreci ve -bu süreçte yoğun bir şekilde gerçekleştirilen- derin sahte dezenformasyon örnekleri ile Türkiye'de olması muhtemel "derin sahte seçim dezenformasyonlarına" ışık tutmak amaçlanmıştır. Araştırmada seste ve görüntülerde derin sahte uygulanması nedeniyle ABD kamuoyunun davranış biçimi, dezenformasyona karşı aldıkları önlemler ve sahte içeriklerle mücadele yöntemleri araştırılmıştır. Bu doğrultuda

yabancı basına yansıyan derin sahteler ve derin sahte yapılan bir seçim sürecinde kamuoyunun farkındalığı için basına yansıyan dokümanlar görsel ve işitsel bağlamda incelenmiştir. Dolayısıyla bu araştırma seçimlere etki edebileceği ön görülen -yeni dezenformasyon aracı- derin sahtelerin hangi amaçla ve nasıl kullanıldığını ortaya koyması nedeniyle önemlidir. Ayrıca manipüle edilmiş görüntülerin ve ses dosyalarının siyasette ve kamuoyunda birey olarak maruz kalanların tepkileri, maruz kalanların neler yapılabileceğine ilişkin bir çalışma olması ve bu konuda çözüm yolları araması nedeniyle de önemlidir.

3.2. Araştırmanın Evreni, Örneklemi ve Yöntemi

Bu araştırma "ABD'de 2024 başkanlık seçimlerinde derin sahte" anahtar kelimesi ile taratılan yabancı haber kuruluşları tarafından yayınlanan haberler evreninden; amaçlı örnekleme yöntemi ile belirlenen ve dezenformasyon içeren 4 derin sahte dokümanını değerlendirmek için yapılan içerik analizi, söylem analizi ile desteklenmiştir. Amaçlı örnekleme; "araştırmacının kendi hedefi doğrultusunda evrenden seçim yaparak örneklemi belirlemesi" olarak ifade edilebilir (Fırat Üniversitesi, 2018). Analizi mümkün kılmak için, ortaya çıkarılan derin sahtekârlıkları gerçek içeriklerden tespit ve ayırt edememe gibi bilginin gerçekliği konusunda kararsızlıklar nedeniyle; 4 derin sahte dokümanlarının; seçim süreci boyunca yabancı basında uzun süre gündemde kalmaları, derin sahteye maruz kalan aktörlerin konu ile ilgili demeçlerinin de yer aldığı içeriklerin haber kuruluşları tarafından konularında uzmanlarca haber makalesi yazılarak servis edilmeleri ve dezenformasyon unsuru taşıyan dokümanlar olmaları araştırmaya dahil edilmeleri için birer etkendir. Dokümanların derin sahte ile düzenlendiğine ilişkin emin olabilmek için ülkenin ve yabancı basının önemli haber ağları tarafından teyit edilmesi de bu dokümanlar üzerinden çalışılmasına neden olmuştur. Çünkü bu ağlarda dokümanların derin sahte teknolojisiyle değiştirilip değiştirilmediğine doğrulukla karar verebilecek algoritma veya teknoloji bulunduğuna dair ifadelere rastlanmıştır.

2024 ABD seçimlerindeki aktörlerin derin sahteyi nasıl algıladıklarını ve ne tür yaklaşımlar sergilediklerini anlamlandırmak için derin sahte dezenformasyon örneklerine yabancı haber makalelerin içeriklerinden elde edilen veriler ışığında, söylem analizi yapılmıştır. Dijk'e (1997) göre söylem analizi, "sosyo-kültürel bağlam içinde sosyal uygulamanın doğal bir biçimi olarak meydana gelir. Dil kullanıcıları bireylerden soyutlanmaz, grupların, kurumların ya da kültürlerin bir üyesi olarak iletişim faaliyetlerinde birbirleriyle ilişkilidirler. Söylem analizi, söylemin düzeyi ve katmanlarıyla ilgilenmenin yanı sıra bunlar arasındaki karşılıklı ilişki ile de ilgilenir. Söylem düzeyleri söylem bileşenlerinin (sesler, kelimeler, sözdizimsel biçimler) farklı türlerini betimlemekle beraber söylemin farklı boyutlarını da (dilsel eylemler, etkileşim biçimleri) gözler önüne serer" (Akt. Çelik & Ekşi, 2008). Yapılan haberlerde verilmek istenen mesajların haber metninde defaten geçtiği ve bu yöntemle gerçek mesajın bu şekilde kamuoyuna geçirilmek istendiği ön görüsü nedeniyle ülkenin ve yabancı basının önemli haber ağlarında uzmanlarca kamuoyunun nabzı tutularak yazılan haberler söylem çözümlemeleri yaklaşımlarından biri olan edim bilim çerçevesi içinde incelenmiştir. Çünkü "edim bilim

yaklaşımı çerçevesinde konuşmacıların kısa diyaloglarına yükledikleri anlamlar, içinde bulunan duruma bağlı olarak sözcüklerin tek başına ifade ettiklerinden ayrı olarak değerlendirilmektedir. Özellikle aktarılan ifadeleri kavrama ve çıkarımda bulunma noktasında edim bilim söylem analizinin temelini oluşturmaktadır" (Sakın & Büyükbirer, 2021).

"Dilbilimsel olarak edimsel boyutlar edimbilimin temel inceleme basamaklarını meydana getirerek konuşmaları, belirli bir zamanda, belirli bir yerde, belirli kişinin veya kişilerin if ade şekillerine göre incelemektedir. Zaman, mekân, konuşmacı ve dinleyicinin yanı sıra k onuşmacının niyeti, katılımcıların geçmiş bilgisi ve birbirleriyle olan ilişkileri ön plana çı kmaktadır. İfadelerin tümce, sözcük ve konuşma bağlamına göre incelenmesi bu açıdan önem kazanmakta; konuşma esnasındaki ifadelerin anlamı, bir anlatımın içeriğine ve gönderimine ilişkin yorumlamayla şekillenmekte ve iletişim sırasındaki anlam büyük ölçüde edim bilimin ilgi alanına girmektedir." (Balcı, 2017). Bu açıklamalar ışığında söylem analizine konu olan dokümanlarda aktörlerin derin sahte aracılığıyla vermek istedikleri mesajların basın kuruluşlarında haberleştirilen, teknoloji ve iletişim uzmanlarının hazırladığı haberlerin ortak söylem inşalarının ortaya çıkarılması ve çıkarımda bulunmak istenmiştir. Bu bağlamda "söylem çözümlemesinde amaç, kişilerin öznel söylemlerinin mümkün olduğunca insanlığın ortak duygularıyla ifade edilebilmesini sağlamak için bir raporlama şeklinin tesisidir. Bilimsel faaliyette güvenilirlik kaygısıyla aynı verilerden aynı sonuçların üretilmesi beklenir. Bu beklenti yöntemde bazı standartları gerekli kılar" (Sayım & Çetin, 2024).

Derin sahteye konu olan bu birincil kaynakların istatistikî verileri Voyant Tools ile düzenlenmiştir. Voyant Tools "Dijital metinleri indirmek ve analiz etmek, belgelerdeki ve bir belge koleksiyonundaki terimlerin sıklıklarını ve dağılımlarını incelemek için web tabanlı bir sistemdir. Çeşitli fonksiyonel modüllerden oluşan bir settir" (Sinclair & Rockwell, 2020). Bu yöntem ile seçim sürecindeki bir ülkenin başkan adaylarına yönelik düzenlenen sahte ses ve görüntülerinin ülke genelindeki yansıması hakkındaki güncel bilimsel tartışmalara genel ve kapsamlı bir bakış açısı ile yaklaşmak, amaçlanmıştır. Yapılan haberlerde verilmek istenen mesajların haber metininde defaten geçtiği ve bu yöntemle gerçek mesajın bu şekilde kamuoyuna geçirilmek istendiği ön görüsü nedeniyle haberler Voyant Tools aracı ile analiz edilmiştir. Voyant Tools web tabanlı metin işleme aracıdır. Yabancı haber medyasından elde edilen haberlerin metin analiz kısmı bu araç doğrultusunda görselleştirilmiş ve yorumlanmıştır.

3.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırma 2024 ABD seçim sürecinde yayınlanan derin sahte dezenformasyonu içeren dokümanları kapsamaktadır. Araştırmanın sınırlılığı yabancı haber sitelerinin yayınladığı -basına yansıyan- dezenformasyon içeren derin sahteleri içermesidir. Araştırmanın bir diğer sınırlılığı ise yabancı haber sitelerine ve yabancı literatürdeki kimi kaynaklara erişim engeli yaşanmasıdır.

3.4. Araştırma Soruları

- Başkanlık seçim sürecinde adaylara yönelik hazırlanan derin sahtelerin yabancı haber medyalarına yansımaları nelerdir?
- Seçim sürecinde dolaşıma sokulan aday odaklı derin sahtelerin ABD kamuoyunda dezenformasyon amaçlı kullanılmasını önlemek amacıyla alınan tedbirler nelerdir?
- ABD gibi demokratik toplumlarda adaylara yönelik düzenlenen derin sahteler seçim kampanyası aracı olarak kullanılabilir mi?

3.5.Araştırmanın Bulguları ve Yorumlanması

3.5.1. Derin Sahte Uygulanan Ses Dokümanının Çözümlemesi

Görsel 1. ABD Başkanı Joe Biden Olduğunu İddia Eden Sahte Bir Sesli Mesajın Seçmenlere Gönderilmesi (İşitsel Manipülatif Derin Sahte)

Kaynak: (www.learningenglish.vaonews.com; www.theguardian.com; www. themandarin.com.) Ocak-Şubat/2024.

ABD'nin New Hampshire eyaletinde Kasım ayında gerçekleştirilecek olan seçim için adaylar belirlemek suretiyle ön seçim yapılmıştır. Eyalet ön seçim sürecindeyken seçmenlere Biden olduğunu iddia eden bir sesli mesaj gönderilmesinin ardından kimi haber sitelerinde bu durumun derin sahtelerin seçim sürecinde dezenformasyon unsuru olarak kullanılabileceği haberleri yayılmaya başlamıştır. Yabancı basında yer alan bu haberlerin ardından dijital soruşturma uzmanları bu robotik uygulamaların gelecekte de görülebileceğini ifade etmektedirler.

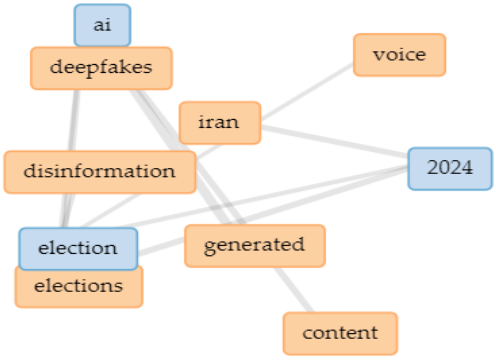
3.5.1.1. Derin Sahte Uygulanan Ses Dokümanın Metinsel Çözümlemesi

Biden olduğu iddia edilen robotik sesin içeriği şu şekildedir: "Bu salı günü oy kullanmak, Cumhuriyetçilerin Donald Trump'ı tekrar seçme çabalarını sadece kolaylaştırır. Oyunuz Kasım ayında fark yaratacak, bu salı değil. Oylarınızı Kasım seçimleri için saklayın."

Robotik aramaların Biden'ın New Hampshire eyaletinde kampanya yapmaması, adının eyaletin birincil oy pusulasında olmaması ve haber siteleri tarafından gündeme alınması nedeniyle olası dezenformasyonun önüne geçilmesini sağlamıştır (Lynn, 2024). Düzenlenen ses derin sahtenin bağlamından çıkarıldığını tespit eden seçmenlerin şüpheci yaklaşımları neticesi ve olayın haberleştirilmesinin ardından yapay zekâ tarafından oluşturulan robotik aramalar ABD'de yasaklanmıştır (Yeruşalmi, 2024).

Araştırmada seste ve görüntülerde derin sahte uygulanması nedeniyle ABD kamuoyunun davranış biçimi, dezenformasyona karşı aldıkları önlemler ve sahte içeriklerle mücadele yöntemleri araştırılmıştır. Bu doğrultuda derin sahte yapılan bir seçim sürecinde kamuoyunun farkındalığı için basına yansıyan derin sahte dokümanları ile ilgili yapılan haberler incelenmiştir. Yapılan haberlerde verilmek istenen mesajların haber metninde defaten geçtiği ve bu yöntemle gerçek mesajın bu şekilde kamuoyuna geçirilmek istendiği ön görüsü nedeniyle haberler Voyant aracı ile analiz edilmiştir. Bu analizin ilki Biden'a ait olduğu ifade edilen ses derin sahte haberlerine ilişkin olanıdır. Bu doğrultuda şu analizler ortaya çıkmıştır:

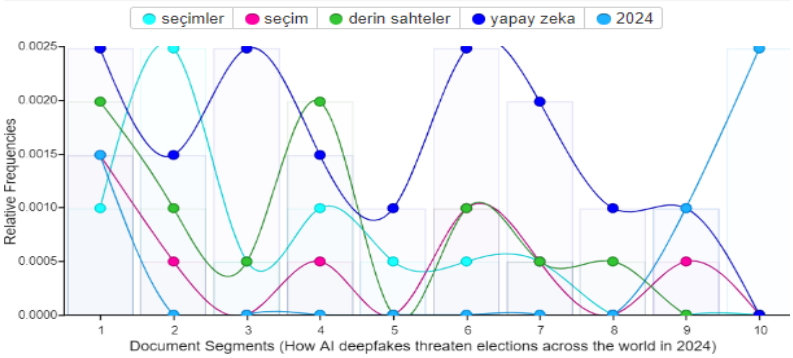
Bağlantı Şeması 1. Biden'ın Derin Sahte Uygulanmış Sesli Mesajına İlişkin Bağlantısal Kelime Analizi

Kaynak: Voyant-tools.org; Eylül/2024

Yukarıda düzenlenen bağlantı şeması, kelimelerin kullanım sıklığının birbiriyle ilintili olarak nasıl kullanıldığına ışık tutmaktadır. Bu analize göre 5299 kelime arasında; yapay zekâ kelimesi 64 kez, seçim kelimesi 37 kez, seçimler kelimesi 27 kez, 2024 kelimesi 36 kez, içerik kelimesi 24 kez, dezenformasyon kelimesi 16 kez derin sahte kelimesinin ise 13 kez geçtiği belirlenmiştir. Tekrarlayan bu kelimelerin de birbirleriyle aynı cümlelerde defaten geçtiği görülmektedir.

Grafik 1. Biden'ın Derin Sahte Uygulanmış Sesli Mesajına İlişkin Kelime Analizi

Kaynak: Voyant-tools.org; Eylül/2024

Voyant aracıyla yapılan analiz 5299 kelime arasından 1705 benzersiz kelime formuna ulaşılarak elde edilmiştir. Kelimelerin metnin geri kalanı ile karşılaştırılmış eş anlamlı kelimeler veya en sık tekrarlayan kelimeler gibi bulgulara rastlanılmıştır. Analiz yabancı medyada bulunan 3 haber üzerine yapılmıştır. Haberlerin içeriğinde derin sahtenin işitsel manipülasyonla dahi insanları yönlendirebilecek oranda dezenformasyon unsuru taşıdığı belirlenmiştir. Analiz diğer bulgularla karşılaştırıldığında ve ülkenin önemli haber ağlarında uzmanlarla yapılan röportajlar doğrultusunda görsel manipülasyonların işitsel manipülasyonlar kadar etkili olmadığı tespit edilmiştir.

3.5.2. Derin Sahte Uygulanan Dokümanın Görsel Çözümlemesi

Görsel 2. Trump'ın Destekçilerinin Siyahi Seçmenlerin Oylarını Yönlendirmek İçin Düzenlediği Derin Sahteler (Görsel Manipülatif Derin Sahte)

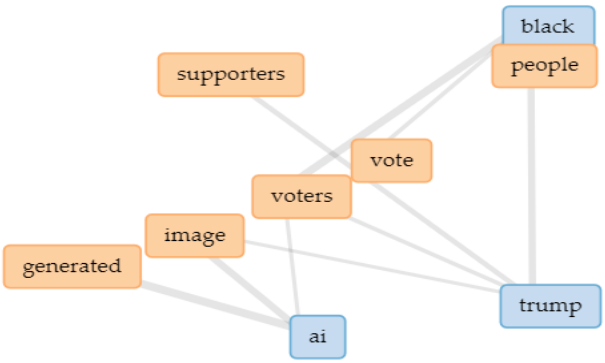
Kaynak: (www.bbc.com) Mart/2024

Kasım ayında gerçekleşecek olan seçimlerde derin sahte ile yapılan dezenformasyon akımlarından biri de Görsel 2 de yer alan siyahi insanların Trump destekçisi olarak gösterildiği fotoğraflardır. ABD'de radyo program sunucusunun Trump ile siyahi kadınların fotoğraflarını oluşturup sosyal medya üzerinde yayınladığı haberin altına siyahi seçmenlerin Trump'ı desteklediğini anlatan bir yazı paylaşmasıyla görseldeki gibi pek çok görüntü oluşturulduğu gözlemlenmiştir. BBC'nin haberine göre sosyal medyadaki kullanıcıların bu habere inanıp yorumlar yaptığı ifade edilmektedir. Haber sitesinin, radyo sunucusu ile iletişime geçip, sunucunun paylaşımı yaptığını ve oluşturduğu bu görsellerin hikâye anlatıcılığı kapsamında düzenlediğini itiraf etmesi BBC'nin haber makalesinde yer almaktadır. Radyo sunucusunun açıklamasında; derin sahte dezenformasyonlarını hazırlayanın ve yayınlayanın değil de buna inanların daha suçlu olduğunu ifade etmesi, dikkat çekmektedir (BBC, 2024).

3.5.2.1. Derin Sahte Uygulanan Dokümanların Metinsel Çözümlemesi

Siyahi seçmenlerin Trump'ı desteklediğine ilişkin derin sahte haberleri ile ilgili kelime analizleri aşağıdaki şemada şu şekilde görüntülenmektedir:

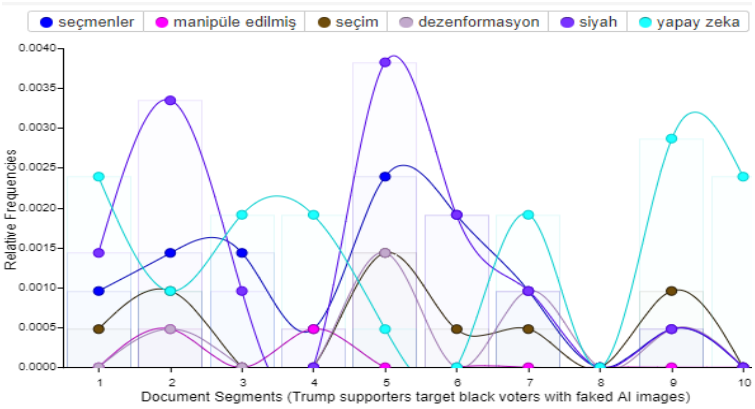
Bağlantı Şeması 2. Siyahi Seçmenlere İlişkin Derin Sahtelerin Bağlantısal Kelime Analizi

Kaynak: Voyant-tools.org; Eylül/2024

Bağlantı şeması 2, düzenlenen kelimelerin kullanım sıklığı ve kelimelerin birbiriyle nasıl kullanıldığını göstermektedir. Bu analize göre 2093 kelime arasında; yapay zekâ kelimesi 31 kez, seçmenler kelimesi 21 kez, siyah kelimesi 27 kez, Trump kelimesi ise 23 kez geçtiği belirlenmiştir. Tekrarlayan bu kelimelerin de birbirleriyle aynı cümlelerde defaten geçtiği görülmektedir. Cümlelerin siyahi insanlar ve Trump olarak iki ana başlık altında dağılım gösterdiği dikkat çekmektedir.

Grafik 2. Siyahi Seçmenlere İlişkin Derin Sahtelerin Kelime Analizi

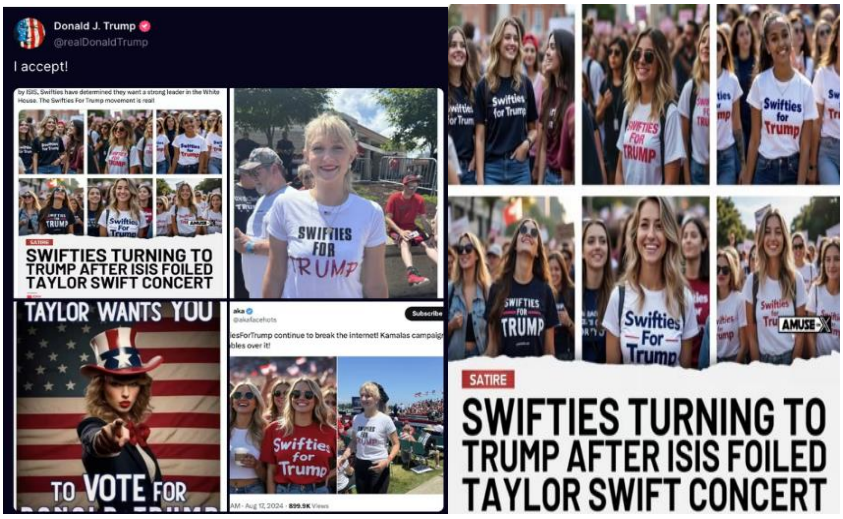

Kaynak: Voyant-tools.org; Eylül/2024

Analiz 2093 kelime arasından 776 benzersiz kelime formuna ulaşılarak düzenlenmiştir. Kelimelerin metnin geri kalanı ile karşılaştırılmış okunabilirlik endeksleri, cümle başına ortalama kelime sayıları, eş anlamlı kelimeler veya en sık tekrarlayan kelimeler gibi bulgulara rastlanılmıştır. Haberin içeriğinde seçmenlerin oylarını yönlendirmek için siyahi seçmenlerin sempatilerini kazanmayı hedefledikleri görülmektedir. Analizde çoğunlukla siyahi seçmenlerin yapay zekâ ile yönlendirilmeye çalışıldığına dair kelimeler kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

3.5.3. Derin Sahte Uygulanan Dokümanın Görsel Çözümlemesi

Görsel 3. Trump'ın Taylor Swift Hayranlarının Oylarını Yönlendirmek İçin Yayınladığı Derin Sahteler (Görsel Manipülatif Derin Sahte)

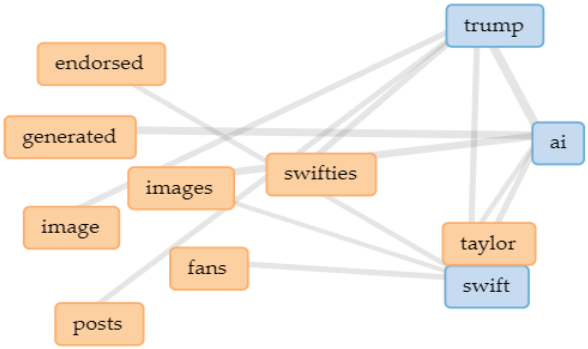
Kaynak: (www.the guardian.com; www.indiatoday.com) Ağustos/2024

Trump, yapay zekâ tarafından oluşturulan derin sahtelerle Swift hayranlarının sempatisini kazanıp taraftar toplamak için Görsel 3'teki görüntüleri kendi sosyal medyasında paylaşmıştır. Görsel de yer alan Swift hayranlarının tişörtlerinde "Trump için Swift" ve "Taylor Swift, Donald Trump'a oy vermenizi istiyor" yazılı görüntüleri kısa süre içinde sosyal medya mecralarında dolaşıma girmiştir. Sahte içeriği Trump'ın kendi hesabından paylaşması kamuoyunda seçim dezenformasyonunun yayılmasına katkı sağlamıştır. Yapay zekâ algoritması ile düzenlenen görüntülerin kimin oluşturduğu bilinmese dahi bu sahte içerikleri yayınlayan Trump'ın kendi sosyal medyasından bu görüntüleri "kabul ediyorum" yazarak paylaşması Trump'ın dezenformasyona katkı sağlayarak bu durumu seçim kampanyasına dönüştürdüğüne dair görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Nagari, 2024).

Görsel 2 ve Görsel 3'te derin sahtelerin adayların aleyhlerine kullanıldığı kadar lehlerine olacak şekilde kullanıldığı da ortaya çıkmaktadır.

3.5.3.1. Derin Sahte Uygulanan Dokümanın Metinsel Çözümlemesi

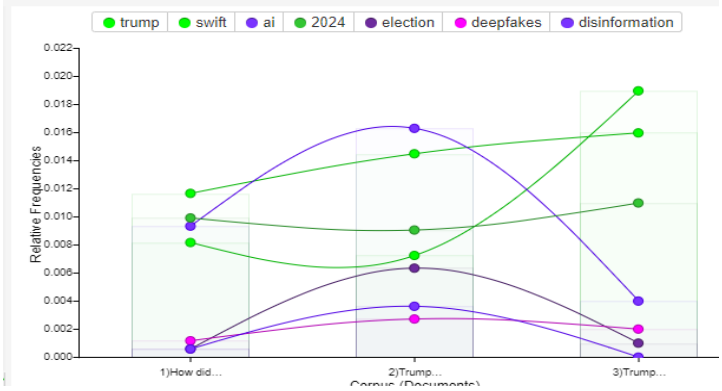
Bağlantı Şeması 3. Trump'ın Swift Hayranlarının Oylarını Yönlendirmek İçin Yayınladığı Derin Sahtelerin Bağlantısal Kelime Analizi

Kaynak: Voyant-tools.org; Eylül/2024

Bağlantı şeması 3'de kelimelerin kullanım sıklığına göre Trump ve Swift'e ilişkin derin sahtelerden bahsedildiği görülmektedir. Bu analize göre 3826 kelime arasında; yapay zekâ kelimesi 38 kez, 2024 kelimesi 38 kez, swift kelimesi 41 kez, Trump kelimesi ise 52 kez geçtiği belirlenmiştir. Tekrarlayan kelimeler de birbirleriyle aynı cümlelerde defaten geçtiği görülmektedir. Cümleler Swift ve hayranlarına yönelik yapılan derin sahteler olarak düzenlenmiştir.

Grafik 3. Trump'ın Swift Hayranlarının Oylarını Yönlendirmek İçin Yayınladığı Derin Sahtelerin Kelime Analizi

Kaynak: Voyant-tools.org; Eylül/2024

Analiz 3826 kelime arasından 1268 benzersiz kelime formuna ulaşılarak düzenlenmiştir. Kelimeler metnin geri kalanı ile karşılaştırılmış; okunabilirlik endeksleri, cümle başına ortalama kelime sayıları, eş anlamlı kelimeler veya en sık tekrarlayan kelimeler gibi bulgulara rastlanılmıştır. Analiz yabancı medyada bulunan 3 haber sitesinin haberleri

üzerinden yapılmıştır. Haberin içeriğinde seçmenlerin oylarını yönlendirmek için Swift ve hayranlarının görsellerinden yararlanıldığı görülmektedir. Analize göre yapılan haberlerin Swift hayran kitlesinin yapay zekâ ile yönlendirilmeye çalışıldığına dair kelimeler ve cümleler kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

3.5.4. Derin Sahte Uygulanan Dokümanın Görsel Çözümlemesi

Görsel 4. Kamala Harris'in Miting Görsellerinin Derin Sahte ile Düzenlendiğine ilişkin Basına Yansıyan Haberler (Görsel Manipülatif Derin Sahte)

Başkan Yardımcısı Kamala Harris, 7 Ağustos'ta Michigan, Romulus'taki Detroit Metropolitan Havalanı'nda düzenlenen bir kampanya mitinginde konuşuyor. Jeff Kowalsky/AFP/Getty Images

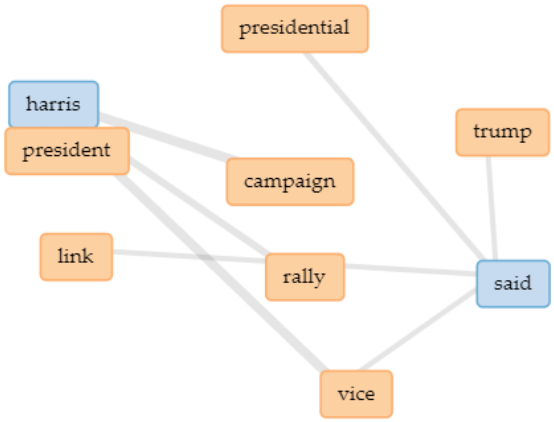
7 Ağustos'ta Detroit'te Kamala Harris ve Tim Walz'ın katıldığı mitingden bir sahne. Eski Başkan Donald Trump, büyük bir kalabalığın görüldüğü mitinge ait bir diğer fotoğrafın yapay zeka tarafından oluşturulduğunu iddia etti.
Tamara Keith/NPR

Kaynak: (www. npr.com; www.edition.cnn.com) Ağustos/2024

Görsel 4'te Harris'in Michigan mitingi nedeniyle oluşan kalabalık insan grubu görülmektedir. Trump sosyal medya hesabından bu kalabalığın derin sahte ile oluşturulduğunu ifade eden şu cümleleri kullanmıştır: "Başkan Yardımcısı Kamala Harris'in Michigan mitingine hiç kimse katılmadı bu sahte bir kalabalık resmi, bu nedenle diskalifiye edilmesi gerekir. Çünkü sahte bir imaj yaratılması seçim müdahalesidir. Bunu yapan herkes her şeyde hile yapacak!" (Bradner, 2024). Görsel 4'teki bir diğer resimde ise Harris ve Minnesota Valisi Tim Walz'ın Detroit'te düzenlediği mitingden bir sahne görülmektedir. Trump bu görselinde sahte olduğunu iddia etmektedir.

3.5.4.1. Derin Sahte Uygulanan Dokümanın Metinsel Çözümlemesi

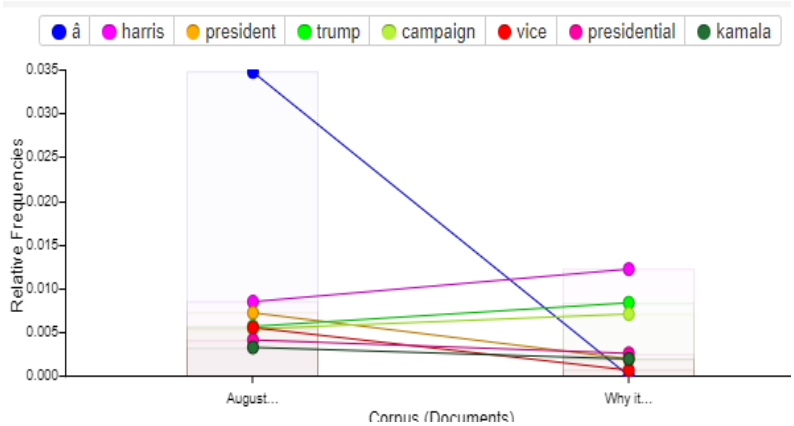
Bağlantı Şeması 4. Harris Mitinginin Derin Sahte ile Düzenlendiğine İlişkin Bağlantısal Kelime Analizi

Kaynak: Voyant-tools.org; Eylül/2024

Bağlantı şeması 4'te kelimelerin kullanım sıklığı ve kelimelerin birbiriyle nasıl kullanıldığı görülmektedir. Bu analize göre 8.651 kelime arasında Harris kelimesi 79 kez yapay zekâ 246 kez başkan kelimesinin 54 kez ve bağlantı kelimesinin 22 kez geçtiği belirlenmiştir. Tekrarlayan bu kelimelerin de birbirleriyle aynı cümlelerde defaten geçtiği görülmektedir. Analizde Harris miting görsellerinin derin sahte ile yapıldığına yönelik kelime ve cümleler kullanıldığı görülmektedir.

Grafik 4. Harris Mitinginin Derin Sahte ile Düzenlendiğine İlişkin Kelimelerin Analizi

Kaynak: Voyant-tools.org; Eylül/2024

Analiz 8.651 kelime ve 2.174 kelime formuna ulaşılarak düzenlenmiştir. Kelimelerin metnin geri kalanı ile karşılaştırılmış okunabilirlik endeksleri, cümle başına ortalama kelime sayıları, eş anlamlı kelimeler veya en sık tekrarlayan kelimeler gibi bulgulara rastlanılmıştır. Analiz yabancı medyada yer alan 2 haber sitesi üzerinden yapılmıştır.

Haberin içeriğinde Trump'ın kendi sosyal medya mecralarında Harris'in mitinglerdeki görsellerinin sahte olduğunu ve diskalifiye edilmesi gerektiğini ifade eden açıklamaları doğrultusunda haber içeriğine yansıyan kelimeler incelenmiştir. Analize konu olan her iki haber sitesinde de yapay zekâyı vurgulayan cümleler kurulduğu saptanmıştır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Seçimle ilgili düzenlenen derin sahteler medya ve siyasette siyasi suiistimal boyutuyla kolektif gündemi ve irade oluşumunu tehdit etmektedir. Bu tür teknolojiler siyasi adaylar ve programlar hakkındaki yanlış bilgilendirme nedeniyle halkın artık gördüklerine ve duyduklarına güvenmediği bir ortama katkıda bulunmaktadır. Karmaşık, ikna edici ve giderek daha erişilebilir bir teknoloji olduğundan politik iklimlerde de etkili olabilir ve kurumları (haber medyası gibi) ve daha yüksek medya okuryazarlığı seviyelerine sahip halkları kandırabilir (Pawelec, 2022). İleride daha profesyonel yapılacağı düşünülen bu uygulamalar yapay zekânın kontrolsüz kullanımına izin veren önemli boşluklara yol açmıştır. Bu boşluklar özellikle seçimlerin güvensiz bir ortamda gerçekleştirilmesine olanak sağlamıştır. Bu uygulamalar ile partilere, adaylara ve bizzat seçim süreçlerine karşı genel bir güvensizlik yaratan, seçmenleri hareketsiz bırakan ve kümülatif bir güvensizlik ve hayal kırıklığı etkisi yaratan, küçük siyasi meselelerle ilgili vasat kalitede bir düzine kadar sahtekârlık yapılmaktadır (Labuz & Nehring, 2024). Yapay zekânın seçimler üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olma yeteneği, seçmen davranışlarını incelikli ama derinlemesine etkileme kapasitesinde yatmaktadır. Yapay zekânın seçmenleri oldukça belirli gruplara ayırma yeteneği, kampanyaların her gruba derin bir şekilde yankı uyandıran mesajlar iletebileceği anlamına gelmektedir. Örneğin, bu araştırmadaki gibi yapay zekâ kilit bölgelerdeki kararsız seçmenleri belirleyebilir. Özelleştirilmiş reklamlarla hedefleyebilir, böylece oylarını etkileyebilir. Siyasi kampanyalarda yapay zekâ kullanımını kontrol etmek, yapay zekâ tarafından oluşturulan siyasi reklamları düzenlemek ve siyasi liderlerden doğruluk konusunda ısrar etmenin önemini anlamak için katı protokoller olmalıdır. Derin sahtelerin yaratılmasına ve yayılmasına, seçmen verilerinin etik kullanımına ve yapay zekâ tarafından yönlendirilen seçmen manipülasyonunun önlenmesine karşı harekete geçilmesi gerekmektedir (Islam vd., 2024). Yapay zekâ oylama sistemleri açıklığa, açıklanabilirliğe ve etik kaygılara öncelik vermelidir. Paydaşlar, karar alma süreçlerine ve algoritmik modellere halkın erişimini sağlayarak sistemleri inceleyebilir ve düzenleyebilir. Değişen teknolojilere uyum sağlamak, sorunları ele almak ve yapay zekânın bütünlüğünü ve meşruiyetini desteklemesini sağlamak elzemdir (Chennupati, 2024). Çünkü derin sahtelikler oy hırsızlığı yoluyla değil, oyları aşındırarak seçimlerin çalınmasına sebep olabilir (Yu, 2024).

Bu araştırmada yukarıda özetlenen teorik-kavramsal çerçeveden hareketle elde edilen verilerin analiziyle şu bulgulara ve sonuçlara ulaşılmıştır: Bulgular doğrultusunda; Trump tarafının derin sahte uygulamalarını seçim sürecinde propaganda yöntemlerinden biri olarak kullandığı, Harris ve destekçilerinin ise kampanya ekibi ve resmi/hızlı yanıt sayfaları sayesinde aleyhlerine gözüken derin sahte dokümanları dezenformasyona yol açmadan çürütmeyi çoğunlukla başardıkları tespit edilmiştir.

Haberlerin içeriğinde derin sahtelerin işitsel manipülasyonla dahi insanları yönlendirebilecek kapasitede dezenformasyon unsuru taşıdığı belirlenmiştir. Analiz diğer bulgularla karşılaştırıldığında ve ülkenin önemli haber organlarında uzmanlarla yapılan röportajlar doğrultusunda görsel manipülasyonların işitsel manipülasyonlar kadar etkili olmadığı ortaya çıkmaktadır. Araştırma sonucunda derin sahtelerin adayların aleyhlerinde kullanıldığı kadar lehlerine olacak şekilde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Adayların -kampanya süreçlerinde- dezavantajlı olduğunu düşündükleri konuları kontrol altında tutmak istemeleri nedeniyle son teknolojileri kendi lehlerine olacak şekilde kullandıkları görülmüştür. Bu araştırma; geniş hayran kitlesine sahip ünlüleri, güvenilen siyasi figürleri ya da siyasi ideolojilerin destekçilerini kullanmak/manipüle etmek amacıyla derin sahte yöntemi ile sahte içeriklerin oluşturulduğunu ve söz konusu aktörlerin bu içerikleri sosyal medyalarında paylaştıklarını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda; siyasi aktörlerin ve destekçilerinin "olmasını istediklerini oldurduğu" bir yöntem olarak derin sahteleri kullandıkları tespit edilmiştir. Derin sahtelerin seçim sürecinde oluşturduğu politik ve yapay zekâ destekli dezenformasyonları en aza indirmeye çalışan resmi, hızlı yanıt sayfalarının varlığı, gerçek kontrolü yapan sitelerin çoğalması, eleştirel düşünmeyi geliştirecek eğitimlere yer verilmesi ve sahte içeriklerin araştırılmasının büyük bir önemi haiz olduğu da araştırmanın bir diğer tespitidir.

Bu araştırma teknolojinin her geçen gün ilerlediği bu çağda gerçeğe çok yakın manipülasyonların yapıldığı düşünüldüğünde ilerleyen dönemlerde gerçekliğini ayırt edilemeyecek görüntü ve seslerin kişide bırakacağı buhran ve baskının önüne geçebilmek için gelecek çalışmalara örnek teşkil edebilir. Bu nedenle gazetecilerin derin sahte ile ilgili farkındalığa sahip olup sorumlu habercilik bilinciyle sahte olan görüntü ve sesleri çürütebilecek donanıma sahip olması ve temsil ettiği halkı bilinçlendirerek olası bilgi kirliliğinin önüne geçilmesini sağlaması büyük bir önem arz edebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Agarwal, S., Farid, H., Fried, O., & Agrawala, M. (2020). Detecting deep-fake videos from phoneme-viseme mismatches. In *Proceedings of the IEEE/CVF conference on computer vision and pattern recognition workshops* (pp. 660-661).

Akmeşe, B. (2023). The artificial intelligence dimension of digital manipulation deepfake videos: the case of the Ukrainian-Russian People. *contemporary issues of communication*, *2*(2), 76-85.

Akmeşe, B., & Taşcıoğlu, R. (2024). Dijital propagandanın yeni bir versiyonu: Ukrayna-Rusya savaşı örneğinde deepfake dokümanlar üzerine bir analiz. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (66), 116-139.

Arch. (2020). "Prepare, don't panic: synthetic media and deepfakes".https://lab.witness.org/projects/synthetic-media-and-deepfakes/. [Accessed:11.09.2024].

Babayiğit, B. (2021). Deepfake'in ceza hukuku bakımından değerlendirilmesi ve De Lege Ferenda öneriler. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *25 (4),* 655-703.

Backgrounder Deepfakes, (2022). An overview of what deepfakes is, threats and potential solutions. https://lab.witness.org/projects/synthetic-media-and-deep-fakes/?utm. [Accessed 16.09. 2024].

Balcı, H. A. (2017). Edimbilim ve gramer ilişkisi. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, *5*(4), 556-566.

Bennett, W. L., & Livingston, S. (2018). The disinformation order: disruptive communication and the decline of democratic institutions. European Journal of Communication 33(2): 122–139. https://doi.org/10.1177/0267323118760317.

BBC. (2024). Trump destekçileri sahte yapay zekâ görselleriyle siyah seçmenleri hedef alıyor. https://www.bbc.com/news/world-us-canada68440150. [Erişim Tarihi:15.09.2024].

BBC Bitesize. (2019). Deepfakes: what are they and why would I make one? Available at: [Accessed 16.09. 2022].

Bradner, E. (2024). Trump falsely claims Harris created "fake crowd" pictures of her Detroit rally last week.https://edition.cnn.com/politics/live-news/harris-trump-election-08-11-24/inde x.html.

BSI. (2022). "German IT Securuty Congress". Deepfakes – threats and countermeasures. https://www.bsi.bund.de/EN/Themen/Unternehmenund-Organisationen/Informationen-und-Empfehlungen/Kuenstliche-Intelligenz/Deepfakes/deepfakes.html. Accessed:21.08.2024].

By Great Learning Team Updated. (2022).https://www.mygreatlearning.com/blog/all-you-need-to-know-about-deepfake-ai/. [Accessed:18.08.2024].

Cervantes, E. (2021). What is deepfake? Should you be worried? https://www.androidauthority.com/what-is-deepfake-1023993/. [Accessed:01.09.2024].

Chauhan, T., & Palivela, H. (2021). Optimization and improvement of fake news detection using deep learning approaches for societal benefit. *International Journal of Information Management Data Insights*, *1*(2), 100051. https://doi.org/10.1016/j.jjime i.20 21.100051.

Chennupati, A. (2024). The threat of artificial intelligence to elections worldwide: A review of the 2024 landscape. *World Journal of Advanced Engineering Technology and Sciences*, *12*(1), 029-034. https://doi.org/10.30574/wjaets.2024.12.1.0177.

Cootes, T. F., Edwards, G. J., & Taylor, C. J. (2001). Active appearance models. *IEEE Transactions on pattern analysis and machine intelligence*, *23*(6), 681-685.

Çelik, H., & Ekşi, H. (2008). Söylem analizi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, *27*(27), 99-117.

Dagar, D., & Vishwakarma, D. K. (2022). A literature review and perspectives in deepfakes: generation, detection, and applications. *International Journal of Multimedia Information Retrieval*, 1-71.

Diresta, R. (2018). Computational Propaganda Public relations in a high-tech age https:// yalereview.org/article/computational-propaganda.

eSafety. (2022). Deepfake trends and challenges position statement. https://www.esafety.gov.au/industry/tech-trends-andchallenges/deepfakes. [Accessed:01.09.2024].

Faills, D. (2021). The epistemic threat of deepfakes. *Philosophy & Technology*, 1-21.

Fırat Üniversitesi Web Sitesi. (2018). Araştırma yöntemlerinin sınıflandırılması. https://abs.firat.edu.tr/upload/user439/f5f8d15e9ff89a4b10048d20350799492206b4b0dosya439.pdf. [Erişim Tarihi:01.09.2024].

Fish, T. (2019). "Deepfakes: AI-manipulated media will be weaponised to trick military." Retrieved from https://www.Express.co.uk/news/science/1109783/deepfakes-ai-artificial-intelligencephotos-video-weaponisedchina. [Accessed:15.09.2024].

Freelon, D., & Wells, C. (2020). Disinformation as political communication, political communication, *37* (2), 145-156, https://doi.org/10.1080/10584609.2020.1723755.

Islam, M. B. E., Haseeb, M., Batool, H., Ahtasham, N., & Muhammad, Z. (2024). AI Threats to Politics, Elections, and Democracy: A Blockchain-Based Deepfake Authenticity Verification Framework. *Blockchains*, *2*(4), 458-481.

Koenig, A. (2019). "Half the truth is often a great lie": deepfakes, open source information, and international criminal law. *American Journal of International Law*, *113*, 250-255. https://doi.org/10.1017/aju.2019.47.

Labuz, M., & Nehring, C. (2024). On the way to deep fake democracy? Deep fakes in election campaigns in 2023. *European Political Science*, 1-20.

Lu, I. F. (2022). To subdue the enemies without fighting: Chinese state-sponsored disinformation as digital warfare. *Digital War*, 1-11.

Lynn, B. (2024). Biden'ın ses deepfake'i. https://learningenglish.voanews.com/a/deepfake-of-biden-s-voice-called-early-example-of-us-election-disinformation/7455392.html.

Maras, M. H., & Alexandrou, A. (2019). Determining authenticity of video evidence in the age of artificial intelligence and in the wake of deepfake videos. The International Journal of Evidence & Proof, 23(3), 255-262. https://doi.org/10.1177 /1365712718807226.

Masood, M., Nawaz, M., Malik, K. M., Javed, A., Irtaza, A., & Malik, H. (2022). Deepfakes Generation and Detection: State-of-the-art, open challenges, countermeasures, and way forward. *Applied Intelligence*, 1-53. https://doi.org/10.1007/s10489-022-03766-z.

Mitra, G. (2020). What exactly are Deepfakes and how do they work? https://www.express computer.in/features/what-aredeepfakes-and-how-do-they. [Accessed:01.09.2024].

Mirsky, Y., & Lee, W. (2021). The creation and detection of deepfakes: A survey. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, *54*(1), 1-41. https://doi.org/10.1145/3425780.

Mirza, R. (2024). Yapay zekâ deepfake'leri 2024'te dünya çapında seçimleri nasıl tehdit ediyor? https://www.themandarin.com.au/240257how-ai-deepfakes-threaten-elections-across-the-world -in-2024/. [Accessed:03.09.2024].

Nachkebia, T. (2019). Now videos can also be fake – is deepfake a threat to democracy. https://myth detector .ge/en/now-videos-can-also-be-fakeis-deepfake-a-threat-to-democracy/. [Accessed:09.09.2024].

Nagari, A. (2024). Trump posts fake AI image of Taylor Swift endorsing him for President. https://www.indiatoday.in/world/us-news/story/uspresidential-elections-donald-trump-ai-images -post-taylor-swift-2584873-2024-08-20. [Accessed:09.09.2024].

NPR. (2024). Why false claims that a picture of a Kamala Harris rally was AI-generated matter? https://www.npr.org/2024/08/14/nx-s15072687/trump-harris-walz-election-rally-ai-fakes.

Pawelec, M. (2022). Deepfakes and democracy (theory): How synthetic audio-visual media for disinformation and hate speech threaten core democratic functions. *Digital society*, *1*(2), 19.

Sakın, B., & Büyükbirer, S. (2021). Manipülatif dil üzerine eleştirel söylem analizi. *Anasay*(*16*), 81-99. https://doi.org/10.33404/anasay.917215.

Sayım, F., & Çetin, N. (2024). Araştırma yöntemi olarak söylem çözümlemesi. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, *9*(1), 49-72.

Scientific Foresight. (2021). What if deepfakes made us doubt everything we see and hear? [Science and Technology podcast]. https://epthinktank.eu/2021/09/08/what-if-deepfakes-made-us-doubt-everything-we-see-and-hear/. [Accessed:10.09.2024].

Sinclair, S., & Rockwell, G. (2020). Voyant-tools. Information Systems. [Accessed:15.09.2024].

Stamm, M., & Liu, K., (2010). Forensic detection of image manipulation using statistical intrinsic fingerprints. IEEE Transactions on Information Forensics and Security, 5(3), pp.492-506. https://doi.org/10.1109/TIFS.2010.2053202.

Song, D. (2019). A short history of deepfakes. https://medium.com/@songda/a-short-history-of-deepfakes-604ac7be6016. [Accessed:08.09.2024].

Taylor, B. C. (2021). Defending the state from digital Deceit: the reflexive securitization of deepfake. *Critical Studies in Media Communication*, *38*(1), 1-17. https://doi.org/10.1080/15295036.2020.1833058.

The Guardian. (2024). How did Donald Trump end up posting Taylor Swift deepfakes? https://www.theguardian.com/technology/article/2024/aug/24/trump-taylor-swift-deepfakes-ai. [Accessed:01.09.2024].

The Guardian. (2024). Trump posts deepfakes of Swift, Harris and Musk in effort to shore up support. https://www.theguardian.com/usnews/article/2024/aug/19/trump-ai-swift-harris-musk-deepfake-images. [Accessed:01.09.2024].

The New York Academy of Sciences. (2024). Yapay zekâ çağında deepfake'ler ve demokrasi. https://www.nyas.org/shaping-science/events/deepfakes-and-democracy-in-the-age-of-ai/.[Erişim Tarihi:08.09.2024].

Tucker, P. (2019). The newest ai-enabled weapon: 'deep-faking' photos of the earth. https://www.defenseone.com/technology/2019/03/nextphase-ai-deep-faking-whole-world-and-china-ahead/155944/. [Accessed:08.09.2024].

Wang, J., Sun, Y., & Tang, J. (2022). Lisiam: Localization invariance siamese network for deepfake detection. *IEEE Transactions on Information Forensics and Security*, *17*, 2425-2436.

Wei, Z., Xu, X., & Hui, P. (2024). Digital Democracy at Crossroads: A Meta-Analysis of Web and AI Influence on Global Elections. In *Companion Proceedings of the ACM on Web Conference 2024* (pp. 1126-1129). https://doi.org/10.1145/3589335.3652003.

Westerlund, M. (2019). The emergence of deepfake technology: A review. *Technology Innovation Management Review*, *9*(11). http://dx.doi.org/10.22215/timreview/1282.

Yeruşalmi, J. (2024). Yapay zekâ deepfake'leri. https://www.the guardian.com/world/2024/feb /23/ai-deepfakes-come-of-age-as-billions-prepare-to-vote-in-a-bumper-year-of-elections. [Accessed:23.09.2024].

Yu, C. (2024). How will ai steal our elections? *Center for open science*.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1318-1339

Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yapay Zekâ ile İçerik Oluşturma Deneyimlerine Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi

Serdar Akbulut[1, 2]

ÖZET

Bu araştırma, Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ ile içerik oluşturma deneyimlerini betimlemeyi amaçlamaktadır. Nitel betimleyici desenle yürütülen çalışmada, bir devlet üniversitesinin eğitim fakültesinde öğrenim gören 24 Türkçe öğretmeni adayıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Katılımcılar kolay ulaşılabilir durum ve ölçüt örneklemesiyle belirlenmiş, veriler betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Katılımcılar, yapay zekâ ile içerik oluştururken temkinli davrandıklarını, hatalı çıktılarla karşılaştıklarını ve etkili istem (prompt) yazmakta güçlük çektiklerini belirtmiştir. Katılımcıların çoğunluğu yapay zekânın eğitimde kullanımını genel olarak olumlu değerlendirmiştir. Ayrıntılı yanıtlarda ise olumsuz yönlere ve risklere ilişkin kodlar, olumlu yönlere ilişkin kodlardan daha sık görülmüştür. Öğretmenlik mesleğinin geleceğine yönelik endişeler ve yapay zekâ okuryazarlığı eğitimine duyulan ihtiyaç öne çıkmıştır. Bulgular, öğretmen adaylarının yapay zekâ kullanımına ilişkin genel değerlendirmelerinin, içerik oluşturma sürecindeki güçlükler ve mesleki kaygılarla birlikte ele alınmasının önemini göstermektedir. Bu sonuçlar doğrultusunda, öğretmen yetiştirme programlarında istem yazma ve çıktı denetimine odaklanan uygulamalı yapay zekâ okuryazarlığı eğitimlerine yer verilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Yapay zekâ, Türkçe öğretmeni adayları, içerik oluşturma, yapay zekâ okuryazarlığı.*

An Examination of Turkish Language Teacher Candidates' Perspectives on Their Experiences with Artificial Intelligence-Assisted Content Creation

ABSTRACT

This study aims to describe the experiences of pre-service teachers of Turkish with AI-assisted content creation. Using a qualitative descriptive design, semi-structured interviews were conducted with 24 pre-service teachers enrolled in the faculty of education at a state university. Participants were selected through convenience and criterion sampling, and the data were analyzed

[1] Sorumlu yazar: serdar.akbulut@cbu.edu.tr
[2] Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Manisa, Türkiye. ORCID: 0000-0002-5809-1481.

(Makale Gönderim Tarihi: 01.02.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1879698
Makale Türü: Araştırma Makalesi

using descriptive analysis. Participants reported approaching AI-assisted content creation cautiously, encountering inaccurate outputs, and experiencing difficulties in writing effective prompts. Most participants expressed generally positive views of AI use in education. In their detailed responses, however, codes concerning negative aspects and risks occurred more frequently than those concerning positive aspects. Concerns about the future of the teaching profession and the need for AI literacy education were prominent. The findings highlight the importance of considering pre-service teachers' general views on AI use alongside the difficulties they encounter during content creation and their professional concerns. Accordingly, the study recommends incorporating practical AI literacy training focused on prompt writing and output evaluation into teacher education programs.

Keywords: *Artificial intelligence, Turkish language teacher candidates, content creation, AI literacy*

1. GİRİŞ

Üretken yapay zekâ araçlarının 2022 sonundan itibaren hızla yaygınlaşması, bu araçların eğitimde nasıl kullanılacağına ilişkin tartışmaları hızlandırmıştır (Kuzu, 2025; Prilop vd., 2025). Bu dönüşüm sürecinde öğretmenler, yapay zekâ araçlarını kullanarak ders içerikleri hazırlama, öğrenci çalışmalarını değerlendirme ve öğrenme süreçlerini kişiselleştirme gibi çeşitli alanlarda yeni olanaklar elde etmektedir. Özellikle içerik oluşturma süreçlerinde yapay zekâ destekli araçlar, öğretmenlere zaman tasarrufu sağlama, farklı öğrenme ihtiyaçlarına uygun materyaller geliştirme ve yaratıcı fikirler üretme konularında destek sağlayabilmektedir (Kohnke vd., 2023). Ancak bu teknolojilerin eğitimde etkili biçimde kullanılabilmesi için öğretmenlerin yapay zekâ okuryazarlığına sahip olması ve bu araçlarla etkileşim kurma deneyimi kazanması gerekmektedir. Bu nedenle öğretmen adaylarının yapay zekâ ile içerik oluştururken neler yaşadıklarının anlaşılması, öğretmen eğitiminin bu gereksinimi karşılayabilmesi açısından önemlidir.

Yapay zekâ teknolojilerinin eğitimde kullanımına ilişkin yapılan çalışmalara bakıldığında, öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının bu teknolojiler hakkında bilgi sahibi olduğu, ancak son zamanlarda kullanım giderek artsa da düzenli olarak kullananların sayısının hâlâ az olduğu görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde 2022-2023 eğitim-öğretim yılında 123 öğretmenle yapılan bir araştırma, öğretmenlerin yaklaşık yarısının yapay zekâ araçlarını en az bir kez denediğini, fakat bunları düzenli olarak kullananların oranının oldukça düşük kaldığını göstermektedir (Whalen vd., 2025). Türkiye'de okul öncesi öğretmenleriyle yürütülen bir çalışmada da öğretmenlerin yapay zekâya ilgi duymalarına karşın bu alanda yeterli bilgi ve farkındalığa sahip olmadıkları ve yapay zekâ uygulamalarını günlük pratiklerinde etkin biçimde kullanmadıkları belirlenmiştir (Küçükkara vd., 2024). Temellendirilmiş meta-analiz yaklaşımıyla 45 çalışmayı inceleyen Taheri ve diğerleri (2025), eğitimcilerin yapay zekâyı genel olarak yararlı bulduklarını, ancak aynı zamanda güven, şeffaflık, veri gizliliği ve etik konularda belirgin kaygılar taşıdıklarını göstermektedir. Bu durum, öğretmenlerin yapay zekânın potansiyelini kabul etmelerine karşın kullanım kolaylığı ve teknik yeterlik konusundaki kaygılarının devam

ettiğine işaret etmektedir (Holmes vd., 2019; Pei vd., 2025). Buna karşın Bakhadirov ve diğerleri (2024), yapay zekânın algılanan faydasının teknoloji kullanımını artırdığını, ancak algılanan kullanım kolaylığının istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığını söylemektedir. Türkçe öğretimi gibi dil becerilerinin geliştirilmesine odaklanan alanlarda, yapay zekânın öğrencilerin okuma-anlama becerilerini geliştirme, yeni metinler oluşturma ve dil bilgisi etkinlikleri tasarlama süreçlerinde öğretmenlere destek sağlayabileceği belirtilmektedir (Kohnke vd., 2023; Li vd., 2025). Liu ve diğerleri (2026), yapay zekânın öğretmen adaylarının etkinlik hazırlama ve sınıf içi uygulamalardaki becerilerini geliştirdiğini, ancak teknik sorunların ve etik kaygıların bu süreci zorlaştırdığını belirtmektedir.

Yapay zekâ ve öğretmen eğitimine ilişkin mevcut araştırmalar genellikle nicel yöntemlerle yürütülmektedir (López-Costa vd., 2025; Taheri vd., 2025). Nitekim Taheri ve diğerlerinin (2025) incelediği 45 çalışmanın 32'si nicel desenle yürütülmüştür; UTAUT temelli araştırmaları inceleyen Xue ve diğerleri (2026) ise bu alanda yapısal eşitlik modellemesinin baskın olduğunu ve altta yatan mekanizmaları anlamak için nitel analizlere ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Bu çalışmalar, öğretmen adaylarının yapay zekâya nasıl baktığını ve onu kullanma isteklerini ölçmekle birlikte, içerik oluştururken yaşadıkları deneyimleri ayrıntılı biçimde incelememektedir. Pei ve diğerleri (2025), şu ana kadar yapılan araştırmaların öğretmen adaylarının yapay zekâ okuryazarlığını sistematik olarak incelemeye yönelik kapsamlı bir çerçeveye sahip olmadığını belirtmektedir. Özellikle öğretmen adaylarının yapay zekâya etkili istem (prompt) yazma becerisi, çıktıların doğruluğunu denetleme ve kendi alanlarına uygun içerik üretme gibi konular yeterince araştırılmamıştır. Hu ve Xu (2024), öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerini eğitim ortamlarında etkili biçimde kullanabilmeleri için gerekli becerileri kazanmalarının önemli olduğunu, ancak bu becerilerin öğretmen yetiştirme programlarında nasıl kazandırılacağına dair boşluklar bulunduğunu belirtmektedir. Kohnke, Zou, Ou ve Gu (2025), öğretmen adaylarının yapay zekâ okuryazarlığını geliştirirken yetersiz eğitim ve kurumsal destek eksikliği yaşadıklarını tespit etmiştir. Kang ve diğerleri (2025) ise öğretmen adaylarının kendi alanlarına ilişkin bilgi ve becerilerinin, yapay zekâyla ders tasarlarken işlerini kolaylaştırdığını göstermektedir. Türkiye'de yapay zekâ ve öğretmen eğitimi alanında yapılan çalışmaların henüz yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir (Yurtsever ve Yurtsever, 2025). Türkçe öğretimi bağlamında ise yapay zekânın dil becerileri öğretiminde kullanımına yönelik çalışmalara daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Li ve diğerleri (2025), yapay zekâ ve dil öğretimine ilişkin araştırmaların büyük oranda yükseköğretim ve İngilizce öğretimine odaklandığını, farklı dillerde ve eğitim düzeylerinde çalışmaların sınırlı kaldığını belirtmektedir. Teorik açıdan, mevcut çalışmalar ağırlıklı olarak Teknoloji Kabul Modeli (TAM), Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT) ile bunun genişletilmiş biçimi olan UTAUT2 gibi çerçeveleri kullanmaktadır (Taheri vd., 2025). Ancak bu modeller, teknolojinin kabulünü açıklamakla birlikte, öğretmen adaylarının içerik oluşturma sürecinde yaşadıkları deneyimleri anlamayı sınırlandırmaktadır. Rui ve diğerleri (2025), Akıllı-TPAB (Teknolojik Pedagojik Alan Bilgisi) çerçevesinin teknolojik, pedagojik ve etik bilgiyi bütünleştirerek öğretmen adaylarının yapay zekâ araçlarını

entegre etme ihtiyaçlarını anlamak için daha uygun olduğunu vurgulamıştır. Kohnke, Zou, Ou ve Gu (2025) ise öğretmen eğitimi programlarının, adayların yapay zekâ okuryazarlığına ilişkin güçlükleri aşmalarını nasıl desteklediğini inceleyen araştırmaların sınırlı olduğunu vurgulamaktadır.

Araştırma, yapay zekâ kabulünü açıklamada sıklıkla kullanılan modellerin sınırlılıklarına ilişkin tartışmalardan hareketle öğretmen adaylarının içerik üretim sürecindeki yaşantılarını incelemeye odaklanmaktadır. Xue ve diğerleri (2026), TAM, UTAUT ve UTAUT2 gibi teknoloji kabul modellerinin eğitim ortamlarındaki bağlamsal uyum sorunlarına dikkat çekmiş; Tripathi ve diğerleri (2025) ise yapay zekânın öğretime bütünleştirilmesinde öğretmenlerin inançlarının ve etik değerlerin önemini vurgulamıştır. Çalışma ayrıca Türkçe öğretmeni adaylarının içerik oluştururken yaşadıkları güçlükleri ve geliştirdikleri çözüm yollarını incelemektedir.

Araştırmanın amacı, Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ ile içerik oluşturma süreçlerine ilişkin deneyimlerini anlamaktır. Bu genel amaç doğrultusunda araştırmanın alt amaçları aşağıda sunulmuştur:

a) Yapay zekâ ile içerik oluşturma sürecinde izledikleri adımları ve karşılaştıkları güçlükleri betimlemek,
b) Yapay zekâ teknolojilerini eğitimde hangi amaçlarla ve hangi araçlarla kullandıklarını belirlemek,
c) Yapay zekâ bilgi düzeylerine ilişkin algılarını ve yapay zekânın Türkçe eğitimindeki kullanım alanlarına ilişkin görüşlerini belirlemek,
d) Yapay zekâya yönelik tutum ve endişelerini ortaya koymak,
e) Yapay zekânın Türkçe öğretiminde daha etkili kullanımına yönelik önerilerini belirlemek.

Bu araştırmanın bulgularının, öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ okuryazarlığı eğitiminin tasarlanmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Bu beklenti, yapay zekâ okuryazarlığının farklı disiplinlere uyarlanması (Nair, 2024) ve yapay zekânın öğretim aracı, öğretim içeriği ve öğrenme aracı olarak birlikte ele alınması (Prilop vd., 2025) gerektiğini vurgulayan çalışmalarla da uyumludur. Benzer biçimde Laru ve diğerleri (2024) de öğretmen adaylarının uygulamalı çalışmalar yoluyla yapay zekâ becerilerini geliştirebildiklerini ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra araştırmanın, Türkçe eğitiminde yapay zekâ kullanımına yönelik karşılaştırmalı araştırmalara da kaynaklık etmesi öngörülmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Deseni

Bu araştırma, nitel betimleyici araştırma deseni ile yürütülmüştür. Nitel betimleyici araştırma, bir olgunun doğrudan tanımlanmasını ve betimlenmesini amaçlar. Bu desen, deneyimlerin "kim, ne ve nerede" boyutlarının keşfedilmesine olanak tanımaktadır (Colorafi ve Evans, 2016). Bu çalışmada söz konusu desen, Türkçe öğretmeni adaylarının

yapay zekâ ile içerik oluşturma süreçlerindeki deneyimlerini, karşılaştıkları zorlukları ve tutumlarını katılımcıların kendi ifadelerine bağlı kalarak betimlemek amacıyla benimsenmiştir.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, kolay ulaşılabilir durum örneklemesi yöntemi ile belirlenmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Araştırmada hem ulaşım kolaylığı hem de katılımcıların belirli niteliklere sahip olması hedeflendiği için amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme stratejisi de kullanılmıştır. Bu bağlamda katılımcıların Türkçe öğretmenliği programında kayıtlı olması, 2., 3. veya 4. sınıfta öğrenim görüyor olması, yapay zekâ araçlarını en az bir kez kullanmış olması ve araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul etmesi esas alınmıştır. Bu ölçütleri karşılayan 24 öğretmen adayı araştırmaya katılmıştır. Farklı sınıf düzeylerinden eşit sayıda katılımcı (her sınıftan 8 öğrenci) seçilerek, eğitim süreçlerinin farklı aşamalarındaki deneyimlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Sınıf Düzeyi	**N**	**%**	**Cinsiyet**	**N**	**%**
2	8	33,3	Erkek	8	33,33
3	8	33,3	Kadın	16	66,66
4	8	33,3			
Toplam	24	100		24	100

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veriler, etik kurul onayının ardından 2024-2025 eğitim-öğretim yılı bahar döneminin sonunda (Haziran 2025) yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanmıştır. Veri toplama süreci şu adımlardan oluşmaktadır:

Katılımcı Bilgilendirme: Katılımcılara araştırmanın amacı, veri toplama süreci ve etik ilkeler hakkında bilgi verilmiştir. Gönüllü katılım için yazılı onam formları alınmıştır.

Yapay Zekâ Araçlarının Tanıtımı: Katılımcılara, yapay zekâ teknolojilerinin eğitimde nasıl kullanılabileceği hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Bu oturumda metin üretimi ve dil desteği amacıyla ChatGPT (OpenAI), Google Gemini, Microsoft Copilot; görsel içerik oluşturma amacıyla Canva AI ve Microsoft Designer; akademik araştırma desteği amacıyla ise NotebookLM (Google) ve Consensus araçları tanıtılmış, temel kullanımlarına ilişkin kısa bir eğitim verilmiş ve örnek senaryolar uygulamalı olarak gösterilmiştir.

İçerik Oluşturma Görevi: Katılımcılara, Türkçe dersine yönelik bir okuma-anlama etkinliği hazırlama görevi verilmiştir. Bu görev kapsamında, öğretmen adaylarının kendi seçtikleri bir metin üzerinden yapay zekâ araçlarını kullanarak beş çoktan seçmeli ve beş açık uçlu soru hazırlamaları istenmiştir. Hazırlanan materyaller, Google Docs ve Canva gibi platformlar kullanılarak düzenlenmiştir.

Görüşmeler: Katılımcılar içerik oluşturma görevlerini tamamladıktan sonra, her biriyle yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Görüşme formu, alanyazın taraması ve alt amaçlara dayalı olarak geliştirilmiş, iki öğretim üyesinin görüşleri alınarak son hâli verilmiştir. Görüşme formu beş ana bölümden oluşmaktadır: (1) yapay zekâ ile içerik oluşturma süreci, (2) yapay zekâ teknolojilerinin eğitimde kullanımı, (3) yapay zekâ teknolojileri hakkındaki bilgi düzeyi, (4) yapay zekâ teknolojilerine yönelik tutumlar ve (5) yapay zekâ teknolojilerinin etkili kullanımı. Görüşmeler 30-45 dakika arasında sürmüş; ses kaydına alınan görüşmeler yazıya dökülmüştür.

Verilerin analizi betimsel analiz yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Betimsel analiz, elde edilen verilerin alt amaçlara dayalı olarak belirlenen temalara göre düzenlenmesi ve özetlenmesini içerir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Analiz süreci şu aşamalardan oluşmuştur:

Alt amaçlara dayalı olarak ana temalar belirlenmiştir. Transkriptler, belirlenen tematik çerçeveye göre kodlanmıştır. Katılımcı ifadeleri, ilgili temalar altında düzenlenmiş ve frekans değerleri hesaplanmıştır. Katılımcılar K1'den K24'e kadar kod numaralarıyla tanımlanmıştır. Bir katılımcı birden fazla kod altında yer alabildiğinden tema frekansları katılımcı sayısını aşabilmektedir. Aynı katılımcının aynı koda ilişkin tekrarları bir kez sayılmıştır. Kodlanan veriler tablolar hâlinde düzenlenmiş ve katılımcı görüşlerinden doğrudan alıntılar yapılarak desteklenmiştir.

2.4. Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın inandırıcılığını sağlamak için farklı sınıf düzeylerinden katılımcılar seçilmiştir. Görüşme sonrası, katılımcılardan rastgele seçilen altı kişi ile transkriptler paylaşılarak ifadelerinin doğru yansıtılıp yansıtılmadığı teyit edilmiştir. Araştırma bağlamı, katılımcı özellikleri ve veri toplama süreçleri ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Bulgular, doğrudan alıntılarla desteklenerek okuyucuların bulguları kendi bağlamlarına aktarabilmeleri için yeterli bilgi sağlanmıştır. Veriler, Türkçe eğitimi alanında uzman bir öğretim üyesi tarafından bağımsız olarak da kodlanmıştır. Kodlayıcılar arası uyum, Miles ve Huberman'ın (1994) formülüyle ilk kodlamada %78 olarak hesaplanmıştır. Görüş ayrılığı bulunan kodlar üzerinde uzlaşı sağlanmıştır.

2.5. Etik Hususlar

Araştırma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından 15.05.2025 tarih ve 2025/08 sayılı kararı ile etik yönden uygun görülmüştür. Katılımcılara araştırmanın amacı ve süreci hakkında bilgi verilmiş, yazılı onam formları alınmıştır. Katılımcılara istedikleri zaman araştırmadan çekilebilecekleri bildirilmiştir. Kişisel bilgilerin gizliliğini korumak amacıyla katılımcılar

kod numaralarıyla tanımlanmıştır. Toplanan veriler yalnızca bu araştırma kapsamında kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde, Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ ile içerik oluşturma deneyimlerini anlamak amacıyla elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Söz konusu bulgular, tablolar, açıklamalar ve katılımcı görüşlerinden yapılan alıntılarla birlikte sunulmuştur.

3.1. Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yapay Zekâ ile İçerik Oluşturma Deneyimlerine Yönelik Bulgular

Araştırmanın birinci alt amacı bağlamında, Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ ile içerik oluşturma sürecindeki deneyimlerine ilişkin görüşleri incelenmiştir. Bu deneyimler, içerik oluşturma sürecinin hangi basamaklardan geçtiğini ve bu süreçte ne tür zorlukların yaşandığını ortaya koymaktadır. İlk olarak, katılımcıların içerik oluşturma sürecindeki basamaklara ilişkin deneyimleri Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Yapay Zekâ ile İçerik Oluşturma Sürecinin Aşamalarına İlişkin Görüşler

Temalar	**Kodlar**	**Sınıf Düzeyi**			**Toplam (f)**
		2	3	4	
Hazırlık ve ön bilgi sunmaya ilişkin süreçler (f=35)	Oluşturulacak içeriğin amacını sunma	6	7	6	19
	Oluşturulacak içeriğe dair fikir sunma	4	2	3	9
	Oluşturulacak içeriğe dair bilgi veya kaynak sunma	2	1	4	7
Düzenleme ve taslak oluşturmaya ilişkin süreçler (f=28)	Oluşturulan içeriğe yönelik geri bildirim vererek içeriği yeniden düzenletme	4	5	4	13
	Oluşturulan içeriği gözden geçirme ve düzenleme	4	3	3	10
	Oluşturulan içeriği sadece taslak olarak kullanma	1	1	3	5
Değerlendirmeye ilişkin süreçler (f=3)	Oluşturulan içeriğin performans analizi	--	1	2	3

Tablo 2 incelendiğinde, katılımcı ifadelerinin hazırlık ve ön bilgi sunma (f=35), düzenleme ve taslak oluşturma (f=28) ve değerlendirme (f=3) temaları etrafında kümelendiği

görülmektedir. Bu bulgular, öğretmen adaylarının yapay zekâ ile içerik oluşturma sürecini çoğunlukla iki aşamada deneyimlediklerini göstermektedir: yapay zekâya net talimatlar verme ve ardından elde edilen çıktıları düzenleme. Katılımcılar, sıklıkla yapay zekâya içeriğin amacını sunmakta (f=19), oluşturulan içeriğe geri bildirim vermekte (f=13) ve içeriği gözden geçirerek düzenlemektedir (f=10). İçeriğe bilgi/kaynak sunma ve taslağı kullanma en sık dördüncü sınıflarda dile getirilmiştir. Bu durum, ileri sınıflardaki öğretmen adaylarının stratejik bir kullanıma yöneldiklerini düşündürmektedir. Performans analizi kodunun düşük frekansta görülmesi (f=3) dikkat çekmektedir. Örnek görüşler:

> *"Yapay zekâya bir senaryo oluşturdum, 'sen bir Türkçe öğretmeni olduğunu düşün' gibi ve ilk olarak verilen görevin asıl amacını anlattım."* (K8, 3),
>
> *"Yapay zekânın sunduğu bilgiler ışığında içeriği oluşturdum. Sonrasında kontrollerimi sağlayarak düzenleme ve iyileştirme yaptım."* (K16, 3),
>
> *"Zihnimdeki plana uygun bir şeyler çıktığında, bu içeriği taslak olarak kullanmıştım."* (K20, 2).

Bu görüşler, öğretmen adaylarının yapay zekâ çıktısını olduğu gibi kullanmak yerine süreci yönlendirmeye çalıştıklarını göstermektedir. Nitekim kimi katılımcılar yapay zekâya rol vermiş (K8), kimileri ise çıktıyı denetleyip yeniden düzenlemiştir (K16).

Katılımcıların yapay zekâ ile içerik oluştururken karşılaştıkları güçlükler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Öğretmen Adaylarının İçerik Oluşturma Sürecinde Yapay Zekâ Araçlarını Kullanırken Karşılaştığı Zorluklar

Temalar	Kodlar	Sınıf Düzeyi			Toplam (f)
		2	3	4	
İçeriğe/Çıktıya ilişkin zorluklar (f=42)	Hatalı/yanıltıcı veya eksik bilgi vermesi	2	3	5	10
	Kaynak belirtmemesi	3	2	3	8
	İstenilen ölçütlere uyamaması	1	3	2	6
	Sunduğu bilgilerin sınırlı olması	2	3	1	6
	Oluşturulan içeriklerin basit veya kapsamlı olması	3	--	1	4
	Özgün fikir sunamaması	1	1	2	4
	Aynı anda birden fazla ölçüte uyamaması	--	2	1	3

	Verdiği cevabı tekrarlaması	--	--	1	1
Teknik süreçlere ilişkin zorluklar (f=14)	Dil bilgisi kurallarına uyamaması	3	2	4	9
	Hata vermesi	--	1	2	3
	Kelimelerin karışması	1	--	1	2
Kullanıcıdan kaynaklı zorluklar (f=9)	İstem (prompt) yazamama	4	2	3	9
Sürece ilişkin zorluğun bulunmaması (f=1)	Zorlukla karşılaşılmaması	1	--	--	1

Tablo 3 incelendiğinde, en sık karşılaşılan zorlukların çıktıya ilişkin (f=42) olduğu görülmektedir. Bu bulgu, öğretmen adaylarının yapay zekânın ürettiği içeriğin kalitesi ve güvenilirliği konusunda kaygı taşıdıklarına işaret etmektedir. Yapay zekânın hatalı/yanıltıcı bilgi vermesi (f=10), kaynak belirtmemesi (f=8) ve istenilen ölçütlere uyamaması (f=6) öne çıkan sorunlardır. Teknik zorluklar arasında dil bilgisi kurallarına uyamama (f=9) ilk sıradadır. Bu durum, katılımcıların yapay zekâ çıktılarını Türkçenin yapısal özellikleri bakımından yetersiz bulduklarını göstermektedir. Kullanıcı kaynaklı zorluklar incelendiğinde, tüm sınıf düzeylerinden katılımcılar istem yazamama sorunu yaşamaktadır (f=9). Dördüncü sınıftaki öğretmen adayları, hatalı bilgi verme konusunu daha sık vurgulamıştır. Örnek görüşler:

> *"Yapay zekâ, doğru bilgi üretme konusunda her zaman güvenilir olmayabiliyor. Hatalı ve yanıltıcı bilgi vermesinin, yaşadığım zorluklar içerisinde olduğunu söyleyebilirim."* (K4, 4),
>
> *"Tam olarak ne istediğimi ifade edemiyorum ve bu yüzden düzgün, istediğim gibi cevap alamıyorum."* (K22, 2),
>
> *"Gelen yanıtların çok genel ve Türkçe dilinde anlam kaymalarına yol açan hatalara yer verdiğini görüyorum."* (K17, 2).

Bu ifadelerde güçlüklerin bir kısmı aracın sınırlılıklarına, bir kısmı ise kullanıcının istem yazma deneyimine bağlanmaktadır.

3.2. Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojilerini Eğitimde Kullanmalarına Yönelik Bulgular

Öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerini eğitimde en çok kendi öğrenmelerine yönelik (f=46), ardından öğretim sürecinin verimliliğini artırmaya (f=28) ve öğretime hazırlanmaya (f=18) yönelik amaçlarla kullandıkları görülmüştür. Katılımcılar yapay zekâyı kendi öğrenmelerinde sıklıkla araştırma yapma (f=12), ödev/görevlerde yardım alma (f=12), sunum taslağı oluşturma (f=10) ve öğrendiklerini pekiştirme (f=8) amaçlarıyla kullanmaktadır. Öğretim sürecinde ise öğretim materyali tasarlama (f=10), etkinlik oluşturma (f=6) ve görsel oluşturma (f=5) öne çıkmaktadır. Öğretim sürecine hazırlanma aşamasında, ders planı oluşturma (f=8) ve fikir alma (f=8) başlıca kullanım alanlarıdır. Araştırma yapma ve sunum taslağı oluşturma amaçları üçüncü sınıflarda daha seyrek dile getirilmiştir. Örnek görüşler:

> *"Ödev yapmada ve araştırma sürecinde yardımcı olması için kullanıyorum. Soruları daha iyi anlamama, konuları araştırmama ve ödevlerimi geliştirirken içerik önerileri almama yardımcı oluyor."* (K4, 4).
> *"Soru hazırlama, rubrik hazırlama vb. materyaller tasarlamam gerektiğinde kullanıyorum."* (K20, 2).
> *"Ders planı hazırlarken yapay zekâdan destek alıyorum. Özellikle yeni fikirler üretmekte faydalı oluyor."* (K17, 2).

Bu görüşler, yapay zekânın öğretmen adayları için hem öğrenci hem de öğretmen rollerinde işlevsel olduğunu göstermektedir. K4'ün belirttiği çok yönlü kullanım, K20'nin materyal tasarlama desteği ve K17'nin yaratıcı fikir üretme vurgusu, yapay zekânın farklı ihtiyaçlara yanıt verebilen esnek bir araç olduğuna işaret etmektedir.

Katılımcıların eğitimde kullandığı yapay zekâ araçları incelendiğinde, ChatGPT'nin (f=22) en yaygın araç olduğu, bunu Google Gemini'nin (f=7) izlediği görülmüştür. Claude AI (f=2), ChatPDF AI (f=1), MagicSchool AI (f=1) ve Monica AI (f=1) gibi farklı araçlar da kullanılmaktadır. Yapay zekâ destekli tasarım araçları arasında ise Canva (f=7) öne çıkmaktadır.

3.3. Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojileri Hakkındaki Bilgi Düzeylerine Yönelik Bulgular

Katılımcıların çoğu yapay zekâ bilgi düzeyini orta (n=14) ya da başlangıç (n=7) düzeyinde görmektedir; kendini yetkin gören katılımcı sayısı ise sınırlıdır (n=3). Sınıf düzeyleri arasında belirgin bir farklılaşma gözlenmemiştir. Kendini yetkin gören katılımcı sayısının sınırlı olması, öğretmen yetiştirme sürecinde yapay zekâ okuryazarlığına yönelik yapılandırılmış desteğe ihtiyaç duyulduğunu düşündürmektedir. Örnek görüşler:

> *"Gündelik hayatıma dahil olduğu ve sürekli teknolojiyle iç içe olduğum için biraz bilgim olduğunu söyleyebilirim."* (K9, 3),
> *"Aslında yapay zekâ hakkında çok derin bilgiye sahip değilim. Fakat istediğimde o bilgiye nasıl ulaşacağımı biliyorum. Bu durum da yapay zekâ*

kullanmam gerektiğinde zorluk çekmeden bunu yapabileceğimin önünü açmış oluyor." (K17, 2).

Katılımcılar yapay zekâ bilgilerini daha çok gündelik kullanım (K9) ve gerektiğinde bilgiye ulaşabilme (K17) üzerinden tanımlamaktadır.

Katılımcıların yapay zekânın Türkçe eğitiminde kullanılabileceğini düşündükleri alanlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojilerinin Türkçe Eğitiminde Kullanılacağını Düşündüğü Alanlar

Temalar	**Kodlar**	Sınıf Düzeyi			Toplam (f)
		2	3	4	
Dil becerilerine yönelik alanlar (f=22)	Dil becerilerini geliştirme	3	4	4	11
	Kelime dağarcığını zenginleştirme	1	2	1	4
	Kalıp sözlerin öğrenilmesini kolaylaştırma	1	2	--	3
	Konuşma pratiği sağlayan sohbet robotları tasarlama	1	--	2	3
	Dil becerilerini geliştirmeye yönelik güdülenmeyi destekleme	--	--	1	1
Dil yapılarına yönelik alanlar (f=15)	Dil yapılarına yönelik içerik tasarlama	4	2	3	9
	Metinlerdeki dil yapılarını ve yazım hatalarını düzeltme	2	1	1	4
	Dil yapılarını kavrama/öğrenmeyi kolaylaştırma	1	1	--	2
Öğrenciye yönelik alanlar (f=14)	Öğrenme sürecini kişiselleştirme ve geri bildirim alma	2	2	1	5
	Oyun temelli öğrenmeyi destekleme	2	2	--	4
	Ödev veya görevlerde yardımcı olma	1	2	1	4
	Yaratıcı yazma desteği sunma	1	--	--	1

Öğretmene yönelik alanlar (f=13)	Etkinlik tasarlama	3	2	2	7
	Metin oluşturma veya analiz etme	1	1	2	4
	Ölçme ve değerlendirme sürecini hızlandırma	2	--	--	2

Tablo 4 incelendiğinde, katılımcıların yapay zekâ teknolojilerinin Türkçe eğitiminde kullanım alanlarını sıklıkla dil becerileri (f=22) etrafında değerlendirdiği görülmektedir. Bu bulgu, öğretmen adaylarının yapay zekâyı öncelikle öğrenci gelişimine katkı sağlayan bir araç olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Dil becerilerini geliştirme (f=11), kelime dağarcığını zenginleştirme (f=4) ve konuşma pratiği sağlayan sohbet robotları tasarlama (f=3) öne çıkan görüşlerdir. Dil yapılarına yönelik alanlar temasında, dil yapılarına yönelik içerik tasarlama (f=9) ve metinlerdeki dil yapılarını ve yazım hatalarını düzeltme (f=4) başlıca kullanım alanlarıdır. Öğrenciye yönelik alanlarda öğrenme sürecini kişiselleştirme (f=5) ve oyun temelli öğrenme (f=4) vurgulanmıştır. Öğretmene yönelik alanlarda ise etkinlik tasarlama (f=7) ve metin oluşturma/analiz etme (f=4) öne çıkmaktadır. Örnek görüşler:

> *"Konuşma, dinleme, yazma ve okuma eğitiminde öğrencilere verilecek içeriklerin yapay zekâ araçlarından yardım alınarak daha da zenginleşeceğini düşünüyorum."* (K3, 4),
> *"Yapay zekâ temelli bir bot tasarlanıp, öğrencimizin arkadaşı gibi bu botla sohbet etmesini isteyebiliriz. Bu da öğretmeni veya yanında birisi olmasa bile Türkçe kurallarına uygun sohbet etme imkanı sunacağından kendini geliştirmesini sağlar."* (K20, 2),
> *"Türkçe dil bilgisi kurallarını açıklayan etkileşimli içerikler oluşturulabilir."* (K17, 2).

Bu görüşler, öğretmen adaylarının yapay zekânın Türkçe eğitiminde hem dil becerileri hem de dil bilgisi öğretiminde kullanılabileceğini düşündüklerini göstermektedir.

3.4. Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojilerine Yönelik Tutumlarına İlişkin Bulgular

Katılımcıların eğitimde yapay zekâ kullanımına yönelik tutumları incelendiğinde, çoğunluğun olumlu değerlendirdiği (n=13) görülmektedir. Bununla birlikte dokuz katılımcı (n=9) yapay zekânın olumlu yönlerinin yanında olumsuz yönlerinin de bulunduğunu belirtmiştir. Sadece olumsuz değerlendirenler ise sınırlı sayıdadır (n=2). Olumsuz değerlendirmeler üçüncü sınıf düzeyinde görülmektedir. Bu durum, öğretmen adaylarının yapay zekâya yönelik olumlu ancak koşullu bir tutum taşıdıklarını göstermektedir. Örnek görüşler:

"Yapay zekâ teknolojilerinin eğitimde kullanılmasına oldukça olumlu bakıyorum. Bu teknolojiler, öğrencilere daha kolay ve verimli bir öğrenme deneyimi sunabilir." (K4, 4),
"Bu duruma pek sıcak bakmıyorum. Tembelliğe ittiğini düşünüyorum. Araştırma yapmamızı engelliyor." (K14, 3).

Katılımcıların yapay zekânın eğitimde kullanılmasının olumlu ve olumsuz yönlerine ilişkin görüşleri Tablo 5'te ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Tablo 5. Öğretmen Adaylarına Göre Yapay Zekâ Teknolojilerini Kullanmanın Eğitimde Olumlu ve Olumsuz Yönleri/Riskleri

Temalar	**Kodlar**	**Sınıf Düzeyi**			**Toplam (f)**
		2	**3**	**4**	
Yapay zekâya yönelik olumlu yönler (f=42)	Zaman tasarrufu sağlama	4	2	3	9
	Bilgiye erişimi kolaylaştırma	2	2	4	8
	Bireysel farklılıklara hitap etme	3	1	1	5
	Öğretmenin iş yükünü azaltma	1	2	2	5
	Pratiklik/çabukluk sağlama	1	1	2	4
	Fikir oluşturma/yaratma	1	2	--	3
	Farklı bakış açıları sunma	--	2	--	2
	Öğrenmeye ilgiyi artırma	1	--	1	2
	Anlık geri bildirim alma	--	--	1	1
	Öğrenmeyi pekiştirme	--	1	--	1
	Öğrencinin görevlerinde yardımcı olma	--	--	1	1
	Yaratıcılığı destekleme	1	--	--	1
	Tembelliğe/hazırcılığa sevk etmesi	4	3	6	13
	Araştırmacılığı önleme	1	3	3	7
	Anlama/düşünme becerilerinde azalma/gerileme	1	2	3	6

Yapay zekâya yönelik olumsuz yönler/riskler (f=50)	Problem çözme becerisinde azalma/gerileme	2	--	4	6
	Eleştirel düşünme becerisinde azalma/gerileme	2	2	--	4
	Yapay zekâya bağımlı hâle gelme	1	1	2	4
	Öğretmenin rolünde azalma	2	1	--	3
	İletişimi ve iş birliğini azaltma	1	--	1	2
	Yaratıcılığı önleme	1	--	1	2
	Sosyal ve duygusal gelişime ket vurma	1	--	--	1
	Etik dışı davranışların oluşması	--	1	--	1
	Veri güvenliği ve gizliliğini ihlal etme	--	--	1	1

Tablo 5 incelendiğinde, yapay zekâya ilişkin olumsuz görüşlerin (f=50), olumlu görüşlere (f=42) oranla daha fazla olduğu görülmektedir. On üç katılımcı yapay zekânın eğitimde kullanımını genel olarak olumlu değerlendirmiştir. Bununla birlikte, olumlu ve olumsuz yönlere ilişkin yanıtlarında çeşitli riskler de dile getirilmiştir. Genel tutum katılımcı sayılarıyla, olumlu ve olumsuz yönler ise kod frekanslarıyla raporlandığından bu değerler farklı değerlendirmeleri yansıtmaktadır. Olumsuz yönler arasında tembelliğe sevk etme (f=13), araştırmacılığı önleme (f=7), anlama/düşünme becerilerinde azalma (f=6) ve problem çözme becerisinde azalma (f=6) öne çıkmaktadır. Problem çözme becerisinde gerileme kaygısı dördüncü sınıflarda daha sık, eleştirel düşünmede gerileme kaygısı ise daha seyrek dile getirilmiştir. Olumlu yönler incelendiğinde, zaman tasarrufu sağlama (f=9), bilgiye erişimi kolaylaştırma (f=8), bireysel farklılıklara hitap etme (f=5) ve öğretmenin iş yükünü azaltma (f=5) başlıca görüşlerdir. Bilgiye erişimi kolaylaştırma, en sık dördüncü sınıflarca dile getirilmiştir. Örnek görüşler:

> *"Öğrencileri ve bireyleri biraz daha tembelliğe itebilen bir şey. O yüzden dikkatli kullanılması gerekiyor."* (K23, 2),
> *"Düşünme becerilerini olumsuz etkileyeceğini kesinlikle düşünüyorum. Yapay zekâ her şeyin cevabını veriyor ve öğrencilerin yapay zekâya ulaşımı çok kolay. Bu kolaylığın öğrencilerde düşünme ve anlama becerilerini geriye çekeceğini düşünüyorum."* (K5, 4),
> *"Zaman kazandırır. Örneğin öğretmenler, sınavları ve ödevleri otomatik olarak değerlendirerek zamandan tasarruf eder."* (K4, 4).

Katılımcılar, yapay zekânın zaman kazandırmasını olumlu değerlendirirken düşünme becerilerinin zayıflaması ve hazırcılık gibi olası risklerden kaygı duyduklarını belirtmiştir. Katılımcıların yapay zekâya ilişkin endişeleri Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojilerine Yönelik Endişeleri

Temalar	**Kodlar**	**Sınıf Düzeyi**			**Toplam (f)**
		2	**3**	**4**	
Mesleki ve ekonomik endişeler (f=13)	Öğretmenlik mesleğini sonlandırması	3	4	2	9
	Çeşitli meslek dallarını sonlandırması	2	2	--	4
Bilişsel ve sosyal gelişim riskleri (f=12)	Teknoloji bağımlılığını artırması/ günlük yaşamda teknolojiye bağımlı hâle gelme	2	3	1	6
	Düşünme becerilerinin gerilemesi/sorgulamayı azaltması	1	2	1	4
	Öğrencilerin sosyal gelişimini olumsuz etkilemesi	1	1	--	2
Güvenlik, etik ve hukuki sorunlar (f=10)	Veri gizliliği ve güvenliğinin ihlal edilmesi	--	1	3	4
	Etik dışı kullanımların yaygınlaşması	--	1	2	3
	Sanal suç ve suçluların oluşması	--	1	2	3
Bilgi doğruluğu ve eğitimsel riskler (f=7)	Bilgilerin sorgulanmadan kabul edilmesi veya reddedilmesi	2	1	--	3
	Bilinçsiz kullanımın yaygınlaşması	2	--	--	2
	Eğitimde fırsat eşitliğini ortadan kaldırması	--	1	--	1
	Sonuçlarının öngörülememesi	--	1	--	1
Endişe durumu (f=3)	Endişem yok	--	2	1	3

Tablo 6'ya göre katılımcıların en sık dile getirdiği endişeler mesleki ve ekonomik kaygılardır (f=13); bunlar arasında öğretmenlik mesleğinin geleceğine yönelik tehdit algısı (f=9) ilk sırada yer almaktadır. Bunu, bilişsel becerilerin gerilemesi ve teknoloji bağımlılığı gibi unsurları içeren bilişsel ve sosyal gelişim riskleri (f=12) izlemektedir.

Endişelerin niteliği sınıf düzeylerine göre farklılaşmaktadır. Bilinçsiz kullanıma ilişkin endişe ikinci sınıf katılımcıları tarafından dile getirilmiştir. Veri gizliliği, etik dışı kullanım ve sanal suçlara ilişkin endişeler ise dördüncü sınıfta daha sık belirtilmiştir. Bu farklılıklar çalışma grubundaki görüş dağılımını yansıtmaktadır. Katılımcı görüşleri de bu bulguları desteklemektedir:

> *"Endişem, hazır bilgiye saniyeler içerisinde ulaşılmasından dolayı artık biz öğretmenlere ilerleyen süreçte ihtiyacın olmayacağıdır."* (K14, 3)
> *"Teknolojiye çok fazla bağımlı hale gelinmesi ve öğretmenlerin yerini alması gibi endişelerim var."* (K17, 2)

Bu endişeler, öğretmen adaylarının yapay zekâyı mesleki geleceklerine ilişkin kaygılarla ilişkilendirdiklerini ve mesleki rol algılarının bundan etkilenebileceğini göstermektedir.

3.5. Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yapay Zekânın Etkili Kullanımına Yönelik Önerilerine İlişkin Bulgular

Katılımcıların yapay zekâ ile içerik oluşturma becerilerini geliştirmeye yönelik görüşleri incelendiğinde, düzenli uygulama yapma alışkanlığının geliştirilmesi (f=10), alternatif yapay zekâ araçlarının deneyimlenmesi (f=7) ve konuya ilişkin eğitimler alınması (f=6) öne çıkmaktadır. Bu bulgular, öğretmen adaylarının deneyim yoluyla öğrenmeyi ve çeşitli araçları keşfetmeyi önemsediklerini göstermektedir. Alternatif araç deneme önerisi ikinci sınıflarda daha sık, eğitim alma önerisi ise daha seyrek dile getirilmiştir. Örnek görüşler:

> *"Yapay zekâ ile içerik oluşturma becerilerimi geliştirmek için çeşitli araçları deneyerek farklı içerik formatlarında pratik yapıyorum."* (K4, 4),
>
> *"Yapay zekâ ile ilgili eğitimler alarak becerilerimizi geliştirebiliriz."* (K9, 3).

Katılımcıların önerileri deneyerek öğrenme (K4) ve eğitim alma (K9) etrafında toplanmaktadır.

Katılımcıların yapay zekânın Türkçe öğretiminde daha etkili kullanılmasına yönelik önerileri Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Araçlarının Türkçe Öğretiminde Daha Etkili Kullanılabilmesine Yönelik Önerileri

Temalar	Kodlar	Sınıf Düzeyi			Toplam (f)
		2	3	4	

Yapay zekâ araçlarını geliştirmeye/iyileştirmeye yönelik öneriler (f=18)	Öğretim materyali tasarlamaya yarayan araçların geliştirilmesi	3	1	1	5
	Kişiselleştirilmiş öğretimi destekleyen araçların geliştirilmesi	1	1	2	4
	Dil becerilerine ilişkin sohbet botlarının tasarlanması	1	1	1	3
	Dil işleme sisteminin imla/noktalama açısından iyileştirilmesi	1	--	1	2
	Türkçe eğitimine entegrasyon çalışmalarının yapılması	--	2	--	2
	Türkçeye özgü araçların tasarlanması	1	--	--	1
	Dil becerilerinin gelişimi için simülasyonlar tasarlanması	--	--	1	1
Yapay zekâya ilişkin eğitim veya destek almaya yönelik öneriler (f=9)	Yapay zekâ kullanımına yönelik eğitime/seminere katılma	3	3	2	8
	Yapay zekâ araçlarının sınıflandırılmasını/değerlendirilmesini sağlayan kılavuz kitapların yayımlanması	--	--	1	1
Öneri bulunmaması (f=3)	Önerim yok	1	--	2	3

Tablo 7 incelendiğinde, katılımcıların yapay zekâ araçlarını geliştirmeye/iyileştirmeye yönelik önerilerde (f=18) bulunduğu görülmektedir. Bu bulgular, öğretmen adaylarının mevcut araçların yetersizliklerini fark ettiklerini ve bir kısmının Türkçe eğitimine özgü çözümler beklediğini göstermektedir. Öğretim materyali tasarlamaya yarayan araçların geliştirilmesi (f=5) ve kişiselleştirilmiş öğretimi destekleyen araçların geliştirilmesi (f=4) başlıca önerilerdir. Öğretim materyali tasarlamaya yönelik araç önerisi en sık ikinci sınıflarca dile getirilmiştir. Yapay zekâya ilişkin eğitim veya destek almaya yönelik öneriler (f=9) temasında, yapay zekâ kullanımına yönelik eğitime/seminere katılma (f=8) öne çıkmaktadır. Bu durum, öğretmen adaylarının yapay zekâ okuryazarlığına yönelik yapılandırılmış bir eğitime gereksinim duyduklarını düşündürmektedir. Örnek görüşler:

> *"Konuşma ve yazma pratiği sunan interaktif uygulamalar ve dilbilgisi ve kelime dağarcığını geliştiren oyunlaştırılmış aktiviteler sunan araçların oluşturulması faydalı olacaktır."* (K2, 4)

> *"Bireysel farklılıklar göz önünde bulundurularak öğrencilere uygun anlatım biçimleri ve farklı yaş grupları için farklı uygulama esaslarını dikkate alan yapay zekâ araçları olmalıdır."* (K19, 2)
> *"Türkçe öğretimine katkıda bulunması için online bir ders veya kurs alabilirim."* (K23, 2)

Bu öneriler, yapay zekânın Türkçe eğitiminde daha etkili kullanılabilmesi için hem teknolojik geliştirmelere hem de öğretmen eğitimine ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır.

4. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ ile içerik oluşturma deneyimlerine yönelik görüşlerinin incelendiği bu çalışmada elde edilen bulgular, konunun alt başlıkları çerçevesinde ele alınarak alanyazınla birlikte tartışılmıştır.

Öğretmen adaylarının yapay zekâ ile içerik oluşturma sürecinde sıklıkla, üretilecek içeriğin amacını sisteme ilettikleri görülmüştür. Üretim sürecinde bazı katılımcıların içeriğe yönelik geri bildirimler vererek yapay zekâya düzenleme yaptırdığı; bazılarının ise içeriği gözden geçirerek bizzat düzenlediği saptanmıştır. Bu durum, öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerine temkinli ve denetimli bir yaklaşım sergilediklerini göstermektedir. Bu denetimli yaklaşım, öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerine yönelik farkındalık düzeylerinin gelişmekte olduğunu gösteren çalışmalarla uyumludur (Çam vd., 2021; Erdoğdu ve Çakır, 2024). Benzer biçimde Bui ve diğerleri (2025), öğretmen adaylarının istemlerini yeniden yapılandırmak yerine yapay zekâ çıktılarını düzenlemeyi tercih ettiklerini tespit etmiştir. Buna karşın, performans analizi yapma sıklığının düşük kalması, Bui ve diğerlerinin (2025) değerlendirici yargı (evaluative judgement), Kohnke, Zou ve Xie'nin (2025) ise çıktıların eleştirel değerlendirilmesi olarak vurguladığı eğitim gereksinimiyle örtüşmektedir.

Öğretmen adaylarının içerik oluşturma sürecinde en sık karşılaştıkları güçlükler şunlardır: yapay zekânın hatalı, yanıltıcı veya eksik bilgi vermesi, kaynak belirtmemesi, dil bilgisi kurallarına yeterince uymaması ve kullanıcıların etkili istem yazmakta güçlük çekmesi. Erdoğdu ve Çakır (2024) da katılımcıların yapay zekânın bazen doğru bilgi verdiğini ancak her zaman güvenilir olmadığını belirttiklerini bildirmiştir. Bir başka çalışmada ise ChatGPT'nin metin içinde kaynak gösterebildiği, ancak verdiği kaynakların ve sayfa numaralarının güvenilirliğinin sorunlu olduğu ortaya çıkmıştır (Altıntop, 2023). Bui ve diğerleri (2025) öğretmen adaylarının en sık çıktı kalitesi ve istem oluşturma güçlükleri yaşadıklarını; Kang ve diğerleri (2025) ise istem mühendisliği becerisinin öğretim tasarımını alan okuryazarlığı aracılığıyla etkilediğini ortaya koymuştur.

Öğretmen adaylarının eğitimde yapay zekâ teknolojilerini daha çok kendi öğrenme süreçlerinde ve öğretim tasarımı yaparken kullandıkları söylenebilir. Uslu (2023) araştırma yapma sürecinde yapay zekâ kullanımının arttığını belirtirken İşler ve Kılıç (2021) bu teknolojilerin öğrencilere kişiselleştirilmiş öğrenme materyalleri ve deneyimleri sunma

imkânı tanıdığını vurgulamıştır. Liu ve diğerleri (2026) ise yapay zekânın öğretmen adaylarının ders tasarlama becerilerini geliştirdiğini ortaya koymuştur. Mevcut çalışmada katılımcıların en çok ChatGPT ve Google Gemini kullandığı görülmüştür. Katılımcıların çoğunlukla yapay zekâ bilgi düzeylerini orta düzeyde değerlendirmesi, öğretmen yetiştirme sürecinde yapay zekâ okuryazarlığına yönelik yapılandırılmış desteğe ihtiyaç duyulduğunu düşündürmektedir. Pei ve diğerleri (2025), mevcut programların yapay zekâ okuryazarlığını sistematik biçimde ele alan kapsayıcı bir çerçeveden yoksun olduğunu vurgulamaktadır. Katılımcıların Türkçe eğitiminde yapay zekâyı en çok dil becerilerini geliştirmek için kullanmak istemesi, Li ve diğerlerinin (2025) yapay zekâ ve dil öğretimi çalışmalarının büyük çoğunluğunun İngilizceye yönelik olduğu bulgusuyla birlikte düşünüldüğünde, Türkçe eğitimi için özel araç ve materyal hazırlanmasına duyulan ihtiyacı göstermektedir.

Türkçe öğretmeni adaylarının eğitimde yapay zekâ kullanımına ilişkin görüşleri incelendiğinde, katılımcıların olumlu ve olumsuz yönleri birlikte düşündükleri görülmüştür. Dikkat çekici biçimde, öğretmen adaylarının genel tutumları olumlu olsa da ayrıntılı değerlendirmede olumsuz görüşler olumlu görüşlerden daha fazladır. Bu durum, Taheri ve diğerlerinin (2025) çalışmasındaki eğitimcilerin yapay zekâyı genel olarak faydalı bulduğu, ancak belirgin kaygılar taşıdığı bulgusuyla benzerlik göstermektedir. Olumlu yönler arasında zamandan tasarruf, bilgiye erişimin kolaylaşması ve bireysel farklılıklara yanıt verebilme yer alırken olumsuz yönler arasında öğrencileri tembelliğe sevk etme, araştırma alışkanlığını zayıflatma ve üst düzey düşünme becerilerinde gerileme oluşturma kaygıları belirgindir; bu bulgular Altun (2024) ile Köse ve diğerlerinin (2023) bulgularıyla örtüşmektedir. Öğretmenlik mesleğinin sonlanmasına yönelik kaygının dile getirilmesi, öğretmen adaylarının mesleki kimliklerinin yapay zekâ teknolojileri tarafından tehdit edildiğini algıladıklarına işaret etmektedir (Coşkun, 2024; Pei vd., 2025).

Bu araştırma teknoloji kabul modellerini doğrudan sınamamıştır. Katılımcıların istem yazma, çıktı denetimi ve mesleki kaygılara ilişkin anlatıları, kabul ve kullanım niyetine odaklanan araştırmaların yanında içerik oluşturma sürecini inceleyen çalışmalara da ihtiyaç olduğunu düşündürmektedir. Taheri ve diğerlerinin (2025) modellerin kapsamına ilişkin eleştirileri ve Xue ve diğerlerinin (2026) nitel analizlere yönelik önerileri bu tartışma için bir çerçeve sunmaktadır. Bununla birlikte, mevcut bulgular bu modellerin açıklama gücü hakkında doğrudan bir değerlendirme yapmaya yeterli değildir.

Bu çalışma, Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ ile içerik oluşturma deneyimlerini katılımcıların kendi perspektifinden betimlemiş ve bu sürecin istem yazma, çıktı denetimi ve mesleki kaygılar boyutlarını ortaya koymuştur. Bulgular, öğretmen adaylarının yapay zekâ çıktılarını denetleyerek ve yeniden düzenleyerek kullandıklarını göstermektedir. Buna karşın, etkili istem yazma, çıktıların doğruluğunu denetleme ve değerlendirici yargı geliştirme konularında belirgin bir eğitim ihtiyacı dikkat çekmektedir. Öğretmen adaylarının mesleki kimliklerine yönelik dile getirdikleri kaygılar ise yapay zekâ okuryazarlığı eğitiminin öğretmenlik kimliğinin gelişimini de gözeten biçimde tasarlanması gerektiğini göstermektedir. Bununla birlikte araştırma, tek bir üniversitede

öğrenim gören 24 Türkçe öğretmeni adayıyla yürütülmüş olup kolay ulaşılabilir örnekleme ve nitel desenin doğası gereği bulguların genellenmesi mümkün değildir. Katılımcıların hazırladığı materyallerin çözümlenmemiş olması ve bulguların öz bildirime dayanması da çalışmanın sınırlılıkları arasındadır. Bu sınırlılıklar göz önünde bulundurularak, öğretmen yetiştirme programlarında öğretmen adaylarının yapay zekâ araçlarını etkili biçimde kullanabilmeleri için istem yazma ve çıktıları denetleme becerilerini geliştirecek uygulamalı atölye çalışmalarına yer verilmesi önerilmektedir. Ayrıca Türkçe eğitimine özgü yapay zekâ araçlarının uyarlanması ya da geliştirilmesinin teşvik edilmesi ve farklı üniversitelerden öğretmen adaylarıyla yürütülecek daha kapsamlı çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Altıntop, M. (2023). Yapay zekâ/akıllı öğrenme teknolojileriyle akademik metin yazma: ChatGPT örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (46), 186–211. https://izlik.org/JA74MN34LT

Altun, E. (2024). Yapay zekâ ve pedagoji: Eğitimde fırsatlar ve zorluklar. *Dijital Teknolojiler ve Eğitim Dergisi, 3*(1), 80–95. https://doi.org/10.5281/zenodo.12637335

Bakhadirov, M., Alasgarova, R., & Rzayev, J. (2024). Factors influencing teachers' use of artificial intelligence for instructional purposes. *IAFOR Journal of Education: Technology in Education, 12*(2), 9–32. https://doi.org/10.22492/ije.12.2.01

Bui, P., Korhonen, T., Kontkanen, S., Karme, S., Piispa-Hakala, S., & Veermans, M. (2025). Exploring pre-service teachers' generative AI readiness and behavioral intentions: A pilot study. *LUMAT: International Journal on Math, Science and Technology Education, 13*(1), Article 8. https://doi.org/10.31129/LUMAT.13.1.2755

Colorafi, K. J., & Evans, B. (2016). Qualitative descriptive methods in health science research. *HERD: Health Environments Research & Design Journal, 9*(4), 16–25. https://doi.org/10.1177/1937586715614171

Coşkun, B. (2024). Aday öğretmenlerin yapay zekâ algıları ve eğitimde yapay zekâ kullanımına ilişkin düşünceleri. *Kapadokya Eğitim Dergisi, 5*(2), 439–456. https://doi.org/10.69643/kaped.1566047

Çam, M. B., Çelik, N. C., Güntepe, E. T., & Durukan, Ü. G. (2021). Öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojileri ile ilgili farkındalıklarının belirlenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18*(48), 263–285. https://izlik.org/JA54YD38JK

Erdoğdu, F., & Çakır, Ö. (2024). Öğretmen adaylarının yapay zekâ okuryazarlıklarının ve yapay zekâya ilişkin algılarının belirlenmesi. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(2), 63–95. https://izlik.org/JA45XD35SL

Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.

Hu, Q., & Xu, L. (2024). Intent research on the use of generative AI by student teachers: An integration model based on S-O-R and TAM. In *Proceedings of the 4th International Conference on Educational Technology (ICET 2024)* (pp. 408–413). IEEE. https://doi.org/10.1109/ICET62460.2024.10869028

İşler, B., & Kılıç, M. Y. (2021). Eğitimde yapay zekâ kullanımı ve gelişimi. *e-Journal of New Media, 5*(1), 1–11. https://izlik.org/JA43HC59CT

Kang, L., Shi, X., & Zhu, K. (2025). Uncovering the mediation of disciplinary literacy in the effect of GAI prompt engineering on pre-service teachers' instructional design. *Education and Information Technologies, 30*(16), 22779–22802. https://doi.org/10.1007/s10639-025-13657-8

Kohnke, L., Moorhouse, B. L., & Zou, D. (2023). ChatGPT for language teaching and learning. *RELC Journal, 54*(2), 537–550. https://doi.org/10.1177/00336882231162868

Kohnke, L., Zou, D., Ou, A. W., & Gu, M. M. (2025). Preparing future educators for AI-enhanced classrooms: Insights into AI literacy and integration. *Computers and Education: Artificial Intelligence,* 8, Article 100398. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100398

Kohnke, L., Zou, D., & Xie, H. (2025). Microlearning and generative AI for pre-service teacher education: A qualitative case study. *Education and Information Technologies, 30*(15), 21221–21248. https://doi.org/10.1007/s10639-025-13606-5

Köse, B., Radıf, H., Uyar, B., Baysal, İ., & Demirci, N. (2023). Öğretmen görüşlerine göre eğitimde yapay zekânın önemi. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 9*(71), 4203–4209. https://doi.org/10.29228/JOSHAS.74125

Kuzu, S. (2025). Artificial intelligence in pre-service teacher education: B*ibliometrics analysis. Pedagogical Research, 10*(4), Article em0249. https://doi.org/10.29333/pr/17402

Küçükkara, M. F., Ünal, M., & Sezer, T. (2024). Okul öncesi eğitimi öğretmenlerinin yapay zekâya ilişkin görüşleri. *Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi, 4*(1), 17–28. https://doi.org/10.55008/te-ad.1431142

Laru, J., Celik, I., Kivioja, I., & Mäkitalo, K. (2024). Learning AI literacy in collaborative projects with an AI education tool by making machine-learning-driven apps: A case study from Finnish pre-service teacher education. In X. O'Dea & D. T. K. Ng (Eds.), *Effective practices in AI literacy education: Case studies and reflections* (pp. 141–149). Emerald Publishing. https://doi.org/10.1108/978-1-83608-852-320241015

Li, B., Tan, Y. L., Wang, C., & Lowell, V. (2025). Two years of innovation: A systematic review of empirical generative AI research in language learning and teaching. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 9, Article 100445. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100445

Liu, Z., Hu, Y., & Zhang, Q. (2026). Harnessing artificial intelligence for preservice teachers' development: A scoping review of applications, benefits, and challenges. *Computers and Education Open*, 10, Article 100330. https://doi.org/10.1016/j.caeo.2026.100330

López-Costa, M., Donate-Beby, B., Cabrera-Lanzo, N., & Maina, M. F. (2025). Understanding AI adoption among secondary education teachers: A PLS-SEM approach. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 8, Article 100416. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100416

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Sage.

Nair, H. B. (2024). Equipping the next generation: A pre-service teacher education programme in integrating AI literacy across the curriculum. In X. O'Dea & D. T. K. Ng (Eds.), *Effective practices in AI literacy education: Case studies and reflections* (pp. 31–39). Emerald Publishing. https://doi.org/10.1108/978-1-83608-852-320241004

Pei, B., Lu, J., & Jing, X. (2025). Empowering preservice teachers' AI literacy: Current understanding, influential factors, and strategies for improvement. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 8, Article 100406. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100406

Prilop, C. N., Mah, D.-K., Jacobsen, L. J., Hansen, R. R., Weber, K. E., & Hoya, F. (2025). Generative AI in teacher education: Educators' perceptions of transformative potentials and the triadic nature of AI literacy explored through AI-enhanced methods. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 9, Article 100471. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100471

Rui, X., Celik, I., & Edwards, J. (2025). Understanding pre-service teachers' needs for integrating AI-based tools in instruction through intelligent TPACK framework. *Computers and Education Open*, 9, Article 100317. https://doi.org/10.1016/j.caeo.2025.100317

Taheri, R., Nazemi, N., Pennington, S. E., Clark, J. A., & Dadgostari, F. (2025). Factors influencing educators' AI adoption: A grounded meta-analysis review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 9, Article 100464. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100464

Tripathi, T., Sharma, S. R., Singh, V., Bhargava, P., & Raj, C. (2025). Teaching and learning with AI: A qualitative study on K-12 teachers' use and engagement with artificial intelligence. *Frontiers in Education*, 10, Article 1651217. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1651217

Uslu, B. (2023). Üniversitelerde yapay zekânın kullanım alanları: Potansiyel yararları ve olası zorluklar. *Eğitimde Kuram ve Uygulama, 19*(2), 227–239. https://doi.org/10.17244/eku.1355304

Whalen, J., Grube, W., Xu, C., & Trust, T. (2025). K-12 educators' reactions and responses to ChatGPT and GenAI during the 2022-2023 school year. *TechTrends, 69*(1), 125–137. https://doi.org/10.1007/s11528-024-01028-y

Xue, L., Ghazali, N., & Mahat, J. (2026). A systematic review of UTAUT and UTAUT2 for AI adoption in education. *International Journal of Human–Computer Interaction, 42*(8), 5666–5690. https://doi.org/10.1080/10447318.2025.2552867

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Seçkin Yayıncılık.

Yurtsever, M., & Yurtsever, G. G. (2025). Eğitimde yapay zekâ çalışmalarında öğretmenlerin rolü ve bakış açıları. *Cumhuriyet International Journal of Education, 14*(2), 344–357. https://doi.org/10.30703/cije.1453360

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1340-1357

Bağımsız Çalışanlar İçin İşsizlik Koruması: Belçika ve Türkiye Örneklerinin Karşılaştırmalı Analizi

Ergün Metin[1,2]

ÖZET

Bu çalışma, serbest meslek sahiplerine yönelik işsizlik korumasını sosyal güvenlik perspektifinden inceleyerek Belçika'da uygulanan "bridging right" (geçiş hakkı) sistemi ile Türkiye'deki Esnaf Ahilik Sandığı uygulamasını karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada öncelikle Türkiye'de bağımlı ve bağımsız çalışanlar için oluşturulan işsizlik koruma mekanizmaları ele alınmakta, ardından Belçika sosyal güvenlik sistemi içinde yer alan işsizlik sigortası ve serbest meslek sahipleri için geliştirilen geçiş hakkı mekanizması analiz edilmektedir. Çalışma kapsamında söz konusu iki sistem kapsam, yararlanma koşulları, sağlanan haklar ve finansman açısından karşılaştırılmaktadır. Bulgular, Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığı'nın işsizlik sigortasının bağımsız çalışanlara uyarlanmış bir modeli olduğunu, Belçika'da ise serbest meslek sahiplerine yönelik korumanın daha sınırlı ancak kriz dönemlerinde esnek şekilde genişletilebilen bir destek mekanizması şeklinde tasarlandığını göstermektedir. Çalışma, serbest meslek sahiplerinin işsizlik riskine karşı korunmasının giderek önem kazandığını ve sosyal güvenlik sistemlerinin değişen çalışma biçimlerine uyum sağlayacak şekilde yeniden tasarlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Sosyal Güvenlik, İşsizlik Koruması, Esnaf Ahilik Sandığı, Geçiş Hakkı.*

Unemployment Protection for Self-Employed: A Comparative Analysis of the Belgian and Turkish Models

ABSTRACT

This study aims to examine unemployment protection for the self-employed from a social security perspective, and to conduct a comparative analysis of the 'bridging right' system implemented in Belgium and the Artisan Solidarity Fund scheme in Turkey. The research first examines the unemployment protection mechanisms established for dependent and self-employed workers in Turkey, followed by an analysis of the unemployment insurance within the Belgian social security system and the bridging entitlement mechanism developed for the self-employed. Within

[1] İletişim Yazarı: ergun.metin@cbu.edu.tr
[2] Dr. Öğr. Üyesi., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0003-1997-6196.
(Makale Gönderim Tarihi: 07.03.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1904665
Makale Türü: Araştırma Makalesi

the scope of the study, the two systems are compared in terms of coverage, eligibility conditions, benefits provided and financing. The findings indicate that in Turkey, the Artisan Solidarity Fund constitutes an adapted model of unemployment insurance for self-employed workers, whereas in Belgium, the protection for the self-employed is designed as a support mechanism that is more limited but can be flexibly expanded during periods of crisis. The study highlights that protecting the self-employed against the risk of unemployment is becoming increasingly important and that social security systems need to be redesigned to adapt to changing forms of work.

Keywords: *Social Security, Unemployment Protection, Artisan Solidarity Fund, Bridging Right.*

1. GİRİŞ

Geleneksel sosyal koruma sistemleri, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen refah devleti modelleri çerçevesinde büyük ölçüde standart istihdam ilişkilerine dayalı olarak şekillenmiştir. Tam zamanlı, uzun süreli ve tek bir işverene bağlı çalışma biçimi üzerine kurulu bu sistemler, işsizlik sigortası gibi temel sosyal güvenlik mekanizmalarının da bu tür istihdam ilişkileri üzerinden tasarlanmasına neden olmuştur. Ancak son yıllarda iş gücü piyasalarında yaşanan dönüşümler, özellikle esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşması ve serbest meslek faaliyetlerinin artması, sosyal koruma sistemlerinin kapsam ve etkinliği açısından önemli tartışmaları gündeme getirmiştir.

Serbest meslek sahipleri, gelirlerinin düzensiz olması, faaliyetlerinin çoğu zaman bireysel risklere daha açık olması ve iş gücü piyasasında farklı bir statüye sahip olmaları nedeniyle sosyal güvenlik sistemlerinde özel bir konuma sahiptir. Geleneksel işsizlik sigortası sistemleri çoğu zaman bu grupları kapsam dışı bırakmakta veya sınırlı koruma sağlamaktadır. Bunun temel nedeni, serbest meslek faaliyetlerinde işsizlik riskinin tanımlanmasının ve ölçülmesinin ücretli çalışmaya göre daha zor olmasıdır. Bu durum, bağımsız çalışanların ekonomik krizler, piyasa daralmaları veya zorlayıcı koşullar karşısında yeterli sosyal korumadan yararlanamamasına yol açabilmektedir.

Son yıllarda özellikle Avrupa ülkelerinde bağımsız çalışanların sosyal güvenlik sistemine entegrasyonu konusunda çeşitli reform girişimleri gündeme gelmiştir. Bu çerçevede bazı ülkeler bağımsız çalışanları doğrudan işsizlik sigortası kapsamına alırken, bazı ülkeler ise serbest meslek sahiplerine özgü alternatif koruma mekanizmaları geliştirmiştir. Bu uygulamalardan biri de Belçika'da uygulanan "bridging right" (geçiş hakkı) sistemidir. Bu sistem, serbest meslek sahiplerinin faaliyetlerini zorunlu olarak sonlandırmaları durumunda geçici gelir desteği ve bazı sosyal güvenlik haklarının devamını sağlayan bir mekanizma olarak tasarlanmıştır.

Türkiye'de ise uzun süre bağımsız çalışanlara işsizlik koruması sağlayacak bir düzenleme yapılmamıştır. Ancak 2017 yılında 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'na eklenen düzenleme ile "Esnaf Ahilik Sandığı" adı altında bağımsız çalışanlara yönelik bir işsizlik koruması mekanizması oluşturulmuştur. Bu sistem, işsizlik sigortasının temel prensiplerini bağımsız çalışanlara uyarlamayı amaçlayan bir düzenleme olarak dikkat çekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Belçika'da uygulanan geçiş hakkı sistemi ile Türkiye'deki Esnaf Ahilik Sandığı uygulamasını sosyal güvenlik perspektifinden karşılaştırmalı olarak analiz etmektir. Çalışmada öncelikle Türkiye'de işsizlik koruma sistemi ve Esnaf Ahilik Sandığı uygulaması incelenmekte, ardından Belçika'daki işsizlik koruma sistemi ve serbest meslek sahiplerine yönelik geçiş hakkı mekanizması ele alınmaktadır. Son bölümde ise iki sistem kapsam, yararlanma koşulları, sağlanan haklar ve finansman yapısı açısından karşılaştırılarak değerlendirilmekte ve politika önerileri geliştirilmektedir.

2. TÜRKİYE'DE İŞSİZLİK KORUMASI

Türkiye'de işsizlik koruması ilk kez bağımlı çalışanlara yönelik olarak 4447 sayılı Kanunla uygulamaya konmuştur. Bağımsız çalışanlara yönelik işsizlik koruması ise aynı kanuna eklenen ek madde ile düzenlenmiştir.

2.1. Çalışanlara Sağlanan Koruma

Türkiye'de işsizlik sigortasından yararlanabilecek çalışanları esas olarak, sigortalılıkları 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun 4. Maddesinin 1. Fıkrasının a bendinde tanımlanmış işçi statüsünde çalışanlar oluşturmaktadır. Söz konusu madde, *"Hizmet akdi ile bir veya birden fazla işveren tarafından çalıştırılanlar... sigortalı sayılırlar"* şeklinde bir düzenleme yaptığından, işsizlik sigortasının kapsamına bu madde kapsamında sigortalı sayılanlar girmektedir (Güzel ve diğerleri, 2020, s. 714).

İşsizlik sigortası zorunlu bir sigorta koludur. Sigortalıların işsizlik sigortasının sağladığı edimlerden yararlanabilmeleri için; hizmet akitlerinin 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'nun 51. Maddesinde belirtilen hallerden biri nedeniyle sona ermiş olması (sigortalı kendi arzusu ve kusuru dışında işsiz kalmalı), İŞKUR'a süresi içerisinde başvurup yeni bir işte çalışmaya hazır olduklarını kayıt ettirmeleri ve Kanun'un öngördüğü prim ödeme şartlarını sağlıyor olmaları gerekmektedir (Resmi Gazete, 1999, m.51; Subaşı ve Yiğit, 2018, s. 139-140).

Sigortalı işsiz, işsizlik sigortasının sağlamış olduğu ödeme ve hizmetlerden yararlanabilmek için öncelikle hizmet akdinin feshedildiği tarihi izleyen günden itibaren otuz gün içinde Kuruma başvurmak zorundadır. Süresi içerisinde kuruma başvuru yapan sigortalıya; işsizlik ödeneği, işsizlik ödeneği alınan süre boyunca genel sağlık sigortası primlerinin ödenmesi, yeni bir iş bulunması ve aktif istihdam politikaları kapsamında kurs ve programlar düzenlenmesi olmak üzere dört edim sunulmaktadır (Kumaş ve Karadeniz, 2017, s. 203; Resmi Gazete, 1999, Ek m. 6).

Sigortalıya ödenecek günlük işsizlik ödeneği, sigortalının son dört aylık prime esas kazançları üzerinden hesaplanan ortalama günlük brüt kazancının yüzde kırkıdır. Sigortalıya 30 gün için ödenecek işsizlik ödeneğinin miktarı en fazla aylık brüt asgari ücretin yüzde sekseni kadar olmaktadır. Bu limitler dahilinde sigortalının işsizlik ödeneğinden yararlanabilmesi için; hizmet akdi sona ermeden önceki son yüz yirmi gün hizmet akdine tabi olmak ve son üç yıl içinde en az 600 gün sigortalı olarak çalışıp işsizlik sigortası primi ödemiş olması gerekmektedir. Ödeneğin süresi ise son üç yılda kaç gün

işsizlik sigortası prime ödendiğine bağlı olarak değişmektedir. Son üç yılda 600 gün işsizlik sigortası primi ödeyenlere 180 gün, 900 gün prim ödeyenlere 240 gün ve 1080 gün prim ödeyenlere 300 gün işsizlik sigortası ödeneği verilmektedir (Resmi Gazete, 1999, m.50).

2.2. Bağımsız Çalışanlara Sağlanan Koruma

Türkiye'de 2017 yılından önce bağımsız çalışanlara işsizlik koruması sağlayan herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. 23 Şubat 2017 tarihli 6824 sayılı Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile bağımlı çalışanların işsizlik sigortasını düzenleyen 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'na eklenen "ek madde 6" ile Türkiye'de ilk kez "Esnaf Ahilik Sandığı" adı altında bağımsız çalışanlara işsizlik koruması sağlanmasına ilişkin yasal düzenleme yapılmıştır.

Bu düzenleme ile 5510 sayılı Kanun'un 4. Maddesinin birinci fıkrasının "b" bendi kapsamında sigortalı sayılan bağımsız çalışanlar, Esnaf Ahilik Sandığı sigortası kapsamında işsizlik korumasına kavuşmuştur. Esnaf Ahilik Sandığı, bağımlı çalışanlara işsizlik koruması sağlayan 4447 sayılı Kanun'a eklenen bir ek madde ile düzenlendiği için, bağımsız çalışanlara sağlanan koruma ve edimler, bağımlı çalışanlara sağlananlarla hemen hemen aynıdır. Ancak bağımsız çalışmanın doğası gereği işsizlik korumasından yararlanabilmenin ön şartları olarak; iflas talebiyle mahkemeye başvurmak ve/veya işyerini kapatmak gerekmektedir (Resmi Gazete, 1999, Ek m.6). Ayrıca bağımsız çalışanların primlerini kendileri ödemeleri nedeniyle, ödenekten yararlanabilmeleri için doksan günden daha fazla ödenmemiş prim borçlarının bulunmamış olması ya da taksitlendirilmiş ve taksitlendirmenin bozulmamış olması gerekmektedir. 5510 sayılı Kanun kapsamında 4/1-b kapsamında sigortalı sayılan bazı bağımsız çalışanlar ise Esnaf Ahilik Sandığı kapsamına alınmamıştır. Bunlar; köy ve mahalle muhtarları, jokeyler, tarımsal faaliyette bulunanlar ve isteğe bağlı sigortalılardır (Kumaş ve Karadeniz, 2017, s. 204). Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığının kurulması ve uygulama esasları yasal olarak düzenlenmiş olsa da yürürlük tarihi sürekli ertelenmiştir. Son olarak 7537 sayılı Kanun ile yürürlük tarihi 01.01.2028 olarak belirlenmiştir.

a. Kapsam

4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu, Ek 6. Maddesinin dördüncü fıkrasında Esnaf Ahilik Sandığı sigortasından yararlanabilecek olan kişileri belirlemiştir. Anılan hükme göre (Resmi Gazete, 1999, Ek Madde 6);

"5510 sayılı Kanunun 4'üncü maddesinin birinci fıkrasının (b) bendi kapsamında hizmet akdine bağlı olmaksızın kendi adına ve hesabına bağımsız çalışanlar Esnaf Ahilik Sandığı kapsamında Esnaf Ahilik Sandığı sigortalısı sayılır."

Kanun Esnaf Ahilik Sandığı kapsamında sigortalı sayılanlar için 5510 sayılı Kanunun 4/1-b maddesini referans aldığından, bu durumda Sandık kapsamında sigortalı olacakları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (Alper, 2018, s. 428; Resmi Gazete, 2006, m.4/1-b). Ticarî kazanç veya serbest meslek kazancı nedeniyle gerçek veya basit usulde gelir

vergisi mükellefi olanlar; gelir vergisinden muaf olup, esnaf ve sanatkâr siciline kayıtlı olanlar; anonim şirketlerin yönetim kurulu üyesi olan ortakları, sermayesi paylara bölünmüş komandit şirketlerin komandite ortakları, diğer şirket ve donatma iştiraklerinin ise tüm ortakları. Kanun bu kişileri zorunlu sigorta kapsamına almıştır. Bu kişilerden anılan madde kapsamına girenler ve halen faaliyette olanlar yürürlük tarihinde, faaliyetlerine ilgili maddenin yürürlüğe girmesinden sonra başlayacak olanlar ise faaliyete başladıkları tarihten itibaren Esnaf Ahilik Sandığı sigortalısı sayılacaktır (Çiftçi, 2022, s. 84).

Ancak Kanun; 5510 sayılı Kanunun 50. Maddesi kapsamındaki isteğe bağlı sigortalıları, 6132 sayılı At Yarışları Hakkında Kanun kapsamındaki jokey ve antrenörleri, tarımsal faaliyette bulunanları ve köy ve mahalle muhtarlarını Esnaf Ahilik Sandığı kapsamında sigortalı saymamıştır (Dulay Yangın, 2020, s. 194; Yavuz Selim, 2025, s. 1079).

b. Sağlanan Haklar

Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığı uygulaması işsizlik sigortasının kendi adına bağımsız çalışanlara neredeyse birebir uyarlaması şeklinde düzenlendiğinden sağlanan haklar da işsizlik sigortasından sağlanan haklara benzemektedir. Bu kapsamda Esnaf Ahilik Sandığı bünyesinde sağlanan haklar; Esnaf Ahilik Sandığı ödeneği, 5510 sayılı Kanun gereği ödenecek sigorta primleri, yeni iş bulma hizmeti, aktif iş gücü hizmetleri kapsamında kurs ve programlar düzenlenmesidir (Dinççay, 2020, s. 462-463).

Esnaf Ahilik Sandığı ödeneği: İşsiz kalan sigortalıya sağlanan temel hak, işsiz kalınan dönemdeki gelir kaybını telafi etmeyi amaçlayan Esnaf Ahilik Sandığı ödeneğidir**.** Esnaf Ahilik Sandığı ödeneğinin günlük tutarı, sigortalının son dört aylık ortalama günlük kazancının %40'ıdır. Ancak bu tutara bir üst sınır getirilmiştir. Esnaf Ahilik Sandığı ödeneğinin aylık tutarı, aylık brüt asgari ücretin %80'ini geçemeyecektir. Ödenekten yararlanma süresi ise son üç yıl içerisindeki ödenen prim gün sayısına bağlanmıştır. Buna göre, son üç yıl içerisinde 600 gün faaliyetini sürdüren ve prim ödeyenlere 180 gün, 900 gün faaliyetini sürdüren ve prim ödeyenlere 240 gün, 1080 gün faaliyetini sürdüren ve prim ödeyenlere 300 gün süreyle Esnaf Ahilik Sandığı ödeneği verilmektedir. Ödenek başvuruları izleyen ayın sonuna kadar sonuçlandırılır ve her ayın beşinde aylık olarak ödenir (Resmi Gazete, 1999, Ek md.6/f.11).

5510 sayılı Kanun Gereği Ödenecek Sigorta Primleri*:* 5510 sayılı Kanun, işsizlik ödeneği, Esnaf Ahilik Sandığı ödeneği ve kısa çalışma ödeneğinden yararlandırılan kişileri genel sağlık sigortalısı olarak saymaktadır (Resmi Gazete, 2006, md.60/1-e). 61. Maddesinin d bendinde de sigortalıların söz konusu ödeneklerden yararlanmaya başladıkları tarihten itibaren genel sağlık sigortalısı sayılacaklarını ve Türkiye İş Kurumu tarafından ödeneğin bağlandığı tarihten itibaren bir ay içinde Sosyal Güvenlik Kurumu'na bildirileceğini düzenlemiştir.

Yeni İş Bulma, Kurs ve Programlar Düzenleme: Esnaf Ahilik Sandığı kapsamında sunulan hizmetlerden birisi de işsiz kalan bireylerin en kısa zamanda tekrar çalışma hayatına dönmelerini sağlamak amacıyla yeni bir iş bulunmasıdır. Bu kapsamda Kurum,

işsiz kalan sigortalının ikamet ettiği belediye sınırları içerisinde ve mesleğine uygun bir iş bulmakla görevlendirilmiştir. Sigortalının mevcut mesleğinde iş bulma imkanının çok az veya hiç olmaması durumunda mesleki eğitim kurslarıyla yeni bir meslek edinmesi sağlanacak, meslekten ziyade sahip olduğu yeteneklerin yetersizliği nedeniyle iş bulmakta zorlanacak kişilere de Kurum tarafından kurs ve programlar düzenlenerek gerekli nitelikleri kazanması sağlanacaktır (Çiftçi, 2022, s. 128-129).

c. Yararlanma Şartları

Esnaf Ahilik Sandığı sigortasından yararlanmanın şartlarını; sandık sigortalısı olmak, sigortalılığı sona ermek, belirli miktarda prim ödemiş olmak ve İŞKUR'a başvuru yapmak şeklinde sıralamak mümkündür (Çiftçi, 2022, s. 90-107).

4447 sayılı Kanun Ek 6. Maddesinde, jokey ve antrenörler, köy ve mahalle muhtarları ve tarımsal faaliyette bulunanlar hariç olmak üzere, 5510 sayılı Kanun'un 4/1-b maddesi kapsamında hizmet akdine bağlı olmaksızın kendi nam ve hesabına çalışanları Esnaf Ahilik Sandığı sigortalısı saymıştır. Sigortalının ödeneğe hak kazanabilmesi için sigortalılığının, iflas istemiyle mahkemeye başvurulmuş olunması veya iflasa tabi olmayan sigortalılar için işyerini kapatmak suretiyle sona ermiş olması gerekmektedir. Bu durumda; iflasa tabi olmayan gelir vergisi mükelleflerinin sigortalılığı mükellefiyetlerini gerektiren faaliyetlerine son verdikleri tarihte, gelir vergisinden muaf olan esnaf ve sanatkarların sigortalılığı ise esnaf ve sanatkarlar sicilinden kayıtlarının silindiği tarihte sona ermiş olacaktır (Küçük, 2025, s. 834-835).

Esnaf Ahilik Sandığı ödeneğinden yararlanılabilmesi ve yararlanılacak sürenin belirlenebilmesi amacıyla belirli miktarda prim ödeme koşulu aranmaktadır. Buna göre, sigortalılığın sona erdiği tarihten önceki son 120 gün hizmet akdine tabi olan sigortalılardan; son üç yıl içerisinde 600 gün prim ödemiş olanlara 180 gün, 900 gün prim ödemiş olanlara 240 gün, 1080 gün prim ödemiş olanlara 300 gün süreyle Esnaf Ahilik Sandığı ödeneği verilmektedir. Ödenek başvuruları izleyen ayın sonuna kadar sonuçlandırılmakta ve her ayın beşinde aylık olarak ödenmektedir (Cengiz, 2025, s. 72).

Son olarak, sigortalıların Esnaf Ahilik sandığı kapsamında sunulan edimlerden yararlanabilmesi için sigortalılıklarının sona erdiği tarihten itibaren otuz gün içerisinde İŞKUR'a başvurmaları ve yeni bir işe başlamaya hazır olduklarını kaydettirmeleri gerekmektedir (Çiftçi, 2022, s. 103).

d. Finansmanı

Esnaf Ahilik Sandığı fon esasına göre kurulmuştur. Sandık, İŞKUR yönetim kurulunun almış olduğu kararlarla işletilmekte ve yönetilmektedir. Sandığa ilişkin tüm hizmet ve işlemler için İŞKUR yetkili kılınmış olmakla birlikte primlerin toplanması ve sandığa devredilmesi yetkisi Sosyal Güvenlik Kurumuna verilmiştir (Metin ve diğerleri, 2022, s. 96).

Esnaf Ahilik Sandığı primi toplam %3 olarak belirlenmiştir. Bu oranın %2'si sigortalı, %1'i devlet payı olarak alınmaktadır. Ancak günlük prim tutarı, prime esas kazanç alt sınırının iki katı üzerinden hesaplanacak tutarı aşamayacaktır. Sosyal Güvenlik Kurumu, tahsil ettiği primleri, gecikme cezalarını ve gecikme zamlarını, her birini ayrı ayrı göstererek izleyen ayın on beşine kadar Esnaf Ahilik Sandığı'na aktaracaktır. Türkiye İş Kurumu da SGK'nın kendisine aktardığı sigortalı primlerini dikkate alarak Devlet payını Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'ndan talep edecek, Bakanlık talep tarihini izleyen on beş gün içerisinde Devlet payını Sandığa aktaracaktır (Özdemir, 2017, s. 276-277).

Sandığın gelirleri; primler, primlerin nemalandırılmasından elde edilecek kazançlar, devlet tarafından sağlanacak katkılar, sigortalılardan alınacak gecikme cezası, gecikme zammı, faiz, diğer gelir ve kazanlar ile bağışlardan oluşmaktadır. Sandığın giderleri ise; sigortalılara ödenen Esnaf Ahilik sandığı ödenekleri, sigortalılar için ödenen Genel Sağlık Sigortası primleri, sandığın hizmetlerinin yerine getirilmesi amacıyla yapılan giderler, kira giderleri, hizmet satın alımı, bilgisayar, yazılım ve donanım giderleridir (Güzel ve diğerleri, 2020, s. 745).

3. BELÇİKA'DA İŞSİZLİK KORUMASI

Belçika sosyal güvenlik sistemi, sigorta ve dayanışma ilkelerini temel alan, mesleki statüden yola çıkan bir Bismarck sistemi olarak nitelendirilmektedir. Ancak bazı sosyal riskler için daha evrensel bir koruma hedeflenmekte, Beveridge sistemine yakın bir sosyal güvenlik sistemi geliştirilmesine doğru adımlar atılmaktadır. Dolayısıyla Belçika sosyal güvenlik sistemini, Bismarck'ın prim ödemeye dayalı sosyal sigorta anlayışıyla, Beveridge'nin evrensel olarak yoksulluğu önleme anlayışını bir araya getiren hibrit bir sistem olarak tanımlamak mümkündür (De Becker ve Schoukens, 2023, s. 15).

Sosyal güvenlik kapsamında yer alan çalışanlar, gerekli koşulları sağlamaları halinde işsizlik ödeneğinden yararlanabilmektedir. Serbest meslek sahiplerine yönelik özel bir işsizlik sigortası sistemi ise bulunmamaktadır. Ancak, mücbir sebeple veya ekonomik güçlükler nedeniyle faaliyete son verilmesi durumunda, "geçiş hakkı" olarak adlandırılan bir destek uygulanmaktadır. Bu destek, maddi yardım ve belirli sosyal güvenlik haklarının devamını içermekte olup, işsizlik sigortası kapsamında değerlendirilmemektedir (European Commission, 2025, s. 44).

3.1. Çalışanlara Sağlanan Koruma

Belçika'da işsizlik koruması tüm çalışanları kapsamaktadır. Tam işsizlik korumasına ek olarak geçici işsizlik koruması da bulunmaktadır. Geçici işsizlik koruması; mücbir sebepler, ekonomik zorluklar, kötü hava koşulları vb. nedenlerle çalışma saatleri geçici olarak düşürülen veya askıya alınan çalışanlar tarafından kullanılabilmektedir. Programın kuralları uygulama nedenine ve çalışma şekline göre değişmektedir. Özellikle Covid-19 krizi sırasında geçici işsizlik programları Belçika'da aktif olarak kullanılan bir sosyal koruma mekanizması olmuştur (Detienne, 2022, s. 909-912).

18 ile 65 yaş arasındakiler, belirli bir süre çalışmış olmak şartını sağlıyorlarsa kendi istekleri dışında işsiz kalmaları durumunda işsizlik ödeneği almaya hak kazanmaktadır. İşsizlik ödeneğinden yararlanılabilmesi için ayrıca; çalışmaya uygun olmak, iş gücü piyasasına girmeye hazır olmak, aktif olarak iş aramak ve kayıtlı olmak gerekmektedir. Başvuru sahipleri, referans dönemde farklı yaş kategorileri için farklılık gösteren sürelerde çalıştığını kanıtlamak zorundadır. Ödeneğin miktarı, işsizlik süresine ve aile durumuna göre farklılık göstermektedir (ONEM, 2025; Van Lancker, 2021, s. 9).

Belçika'da işsizlik ödeneğinden yararlanmanın ön şartı; 65 yaşına ulaşmamış olmak ve Belçika'da ikamet ediyor olmaktır. İşsizlik ödeneğinden yararlanılabilmesi için; yaşa bağlı olarak değişen belirli bir referans döneminde (21 ila 42 ay) asgari çalışma gününü (312 ila 624 gün) tamamlamış olmak gerekmektedir. Ayrıca bireyin kendi isteği dışında işsiz kalmış olması, gelirinin olmaması, çalışabilir durumda olması ve istihdama uygun olması gerekmektedir. Bunun dışında ilgili bölgesel istihdam hizmetlerine iş arayan olarak kaydolunması, sunulan eğitimlere katılması ve teklif edilen niteliklerine uygun işi kabul etmesi gerekmektedir. Bireylerin iş gücü piyasasına yeniden katılma çabalarını değerlendirmek üzere bireysel görüşmeler yapılmakta, çabalarının yetersiz görülmesi halinde işsizlik ödeneklerinin askıya alınması söz konusu olabilmektedir. İşsizlik ödeneğinin süresi prensip olarak sınırsız olmakla birlikte, ödenek miktarı önceki çalışma geçmişi ve işsizlik süresine bağlı olarak kademeli olarak azalmaktadır. Ancak, işsizlik ödeneğine ilişkin asgari ödeme tutarları yasal olarak güvence altına alınmış olup, bu tutarların altında bir ödeme yapılmamaktadır. Belirsiz süreli hizmet akdiyle tam zamanlı olarak çalışan işçiler ile diğer istihdam biçimlerinde çalışan ve sosyal güvenlik sisteminin kapsamına giren kişiler, işsizlik sigortası kapsamında zorunlu olarak sigortalıdır. Ancak, kısmi süreli çalışanların işsizlik sigortası kapsamında hak kazanabilmeleri için haftalık çalışma sürelerinin en az 12 saat olması veya tam zamanlı bir çalışanın haftalık çalışma süresinin en az üçte birine karşılık gelmesi gerekmektedir (De Becker ve Schoukens, 2023, s. 15; European Commission, 2025, s. 44; MISSOC, 2025).

İşsizlik ödeneğinden yararlanabilmek için, işsiz kalmadan önce belirli bir referans dönemi içinde asgari gün sayısı kadar çalışmış olma şartı bulunmaktadır. Yarı zamanlı çalışanlarda, gerekli olan çalışma günü sayısı yarıya indirilir fakat referans dönemi altı ay uzatılır. Bu kural, haftalık tam zamanlı çalışma süresinin %50'sinden daha fazla çalışanlar için dezavantaj oluşturmaktadır. İşsizlik ödeneğinden yararlanmanın temel koşulları; çalışanın isteği dışında işsiz kalmış olması, çalışmıyor ve ücret geliri elde etmiyor olması ve iş bulduğunda işbaşı yapabilecek durumda olmasıdır. Ayrıca kişinin iş arayan olarak kaydolması, aktif olarak iş araması ve kendisine teklif edilen niteliğine uygun işler geçerli bir neden olmaksızın reddetmemesi gerekmektedir. Tüm koşullar sağlanırsa, işsiz kişi, çalışma geçmişi ve hane halkı yapısı dikkate alınarak, daha önceki ücret gelirine bağlı olarak hesaplanacak bir işsizlik ödeneği almaya hak kazanır. Ödeneğin hesaplanmasında baz alınan önceki ücret için alt ve üst sınırlar uygulanmaktadır. İşsizlik ödeneği süresiz olarak verilmekle birlikte azalan bir seyir izlemektedir. İşsizlik süresi 48 ayı geçerse, 48 aydan sonra ödenecek işsizlik ödeneğinin hesabında önceki ücrete bağlı olarak hesaplanan

ödenek verilmez, sabit bir ödenek verilir. Son olarak işsizlik ödeneği alınan süre, sosyal güvenlik haklarının kazanılması açısından çalışma süresi olarak da kabul edilmektedir (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 7-8; De Becker ve diğerleri, 2024, s. 17-18).

3.2. Bağımsız Çalışanlara Sağlanan Koruma

Geçtiğimiz yıllar, AB ve üye devletleri için, sosyal güvenlik sistemleri de dahil olmak üzere, önemli bir sınav niteliğinde olmuştur. Covid-19 krizi, Ukrayna savaşı ve enerji krizi gibi zorluklar, AB ve üye devletlerin sosyal koruma sistemlerini güçlendirmek ve bu korumayı belirli atipik çalışma biçimlerine ve serbest meslek sahiplerine genişletmek için ek adımlar atmasını gerektirmiştir. Covid-19 krizi, ulusal sosyal güvenlik sistemlerindeki boşlukları ve bu sistemlerin kapsamı dışında kalan grupların kırılganlığını bir kez daha ortaya koymuştur (Becker ve diğerleri, 2024, s. 98).

Belçika'da serbest meslek sahiplerinin "sosyal statüsü" ile ilgili 38 numaralı Kraliyet Kararnamesi serbest meslek sahibini, mesleki faaliyetlerde bulunan ve bu faaliyetleri nedeniyle bir hizmet akdine bağlı olmayan gerçek kişi olarak tanımlamaktadır. Kraliyet Kararnamesi; aile yardımları, yaşlılık aylığı, dul ve yetim aylıkları, hastalık, maluliyet ve analık halinde sağlanan yardımlar ile "geçiş hakkı" hükümlerini içermektedir. Geçiş hakkı, faaliyetlerini durdurmak zorunda kalan serbest çalışanlara, yasal koşulları sağlamaları halinde bazı sosyal güvenlik yardımlarından yararlanma ve bir süre sosyal güvenlik primlerinden muaf olma hakkı sağlamaktadır (Wouters, 2019, s. 210-211). Bununla birlikte, söz konusu program, yalnızca gelir kaybını telafi etmeye odaklanmayan, aynı zamanda çok katmanlı bir koruma yapısı içermesi nedeniyle klasik anlamda bir işsizlik sigortası olarak değerlendirilmemektedir (Schoukens ve Weber, 2020, s. 8). Belçika'da, serbest çalışanlar sosyal statüleri gereği işsizlik sigortasının kapsamına alınmamıştır. Toplum serbest çalışanları kendi ihtiyaçlarını büyük ölçüde tek başına karşılayabilen kişiler olarak algılamaktadır. Bu bakış açısına göre risk almayı seven kendi adına bağımsız çalışanlar, mesleki faaliyetlerinin olumsuzlukla sonuçlanmasını ve işlerini kaybetmeyi göze alarak tüm sorumluluğu üstlenmektedir (Cieślik ve van Stel, 2024, s. 765; Dumont, 2020, s. 168).

İki işsizlik koruma sistemi arasında yapılan kısa bir karşılaştırma, her iki sistemde de kişisel kapsamın "bağımlı çalışanlar" ve "serbest meslek sahipleri" olarak geniş bir şekilde formüle edildiğini göstermektedir. Ancak daha yakından bakıldığında, özellikle standart olmayan çalışma düzenine sahip kişiler için önemli sınırlamalar göze çarpmaktadır. Haftada 12 saatten az çalışanlar, işsizlik sigortası kapsamına girmemektedir. Benzer şekilde, bazı serbest meslek sahipleri, yan iş olarak serbest meslek sahibi olanlar ve serbest meslek sahibi öğrenciler, sosyal güvenlik primlerini ödemiş olsalar da geçiş haklarından yararlanma hakkına sahip değildirler (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 9; Dumont, 2020, s. 172; Sécurité Sociale Citoyen, 2025; Van Limberghen, 2021, s. 627-628).

a. Kapsam

Belçika yasaları kendi adına bağımsız çalışanların işsizlik riskinden korunması için üç mekanizma sağlamaktadır (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s.8).

İlk olarak, bağımlı çalışan statüsünde en az altı ay çalışmış ve daha sonra serbest meslek faaliyetine başlamış olan çalışanlar, işsizlik sigortası kapsamında çalışan statüsünü yeniden kazanmak amacıyla bağımlı çalışanlar programına geri dönebilirler. Bu hak, serbest meslek faaliyetinin en az altı ay sürmesi şartıyla, serbest meslek faaliyetine başladıktan sonra 15 yıl boyunca kullanılabilmektedir. İşsiz kaldıktan sonra serbest meslek faaliyetine başlayan çalışanlar için de benzer bir mekanizma bulunmaktadır (Dumont, 2020, s. 175).

İkinci koruma mekanizması, dışsal bir olay veya ekonomik zorluklar nedeniyle serbest meslek faaliyetlerini kesmek veya sonlandırmak zorunda kalan serbest meslek sahiplerine geçici gelir ikamesi sağlamayı amaçlayan geçiş hakkıdır (bridging right). Bu program, serbest meslek sahipleri için bir işsizlik programı olarak tanımlanabilir. 1997 yılında uygulamaya konulan bu program, 2022 ve 2023 yıllarındaki iki büyük reform başta olmak üzere birçok kez değişikliğe uğramıştır (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 8).

Üçüncüsü, Covid-19 salgını gibi son dönemde yaşanan krizler sırasında serbest meslek sahipleri için alınan geçici kriz önlemleri, reform için ek bir katalizör görevi görmüştür. Belçika hükümeti, bu krizler sırasında bağımsız çalışanların geçiş hakkından yararlanabilmesini sağlamak amacıyla geçiş hakkı programında kriz dönemlerine özgü geçici değişiklikler yapmıştır. Daha esnek uygunluk koşulları, daha uzun süreli yardımlar, daha gevşek prim ödeme kuralları ve daha cömert yardımlar, serbest meslek sahipleri için geçiş hakkının değerli bir araç olduğunu kanıtlanmış, bağımsız çalışanların acil durumlar nedeniyle kısa süreli zorunlu iş kesintisi veya azalan iş geliri sorunlarını aşmalarına yardımcı olmuş ve orijinal geçiş hakkının yeniden düzenlenmesinde de rol oynamıştır. Geçici önlemler, orijinal geçiş hakkının reformu için bir katalizör olmasının yanı sıra, üçüncü bir yeni koruma mekanizmasının uygulanmasına da yol açmıştır.

Bu çalışma kapsamında geçiş hakkı (bridging right) sistemi detaylı bir şekilde incelenmekte, Covid-19 salgını döneminde uygulanmaya başlanan kriz geçici geçiş hakkı da ayrı bir madde olarak ele alınmaktadır.

b. Sağlanan Haklar

Geçiş hakkı programı, iki temel bileşenden oluşan çift yönlü bir koruma mekanizması sunmaktadır: (i) doğrudan maddi destek ve (ii) belirli sosyal güvenlik haklarının (geçici iş göremezlik ödeneği ve sağlık hizmetleri) garanti altına alınması. Her ne kadar ödenmesi gereken sosyal güvenlik primleri bireyin kazancına bağlı olarak belirlenmekteyse de geçiş hakkı kapsamında sağlanan nakdi yardım, önceki gelir düzeyinden bağımsız olarak ve aile yapısı dikkate alınarak belirlenen sabit oranlı bir ödeme niteliği taşımaktadır. Bu sabit oranlı yardım, tam bir çalışma hayatı için öngörülen asgari emeklilik aylığı düzeyine eşit olacak şekilde düzenlenmiş olup, programın gelir ikame işlevini belirli bir taban düzeyde güvence altına almayı amaçladığını göstermektedir (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 12).

Geçiş hakkı yardımlarının süresi bakımından, temel geçiş hakkı ile ek geçiş hakkı arasında açık bir ayrım yapılmaktadır. Temel geçiş hakkı, serbest meslek faaliyetinin süresinden bağımsız olarak, daha önce belirtilen asgari eşiklerin sağlanması koşuluyla, serbest meslek sahibinin tüm mesleki kariyeri boyunca toplam 12 aylık nakit yardım ve dört çeyrek (4x3 ay) süreyle garanti altına alınmış sosyal koruma hakkını kapsamaktadır. Bu çerçevede, serbest meslek sahibi, temel geçiş hakkı kapsamındaki yardımları ne zaman talep edeceğine ilişkin esnekliğe sahiptir. Söz konusu 12 aylık yardım süresi, tek seferde kullanılmak zorunda olmayıp, farklı zaman dilimlerine yayılarak ve farklı geçiş hakkı doğuran olaylar kapsamında kademeli biçimde değerlendirilebilmektedir. Bu durum, sistemin bireylerin değişen risk ve ihtiyaçlarına uyum sağlayacak şekilde tasarlandığını göstermektedir (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 12).

Temel geçiş hakkının tüketilmesinin ardından, ek geçiş hakkı devreye girmektedir. Ek geçiş yardımının süresi ve kapsamı, serbest meslek sahibinin kariyer uzunluğuna bağlı olarak belirlenmekte olup, bu süre, emeklilik haklarının kazanıldığı çeyrekler esas alınarak hesaplanmaktadır. Her durumda, en az üç aylık nakit yardım ile bir çeyreklik garantili sosyal koruma hakkı sağlanmaktadır. Bununla birlikte, emeklilik haklarının kazanıldığı 12. çeyrekten (üçüncü yıl) itibaren, söz konusu üç aylık süre, kazanılan her ek yıl için bir ay artırılmaktadır. Ek geçiş hakkına ilişkin yardımlar, her bir yeni hak doğuran olay bakımından en fazla on iki ay ile sınırlıdır. Ayrıca, temel geçiş hakkından farklı olarak, ek geçiş hakkı kapsamındaki yardımların farklı zaman dilimlerine yayılması ya da farklı olaylar için bölünerek kullanılması mümkün değildir. Bu yönüyle ek geçiş hakkı, daha sınırlı ve belirli koşullara bağlı bir tamamlayıcı koruma mekanizması niteliği taşımaktadır (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 12).

Yeni mevzuat, geçiş hakkına ilişkin süre düzenlemelerinde belirli iyileştirmeler sağlamış olmakla birlikte, çalışanlara yönelik işsizlik yardımlarının süresiz niteliği ile karşılaştırıldığında önemli bir uyumsuzluğun varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu bağlamda, serbest meslek sahiplerine sağlanan sosyal koruma düzeyinin, çalışan statüsündeki bireylere sunulan koruma ile karşılaştırılabilir bir seviyeye henüz ulaşmadığı değerlendirilebilir (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 12).

Son olarak, emeklilik haklarının kazanılması bakımından da çalışanlar ile serbest meslek sahipleri arasında belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Çalışanlar açısından işsizlik yardımı alınan süreler, emeklilik haklarının kazanılmasında dikkate alınırken; serbest meslek sahiplerinin geçiş hakkı kapsamında yararlandıkları süreler için benzer bir uygulama söz konusu değildir. Bu durum, serbest meslek sahiplerinin emeklilik sistemi içerisindeki koruma düzeyini doğrudan etkilemektedir. Nitekim, özellikle Aralık 2022 reformu ile geçiş hakkı yardımlarının süresinin uzatılmış olması, bu farklılığın emeklilik hakları üzerindeki etkisini daha da belirgin hale getirmiştir (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 13; Detienne, 2022, s. 916; Dumont, 2020, s. 173; Van Limberghen, 2021, s. 173).

c. Yararlanma Şartları

Geçiş hakkı, bu hakkı doğuran olayın gerçekleştiği çeyreğin hemen öncesinde, bireyin serbest meslek sahibi olarak en az dört çeyrek süreyle asgari sigortalılık koşulunu sağlamış olması halinde tanınmaktadır. Bunun yanı sıra, sosyal güvenlik primlerinin ödenmesi yükümlülüğü de söz konusudur. Bu çerçevede, ilgili primlerin, geçiş hakkını doğuran olayın gerçekleştiği çeyrekten önceki on altı çeyreklik dönem içerisinde en az dört çeyrekte fiilen ödenmiş olması gerekmektedir. Çalışan statüsüne ilişkin düzenlemelerle karşılaştırıldığında, hak kazanma süreleri bakımından belirgin farklılıklar dikkat çekmektedir. Öncelikle, çalışanlar açısından öngörülen hak kazanma süresinin, serbest meslek sahiplerine kıyasla daha uzun olduğu görülmektedir. Ayrıca, serbest meslek faaliyetlerine geçmeden önce çalışan statüsünde bulunan bireyler, belirli koşullar altında önceki çalışan statülerine yeniden dönebilme imkânına sahiptir. Buna karşılık, serbest meslekten çalışan statüsüne geçen bireyler için benzer bir geri dönüş olanağı tanınmamaktadır. Bu asimetrik yapı, farklı sosyal güvenlik rejimleri arasında sık geçiş yapan bireylerin korunmasını zayıflatabilmektedir. Nitekim bu kişiler, çalışanlara özgü hak kazanma sürelerini tamamlayamadıkları durumlarda, geçiş hakkına bağlı yardımlardan yararlanamamaktadır (Van Limberghen, 2022, s. 273).

İlk erişim kriteri, serbest meslek sahibinin faaliyetini kendi iradesi ve kontrolü dışında gelişen nedenlerle kesintiye uğratmak veya tamamen sonlandırmak zorunda kaldığı durumlara ilişkindir. Bu kapsamda, Kraliyet Kararnamesi'nde söz konusu kritere uygun olabilecek çeşitli durumlar ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Doğal afetler, yangın, sakatlık veya sağlık sorunları (örneğin alerji), üçüncü bir ekonomik aktörün kararı ya da ekonomik sonuç doğuran beklenmedik olaylar ile iflas gibi durumlar, bu çerçevede değerlendirilen başlıca örnekler arasında yer almaktadır (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 10-11).

İkinci erişim kriteri, serbest meslek sahibinin ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalması ve bu nedenle faaliyetini kendi iradesiyle sonlandırmaya karar vermesi durumunu kapsamaktadır. Bununla birlikte, ilk erişim kriterinde olduğu gibi, bu durumda da belirli sınırlamalar söz konusudur. Geçiş hakkına dayalı yardımlar, yalnızca Kraliyet Kararnamesi'nde ayrıntılı biçimde tanımlanan ekonomik güçlükler nedeniyle faaliyetin resmî olarak durdurulması halinde sağlanmaktadır. Bu kapsamda, serbest meslek sahibinin garantili asgari geçim yardımı alması, son on iki ay içinde sosyal güvenlik katkı payı muafiyeti için başvuruda bulunmuş ve bu başvurunun tamamen veya kısmen kabul edilmiş olması ya da gelirinin sosyal güvenlik katkı payı için öngörülen asgari eşik değerin altında kalması gibi koşullar belirleyici niteliktedir (Van Limberghen, 2022, s. 271).

Bu koşullara ek olarak, serbest meslek sahibinin Belçika'da ikamet etmesi ve geçici yardımlardan yararlanabilmesi için faaliyetinin en az yedi gün kesintisiz olarak durması gerekmektedir. Her ne kadar söz konusu mali destek esas itibarıyla aylık bir ödenek şeklinde düzenlenmiş olsa da, serbest meslek faaliyetinin ardışık yedi gün boyunca kesintiye uğraması halinde, aylık ödeneğin %25'ine karşılık gelen haftalık ödeneklerin talep edilebilmesi de mümkündür (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 11).

Son olarak, çalışan statüsünden farklı olarak, serbest meslek sahiplerinin geçici hak kapsamındaki yardımlardan yararlanabilmeleri için "işe hazır olma" koşulunu sağlamaları gerekmemektedir. Bu durum, söz konusu kişilerin iş arama programlarına katılma ya da kendilerine sunulan uygun iş tekliflerini kabul etme yönünde bir yükümlülüklerinin bulunmadığı anlamına gelmektedir. Geçici hak düzenlemesinin yeniden yapılandırılmasıyla birlikte sağlanan koruma düzeyinin artmış olması dikkate alındığında, bu yardımların aktif iş arama yükümlülüğü ya da serbest meslek faaliyetinin yeniden sürdürülebileceğine ilişkin bir kanıt sunma şartı ile ilişkilendirilmesi gerektiği ileri sürülebilir. Bununla birlikte, geçiş hakkının sınırlı bir süre için tanınmasına karşılık, çalışanlara yönelik işsizlik yardımlarının süresiz nitelik taşıması göz önünde bulundurulduğunda, aktif iş arama şartının öngörülmemesi de politika tercihi açısından makul bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 11-12).

d. Finansmanı

Geçiş hakkı, serbest meslek sahiplerinden tahsil edilen sosyal güvenlik primleri ile kamu kaynaklarının birlikte kullanılması suretiyle finanse edilmekte olup, zaman içerisinde devlet katkısının ağırlığının arttığı gözlemlenmektedir. Serbest meslek sahiplerine yönelik sosyal güvenlik sisteminde, çalışan rejiminden farklı olarak, her bir sosyal risk için ayrı primler öngörülmemekte; bunun yerine, bütüncül bir finansman yaklaşımı benimsenerek, tek bir katkı mekanizması aracılığıyla genel sosyal güvenlik sistemi içerisinde değerlendirme yapılmaktadır. Bu çerçevede, serbest meslek faaliyetinden elde edilen net mesleki gelir üzerinden azalan oranlı ve belirli bir üst sınırla sınırlandırılmış katkı payı uygulanmaktadır. Öte yandan, serbest meslek faaliyetini ana mesleği olarak sürdürenler bakımından asgari katkı payı yükümlülüğü söz konusudur. Buna göre, fiili gelirin belirlenen asgari eşik değerinin altında kalması durumunda dahi, serbest meslek sahipleri sosyal güvenlik primlerini ödemekle yükümlü olmaya devam etmektedir (Weber ve Schoukens, 2024, s. 228).

Belçika'da yeni serbest meslek sahipleri bakımından ilk üç yıl için daha düşük bir gelir düzeyi esas alınmakta ve bu dönemde primler, asgari gelir eşiği üzerinden hesaplanan sabit oranlı bir katkı payı şeklinde tahsil edilmektedir. Bu kapsamda, ilk çeyrek (3 ay) için bir defaya mahsus olmak üzere indirim uygulanabilmekte; ayrıca ilk kez iş kuranlar açısından ilk dört çeyrekte (4x3 ay) daha yüksek oranlı bir indirim imkânı tanınmaktadır. Üç yıllık sürenin sonunda ise prim düzeyi, bireyin gerçek net mesleki gelirine göre yeniden belirlenmekte ve önceki dönemde oluşan prim farkının telafi edilmesi gerekmektedir. Öte yandan, serbest meslek sahiplerine yönelik sosyal sigorta programlarının etkinliği açısından uygulamada basitlik ve düşük idari yük büyük önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, katkı paylarının tahsili belirli bir programa özgü ayrı bir süreç olarak kurgulanmamakta; aksine, zorunlu işsizlik sigortası katkı payları da dâhil olmak üzere sağlık ve emeklilik gibi diğer sosyal sigorta kollarıyla birlikte bütüncül bir yapı içerisinde yönetilmektedir (Weber ve Schoukens, 2024, s. 229-230).

Devlet finansmanının giderek artan ağırlığı, sistemin uzun vadeli mali sürdürülebilirliği açısından çeşitli tartışmaları beraberinde getirmektedir. Nitekim, kriz geçiş hakkı programı da dâhil olmak üzere daha kapsamlı ve cömert bir sosyal koruma sağlanmasına rağmen, katkı payı oranlarının %22'den %20,5'e düşürülmüş olması bu tartışmaları daha da belirgin hale getirmiştir (Dumont, 2020, s. 178; Vleminckx, 2019, s. 414). Son dönemde gerçekleştirilen düzenlemeler ve serbest meslek sahiplerine yönelik sosyal korumayı kademeli olarak genişleten diğer politika adımları, bu grubun sosyal güvenlik sisteminin finansman yapısına ilişkin daha kapsamlı bir değerlendirme ihtiyacını gündeme taşımıştır. Bununla birlikte, mevcut tartışmalara ve ilgili kurumların olumsuz görüşlerine rağmen, kısa vadede kapsamlı bir reformun hayata geçirilmesinin olası görünmediği ifade edilebilir (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 14-15).

e. Kriz Geçiş Hakkı Programı

Çeşitli sosyo-ekonomik krizler sürecinde, geçiş hakkı kapsamındaki geçici destek mekanizmasının krizlere özgü ihtiyaçlara yanıt verecek şekilde genişletildiği ve yaygın biçimde uygulandığı görülmektedir. Bu gelişmeler doğrultusunda, Belçika yasama organı Mayıs 2023'te, serbest meslek sahipleri için acil durumlarda devreye girecek daha kalıcı bir kriz güvenlik ağı oluşturmuştur. Söz konusu düzenleme, mevzuatta "sosyal veya sosyo-ekonomik acil durumlar" olarak tanımlanan koşullar altında geçici mali destek sağlanmasını öngörmektedir. Bu kapsamda bir acil durum, (i) belirli bir sektörle sınırlı olmayan ve ulusal sınırları aşan nitelikteki olaylar ve/veya (ii) ulusal, bölgesel ya da yerel düzeyde toplumu çok boyutlu biçimde etkileyen gelişmeler söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Yasama organı, gelecekte karşılaşılabilecek krizlere etkin ve esnek bir şekilde müdahale edebilmek amacıyla acil durum tanımını bilinçli olarak geniş tutmuştur. Kriz geçiş hakkının yürürlüğe konulabilmesi için, ilgili acil durumun bir Kraliyet Kararnamesi ile resmî olarak ilan edilmesi gerekmektedir. Bu kararnamede; (a) olayın neden sosyal veya sosyo-ekonomik acil durum olarak değerlendirildiğine ilişkin gerekçeler, (b) bölgesel veya sektörel sınırlamalar çerçevesinde yararlanıcı grupların kapsamı, (c) serbest meslek sahiplerine ilişkin özel koşullar (örneğin kamu otoritelerince getirilen kısıtlamalar nedeniyle faaliyetin zorunlu olarak durdurulması veya sınırlandırılması) ya da ilan edilen acil durum sonucunda iş gelirlerinde en az %30 oranında azalma meydana gelmesi, (d) başvuru sahibinin söz konusu acil durumdan etkilendiğini kanıtlama usulleri ve (e) kriz geçiş hakkının süresi açıkça düzenlenmektedir. Bu yönüyle söz konusu mekanizma, kriz dönemlerinde serbest meslek sahiplerine yönelik hedefli ve koşullu bir sosyal koruma aracı olarak kurumsallaştırılmıştır (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s. 13-14).

Kriz geçiş hakkına ilişkin hak kazanma süresi, genel geçici yardım programına büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, temel farklılık, yasama organının Kraliyet Kararnamesi aracılığıyla bu kurallardan sapma yetkisine sahip olmasıdır. Bu kapsamda, uygulama alanının genişletilmesi veya daraltılması, yardım miktarının yeniden belirlenmesi gibi esneklikler söz konusu olabilmektedir. Kriz geçici yardım hakkı, kural olarak klasik geçici yardım kapsamında öngörülen sabit tutarlı ödeme ile aynı düzeyde belirlenmekle birlikte, bu noktada da istisnai düzenlemeler yapılabilmesi mümkündür. Öte

yandan, kriz geçici yardım hakkının süresi en fazla üç ay ile sınırlandırılmıştır. Ancak bu süre yenilenebilir niteliktedir; dolayısıyla, acil durumun devam etmesi halinde, her üç aylık dönemin sonunda söz konusu yardımın yeniden, en fazla üç aylık sürelerle uzatılmasına karar verilebilmektedir. Bu yönüyle kriz geçici yardım hakkı, süre bakımından sınırlı ancak koşullara bağlı olarak uzatılabilir bir sosyal koruma mekanizması olarak tasarlanmıştır (De Becker ve Bruynseraede, 2024, s.14).

4. BULGULAR

Bu çalışmada Belçika'daki "bridging right" (geçiş hakkı) sistemi ile Türkiye'deki Esnaf Ahilik Sandığı uygulaması; kapsam, yararlanma koşulları, sağlanan haklar ve finansman boyutları itibarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Her iki ülkede de işsizlik koruması sistemlerinin temel olarak çalışanlar ve bağımsız çalışanlar ayrımı üzerine kurulduğu görülmektedir. Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığı, 5510 sayılı Kanun'un 4/1-b kapsamında yer alan bağımsız çalışanları geniş ölçüde kapsarken, bazı grupların (tarımsal faaliyetle uğraşanlar, muhtarlar, jokeyler vb.) kapsam dışında bırakıldığı tespit edilmiştir. Belçika'da ise serbest meslek sahipleri doğrudan işsizlik sigortası kapsamına alınmamış, geçiş hakkı olarak adlandırılan alternatif bir mekanizma geliştirilmiştir. Bununla birlikte, yan faaliyet olarak çalışan serbest meslek sahipleri ve bazı özel grupların bu sistemden yararlanamadığı görülmektedir.

Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığı'ndan yararlanabilmek için işyerinin kapatılması veya iflas gibi kesin bir faaliyetin sona ermesi şartı aranırken, belirli bir prim ödeme süresi ve İŞKUR'a başvuru zorunluluğu bulunmaktadır. Belçika'da ise geçiş hakkından yararlanabilmek için faaliyet kesintisinin her zaman kalıcı olması gerekmemekte, ekonomik zorluklar veya dışsal şoklar nedeniyle geçici kesintiler de yeterli olabilmektedir. Ayrıca Belçika sisteminde aktif iş arama şartının bulunmaması dikkat çekici bir farklılık olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığı kapsamında sağlanan hakların, çalışanlara yönelik işsizlik sigortası ile büyük ölçüde benzer olduğu görülmektedir. Bu kapsamda gelir desteği, sağlık sigortası primlerinin ödenmesi ve aktif iş gücü politikaları önemli bileşenlerdir. Belçika'da ise geçiş hakkı kapsamında sağlanan nakdi yardım sabit oranlı olup önceki gelire bağlı değildir. Ayrıca sağlanan destek süresi sınırlıdır ve çalışanlara tanınan süresiz işsizlik ödeneği ile kıyaslandığında daha düşük bir koruma düzeyi sunmaktadır.

Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığı, prim esasına dayalı bir fon sistemi olarak tasarlanmış olup finansman; sigortalı katkısı (%2) ve devlet katkısı (%1) üzerinden sağlanmaktadır. Belçika'da ise serbest meslek sahiplerinin sosyal güvenlik sistemi bütüncül bir katkı payı oranı yapısına dayanmakta ve finansmanda devlet katkısının giderek arttığı görülmektedir. Bu durum, sistemin sürdürülebilirliği açısından tartışmalara yol açmaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada elde edilen bulgular, serbest meslek sahiplerine yönelik işsizlik koruma mekanizmalarının ülkelerin sosyal güvenlik sistemlerinin yapısal özelliklerine bağlı olarak farklılaştığını ortaya koymaktadır. Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığı'nın, klasik işsizlik sigortası modelinin bağımsız çalışanlara uyarlanmış bir versiyonu olduğu görülmektedir. Bu yönüyle sistem, kapsamlı bir koruma sağlamayı hedeflemekte ve çalışanlarla benzer haklar sunmaktadır. Ancak bağımsız çalışmanın doğası gereği işsizlik riskinin tanımlanmasının güç olması, sistemin etkinliğini sınırlayabilecek bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Belçika'da ise serbest meslek sahiplerine yönelik koruma, işsizlik sigortasından ayrı bir mekanizma olarak tasarlanmıştır. Geçiş hakkı sistemi, özellikle kriz dönemlerinde esnek biçimde genişletilebilmesi açısından önemli bir avantaj sunmaktadır. Nitekim Covid-19 sürecinde bu mekanizmanın etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, sağlanan yardımların sınırlı süreli olması ve çalışanlara kıyasla daha düşük koruma düzeyi sunması, sistemin zayıf yönleri arasında yer almaktadır.

İki sistem arasındaki farklılıkların temel nedenleri, ülkelerin sosyal güvenlik rejimleri ve refah devleti anlayışları ile yakından ilişkilidir. Türkiye'de daha bütünleşik ve sigorta temelli bir yaklaşım benimsenirken, Belçika'da daha esnek ve tamamlayıcı mekanizmaların tercih edildiği görülmektedir. Bu bağlamda, her iki sistemin de kendi kurumsal ve tarihsel arka planları doğrultusunda şekillendiği söylenebilir.

Serbest meslek sahiplerinin işsizlik riskine karşı korunması, modern iş gücü piyasalarının dönüşümüyle birlikte giderek daha kritik hale gelmektedir. Türkiye modeli, kapsamlı bir koruma sunmasına rağmen daha katı koşullara sahip bir yapı sergilerken; Belçika modeli daha esnek bir yapı sunmakta ancak sağladığı koruma düzeyi sınırlı kalmaktadır. Bunun yanında, her iki sistemde de belirli grupların kapsam dışında kalması, sosyal güvenlik sistemlerinin kapsayıcılığı açısından önemli bir sorun alanı olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışma, iki ülkenin yasal düzenlemeleri ve mevcut literatür üzerinden yapılan karşılaştırmalı analiz ile sınırlıdır. Ampirik verilerin kullanılmamış olması ve uygulamadaki etkinliğin ölçülememesi, çalışmanın temel sınırlılıkları arasında yer almaktadır. Bu nedenle elde edilen sonuçlar, daha çok kuramsal ve hukuki çerçeve üzerinden değerlendirilmiştir.

Gelecek araştırmalarda, serbest meslek sahiplerinin işsizlik koruma sistemlerinden fiili yararlanma düzeylerini (Türkiye'de henüz fiili uygulama yoktur) ortaya koyan ampirik çalışmaların yapılması önem taşımaktadır. Ayrıca farklı ülkelerdeki uygulamaların karşılaştırmaya dahil edilmesiyle analizlerin derinleştirilmesi mümkün olacaktır.

Politika önerileri açısından değerlendirildiğinde, Türkiye'de Esnaf Ahilik Sandığı'nın kapsadığı grupların genişletilmesi ve özellikle tarım sektörü gibi kapsam dışında kalan kesimlerin sisteme dahil edilmesi ve 01.01.2028'e ertelenen yürürlük tarihinin daha fazla ertelenmeden bir an evvel uygulamaya geçilmesi gerekmektedir. Belçika'da ise geçiş hakkı sisteminin süresi ve kapsamının artırılması, çalışanlarla serbest meslek sahipleri arasındaki

koruma farkının azaltılmasına katkı sağlayabilir. Ayrıca her iki ülkede de kriz dönemlerine özgü esnek mekanizmaların kalıcı hale getirilmesi değerlendirilmelidir. Son olarak, sosyal güvenlik sistemlerinin değişen çalışma biçimlerine uyum sağlayacak şekilde daha kapsayıcı ve hibrit modeller doğrultusunda yeniden yapılandırılması gerekliliği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Alper, Y. (2018). Sosyal Sigortalar Hukuku. Dora Yayıncılık.

Becker, E. D., Schoukens, P., & Weber, E. (2024). Exploring unemployment insurance for the self-employed and platform workers: How to navigate difficult waters? A comparative, conceptual and European perspective. European Journal of Social Security, 26(2), 97–108.

Cengiz, S. (2025). Esnaf Ahilik Sandığı Sigortası. Socrates Journal of Interdisciplinary Social Researches, 11(55).

Cieślik, J., & van Stel, A. (2024). Solo self-employment—Key policy challenges. Journal of Economic Surveys, 38(3), 759–792.

Çiftçi, S. (2022). İşsizlik Sigortası Kanunu Ek Madde 6 Kapsamında Esnaf Ahilik Sandığı Sigortası Marmara Üniversitesi].

De Becker, E., & Bruynseraede, C. (2024). Unemployment protection for self-employed and platform workers in Belgium. European Journal of Social Security, 26(2), 123–139.

De Becker, E., & Schoukens, P. (2023). Atypisch werk, werken in armoede & sociale zekerheid: Noodzaak (of kans) om de fundamenten van het Belgische socialezekerheidsstelsel te herdenken. Tijdschrift voor Sociaal Recht, 1(1), 3–52.

De Becker, E., Seo, H., Pulignano, V., & Schoukens, P. (2024). Mapping social protection coverage for platform workers: A comparative analysis of Belgium, Italy and the Netherlands. European Journal of Social Security, 26(1), 3–26.

Detienne, Q. (2022). La sécurité sociale, arme de soutien massif en période de pandémie. Analyse de mesures phares adoptées pendant la crise.

Dinççay, İ. H. (2020). Farklı Ülke Uygulamaları Işığında Türkiye'de İşsizlik Sigortasının Uygulama Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme. Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 9(25), 440–469.

Dulay Yangın, D. (2020). 4447 Sayılı Kanun'un Esnaf Ahilik Sandığı'na İlişkin Hükümleri ve Değerlendirilmesi. İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi, 17(65), 189–210.

Dumont, D. (2020). Quelle couverture sociale pour les indépendants au 'chômage'. Journal des Tribunaux de Travail, 9, 168–179.

European Commission. (2025). Your Social Security Rights in Belgium. In.

Güzel, A., Okur, A. R., & Caniklioğlu, N. (2020). Sosyal Güvenlik Hukuku. Beta Yayıncılık.

Kumaş, H., & Karadeniz, O. (2017). Türkiye'de İşsizlik Sigortası Ödeneği'nden Yararlanan İşsiz Sayısının Düşük Olma Nedenleri: AB Ülkeleri ile Karşılaştırmalı Bir Analiz. Sosyoekonomi, 25(33), 195.

Küçük, D. (2025). Bağımsız Çalışanlar İçin İşsizlik Sigortası. Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 8(2), 816–845.

Metin, T., Baylan, M., & Günalan, M. (2022). Esnafların Ahilik Sandığı Uygulamasına Karşı Tutumları: Kahramanmaraş Örneği. Journal Of Economics And Research, 3(1), 38–54.

MISSOC. (2025). Comparative Tables.

ONEM. (2025). Office National de l'emploi. https://www.onem.be

Özdemir, C. S. (2017). Esnaf Ahilik sandığı veya Esnaf İşsizlik Sigortası Neler Getiriyor? Mali Çözüm Dergisi, 27, 275–278.

Resmi Gazete. (1999). İşsizlik Sigortası Kanunu.

Resmi Gazete. (2006). Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu. Retrieved 3 Aralık from https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5510&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Schoukens, P., & Weber, E. (2020). Unemployment insurance for the self-employed: a way forward post-corona.

Sécurité Sociale Citoyen. (2025). Indépendants en difficulté. Retrieved 25.10.2025 from https://www.socialsecurity.be/citizen/fr

Subaşı, İ., & Yiğit, Y. (2018). İş Sözleşmesinin Sona Erme Nedeninin İşsizlik Sigortasından Yararlanma Hakkına Etkisi ve Uygulamadan Doğan Sorunlar. İş ve Hayat, 4(8), 135–165.

Van Lancker, A. (2021). Country chapter Belgium. Social Protection of Non-standard Workers and the Self-employed during the Pandemic. Country chapters: Belgium, France, Ireland, Italy, Lithuania, Portugal, Romania, Sweden. Brussels, ETUI, 7–22.

Van Limberghen, G. (2021). Zelfstandigen in bijberoep: op de schop ermee! In Liber amicorum Wilfried Rauws. Werk opgedragen aan een onvolprezen jurist (pp. 621–632). Intersentia.

Van Limberghen, G. (2022). Overbruggingsrecht: what should be (in) the name? In Liber amicorum Danny Pieters: Durven out fo the box denken (pp. 268–276). Borgerhoff & Lamberigts.

Vleminckx, K. (2019). De (r) evolutie van sociale zekerheid: Van 1944 tot nu. Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid, 3, 395–422.

Weber, E., & Schoukens, P. (2024). Unemployment insurance for the self-employed: A conceptual way forward. European Journal of Social Security, 26(2), 214–250.

Wouters, M. (2019). The classification of employment relationships in Belgium. European Labour Law Journal, 10(3), 198–218. https://doi.org/10.1177/2031952519864196

Yavuz Selim, K. (2025). Refah Rejimlerinde Bağımsız Çalışanların İşsizlik Sigortası: Türkiye Örneği. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 60(1), 1071–1084.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1358-1386

Dijital Ticaretin Yeni Rotası: G7 ve BRICS Ülkelerinde Büyümenin Anahtarı Olarak Hizmet İhracatı [1]

Tansu Özbaysal[2, 3], Mert Demir [4]

ÖZET

Dijitalleşme süreci, uluslararası ticaretin yapısını dönüştürerek hizmetlerin sınır ötesi sunumunu kolaylaştırmış ve dijital hizmet ihracatını ekonomik büyümenin potansiyel belirleyicilerinden biri hâline getirmiştir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, hizmet ticaretinin kapsamını genişleterek ülkelerin küresel rekabet gücü üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Bu çalışmada, G7 ve BRICS ülkelerinde hizmet ihracatı ile dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri 2010-2023 dönemi için karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir. Bu amaçla, Dünya Bankası verilerinden oluşturulan panel veri setinde ekonomik büyüme bağımlı değişken; hizmet ihracatı ve dijital hizmet ihracatı bağımsız değişkenler; mal ihracatı, doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanıcı oranı ise kontrol değişkenleri olarak modele dâhil edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığı ve panel birim kök testlerinin ardından analizler, ülke düzeyinde kümelendirilmiş sağlam standart hatalara sahip sabit etkiler modeliyle gerçekleştirilmiştir. Düzey modelinde hizmet ihracatı, mal ihracatı ve doğrudan yabancı yatırımlar pozitif ve anlamlı; dijital hizmet ihracatı ise negatif ve anlamlı bulunmuştur. I(1) değişkenlerin birinci farklarının kullanıldığı sağlamlık modelinde ise hizmet, dijital hizmet ve mal ihracatına ilişkin temel yön ve anlamlılık korunurken doğrudan yabancı yatırımların etkisi anlamlılığını yitirmiştir. Buna karşılık dijital hizmet ihracatının G7 ve BRICS ülkeleri arasındaki farklılaşması düzey modelinde anlamlı olmakla birlikte, birinci farklara dayalı sağlamlık modelinde korunmamıştır. Yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanıcı oranı ekonomik büyüme üzerinde her iki modelde de anlamlı bulunmamıştır. Genel olarak bulgular, dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ülke gruplarına ve model spesifikasyonuna duyarlı olduğunu, buna karşılık mal ihracatının her iki modelde de büyümenin en güçlü ve en istikrarlı belirleyicisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, dijital ticaret politikalarının ülkelerin yapısal özellikleri dikkate alınarak tasarlanmasının önemine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dijital Ticaret, Hizmet İhracatı, Ekonomik Büyüme, G7, BRICS.*

[1] Bu çalışma 3-5 Ekim 2025 tarihleri arasında Balıkesir Üniversitesinde düzenlenen 4. Uluslararası Sigortacılık Bankacılık ve Finans Sempozyumunda özet bildiri olarak sunulan çalışmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

[2] İletişim Yazarı: tansu.ozbaysal@balikesir.edu.tr
[3] Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, tansu.ozbaysal@balikesir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8909-5549.
[4] Araş. Gör., Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, mert.demir@balikesir.edu.tr, ORCID: 0009-0001-9403-2542.

(Makale Gönderim Tarihi: 07.03.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1904730
Makale Türü: Araştırma Makalesi

The New Route of Digital Commerce: Service Exports as The Key to Growth in G7 and BRICS Countries

ABSTRACT

The digitalization process has transformed the structure of international trade, facilitating the cross-border delivery of services and making digital service exports a potential determinant of economic growth. In particular, advancements in information and communication technologies have expanded the scope of service trade, significantly impacting countries' global competitiveness. This study comparatively analyzes the effects of service exports and digital service exports on economic growth in G7 and BRICS countries for the period 2010-2023. For this purpose, a panel dataset created from World Bank data includes economic growth as the dependent variable; service exports and digital service exports as independent variables; and goods exports, foreign direct investment, high-technology export rate, and internet user rate as control variables. Following cross-sectional dependence and panel unit root tests, analyses were performed using a fixed effects model with robust standard errors clustered at the country level. In the level model, service exports, goods exports, and foreign direct investment were found to be positive and significant; while digital service exports were found to be negative and significant. In the robustness model using the first differences of variables I(1), while the fundamental direction and significance of service, digital service and goods exports were preserved, the effect of foreign direct investment lost its significance. In contrast, the differentiation of digital service exports between G7 and BRICS countries was significant in the level model, but was not preserved in the robustness model based on first differences. High-tech export rate and internet user rate were not found to be significant on economic growth in either model. Overall, the findings show that the effect of digital service exports on economic growth is sensitive to country groups and model specifications, while goods exports are the strongest and most stable determinant of growth in both models. These results point to the importance of designing digital trade policies taking into account the structural characteristics of countries.

Keywords: *Digital Trade, Service Exports, Economic Growth, G7, BRICS.*

1. GİRİŞ

Ekonomik büyüme, ülkelerin refah düzeylerinin yükseltilmesi ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesi açısından temel bir göstergedir. Bu bağlamda, ekonomik büyümenin dinamiklerini anlamak ve büyümeyi destekleyen faktörleri ortaya koymak hem akademik literatürde hem de politika yapıcılar için büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda, küreselleşmenin etkisiyle birlikte hizmet sektörünün uluslararası ticaretteki payı artmış ve hizmet ihracatı ekonomik büyüme üzerindeki etkileri giderek daha fazla araştırılan bir konu haline gelmiştir.

İhracat genel olarak, bir ülkenin üretim kapasitesini artırarak ve dış piyasalara erişim sağlayarak ekonomik büyümeye pozitif katkıda bulunan önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Ancak, hizmet ihracatı, mal ihracatından farklı olarak bilgi yoğunluğu

yüksek, teknoloji ve inovasyonla doğrudan bağlantılı bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla hizmet ihracatının ekonomik büyümeye katkısı, özellikle bilgi yoğun hizmetler ve inovasyon süreçleriyle ilişkilendirilerek incelenmektedir. Bu nedenle, hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini değerlendirirken, Ar-Ge faaliyetleri ve inovasyon kapasitesi gibi unsurların da dikkate alınması gerekmektedir.

Küresel ticaret yapısı, dijitalleşme ve hizmet sektörünün artan önemiyle birlikte değişmektedir. Uluslararası hizmet ticareti, son yıllarda hızla büyüyen bir alan olarak dikkat çekmektedir. Dünya Ticaret Örgütü'nün 1990'lı yıllarda hizmet sektörünün gelişimini destekleyen düzenlemeleriyle birlikte, sağlık, eğitim, turizm, danışmanlık, sigortacılık ve bilişim gibi hizmet alanları uluslararası ticaretin önemli unsurları haline gelmiştir (Ertürk ve Batbaylı, 2024:337). Hizmet ticaretinin dünya ticareti içerisindeki hacminin artması, küresel ticaretin yapısal dönüşümünü hızlandırmıştır. Özellikle dijitalleşme ile birlikte hizmetlerin üretim, sunum ve dağıtım biçimleri yeniden şekillenmiştir. Dijital teknolojilerin sağladığı imkânlar sayesinde hizmetler, coğrafi sınırlamalardan bağımsız şekilde uluslararası pazarlara sunulabilir hale gelirken, düşük işlem maliyetleri ve yüksek ölçeklenebilirlik özellikleriyle küresel ticarette daha görünür bir konuma ulaşmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda dijital hizmet ticareti, ülkelerin ekonomik büyüme performansı, rekabet gücü ve küresel değer zincirlerindeki konumları açısından stratejik bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Dijital hizmet ticaretinin ekonomik ve yapısal etkileri çok boyutlu bir nitelik taşımaktadır. Bu ticaret biçimi, yüksek katma değer üretme kapasitesi sayesinde ülkelerin ekonomik performansını destekleyen önemli unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Geleneksel mal ticaretine kıyasla daha düşük lojistik maliyetlerine sahip olması, hızlı biçimde ölçeklenebilmesi ve bilgi yoğun üretim süreçlerine dayanması, dijital hizmet ihracatının büyüme üzerindeki etkisini artırmaktadır. Bununla birlikte dijital hizmet sektörü, nitelikli iş gücü ve teknolojik altyapı ile doğrudan ilişkili bir yapıya sahiptir. Bu nedenle eğitim düzeyi, Ar-Ge faaliyetleri ve inovasyon kapasitesi, ülkelerin dijital hizmet ticaretindeki rekabet gücünü belirleyen temel faktörler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda Özer ve Ünlü (2020), üst-orta gelirli ülkeler üzerine gerçekleştirdikleri panel veri analizinde insan gelişim endeksi, Ar-Ge harcamaları, patent başvuruları, bilimsel yayınlar ve bilgi iletişim teknolojileri hizmet ihracatı gibi değişkenleri dikkate alarak inovasyonun ekonomik kalkınma üzerinde güçlü ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışma, inovasyonun sadece üretim süreçlerini değil, aynı zamanda bilgi yoğun hizmet ihracatı gibi alanları da kapsayarak ekonomik büyümeye katkı sağladığını göstermektedir.

Dijital teknolojilerin gelişimi ise hizmet ihracatı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi daha da güçlendiren bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler dijitalleşmeyi hızlandırmış, bu da küresel hizmet ticaretinin ivme kazanmasına yol açmıştır. Aksoy ve Ünlü'ün (2024) çalışmalarında gerçekleştirdikleri ve yüksek gelirli ülkeler üzerinde yaptıkları panel veri analizi sonuçlarına göre hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi doğrulanmış ve dijital teknolojilerin bu ilişkiyi moderatör olarak güçlendirdiği

bulunmuştur. Bu bağlamda, dijitalleşmenin hizmet ihracatının ekonomik büyümeye katkısını artırdığı söylenebilir. Cioban'ın (2015) Avrupa Birliği ülkeleri üzerine yaptığı çalışmada, ekonomik büyümenin akıllı büyüme (bilgi, inovasyon, eğitim ve dijital toplumun teşviki), sürdürülebilir büyüme (kaynakların etkin kullanımı) ve kapsayıcı büyüme (işgücüne katılımın artırılması, beceri kazanımı ve yoksullukla mücadele) gibi üç temel unsur üzerine inşa edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu doğrultuda, bilgi yoğun hizmetlerin ihracatı ekonomik büyümenin önemli belirleyicilerinden biri olarak ele alınmaktadır.

Literatür incelendiğinde, dijital hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tüm ülkelerde aynı şekilde ortaya çıkmadığını; bu ilişkinin ülkelerin gelişmişlik düzeyi, kurumsal yapısı ve teknolojik kapasitesine göre değişebildiğini göstermektedir. Mevcut çalışmaların büyük bölümü belirli gelir gruplarına veya coğrafi bölgelere odaklanırken, gelişmiş ve yükselen ekonomileri karşılaştırmalı olarak ele alan ampirik çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, dijital hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin farklı ülkelerde nasıl değiştiğinin incelenmesini önemli hale getirmektedir.

Bu çerçevede, dijital hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin analiz edilmesinde G7 (Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Almanya, Fransa, İtalya, Kanada ve Japonya) ve BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ülkeleri karşılaştırmalı inceleme açısından önemli iki ülke grubunu temsil etmektedir. G7 ülkeleri, gelişmiş ekonomiler olarak dijital hizmetlerin üretiminde öncü, dijital altyapı yatırımlarında lider ve küresel hizmet ihracatında yüksek paya sahip ülkelerdir. Bu ülkelerde dijitalleşme, ekonomik büyümenin sürükleyici unsurlarından biri olarak uzun süredir politika belgelerine ve stratejik planlara yansımaktadır. Öte yandan BRICS ülkeleri, yükselen ekonomiler olarak farklı yapısal özellikler sergilemektedir. Bu ülkelerde dijital hizmetler; ihracatın teknoloji yoğunluğunun artırılması, ekonomik çeşitlendirme ve küresel değer zincirlerinde daha üst basamaklara çıkma hedefleri bakımından stratejik bir öneme sahiptir. Özellikle Çin ve Hindistan'ın dijital hizmet ihracatındaki hızlı yükselişi, BRICS grubunun küresel dijital ekonomi içerisindeki ağırlığını belirgin biçimde artırmaktadır. Bununla birlikte, bu grubun içindeki ülkeler arasında dijital altyapı, beşerî sermaye ve kurumsal kapasite bakımından kayda değer bir heterojenlik söz konusudur.

Bu çalışma, G7 ve BRICS ülkeleri için 2010-2023 dönemine ait panel veri seti kullanılarak hizmet ihracatı ile dijital olarak teslim edilebilir hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Literatürde dijitalleşmenin küresel ticaret yapısını dönüştürdüğü ve bilgi yoğun hizmetlerin ekonomik büyüme açısından stratejik bir unsur haline geldiği sıklıkla vurgulanmasına rağmen (Loungani vd., 2017; World Bank, 2020), bu ilişkinin gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler açısından nasıl farklılaştığına yönelik bulguların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu kapsamda çalışma, geleneksel hizmet ve dijital hizmet ihracatının ekonomik büyümeyi hangi kanallar aracılığıyla etkilediğini ve söz konusu etkilerin ülke gruplarına göre farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, dijital hizmet ihracatının bu süreçteki rolüne odaklanan araştırmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Özellikle G7 ve BRICS ülkelerini karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmaların oldukça az sayıda olduğu dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, literatürde öne çıkan eğilimlerin, yöntemsel yaklaşımların ve temel bulguların bütüncül bir çerçevede değerlendirilmesi, çalışmanın teorik altyapısının güçlendirilmesi ve ampirik katkısının ortaya konulması açısından önem taşımaktadır. Bu kapsamda Tablo 1'de literatürde yer alan çalışmalar sistematik olarak özetlenmiştir.

Tablo 1. Literatür İncelemesi

Yazar Adı ve Çalışma Yılı	Kullanılan Veri Seti	Yöntem	Bulgular
Atabay Baytar (2012)	GSYİH, Nüfus, Dış Ticaret, Mesafe, Ticaret Bağımlılık Endeksi, İthalat Nüfuz Endeksi, İhracat Eğilim Endeksi	Panel Çekim Modeli	Türkiye ile BRIC ülkeleri arasındaki dış ticarette GSYH, nüfus ve mesafe etkisiz bulunurken, ithalat ve ihracat değişkenleri ticaret hacmini artırıcı rol oynamaktadır. Ayrıca, Ticaret Bağımlılık Endeksi pozitif; İthalat Nüfuz ve İhracat Eğilim Endeksleri ise negatif etki göstermektedir.
Sandalcılar (2012)	GSYİH, İhracat Verileri	Panel Birim Kök, Panel Eş Bütünleşme ve Panel Nedensellik	Analizler sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme saptanmış, Granger nedensellik testleri ihracattan ekonomik büyümeye doğru kısa ve uzun vadeli güçlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Tersi yönlü etki anlamlı bulunmamış, ülke bazlı zaman serisi analizleri de (Rusya hariç) bu sonucu desteklemiştir. Genel olarak, BRIC ülkelerinde ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu belirlenmiştir.
Machado vd. (2015)	GSYİH, Döviz Kuru, Faiz Oranı, Enflasyon, İşsizlik, İhracat (Mal ve Hizmet), Yatırım	Dinamik Olmayan Panel Veri	Bulgular, büyüme ve kalkınmanın düşük döviz kuru, işsizlik oranı ve faiz oranı ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Daha yüksek ihracat hacminin büyümeyi olumlu etkilediği, yatırımlar değişkenine ait katsayının ise negatif çıkması nedeniyle yatırım azalmasının kişi başına GSYH üzerinde etkili olmadığı sonucuna varılmıştır.
Bhattacharya ve Bhattacharya (2016)	İthalat (Mal ve Hizmet), İhracat (Mal ve Hizmet), GSYİH	Panel Birim Kök, Panel Eşbütünleşme, Granger Nedensellik Testi, FMOLS ve DOLS Yöntemleri	Sonuçlar, mal ve hizmet ihracatı, ithalatı ve kişi başına ekonomik büyüme arasında uzun dönemde karşılıklı nedensellik ilişkileri bulunduğunu, kısa dönemde ise ihracat ile büyüme arasında çift yönlü etkileşim olduğunu göstermektedir. Genel olarak, BRICS ülkelerinde ticaret ile GSYH'nin yakın ilişki içinde olduğu ve ihracat odaklı politikaların desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır.
Konak (2020)	İhracat, GSYİH	Panel Nedensellik	Elde edilen sonuçlar, G7 ülkelerinde ihracattaki %1'lik artışın ekonomik büyümeyi 0.19 birim yükselttiğini ve ihracattan büyümeye doğru tek

			yönlü pozitif bir nedensellik bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, ihracat artışlarının büyümeyi desteklediğini ortaya koymaktadır.
Aktaş ve Gür (2021)	Yüksek teknolojili ürün ihracatı/toplam ihracat, Ar-Ge harcamaları/GSYİH, BIT kullanım endeksi, Doğrudan yabancı yatırımlar/GSYİH, Gayri safi yurtiçi hasıla büyüme oranı, Hükümet etkinliği endeksi, Brüt sermaye oluşumu, Bilimsel ve teknik makale/GSYİH	Panel Eşbütünleşme Analizi	Çalışma, E7 ve G7 ülkelerinde yüksek teknolojili ürün ihracatını etkileyen faktörleri panel eşbütünleşme analiziyle incelemektedir. 2010–2020 dönemi verileriyle yapılan analizde Ar-Ge harcamaları, GSYH büyüme oranı, BİT endeksi, DYY, sermaye oluşumu, hükümet etkinliği ve bilimsel yayınlar değerlendirilmiştir. Sonuçlar, uzun vadede Ar-Ge ve GSYH büyüme oranının en belirleyici değişkenler olduğunu göstermektedir. G7'de Ar-Ge ve büyüme oranı öne çıkarken, E7'de büyüme oranı ve sermaye oluşumu daha etkili bulunmuştur. Genel olarak tüm değişkenlerin ihracatı pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.
Yenipazarlı, Cambazoğlu ve Begeç (2022)	GSYİH, Dışa Açıklık, Doğrudan Yabancı Yatırımcılar, Döviz Kuru	Panel Birim Kök, Panel Eşbütünleşme	Bu çalışma, BRICS ülkelerinde 1996–2020 döneminde ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bulgular, dışa açıklık oranı ve döviz kurunun büyümeyi anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini, ancak doğrudan yabancı yatırımların etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermektedir.
Çiftçi ve Dilsiz (2024)	Ar-ge Harcamaları, Ticari Açıklık, Finansal Gelişme, İhracat Ürün Çeşitliliği	Panel Veri Analizi, Panel Birim Kök, Panel Eşbütünleşme	Bu çalışma, G7 ülkelerinde 2000–2020 döneminde Ar-Ge harcamaları, ticari dışa açıklık ve finansal gelişmenin ihracat çeşitliliği üzerindeki etkilerini panel veri analiziyle incelemektedir. HHI (Herfindahl-Hirschman Endeksi/İndeksi) endeksi kullanılarak yapılan analizlerde Ar-Ge ve dışa açıklığın ihracat çeşitliliğini pozitif ve anlamlı etkilediği, finansal gelişmenin ise negatif ve anlamsız bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Nedensellik testleri, Ar-Ge ve dışa açıklıkla ihracat çeşitliliği arasında çift yönlü, finansal gelişmeden ise tek yönlü ilişki olduğunu göstermektedir.
Morçiçek (2024)	İhracat Hacmi, Reel Döviz Kuru Endeksi, Reel Döviz Kuru Oynaklığı, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Tarife Oranları, GSYH Büyüme Oranı	Panel Veri Analizi	İlgili çalışma, G7 ve BRICS ülkelerinde döviz kuru oynaklığının ihracat hacmine etkisini panel veri analiziyle incelemektedir. Bulgular, BRICS ülkelerinde döviz kuru oynaklığının ihracatı negatif yönde etkileyerek ticareti daralttığını, G7 ülkelerinde ise anlamlı bir etkisinin bulunmadığını göstermektedir. Bu durum, döviz kuru oynaklığının gelişmiş ve gelişmekte olan

			ülkelerde farklı sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır.
Özmerdivanlı ve Akgün (2024)	Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Ekonomik Büyüme	Panel Nedensellik Analizi	Bu çalışma, G20 ülkelerinde 2010–2021 döneminde doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve yüksek teknolojili ürün ihracatı arasındaki ilişkiyi panel nedensellik analizleriyle incelemektedir. Sonuçlar, ülke bazında değişkenler arasında nedensellik ilişkilerinin bulunduğunu ve bu ilişkilerin yönünün ülkelere göre farklılaştığını göstermektedir. Panel genelinde ise doğrudan yabancı yatırımlar, büyüme ve yüksek teknolojili ihracat arasında çift yönlü bir etkileşim saptanmış; bu değişkenlerin karşılıklı olarak birbirlerini desteklediği belirlenmiştir.
Yağış (2024)	Dış Ticaret, Ekonomik Büyüme, Ekonomik Politika Belirsizlik İndeksi	Panel Veri Analizi	Bu çalışma, 1997–2021 döneminde G7 ülkelerinde ekonomi politikası belirsizliğinin dış ticaret üzerindeki etkisini panel veri analiziyle incelemektedir. CIPS birim kök testi ve Driscoll–Kraay tahmincisi kullanılarak yapılan analizler, belirsizlik ile dış ticaret arasında negatif, ekonomik büyüme ile dış ticaret arasında ise pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Belirsizlikteki %5'lik artış dış ticareti %0.06 azaltırken, büyümedeki %1'lik artış dış ticareti %0.97 artırmaktadır.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1'de literatürde yer alan çalışmalar bütüncül olarak değerlendirildiğinde, dış ticaretin düzeyi ve yapısının; ekonomik büyüme, döviz kuru dinamikleri, doğrudan yabancı yatırımlar, teknoloji yoğunluğu ve makroekonomik istikrar göstergeleri gibi faktörlerle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Gerek gelişmiş ekonomileri temsil eden G7, gerekse yükselen ekonomileri kapsayan BRICS, E7(Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Meksika, Endonezya, Türkiye) ve G20 ülke gruplarına yönelik yapılan ampirik analizlerde; panel veri teknikleri, eşbütünleşme testleri, nedensellik analizleri ve çeşitli ekonometrik modeller kullanılarak bu ilişkiler farklı boyutlarıyla incelenmiştir. Çalışmaların önemli bir kısmı, dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişkinin uzun dönemli ve çift yönlü olabileceğine işaret ederken; bazı araştırmalar, bu ilişkinin ülke grubuna, döneme ve kullanılan yönteme bağlı olarak yön ve etki açısından farklılık gösterebildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, döviz kuru oynaklığının dış ticaret üzerindeki etkisinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklılaştığı bununla birlikte teknolojik kapasite göstergeleri ile yüksek teknolojili ihracat arasındaki ilişkinin ise doğrudan ve dolaylı kanallar aracılığıyla gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Bu doğrultuda çalışma, G7 ve BRICS ülkelerini karşılaştırmalı bir çerçevede ele alarak hizmet ihracatı ile dijital olarak teslim edilebilir hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki

etkilerini 2010-2023 dönemine ait panel veri seti üzerinden incelemektedir. Literatürde çoğunlukla tek ülke gruplarına veya geleneksel hizmet ticaretine odaklanan çalışmaların aksine, bu araştırma gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler arasındaki farklılıkları birlikte değerlendirerek dijital hizmet ticaretinin büyüme üzerindeki etkilerine ilişkin daha kapsamlı bulgular sunmayı amaçlamaktadır.

3. YÖNTEM

Bu bölümde çalışmanın veri seti, örneklem yapısı, değişkenlerin tanımı, test edilen hipotezler ve uygulanan ekonometrik yöntem ayrı alt başlıklar altında sunulmaktadır.

3.1. Veri Seti ve Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın örneklemi G7 ve BRICS ülkelerinden oluşmaktadır. G7 grubunda Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri yer almakta; BRICS grubu ise Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika ülkelerini kapsamaktadır. Bu iki ülke grubunun aynı analiz çerçevesinde birlikte ele alınmasının temel gerekçesi, gelişmiş ekonomiler ile yükselen ekonomiler arasında dijital hizmet ihracatının büyüme üzerindeki etkisinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine imkân tanımasıdır.

Veri seti 2010-2023 dönemini kapsamakta olup yıllık frekansta düzenlenmiştir. Çalışmada kullanılan tüm değişkenler Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators-WDI) veri tabanından elde edilmiştir. Veriler analiz öncesinde panel veri formatına uygun biçimde düzenlenmiş ve ekonometrik analizler Stata17 paket programı üzerinden yürütülmüştür. 12 ülke ve 14 yıl için başlangıçta 168 gözlemden oluşan bir panel veri yapısı tasarlanmıştır. Ancak Hindistan'ın 2021 ve 2023 yıllarına ait internet kullanıcı oranı ile Rusya'nın 2022 ve 2023 yıllarına ait yüksek teknoloji ihracat oranı verilerinin Dünya Bankası veri tabanında yer almaması nedeniyle regresyon tahminleri tam gözlem (listwise deletion) esasına göre 164 gözlem üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu durum panelin dengesiz (unbalanced) bir yapı kazanmasına yol açmaktadır; söz konusu yapıda ülke bazındaki zaman boyutu 12 ile 14 yıl arasında değişmektedir (T=12-14). Eksik gözlem sayısının sınırlı olması ve toplam panelin yaklaşık %2.4'üne karşılık gelmesi, tahmin sonuçlarının güvenilirliğini olumsuz etkileyecek düzeyde görülmemektedir. Literatürdeki çalışmalar, eksik verilerin tamamen rastgele dağıldığı (Missing Completely at Random-MCAR) durumlarda Listwise Deletion gibi yöntemlerin tutarlı ve güvenilir tahminler sağlayabildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Güriş ve Kızılarslan (2017) tarafından yapılan çalışma, dengesiz panel veri modellerinin daha sınırlı gözlem sayısına sahip olmasına rağmen mevcut veriler üzerinden güvenilir tahminler üretebildiğini; buna karşılık EM algoritması gibi veri atama yöntemlerinin parametre tahminlerinde sapmalara yol açabileceğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Karpat Çatalbaş ve Ouzini (2023) tarafından gerçekleştirilen ampirik analizde, AIC ve BIC bilgi kriterleri açısından en uygun sonuçların dengesiz panel veri modeliyle elde edildiği ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda

çalışmada, veri setinin doğal yapısını korumak ve veri atama süreçlerinden kaynaklanabilecek olası sistematik hataları sınırlandırmak amacıyla dengesiz panel veri yaklaşımı tercih edilmiştir.

3.2. Değişkenler ve Hipotezler

Çalışmada bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme kullanılmıştır. Bu değişken, kişi başına reel gayrisafi yurt içi hasılanın (GSYH) yıllık yüzde değişimi ile ölçülmüştür. Söz konusu gösterge, nüfus artışından kaynaklanan ölçek etkisini sınırlandırması ve ülkeler arası karşılaştırmaya elverişli olması nedeniyle büyüme literatüründe yaygın biçimde tercih edilmektedir (Barro ve Sala-i-Martin, 2004).

Çalışmanın bağımsız değişkenleri hizmet ihracatı ve dijital hizmet ihracatıdır. Hizmet ihracatı, bilgi yoğun üretim süreçleri ve yüksek katma değer yaratma potansiyeli nedeniyle ekonomik büyümeyi destekleyebilecek bir dış ticaret kanalı olarak değerlendirilmektedir. Dijital hizmet ihracatı ise bilgi ve iletişim teknolojilerine dayalı yapısı nedeniyle hizmet ticaretinin daha yeni ve teknoloji yoğun bir boyutunu temsil etmektedir. Söz konusu değişkenin büyüme üzerindeki etkisinin tüm ülke gruplarında aynı yönde ve aynı şiddette ortaya çıkması beklenmemektedir. Bu etkinin dijital altyapı, beşerî sermaye, teknolojik üretim kapasitesi ve ülkelerin küresel dijital değer zincirlerindeki konumuna bağlı olarak farklılaşabileceği öngörülmektedir (UNCTAD, 2021; OECD, 2020).

Modele dâhil edilen kontrol değişkenleri ise mal ihracatı, doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanıcı oranıdır. Mal ihracatı, dış ticaret hacminin büyüme üzerindeki geleneksel etkisini; doğrudan yabancı yatırımlar sermaye girişleri ve teknoloji transferi kanalını (Borensztein, De Gregorio ve Lee, 1998); yüksek teknoloji ihracatı üretimin teknoloji yoğunluğunu, internet kullanıcı oranı ise dijital altyapının kullanım düzeyini temsil etmektedir. Parasal değişkenlerin tamamı cari ABD doları cinsinden alınmış ve analize doğal logaritmaları ile dâhil edilmiştir. Oran değişkenleri olan yüksek teknoloji ihracatı ve internet kullanıcı oranı ise 0-1 aralığında modele eklenmiştir. Değişkenlerin tanımları, ölçüm biçimleri ve veri kaynakları Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken Türü	Değişken Adı	Sembol	Ölçüm / Tanım	Kaynak
Bağımlı Değişken	Ekonomik Büyüme	gdp_growth	Kişi başına reel GSYH'nin yıllık büyüme oranı (%)	World Bank WDI
Bağımsız Değişken	Hizmet İhracatı	ln_serexp	Hizmet ihracatının doğal logu (cari USD)	World Bank WDI
	Dijital Hizmet İhracatı	ln_digexp	Dijital olarak teslim edilebilir hizmet ihracatı (telekomünikasyon, finansal, yazılım, dijital içerik); doğal log	World Bank WDI
Kontrol Değişkenleri	Mal İhracatı	ln_merexp	Mal ihracatının doğal logu (cari USD)	World Bank WDI
	Doğrudan Yabancı Yatırımlar (FDI)	ln_fdi	Net girişler (cari USD), doğal log	World Bank WDI
	Yüksek Teknoloji İhracatı	highexp_ratio	İmalat sanayi ihracatında yüksek teknoloji ürünlerinin payı (%)	World Bank WDI
	İnternet Kullanıcı Oranı	inetuse_ratio	Toplam nüfus içinde internet kullanıcılarının oranı (%)	World Bank WDI

Not: *Parasal değişkenler cari Amerikan Doları (USD) cinsinden alınmış ve analize doğal logaritmaları ile dâhil edilmiştir. Oran değişkenleri olan yüksek teknoloji ihracatı ve internet kullanıcı oranı 0-1 aralığında modele eklenmiştir.*
Kısaltmalar: *WDI-World Development Indicators (Dünya Kalkınma Göstergeleri); GSYH-Gayrisafi Yurt İçi Hasıla; USD-Amerikan Doları; DYY-Doğrudan Yabancı Yatırımlar; FDI-Foreign Direct Investment.*
Kaynak: *Yazarlar tarafından Dünya Bankası WDI veri tabanı kullanılarak oluşturulmuştur (https://data.worldbank.org).*

Yukarıda açıklanan kavramsal çerçeve doğrultusunda çalışmada üç hipotez test edilmektedir. Bu hipotezler:

H1: Hizmet ihracatındaki artış ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkiler.
H2: Dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi gelişmiş (G7) ve yükselen (BRICS) ekonomiler arasında farklılık göstermektedir.
H3: Mal ihracatı, doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek teknoloji ihracatı ve internet kullanıcı oranı ekonomik büyümenin anlamlı belirleyicileridir.

Bu hipotezler, hizmet ve dijital hizmet ihracatının büyüme ile ilişkisinin doğrudan etkisini, ülke grubuna göre farklılaşan boyutunu ve kontrol değişkenlerinin rolünü değerlendirmek üzere tasarlanmıştır.

3.3. Ekonometrik Model

Çalışmada temel tahmin yöntemi olarak sabit etkiler (Fixed Effects-FE) panel veri modeli benimsenmiştir. Bu yöntem, ülkelerin zamana göre değişmeyen yapısal özelliklerini kontrol etme imkânı sunmaktadır (Wooldridge, 2010). Böylece tahmin edilen katsayılar, ülkeler arasındaki sabit farklılıklardan arındırılmış panel içi (within) değişime dayanmaktadır. Çalışmanın temel modeli aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$Growth_{it} = \alpha + \beta_1\, ln\_serexp_{it} + \beta_2\, ln\_digexp_{it} + \gamma_1\, ln\_merexp_{it} + \gamma_2\, ln\_fdi_{it} + \gamma_3\, highexp\_ratio_{it} + \gamma_4\, inetuse\_ratio_{it} + \mu_i + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde i ülkeyi, t yılı temsil etmektedir. $Growth_{it}$ ekonomik büyümeyi, ln_serexp_{it} hizmet ihracatını, ln_digexp_{it} dijital hizmet ihracatını, ln_merexp_{it} mal ihracatını, ln_fdi_{it} doğrudan yabancı yatırımları, $highexp\_ratio_{it}$ yüksek teknoloji ihracat oranını ve $inetuse\_ratio_{it}$ internet kullanıcı oranını ifade etmektedir. μ_i ülke sabit etkilerini, ε_{it} ise hata terimini göstermektedir.

Dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin G7 ve BRICS ülkeleri arasında farklılaşıp farklılaşmadığını doğrudan sınamak amacıyla modele BRICS kukla değişkeni ile dijital hizmet ihracatının etkileşim terimi eklenmiştir. Etkileşimli model aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$$Growth_{it} = \alpha + \beta_1\, ln\_serexp_{it} + \beta_2\, ln\_digexp_{it} + \delta\, (ln\_digexp_{it} \times BRICS_i) + \gamma_1\, ln\_merexp_{it} + \gamma_2\, ln\_fdi_{it} + \gamma_3\, highexp\_ratio_{it} + \gamma_4\, inetuse\_ratio_{it} + \mu_i + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Bu modelde $BRICS_i$ değişkeni BRICS grubundaki ülkeler için 1, G7 grubundaki ülkeler için 0 değerini almaktadır. BRICS kukla değişkeni zaman içinde değişmediğinden ülke sabit etkileriyle tam doğrusal bağlantı göstermekte ve ana etkisi ayrıca tahmin edilememektedir. Bu nedenle modelde yalnızca dijital hizmet ihracatı ile BRICS kuklası arasındaki etkileşim terimi tahmin edilmiştir. δ katsayısı, dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin BRICS ülkelerinde G7 ülkelerine kıyasla istatistiksel olarak farklılaşıp farklılaşmadığını göstermektedir. BRICS ülkeleri için dijital hizmet ihracatının toplam marjinal etkisi ise $\beta_2 + \delta$ olarak hesaplanmaktadır.

3.4. Tahmin Stratejisi

Ekonometrik analiz birbirini izleyen beş aşamada yürütülmüştür. İlk aşamada veri yapısına ilişkin ön incelemeler yapılmış; bu kapsamda tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış, değişkenler arasındaki ikili ilişkileri ortaya koymak amacıyla korelasyon matrisi oluşturulmuş ve modelde çoklu doğrusal bağlantı (multicollinearity) riskini değerlendirmek amacıyla varyans şişirme faktörü (Variance Inflation Factor-VIF) değerleri hesaplanmıştır.

İkinci aşamada, panel veri analizinde kullanılacak birim kök testinin belirlenebilmesi için serilerdeki yatay kesit bağımlılığı (cross-sectional dependence) Pesaran (2004, 2015) CD testiyle sınanmıştır. Serilerin çoğunda yatay kesit bağımlılığı tespit edildiğinden, kesitler

arası bağımlılığı dikkate almayan birinci nesil testler yerine ikinci nesil Pesaran (2007) CIPS (Cross-sectionally Augmented IPS) testi kullanılmıştır. CIPS sınamaları sabitli ve trendli biçimde, yıllık zaman boyutunun kısa olması nedeniyle gecikme uzunluğu p=0 alınarak gerçekleştirilmiştir. Eksik gözlem içeren yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanıcı oranı için standart CIPS uygulamasının dengeli panel gerekliliği dikkate alınmış; sırasıyla Rusya ve Hindistan dışarıda bırakılarak 11 ülke ve 14 yıldan oluşan dengeli alt paneller kullanılmıştır. Diğer değişkenlerde 12 ülke ve 14 yıllık dengeli panel esas alınmıştır.

Üçüncü aşamada model seçimi gerçekleştirilmiştir. Sabit etkiler modelinin havuzlanmış en küçük kareler (Pooled Ordinary Least Squares-Pooled OLS) tahmincisine üstünlüğü F testi ile sınanmış; sabit etkiler (FE) ile rassal etkiler (Random Effects-RE) modelleri arasındaki tercih ise Hausman (1978) testi aracılığıyla değerlendirilmiştir. Hausman testi, rassal etkiler tahmincisinin tutarlılığını test etmekte ve iki tahmincinin parametre vektörleri arasındaki sistematik farklılığı sınamaktadır. Bu test sonucu, çalışmada hangi panel veri tahmincisinin kullanılacağına ilişkin asıl yöntemsel karar noktasını oluşturmaktadır.

Dördüncü aşamada, nihai model tahmininden önce modele ilişkin varsayım sınamaları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda gruplar arası değişen varyans için Değiştirilmiş Wald testi, birinci derece otokorelasyon için Wooldridge testi ve artıkların normalliği için Jarque-Bera testi uygulanmıştır. Değişen varyans bulgusu doğrultusunda nihai modelde ülke düzeyinde kümelendirilmiş sağlam (cluster-robust) standart hatalar kullanılmıştır. Hausman testinin sabit etkiler modelini desteklemesi nedeniyle nihai tahminci olarak sabit etkiler (FE) modeli benimsenmiştir. Beşinci aşamada ise CIPS testinde I(1) olarak belirlenen açıklayıcı değişkenlerin birinci farkları, I(0) olan doğrudan yabancı yatırımların ise düzey değeri kullanılarak alternatif bir sağlamlık modeli tahmin edilmiş; ayrıca BRICS etkileşim katsayısının bu dönüşüme duyarlılığı sınanmıştır.

4. BULGULAR

Bu bölümde G7 ve BRICS ülkelerine ait 2010-2023 dönemi panel veri seti üzerinden gerçekleştirilen ampirik analiz bulguları sunulmaktadır. Bulgular sırasıyla tanımlayıcı istatistikler, korelasyon matrisi, çoklu doğrusal bağlantı (VIF) analizi, yatay kesit bağımlılığı (CD) testi, CIPS panel birim kök testi, F ve Hausman model seçim testleri, sabit etkiler ile rassal etkiler modeli karşılaştırması, model varsayımlarının sınanması, cluster-robust nihai sabit etkiler modeli, bütünleşme derecelerine göre sağlamlık modeli, BRICS etkileşimli model ve hipotez değerlendirmesi biçiminde ele alınmaktadır.

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te sunulmaktadır. Oran değişkenlerinde yer alan sınırlı sayıdaki eksik gözlem nedeniyle regresyon tahminleri tam gözlem esasına göre 164 gözlem üzerinden yürütülmüştür.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	N	Ortalama	Std. Sapma	Medyan	Min.	Maks.	Çarpıklık	Basıklık
gdp_growth	164	2.27	3.32	2.02	-10.30	10.60	-0.52	1.82
ln_serexp	164	25.68	1.09	25.84	22.88	27.66	-0.54	-0.30
ln_digexp	164	10.63	2.89	11.46	1.36	13.43	-2.39	4.79
ln_merexp	164	27.04	0.87	26.98	25.06	28.90	-0.12	-0.26
ln_fdi	164	24.13	1.36	24.30	20.43	26.57	-0.62	-0.21
highexp_ratio	164	0.17	0.07	0.16	0.05	0.32	0.33	-0.89
inetuse_ratio	164	0.72	0.21	0.79	0.07	0.96	-1.24	0.87

Not: *Hindistan'ın 2021 ve 2023 yıllarına ait internet kullanıcı oranı ile Rusya'nın 2022 ve 2023 yıllarına ait yüksek teknoloji ihracat oranı verilerinin Dünya Bankası veri tabanında yer almaması nedeniyle regresyon tahminleri tam gözlem esasına göre 164 gözlem üzerinden yürütülmüştür.*

Ekonomik büyüme değişkeninin ortalaması %2.27, standart sapması ise 3.32 olarak hesaplanmıştır. Büyüme oranının -10.30 ile 10.60 aralığında değişmesi, örneklemin hem gelişmiş hem de yükselen ekonomileri içermesi ve 2020 yılı gibi küresel şok dönemlerini kapsamasıyla ilişkilidir. 2020 yılı, COVID-19 pandemisinin neden olduğu küresel arz ve talep daralmaları, tedarik zinciri kesintileri ve finansal piyasalardaki yüksek belirsizlik nedeniyle küresel ekonomide ortak dışsal şokların yoğun biçimde hissedildiği bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Hizmet ihracatının ortalama logaritmik değeri 25.68, dijital hizmet ihracatının ortalaması ise 10.63 düzeyindedir. Dijital hizmet ihracatı değişkeninde gözlenen görece yüksek standart sapma (2.89), ülkeler arasında dijital hizmet ticareti kapasitesinin dengesiz dağıldığına işaret etmektedir. Aynı değişkende gözlenen negatif çarpıklık (-2.39) ve yüksek basıklık (4.79) değerleri, bazı ülkelerde dijital hizmet ihracatı değerlerinin örneklem ortalamasından belirgin biçimde ayrıştığını göstermektedir.

4.2. Korelasyon Analizi

Değişkenler arasındaki ikili ilişkiler Tablo 4'te yer alan korelasyon matrisi aracılığıyla incelenmiştir.

Tablo 4. Korelasyon Matrisi

Değişken	gdp_growth	ln_serexp	ln_digexp	ln_merexp	ln_fdi	highexp_ratio	inetuse_ratio
gdp_growth	1.000						
ln_serexp	0.118	1.000					
ln_digexp	0.099	0.851	1.000				
ln_merexp	0.226	0.798	0.734	1.000			
ln_fdi	0.187	0.510	0.541	0.537	1.000		
highexp_ratio	0.166	0.667	0.563	0.682	0.516	1.000	
inetuse_ratio	-0.378	0.340	0.301	0.314	0.204	0.338	1.000

Not: *Korelasyon matrisi alt üçgensel biçimde sunulmuştur. Yüksek ikili korelasyonlar gözlendiğinden çoklu doğrusal bağlantı VIF testi ile ayrıca sınanmıştır.*

Korelasyon sonuçları, ekonomik büyüme ile mal ihracatı arasında zayıf ama pozitif bir ilişki (0.226), internet kullanıcı oranı ile ise negatif bir ilişki (-0.378) bulunduğunu göstermektedir. Açıklayıcı değişkenler arasında ise hizmet ihracatı ile dijital hizmet ihracatı (0.851), hizmet ihracatı ile mal ihracatı (0.798) ve dijital hizmet ihracatı ile mal ihracatı (0.734) arasında yüksek düzeyde korelasyon tespit edilmiştir. Bu durum, dış ticaret bileşenlerinin ülkelerin genel dışa açıklık düzeyiyle birlikte hareket ettiğini düşündürmektedir. Yüksek ikili korelasyonlar tek başına çoklu doğrusal bağlantı sorununun varlığı için kesin bir kanıt oluşturmadığından, değişkenlerin aynı modelde birlikte kullanılabilirliği varyans şişirme faktörü (VIF) testi ile ayrıca sınanmıştır.

4.3. Çoklu Doğrusal Bağlantı Testi (VIF)

Modelde yer alan açıklayıcı değişkenler arasındaki olası çoklu doğrusal bağlantı sorunu varyans şişirme faktörü (Variance Inflation Factor-VIF) testi ile değerlendirilmiştir. Test sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Varyans Şişirme Faktörü (VIF) Sonuçları

Değişken	VIF	1/VIF
ln_serexp	5.14	0.195
ln_digexp	3.96	0.252
ln_merexp	3.27	0.305
highexp_ratio	2.20	0.455
ln_fdi	1.59	0.630
inetuse_ratio	1.16	0.861
Ortalama VIF	**2.89**	–

Not: *VIF değerlerinin tamamı yaygın olarak kullanılan 10 eşik değerinin altında kalmaktadır.*

VIF sonuçlarına göre en yüksek değer 5.14 ile hizmet ihracatı değişkenine aittir. Dijital hizmet ihracatı için VIF değeri 3.96, mal ihracatı için ise 3.27 olarak hesaplanmıştır. Ortalama VIF değeri 2.89 düzeyindedir. Literatürde yaygın biçimde kullanılan 10 eşik değerinin (O'Brien, 2007; Hair vd., 2010) oldukça altında kalan bu değerler, ikili korelasyonların yüksek olmasına karşın bağımsız değişkenlerin aynı model içinde kullanılmasının tahminleri bozacak nitelikte bir çoklu doğrusal bağlantı sorunu doğurmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, değişkenlerin tamamı teorik gerekçeler doğrultusunda model spesifikasyonunda korunmuştur.

4.4. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Panel veri modelinde uygulanacak birim kök testinin belirlenebilmesi için öncelikle serilerdeki yatay kesit bağımlılığı sınanmıştır. G7 ve BRICS ülkeleri küresel ticaret ve finans ağları aracılığıyla birbirine bağlı olduğundan, bir ülkede ortaya çıkan makroekonomik şokların diğer ülkelere yayılması olasıdır. 2020 yılındaki COVID-19 kaynaklı ortak dışsal şok bu durumun tipik bir örneği olarak gösterilebilir. Bu bağlamda Pesaran (2004, 2015) CD testi uygulanmış olup, sıfır hipotezi kesitler arası bağımsızlığı (yatay kesit bağımlılığının bulunmadığını) ifade etmektedir. Elde edilen sonuçlar Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6. Pesaran (2004/2015) CD Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Değişken	CD İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
gdp_growth	21.854	0.000	Var
ln_serexp	13.284	0.000	Var
ln_digexp	20.655	0.000	Var
ln_merexp	21.850	0.000	Var
ln_fdi	0.405	0.686	Yok
highexp_ratio	0.662	0.508	Yok
inetuse_ratio	23.663	0.000	Var

Not: *H_0: Yatay kesit bağımlılığı yoktur (kesitler bağımsızdır). CD istatistiği standart normal dağılıma sahiptir; $p<0.05$ olduğunda sıfır hipotezi reddedilir. 'Var' ilgili değişkende yatay kesit bağımlılığının bulunduğunu gösterir.*

CD testi sonuçları; ekonomik büyüme, hizmet ihracatı, dijital hizmet ihracatı, mal ihracatı ve internet kullanıcı oranı değişkenlerinde yatay kesit bağımlılığının bulunduğunu ($p<0.01$) göstermektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar ve yüksek teknoloji ihracat oranı değişkenlerinde ise sıfır hipotezi reddedilememiştir. Serilerin büyük çoğunluğunda yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesi, kesitler arası bağımlılığı dikkate almayan birinci nesil birim kök testlerinin (ör. Levin-Lin-Chu) bu veri yapısı için uygun olmayabileceğine işaret etmektedir. Bu nedenle bir sonraki aşamada, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil Pesaran (2007) CIPS testi uygulanmıştır. Standart CIPS kritik değerleri dengeli panel yapısı varsayımına dayandığından, eksik gözlem içeren değişkenler için ilgili ülke dışarıda bırakılarak dengeli alt paneller oluşturulmuştur.

4.5. Panel Birim Kök Testi

Yatay kesit bağımlılığı testinin serilerin çoğunda bağımlılık tespit etmesi nedeniyle değişkenlerin durağanlık özellikleri, kesitler arası bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil Pesaran (2007) CIPS panel birim kök testiyle sabitli ve trendli model altında sınanmıştır. CIPS testi, standart ADF regresyonlarının kesitsel ortalamalarla genişletilmesine dayanmaktadır. Yıllık zaman boyutunun T=14 ile sınırlı olması nedeniyle serbestlik derecesini korumak amacıyla gecikme uzunluğu p=0 olarak belirlenmiştir. Yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanıcı oranındaki eksik gözlemler nedeniyle bu iki değişken için dengeli alt paneller oluşturulmuş; diğer değişkenlerde tam dengeli 12 ülkelik panel kullanılmıştır. Sıfır hipotezi serinin birim kök içerdiğini ifade etmektedir. Test sonuçları Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. CIPS (Pesaran 2007) Panel Birim Kök Testi (Sabitli-Trendli)

Değişken	CIPS (Düzey)	CIPS (1. Fark)	Karar
gdp_growth	-3.151***	—	I(0)
ln_serexp	-1.395	-2.853**	I(1)
ln_digexp	-1.328	-3.074**	I(1)
ln_merexp	-1.885	-3.175***	I(1)
ln_fdi	-3.609***	—	I(0)
highexp_ratio	-1.264	-3.273***	I(1)
inetuse_ratio	-2.014	-3.334***	I(1)

Not: *H_0: Birim kök vardır (seri durağan değildir). Pesaran (2007) kritik değerleri (sabitli-trendli): %1=−3.10, %5=−2.83, %10=−2.67. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde durağanlığı gösterir. gdp_growth, ln_serexp, ln_digexp, ln_merexp ve ln_fdi için N=12, T=14; highexp_ratio ve inetuse_ratio için eksik gözlem içeren ülke dışarıda bırakılarak N=11, T=14 dengeli alt panel kullanılmıştır. '—' değişkenin düzeyde durağan olması nedeniyle fark işleminin uygulanmadığını belirtir.*

CIPS test sonuçları, bağımlı değişken ekonomik büyüme (gdp_growth) ile doğrudan yabancı yatırımlar (ln_fdi) değişkenlerinin düzeyde durağan, yani I(0) olduğunu göstermektedir. Hizmet ihracatı, dijital hizmet ihracatı, mal ihracatı, yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanıcı oranı ise düzeyde birim kök içermekte, birinci farkları alındığında durağan hâle gelmektedir (I(1)). Bununla birlikte, değişkenlerin farklı bütünleşme derecelerine sahip olması nedeniyle, düzey modelinden elde edilen bulguların sağlamlığını değerlendirmek amacıyla I(1) açıklayıcı değişkenlerin birinci farklarının kullanıldığı alternatif bir model ayrıca tahmin edilmiştir. Böylece temel bulguların farklı model spesifikasyonları altında da tutarlı olup olmadığı sınanmıştır.

4.6. Model Seçimi Testleri

Panel veri modelleri arasında uygun tahmincinin belirlenmesi amacıyla iki aşamalı bir model seçim süreci izlenmiştir. İlk aşamada sabit etkiler modelinin havuzlanmış en küçük kareler tahmincisine (Pooled Ordinary Least Squares- Pooled OLS) üstünlüğü F testi ile sınanmıştır. İkinci aşamada sabit etkiler (FE) ile rassal etkiler (RE) modelleri arasındaki tercih Hausman (1978) testi aracılığıyla değerlendirilmiştir. Test sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo 8. Model Seçimi Testleri

Test	İstatistik	p-değeri	Karar
F testi (Pooled OLS vs FE)	F(11.146) = 5.19	0.0000	Sabit etkiler gerekli
Hausman testi (FE vs RE)	$\chi^2(6) = 39.77$	0.0000	Sabit etkiler tercih edilir

Not: *Pooled OLS- Havuzlanmış En Küçük Kareler tahmincisi; FE- Sabit Etkiler modeli; RE- Rassal Etkiler modeli. Hausman testinde H_0: Rassal etkiler modeli uygundur.*

F testi sonucu ($F(11,146)=5.19$; $p<0.01$), havuzlanmış OLS tahmincisinin reddedilmesini ve modelin ülke düzeyinde sabit etkiler içermesi gerektiğini güçlü biçimde göstermektedir. Hausman testi ise rassal etkiler modelinin tutarlılığına ilişkin sıfır hipotezini güçlü biçimde reddetmektedir ($\chi^2=39.77$; $p<0.01$). Her iki test sonucu birlikte değerlendirildiğinde, modelin sabit etkiler tahmincisiyle kurulması yöntemsel olarak doğrulanmaktadır. Bu nedenle nihai tahminlerde sabit etkiler modeli kullanılmıştır.

4.7. Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler Modeli Karşılaştırması

Hausman testinin gerekçesini ortaya koymak amacıyla sabit etkiler ve rassal etkiler modellerinin tahmin sonuçları Tablo 9'da karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. İki modelin katsayıları arasındaki belirgin farklılıklar, Hausman testinin sabit etkiler modelini tercih etme yönündeki bulgusunu desteklemektedir.

Tablo 9. Sabit Etkiler (FE) ve Rassal Etkiler (RE) Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	FE Katsayı	FE Std. Hata	FE p	RE Katsayı	RE Std. Hata	RE p
ln_serexp	3.7105	2.0254	0.069*	0.0302	0.7124	0.966
ln_digexp	-7.2161	2.1891	0.001***	-0.2586	0.2422	0.286
ln_merexp	10.7039	1.9319	0.000***	2.1672	0.7101	0.002***
ln_fdi	0.5301	0.2419	0.030**	0.3472	0.2334	0.137
highexp_ratio	-9.3159	14.3729	0.518	-2.1047	6.4637	0.745
inetuse_ratio	-3.4651	3.2354	0.286	-7.5869	1.5004	0.000***
Sabit terim	-314.5259	53.1571	0.000***	-56.9267	19.2723	0.003***

Not: *FE-Sabit Etkiler; RE-Rassal Etkiler. *** $p<0.01$, ** $p<0.05$, * $p<0.10$. Hausman testi sonucu ($\chi^2(6) = 39.77$; $p < 0.01$) sabit etkiler modelinin tercih edilmesini gerektirmektedir.*

İki model karşılaştırıldığında, katsayı tahminlerinin yön ve büyüklük olarak belirgin biçimde farklılaştığı görülmektedir. Sabit etkiler modelinde hizmet ihracatı, dijital hizmet ihracatı, mal ihracatı ve doğrudan yabancı yatırımlar değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı katsayılara sahipken, rassal etkiler modelinde yalnızca mal ihracatı ve internet kullanıcı oranı anlamlı bulunmuştur. Katsayılar arasındaki bu sistematik farklılık, Hausman testinin sabit etkiler lehine sonuçlanmasını açıklamakta ve nihai model seçiminin gerekçesini güçlendirmektedir.

4.8. Model Varsayımlarının Sınanması

Nihai model tahminine geçilmeden önce, sabit etkiler modeline ilişkin temel varsayımlar sınanmıştır. Bu kapsamda gruplar arası değişen varyans (heteroskedasite) için Değiştirilmiş Wald testi, birinci derece otokorelasyon için Wooldridge testi ve artıkların normalliği için Jarque-Bera testi uygulanmıştır. Sonuçlar Tablo 10'da sunulmaktadır.

Tablo 10. Model Varsayım (Tanı) Testleri

Test	İstatistik	p-değeri	Karar
Değişen Varyans (Değiştirilmiş Wald)	$\chi^2(12) = 32.37$	0.0012	Değişen varyans var
Otokorelasyon (Wooldridge)	$F(1,11) = 2.23$	0.1636	Otokorelasyon yok
Normallik (Jarque-Bera)	$\chi^2(2) = 115.66$	0.0000	Normal değil

Not: *Değiştirilmiş Wald testinde H_0: gruplar arası homoskedasite; Wooldridge testinde H_0: birinci derece otokorelasyon yoktur; Jarque-Bera testinde H_0: artıklar normal dağılır.*

Tablo 10'da yer alan Değiştirilmiş Wald testi sonucu ($\chi^2(12)=32.37$; $p<0.01$), gruplar arası homoskedasite sıfır hipotezini reddetmekte ve modelde değişen varyans bulunduğunu göstermektedir. Wooldridge testi birinci derece otokorelasyona ilişkin sıfır hipotezinin reddedilemediğine işaret etmektedir ($F(1,11)=2.23$; $p=0.164$). Jarque-Bera testi ise artıkların normal dağılmadığını göstermektedir ($\chi^2(2)=115.66$; $p<0.01$). Standart hata düzeltmesinin temel gerekçesi değişen varyans bulgusudur; normallik sonucunun reddedilmesi ise özellikle 12 kümeden oluşan sınırlı örneklemde istatistiksel çıkarımların ihtiyatla yorumlanmasını gerektirmektedir. Bu doğrultuda nihai modelde ülke düzeyinde kümelendirilmiş sağlam (cluster-robust) standart hatalar kullanılmıştır.

4.9. Nihai Model: Cluster-Robust Sabit Etkiler

Panel veri modellerinde standart hataların heteroskedastisite ve seri korelasyon altında sapmalı olabileceği bilinmektedir (Wooldridge, 2010). Bu nedenle, nihai model tahmininde ülke düzeyinde kümelendirilmiş sağlam (cluster-robust) standart hatalar kullanılmıştır. Söz

konusu yaklaşım, aynı ülkenin farklı yıllardaki gözlemleri arasındaki seri korelasyonu ve gruplar arası heteroskedastisiteyi dikkate alarak standart hata tahminlerini düzeltmektedir. Nihai modele ilişkin sonuçlar Tablo 11'de sunulmaktadır.

Tablo 11. Cluster-Robust Standart Hatalarla Sabit Etkiler Tahmini

Değişken	Katsayı	Robust Std. Hata	t	p-değeri	%95 GA Alt	%95 GA Üst
ln_serexp	3.7105	1.5730	2.36	0.038**	0.2484	7.1727
ln_digexp	-7.2161	2.3236	-3.11	0.010**	-12.3304	-2.1018
ln_merexp	10.7039	1.9342	5.53	0.000***	6.4468	14.9611
ln_fdi	0.5301	0.1473	3.60	0.004***	0.2057	0.8544
highexp_ratio	-9.3159	11.4304	-0.82	0.432	-34.4740	15.8422
inetuse_ratio	-3.4651	3.3681	-1.03	0.326	-10.8782	3.9480
Sabit terim	-314.5259	54.6271	-5.76	0.000***	-434.7594	-194.2924

Not: *Bağımlı değişken gdp_growth. Standart hatalar ülke düzeyinde 12 kümeye göre düzeltilmiştir. Gözlem sayısı=164; ülke sayısı=12; panel yapısı dengesiz (T=12-14); within R^2=0.2723; düzeltilmiş R^2=0.1876. Küme-sağlam ortak anlamlılık testi F(6,11)=13.42; p<0.001'dir. GA: Güven Aralığı. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.10.*

Nihai model bulguları dört açıklayıcı değişkenin ekonomik büyüme ile istatistiksel olarak anlamlı ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Hizmet ihracatı (ln_serexp) katsayısı 3.7105 ve pozitiftir (p=0.038). Logaritmik açıklayıcı değişken ile yüzde puan cinsinden ölçülen büyüme oranı birlikte değerlendirildiğinde, hizmet ihracatındaki %1'lik artış ekonomik büyüme oranında yaklaşık 0.037 yüzde puanlık artışla ilişkilidir. Mal ihracatı (ln_merexp) en güçlü pozitif katsayıya sahiptir (β=10.7039; p<0.01); bu değer %1'lik artış için yaklaşık 0.107 yüzde puana karşılık gelmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar (ln_fdi) da düzey modelinde pozitif ve anlamlıdır (β=0.5301; p=0.004); %1'lik artış yaklaşık 0.005 yüzde puanlık artışla ilişkilidir.

Dijital hizmet ihracatı (ln_digexp) düzey modelinde negatif ve %5 düzeyinde anlamlıdır (β=-7.2161; p=0.010). Buna göre dijital hizmet ihracatındaki %1'lik artış, diğer değişkenler sabitken ekonomik büyüme oranında yaklaşık 0.072 yüzde puanlık azalışla ilişkilidir. Yüksek teknoloji ihracat oranı (highexp_ratio) ve internet kullanıcı oranı (inetuse_ratio) katsayıları ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Düzey modelindeki bu bulgular, I(1) değişkenlerin birinci farklarıyla kurulan alternatif model üzerinden ayrıca sınanmıştır.

4.10. Bütünleşme Derecelerine Göre Sağlamlık Analizi

CIPS testinde hizmet ihracatı, dijital hizmet ihracatı, mal ihracatı, yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanıcı oranı I(1) olarak belirlendiğinden bu değişkenlerin birinci farkları alınmış; I(0) olan doğrudan yabancı yatırımlar düzey değeriyle modele dâhil edilmiştir. Bağımlı değişken ekonomik büyüme düzeyde durağan olduğu için düzey değeriyle korunmuştur. Alternatif model ülke sabit etkileri ve ülke düzeyinde kümelendirilmiş sağlam standart hatalarla tahmin edilmiştir. Sonuçlar Tablo 12'de sunulmaktadır.

Tablo 12. Bütünleşme Derecelerine Uygun Sağlamlık Modeli

Değişken	Katsayı	Robust Std. Hata	t	p-değeri
Δln_serexp	14.5684	3.4062	4.28	0.001***
Δln_digexp	-7.5906	3.2501	-2.34	0.039**
Δln_merexp	7.6708	1.8241	4.21	0.001***
ln_fdi	0.2417	0.1995	1.21	0.251
Δhighexp_ratio	20.2635	14.9165	1.36	0.202
Δinetuse_ratio	-7.8977	11.2321	-0.70	0.497

Not: *Bağımlı değişken gdp_growth'tur. Δ, ilgili değişkenin birinci farkını göstermektedir. Model ülke sabit etkileri ve ülke düzeyinde 12 kümeye göre düzeltilmiş sağlam standart hatalarla tahmin edilmiştir. Gözlem sayısı=151; ülke sayısı=12; within R^2=0.5186; küme-sağlam ortak anlamlılık testi F(6,11)=27.42; p<0.001'dir. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.10.*

Sağlamlık analizi sonuçları, temel modelde elde edilen bulguların büyük ölçüde korunduğunu göstermektedir. Hizmet ihracatındaki değişim ekonomik büyümeyi pozitif (β=14.5684; p=0.001), dijital hizmet ihracatındaki değişim negatif (β=-7.5906; p=0.039) ve mal ihracatındaki değişim ise pozitif (β=7.6708; p=0.001) ve istatistiksel olarak anlamlı biçimde etkilemeye devam etmektedir. Katsayılar dikkate alındığında, hizmet ihracatındaki yaklaşık %1'lik artış ekonomik büyüme oranında yaklaşık 0.146 puanlık artışla, dijital hizmet ihracatındaki yaklaşık %1'lik artış 0.076 puanlık azalışla ve mal ihracatındaki yaklaşık %1'lik artış ise 0.077 puanlık artışla ilişkilidir. Buna karşılık doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanım oranına ilişkin katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Dolayısıyla hizmet, dijital hizmet ve mal ihracatına ilişkin yön ve anlamlılık bulguları sağlam; doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin bulgu ise model dönüşümüne duyarlıdır.

4.11. BRICS Etkileşimli Model Sonuçları

Dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin gelişmiş ve yükselen ekonomiler arasında farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek amacıyla dijital hizmet ihracatı ile BRICS kukla değişkeninin çarpımından oluşan etkileşim terimi modele dâhil edilmiştir. Genişletilmiş düzey modeli ülke düzeyinde kümelendirilmiş sağlam standart hatalarla sabit etkiler yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 13'te sunulmaktadır.

Tablo 13. BRICS Etkileşimli Sabit Etkiler Modeli Sonuçları

Değişken	Katsayı	Robust Std. Hata	t	p-değeri
ln_serexp	2.9375	1.0129	2.90	0.014
ln_digexp	-5.6800	1.7114	-3.32	0.007
ln_merexp	12.2880	1.5886	7.73	0.000
ln_fdi	0.4575	0.1158	3.95	0.002
highexp_ratio	-8.7126	7.9119	-1.10	0.294
inetuse_ratio	-0.9451	2.2610	-0.42	0.684
ln_digexp × BRICS	-4.8722	1.3651	-3.57	0.004

Not: *Bağımlı değişken ekonomik büyümedir. Model, ülke düzeyinde kümelendirilmiş sağlam standart hatalar kullanılarak sabit etkiler yöntemiyle tahmin edilmiştir. ln_digexp katsayısı G7 ülkelerindeki etkiyi, etkileşim katsayısı ise BRICS ülkelerinin G7'den farkını göstermektedir.*

Tablo 13'te yer alan bulgular incelendiğinde hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir (β=2.9375; p=0.014). Dijital hizmet ihracatı G7 ülkeleri için negatif ve anlamlı bir katsayıya sahiptir (β=-5.6800; p=0.007). Mal ihracatı ve doğrudan yabancı yatırımlar pozitif ve anlamlı; yüksek teknoloji ihracatı ile internet kullanıcı oranı ise anlamsızdır.

Etkileşim terimi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır (β=-4.8722; p=0.004); bu sonuç düzey modelinde dijital hizmet ihracatının etkisinin BRICS ülkelerinde G7 ülkelerine göre daha olumsuz olduğunu göstermektedir. BRICS ülkeleri için toplam marjinal etki $\beta_2+\delta$=-10.5522 olarak hesaplanmış ve doğrusal birleşim testi bu etkinin anlamlı olduğunu göstermiştir (Std. Hata=1.7229; p<0.001). Bununla birlikte etkileşim bulgusunun I(1) değişkenlerin birinci farkları kullanıldığında korunup korunmadığı ayrıca sınanmıştır.

Tablo 14. BRICS Etkileşim Bulgusunun Sağlamlık Karşılaştırması

Model	G7 dijital hizmet etkisi	BRICS etkileşim katsayısı	BRICS toplam etkisi	Etkileşim p-değeri
Düzey modeli	-5.6800	-4.8722	-10.5522 ($p<0.001$)	0.004
Birinci fark sağlamlık modeli	-7.0044	-1.4229	-8.4274 ($p=0.080$)	0.625

Not: *Birinci fark modelinde G7 dijital hizmet etkisi Δln_digexp katsayısını, BRICS etkileşim katsayısı ise Δln_digexp×BRICS terimini göstermektedir. Değişken dönüşümleri farklı olduğundan katsayı büyüklükleri doğrudan karşılaştırılmamalıdır; tablo etkileşimin istatistiksel sağlamlığını değerlendirmektedir.*

Tablo 14, ülke grupları arasındaki farklılaşma bulgusunun model dönüşümüne duyarlı olduğunu göstermektedir. Düzey modelinde BRICS etkileşimi anlamlı iken, birinci fark sağlamlık modelinde etkileşim katsayısı -1.4229 ve anlamsızdır ($p=0.625$). Birinci fark modelinde BRICS ülkeleri için toplam dijital hizmet etkisi de yalnızca %10 anlamlılık düzeyinde sınırda anlamlıdır ($\beta=-8.4274$; $p=0.080$). Dolayısıyla G7-BRICS farklılaşması, temel model bulgularını destekleyen ancak sağlamlık analizleriyle yalnızca sınırlı ölçüde doğrulanan bir bulgu olarak ihtiyatla değerlendirilmelidir.

4.12. Hipotez Değerlendirmesi

Çalışmada test edilen üç hipoteze ilişkin değerlendirme ana ve sağlamlık modelleri birlikte dikkate alınarak yapılmış ve Tablo 15'te özetlenmiştir.

Tablo 15. Hipotez Değerlendirme Özeti

Hipotez	İfade	Kanıt	Sonuç
H1	Hizmet ihracatındaki artış ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkiler.	Düzey modelinde β=3.7105 (p=0.038); fark modelinde Δln_serexp β=14.5684 (p=0.001). Her iki modelde de pozitif ve anlamlı.	Desteklendi
H2	Dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi gelişmiş (G7) ve yükselen (BRICS) ekonomiler arasında farklılık gösterir.	Düzey etkileşimi anlamlıdır (β=-4.8722; p=0.004), ancak fark modelinde anlamsızdır (β=-1.4229; p=0.625).	Sınırlı desteklendi
H3	Mal ihracatı, doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek teknoloji ihracatı ve internet kullanıcı oranı ekonomik büyümenin anlamlı belirleyicileridir.	Mal ihracatı her iki modelde de anlamlıdır. Doğrudan yabancı yatırımlar yalnızca düzey modelinde anlamlı bulunurken, yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanım oranı her iki modelde de istatistiksel olarak anlamlı değildir.	Kısmen desteklendi

Not: *Hipotez değerlendirmesinde düzey sabit etkiler modeli ile bütünleşme derecelerine uygun sağlamlık modeli birlikte dikkate alınmıştır. H2 için hem düzey hem de birinci fark etkileşim modelleri karşılaştırılmıştır.*

H1 hipotezi desteklenmiştir. Hizmet ihracatı düzey modelinde pozitif ve anlamlıdır (β=3.7105; p=0.038); birinci fark sağlamlık modelinde de hizmet ihracatındaki değişimin katsayısı pozitif ve anlamlıdır (β=14.5684; p=0.001). Dolayısıyla hizmet ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki pozitif ilişki model dönüşümüne karşı sağlamdır.

H2 hipotezi sınırlı ölçüde desteklenmiştir. Düzey etkileşim modelinde BRICS farkı negatif ve anlamlıdır (β=-4.8722; p=0.004); ancak I(1) değişkenlerin birinci farklarıyla kurulan sağlamlık modelinde etkileşim katsayısı anlamlı değildir (β=-1.4229; p=0.625). Bu nedenle dijital hizmet ihracatının etkisinin G7 ve BRICS ülkeleri arasında farklılaştığı yönündeki bulgu model spesifikasyonuna duyarlıdır ve kesin bir grup farklılığı olarak yorumlanmamalıdır.

H3 hipotezi kısmen desteklenmiştir. Mal ihracatı hem düzey hem de birinci fark modelinde pozitif ve anlamlıdır. Doğrudan yabancı yatırımlar düzey modelinde anlamlı olmakla birlikte sağlamlık modelinde anlamlılığını yitirmiştir. Yüksek teknoloji ihracat oranı ve internet kullanıcı oranı ise her iki modelde de anlamlı değildir. Bu nedenle kontrol değişkenlerine ilişkin en güçlü ve sağlam kanıt mal ihracatına aittir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, G7 ve BRICS ülkelerinde hizmet ihracatı ile dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini 2010-2023 dönemine ilişkin yıllık panel veri seti üzerinden incelemiştir. Yatay kesit bağımlılığı dikkate alınarak CIPS panel birim kök testi uygulanmış; model seçim testlerinin ardından ülke düzeyinde kümelendirilmiş sağlam standart hatalara sahip sabit etkiler modeli tahmin edilmiştir. CIPS testinde bazı açıklayıcı değişkenlerin I(1) bulunması nedeniyle, bu değişkenlerin birinci farklarının kullanıldığı alternatif sağlamlık modeli ve BRICS etkileşim katsayısının dönüşüme duyarlılığı da ayrıca incelenmiştir.

Ampirik bulgular mal ihracatının ekonomik büyüme ile en güçlü ve en istikrarlı pozitif ilişkiye sahip değişken olduğunu ortaya koymaktadır. Düzey modelindeki katsayı pozitif ve anlamlıdır (β=10.7039; $p<0.01$); birinci fark modelinde de mal ihracatındaki değişim pozitif ve anlamlıdır (β=7.6708; p=0.001). Bu sonuç, dış pazarlara erişimin ölçek ekonomileri, üretim kapasitesi genişlemesi ve verimlilik artışı kanallarıyla büyümeyi desteklediğine ilişkin geleneksel uluslararası ticaret kuramıyla (Frankel ve Romer, 1999) doğrudan uyumludur. Bulgu, G7 ülkelerinde ihracattaki artışın büyümeyi desteklediğini gösteren Konak (2020), BRIC ülkelerinde ihracat odaklı büyüme hipotezini doğrulayan Sandalcılar (2012) ve BRICS ülkelerinde ihracat-büyüme arasında çift yönlü etkileşim tespit eden Bhattacharya ve Bhattacharya (2016) gibi çalışmaların bulgularıyla da örtüşmektedir.

Hizmet ihracatına ilişkin bulgu da her iki modelde pozitif ve anlamlıdır. Düzey modelindeki katsayı β=3.7105 (p=0.038), birinci fark modelindeki katsayı ise β=14.5684'tür (p=0.001). Bu sonuç, bilgi yoğun hizmet ihracatının ekonomik büyümeyi destekleyebilecek bir kanal olduğunu vurgulayan Cioban (2015) ile yüksek gelirli ülkeler örnekleminde hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve dijital teknolojiler aracılığıyla güçlendirilebilen bir etkiye sahip olduğunu gösteren Aksoy ve Ünlü (2024) bulgularıyla tutarlıdır. Hizmet sektörünün uluslararası ticaretteki payının artmasıyla birlikte (Ertürk ve Batbaylı, 2024), söz konusu sektörün büyüme dinamikleri içindeki konumunun da güçlenmekte olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda H1 hipotezi desteklenmiştir.

Dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme ile ilişkisi her iki modelde negatif ve anlamlıdır. Düzey modelinde katsayı β=-7.2161 (p=0.010), birinci fark modelinde ise β=-7.5906'dır (p=0.039). Bu tutarlı negatif ilişki, ihracat hacmindeki artışın tek başına yurt içinde katma değer yaratılmasını garanti etmediğini; platform bağımlılığı, ithal dijital altyapı ve küresel değer zincirlerindeki konum gibi yapısal unsurların belirleyici olabileceğini düşündürmektedir.

G7 ve BRICS ülkeleri arasındaki farklılaşmaya ilişkin sonuçlar ise modele duyarlıdır. Düzey etkileşim modelinde BRICS katsayısı negatif ve anlamlıdır (β=-4.8722; p=0.004); ancak birinci fark etkileşim modelinde bu katsayı anlamsızdır (β=-1.4229; p=0.625). Bu nedenle H2 hipotezi yalnızca sınırlı ölçüde desteklenmiş; ülke grupları arasındaki farklılaşmanın kesin ve sağlam bir bulgu olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kontrol değişkenleri açısından doğrudan yabancı yatırımlar düzey modelinde pozitif ve anlamlıdır (β=0.5301; p=0.004), ancak birinci fark sağlamlık modelinde anlamlılığını yitirmektedir (p=0.251). Yüksek teknoloji ihracat oranı ile internet kullanıcı oranı her iki modelde de anlamlı değildir. Buna karşılık mal ihracatına ilişkin pozitif bulgu sağlamdır. Bu nedenle H3 hipotezi kısmen desteklenmiştir.

5.1. Politika Önerileri

Bulgular, dijital hizmet ihracatı ile büyüme arasındaki ilişkinin yalnızca ihracat hacmine değil, ülkelerin dijital üretim kapasitesi, yerli katma değer yaratma düzeyi ve küresel değer zincirlerindeki konumuna bağlı olarak şekillenebileceğine işaret etmektedir. Ülke grupları arasındaki etkileşim bulgusu sağlamlık modelinde korunmadığından, aşağıdaki öneriler kesin bir G7-BRICS ayrımından ziyade yapısal kapasite farklılıkları çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Yükselen ekonomiler açısından öncelikli politika alanı, dijital hizmet ihracatının niteliğini güçlendirecek yerli kapasitenin geliştirilmesidir. Yerli yazılım, bulut altyapısı ve veri merkezi yatırımlarının desteklenmesi, yabancı dijital platformlara bağımlılığın azaltılması, teknoloji odaklı beşerî sermayeye yatırım yapılması ve dijital girişimlerin ihracat kapasitesinin güçlendirilmesi bu çerçevede öne çıkmaktadır. UNCTAD (2021), yükselen ekonomilerin küresel dijital ekonomide daha dengeli bir konum elde edebilmesi için yerli dijital ekosistemlerin geliştirilmesi ve sınır ötesi veri akışlarının kalkınma hedefleriyle uyumlu biçimde düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

G7 ülkeleri açısından temel politika önceliklerinden biri, mevcut dijital altyapı kapasitesinin yapay zekâ, finansal teknolojiler, veri analitiği ve yenilikçi iş modelleri aracılığıyla yüksek katma değerli hizmet üretimine dönüştürülmesidir. Bu doğrultuda Aktaş ve Gür (2021) tarafından ortaya konulan bulgular, Ar-Ge harcamalarının yüksek teknolojili ihracat üzerinde belirleyici bir role sahip olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda, Ar-Ge yatırımlarının ileri teknoloji alanlarına yönlendirilmesi, dijital becerilerin yaygınlaştırılması ve dijital sektöre yönelik rekabet politikalarının yenilikçi üretim kapasitesini destekleyecek şekilde yapılandırılması, dijital hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin güçlendirilmesine katkı sağlayabilir.

Her iki ülke grubu açısından ortak politika çıkarımı, dijital hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye katkısının yalnızca ihracat hacmine değil, aynı zamanda yaratılan katma değerin

ülke içinde ne ölçüde korunabildiğine bağlı olduğudur. Bu doğrultuda, OECD'nin (2020) önerileriyle uyumlu biçimde, dijital ticaret istatistiklerinde katma değer içeriğini daha ayrıntılı biçimde ölçebilen göstergelerin geliştirilmesi, politika yapım süreçlerinin daha sağlıklı ve veri temelli bir çerçevede şekillendirilmesine katkı sağlayabilir.

5.2. Sınırlılıklar ve Gelecek Çalışmalara Öneriler

Çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak örneklem 12 ülke ve 2010-2023 dönemini kapsayan yıllık verilerle sınırlıdır; kısa zaman boyutu CIPS testinin gücünü ve gecikme seçeneğini sınırlandırmaktadır. İkinci olarak dijital hizmet ihracatına ilişkin veriler ülkeler arasında ölçüm, sınıflandırma ve raporlama farklılıklarından etkilenebilmektedir. Üçüncü olarak bazı açıklayıcı değişkenlerin I(1) bulunması nedeniyle düzey model sonuçları, birinci fark sağlamlık modeliyle karşılaştırılmıştır; hizmet, dijital hizmet ve mal ihracatına ilişkin temel yönler korunurken doğrudan yabancı yatırımlar ve BRICS etkileşimi modele duyarlı bulunmuştur. Bu nedenle özellikle ülke grupları arasındaki farklılaşma bulgusu ihtiyatla yorumlanmalıdır. Gelecek çalışmalarda daha uzun zaman boyutu, daha geniş ülke örneklemi ve alternatif ortak faktör ya da dinamik panel yöntemleri kullanılması çıkarımların gücünü artırabilir.

Gelecek çalışmalarda kurumsal kalite göstergeleri, dijital beceri düzeyi, Ar-Ge kapasitesi ve dijital altyapı göstergeleri modele dâhil edilerek dijital hizmet ihracatının hangi yapısal koşullar altında büyümeyi desteklediği daha kapsamlı biçimde incelenebilir. Ayrıca dijital hizmet ihracatının telekomünikasyon, finansal hizmetler, yazılım ve dijital içerik gibi alt sektörler itibarıyla ayrıştırılması, hangi hizmet türlerinin ekonomik büyümeye daha güçlü katkı sağladığını ortaya koymak açısından yararlı olacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Aksoy, B. Ö. ve Ünlü, F. (2024). Hizmet ihracatı ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıda dijital teknolojilerin moderatör etkisi: Yüksek gelirli ülkeler üzerine panel veri analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(1), 127–141.

Aktaş, N., ve Gür, B. (2021). E7 ve G7 ülkelerinin yüksek teknolojili ürün ihracatını belirleyen faktörler: panel eşbütünleşme analizi. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 6(2), 72-88.

Atabay Baytar, R. (2012). Türkiye ve BRIC ülkeleri arasındaki ticaret hacminin belirleyicileri: Panel çekim modeli analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 403-424.

Barro, R. J., ve Sala-i-Martin, X. (2004). Economic growth (2nd ed.). MIT Press.

Bhattacharya, M., ve Bhattacharya, S. N. (2016). International trade and economic growth: evidences from the BRICS. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 6(2), 150-160.

Borensztein, E., De Gregorio, J., ve Lee, J. W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth? *Journal of International Economics*, 45(1), 115–135. https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0

Cioban, G. L. (2015). Knowledge-intensive services and their effect on economic growth. *Annals of the Constantin Brâncuşi University of Târgu Jiu, Economy Series*, I(1), 50–57.

Çiftçi, N., ve Dilsiz, G. (2024). G7 ülkelerindeki ar-ge faaliyetlerinin ihracat çeşitliliği üzerindeki etkisi. *Sakarya İktisat Dergisi*, 13(2), 110-132.

Ertürk, E. ve Batbaylı, Ş. (2024). Uluslararası hizmet ticareti olarak sağlık hizmeti ihracatı ile döviz kuru ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(27), 336–364.

Frankel, J. A., ve Romer, D. (1999). Does trade cause growth? *American Economic Review*, 89(3), 379–399. https://doi.org/10.1257/aer.89.3.379

Güriş, S. ve Kızılarslan, Ş. (2017). Dengesiz panel veri modeli ile EM algoritması sonuçlarının karşılaştırılması. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, *12*(47), 15-30.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2010). Multivariate data analysis (7. Ed.). Pearson.

Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251–1271. https://doi.org/10.2307/1913827

Karpat Çatalbaş, G., ve Ouzini, A. S. (2023). Dengesiz panel veri ile atama yoluyla elde edilen dengeli panel veri sonuçlarının karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, (11), 75-92.

Konak, A. (2020). G-7 ülkelerinde ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Panel nedensellik analizi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 232-251.

Levin, A., Lin, C.-F. ve Chu, C.-S. J. (2002). Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1–24. https://doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00098-7

Loungani, P., Mishra, S., ve Papageorgiou, C. (2017). Services trade and global value chains. In M. M. Jansen, R. Peters, ve J. M. Salazar-Xirinachs (Eds.), Trade in services and development: A roadmap (pp. 81–94). World Trade Organization.

Machado, M., Ceretta, P. S., ve Costa, A. (2015). Economic development and economic variables: An analyze of emergent countries. SSRN. https://doi.org/10.2139/ssrn.2591896

Morçiçek, Z. (2024). BRICS ve G7 ülkelerinde döviz kuru oynaklığının ihracat hacmi üzerindeki etkisi: Panel veri analizi. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, (41), 1-12.

O'Brien, R. M. (2007). A caution regarding rules of thumb for variance inflation factors. *Quality ve Quantity*, 41(5), 673–690. https://doi.org/10.1007/s11135-006-9018-6

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2020). Measuring digital trade: Towards a conceptual framework. *OECD Publishing*. https://doi.org/10.1787/134a1e5f-en

Özer, B., ve Ünlü, F. (2020). İnovasyon ve ekonomik kalkınma ilişkisi: Üst-orta gelirli ülkeler üzerine panel veri analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(4), 91-111.

Özmerdivanlı, A., ve Akgün, E. (2024). Doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek teknolojili ürün ihracatı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: G20 ülkelerinde bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 15(41), 41-57.

Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, No. 435.

Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.

Pesaran, M. H. (2015). Testing weak cross-sectional dependence in large panels. *Econometric Reviews*, 34(6-10), 1089-1117.

Sandalcılar, A. R. (2012). BRIC ülkelerinde ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişki: Panel eşbütünleşme ve panel nedensellik. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 161-179.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2021). Digital economy report 2021: Cross-border data flows and development – For whom the data flow. United Nations. https://unctad.org/system/files/official-document/der2021_en.pdf

Wooldridge, J. M. (2010). Econometric analysis of cross section and panel data (2nd ed.). MIT Press.

World Bank. (2020). World development report 2020: Trading for development in the age of global value chains. World Bank Publications. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1457-0

Yağış, O. (2024). Ekonomik politika belirsizliği ve dış ticaret ilişkisi: G-7 ülkeleri örneği. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 10(21), 75-91.

Yenipazarlı, A., Cambazoğlu, B., ve Begeç, E. (2022). Ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme bağlantısı: BRICS örneği. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 9(1), 38-61.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1387-1402

Türkiye'nin OECD Ülkelerine İhracatı: Kurumsal Mesafe, Ticari Entegrasyon ve Çekim Modeli

Taner Taş[1, 2]

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'nin OECD üyesi başlıca ticaret ortaklarına yönelik ihracat akımlarını belirleyen faktörleri kurumsal mesafe ve ticari entegrasyon çerçevesinde incelemektedir. Analiz, Türkiye'nin en fazla ihracat gerçekleştirdiği 29 OECD ülkesini kapsayan 2005–2023 dönemine ait yıllık panel veri setine dayanmaktadır. Çalışmada yapısal çekim modeli yaklaşımı benimsenmiş ve model Poisson Sözde Maksimum Olabilirlik (PPML) yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Kurumsal mesafe değişkeni, Dünya Bankası'nın Dünya Yönetişim Göstergeleri veri setindeki altı yönetişim göstergesi kullanılarak Öklid uzaklığı yöntemiyle hesaplanmıştır. Ampirik bulgular, ithalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğünün Türkiye'nin ihracatını pozitif yönde etkilediğini ve coğrafi mesafenin ticaret üzerinde azaltıcı bir etki yarattığını göstermektedir. Ayrıca gümrük birliği ve serbest ticaret anlaşmalarının ihracat performansını desteklediği tespit edilmiştir. Kurumsal mesafenin pozitif ve anlamlı bulunması ise Türkiye'nin farklı kurumsal yapılara sahip ülkelerle de güçlü ticari ilişkiler kurabildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Çekim modeli, kurumsal mesafe, ihracat, ticari entegrasyon, Türkiye.*

Türkiye's Exports to OECD Countries: Institutional Distance, Trade Integration and Gravity Model

ABSTRACT

This study examines the determinants of Türkiye's export flows to its major OECD trading partners within the framework of institutional distance and trade integration. The analysis is based on an annual panel dataset covering 29 OECD countries for the period 2005–2023. A structural gravity model is employed and estimated using the Poisson Pseudo-Maximum Likelihood (PPML) estimator. Institutional distance is calculated using the Euclidean distance method based on six governance indicators from the Worldwide Governance Indicators dataset. The empirical results indicate that the economic size of the importing country positively affects Türkiye's exports, while geographical distance reduces trade flows. In addition, customs union arrangements and free trade agreements are found to support export performance. The positive and significant coefficient of institutional distance suggests that Türkiye maintains strong trade relationships not only with institutionally similar countries but also with countries that have different institutional structures.

Keywords: *Gravity model, institutional distance, exports, trade integration, Türkiye.*

[1] taner.tas@gmail.com
[2] Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, Manisa, Türkiye. ORCID: 0000-0002-2861-5467.

(Makale Gönderim Tarihi: 07.03.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1904823
Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Uluslararası ticaret akımlarının belirleyicilerini açıklamada kullanılan en köklü ve ampirik gücü en yüksek analitik çerçevelerden biri çekim (gravity) modelidir. Tinbergen (1962) tarafından fizik yasalarından esinlenerek iktisat literatürüne kazandırılan bu model; ikili ticaret hacminin ülkelerin ekonomik büyüklükleriyle doğru, coğrafi mesafe ile ters orantılı olduğunu ortaya koymuştur. Başlangıçta ampirik bir gözlem olarak kabul gören bu yaklaşım, Anderson (1979) ve Anderson ile van Wincoop (2003) tarafından geliştirilen mikro temelli genel denge yaklaşımlarıyla sağlam bir teorik altyapıya kavuşmuştur. Özellikle "Çok Taraflı Direnç" (Multilateral Resistance) kavramının modele dahil edilmesi, çekim modelini modern uluslararası ticaret analizlerinin merkezine yerleştirmiş ve ticaret maliyetlerinin sistematik biçimde incelenmesini zorunlu kılmıştır.

Modern literatürde ticaret maliyetleri yalnızca coğrafi uzaklık, taşımacılık giderleri veya gümrük tarifeleri gibi fiziksel ve doğrudan engellerle sınırlı değildir. Aksine, kurumsal yapıların niteliği, mülkiyet haklarının korunması, hukukun üstünlüğü ve bürokratik etkinlik gibi faktörler, dış ticaretin önündeki en belirleyici "görünmez engeller" arasında yer almaktadır. North (1990), kurumların belirsizliği azaltarak işlem maliyetlerini düşürdüğünü ve ekonomik etkileşimleri öngörülebilir kıldığını savunmaktadır. Bu bağlamda, ticaret ortakları arasındaki kurumsal yapıların ne ölçüde benzer olduğu (kurumsal mesafe), uluslararası pazarlara girişte firmaların karşılaştığı uyum ve koordinasyon maliyetlerini belirleyen temel bir unsurdur.

Türkiye ekonomisi için dış ticaret, büyüme ve kalkınma stratejilerinin odak noktasında yer almaktadır. Türkiye, Avrupa Birliği ile olan Gümrük Birliği ve çeşitli Serbest Ticaret Anlaşmaları (FTA) aracılığıyla küresel pazarlara derinlemesine entegre olmuş bir orta gelirli ekonomi kimliğine sahiptir. Türkiye'nin en çok ihracat gerçekleştirdiği ilk 50 ülke içerisinde yer alan OECD üyeleri, hem yüksek kurumsal standartları hem de Türkiye'nin dış ticaret hacmindeki dominant payları nedeniyle kritik bir örneklem teşkil etmektedir. Ancak, bu ülkelerle olan ticari ilişkilerin yalnızca GSYH ve coğrafi mesafe üzerinden açıklanması, kurumsal uyumun ve yönetişim kalitesinin ticaret üzerindeki dinamik etkilerini göz ardı etmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı 29 OECD ülkesi ile olan ticari ilişkilerinde, kurumsal mesafenin ve ticari entegrasyon göstergelerinin (Gümrük Birliği ve FTA) etkilerini 2005-2023 dönemi için ampirik olarak analiz etmektir. Çalışmada kurumsal mesafenin ölçülmesinde, literatürdeki mutlak göstergelerden farklı olarak, Dünya Yönetişim Göstergeleri (WGI) temel alınarak hesaplanan Öklid Uzaklığı (Euclidean Distance) yöntemi kullanılmıştır. Bu yaklaşım, Türkiye ile hedef pazarlar arasındaki kurumsal boşluğun ticaret üzerindeki engelleyici etkisini çok boyutlu bir perspektifle sayısallaştırmaya olanak tanımaktadır. Analiz periyodunun 2023 yılına kadar uzatılmasındaki temel motivasyon, kurumsal mesafe değişkenine ilişkin en güncel verilerin bu yıla kadar erişilebilir olması ve küresel ticaretin son yirmi yıldaki dönüşümünü kapsamlı bir panel veri yapısıyla yakalamaktır.

Metodolojik açıdan çalışma, yapısal çekim literatüründe "en iyi uygulama" olarak kabul edilen Poisson Sözde Maksimum Olabilirlik (PPML) tahmincisini kullanmaktadır. Santos Silva ve Tenreyro (2006) tarafından önerilen bu yöntem, ticaret verilerinde sıklıkla karşılaşılan heteroskedastisite sorununu çözmekte ve sıfır değerli ticaret gözlemlerini dışlamadan modelleyerek daha tutarlı tahminler sunmaktadır. Bu çerçevede çalışma, Türkiye'nin OECD pazarlarındaki ihracat performansını hem kurumsal mesafe hem de formal ticaret anlaşmaları (CU, FTA) bağlamında birlikte ele alarak mevcut literatüre güncel ve kapsamlı bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Uluslararası ticaret literatüründe ikili ticaret akımlarının belirleyicilerini analiz eden çalışmalar, uzun bir süre boyunca ağırlıklı olarak GSYH gibi ekonomik büyüklükler ve coğrafi mesafe gibi fiziksel maliyet unsurlarına odaklanmıştır. Tinbergen (1962) tarafından literatüre kazandırılan çekim (gravity) modeli, Anderson (1979) ve Anderson ile van Wincoop (2003) tarafından geliştirilen teorik temellerle modern dış ticaret analizlerinin ana iskeletini oluşturmuştur. Özellikle "Çok Taraflı Direnç" (Multilateral Resistance) kavramının modele dahil edilmesi, ticaret maliyetlerinin yalnızca iki ülke arasındaki doğrudan engellerden ibaret olmadığını, ülkelerin küresel ticaret ağındaki göreli konumlarının da bu süreçte kritik rol oynadığını ortaya koymuştur (Head ve Mayer,2014).

Güncel ampirik literatürde, ticaret verilerinin doğasında bulunan değişen varyans (heteroskedasticity) sorunu ve sıfır değerli gözlemlerin yarattığı sapmaları gidermek amacıyla Santos Silva ve Tenreyro (2006) tarafından önerilen Poisson Sözde Maksimum Olabilirlik (PPML) tahmincisi standart bir yöntem haline gelmiştir. Bu yöntem, özellikle panel veri setlerinde yüksek boyutlu sabit etkilerin (fixed effects) kullanılmasına imkan tanıyarak, ticaret politikalarının ve kurumsal değişkenlerin etkilerini daha tutarlı ve tarafsız biçimde tahmin etmeyi mümkün kılmaktadır (Larch vd., 2019; Yotov vd., 2016).

Ticaret maliyetlerinin evrimi sürecinde, gümrük tarifeleri gibi geleneksel engellerin önem kaybetmesiyle birlikte dikkatler "kurumsal yapı" ve "yönetişim kalitesi" gibi örtük maliyet unsurlarına yönelmiştir. North (1991) tarafından vurgulanan kurumların belirsizliği azaltıcı etkisi, Levchenko (2007) ve Nunn (2007) gibi yazarlar tarafından ampirik olarak test edilerek, kurumsal kalitenin sözleşme güvenliği üzerinden karşılaştırmalı üstünlük yarattığı gösterilmiştir. Ancak son dönem çalışmalar, yalnızca mutlak kurumsal kalitenin değil, ülkeler arasındaki kurumsal yapıların benzerliğinin de (kurumsal mesafe) ticaret hacmi üzerinde belirleyici olduğunu savunmaktadır (Beugelsdijk vd. 2015).

Kurumsal mesafe (institutional distance) kavramı, iki ülke arasındaki idari, hukuki ve siyasi işleyiş farklarının yarattığı uyum maliyetlerini ifade etmektedir. Kogut ve Singh (1988) ile başlayan mesafe ölçümü tartışmaları, Ghemawat (2001) ve Xu ile Shenkar (2002) tarafından geliştirilerek ticaret literatürüne entegre edilmiştir. Literatürde kurumsal benzerliğin, taraflar arasındaki bilgi asimetrisini ve işlem maliyetlerini düşürerek ticareti artırdığı yönünde güçlü bir konsensüs bulunmaktadır (Linders vd., 2005; Boeh ve Beamish, 2012). Bununla birlikte, kurumsal mesafenin ticaret üzerindeki etkisinin her durumda

negatif olmayabileceğini ve kurumsal farklılıkların bazı koşullarda ihracat fırsatları yaratabileceğini ortaya koyan güncel bulgular da bulunmaktadır (Ovalı vd. 2026). Bu çalışmada kurumsal mesafenin hesaplanmasında kullanılan Öklid Uzaklığı (Euclidean Distance) yöntemi, ülkeler arasındaki kurumsal boşluğu çok boyutlu bir perspektifle sayısallaştırarak, Türkiye ve ticaret ortakları arasındaki "kurumsal yakınsamanın" ihracat üzerindeki etkisini analiz etmeyi mümkün kılmaktadır.

Öte yandan, dış ticaret akımları yalnızca kurumsal benzerliklerden değil, aynı zamanda Gümrük Birliği (CU) ve Serbest Ticaret Anlaşmaları (FTA) gibi hukuki entegrasyon süreçlerinden de etkilenmektedir. Baier ve Bergstrand (2007), bu tür anlaşmaların ticaret yaratıcı etkilerini yapısal çekim modeli çerçevesinde kanıtlarken; Francois ve Manchin (2013), kurumsal kapasitenin bu anlaşmaların başarısı için bir ön koşul olduğunu vurgulamaktadır. Türkiye'nin ihracat sepetinde ağırlıklı yer tutan ve kurumsal standartları yüksek bir grup olan OECD ülkeleri özelinde yapılan analizler, bu ilişkinin test edilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir.

Türkiye üzerine yapılan sınırlı sayıdaki literatür, kurumsal değişimlerin ve siyasi risk faktörlerinin dış ticaret üzerindeki etkilerini incelemekle birlikte (Karacan ve Korkmaz, 2021; Akça, 2025), kurumsal mesafeyi OECD odaklı bir örneklemde ve PPML yöntemiyle güncel veriler (2005-2023) ışığında ele alan çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Bu çalışma, kurumsal mesafe değişkenini (ins_dist) Gümrük Birliği ve FTA gibi entegrasyon göstergeleriyle aynı modelde birleştirerek, Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı OECD üyeleriyle olan ticari ilişkilerini bütüncül bir yapısal çekim çerçevesinde analiz ederek literatürdeki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

3. VERİ, YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR

Bu bölüm, Türkiye'nin ihracat akımlarını belirleyen temel faktörlerin yapısal çekim modeli çerçevesinde ampirik olarak analiz edilmesine ayrılmıştır. Çalışmada, uluslararası ticaret literatüründe yaygın olarak kullanılan çekim modeli yaklaşımı benimsenmiş ve ikili ticaret akımlarını etkileyen ekonomik büyüklük, ticaret maliyetleri, kurumsal farklılıklar ve ekonomik entegrasyon mekanizmalarının rolü değerlendirilmiştir.

Bölüm üç alt kısımdan oluşmaktadır. İlk olarak, çalışmada kullanılan veri setinin kapsamı, değişken tanımları ve veri kaynakları sunulmaktadır. İkinci kısımda, çekim modelinin ekonometrik çerçevesi ve tahmin yöntemi açıklanmakta; ikili ticaret verilerinde sıklıkla karşılaşılan sıfır gözlemler ve heteroskedastisite sorunlarını etkin biçimde ele alan Poisson Pseudo-Maksimum Olabilirlik (PPML) yaklaşımının tercih edilme gerekçeleri ortaya konulmaktadır. Son olarak, model tahminlerinden elde edilen ampirik bulgular raporlanmakta ve sonuçlar çekim modeli literatürü ile teorik beklentiler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

3.1. Veri Seti ve Değişken Tanımları

Bu çalışmada Türkiye'nin ticaret ortaklarına yönelik ihracat akımlarını belirleyen unsurları incelemek amacıyla 2005–2023 dönemini kapsayan yıllık panel veri seti kullanılmıştır.

Analiz örneklemi oluşturulurken, Türkiye'nin dış ticaretindeki temsil gücü ve ekonomik anlamlılık kriterleri gözetilmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin 2024 yılı itibarıyla en fazla ihracat gerçekleştirdiği ilk 50 ülke temel alınmış ve bu ülkeler içerisinden OECD üyesi olan 29 ticaret ortağı analiz kapsamına dahil edilmiştir. Bu seçim stratejisiyle, hem Türkiye'nin ihracat performansında dominant paya sahip olan pazarlara odaklanılması hem de modelin, ticari hacmi nispeten düşük olan ülkelerden kaynaklanabilecek olası sapmalardan arındırılması hedeflenmiştir. Veri setinin kapsadığı dönemin son yılı, kurumsal mesafe değişkeninin hesaplanmasında kullanılan Dünya Yönetişim Göstergeleri (WGI) veri setindeki en güncel verinin 2023 yılına ait olması nedeniyle belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin tanımları ile veri kaynakları Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımı

Değişken	**Açıklama**	**Veri Kaynağı**
exp	Türkiye'den ilgili ticaret ortağı ülkeye yapılan ihracat	Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) Veri Tabanı
lngdp	İthalatçı ülkenin GSYH'sinin logaritması	Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI)
lndist	Türkiye ile ilgili ülke arasındaki coğrafi mesafenin logaritması	CEPII GeoDist Veri Tabanı
ins_dist	Yönetişim göstergeleri kullanılarak Öklid Uzaklığı (Euclidean Distance) yöntemiyle hesaplanan kurumsal mesafe	Dünya Yönetişim Göstergeleri (WGI) temel alınarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.
cu	Türkiye ile gümrük birliği ilişkisi kuklası (varsa 1, yoksa 0)	Ticaret Bakanlığı
fta	Tercihli Ticaret Anlaşması kuklası (anlaşma varsa 1, yoksa 0)	Dünya Ticaret Örgütü (WTO)

Çalışmanın bağımlı değişkeni, Türkiye'den ilgili ticaret ortağı ülkeye gerçekleştirilen yıllık ihracat akımlarını temsil eden exp değişkenidir. İhracat verileri Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) veri tabanından elde edilmiştir. Çekim modeli literatüründe yaygın olarak kullanılan temel belirleyicilerden biri olan hedef pazarın ekonomik büyüklüğünü temsil eden ithalatçı ülke GSYH'si, katsayıların esneklik olarak yorumlanabilmesine imkân sağlamak amacıyla logaritmik formda (lngdp) modele dahil edilmiştir. Bu değişken Dünya Bankası tarafından yayımlanan World Development Indicators veri tabanından elde edilmiştir. Türkiye ile ithalatçı ülke arasındaki coğrafi mesafeyi temsil eden lndist değişkeni ise ticaret maliyetlerinin ve ulaşım friksiyonlarının standart bir vekil göstergesi olarak modele dahil edilmiş olup, söz konusu veri CEPII GeoDist veri tabanından alınmıştır.

Çalışmada ticaret akımlarının yalnızca klasik çekim faktörleriyle değil, aynı zamanda ülkeler arasındaki kurumsal farklılıklarla da şekillenebileceği varsayımından hareketle modele kurumsal mesafe değişkeni (ins_dist) dahil edilmiştir. Bu değişken, Dünya Bankası tarafından yayımlanan Worldwide Governance Indicators (WGI) veri setinde yer alan yönetişim göstergelerine dayanmaktadır. Söz konusu veri seti; ifade ve hesap verebilirlik (voice and accountability), politik istikrar ve şiddetin yokluğu (political stability and absence of violence/terrorism), hükümet etkinliği (government effectiveness), düzenleyici kalite (regulatory quality), hukukun üstünlüğü (rule of law) ve yolsuzluğun kontrolü (control of corruption) olmak üzere altı temel yönetişim boyutunu içermektedir. Kurumsal mesafe, Türkiye (i) ile ithalatçı ülke (j) arasında bu yönetişim göstergelerine ait skor farklarının Öklid uzaklığı (Euclidean distance) yöntemi kullanılarak hesaplanmasıyla elde edilmiştir:

$$IND_{ij} = \sqrt{\sum_{k=1}^{6} (I_{kj} - I_{ki})^2}$$

Burada I_{ki} ve I_{kj}, sırasıyla ülke i ve ülke j'nin k'ıncı yönetişim boyutuna ait WGI skorlarını göstermektedir (Kaufmann vd., 2011). Bu yaklaşım, ülkeler arasındaki kurumsal yapı farklılıklarını çok boyutlu bir çerçevede tek bir özet gösterge altında toplamakta ve kurumsal uyumsuzlukların ticaret maliyetleri üzerindeki etkilerinin ampirik olarak analiz edilmesine imkân sağlamaktadır.

Ayrıca ekonomik entegrasyonun ticaret akımları üzerindeki etkisini incelemek amacıyla modele iki farklı kukla değişken dahil edilmiştir. Bunlardan ilki, Türkiye ile ticaret ortağı ülke arasındaki gümrük birliği ilişkisini temsil eden cu değişkenidir. İlgili ülke ile Türkiye arasında gümrük birliği ilişkisi bulunması durumunda değişken 1, aksi durumda 0 değerini almaktadır. İkinci değişken ise Türkiye ile ilgili ülke arasında yürürlükte bulunan tercihli ticaret anlaşmalarını temsil eden fta değişkenidir. Bu değişken, ilgili yılda Türkiye ile söz konusu ülke arasında bir tercihli ticaret anlaşmasının bulunması durumunda 1, aksi halde 0 değerini almaktadır.

Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de sunulmaktadır. Buna göre bağımlı değişken olan ihracatın (exp) ortalama değeri yaklaşık 2.72 milyar dolar olup, yüksek standart sapma değeri Türkiye'nin OECD ülkelerine yönelik ihracat akımlarının ülke ve yıllar arasında önemli ölçüde farklılık gösterdiğine işaret etmektedir. Minimum ve maksimum değerler arasındaki geniş aralık, Türkiye'nin bazı OECD ülkeleriyle oldukça yüksek ticaret hacimlerine ulaşırken bazı ülkelerle daha sınırlı ihracat ilişkilerine sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Std. Sap.	Min	Max
exp	546	2.72E+09	3.42E+09	1.21E+08	1.89E+10
lngdp	540	26.82027	1.606715	23.30727	30.72003
lndist	546	7.78173	0.686003	6.565265	9.517825
ins_dist	546	3.537438	1.147679	0.787691	5.778857
cu	546	0.578755	0.494212	0	1
fta	546	0.098901	0.298803	0	1

İthalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğünü temsil eden lngdp değişkenine ilişkin istatistikler, örneklemde yer alan ülkelerin gelir düzeyleri bakımından heterojen bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde lndist değişkeninin dağılım aralığı, Türkiye'nin hem coğrafi olarak görece yakın hem de uzak OECD ülkeleriyle ticari ilişkilere sahip olduğunu göstermektedir. Kurumsal mesafe değişkeni (ins_dist) için elde edilen ortalama ve dağılım aralığı ise Türkiye ile ticaret ortakları arasında kurumsal yapı bakımından kayda değer farklılıklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, kurumsal faktörlerin ticaret akımları üzerindeki etkilerinin ekonometrik olarak analiz edilmesi açısından veri setinde yeterli varyasyonun bulunduğunu göstermektedir.

Kukla değişkenlere ilişkin istatistikler incelendiğinde, gözlemlerin yaklaşık %58'inin Türkiye ile gümrük birliği ilişkisi bulunan ülkelere, yaklaşık %10'unun ise Türkiye ile tercihli ticaret anlaşmasına sahip ülkelere ait olduğu görülmektedir. Bu dağılım, ekonomik entegrasyon mekanizmalarının Türkiye'nin OECD ülkelerine yönelik ihracat performansı üzerindeki etkilerinin ampirik olarak incelenmesine elverişli bir veri yapısının mevcut olduğunu göstermektedir.

3.2. Ekonometrik Yöntem ve Model Spesifikasyonu

Uluslararası ticaret literatüründe çekim (gravity) modelleri geleneksel olarak log-doğrusal bir formda En Küçük Kareler (OLS) yöntemi kullanılarak tahmin edilmektedir. Ancak Santos Silva ve Tenreyro (2006), logaritmik dönüşüme dayalı bu yaklaşımın iki temel ekonometrik sorun nedeniyle tutarsız sonuçlar üretebileceğini göstermiştir. İlk olarak, ikili ticaret verilerinde yaygın biçimde gözlenen sıfır ticaret akımlarının logaritmik dönüşüm sonrasında örneklemden dışlanması, tahminlerde örneklem seçim yanlılığına (selection bias) yol açabilmektedir. İkinci olarak, hata teriminin varyansının bağımsız değişkenlere bağlı olması, yani heteroskedastisite sorunu, log-lineer OLS tahminlerinin sapmalı ve tutarsız olmasına neden olabilmektedir. Bu sorunları aşmak amacıyla, bu çalışmada literatürde yaygın biçimde "en iyi uygulama" olarak kabul edilen Poisson Pseudo-

Maksimum Olabilirlik (PPML) tahmin yöntemi kullanılmıştır (Santos Silva ve Tenreyro, 2006; Head ve Mayer, 2014; Yotov vd., 2016). PPML yaklaşımı, bağımlı değişkeni düzey formunda ele alarak sıfır ticaret gözlemlerinin analize dahil edilmesine olanak sağlamakta ve heteroskedastisite altında tutarlı tahminler sunmaktadır. Bu çerçevede çalışmada kullanılan teorik-ampirik çekim modeli aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$X_{jt} = \exp\left[\beta_0 + \beta_1 \ln(GDP_{jt}) + \beta_2 \ln(Dist_j) + \beta_3 InsDist_{j,t-1} + \beta_4 CU_j + \beta_5 FTA_{jt} + \lambda_t\right] + \varepsilon_{jt}$$

Burada X_{jt}, tyılında Türkiye'den jülkesine yapılan ihracat akımlarını; GDP_{jt}, ithalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğünü temsil eden gayrisafi yurtiçi hasılasını; $Dist_j$, Türkiye ile ithalatçı ülke arasındaki coğrafi mesafeyi; $InsDist_{j,t-1}$, Türkiye ile ithalatçı ülke arasındaki kurumsal mesafenin bir dönem gecikmeli değerini; CU_j, Türkiye ile ilgili ülke arasındaki gümrük birliği ilişkisini temsil eden kukla değişkeni; FTA_{jt}, iki ülke arasında yürürlükte bulunan tercihli ticaret anlaşmasını temsil eden kukla değişkeni; $\lambda_t$zaman sabit etkilerini ve ε_{jt}hata terimini ifade etmektedir.

Modelde yer alan katsayılar, ilgili bağımsız değişkenlerin Türkiye'nin ihracat akımları üzerindeki marjinal etkilerini göstermektedir. İthalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğünü temsil eden $\ln(GDP_{jt})$değişkeninin pozitif işaretli olması beklenmektedir. Bu değişken, hedef pazarın talep kapasitesini yansıtan temel çekim belirleyicilerinden biridir. Benzer şekilde coğrafi mesafeyi temsil eden $\ln(Dist_j)$değişkeninin ise taşıma maliyetleri, bilgi friksiyonları ve ticaret maliyetleri nedeniyle ticaret hacmi üzerinde negatif bir etki üretmesi beklenmektedir (Anderson ve van Wincoop, 2003; Head ve Mayer, 2014).

Çalışmanın temel odak noktalarından biri olan kurumsal mesafe değişkeni, ticaret akımları ile kurumsal yapı arasındaki olası içsellik (endogeneity) ve ters nedensellik (reverse causality) sorunlarını azaltmak amacıyla modele bir dönem gecikmeli olarak dahil edilmiştir. Kurumsal değişkenlerin gecikmeli kullanımı, kurumsal yapıdaki değişimlerin ticaret üzerindeki nedensel etkisinin daha sağlıklı biçimde ayrıştırılmasına imkân sağlamaktadır (Catalán vd., 2024).

Model spesifikasyonunda sabit etkiler yapısı, değişkenlerin tanımlanabilirliğini koruyacak biçimde belirlenmiştir. İthalatçı ülke sabit etkilerinin modele dahil edildiği spesifikasyonlarda coğrafi mesafe gibi zamana göre değişmeyen değişkenler sabit etkiler tarafından emilmekte ve tahminlerden dışlanmaktadır. Bu durum çekim modeli literatüründe metodolojik olarak beklenen bir sonuçtur (Wooldridge, 2010; Baltagi, 2021). Bu nedenle analizde, farklı sabit etki yapılarına sahip alternatif model spesifikasyonları kullanılarak katsayıların istikrarı değerlendirilmiştir. Ayrıca küresel ticaret döngülerini ve dönemsel ortak şokları kontrol etmek amacıyla zaman sabit etkileri modele dahil edilmiştir.

Kurulan model Poisson Pseudo-Maksimum Olabilirlik (PPML) yöntemi ile tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları, panel veri yapısına ve heteroskedastisiteye karşı dayanıklı olacak şekilde ithalatçı ülke düzeyinde kümelenmiş standart hatalar kullanılarak

raporlanmıştır. Bu metodolojik yaklaşım, Türkiye'nin OECD ülkelerine yönelik ihracat akımlarının ithalatçı ülke ekonomik büyüklüğü, ticaret maliyetleri, kurumsal farklılıklar ve ekonomik entegrasyon mekanizmaları tarafından nasıl şekillendiğinin güvenilir biçimde analiz edilmesine imkân sağlamaktadır.

3.3. Ampirik Bulgular

Türkiye'nin OECD üyesi başlıca ticaret ortaklarına yönelik ihracat akımları, önceki bölümde tanımlanan yapısal çekim modeli çerçevesinde Poisson Pseudo-Maksimum Olabilirlik (PPML) yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Ampirik bulgular iki aşamalı bir sonuç seti halinde sunulmaktadır. Bu doğrultuda Tablo 3, farklı sabit etki yapılarına sahip temel çekim modeli spesifikasyonlarını raporlayarak modelin ekonometrik geçerliliğini ve tahmin sonuçlarının alternatif model yapıları altında nasıl değiştiğini değerlendirmeye imkân sağlamaktadır. Tablo 4 ise ekonomik entegrasyon göstergeleri ile kurumsal mesafe değişkeninin modele dâhil edildiği genişletilmiş çekim modeli spesifikasyonlarını sunmakta ve çalışmanın temel ampirik katkısını ortaya koymaktadır. Tablolarda raporlanan Wald test istatistiklerinin tüm modellerde istatistiksel olarak anlamlı olması, kurulan modellerin genel olarak güçlü bir açıklama gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Alternatif Sabit Etkiler ile Temel Çekim Modeli Spesifikasyonları (PPML)

Değişkenler	I	II	III	IV
lnGDP	0.867***	0.856***	1.716***	0.506**
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.022)
lndist	-1.313***	-1.303***	Omitted	
	(0.000)	(0.000)		
Sabit	8.149***	8.398***	-25.725**	8.134
	(0.000)	(0.000)	(0.045)	(0.190)
Gözlem Sayısı	540	540	540	540
İthalatçı Sabit Etkisi	Hayır	Hayır	Evet	Evet
Yıl Sabit Etkisi	Hayır	Evet	Hayır	Evet
Pseudo R^2	0.78	0.82	0.94	0.97
Wald Testi (p-değeri)	0.000***	0.000***	0.000***	0.022**

Not: Parantez içinde raporlanan değerler p-değerlerini göstermektedir. Standart hatalar ithalatçı ülke düzeyinde kümelenmiş (clustered) olarak hesaplanmıştır. İthalatçı ülke ve yıl sabit etkileri ilgili model spesifikasyonlarında dâhil edilmiştir. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.10.

Tablo 3'te sunulan temel model sonuçları, çekim modeli literatüründe öngörülen temel ilişkilerin büyük ölçüde doğrulandığını göstermektedir. İthalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğünü temsil eden lngdp değişkeni tüm model spesifikasyonlarında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Model I ve Model II'de katsayılar sırasıyla 0.867 ve 0.856 olarak tahmin edilmiş olup her iki modelde de %1 düzeyinde anlamlıdır. Bu bulgu, ithalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğünün hedef pazarın talep kapasitesini genişleterek Türkiye'nin ihracat akımlarını artırdığını göstermekte ve çekim modeli literatüründe öngörülen talep yönlü mekanizma ile uyumlu bir örüntü sergilemektedir.

İthalatçı ülke sabit etkilerinin modele dâhil edildiği Model III ve Model IV'te ise lngdp katsayısının sırasıyla 1.716 ve 0.506 olarak tahmin edilmesi, model spesifikasyonuna bağlı olarak katsayı büyüklüğünde belirgin farklılıklar ortaya çıktığını göstermektedir. Özellikle Model III'te gözlenen katsayı artışı, ithalatçı ülkelere özgü gözlemlenemeyen heterojenliğin kontrol edilmesiyle birlikte, gelir değişkeninin ticaret üzerindeki marjinal etkisinin daha net biçimde ayrıştırılabildiğine işaret etmektedir. Buna karşılık Model IV'te katsayının görece düşmesi, zaman sabit etkilerinin de modele dahil edilmesiyle birlikte küresel talep şokları ve dönemsel dalgalanmaların kontrol altına alınması sonucu, lngdp değişkenine atfedilen etkinin daha muhafazakâr bir düzeye gerilediğini göstermektedir. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ithalatçı ülke gelirinin ticaret üzerindeki etkisinin güçlü olmakla birlikte model spesifikasyonuna duyarlı olduğu anlaşılmaktadır.

Coğrafi mesafeyi temsil eden lndist değişkeni Model I ve Model II'de sırasıyla −1.313 ve −1.303 katsayılarıyla %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, iki ülke arasındaki fiziksel mesafenin artmasının taşıma maliyetleri, bilgi friksiyonları ve işlem maliyetleri gibi kanallar aracılığıyla ticaret hacmini azaltıcı bir etki yarattığını ortaya koymakta ve çekim modeli literatüründeki en tutarlı ampirik bulgulardan biriyle örtüşmektedir. Bununla birlikte, ithalatçı ülke sabit etkilerinin modele dâhil edildiği Model III ve Model IV'te söz konusu değişken zamana göre değişmeyen (time-invariant) yapısı nedeniyle sabit etkiler tarafından absorbe edilmekte ve metodolojik olarak beklendiği üzere tahminlerden dışlanmaktadır. Bu durum, mesafe değişkeninin etkisinin ortadan kalktığını değil, aksine ülkeler arası sabit farklılıklar içerisinde gömülü hale geldiğini göstermektedir.

Temel model sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, farklı sabit etki yapılarına rağmen katsayı işaretlerinin ve istatistiksel anlamlılık düzeylerinin büyük ölçüde korunduğu görülmektedir. Bu durum, elde edilen bulguların model spesifikasyonlarına karşı dayanıklı (robust) olduğunu göstermektedir. Özellikle ithalatçı ülke ve zaman sabit etkilerinin birlikte kullanıldığı Model IV'te elde edilen yüksek açıklama gücü (Pseudo R^2 = 0.97), modelin ülkeler arası gözlemlenemeyen heterojenliği ve küresel ticaret döngülerinden kaynaklanan ortak şokları etkin biçimde kontrol edebildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, sabit etkilerin modele dahil edilmesi, çekim modeli literatüründe vurgulanan çok taraflı direnç (multilateral resistance) terimlerinin dolaylı

biçimde kontrol edilmesine imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla Model IV, hem metodolojik açıdan daha güçlü bir tanımlama stratejisi sunmakta hem de genişletilmiş model tahminleri için sağlam bir ampirik temel oluşturmaktadır.

Temel model sonuçlarının ardından, ekonomik entegrasyon göstergeleri ile kurumsal mesafe değişkeninin modele dâhil edildiği genişletilmiş çekim modeli spesifikasyonları Tablo 4'te sunulmaktadır. Bu modellerde ithalatçı ülke ve zaman sabit etkileri birlikte kullanılarak gözlemlenemeyen ülkeye özgü özellikler ile küresel ticaret döngülerinden kaynaklanan ortak dönemsel şokların kontrol edilmesi amaçlanmıştır. Bu spesifikasyon, çekim modeli literatüründe vurgulanan çok taraflı direnç (multilateral resistance) terimlerinin dolaylı biçimde kontrol edilmesine imkân sağlayarak katsayıların daha güvenilir biçimde yorumlanmasına olanak tanımaktadır.

Tablo 4. Genişletilmiş Çekim Modeli: Ekonomik Entegrasyon ve Kurumsal Mesafe (PPML)

Değişkenler	V	VI
lnGDP	0.444*	0.490**
	(0.066)	(0.014)
ins_dist(-1)	-------	0.197***
		(0.002)
cu	0.328***	0.350***
	(0.001)	(0.001)
fta	0.210**	0.236**
	(0.039)	(0.017)
Sabit	9.604	7.619
	(0.154)	(0.163)
Gözlem Sayısı	540	511
İthalatçı Sabit Etkisi	Evet	Evet
Yıl Sabit Etkisi	Evet	Evet
Pseudo R^2	0.97	0.97

Wald Testi (p-değeri)	0.000***	0.000***

Not: Parantez içinde raporlanan değerler p-değerlerini göstermektedir. Standart hatalar ithalatçı ülke düzeyinde kümelenmiş (clustered) olarak hesaplanmıştır. İthalatçı ülke ve yıl sabit etkileri ilgili model spesifikasyonlarında dâhil edilmiştir. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.10.

Tablo 4'te raporlanan sonuçlar, ithalatçı ülke gelirini temsil eden lngdp değişkeninin genişletilmiş model spesifikasyonlarında da pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Model V'te katsayı 0.444, Model VI'da ise 0.490 olarak tahmin edilmiştir. Bu bulgu, ithalatçı ülke pazar büyüklüğünün Türkiye'nin ihracat akımları üzerindeki belirleyici rolünü koruduğunu ve talep kapasitesi ile ölçek etkilerinin genişletilmiş model yapısı altında da geçerliliğini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Katsayı büyüklüğünün model spesifikasyonları arasında sınırlı ölçüde değişmesi, bu ilişkinin model yapısına karşı görece istikrarlı olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın temel katkısını oluşturan kurumsal mesafe değişkeni (ins_dist(-1)), Model VI'da 0.197 katsayısı ile %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç, ülkeler arasındaki kurumsal farklılıkların ticaret üzerinde yalnızca bir engel oluşturmadığını, belirli koşullar altında ticareti artırıcı bir rol da üstlenebileceğini göstermektedir. Literatürde kurumsal mesafenin çoğunlukla işlem maliyetlerini artırarak ticareti sınırlayıcı bir unsur olarak ele alındığı dikkate alındığında, elde edilen bu pozitif ilişki dikkat çekici bir bulgu sunmaktadır.

Bu sonucun birkaç iktisadi mekanizma üzerinden açıklanması mümkündür. Öncelikle, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ekonominin daha yüksek yönetişim kalitesine sahip OECD pazarlarına yönelmesi, sözleşme güvenliği, düzenleyici kalite ve kurumsal öngörülebilirlik gibi unsurlar aracılığıyla ticari ilişkileri destekleyebilir. Bu durum, literatürde "kurumsal arbitraj" olarak ifade edilen ve firmaların daha güçlü kurumsal yapılara sahip pazarlarda faaliyet göstermeyi tercih ettiği yaklaşımla uyumludur. İkinci olarak, kurumsal farklılıklar üretim yapıları ve talep kompozisyonları arasında tamamlayıcılık yaratabilir; bu da özellikle farklılaştırılmış ürün ticareti açısından ticaret hacmini artırıcı bir etki doğurabilir. Dolayısıyla elde edilen bulgu, kurumsal mesafenin tek yönlü bir maliyet unsuru olarak değil, aynı zamanda fırsat yaratıcı bir faktör olarak da işleyebileceğini göstermektedir.

Ekonomik entegrasyonu temsil eden değişkenlere ilişkin bulgular da dikkat çekicidir. Türkiye ile ticaret ortağı ülke arasındaki Gümrük Birliği ilişkisini temsil eden cu değişkeni Model V ve Model VI'da sırasıyla 0.328 ve 0.350 katsayılarıyla %1 düzeyinde anlamlıdır. Bu sonuç, gümrük birliği düzenlemelerinin yalnızca tarifeleri azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda teknik düzenlemelerin uyumlaştırılması, ticaret prosedürlerinin sadeleştirilmesi ve belirsizliğin azaltılması gibi kanallar aracılığıyla ticaret maliyetlerini düşürdüğünü ve ihracat akımlarını desteklediğini göstermektedir.

Benzer şekilde, serbest ticaret anlaşmalarını temsil eden fta değişkeni de her iki modelde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Model V'te katsayı 0.210, Model VI'da ise 0.236 olarak tahmin edilmiştir. Bu bulgu, tercihli ticaret anlaşmalarının tarifeli ve

tarifesiz engelleri azaltarak, pazar erişimini kolaylaştırarak ve firmaların dış pazarlara giriş maliyetlerini düşürerek ticareti artırıcı bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Kurumsal mesafe değişkeninin modele dahil edilmesinin ardından fta ve cu katsayılarının büyüklüğünde gözlenen sınırlı artış, kurumsal faktörlerin kontrol edilmesiyle birlikte entegrasyon mekanizmalarının ticaret üzerindeki net etkisinin daha belirgin hale geldiğine işaret etmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, elde edilen ampirik bulgular Türkiye'nin OECD üyesi ticaret ortaklarına yönelik ihracat akımlarının yalnızca klasik çekim faktörleriyle değil, aynı zamanda kurumsal farklılıklar ve politika temelli entegrasyon mekanizmaları tarafından birlikte şekillendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle kurumsal mesafenin pozitif ve anlamlı etkisi, Türkiye'nin ihracat yapısının yalnızca benzer kurumsal yapılara sahip ülkelerle sınırlı olmadığını; aksine kurumsal çeşitliliğin sunduğu fırsatları değerlendirebilen daha esnek bir ticaret yapısına işaret etmektedir. Bu bulgu, Türkiye'nin dış ticaret stratejisinin yalnızca pazar büyüklüğüne değil, aynı zamanda kurumsal kalite farklılıklarının yarattığı fırsatlara ve entegrasyon mekanizmalarına dayalı olarak çeşitlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, Türkiye'nin OECD üyesi başlıca ticaret ortaklarına yönelik ihracat akımlarını yapısal çekim modeli çerçevesinde analiz ederek, ticaret ilişkilerinin yalnızca klasik ekonomik faktörlerle değil, aynı zamanda kurumsal yapı farklılıkları ve politika temelli entegrasyon mekanizmalarıyla da ilişkili olduğunu göstermektedir. 2005–2023 dönemini kapsayan panel veri analizi bulguları, ithalatçı ülkenin ekonomik büyüklüğünün Türkiye'nin ihracat performansıyla pozitif ve anlamlı biçimde bağlantılı olduğunu teyit etmekte; bu yönüyle çalışma, çekim modeli literatürünün talep temelli açıklamalarıyla uyumlu bir çerçeve sunmaktadır.

Elde edilen bulgular, ekonomik entegrasyon mekanizmalarının ticaret üzerindeki rolüne de işaret etmektedir. Türkiye ile ticaret ortakları arasındaki gümrük birliği ilişkileri ve serbest ticaret anlaşmaları, yalnızca tarifelerin azaltılmasıyla sınırlı kalmamakta; düzenleyici uyumun güçlenmesi, işlem maliyetlerinin azalması ve ticaret ortamındaki belirsizliklerin görece hafiflemesi gibi kanallarla ihracat akımlarıyla pozitif ilişki göstermektedir. Bu bulgular, tercihli ticaret anlaşmalarının ticaret yaratıcı etkilerine vurgu yapan ampirik literatürle de uyumludur.

Çalışmanın temel katkılarından biri, kurumsal mesafenin OECD ülkeleri bağlamında Türkiye'nin ihracat performansıyla ilişkisini ampirik olarak incelemesidir. Bulgular, kurumsal mesafe değişkeninin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bu sonucun tekil bir kurumsal göstergenin baskın etkisinden ziyade; ifade ve hesap verebilirlik, politik istikrar, hükümet etkinliği, düzenleyici kalite, hukukun üstünlüğü ve yolsuzluğun kontrolü boyutlarını birlikte içeren bileşik kurumsal uzaklık ölçüsünün toplam etkisini yansıttığı dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla elde edilen ilişki, kurumsal farklılıkların ticaret üzerinde yalnızca bir engel

olarak işlemediğini, bazı durumlarda ticari etkileşimi destekleyen bir yapı ile de birlikte gözlenebildiğini düşündürmektedir.

Bu çerçevede, kurumsal mesafenin pozitif katsayısı, Türkiye'nin özellikle daha yüksek kurumsal kaliteye sahip pazarlarda ortaya çıkan fırsatları değerlendirebildiğine dair bir yorumla uyumludur. Bununla birlikte, "fırsat yaratıcı etki", "kurumsal arbitraj" veya "esnek ticaret yapısı" gibi değerlendirmelerin, bulguların olası açıklamalarından biri olarak okunması daha isabetli olacaktır. Zira mevcut analiz, söz konusu ilişkinin altında yatan mekanizmaları doğrudan test etmemekte; daha çok kurumsal farklılık ile ihracat performansı arasındaki ampirik birlikteliği ortaya koymaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, bulgular Türkiye'nin OECD ülkeleriyle olan ticaret ilişkilerinin çok boyutlu bir yapı sergilediğine işaret etmektedir. İthalatçı ülke gelir düzeyi ticaret hacminin temel belirleyicilerinden biri olmayı sürdürürken, ekonomik entegrasyon mekanizmaları ve kurumsal farklılıklar bu temel ilişkiyi tamamlayan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin ihracat yapısının yalnızca pazar büyüklüğüne dayalı bir genişleme stratejisiyle değil, aynı zamanda ticaret ortaklarının kurumsal özelliklerini ve entegrasyon kanallarını da dikkate alan daha bütüncül bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Politika açısından bakıldığında, bulgular Türkiye'nin dış ticaret stratejisinin yalnızca büyük pazarlara yönelmekle sınırlı kalmaması gerektiğine işaret etmektedir. Özellikle yüksek kurumsal kaliteye sahip OECD ülkeleriyle olan ticari ilişkilerin derinleştirilmesi, firmaların düzenleyici uyum kapasitelerinin geliştirilmesi ve mevcut ticaret anlaşmalarının kapsamının genişletilmesi, ihracat performansını destekleyebilecek unsurlar arasında değerlendirilebilir. Ancak bu önerilerin, kurumsal mesafenin bileşik yapısı nedeniyle tek tek hangi yönetişim boyutunun daha baskın olduğuna dair kesin bir ayrıştırma sunmadığı; dolayısıyla daha çok genel kurumsal uyum kapasitesinin güçlendirilmesi ekseninde okunması gerektiği de not edilmelidir.

Öte yandan, kurumsal mesafe ile ihracat arasındaki pozitif ilişkinin, incelenen örneklem, model spesifikasyonu ve kullanılan bileşik kurumsal mesafe ölçümüne bağlı olarak değerlendirilmesi gerekir. Bu nedenle, bulguların tüm ülke grupları veya tüm dönemler için aynı biçimde genellenmesi temkinli bir yaklaşım gerektirmektedir.

Gelecek çalışmalar açısından, kurumsal mesafe göstergesinin alternatif ölçüm yöntemleriyle yeniden test edilmesi ve analizlerin sektör bazlı ticaret verileriyle genişletilmesi, elde edilen bulguların kapsamını ve genellenebilirliğini değerlendirmek açısından faydalı olabilir. Ayrıca, kurumsal farklılıkların farklı sektörlerde hangi kanallar üzerinden ticarete yansıdığının incelenmesi, daha hedefli ve alan bazlı ticaret politikalarının tasarlanmasına katkı sağlayabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Akça, E. (2025). Economic, geographical, institutional, and political determinants of bilateral manufacturing exports: A structural gravity model approach for Türkiye. *Panoeconomicus, 72*(4), 605–622.

Anderson, J. E. (1979). A theoretical foundation for the gravity equation. *American Economic Review, 69*(1), 106–116.

Anderson, J. E., & van Wincoop, E. (2003). Gravity with gravitas: A solution to the border puzzle. *American Economic Review, 93*(1), 170–192.

Baier, S. L., & Bergstrand, J. H. (2007). Do free trade agreements actually increase members' international trade? *Journal of International Economics, 71*(1), 72–95.

Baltagi, B. H. (2021). *Econometric analysis of panel data* (6th ed.). Cham: Springer.

Beugelsdijk, S., Maseland, R., & van Hoorn, A. (2015). Are scores on Hofstede's dimensions of national culture stable over time? A cohort analysis. *Global Strategy Journal, 5*(3), 223–240.

Boeh, K. K., & Beamish, P. W. (2012). Travel time and the liability of distance in foreign direct investment: Location choice and entry mode. *Journal of International Business Studies, 43*(5), 525–535.

Catalán, M., Fendoglu, S., & Tsuruga, T. (2024). *A gravity model of geopolitics and financial fragmentation* (IMF Working Paper No. 2024/196). Washington, DC: International Monetary Fund.

Francois, J., & Manchin, M. (2013). Institutions, infrastructure, and trade. *World Development, 46*, 165–175.

Ghemawat, P. (2001). Distance still matters: The hard reality of global expansion. *Harvard Business Review, 79*(8), 137–147.

Head, K., & Mayer, T. (2014). Gravity equations: Workhorse, toolkit, and cookbook. In G. Gopinath, E. Helpman, & K. Rogoff (Eds.), *Handbook of International Economics* (Vol. 4, pp. 131–195). Amsterdam: Elsevier.

Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2011). The worldwide governance indicators: Methodology and analytical issues. *Hague Journal on the Rule of Law, 3*(2), 220–246.

Karacan, S., & Korkmaz, Ö. (2021). Turkish exports before and after the 2001 financial crisis: A panel gravity model. *Foreign Trade Review, 57*(1), 27–40.

Kogut, B., & Singh, H. (1988). The effect of national culture on the choice of entry mode. *Journal of International Business Studies, 19*(3), 411–432.

Larch, M., Wanner, J., Yotov, Y. V., & Zylkin, T. (2019). The currency union effect: A PPML re-assessment with high-dimensional fixed effects. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 81*(3), 487–510.

Levchenko, A. A. (2007). Institutional quality and international trade. *Review of Economic Studies, 74*(3), 791–819.

Linders, G. J. M., Slangen, A., de Groot, H. L. F., & Beugelsdijk, S. (2005). *Cultural and institutional determinants of bilateral trade flows* (Tinbergen Institute Discussion Paper No. 05-074/3). Amsterdam: Tinbergen Institute.

North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance.* Cambridge: Cambridge University Press.

North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives, 5*(1), 97–112.

Nunn, N. (2007). Relationship-specificity, incomplete contracts, and the pattern of trade. *Quarterly Journal of Economics, 122*(2), 569–600.

Ovalı, M., Çelen, Ö., & Taş, T. When Institutional Distance Promotes Trade: Evidence from Türkiye's Bilateral Exports. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, *13*(2), 891-907.

Santos Silva, J. M. C., & Tenreyro, S. (2006). The log of gravity. *Review of Economics and Statistics, 88*(4), 641–658.

Tinbergen, J. (1962). *Shaping the world economy: Suggestions for an international economic policy.* New York: Twentieth Century Fund.

Wooldridge, J. M. (2010). *Econometric analysis of cross section and panel data* (2nd ed.). Cambridge, MA: MIT Press.

Xu, D., & Shenkar, O. (2002). Institutional distance and the multinational enterprise. *Academy of Management Review, 27*(4), 608–618.

Yotov, Y. V., Piermartini, R., Monteiro, J. A., & Larch, M. (2016). *An advanced guide to trade policy analysis: The structural gravity model.* Geneva: World Trade Organization.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1403-1425

Dijital Çağda Kent Kimliğinin İnşası: Katılımcı Algı ve Yerel Bağlam Üzerine Nitel Bir Analiz[1]

Meral Özçınar[3], Volkan Yakın[2,4], Ezgi Güneş[5], Selime Gümüş[6]

ÖZET

Bu çalışma, Manisa'nın dijital kamusal söylemde nasıl algılandığını ve bu algının kent markalaşması açısından hangi temalar etrafında kurulduğunu Ekşi Sözlük içerikleri üzerinden incelemektedir. Çalışma, kent markalaşması literatürü ile dijital kamusal alan ve söylem yaklaşımlarını kuramsal çerçeve olarak benimsemektedir. 2001–2025 yılları arasında "Manisa" başlığı altında paylaşılan kullanıcı girdileri nitel içerik analiziyle değerlendirilmiş, açık kodlama ve tematik gruplama yoluyla tekrar eden anlam kümeleri belirlenmiştir. Bulgular, Manisa algısının tarihsel-kültürel referanslar, kentsel semboller, yaşam kalitesi boyutlarında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu çalışma, kullanıcı üretimli dijital içerikler üzerinden kent imajının analizine odaklanarak kent markalaşması literatürüne dijital kamusal söylem perspektifinden özgün bir katkı sunmakta, aynı zamanda bu içeriklerin kent imajını izleme ve yerel anlatılar üzerinden strateji geliştirme açısından uygulanabilir bir veri kaynağı sunduğunu ortaya koyarak yerel yönetimler ve paydaşlar için iletişim ve deneyim tasarımına yönelik öneriler geliştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kent markalaşması, Kent imajı, Dijital sözlük, Manisa.*

The Construction of Urban Identity in the Digital Age: A Qualitative Analysis of Participatory Perceptions and the Local Context

ABSTRACT

This study examines how Manisa is perceived in digital public discourse and how these perceptions are organized around themes relevant to city branding, using entries posted on Ekşi Sözlük. User-generated posts from 2001–2025 are analyzed through qualitative content analysis,

[1]Bu çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından desteklenen 2023-033 numaralı "Medya Tasarımının Manisa Kent Markalaşması Üzerine Etkisi" başlıklı bilimsel altyapı projesi kapsamında hazırlanmıştır. Araştırma, 7th Cultural Informatics, Communication & Media Studies Conference (CICMS 2025)'te özet bildiri olarak sunulmuştur.
[2] İletişim Yazarı: volkan.yakin@cbu.edu.tr
[3] Prof. Dr.,Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-0606-6305.
[4] Doç.Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID:0000-0001-6518-8348.
[5] Arş.Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-7255-0285.
[6] Arş.Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-2432-5937.

(Makale Gönderim Tarihi: 07.03.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1904771
Makale Türü: Araştırma Makalesi

recurring meaning clusters are identified via open coding and thematic grouping. The findings show that perceptions of Manisa concentrate on historical–cultural references, urban symbols, quality of life. The study argues that user-generated digital narratives offer a practical source for monitoring city image and developing strategies grounded in local storytelling, and it proposes recommendations for local governments and stakeholders regarding communication and city-experience design.

Keywords: *City branding, City image, Digital dictionaries, Manisa.*

1. GİRİŞ

Kent kimliği ve marka kent kavramı üzerine yapılan güncel tartışmalar, geleneksel yaklaşımların yalnızca mekânın fiziksel unsurlarına ve kurumsal iletişim stratejilerine dayalı kurgusunu sorgulamaya başlamıştır. Kentsel kimlik artık sadece binalar, altyapı veya coğrafi konum gibi maddi ögelerle tanımlanmamakta, bunun yanı sıra toplumsal hafızada, bireylerin duygusal bağlarında ve kültürel pratiklerinde oluşan imgelerle de şekillenmektedir (Alperyte ve Isoraite, 2019). Bu durum, kentleri daha çok sosyal bir temsil alanı olarak konumlayan söylemlerle örtüşmektedir. Dijital teknolojilerin yükselişiyle birlikte, bu imgeler geniş çaplı çevrimiçi ortamlara taşınmış ve burada yeniden üretilir hâle gelmiştir. Hikâye anlatımı, sözlü kültür döneminden itibaren bilgi ve deneyim aktarımında temel bir araç olarak görülmüş, yazılı ve görsel kültür dönemlerinde de etkisini sürdürmüştür (Özçınar, 2025). Kullanıcı tarafından üretilen içerikler, kent algısının çok daha katmanlı, dinamik ve çeşitli biçimlerde oluşmasına imkân sağlamaktadır (You vd., 2024).

Literatürde sosyal medya aracılığıyla gelişen kent imgelerinin yayılma ve yeniden yorumlanma süreci, özellikle yukarıdan-aşağıya işleyen marka kent stratejilerinden farklı yapısal özellikler sergilemektedir. Geleneksel modellerde kurumların belirlediği "resmi" imaj hedefleri hakimken (Lucarelli ve Berg, 2011), dijital kullanıcıların etkileşimleriyle ortaya çıkan algılar ise tabandan gelişen, kontrol edilemeyen ve zaman içinde farklı gruplar arasında değişkenlik gösterebilen bir nitelik taşır. Bu farklar kimi zaman kurumsal beklentiler ile halkın kendi deneyimlerinden beslenen anlatıları arasında gerilim yaratmaktadır. Böyle bir tabloda katılımcı temelli süreçlerin değer kazanması şaşırtıcı değildir çünkü kentlerin markalaşmasının giderek daha fazla ortak anlam üretimi üzerinden yapılandığı görülmektedir (Warren, 2025).

Kurumsal kontrolün sınırlılıkları karşısında sosyal medya platformlarında dolaşıma giren kent imajlarının, resmi kampanyalarla çelişebildiği veya onları dönüştürebildiği görülmektedir. Örneğin Weibo veya WeChat gibi platformlarda yürütülen etkileşimli içerik kampanyalarının kamuoyu algısına etkileri analiz edildiğinde, kurumların değil kullanıcı topluluklarının söylemde belirleyici olduğu durumlarla karşılaşılmaktadır (You vd., 2024). Bununla birlikte literatürün belirgin sınırlarından biri, büyük ölçekte tanınmayan veya küresel şöhrete sahip olmayan kentlere dair dijital algı çalışmalarının azlığıdır. Makro ölçekte konumlanan şehirler üzerine yapılan araştırmalar baskınken, orta ölçekli ya da daha lokal bağlama sahip şehirlerin dijital mecralarda nasıl temsil edildiğine dair veriler sınırlıdır. Bu boşluk, yerel bağlamın önemine işaret etmektedir, çünkü marka kent

stratejileri evrensel şablonlarla değil, kentin kendi sosyoekonomik yapısı ve kültürel kodlarıyla ilişkili özgün yaklaşımlar gerektirir (Alperyte ve Isoraite, 2019).

Yerelin özgün hikâyesini dikkate almayan dijital kampanyaların beklenen etkiyi yaratmada başarısız olması oldukça olasıdır. Kent markalaşmasında görsel sembollerin rolü de farklı bakış açılarıyla ele alınmaktadır. Özellikle logoların soyut ya da somut biçimde tasarlanması ile kamusal imaj arasındaki ilişkiler konusunda elde edilen bulgular bu tartışmayı zenginleştirir. Somut bilgi içeren logolar bazen kent imajını olumsuz etkileyebilirken, kültürel sembolizme dayalı soyut logolar da benzer şekilde olumsuz algılar yaratabilmektedir. Görsel estetiğin marka bilinirliliği ile ilişkisi ise logo türünden bağımsızdır (Zhang vd., 2025). Dolayısıyla hem görsel iletişimin hem de çevrimiçi söylemin birbirini tamamlayan unsurlar olduğu ileri sürülebilir. Yine literatürde dikkat çeken bir diğer eğilim, sosyal medyanın yalnızca pazarlama aracı olarak değil aynı zamanda şehir halkının aktif katılım sağlayabildiği interaktif bir alan olarak değerlendirilmesidir (You vd., 2024). Bu alanlarda turistler kadar yerel halk da içerik üretmekte, böylece kentin dışarıya yansıyan imajı çeşitlenmektedir. Kimlik üretiminin bu katılımcı sürece dayanması ise klasik anlamda "satılabilir ürün" olarak kent tanımı yapan yaklaşımlardan uzaklaşılmasına neden olur (Warren, 2025). Burada kentin hikâyesi tek merkezden yönlendirilen bir metin olmaktan çıkarak sürekli değişen çoklu anlatılar ağı haline gelir. Bu bağlamda dijital içerik üretimi, kente özgü anlatıları güncel bağlamda yeniden üreten, kolektif hafızayı canlı tutan ve kent kimliğinin çoklu kimlikler tarafından dinamik biçimde inşa edilmesini mümkün kılan bir pratik olarak değerlendirilebilir. Kimliğin kültürel anlamların inşası süreci olduğu yönündeki yaklaşım da bu süreci desteklemektedir (Castells, 2010).

Şehirlerin marka stratejilerinin yeniden düşünülmesi gerektiğine yönelik öneriler uzun zamandır dile getirilmektedir. Özellikle Avrupa'da bu konuda geliştirilen bazı perspektifler tasarım sürecine yalnızca şematik ürün geliştirme olarak yaklaşmanın yetersiz olduğunu savunur, geniş kapsamlı işbirliği içinde çözüm odaklı modellerin uygulanması gerektiğini öne sürer (Alperytė ve Išoraitė, 2019). Kent markalaşmasını yalnızca görsel ögeler veya sloganlarla sınırlandırmak yerine farklı paydaşların katkısını içeren bütüncül bir yaklaşım geliştirmek gerektiği fikri bu tartışmalarda ön plana çıkar. Bunun nitelikteki dönüşümü ise klasik pazarlama mantığından ziyade sosyokültürel etkileşim zemininde analiz edilmektedir. Dijital çağın getirdiği fırsatlar ile riskler arasındaki dengeyi gözetmek de literatürde ele alınan konulardandır. Bazı araştırmalar artırılmış sosyal medya etkileşiminin her zaman olumlu marka algısıyla sonuçlanmadığını ifade eder, demografik gruplar arasındaki beklenti farklılıkları kentsel memnuniyet düzeyini etkileyebilir (You vd., 2024). Özellikle genç kuşakların (örneğin Z nesli) dijital platformlarda geliştirdiği algılar ile daha eski kuşakların beklentileri arasında uyumsuzluklar oluşabilir. Bu nedenle tek tip mesajların her kesime aynı etkiyi vereceğini varsaymak ciddi bir hata olabilir. Kent kimliği çalışmaları için buradan çıkarılacak ders açıktır, dijital mecralarda üretilecek içerikler hem yerelin özgüllüğünü hem de farklı toplulukların duygusal bağlarını hesaba katmalıdır.

Bu çalışma, dijital çağda kent kimliğinin kullanıcı üretimli içerikler üzerinden nasıl temsil edildiğini ve yerel bağlamın katılımcı algı üzerindeki rolünü nitel bir araştırma tasarımıyla incelemektedir. Bu doğrultuda Ekşi Sözlük'te "Manisa" başlığı altında 2001–2025 yılları arasında üretilen kullanıcı içerikleri derlenmiş, erişim sorunu veya içerik bütünlüğü açısından uygun olmayan girişler dışlanarak kalan içerikler üzerinde nitel içerik analizi yürütülmüştür. Analiz sürecinde açık kodlama ve tematik gruplama adımları izlenmiş, kent imajı, semboller, yaşam kalitesi gibi temalar üzerinden bulgular yapılandırılmıştır. Bu kapsamda çalışma, literatürde çoğunlukla küresel ölçekte tanınan kentlere odaklanan dijital algı çalışmalarına orta ölçekli bir kent örneğiyle katkı sunması nedeniyle önem taşımaktadır. Ayrıca bulguların, yerel yönetimler ve paydaşlar açısından kent imajını izleme ve yerel anlatı/simgeler üzerinden strateji geliştirme süreçlerine veri temelli bir geri bildirim zemini sağlaması beklenmektedir.

2. Kuramsal Arka Plan

2.1. Kent Markalaşması ve Yer Markalaşması

Kent markalaşması ve yer markalaşması literatürü, bir kenti "marka" olarak ele alırken süreci çok aktörlü bir anlam üretimi olarak kavramsallaştırır. Bu çerçevede kent kimliği, kentin tarihsel-kültürel birikimi ve toplumsal pratiklerinden beslenen anlamlar bütünü, kent imajı ise bu anlamların farklı paydaşların zihninde oluşan algısal karşılığıdır. Yaklaşım, markayı yalnızca logo/slogan gibi iletişim çıktılarıyla sınırlamak yerine, paydaşlar arası etkileşimle kurulan dinamik bir yapı olarak ele alır (Lucarelli ve Berg, 2011). Dijital mecralarda dolaşıma giren kullanıcı içerikleri ise bu sürecin "tabandan" katmanını görünür kılarak kurumsal hedeflerle gündelik deneyim anlatılarının hangi noktalarda örtüştüğünü veya ayrıştığını izlemeye imkân tanır.

Bu bağlamda kent markası, tek merkezden tasarlanan sabit bir temsil olmaktan ziyade dijital etkileşimler içinde sürekli yeniden müzakere edilen dinamik bir anlam alanı olarak değerlendirilebilir.

2.1.1. Kent İmajı ve Kent Kimliği

Kent imajı ve kent kimliği kavramları, kentsel mekânın yalnızca fiziksel özellikler üzerinden değerlendirilemeyeceğini vurgulayan teorik bir çerçeveye dayanır. Kentler, bireylerin zihninde sosyal etkileşimler, kültürel pratikler ve duygusal bağlar aracılığıyla anlam kazanır (Lucarelli ve Berg, 2011;You vd., 2024). Bu nedenle kent imajı, hem bilişsel hem de duygusal boyutları olan çok katmanlı bir algı sistemidir. Bilişsel boyut, kentin mimari görünümü, ulaşım olanakları, çevresel niteliği ve hizmet altyapısı gibi daha gözlenebilir unsurlara ilişkin değerlendirmeleri içerirken, duygusal boyut aidiyet, güven, huzur, çekicilik ya da heyecan gibi his temelli tepkilerle ilişkilidir (Górska-Warsewicz, 2020). Bu iki boyutun etkileşimi, kent kimliğinin toplumsal düzeyde nasıl algılandığını ve hangi anlam kümeleriyle temsil edildiğini belirler.

Geleneksel yaklaşımlarda kent imajını şekillendiren mimari ögeler, altyapı yatırımları ve coğrafi konum gibi unsurlar öne çıksa da, güncel literatür kent algısının giderek daha fazla

öznel deneyimler ve sembolik anlamlar üzerinden kurulduğunu göstermektedir. Örneğin tarihî yapılar ve ikonik mekânlar, yalnızca fiziksel varlıklar değil, yerel/ulusal kimliğin sembolleri olarak ele alınarak kentin kültürel anlatısını besleyebilen göstergelere dönüşebilmektedir (Zhang vd., 2025). Benzer biçimde, kentle özdeşleşen kültürel kodların ve yerel sembollerin farklı kitlelerde farklı çağrışımlar üretmesi, kent kimliği ve imajı arasındaki ilişkinin tekil değil, paydaşlara göre değişen bir yapıda olduğunu işaret eder.

Dijital medyanın yükselişiyle birlikte kent imajının bilişsel ve duygusal boyutları çevrimiçi ortamlarda hızla dolaşıma girmekte ve farklı aktörlerin etkisiyle dönüşebilmektedir. Kullanıcı üretimli içerikler, kent imajının oluşumunda merkezi bir rol üstlenerek daha parçalı, çoğulcu ve zaman zaman çelişkili temsiller üretebilir (You vd., 2024). Bu süreçte resmî kurumların planlı imaj hedefleri ile gündelik deneyimlerden doğan yerel anlatılar arasında belirgin ayrışmalar ortaya çıkabilmekte kurumsal söylemle uyumsuz içerik akışları kente ilişkin algının farklı yönlerde kristalleşmesine yol açabilmektedir (Belabas, 2023). Dolayısıyla kent markalaşması, yalnızca kurumsal kampanyaların yönetimi değil, aynı zamanda paydaşlar arası anlam müzakeresinin izlenmesi gereken dinamik bir alan olarak düşünülebilir.

Kent kimliği ve kent imajının oluşumu, çoklu paydaş ilişkilerinin ürünüdür. Yerel halk hem iç müşteri hem de gündelik pratikler aracılığıyla kentin sembolik repertuarını taşıyan bir marka elçisi rolü üstlenebilirken, ziyaretçiler deneyimlerini sosyal etkileşim ağlarında paylaşarak kentin dış algısının oluşumuna katkıda bulunur (Wan ve Li, 2024). İşletmeler ise ticari faaliyetleri ve mekânsal yatırımları aracılığıyla kentsel görünüme ve hizmet deneyimine etki ederek kimlik ögelerini pekiştirebilir ancak paydaşların beklenti ve öncelikleri her zaman örtüşmeyebilir, örneğin yatırımcı odaklı ekonomik söylemler ile yerel topluluğun benimsediği kültürel değerler arasında uyumsuzluk oluşması mümkündür (Zenker ve Braun, 2017). Bu nedenle kent imajı ve kent kimliği tartışmaları, yalnızca "ne anlatıldığına" değil, "kimlerin hangi anlamı ürettiğine ve hangi anlamın dolaşıma girdiğine" odaklanan bir değerlendirmeyi gerektirir.

Ayrıca literatürde kent marka stratejilerinde yönetsel düzeyde merkezileşmiş yaklaşımların etkisini koruduğu, buna karşın işbirliği ve katılımcılık temelli kurguların her bağlamda aynı ölçüde gelişmediği vurgulanmaktadır (Green vd., 2016). Bu durum, özellikle orta ölçekli veya küresel ölçekte tanınırlığı düşük kentlerde daha görünür hâle gelebilir, çünkü bu kentlerde resmî kampanyalar sınırlı kaynaklarla yürütülürken, tabandan gelen anlatılar maliyet avantajı ve otantiklik üretme kapasitesi açısından daha etkili olabilmektedir. Buna rağmen bu tür kentlere yönelik akademik ilginin görece sınırlı kalması, dijital mecralarda kent algısının "büyük destinasyonlar" dışındaki örneklerde nasıl biçimlendiğini inceleyen çalışmalara duyulan ihtiyacı artırmaktadır.

2.1.2. Marka Kişiliği ve Sembolik Anlamlar

Kent marka kişiliği, bir kentin paydaşlar tarafından insani nitelikler ve değer çağrışımları üzerinden "bir karaktere sahipmiş gibi" algılanmasını ifade eder. Bu kişilik, kentin sunduğu deneyimler (yaşam pratikleri, hizmetler, atmosfer) ile kente atfedilen sembolik anlamların

birlikte ürettiği bir algı katmanıdır (Taecharungroj, 2019; Wan ve Li, 2024). Dolayısıyla "sakin", "yenilikçi", "samimi" gibi kişilik atıfları, kentin yalnızca nasıl göründüğünü değil, neyi temsil ettiğini de belirler.

Sembolik anlamlar, kentin "neyi temsil ettiği" sorusuna yanıt veren kültürel kodlar ve ortak referanslar üzerinden kurulur. Festivaller, gastronomi, yerel pratikler ve ikonik mekânlar bu anlam katmanını besleyen güçlü araçlar olmakla birlikte, bu sembollerin resmî anlatılara (logo/slogan/görsel dil) taşınması farklı kitlelerde farklı çağrışımlar üretebilir (Gönüllüoğlu ve Selçuk, 2025; Zhang vd., 2025). Bu nedenle sembolik repertuarın yerel bağlamla uyumu, kent markasının inandırıcılığı açısından kritik görülmektedir (Coelho vd., 2022). Manisa özelinde marka kişiliğini somutlaştırmak için arketip temelli yaklaşımlar işlevsel bir çerçeve sunmaktadır. "Bilge–Yardımsever–Kâşif" kombinasyonu, kentin tarihsel derinliği ve kültürel birikimini (Bilge), misafirperverlik ve koruyucu toplumsal dokuyu (Yardımsever) ve henüz tam keşfedilmemiş potansiyeli (Kâşif) birlikte görünür kılar. Bu çok katmanlı kişilik kurgusu, farklı motivasyonlara sahip ziyaretçi segmentlerine hitap etme kapasitesini artırarak kentin yalnızca bir destinasyon değil, aynı zamanda "yaşam ve öğrenme" alanı olarak konumlandırılmasına imkân tanır (Yakın, 2025).

Dijital mecralarda marka kişiliği ve sembolik anlamlar yalnızca kurumsal iletişimle değil, kullanıcı üretimli anlatılarla da hızla dolaşıma girer ve yeniden çerçevelenebilir (Lam, 2025). Kurumsal olarak hedeflenen kişilik ögeleri gündelik deneyimle örtüşmediğinde otantiklik sorunu doğabilir, buna karşılık katılımcı anlatıların güçlenmesi marka kişiliğinin daha çoğulcu bir biçimde müzakere edilmesine yol açabilir (Warren, 2025). Bu çerçevede kent markalaşması, tek tip mesaj üretmekten çok, yerel sembollerle kullanıcı anlatıları arasındaki uyumu gözeten ve sürdürülebilir anlam üretimini hedefleyen bir süreç olarak ele alınmalıdır (Wan ve Li, 2024).

2.2. Kent Algısı ve Zihinsel Kent İmgesi

Kent algısı, bireylerin bir kente ilişkin bilişsel (bilgi, gözlem, değerlendirme) ve duygusal (aidiyet, güven, çekicilik, huzur vb.) tepkilerinin etkileşimiyle oluşan çok katmanlı bir zihinsel imgeyi ifade eder (Górska-Warsewicz, 2020). Kent imgesi, yalnızca fiziksel çevrenin toplamı değil, kent hakkında dolaşıma giren anlatılar, deneyim aktarımları ve sembolik çağrışımlar üzerinden kurulan bir anlamlandırma ürünüdür (Özçınar, 2025).

Zihinsel kent imgesi, kentin fiziksel nitelikleri ve hizmet altyapısı gibi daha gözlenebilir unsurlardan beslenmekle birlikte, deneyim aktarımı ve sembolik çağrışımlar yoluyla da biçimlenir (Coelho vd., 2022; Zhang vd., 2025). Dolayısıyla kent imgesini yalnızca "nesnel göstergeler" üzerinden değil, bu göstergelerin farklı aktörler tarafından nasıl anlamlandırıldığı üzerinden değerlendirmek gerekir. Bu nedenle çevrimiçi anlatılarda hangi semboller ve değerler etrafında kümelenme oluştuğunu izlemek, kent markalaşması açısından kritik görülmektedir (Wan ve Li, 2024). Dijital platformlarda üretilen veri, anlatı ve kullanıcı etkileşimlerinin yalnızca kentsel deneyimi temsil etmekle kalmayıp aynı zamanda mekânsal pratikleri, kente ilişkin algıları ve kentsel anlam üretim süreçlerini yeniden biçimlendirdiği literatürde vurgulanmaktadır (Rob Kitchin, 2014).

Dijital mecralarda ise bilişsel ve duygusal katmanlar, kurumsal anlatılardan bağımsız biçimde kullanıcı üretimli içeriklerle hızla dolaşıma girebilmekte, bu durum kent imajının parçalı, çoğulcu ve zaman zaman çelişkili temsillerle yeniden kurulmasına yol açabilmektedir (You vd., 2024; Belabas, 2023). Kullanıcı anlatıları, kente ilişkin bilgiyi (mekân önerileri, gündelik pratikler, hizmet deneyimleri) çoğaltırken aynı zamanda duygusal tonlamaları da yaygınlaştırarak algının yönünü etkileyebilir. Bu nedenle kent markalaşması açısından kritik mesele, çevrimiçi dolaşıma giren anlatıların yalnızca niceliği değil, hangi semboller ve hangi değerler etrafında kümelendiğidir (Wan ve Li, 2024). Özellikle orta ölçekli kentlerde yerel sembollerin, gündelik yaşam pratiklerinin ve deneyim anlatılarının çevrimiçi temsili, kent kimliğinin dijital alanda nasıl kurulduğunu izlemek için önemli bir analitik zemin sunar. Bu çalışma da bu nedenle, Manisa'ya ilişkin kullanıcı anlatılarında tekrar eden anlam kümelerini ve yerel referansları izleyerek kentsel algının dijital ortamda nasıl kurulduğunu tartışmakta ve kent algısının yalnızca fiziksel çevreye ilişkin değerlendirmelerden değil, dijital ortamda dolaşıma giren gündelik anlatılar, deneyim aktarımları ve sembolik çağrışımların etkileşimiyle kurulduğunu göstererek literatüre dijital kamusal söylem perspektifinden katkı sunmaktadır.

3. Dijital Platformlar ve Kent Algısının Yeniden İnşası

3.1. Sosyal Medya Ekosistemleri

3.1.1. Instagram ve Görsel Kent Temsilleri

Instagram, görsel odaklı yapısı nedeniyle kentlerin dijital mecralarda nasıl temsil edildiğini anlamada önemli bir örnek sunar. Kullanıcı üretimli içerikler, yalnızca "tanıtım" işlevi görmeyip kente ilişkin gündelik pratikleri ve sembolik anlamları görünür kılarak kent imajını çok sesli biçimde çoğaltır (Lam, 2025; You vd., 2024). Bu çoğulluk, kent markalaşması açısından otantik anlatılar üzerinden bağ kurma fırsatı üretirken kurumsal imaj hedefleriyle uyumsuz içerik akışlarının algıyı parçalama riskini de beraberinde getirir (Wan ve Li, 2024).

3.1.2. X (Twitter) ve Anlık Algı Üretimi

X (Twitter), kısa metin formatı ve hızlı dolaşım yapısı sayesinde kente ilişkin gelişmelerin eşzamanlı biçimde paylaşılabildiği bir alan yaratır, bu da kent imajının tekil kurumsal anlatılar yerine çoklu kullanıcı perspektifleriyle şekillenmesine yol açar. Hashtag kullanımı, kampanya görünürlüğünü artırabilse de kullanıcıların oluşturduğu alternatif etiketler kurumsal söylemin dışında kalan temaları öne çıkarabilir, bu durum, kurumsal kontrol alanını daraltarak imajın hızla yön değiştirmesine neden olabilir (Ramadhani ve Indradjati, 2023). Öte yandan içeriklerin doğrulanmadan yayılabilmesi, yanlış bilgi üzerinden bilişsel ve duygusal düzeyde kalıcı önyargılar üretebilir (Belabas, 2023). Orta ölçekli veya küresel ölçekte öne çıkmayan şehirlerde görünürlük üretmek daha zor olduğundan, yerel sembollerin süreklilik kazanacak bir anlatı çerçevesinde dolaşıma sokulması önemlidir (Sevin, 2016). Kriz dönemlerinde ise anlık bilgi paylaşımı güven

duygusunu pekiştirebilse de kurumsal dilin tonu dikkatle yönetilmelidir (Zamora Medina ve Losada Diaz, 2016).

Bu çalışma, hızlı ve kısa içerik akışına dayalı platformlardan farklı olarak, kullanıcı deneyimlerinin daha uzun metinlerle biriktiği dijital sözlük yapısına odaklanarak kent algısının söylemsel biçimlenişini incelemeyi amaçlamaktadır.

3.1.3. Dijital Sözlükler (Ekşi Sözlük) ve Katılımcı Kent Anlatıları

Dijital sözlükler, kullanıcıların belirli başlıklar altında metin temelli içerikler ürettiği ve bu içeriklerin zaman içinde birikerek kolektif bir anlatı alanı oluşturduğu katılımcı çevrimiçi mecralardır. Türkiye'nin ilk dijital sözlüğü olan Ekşi Sözlük de kullanıcıların "entry/giriş" biçiminde katkı sunduğu, başlıklar aracılığıyla içeriklerin sınıflandığı ve bir tür etkileşimli veri tabanı işlevi gören bir platform olarak değerlendirilmektedir (Gürel ve Yakın, 2007). Bu yönüyle Ekşi Sözlük, kentlere ilişkin algıların yalnızca anlık tepkiler değil; deneyim, eleştiri, mizah, kıyas ve yerel referanslar üzerinden söylemsel biçimde kurulduğu bir alan sunar (Lucarelli ve Berg, 2011; Belabas, 2023).

"Kentlerin hikayeleri güçlü imgeler ile anlatıldığında şehirler birer marka olarak daha dinamik bir biçimde konumlandırılmış olurlar." Ekşi Sözlük'ün kent algısı çalışmalarına sağladığı temel avantajlardan biri, başlık temelli birikim mantığıdır. Aynı kent hakkında farklı zamanlarda üretilen girişlerin aynı başlık altında toplanması, algının süreklilik gösteren ögeleri ile dönemsel kırılmaların birlikte izlenmesine olanak tanır. Ayrıca platformdaki metin ağırlıklı üretim, kullanıcıların kente dair nitelemelerini (olumlu/olumsuz yargılar, memnuniyet alanları, gündelik yaşam pratikleri, yerel semboller) daha doğrudan biçimde görünür kılabilir (Gürel ve Yakın, 2007). Bu nedenle dijital sözlükler, kent kimliği ve kent imajının kullanıcı anlatılarında hangi anlam kümeleri etrafında biçimlendiğini tematik bir çerçevede incelemek için elverişli bir veri alanı sağlamaktadır (Lucarelli ve Berg, 2011; Wan ve Li, 2024).

Ekşi Sözlük'te içerik üretiminin rumuz/anonimlik üzerinden gerçekleşmesi, kullanıcıların gündelik deneyimlerini daha rahat ve doğrudan bir dille ifade edebilmesine zemin hazırlayabilmektedir. Bu durum, kurumsal söylemlerle uyumlu anlatıların yanında eleştirel, ironik ya da karşı-anlatıların da aynı başlık altında birikmesini mümkün kılar (Gürel ve Yakın, 2007). Dolayısıyla Ekşi Sözlük verisi, kent markalaşması tartışmalarında "planlı/kurumsal kimlik" ile "gündelik deneyimden türeyen algı" arasındaki örtüşme ve ayrışmaları görünür kılmaya yardımcı olur (Lucarelli ve Berg, 2011; Belabas, 2023; Wan ve Li, 2024).

3.2. Dijital Algı ve Geleneksel Kent Markalaşması Arasındaki Farklar

3.2.1. Yukarıdan-Aşağıya Stratejiler

Yukarıdan-aşağıya kent markalaşması stratejileri, kentsel kimlik ve imajın tasarım, yönetim ve iletim süreçlerinin belediyeler, turizm ofisleri veya kamu ajansları gibi merkezî kurumsal aktörler tarafından belirlenip yönlendirildiği modeli ifade eder (Wan ve Li,

2024). Bu yaklaşım, mesaj tutarlılığı ve süreklilik sağlamayı hedeflese de karar alma süreçlerinin sınırlı paydaş katılımıyla yürütülmesi, kent algısındaki toplumsal çok sesliliğin yeterince yansıtılamadığı yönünde eleştirilir (Casais ve Monteiro, 2019; Lam, 2025). Logo/slogan ve kampanya dili gibi kurumsal kimlik ögeleri, kente ilişkin bilişsel çağrışımları biçimlendirmede etkili olsa da yerel bağlamla uyumsuz semboller "yabancılaşma" ve otantiklik sorunları doğurabilir (Zhang vd., 2025). Bu nedenle dijital mecralarda kullanıcı içeriklerinin hızla çoğaldığı bir ortamda, kurumsal kontrol varsayımına dayalı tek sesli stratejilerin kırılganlaştığı ve resmî anlatının alternatif yorumlarla kolayca yeniden çerçevelenebildiği vurgulanmaktadır (Lam, 2025; Warren, 2025).

Manisa örneğinde kurumsal temsillerin dijital görünürlüğü her zaman içerik hacmiyle paralel ilerlememektedir: 22 kuruma ait 9.082 videoluk tam evren analizinde, yüksek üretim hacminin görünürlüğü garanti etmediği, görünürlüğün içerik–izleyici uyumu ve yayın stratejileriyle birlikte şekillendiği gösterilmektedir. Bu bulgu, dijital mecralarda "kontrol edilebilir mesaj üretimi" yaklaşımının tek başına yeterli olmayabileceğine işaret eder (Gülay, 2025).

3.2.2. Tabandan Gelen Algı Üretimi

Tabandan gelen algı üretimi, kent kimliği ve imajının gündelik yaşam deneyimleri, yerel semboller ve topluluk pratikleri üzerinden kullanıcı anlatılarıyla şekillendiği, çoğu zaman kurumsal planlamadan bağımsız işleyen süreçleri ifade eder (Lam, 2025). Bu süreç, kimliğin kültürel anlamların inşası yoluyla oluştuğunu vurgulayan yaklaşımlarla da örtüşmektedir (Castells, 2010).

Dijital mecralarda kullanıcı üretimli içerikler, kente ilişkin otantik ve çoğulcu temsiller üretebilir, bu temsiller resmî söylemi desteklediğinde marka değerini güçlendirebileceği gibi, çeliştiğinde algıyı parçalayarak kurumsal stratejiyi zorlayabilir (Belabas, 2023). Özellikle orta ölçekli veya küresel ölçekte tanınırlığı düşük kentlerde uluslararası izlenimin önemli bir bölümü kullanıcı anlatıları üzerinden oluştuğundan, yerel bağlama özgü semboller ve deneyim anlatıları kentin dijital kimliğinde belirleyici hâle gelebilir (Wan ve Li, 2024; Gönüllüoğlu ve Selçuk, 2025). Bu nedenle güncel literatürde, tabandan gelen anlatıları dışlamak yerine onları anlamaya ve uygun biçimlerde entegre etmeye yönelik yaklaşımların daha sürdürülebilir sonuçlar üretebileceği savunulmaktadır (Casais ve Monteiro, 2019; Ramadhani ve Indradjati, 2023).

4. Yerel Bağlam ve Küresel Eğilimler

Orta ölçekli kentlerde dijital mecralar üzerinden oluşan kent algısı, literatürde çoğunlukla küresel ölçekte tanınırlığı yüksek destinasyonlara odaklanan çalışmaların gölgesinde kalmıştır (Gönüllüoğlu ve Selçuk, 2025). Oysa bu kentler, bir yandan küresel görünürlük üretme baskısı taşırken, diğer yandan yerel toplulukların gündelik pratikleri ve aidiyet ilişkileri üzerinden şekillenen özgül bir kimlik repertuarına sahiptir. Bu nedenle resmî kampanyaların hedeflediği "yatırımcı/turist" profilleri ile yerel halkın deneyim anlatıları

arasındaki örtüşme veya ayrışma, orta ölçekli kentlerde daha görünür bir gerilim hattı yaratabilmektedir (Belabas, 2023; Wan ve Li, 2024).

Dijital ortamlarda dolaşıma giren kullanıcı içerikleri, kentin imajını yalnızca aktarmakla kalmayıp yerel kültürel kodları, kolektif hafızayı ve gündelik yaşam pratiklerini görünür kılarak kurumsal söylemin etki alanını daraltabilir (Lam, 2025; Warren, 2025). Bu durum, büyük metropollerde farklı anlatıların "çok kaynaklı" biçimde dengelenebilmesine karşın, orta ölçekli kentlerde daha sınırlı sayıda sembol ve anlatı hattının öne çıkmasına da yol açabilmektedir. Dolayısıyla dijital görünürlük, bu kentlerde hem bir fırsat (ayırt edici yerel hikâyeyi güçlendirme) hem de bir kırılganlık (az sayıda anlatının algıyı hızlıca belirlemesi) üretir (Wan ve Li, 2024).

Yerel bağlamın doğru okunmadığı durumlarda, yukarıdan-aşağıya stratejilerle tasarlanan marka kimliği ile tabandan gelen anlatıların ürettiği algı arasında otantiklik ve güven sorunları ortaya çıkabilir (Casais ve Monteiro, 2019; Lam, 2025). Bu nedenle orta ölçekli kentlerde sürdürülebilir marka inşası, evrenselleştirilmiş mesajlardan çok yerelin özgül sembollerine ve değer setlerine dayanan anlatıların güçlendirilmesini gerektirir (Gönüllüoğlu ve Selçuk, 2025). Ayrıca tabandan gelen anlatıların bütünüyle "kontrol edilemez risk" olarak görülmesi yerine, hangi temalar etrafında kümelendiklerinin izlenmesi ve uygun biçimlerde kurumsal stratejiyle ilişkilendirilmesi daha gerçekçi bir yaklaşım sunar (Belabas, 2023; Ramadhani ve Indradjati, 2023).

Özellikle kriz veya ani gündem değişimlerinde dijital mecralarda hızla yayılan içerikler kente ilişkin bilişsel ve duygusal imgeyi kısa sürede dönüştürebildiğinden, kurumsal aktörlerin yerel algıyı izleyen ve gerektiğinde katılımcı anlatılarla ilişki kurabilen esnek yaklaşımlar geliştirmesi önem taşır (Belabas, 2023). Bu çerçeve, Manisa gibi uluslararası tanınırlığı sınırlı kentlerde dijital kent algısının incelenmesini hem kuramsal hem de uygulamalı açıdan anlamlı kılmaktadır (Gönüllüoğlu ve Selçuk, 2025).

Bu kuramsal çerçeveden hareketle çalışma, kurumsal söylem ile katılımcı anlatılar arasındaki örtüşme ve ayrışmaların, özellikle orta ölçekli kentlerde dijital görünürlük ve yerel bağlam ilişkisi üzerinden nasıl biçimlendiğini tartışmaya açmaktadır.

5. YÖNTEM

Bu çalışma, dijital mecralarda oluşan kent algısını marka kent perspektifiyle ele alarak Manisa örneği üzerinden tematik bir çözümleme yapmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Ekşi Sözlük'te "Manisa" başlığı altında yer alan içerikler betimsel ve tematik analiz yöntemiyle incelenmiş, kullanıcı anlatılarında tekrar eden semboller, nitelemeler ve deneyim temaları üzerinden kente ilişkin algı örüntüleri değerlendirilmiştir.

Çalışmada sözü edilen amaca ulaşmak için anlamın nasıl inşa edildiği ile ilgilenen nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda temel nitel araştırmanın başlıca amacının bu anlam yapılarını ortaya çıkarmak ve yorumlamak olduğunu söylemek mümkündür (Merriam, 2018, s. 24).

İlgili araştırmada üç ana soruya ilişkin yanıt aranmaktadır:

(1) Manisa'ya ilişkin kullanıcı anlatılarında öne çıkan semboller ve temalar nelerdir?

(2) Bu anlatılarda Manisa'nın kent imajı hangi nitelemeler ve deneyim örüntüleri etrafında kurulmaktadır?

(3) Kullanıcı anlatılarında Manisa'nın marka kent potansiyelini destekleyen ya da sınırlayan algılar nelerdir?

5. 1. Araştırmanın Örneklemi

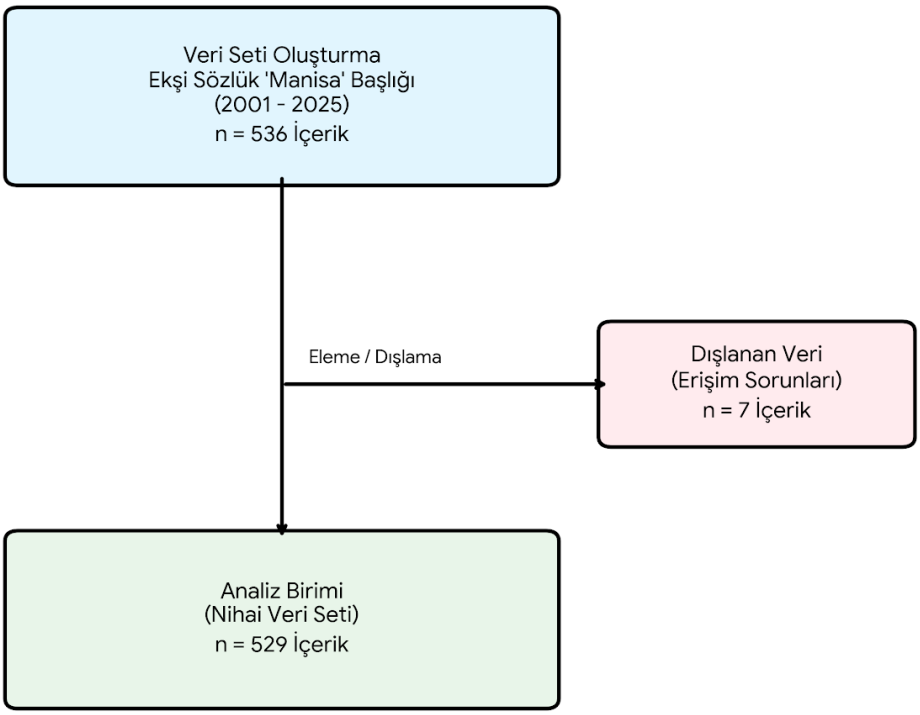
Çalışmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, araştırmacının ilgili konuyu keşfedebilmesi ve derinlemesine anlayabilmesi için yoğun bilginin sağlanabileceği bir örneklemin seçilmesi varsayımına dayanmaktadır (Merriam, 2018, s. 76). Bu bağlamda çalışmada, popüler bir dijital sözlük platformu olan Ekşi Sözlük içerikleri üzerinden analiz yapılmıştır.

Söz konusu çalışmada veri kaynağı olarak Ekşi Sözlük'ün seçilmesinin temel nedeni, kullanıcıların kente ilişkin deneyim ve değerlendirmelerini başlıklar altında metin temelli biçimde biriktirmesi ve bu birikimin kent algısındaki tekrar eden örüntüleri izlemeye olanak tanımasıdır. Ayrıca rumuz/anonimlik temelli katılım, kente ilişkin gündelik deneyimlerin daha doğrudan ve eleştirel bir dille ifade edilebilmesine zemin hazırlayabilmektedir (Gürel ve Yakın, 2007). Bu çerçevede "Manisa" başlığı altında yer alan içerikler kente atfedilen semboller, yaşam deneyimi değerlendirmeleri ve yerel referanslar gibi boyutlarda tematik çözümleme için uygun bir veri seti sunmaktadır.

5.2. Veri Toplama ve Analiz Süreci

Verilerin toplanması Mart- Nisan 2025 olmak üzere 1 aylık bir süre içerisinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar veri toplama sürecinin başlatıldığı gün itibariyle Ekşi Sözlük platformunda "Manisa" başlığı altında yer alan tüm içerikleri ekran kaydı yoluyla arşivlemişlerdir. Akabinde elde edilen 536 veri, yıl bazında (2001-2025) sınıflandırılarak analiz birimi oluşturulmuştur. Analiz biriminde yer alan veriler tek tek incelenmiş, verilen linklerin aktif olarak çalışmaması veya bağlantı oluşturulan içeriğin silinmiş olması gibi gerekçelerle erişim sağlanamayan 7 içerik araştırma dışında bırakılmıştır. Buna göre nihai veri seti 529 içeriği kapsamaktadır (Bkz. Şekil 1).

Şekil 1. Veri Setinin Oluşturulma Süreci

Çalışmada kamusal olarak erişilebilir platform içeriği kullanılmış, kullanıcı adları ve kimlik belirtebilecek unsurlar raporlamaya dahil edilmemiştir.

Nihai veri seti niteliksel içerik analizi yöntemi kullanılarak çözümlenmiş olup bu süreçte MAXQDA programının 2020 sürümünden destek alınmıştır. İlk aşamada, verilere yönelik tekrarlı okumalar gerçekleştirilmiş ve araştırma sorularına ilişkin bir kodlama cetveli oluşturulmuştur. Söz konusu kodlama cetvelinin göstergeleri Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Araştırma Sorularına Yönelik Kodlama Göstergeleri

Araştırma sorusu	**Veride izlenen göstergeler**	**Temaya dönüşen çıktı**
A.S.1 (semboller)	Sembol/ikon olarak anılan unsurlar, mekân–kişi–ürün, yerel kültür-tarih-doğa referansları	Kentin Sembolleri
A.S.2 (kent imajı)	Niteleyici kavramlar/sıfatlar, duygu ifadeleri, kıyaslar, deneyim anlatıları	Kent İmajı, Ekonomik Kimlik, Yaşam Kalitesi
A.S.3 (marka potansiyeli)	Avantaj–dezavantaj söylemleri, hizmet/altyapı, sosyal yaşam	Yaşam Kalitesi, Kentsel Çekicilik Faktörleri, Kentsel Kısıtlar

Oluşturulan kodlama cetveli doğrultusunda veri setine dayalı açık kodlama yapılmıştır. Kodlar, (i) kent imajını betimleyen nitelemeler, (ii) kente ilişkin sembolik referanslar, (iii) yaşam kalitesi ve kentsel hizmetlere ilişkin değerlendirmeler ekseninde toplanmıştır. Bu kodlar tematik gruplama yoluyla üst temalara dönüştürülmüştür. Dijital ortamlarda üretilen kullanıcı söylemlerindeki anlam katmanlarını görünür kılmak için betimsel/tematik çözümleme yaklaşımları yaygın biçimde kullanılmaktadır (Ramadania vd., 2025).

Analiz sürecinde güvenirlik ve geçerliği sağlamak adına kodlama ve temalaştırma, 2 araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar veri setinde yer alan içerikleri ayrı ayrı kodlamış, daha sonrasında bir araya gelerek farklı yorumlar karşılaştırılmıştır. Farklılık gösteren kodlamalar, kod tanımları üzerine tartışılarak ortak bir karar alınmış ve ortaya çıkan tema setleri uzlaşı yoluyla oluşturulmuştur. Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenirliğin sağlanabilmesinde çeşitli stratejilerden faydalanılmaktadır. Çeşitleme de bu stratejilerden biri olup veri kaynakları, yöntem ve araştırmacı çeşitlemesi olmak üzere farklı başlıklar altında toplanmaktadır. Çeşitlemenin olmadığı araştırmalar, geçerlik ve güvenirlik açısından değerlendirildiğinde ise zayıf kabul edilebilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 276-279). Bu çalışmada, araştırmacı çeşitlemesi stratejisi ile araştırmanın geçerlik ve güvenirliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Bununla birlikte temaların sunumunda doğrudan alıntılar kullanılarak bulguların veriye dayalı oluşturulduğuna ilişkin bir kanıt sağlanmaya çalışılmıştır. Böylelikle analiz sürecinin şeffaf ve takip edilebilir bir şekilde gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.

5.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmada elde edilen bulguların genellenebilir olmaması, yalnızca çalışmada ele alınan veri seti ve seçilen örnekleme özgü olması sınırlılık olarak kabul edilebilir. Ancak bu durumun araştırmanın doğal bir sınırlılığı olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan, veri seti sadece Ekşi Sözlük platformundaki "Manisa" başlığı altında yer alan kullanıcı içerikleriyle sınırlıdır. Dolayısıyla çalışma, bu platformda yer alan paylaşımlarla şekillenen algı biçimlerine odaklanmakta, diğer sosyal medya platformlarında (örneğin X, Instagram) oluşan algılara ilişkin herhangi bir sonuç üretmemektedir.

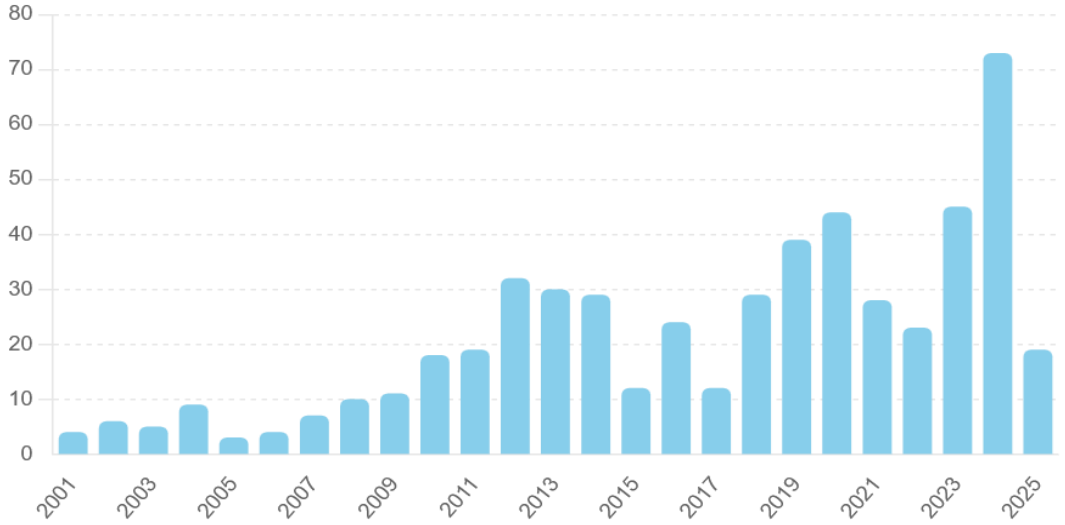
6. BULGULAR

Çalışma doğrultusunda ulaşılan bulguların iki farklı eksende olduğunu belirtmek mümkündür. İlki içeriklerin yıllara göre dağılımlarına ilişkin betimsel bilgilerden oluşurken diğeri ise kullanıcıların Manisa'nın kent kimliğine ilişkin algılarını gösterir tematik haritalardan oluşmaktadır. Söz konusu haritalar, Ekşi Sözlük kullanıcılarının anlatılarında öne çıkan sembolleri, kent imajına ilişkin nitelemeleri ve kente ilişkin yaşam kalitesi algısı üzerinden kentin markalaşma potansiyelini destekleyen ya da sınırlayan unsurları ortaya koymaktadır.

6.1. İçerik Üretiminin Yıllara Göre Dağılımı

Çalışmada elde edilen veriler, veri toplama ve analiz sürecinde değinildiği üzere öncelikle yıllara göre tasnif edilmiştir. Bu doğrultuda içerik sayısında yıllara göre farklılıklar olduğu net bir şekilde gözlemlenmiştir (Şekil 2).

Şekil 2. İçerik Üretiminin Yıllara Göre Dağılımı

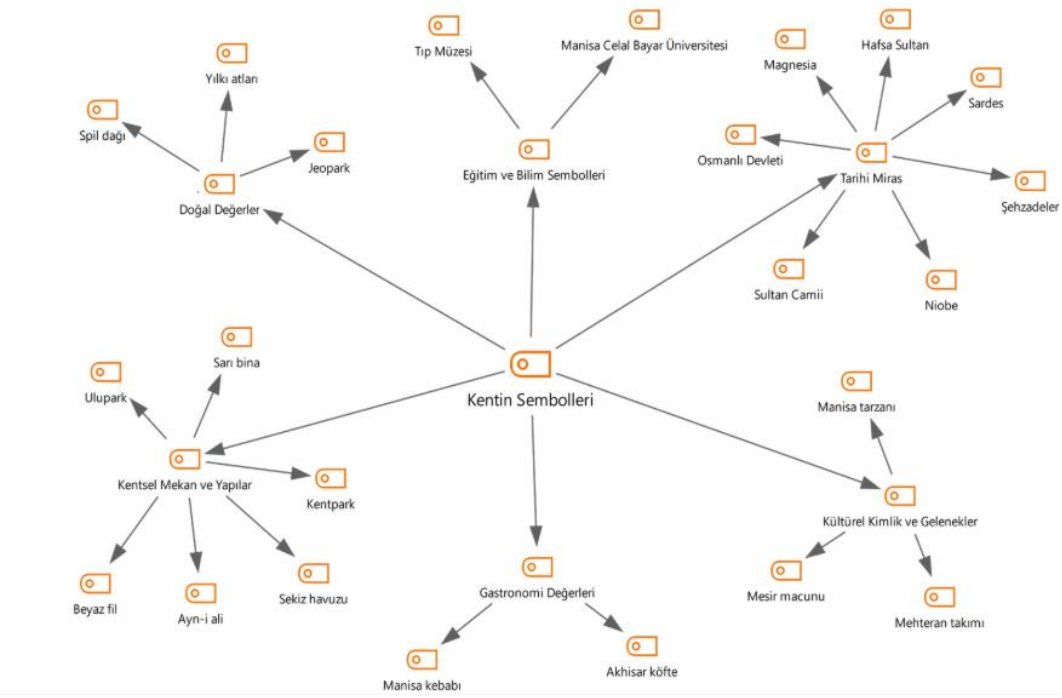
Şekil 2'de görüldüğü üzere, içerik üretiminin son yıllarda arttığı dikkat çekmektedir. Bunun yanında 2001-2025 yılları arasında içerik üretiminin farklı dönemlerde artış ve azalış gösterdiği de görülmektedir.

"Manisa" başlığına ilişkin içeriklerin 2005 yılında en az, 2024 yılında en fazla üretildiği tespit edilmiştir. Özellikle 2019 yılı sonrası artış gösterdiği dikkat çekerken 2025 yılında ise son 5 yıllık periyot içerisinde düşüş olduğu görülmektedir. Bu durum araştırmanın 2025 yılının ilk yarısında gerçekleştirilmesi dolayısıyla bütün bir yıla ilişkin verilerin analiz birimi içinde yer almaması ile açıklanabilir.

6.2. Kentin Öne Çıkan Sembollerine Yönelik Bulgular

Çalışmada kentin öne çıkan sembollerine yönelik bulgular, hiyerarşik kod-alt kod haritası ekseninde incelenmiştir. Buna göre kullanıcı anlatılarında yer verilen sembollerin frekanslarına bakılmaksızın temalaştırma yoluna gidilmiştir (Bkz. Şekil 3).

Şekil 3. Kentin Öne Çıkan Sembollerine Yönelik Hiyerarşik Kod-Alt Kod Haritası

Kente ilişkin semboller; "doğal değerler", "eğitim ve bilim", "tarihi miras", "kentsel mekân ve yapılar", "gastronomik değerler", "kültürel kimlik ve gelenekler" olarak altı farklı kategoride öne çıkmaktadır. Dolayısıyla kullanıcıların Manisa'ya dair algılarında kent sembollerinin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür.

İlgili kategoriler incelendiğinde, kullanıcıların zihinlerinde yer alan sembollerin, kentin fiziksel mekân ve yapılarına ilişkin olmasının yanında doğal mekânları da kapsadığı dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda "Beyaz Fil", "Sekiz Havuzu", "Kentpark", "Ulupark" gibi kentte günlük yaşam içinde kamusal toplanma ve sosyalleşme alanı olarak rol oynayan bazı mekânların anlatılarda yer aldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte "Sarı Bina" olarak anılan Manisa Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastanesi'nin de anlatılarda kentin önemli mekânsal sembolleri arasında olduğu söylenebilir. Doğal mekânlara ilişkin sembollerde ise Spil Dağı Milli Parkı ve Jeopark gibi coğrafi oluşumlar ön plana çıkmaktadır (Şekil 3).

Diğer yandan kente dair sembollerin ana odak noktalarından birinin tarihi ve kültürel eksende şekillendiği görülmektedir. Buna göre kentin özellikle Osmanlı Devleti dönemine ilişkin tarihi mirasla ve değerlerle anıldığı sonucuna ulaşılmıştır. "Hafsa Sultan", "Şehzadeler", "Mehteran Takımı" gibi değerlerin yanı sıra daha eski tarihi dönemlere ait "Niobe", "Sardes", "Magnesia" gibi değerlerin de öne çıktığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte kente ait "Manisa Kebabı", "Akhisar Köfte" gibi bazı gastronomik ögelerin de

kullanıcıların kent hafızasında yer ettiği önemli semboller olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca incelenen kullanıcı yorumlarında "Manisa Celal Bayar Üniversitesi" ve "Tıp Müzesi" gibi ögelerin anlatılarda yer alması, kentin eğitim ve bilim alanıyla ilgili sembolik unsurlarla da ilişkilendirildiğini göstermektedir (Bkz. Şekil 3).

6.3. Kent İmajına Yönelik Bulgular

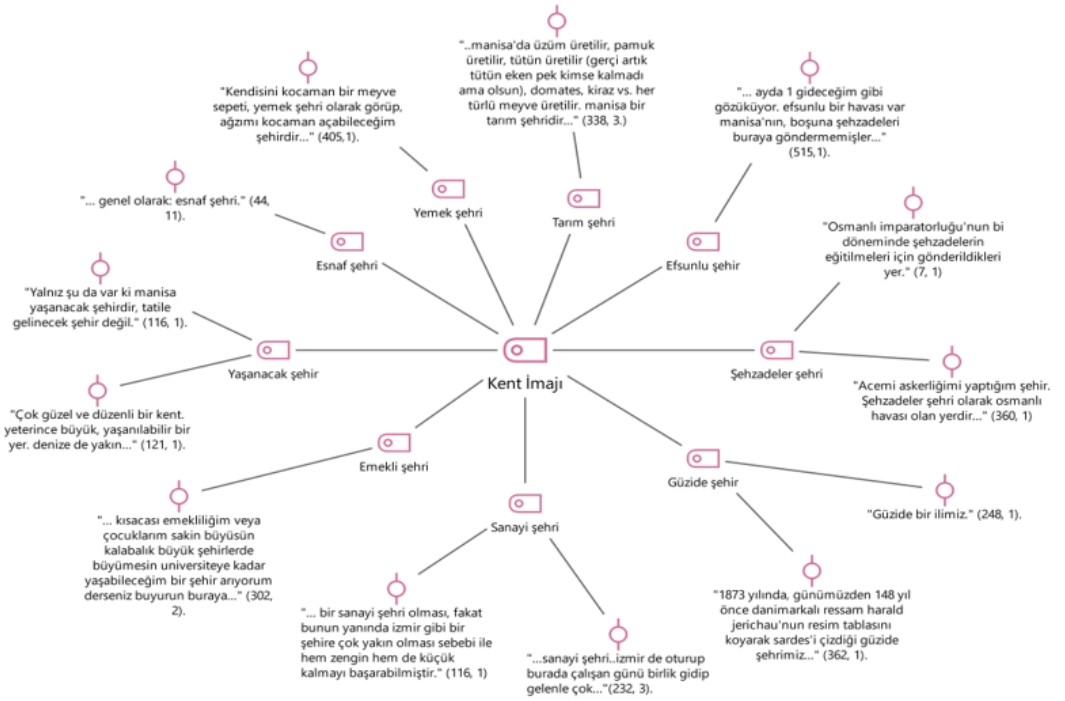
Kent imajına yönelik ulaşılan bulgulara bakıldığında, incelenen kullanıcı yorumlarında üç farklı kategoride çağrışımların oluştuğu tespit edilmiştir. Buna ilişkin kod-kategori ilişkisi Tablo 2'de sunulmaktadır. Tablo 2'de görüldüğü üzere, kente ilişkin "Efsunlu Şehir", "Şehzadeler Şehri" gibi tarihsel ve metaforik anlatıların yanında "Tarım Şehri", "Sanayi Şehri" gibi ekonomik anlatıların bulunduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanında kentin yaşamsal olanaklarına ilişkin anlatıların da kent imajına yönelik vurgulanan bir yan olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 2. Kent İmajına Yönelik Kod-Kategori İlişkisi

Kategoriler	**Kodlar**
Tarihsel ve Metaforik	Efsunlu Şehir
	Şehzadeler Şehri
Ekonomik ve Fonksiyonel	Tarım Şehri
	Esnaf Şehri
	Sanayi Şehri
	Yemek Şehri
Yaşam Kalitesi ve Sosyal Kimlik	Yaşanacak Şehir
	Güzide Şehir
	Emekli Şehri

Çalışmada kent imajına dair elde edilen kodlar, kodlu bölümleri gösterir hiyerarşik kod-alt kod haritası ile ortaya konmuştur. Bu bağlamda kente yönelik çağrışımlar doğrudan veri kaynağı üzerinden alıntılanmış öte yandan frekanslara bakılmaksızın temalaştırılmıştır (Bkz. Şekil 4).

Şekil 4. Kent İmajına Yönelik Hiyerarşik Kod-Alt Kod Haritası

Tarihsel ve metaforik boyuta bakıldığında, verilen örnek kullanıcı anlatılarında Manisa'nın "şehzadelerin eğitim yeri", "Osmanlı havası olan yer" ve "Efsunlu bir havası var" gibi ifadelerle tanımlandığı görülmektedir (Şekil 4). Bu bağlamda kent imajının tarihi ve gizemli bir atmosfer etrafında şekillendiği dikkat çekmektedir.

Ekonomik ve fonksiyonel boyutta, Manisa'nın üzüm, tütün vb. tarımsal çeşitliliğine ilişkin vurguların yanında "Sanayi Şehri" olarak da kullanıcıların yorumlarında yer aldığı gözlemlenmiştir. Diğer yandan kentin gastronomi alanında da pek çok somut değere sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda kentin "yemek şehri" ve "meyve sepeti" gibi kavramlarla ifade edildiğine ilişkin kullanıcı görüşleri mevcuttur (Şekil 4). Söz konusu boyut değerlendirildiğinde, Manisa'nın istihdam, gastronomi, tarım ve ekonomik üretim gibi alanlarda çok yönlü bir fonksiyonel imaja sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Yaşam kalitesi ve sosyal kimlik boyutunda ise incelenen kullanıcı yorumlarında kentin "Yaşanacak Şehir", "Güzide Şehir" ve "Emekli Şehri" gibi nitelemelerle tanımlandığı görülmektedir. Kullanıcılar özelinde kentin; sakin, düzenli, çocukların büyütülebileceği bir yer olarak ifade edildiği gözlemlenmektedir (Şekil 4). Bu bağlamda Manisa'nın tercih edilebilecek bir yaşam alanı olarak da konumlandığını söylemek mümkündür.

6.4. Yaşam Kalitesi ve Kentsel Hizmetlere Yönelik Bulgular

Çalışmada elde edilen bir diğer bulgu, kente yönelik yaşam kalitesine ilişkin olmuştur. Buna göre kullanıcıların anlatılarında kentsel hizmetlerin değerlendirildiği ve bu bağlamda kent imajının şekillendiği ortaya çıkmaktadır. Genel itibariyle kentteki yaşam kalitesinin iki ana eksende çift kutuplu (olumlu-olumsuz) bir yapı izlediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda olumlu imaj çağrışımı bulunan kavramlar "kentsel çekicilik faktörleri", olumsuz imaj çağrışımında bulunan kavramlar "kentsel kısıtlar" olarak kategorileştirilmiştir (Tablo 3).

Kentsel çekicilik faktörlerine bakıldığında, kullanıcılar tarafından Manisa'nın düzenli, sakin, huzurlu bir yaşam alanı olarak tasvir edilmesinin yanı sıra kentsel hizmetler çerçevesinde temiz ve ulaşım olanaklarının ekonomik olduğuna ilişkin vurgu yapıldığı fark edilmektedir. Diğer yandan kentin ekonomik imkânlarının (gelişime açık ve sanayi potansiyeli kodları) kente ilişkin olumlu bir algının oluşmasında öne çıkan faktörler olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 3).

Kentsel kısıtların ise kentsel hizmetlerin (sosyalleşme alanlarındaki yetersizlik, şehirleşme sorunları, asayiş sorunları gibi) yanı sıra iklim koşulları, hava kirliliği gibi çevresel unsurlar çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Bunun yanında kentin çok kültürlü, göç alan yapısı, kent sakinlerinin genel davranış ve tutumları gibi sosyokültürel bazı ögelerin de kente dair olumsuz bir algının gelişmesinde önemli tetikleyiciler olduğu dikkat çekmektedir (Tablo 3).

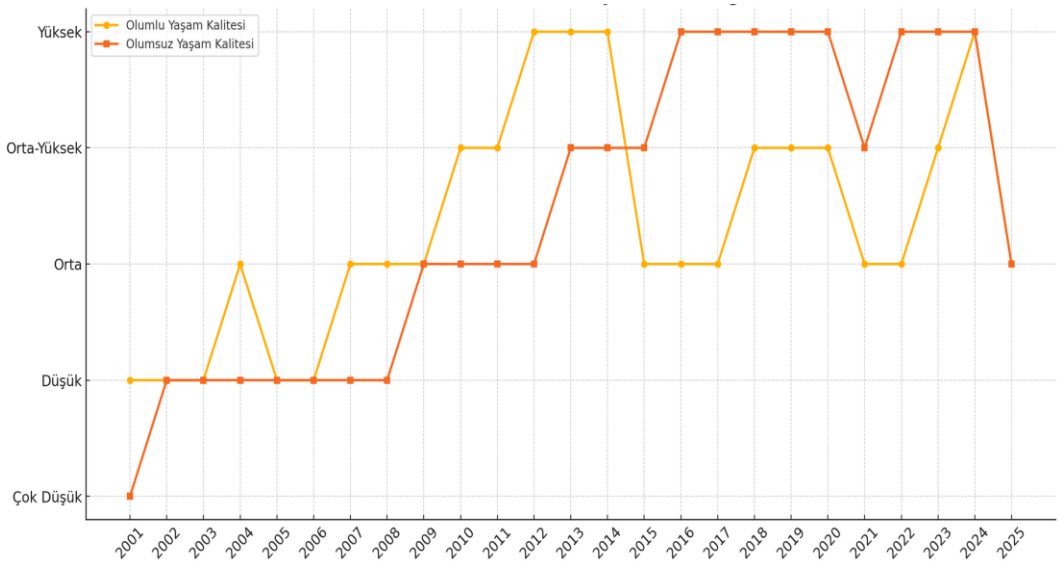
Tablo 3. Kentsel Çekicilik Faktörleri ve Kısıtları Gösterir Kod-Kategori İlişkisi

Kategoriler	**Kodlar**
Kentsel Çekicilik Faktörleri	Temiz Sessiz/Sakin Huzurlu Ucuz ulaşım Denize yakınlık Düzenli Geleneklere bağlı Gelişime açık Sanayi potansiyeli
Kentsel Kısıtlar	Kozmopolit yapı Sosyalleşme alanlarındaki yetersizlik Hava kirliliği Şehirleşme sorunları (Altyapı, otopark, trafik vb.) Kent sakinlerinin yaklaşımı Az gelişmişlik Asayiş sorunları

İklim koşulları (Sıcak ve sisli olması)
Pahalılık

Kentin yaşam kalitesi ve kentsel hizmetlere ilişkin bulgular, tematik yaklaşımın yanında olumlu ve olumsuz algılar olmak üzere yıllara göre dağılım grafiğinde incelenmiştir (Şekil 5). Söz konusu dağılım eğrisini hesaplamak adına içeriklerin frekansları kullanılmış ve 0-5 içerik "çok düşük", 6-15 içerik "düşük", 16-30 içerik "orta", 31-50 içerik "orta-yüksek", 51 ve üstü içerik "yüksek" olarak sınıflandırılmıştır.

Şekil 5. Yaşam Kalitesi ve Kentsel Hizmetlere Yönelik Bulguların Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 5 incelendiğinde, yaşam kalitesi algısının olumlu ve olumsuz her iki bakış açısında dalgalı bir seyir izlediği dikkat çekmektedir. 2009 sonrasında hem olumlu hem de olumsuz yaşam kalitesi kategorilerinde kodlanan içeriklerin daha yüksek düzeylerde yer aldığı; özellikle 2012 sonrasında olumsuz yaşam kalitesine ilişkin içeriklerin görünürlüğünün arttığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, yıllara göre toplam içerik sayılarının farklılık göstermesi nedeniyle bu değişimler kullanıcıların yaşam kalitesi algısında doğrudan bir artış ya da azalış olarak yorumlanmamalıdır. Şekildeki değerler, ilgili yıllarda yaşam kalitesine ilişkin olumlu ve olumsuz içeriklerin ham yoğunluğunu göstermektedir.

Benzer şekilde, 2012–2014 ve 2024 yıllarında olumlu yaşam kalitesi kategorisinde kodlanan içeriklerin sayısal olarak yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak özellikle toplam içerik sayısının yüksek olduğu yıllarda olumlu ve olumsuz içeriklerin ham sayılarının da artabileceği dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla söz konusu bulgular, kullanıcıların kente ilişkin memnuniyet düzeyinin yıllar içerisinde arttığını ya da azaldığını göstermekten ziyade, yaşam kalitesine ilişkin olumlu ve olumsuz anlatıların veri setindeki yıllık dağılımını ortaya koymaktadır.

7. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışma, Ekşi Sözlük'te 2001–2025 yılları arasında Manisa başlığı altında paylaşılan 529 içerik üzerinden Manisa'ya ilişkin dijital kent algısını nitel içerik analiziyle incelemiştir. Bulgular, kullanıcı anlatılarında Manisa'nın kent kimliğinin çok boyutlu ve yer yer çelişkili bir temsil ürettiğini göstermektedir. Tematik haritalar, kentin sembollerinin çeşitliliğini, kent imajının tarihsel/metaforik ve ekonomik/fonksiyonel anlatılarla birlikte kurulduğunu ve yaşam kalitesi ile kentsel hizmetlere ilişkin değerlendirmelerin çekicilik faktörleri ile kısıtlar arasında çift kutuplu bir görünüm sergilediğini ortaya koymaktadır. Nitekim literatürde çeşitli ilçelere ilişkin kent imajının/algısının Ekşi Sözlük anlatılarında incelendiği çalışmalarda da (Carlık, 2025; Söğüt, 2020) olumlu ve olumsuz referansların bir arada bulunduğu; ancak olumsuz yaklaşımın ağırlıklı biçimde yer aldığı ifade edilmektedir.

Gerçekleştirilen çalışmada elde edilen yıllara göre içerik üretimindeki dalgalı seyir ise platform dinamikleriyle birlikte değerlendirilmelidir, nitekim son yıllardaki artış dijital görünürlüğün yükselişiyle ilişkilendirilebilirken, 2025 yılındaki görece düşüşün veri toplama zamanlamasıyla bağlantılı olması mümkündür.

Kentin sembollerine ilişkin bulgular, kullanıcı anlatılarında Manisa'nın doğal değerler, eğitim ve bilim, tarihî miras, kentsel mekân ve yapılar, gastronomik değerler ile kültürel kimlik ve gelenekler gibi farklı kategoriler altında temsil edildiğini göstermiştir. Bu bulgu, Manisa'nın sembolik repertuarının tek bir ikona indirgenmediğini, gündelik yaşam mekânlarından tarihsel mirasa, gastronomiden doğal oluşumlara uzanan çok katmanlı bir yapı sergilediğini düşündürmektedir. Kent imajı boyutunda, incelenen kullanıcı yorumlarında Manisa'nın Şehzadeler Şehri gibi tarihsel/metaforik tanımlamalarla birlikte sanayi ve tarım vurgusunu içeren ekonomik/fonksiyonel anlatılar üzerinden de temsil edildiği görülmektedir. Yaşam kalitesi ve kentsel hizmetlere ilişkin değerlendirmeler ise bir yandan sakinlik/huzur gibi olumlu çağrışımları taşırken diğer yandan şehirleşme, çevre, sosyalleşme ve iklim koşulları gibi sorun alanlarını aynı anda görünür kılmaktadır, özellikle 2016 sonrası olumsuz algı yoğunluğundaki artış, kent imajının kırılgan boyutlarına işaret etmektedir. Bu durum, kent imajının yalnızca fiziksel mekânın temsiline indirgenemeyen, kullanıcı deneyimleri, gündelik pratikler ve dijital anlatılar aracılığıyla sürekli yeniden üretilen dinamik bir anlam alanı olduğunu göstermektedir.

Bu sonuçlar doğrultusunda Manisa'nın kent markalaşması açısından iki yönlü bir stratejik ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, kullanıcı anlatılarında tekrar eden güçlü semboller ve kültürel/doğal referanslar kent anlatısının çekirdek bileşenleri olarak ele alınmalı, ancak bu repertuar tekil bir simgeye indirgenmeden, farklı temaları bir arada taşıyan bütüncül bir anlatı kurgusu içinde görünür kılınmalıdır. İkinci olarak, Ekşi Sözlük gibi kullanıcı üretimli platformlar kent imajını izlemek için dönemsel bir geri bildirim alanı olarak değerlendirilmeli, hangi temaların güçlendiği veya zayıfladığı düzenli olarak takip edilmelidir. Bu süreçte kent sakinleri, ziyaretçiler ve dijital platform kullanıcılarının kent anlatısının aktif üreticileri olarak değerlendirilmesi, katılımcı ve çok paydaşlı bir kent

markalaşması yaklaşımını destekleyebilir. Ayrıca kullanıcı üretimli dijital içeriklerin sistematik biçimde analiz edilmesi, yerel yönetimler için veri temelli karar alma süreçlerine katkı sağlayan önemli bir bilgi kaynağı sunabilir. Özellikle kullanıcı anlatılarında kentsel kısıtlar olarak öne çıkan altyapı, trafik/otopark, sosyalleşme alanlarının yetersizliği, çevresel sorunlar ve güvenlik gibi başlıklarda yalnızca fiziksel iyileştirmeler değil, bu iyileştirmeleri destekleyen şeffaf ve proaktif bir iletişim yaklaşımı da benimsenmelidir. Bu bağlamda kent markalaşması sürecinin yalnızca mekânsal düzenlemelerle sınırlı olmadığı, aynı zamanda kent deneyiminin nasıl anlatıldığı ve kamusal iletişim yoluyla nasıl çerçevelendiği ile doğrudan ilişkili olduğu unutulmamalıdır. Dijital ortamlarda dolaşıma giren kullanıcı anlatılarının yönü, yerel yönetimlerin iletişim stratejileri ve katılımcı uygulamalarıyla etkileşim içinde şekillenmektedir. Bu nedenle kent yönetimleri, fiziksel dönüşüm süreçlerini dijital iletişim, katılım mekanizmaları ve deneyim odaklı kent anlatılarıyla desteklemelidir.

Son olarak, Manisa'nın tarihsel/metaforik imaj boyutu ile ekonomik/fonksiyonel kimliği birbirini dışlamayacak biçimde aynı marka dili içinde dengelenmeli, böylece kentin kültürel derinliği ile üretim/istihdam kapasitesini birlikte taşıyan daha tutarlı bir konumlandırma güçlendirilebilir. Bu tür bütüncül bir marka konumlandırması, kentin yalnızca tanınırlığını artırmakla kalmayacak, aynı zamanda yatırım çekme potansiyeli, yaşam kalitesi algısı ve kentsel aidiyet duygusu üzerinde de uzun vadeli olumlu etkiler yaratacaktır. Gelecek araştırmalarda ise bu bulgular, farklı dijital platformlarla karşılaştırmalı biçimde ele alınarak platformlar arası benzerlik ve farklılıkların izlenmesi, dijital kent algısının daha kapsamlı bir görünümünü sunabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Alperytė, I., & Išoraitė, M. (2019). Developing a city brand. *Journal of Intercultural Management*, 11(4), 1-27. https://doi.org/10.2478/joim-2019-0022

Belabas, W. (2023). Glamour or sham? Residents' perceptions of city branding in a superdiverse city: The case of Rotterdam. *Cities*, 104323. https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104323

Carlık, M. (2025). Ekşi Sözlük'te bir kent imajının üretimi: Sultanbeyli örneği. *Global Media Journal Turkish Edition,* 16(31), 71-97. https://izlik.org/JA48FC82TN

Casais, B., & Monteiro, P. (2019). Residents' involvement in city brand co-creation and their perceptions of city brand identity: A case study in Porto. *Place Branding and Public Diplomacy*, 15, 229-237. https://doi.org/10.1057/s41254-019-00132-8

Castells, M. (2010). The power of identity (2nd ed.). Wiley-Blackwell.

Coelho, A., Bairrada, C., Simao, L., & Barbosa, C. (2022). The drivers of the city brand equity comparing citizens' and tourists' perceptions and its influence on the city attractiveness: The case of the city of Coimbra. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 23(2), 242–268. https://doi.org/10.1080/15256480.2020.1746215

Górska-Warsewicz, H. (2020). Factors determining city brand equity—A systematic literature review. *Sustainability*, 12(19), 7858.

Gönüllüoğlu, S., & Selçuk, S. A. (2025). City branding in the context of architecture, tourism, culture, and cultural identity interaction, bibliometric analysis of literature. *Place Branding and Public Diplomacy*, 21, 189-206. https://doi.org/10.1057/s41254-024-00365-2

Green, A., Grace, D., & Perkins, H. (2016). City branding research and practice: An integrative review. *Journal of Brand Management,* 23, 252-272. https://doi.org/10.1057/bm.2016.8

Gülay, G. (2025). Dijital vitrinde kenti inşa etmek: Manisa'daki kamu kurumlarının YouTube temsilleri üzerine nicel bir analiz. M. Özçınar & N. Yılmaz Sert (Eds.), Marka kent Manisa (pp. 189–208). Ekin Yayınevi.

Gürel, E., & Yakın, M. (2007). Ekşi Sözlük: Postmodern elektronik kültür. *Selçuk İletişim*, 4(4), 203-219.

Kitchin, R. (2014). The data revolution: Big data, open data, data infrastructures and their consequences. SAGE Publications.

Lam, S. S. (2025). How to brand a city to appeal to young consumers: A qualitative study. *Qualitative Market Research: An International Journal,* 28(4), 607-624. https://doi.org/10.1108/QMR-01-2024-0013

Lucarelli, A., & Berg, P. O. (2011). City branding: A state-of-the-art review of the research domain. *Journal of Place Management and Development*, 4(1). https://doi.org/10.1108/17538331111117133

Merriam, S. B. (2018). Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber (S. Turan, Çev.). Nobel Akademik Yayıncılık.

Özçınar, M. (2025). Şehrin hikayesi, markanın kimliği: Manisa'da kültürel anlatıların rolü. M. Özçınar & N. Yılmaz Sert (Eds.), Marka kent Manisa (pp. 6–21). Ekin Yayınevi.

Ramadania, R., Reswari, R. A., Rahmawati, R., Rosyadi, R., Purmono, B. B., & Afifi, M. Z. (2025). City identity in tourist intention: Mediating role of city branding and tourism city value resonance. *Cogent Business & Management,* 12(1), 2474270. https://doi.org/10.1080/23311975.2025.2474270

Ramadhani, I. S., & Indradjati, P. N. (2023). Toward contemporary city branding in the digital era: Conceptualizing the acceptability of city branding on social media. *Open House International*. https://doi.org/10.1108/OHI-08-2022-0213

Riza, M., Doratli, N., & Fasli, M. (2012). City branding and identity. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 35, 293-300. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.02.091

Sevin, E. (2016). Branding cities in the age of social media: A comparative assessment of local government performance. In M. Z. Sobaci (Ed.), Social media and local governments: Theory and practice (pp. 301–320). Springer.

Söğüt, F. (2020). İnternet sözlüklerinde mekânsal ötekileştirme üzerine bir araştırma: Ekşi Sözlük'te Esenyurt başlığı örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder), 8*(1), 45–68. https://doi.org/10.19145/e-gifder.636956

Taecharungroj, V. (2019). "User-generated place brand identity: Harnessing the power of content on social media platforms". *Journal of Place Management and Development*, 12(1), 39-70. https://doi.org/10.1108/JPMD-11-2017-0117

Wan, F., & Li, J. (2024). Navigating the digital age: City branding in the era of social media and digital transformation. Journal of the Knowledge Economy, 15, 16666-16699. https://doi.org/10.1007/s13132-024-01795-2

Wang, H.-J. (2025). Smart city branding vision: multiple stakeholder perspectives. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 38(4), 1756-1780. https://doi.org/10.1080/13511610.2023.2296384

Warren, G. (2025). A social capital framework to understand the particularities and power dynamics in city branding. *Marketing Theory*, 25(3), 423-448. https://doi.org/10.1177/14705931241275548

Yakın, V. (2025). Kent marka kişiliği: Arketip modeli çerçevesinde Manisa örneği. M. Özçınar & N. Yılmaz Sert (Eds.), Marka kent Manisa (pp. 82–114). Ekin Yayınevi.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin Yayıncılık.

You, S., Christofi, K., Tsappi, E., & Papageorgiou, G. (2024). Developing a Framework for City Brand-Image Promotion via Social Media Communication. 60-68. https://doi.org/10.5220/0012699400003717

Zamora Medina, R., & Losada Diaz, J. C. (2016). Social media use in crisis communication management: An opportunity for local communities? In M. Z. Sobaci (Ed.), *Social media and local governments: Theory and practice* (pp. 321–334). Springer.

Zenker, S., & Braun, E. (2017). Questioning a "one size fits all" city brand developing a branded house strategy for place brand management. *Journal of Place Management and Development*, 10(3), 270-287. https://doi.org/10.1108/JPMD-04-2016-0018

Zhang, B., Wang, Y., Zhou, Z., & Sun, X. (2025). The effect of logo design elements on city brand knowledge and awareness. *Marketing Intelligence & Planning*, 43(7), 1424-1442. https://doi.org/10.1108/MIP-04-2024-0254

Zhao, R., Edelenbos, J., & Jong, M. de. (2025). Between branding and being: how are inclusive city branding and inclusive city practices related? *Journal of Place Management and Development*, 18(1), 20-39. https://doi.org/10.1108/JPMD-11-2023-0113

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1426-1446

BIST Katılım 30 Endeksi Kapsamındaki Portföylerde Yeniden Dengeleme Stratejilerinin Karşılaştırması

Selim Baha Yıldız[1], Ümit Hasan Gözkonan[2, 3]

ÖZET

Bu çalışma, BIST Katılım 30 (XK030) endeksi kapsamındaki hisse senetleri arasından süreklilik ölçütüne göre seçilen paylarla oluşturulan portföylerde yeniden dengeleme stratejilerinin performansını karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, portföy yönetiminde yaygın olarak kullanılan takvim-temelli periyodik, sapma-sapma temelli eşik (threshold) ve bant-temelli aralık (range) temelli yeniden dengeleme yöntemleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Analizler, 31.12.2021-31.12.2025 dönemine ait 1001 günlük veri üzerinden yürütülmüş; portföydeki hisse senedi sayısı 3 ile 8 arasında değişen tüm kombinasyonlar dikkate alınarak toplam 219 portföy oluşturulmuştur. Her alım-satım işlemi için binde 2 komisyon varsayımı altında stratejilerin performansı Sharpe oranı esas alınarak değerlendirilmiş, ayrıca işlem yoğunluğunu göstermek amacıyla yeniden dengeleme sayıları da incelenmiştir. Bulgular, yeniden dengeleme performansının tek bir yöntemden ziyade portföy genişliği ile yeniden dengeleme yoğunluğunu belirleyen parametrelerin etkileşimine bağlı olarak şekillendiğini göstermektedir. Özellikle yüksek toleranslı eşik ve bant düzeylerinde yeniden dengelemenin seyrekleştiği, bazı durumlarda ise strateji davranışının satın al ve elde tut yaklaşımına yakınsadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, yatırımcıların yeniden dengeleme kuralını belirlerken yalnızca yöntem seçimine değil, aynı zamanda işlem maliyeti ve işlem sıklığını etkileyen parametrelere de dikkat etmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Yeniden dengeleme; BIST Katılım 30 Endeksi; Sharpe oranı; Periyodik Yöntem; Eşik Yöntemi; Aralık Yöntemi.*

Comparison of Rebalancing Strategies in Portfolios within the BIST Participation 30 Index

ABSTRACT

This study aims to compare the performance of rebalancing strategies in portfolios constructed from stocks selected from the BIST Participation 30 (XK030) index based on a continuity criterion. The study comparatively examines calendar-based periodic, deviation-based threshold, and band-based range rebalancing methods, which are widely used in portfolio management. The analyses were conducted using 1,001 daily observations covering the period from

[1] Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, ORCID: 0000-0002-0750-0556.
[2] İletişim Yazarı: umit.gozkonan@cbu.edu.tr
[3] Öğr. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Rektörlük, ORCID: 0000-0002-7187-6304.

(Makale Gönderim Tarihi: 07.03.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1905022
Makale Türü: Araştırma Makalesi

31 December 2021 to 31 December 2025, and a total of 219 portfolios were formed by considering all combinations with the number of stocks in the portfolio ranging from 3 to 8. Under the assumption of a 0.2% commission for each buy and sell transaction, the performance of the strategies was evaluated primarily on the basis of the Sharpe ratio; additionally, the number of rebalancing actions was examined to reflect trading intensity. The findings indicate that rebalancing performance is shaped not by a single method, but rather by the interaction of parameters that determine portfolio breadth and rebalancing frequency. In particular, it was observed that rebalancing becomes less frequent at high-tolerance thresholds and band levels, and in some cases, the strategy's behavior converges toward a "buy-and-hold" approach. These results highlight that when determining a rebalancing rule, investors must consider not only the choice of method but also parameters that affect transaction costs and trading frequency.

Keywords: *Rebalancing; BIST Participation 30 Index; Sharpe ratio; Periodic Method; Threshold Method; Range Method.*

1. GİRİŞ

Yatırım yönetimi süreci, tarihsel gelişim içerisinde sezgisel yaklaşımlardan uzaklaşarak matematiksel temellere dayalı rasyonel bir araştırma alanına dönüşmüştür. Bu dönüşümün en kritik dönüm noktası, Harry Markowitz'in 1952 yılında yayımlanan "Portfolio Selection" adlı çalışmasıyla Modern Portföy Teorisi'nin (MPT) temellerini atmasıdır. Markowitz, yatırımcıların sadece tekil varlıkların beklenen getirilerine değil, aynı zamanda bu varlıkların birbirleriyle olan istatistiksel ilişkilerine (kovaryans) odaklanmaları gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım, finans literatüründe riskin çeşitlendirme yoluyla minimize edilebileceği ve Etkin Sınır üzerinde optimal portföylerin oluşturulabileceği fikrini bilimsel bir çerçeveye oturtmuştur. Takip eden süreçte Sharpe (1964), Lintner (1965) ve Mossin (1966) katkılarıyla geliştirilen Sermaye Varlıklarını Fiyatlandırma Modeli (CAPM), sistematik risk kavramını tanımlayarak varlık fiyatlaması ile portföy tercihlerini daha geniş bir piyasa dengesi içerisine taşımıştır.

Portföy yönetimi, sadece başlangıç anındaki optimal varlık dağılımının belirlenmesiyle sınırlı statik bir süreç değildir. Eugene Fama (1970) tarafından formüle edilen Etkin Piyasalar Hipotezi'ne göre, piyasaya ulaşan yeni bilgiler fiyatlara anında yansımakta ve bu durum varlıkların değerlerinde sürekli dalgalanmalara yol açmaktadır. Zaman içerisinde portföydeki bazı varlıklar piyasa performansına bağlı olarak değer kazanırken, bazıları değer kaybetmekte ve bu durum başlangıçta hedeflenen risk-getiri profilinin bozulmasına neden olmaktadır. Bu noktada, portföyün yeniden hedeflenen ağırlıklara getirilmesi süreci olan yeniden dengeleme (rebalancing) stratejileri, hem akademik çevreler hem de profesyonel portföy yöneticileri için stratejik bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Portföy yeniden dengeleme stratejileri üzerine yapılan çalışmalar, bu stratejilerin sadece bir performans artırma aracı değil, aynı zamanda temel bir risk kontrol mekanizması olduğunu göstermektedir. Perold ve Sharpe (1988) tarafından kaleme alınan çalışmada, farklı stratejilerin (sabit ağırlıklı, satın al ve tut vb.) piyasa koşullarına göre sergiledikleri performanslar karşılaştırılmış ve yeniden dengelemenin disiplinli bir yatırımcı davranışı

olduğu vurgulanmıştır. Yeniden dengeleme, doğası gereği yatırımcıyı pahalılaşan varlığı satmaya ve ucuzlayan varlığı almaya zorlayarak, piyasadaki aşırı iyimserlik veya karamsarlık dönemlerinde portföyün riskini kontrol altında tutmayı amaçlar. Ancak bu süreç, literatürde sıklıkla tartışılan işlem maliyetleri ve vergi etkileri gibi önemli kısıtlarla karşı karşıyadır.

Literatürdeki yeniden dengeleme yaklaşımları genel olarak zaman esaslı ve eşik esaslı olmak üzere iki ana kategoride incelenmektedir. Tokat ve Wicas (2007) tarafından yapılan araştırmalar, yeniden dengeleme sıklığının artmasının risk yönetimini güçlendirdiğini, ancak işlem maliyetlerinin bu faydayı aşındırabileceğini ortaya koymuştur. Masters (2003) gibi araştırmacılar ise optimal bir yeniden dengeleme periyodunun olmadığını, bunun yatırımcının risk toleransına, portföydeki varlıkların oynaklığına ve korelasyon yapılarına bağlı olarak değiştiğini savunmaktadır. Dolayısıyla, bir portföyü ne zaman ve hangi maliyetle dengelemek gerektiği sorusu, modern finansın en önemli optimizasyon problemlerinden biri olmaya devam etmektedir.

Portföylerin zaman içinde piyasa hareketleri nedeniyle hedeflenen varlık dağılımından sapması, risk maruziyetinin ve performans dinamiklerinin başlangıçtaki tasarımdan uzaklaşmasına yol açabilmektedir. Yeniden dengeleme, bu sapmaları kontrol altında tutarak portföyün istenen risk profilini korumayı amaçlayan temel bir portföy yönetimi aracıdır; ancak uygulamada yeniden dengeleme sıklığı ve kural seçimi, işlem yoğunluğu ve maliyetler nedeniyle net performans üzerinde belirleyici olabilmektedir. Bu nedenle yeniden dengeleme stratejilerinin değerlendirilmesi, yalnızca teorik risk-getiri argümanlarıyla değil, aynı zamanda uygulanabilirlik ve işlem friksiyonlarını içeren pratik kısıtlar çerçevesinde ele alınmalıdır.

Bu çalışma, BIST Katılım 30 Endeksi kapsamındaki hisse senetleri arasından süreklilik ölçütü esas alınarak seçilen hisselerle oluşturulan portföylerde, yeniden dengeleme stratejilerinin performansını karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Araştırmada BIST ve özel olarak BIST Katılım 30 endeksinin tercih edilmesi, hem piyasa yapısına hem de çalışmanın özgün bağlamına dayanmaktadır. Borsa İstanbul, gelişmekte olan piyasa dinamikleri çerçevesinde fiyat oynaklığı, dönemsel bileşen değişimleri ve yatırımcı davranışlarına duyarlılık bakımından yeniden dengeleme stratejilerinin sonuçlarını gözlemlemeye elverişli bir zemin sunmaktadır. Bunun yanında BIST Katılım 30 endeksi, katılım finans ilkeleri doğrultusunda filtrelenmiş paylardan oluşması nedeniyle daha sınırlı bir yatırım evreni sağlamaktadır. Bu daraltılmış evren, portföydeki varlık sayısı, ağırlık sapmaları, işlem sıklığı ve maliyet etkileri arasındaki ilişkinin daha görünür hale gelmesine olanak tanımaktadır. Dolayısıyla mevcut çalışma, katılım endekslerinin kendine özgü filtreleme ve örneklem yapısının yeniden dengeleme stratejilerinin performansına nasıl yansıdığını inceleyerek literatürdeki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada, portföydeki hisse senedi sayısı 3 ile 8 arasında değişen toplam 219 portföy üzerinde periyodik, eşik (threshold) ve aralık (range) temelli yeniden dengeleme kuralları farklı parametre düzeylerinde uygulanmış; sonuçlar temel olarak Sharpe oranı esas alınarak

değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel katkısı, yeniden dengeleme stratejilerinin performansını yalnızca Sharpe oranının yanında, bu performansı şekillendiren başlıca mekanizmalardan biri olan işlem yoğunluğu kanalını da doğrudan ölçerek, yeniden dengeleme sıklığı ve parametre seçiminin net performans üzerindeki etkisini ampirik olarak ortaya koymasıdır. Ayrıca analizler, her alım-satım için binde 2 komisyon varsayımı altında yürütülerek, yeniden dengeleme stratejilerinin performansının işlem maliyetlerine duyarlılığı pratik bir çerçevede tartışılmaktadır. Bulgular, portföy genişliği ile strateji/parametre seçimi arasındaki etkileşimi görünür kılmakta ve katılım endeksi evreninde yeniden dengeleme kararlarına ilişkin uygulanabilir çıkarımlar üretmektedir.

Makalenin devamında, ikinci bölümde yeniden dengeleme yaklaşımlarına ve portföy performans ölçümüne ilişkin seçilmiş çalışmalar özetlenerek çalışmanın literatür bağlamı sunulmaktadır. Üçüncü bölümde veri seti, hisse seçimi ölçütleri ve portföy oluşturma süreci ayrıntılandırılmaktadır. Dördüncü bölümde ise tablolar ve grafikler aracılığıyla ampirik bulgular raporlanmakta ve yöntemler/parametreler ile portföydeki hisse senedi sayısı bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Son bölümde çalışmanın temel sonuçları özetlenmekte; bulguların pratik ve akademik çıkarımları tartışılarak sınırlılıklar ve gelecekteki araştırma yönleri belirtilmektedir.

2. LİTERATÜR

2000'li yılların başında yayımlanan çalışmalar, portföy dengelemede optimal eşik değerleri ve maliyet yönetimi üzerine yoğunlaşmıştır. Buetow vd. (2002), günlük izleme ile birleştirilen %5'lik sapma eşiğinin risk-getiri dengesini maksimize eden en etkin strateji olduğunu ve daha geniş eşiklerin performansa ek bir katkı sağlamadığını ortaya koyarken; Donohue ve Yip (2003), portföyü doğrudan hedef ağırlığa döndürmek yerine sadece işlem yapılmayan bölge sınırına çekmenin, işlem maliyetlerini ve devir hızını %50 oranında azaltarak beklenen faydayı maksimize ettiğini saptamıştır.

2006 yılında portföy yeniden dengeleme konusunu ele alan çalışmalar, süreci hem yatırımcı psikolojisi hem de maliyet verimliliği boyutlarıyla derinleştirmiştir. Fang vd. (2006), bulanık karar teorisi ve S-şekilli fonksiyonlar kullanarak yatırımcıların iyimser veya kötümser beklentilerine uygun kişiselleştirilmiş ve etkin stratejiler geliştirirken; Sun vd. (2006), dinamik programlama yaklaşımıyla işlem maliyetlerini %35'e varan oranlarda düşürmeyi başarmış ve bu yöntemin geleneksel eşik veya takvim bazlı stratejilere göre parametre hatalarına karşı çok daha dirençli bir performans sergilediğini ortaya koymuştur.

Tokat ve Wicas (2007), 1960-2003 yıllarını kapsayan ABD hisse ve tahvil piyasası verileri ile uzun vadeli simülasyonlar kullanarak farklı piyasa koşullarında çeşitli yeniden dengeleme stratejilerini analiz etmiştir. Çalışma sonucunda, sık dengelemenin riski kontrol etse de özellikle trend piyasalarında getiriyi düşürdüğü; buna karşın yıllık izleme veya %5'lik eşik değerinin yeterli risk kontrolü sağladığı görülmüştür. Ayrıca, portföydeki temettü ve faiz gelirlerinin doğrudan düşük ağırlıklı varlıklara yönlendirilmesinin, işlem maliyetlerini ve vergi yükünü minimize eden son derece verimli ve maliyet etkin bir yöntem olduğu tespit edilmiştir.

Jones ve Stine (2010), farklı piyasa döngülerini temsil eden 10 yıllık simülasyon verisi kullanarak satın al ve elde tut, sabit karmalı portföy ve sabit oranlı portföy sigortası (CPPI-Constant Proportion Portfolio Insurance) stratejilerini çeşitli fayda fonksiyonları çerçevesinde karşılaştırmıştır. Bulgular, stratejilerin ürettiği servet dağılımlarının asimetrik ve normal dağılımdan sapar nitelikte olduğunu; en başarılı stratejinin piyasa koşullarına bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. Buna göre boğa piyasalarında sabit oranlı portföy sigortası (CPPI) öne çıkarken, ayı ve belirgin trendin gözlenmediği piyasa koşullarında satın al ve elde tut yaklaşımı daha avantajlı sonuçlar üretmiştir. Çalışma, yalnızca ortalama–varyans çerçevesine dayalı değerlendirmelerin yanıltıcı olabileceğini ve uygun strateji seçiminin yatırımcının öznel fayda tercihleriyle yakından ilişkili olduğunu vurgulamaktadır.

Leibowitz ve Bova (2011), kriz dönemlerinde portföyü başlangıçtaki ağırlıklara mekanik biçimde geri döndürmek yerine, piyasa risk primi ve likidite koşullarındaki değişimlere uyum sağlayan daha proaktif ve esnek bir yeniden dengeleme yaklaşımının rasyonel olabileceğini savunmuştur. Sher ve Barr (2011) ise aralık (range) tabanlı stratejilerin takvim-temelli yöntemlere kıyasla daha maliyet etkin sonuçlar üretebildiğini; özellikle portföyü hedefe tam döndürmek yerine yalnızca bant sınırına kadar düzeltmenin, yüksek volatilite dönemlerinde işlem maliyetlerini sınırlamada etkili olduğunu göstermiştir.

2014 yılında yayımlanan çalışmalar, yeniden dengelemenin pasif stratejilere karşı üstünlüğünü farklı tekniklerle doğrulamıştır. Dichtl vd. (2014), küresel piyasalarda yeniden dengelemenin al-tut yaklaşımına göre daha başarılı sonuçlar verdiğini ancak yöntem seçiminin (periyodik, eşik vb.) ekonomik açıdan ikincil öneme sahip olduğunu vurgularken; Gupta vd. (2014) bulanık mantık kullanarak çok kriterli ve risk toleransıyla uyumlu hibrit bir model sunmuş, Wang vd. (2014) ise CVaR risk ölçütü üzerinden yeniden dengelemenin hem getiriyi artırdığını hem de riskleri önemli ölçüde minimize ettiğini saptamıştır.

2015-2017 yılları arasındaki literatür, yeniden dengelemenin maliyet sonrası net katkısını sorgularken daha akıllı ve uyarlanabilir modellerin gerekliliğine odaklanmıştır. Dayanandan ve Lam (2015), işlem maliyetleri ve vergiler hesaba katıldığında aktif dengelemenin pasif al-tut stratejisine karşı anlamlı bir üstünlük sağlamadığını savunurken; Cuthbertson vd. (2016), yeniden dengeleme getirisi kavramının aslında portföy çeşitlendirmesinden doğan bir "volatilite engeli" yönetimi olduğunu ve stratejinin sadece risk kontrolü amacıyla kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Öte yandan Jung ve Kim (2017), tahmin hatalarını izleyen kendinden ayarlamalı modellerin, piyasa endekslerini ve geleneksel yöntemleri risk ayarlı performans ölçütlerinde geride bırakarak portföy yönetiminde teknoloji odaklı bir avantaj sağlayabileceğini kanıtlamıştır.

2018 yılı literatürü, yeniden dengeleme kararlarını hem ampirik momentum stratejileri hem de davranışsal engeller üzerinden analiz etmiştir. Mattei (2018), çeşitlendirilmiş momentum yaklaşımlarının vergi ve işlem maliyetleri dahil edildiğinde dahi satın al-tut ve zıt stratejileri geride bırakarak en yüksek portföy değerini ve vergi avantajını sağladığını

kanıtlamıştır. Rachedi (2018) ise makroekonomik bir perspektifle, piyasayı izleme maliyetlerinden doğan ilgisizliğin dengeleme ataletinin yaklaşık yarısını açıkladığını ortaya koymuş; zengin yatırımcıların daha aktif hareket ettiğini ve borçlanma kısıtlarının bu dengeleme dinamikleri üzerinde belirleyici bir rol oynadığını saptamıştır.

2020 yılında yayımlanan çalışmalar, hane halkı düzeyinde uygulanan standart yeniden dengeleme kurallarının etkinliğini eleştirel bir bakış açısıyla ele almıştır. Horn ve Oehler (2020), Alman hane halkı portföyleri üzerinden yaptığı analizde, otomatik yeniden dengelemenin yatırımcılara anlamlı bir fayda sağlamadığını, aksine riskten kaçınanlar için getiri dağılımını bozduğunu saptarken; Kimball vd. (2020), popüler sabit paylı kuralların (hedef tarihli fonlar gibi) genel denge kısıtları altında alt-optimal olduğunu ve piyasa şokları sonrası risk maruziyetini artıran dinamik yaklaşımların sabit kurallara kıyasla çok daha rasyonel sonuçlar verdiğini ortaya koymuştur.

Zhao vd. (2021), 2010-2017 yıllarını kapsayan Çin A-tipi hisse senedi piyasasına ait 3000'den fazla hissenin verilerini kullanarak; sektörel çeşitlendirme ve kapsam kısıtlarını içeren CVaR tabanlı sağlam bir yeniden dengeleme modeli önermiştir. Çalışma sonucunda, standart seyrek stratejilerin yatırımları az sayıda sektörde yoğunlaştırarak yüksek risk yarattığı; buna karşın önerilen modelin, sektörel dağılımı genişleterek hem yıllık getiri hem de risk yönetimi (CVaR) metriklerinde çok daha dirençli ve üstün bir performans sergilediği tespit edilmiştir.

2022 yılına ait çalışmalar, yeniden dengeleme stratejilerini yapay zeka ve alternatif veri kaynakları (sosyal medya duyarlılığı) ile birleştirerek portföy yönetimi çalışmalarında teknolojik bir artış sağlamıştır. Lim vd. (2022), LSTM fiyat tahminleri ve Pekiştirmeli Öğrenme ile desteklenen kademeli yeniden dengeleme modeliyle hem işlem maliyetlerini hem de maksimum düşüşleri başarılı bir şekilde sınırlayarak getirilerde %93'e varan artışlar sağlamıştır. Aynı yıl Yu vd. (2022), milyonlarca Twitter mesajından elde edilen duyarlılık analizlerini CVaR ve Omega modellerine entegre etmiş; yatırımcı duyarlılığına göre esnek bırakılan portföy ağırlıklarının, piyasa dinamiklerine uyum sağlayarak geleneksel stratejileri geride bıraktığını ve portföy verimliliğini anlamlı ölçüde artırdığını ortaya koymuştur. Badreldin (2022) ise İslami hisse senedi endekslerinde sık yeniden dengelemenin performans ve maliyet etkilerini incelemiş; yıllık yeniden dengelemenin avantajının sınırlı kaldığı ve üç yıllık yeniden dengelemenin daha uygun olduğu sonucuna ulaşmıştır.

El Bernoussi ve Rockinger (2023), 1999-2021 yıllarını kapsayan İsviçre emeklilik fonu varlıklarına ait veriler ve 50.000 simülasyon üzerinden, işlem maliyetlerini hesaba katan Gerçek Toplam Getiri algoritması ile farklı stratejileri karşılaştırmıştır. Çalışma sonucunda, makul işlem maliyetleri altında sabit ağırlıklı yeniden dengelemenin al-tut stratejisine göre daha yüksek getiri ve Sharpe oranı sağladığı; ancak en başarılı sonuçların, varlıkların tahmin edilebilirliğine göre belirlenen esnek bir eylemsizlik aralığı kullanılarak elde edildiği tespit edilmiştir.

2024 yılında literatür, portföy yeniden dengeleme stratejilerinde makine öğrenmesi, yüksek frekanslı veri analitiği ve kriz direnci ekseninde çalışmalarla zenginleşmiştir. Bányai vd. (2024), ETF portföyleri üzerinde yaptıkları SVR analizi ile %18 gibi geniş bir tolerans bandının maliyet-performans dengesi için ideal olduğunu saptarken; Bağcı ve Soylu (2024), kripto piyasalarında dakika bazlı verilerle çalışan yüksek frekanslı bir algoritmanın volatilite yönetimindeki başarısını kanıtlamıştır. Dai vd. (2024), Markov karar süreçlerine dayanan MRG modeliyle finansal kriz dönemlerinde geleneksel yöntemlere kıyasla daha yüksek bir direnç sergilemiş; Ünal (2024) ise, BIST100 ve dolar bazlı karma portföylerde takvime dayalı dengelemenin al-tut stratejisinden çok daha başarılı bir risk-getiri profili sunduğunu ortaya koymuştur.

3. VERİ VE YÖNTEM

Borsa İstanbul, BIST Katılım endekslerini 12.11.2021 itibarıyla hesaplamaya başlamış olup, endeks kapsamı Mayıs-Eylül ve Ekim-Nisan dönemleri esas alınarak yılda iki kez güncellenmektedir. Bu çalışma kapsamında, BIST Katılım 30 (XK030) endeksinde başlangıçtan 2025 yıl sonuna kadar gerçekleşen 9 dönemsel değişim dikkate alınmış; hisse evreni, bu 9 dönemin en az 7'sinde endekste yer alan paylardan oluşturulmuştur. Bu süreklilik ölçütünü sağlayan ve analize dâhil edilen hisse kodları AKSA, ASELS, BIMAS, EREGL, GUBRF, KRDMD, TUPRS ve TKFEN'dir. Analizler, 31.12.2021-31.12.2025 tarihleri arasını kapsayan 1001 günlük gözlem üzerinden yürütülmüştür.

Portföy oluşturma aşamasında, belirlenen 8 hisselik evrenden 3 ila 8 hisse içeren tüm kombinasyonlar üretilmiştir. Buna göre 3 hisseli 56, 4 hisseli 70, 5 hisseli 56, 6 hisseli 28, 7 hisseli 8 ve 8 hisseli 1 olmak üzere toplam 219 portföy oluşturulmuş; yeniden dengeleme stratejilerinin performans karşılaştırmaları bu portföy seti üzerinden gerçekleştirilmiştir. Tüm hesaplamalarda, her alım-satım işlemi için binde 2 (0.002) düzeyinde komisyon maliyeti varsayılmıştır. Bu çerçevede, komisyon oranının daha düşük olduğu senaryolarda yeniden dengeleme stratejilerinin (özellikle daha sık işlem üreten kuralların) net performansa katkısının artması beklenirken, komisyon oranının yükselmesi durumunda artan işlem maliyetleri nedeniyle yeniden dengeleme kaynaklı getirilerin aşınarak stratejilerin net performansı üzerinde olumsuz bir etki oluşturması olasıdır.

Portföyler, ilgili hisse senedi kombinasyonu için başlangıçta eşit ağırlıklı olarak kurulmuş ve analiz dönemi boyunca hedef ağırlık (her bir hisse için 1/N) etrafında yönetilmiştir. Yeniden dengeleme yaklaşımları literatürde yaygın olarak kullanılan takvim-temelli ve sapma-temelli kurallar çerçevesinde kurgulanmıştır (Arnott ve Lovell, 1993; Sher ve Barr, 2011; Dichtl vd., 2014; Ünal, 2024). Takvim-temelli periyodik yöntemde portföy, {1, 5, 10, 15, 21, 42, 63, 126, 252} işlem günü aralıklarında hedef ağırlıklara tamamen geri döndürülmüştür. Eşik (threshold) yönteminde, herhangi bir hissenin gerçekleşen ağırlığı hedef ağırlıktan belirli bir yüzde sapmayı aştığında yeniden dengeleme tetiklenmiş ve portföy hedef ağırlıklara tamamen geri getirilmiştir; eşik düzeyleri %5'ten %45'e kadar %5 artışlarla tanımlanmıştır. Aralık (range) yönteminde hedef ağırlık etrafında yüzdesel bir no-trade bandı tanımlanmıştır (bant genişliği %5-%45 aralığında ve %5'lik artışlarla).

Gerçekleşen ağırlıklar bant içinde kaldığı sürece işlem yapılmamış; bant ihlali oluştuğunda ise yalnızca ihlale neden olan hisse senedi ağırlığı en yakın bant sınırına geri çekilerek yeniden dengeleme gerçekleştirilmiştir. Bu düzeltme sırasında, kalan hisse senetlerinin ağırlıkları bütçe kısıtı korunacak şekilde orantılı biçimde ayarlanmıştır. Karşılaştırma amacıyla, yeniden dengeleme uygulanmayan satın al ve elde tut (B&H) yaklaşımı da kıyaslama olarak raporlanmıştır.

3.1. Formül Seti

Bu alt bölümde, çalışmada kullanılan Sharpe oranı ile yeniden dengeleme kurallarının matematiksel gösterimleri sunulmaktadır. Analizlerde günlük frekansta getiriler kullanılmış; yıllıklaştırmada 252 işlem günü kabul edilmiş ve risksiz faiz oranı $r_f = 0$ varsayılmıştır.

a. Sharpe Oranı

$$\boldsymbol{SR = \frac{R_{ann} - R_f}{\sigma_{ann}}}$$

burada, SR: Sharpe oranını, R_{ann}: portföyün yıllıklandırılmış ortalama getirisini, σ_{ann}: portföyün yıllıklandırılmış volatilitesini ve R_f: risksiz getiriyi (bu çalışmada 0 alınmıştır) göstermektedir.

b. Hedef Ağırlıklar (Eşit ağırlık)

$$\boldsymbol{w_i^{tar} = \frac{1}{N}\ (i = 1, 2, 3 \ldots . N),} \quad \boldsymbol{\sum_{i=1}^{N} w_{i,t} = 1}$$

burada, N: portföydeki hisse senedi sayısını, $w_{i,t}$: t gününde i hissesinin portföy ağırlığını ve w_i^{tar}: hedef ağırlığı göstermektedir.

c. Yeniden Dengeleme Kuralları – Periyodik Yöntem

$$\boldsymbol{Eğer\ t \epsilon \{t_0, t_0 + \Delta, t_0 + 2\Delta, \ldots\} \Rightarrow w_{i,t} \leftarrow w_i^{tar}\ \ \forall i}$$

burada, Δ: yeniden dengeleme periyodunu (işlem günü) göstermektedir. Bu çalışmada $\Delta \in \{1,5,10,15,21,42,63,126,252\}$ alınmıştır.

d. Yeniden Dengeleme Kuralları – Eşik Yöntemi

$$\boldsymbol{\max_i \left| w_{i,t} - w_i^{tar} \right| > \theta \Rightarrow w_{i,t} \leftarrow w_i^{tar}\ \ \forall i}$$

burada, θ: eşik düzeyini göstermektedir. Bu çalışmada, $\theta \epsilon \{\%5, \%10, \%15, \ldots \%45\}$ kullanılmıştır.

e. Yeniden Dengeleme Kuralları – Aralık Yöntemi

İşlem yok koşulu:

$$\boldsymbol{w_i^{tar}(1-\delta) \le w_{i,t} \le w_i^{tar}(1+\delta)} \;\; \forall \boldsymbol{i}$$

Bant ihlali durumunda (bant sınırına dönüş):

$$\boldsymbol{w_{i,t} \leftarrow \begin{cases} w_i^{tar}(1+\delta), w_{i,t} > w_i^{tar}(1+\delta) \\ w_i^{tar}(1-\delta), w_{i,t} < w_i^{tar}(1-\delta) \end{cases}}$$

ve kalan varlıkların ağırlıkları, toplam portföy ağırlığı 1 olacak şekilde (tam yatırım koşulu korunarak) ayarlanır. Burada δ, bant genişliğini (tolerans parametresini) ifade etmektedir ve çalışmada $\delta \in \{\%5, \%10, \%15, \ldots \%45\}$ olarak tanımlanmıştır. Bant ihlali nedeniyle i hissesinin ağırlığı yeni değere çekildikten sonra, kalan hisseler ($j \neq i$) için ağırlıklar toplamı 1 olacak biçimde orantılı olarak yeniden ölçeklenir:

$$\boldsymbol{w_{j,t}^{+} = w_{j,t}^{-} \cdot \frac{1 - w_{i,t}^{+}}{\sum_{k \neq i} w_{j,t}} \quad j \neq i}$$

burada w^- yeniden dengeleme öncesi, w^+ yeniden dengeleme sonrası ağırlıkları göstermektedir.

4. BULGULAR

Bulgular bölümünde ilk olarak, periyodik, eşik (threshold) ve aralık (range) yeniden dengeleme yaklaşımlarının portföylerin ortalama Sharpe oranları üzerindeki etkisi; ilgili yöntemlerin parametreleri (periyot/eşik/bant) ve portföydeki hisse senedi sayısı (3-8) kırılımında Tablo 1-3 ile karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Ardından, stratejilerin pratik uygulanabilirliği açısından kritik olan işlem yoğunluğu değerlendirilmiş; periyodik, eşik ve aralık yöntemlerinde parametre düzeylerine göre gerçekleşen ortalama yeniden dengeleme/işlem sayıları sırasıyla Tablo 4-6'da raporlanmıştır. Buna ek olarak, tüm portföyler (toplam 219 portföy) üzerinden yöntem-parametre bazında Sharpe performansı Grafik 1 ile özetlenmiştir. Son olarak, portföydeki hisse senedi sayısına göre seçilen "en iyi" stratejilerin karşılaştırılabilmesi amacıyla, en yüksek yıllıklandırılmış getiri, en düşük yıllıklandırılmış risk (volatilite) ve en yüksek Sharpe kriterlerine göre belirlenen sonuçlar sırasıyla Grafik 2-4 altında raporlanarak performans, risk ve risk-düzeltilmiş performans boyutları birlikte değerlendirilmiştir.

Tablo 1: Periyodik Yeniden Dengeleme: Yeniden Dengeleme Sıklığı Baz Alınan Portföylerin Ortalama Sharpe Oranı

	1	5	10	15	21	42	63	126	252	B&H
H.S.S.=3	1.7760	1.8174	**1.8568**	1.8567	1.8171	1.8132	1.8221	1.8451	1.7963	1.8499
H.S.S.=4	1.8703	1.9188	1.9656	**1.9676**	1.9184	1.9137	1.9268	1.9559	1.8993	1.9736
H.S.S.=5	1.9331	1.9862	2.0382	**2.0419**	1.9862	1.9812	1.9974	2.0312	1.9699	**2.0606**

H.S.S.=6	1.9778	2.0342	2.0900	**2.0951**	2.0349	2.0297	2.0482	2.0857	2.0215	**2.1251**
H.S.S.=7	2.0112	2.0700	2.1288	**2.1351**	2.0714	2.0662	2.0865	2.1269	2.0608	**2.1749**
H.S.S.=8	2.0371	2.0979	2.1589	**2.1662**	2.0999	2.0947	2.1164	2.1593	2.0917	**2.2145**

Not: H.S.S., portföydeki hisse senedi sayısını ifade etmektedir. En üst satırda yer alan değerler, yeniden dengelemenin kaç işlem gününde bir uygulandığını (yeniden dengeleme periyodunu) göstermektedir. B&H ise "satın al ve elde tut" (buy-and-hold) stratejisini temsil etmektedir.

Tablo 1'e göre, portföydeki hisse senedi sayısı arttıkça (3'ten 8'e) Sharpe oranlarının genel olarak yükseldiğini ve en yüksek değerlerin daha geniş portföylerde yoğunlaştığını göstermektedir. Örneğin, 3 hisseli portföylerde Sharpe değerleri yaklaşık 1.78-1.86 bandında kalırken, 8 hisseli portföylerde birçok periyotta 2.10+ seviyeleri görülmekte ve en yüksek değer 2.2145 düzeyine ulaşmaktadır. Bununla birlikte, yeniden dengeleme sıklığının etkisi portföy genişliğine bağlıdır: çok sık dengeleme (örn. 1 gün) küçük portföylerde daha zayıf sonuç verirken, orta periyotlar (örn. 10-21 gün) bazı portföy boyutlarında göreli iyileşme sağlayabilmektedir. Bu desen, periyodik kuralın "tek başına" optimal olmadığını; portföy genişliği ve piyasa dinamikleriyle etkileşim içinde değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Dikkat çekici bir diğer bulgu, satın al ve elde tut yöntemiyle oluşturulan portföylerin özellikle geniş portföylerde rekabetçi hatta en iyi sonuçlara yakın/üstün değerler üretebilmesidir. Bu durum, periyodik yeniden dengelemenin teorik olarak risk-düzeltilmiş performansı artırma potansiyeli olsa da, pratikte (özellikle daha çok varlık içeren portföylerde) sağladığı marjinal katkının sınırlanabileceğini göstermektedir. Sharpe oranı sonuçları, yeniden dengeleme sıklığına bağlı işlem yoğunluğu ve buna eşlik eden işlem maliyetlerine duyarlılığın performans üzerinde belirleyici olabildiğini göstermektedir.

Tablo 2: Eşik (Threshold) Yöntemi: Eşik Düzeyi Baz Alınan Portföylerin Ortalama Sharpe Oranı

	5%	**10%**	**15%**	**20%**	**25%**	**30%**	**35%**	**40%**	**45%**	**B&H**
H.S.S.=3	1.8321	**1.8509**	1.8282	1.8425	1.8356	1.8444	1.8317	1.8394	1.8472	1.8499
H.S.S.=4	1.9375	1.9515	**1.9782**	1.9546	1.9580	1.9542	1.9581	1.9643	1.9725	1.9736
H.S.S.=5	1.9986	1.9977	2.0346	2.0507	2.0347	2.0419	2.0522	2.0579	**2.0606**	**2.0606**
H.S.S.=6	2.0699	2.0743	2.0994	2.0906	2.0925	2.1141	2.1223	**2.1251**	**2.1251**	**2.1251**
H.S.S.=7	2.1412	2.1763	2.1637	2.1088	2.1565	2.1739	**2.1749**	**2.1749**	**2.1749**	**2.1749**
H.S.S.=8	2.1484	2.2017	2.1233	2.1371	**2.2145**	**2.2145**	**2.2145**	**2.2145**	**2.2145**	**2.2145**

Not: H.S.S., portföydeki hisse senedi sayısını ifade etmektedir. En üst satırda yer alan değerler, yeniden dengelemenin tetiklendiği eşik düzeyini (yüzdesel threshold) göstermektedir. B&H ise "satın al ve elde tut" (buy-and-hold) stratejisini temsil etmektedir.

Tablo 2'nin sonuçları, portföydeki hisse senedi sayısı büyüdükçe Sharpe oranlarının artma eğilimini sürdürürken, eşik düzeyinin performansı belirgin biçimde şekillendirdiğini göstermektedir. Küçük portföylerde (ör. 3 hisseli) en iyi değer yaklaşık 1.8509 civarında iken (örn. %10 eşiği), portföy genişledikçe daha yüksek Sharpe seviyeleri elde edilmekte ve 8 hisseli portföylerde 2.2145 düzeyi birçok eşik altında tekrarlanmaktadır. Bu bulgu, portföydeki hisse senedi sayısı arttıkça ağırlıkların daha küçük paylara bölünmesi nedeniyle, belirli eşik düzeylerinin daha seyrek tetiklenmesine ve bazı durumlarda hiç tetiklenmemesine bağlanabilir. Eşik aşımı oluşmadığında yeniden dengeleme fiilen devreye girmediğinden, stratejinin gerçekleşen davranışı satın al ve elde tut yaklaşımına benzer olur; dolayısıyla farklı eşik seviyeleri aynı Sharpe oranı değerleri üretir.

Öte yandan orta portföy boyutlarında eşik seçimi daha ayrıştırıcı olabilir. Örneğin 4 hisseli portföyde en iyi Sharpe değeri 1.9782 (%15 eşiği) iken, daha düşük veya daha yüksek eşikler nispeten daha zayıf kalabilmektedir. Bu durum, eşik mekanizmasının "çok sık tetiklenme" ile "çok seyrek tetiklenme" arasında bir denge aradığını, optimal eşiğin de portföy genişliğiyle birlikte değişebildiğini göstermektedir. Bulgular, 3-4 hisseli portföylerde daha düşük eşik düzeylerinde daha yüksek Sharpe performansının yakalandığını; buna karşılık portföydeki hisse senedi sayısı arttıkça daha yüksek eşik düzeylerinin göreli olarak daha iyi sonuçlar ürettiğini göstermektedir. Bu eğilim, portföy genişledikçe ağırlık sapmalarının daha küçük ve daha seyrek oluşması nedeniyle, daha yüksek eşiklerin gereksiz yeniden dengeleme kaynaklı friksiyonları sınırlayarak riske göre düzeltilmiş performansa daha olumlu yansıdığı şeklinde açıklanabilir.

Tablo 3: Aralık (Range) Yöntemi: Bant Genişliği Baz Alınan Portföylerin Ortalama Sharpe Oranı

	5%	10%	15%	20%	25%	30%	35%	40%	45%	B&H
H.S.S.=3	1.8407	1.8389	1.8252	1.8285	1.8419	**1.8540**	1.8502	1.8487	1.8498	1.8499
H.S.S.=4	1.9368	1.9317	1.9195	1.9269	1.9574	**1.9736**	**1.9736**	1.9727	1.9735	**1.9736**
H.S.S.=5	2.0096	1.9897	1.9727	1.9981	2.0445	2.0583	**2.0606**	2.0604	**2.0606**	**2.0606**
H.S.S.=6	2.0630	2.0102	2.0031	2.0596	2.1134	2.1235	2.1250	**2.1251**	**2.1251**	**2.1251**
H.S.S.=7	2.0987	2.0332	2.0414	2.1176	2.1717	2.1748	**2.1749**	**2.1749**	**2.1749**	**2.1749**
H.S.S.=8	2.1442	2.0396	2.0919	2.1878	**2.2145**	**2.2145**	**2.2145**	**2.2145**	**2.2145**	**2.2145**

Not: H.S.S., portföydeki hisse senedi sayısını ifade etmektedir. En üst satırda yer alan değerler, yeniden dengelemenin uygulandığı aralık/bant genişliğini (yüzdesel range) göstermektedir. B&H ise "satın al ve elde tut" (buy-and-hold) stratejisini temsil etmektedir.

Tablo 3'e göre, aralık yönteminde de eşik yöntemine benzer biçimde, portföydeki hisse senedi sayısı arttıkça Sharpe oranlarının yükseldiğini ve geniş portföylerde yüksek performansın daha istikrarlı şekilde elde edildiği tespit edilmiştir. 3 hisseli portföylerde değerler yaklaşık 1.83-1.85 bandındayken, 7-8 hisseli portföylerde birçok bant genişliğinde 2.17-2.21 aralığına çıkılmaktadır. Özellikle 8 hisseli portföyde birçok bant genişliği altında 2.2145 seviyesinin tekrarlanması, aralık yaklaşımında geniş portföylerde sonuçların belirgin biçimde aynılaşmaya başladığına işaret etmektedir. Bu durum, portföy genişledikçe ağırlık sapmalarının görece küçülmesi ve tanımlanan bant içinde daha sık kalınması nedeniyle, yeniden dengeleme koşullarının çoğu parametre altında nadiren tetiklenmesi hatta bazı durumlarda hiç tetiklenmemesi ile açıklanabilir. Yeniden dengeleme devreye girmediğinde stratejinin gerçekleşen davranışı fiilen satın al ve elde tut yaklaşımına yakınsadığından, farklı bant genişlikleri benzer performans değerleri üretmektedir.

Bununla birlikte, küçük ve orta portföylerde bant genişliği daha belirleyici olabilir: örneğin 4 hisseli portföyde en iyi değer 1.9736 civarında görülürken, bazı bant genişliklerinde daha düşük Sharpe değerleri oluşabilmektedir. Aralık yönteminin eşikten farkı, karar mekanizmasının "tek eşik" yerine bir "bant" tanımlamasıyla çalışmasıdır; bu da aşırı tepkiyi sınırlayarak daha dengeli bir yeniden dengeleme davranışı üretebilir. Ancak Tablo 3'te satın al-tut stratejisinin birçok durumda eşdeğer veya üst performans göstermesi, aktif band kuralının sağladığı ek faydanın her portföy boyutunda otomatik olarak ortaya çıkmadığını; dolayısıyla parametre seçimi ve uygulama friksiyonlarının (işlem maliyeti, takip zorluğu) birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Tablo 4: Periyodik Yeniden Dengeleme: Yeniden Dengeleme Sıklığına Göre Portföylerin Ortalama İşlem Sayısı

	1	5	10	15	21	42	63	126	252
H.S.S.=3	1001.00	200.00	100.00	66.00	47.00	23.00	15.00	7.00	3.00
H.S.S.=4	1001.00	200.00	100.00	66.00	47.00	23.00	15.00	7.00	3.00
H.S.S.=5	1001.00	200.00	100.00	66.00	47.00	23.00	15.00	7.00	3.00
H.S.S.=6	1001.00	200.00	100.00	66.00	47.00	23.00	15.00	7.00	3.00
H.S.S.=7	1001.00	200.00	100.00	66.00	47.00	23.00	15.00	7.00	3.00
H.S.S.=8	1001.00	200.00	100.00	66.00	47.00	23.00	15.00	7.00	3.00

Tablo 4, 1001 işlem gününden oluşan örneklemde periyodik yeniden dengelemenin işlem yoğunluğunu, yeniden dengeleme periyoduna bağlı olarak doğrudan ortaya koymaktadır: yaklaşık 21 işlem günü ≈ 1 ay, 252 işlem günü ≈ 1 yıl periyodu temsil etmektedir. Bulgular, portföydeki hisse senedi sayısından bağımsız biçimde (H.S.S.=3-8 için aynı), yeniden

dengeleme periyodu uzadıkça yeniden dengeleme sayısının mekanik olarak azaldığını göstermektedir; günlük yeniden dengelemede 1001 kez işlem oluşurken, 5 günde bir 200, 10 günde bir 100, 21 günde bir 47, 126 günde bir 7 ve 252 günde bir yalnızca 3 yeniden dengeleme gerçekleşmektedir.

Analizlerin binde 2 alım-satım komisyonu varsayımı altında yürütüldüğü dikkate alındığında, yeniden dengeleme sıklığı arttıkça işlem sayısı yükselmekte ve buna bağlı olarak kümülatif işlem maliyeti etkisi büyüyerek stratejinin net performansını aşağı çekebilmektedir. Dolayısıyla, daha sık yeniden dengeleme teorik olarak portföyü hedef ağırlıklara daha hızlı yaklaştırsa da, pratikte artan maliyet yükü nedeniyle sonuçlar üzerinde belirgin bir sınırlayıcı etki yaratabilmektedir.

Tablo 5: Eşik Yöntemi: Eşik Düzeyine Göre Portföylerin Ortalama İşlem Sayısı

	5%	10%	15%	20%	25%	30%	35%	40%	45%
H.S.S.=3	26.00	7.54	2.86	1.57	0.93	0.59	0.29	0.16	0.05
H.S.S.=4	22.26	6.07	2.73	1.56	0.89	0.57	0.20	0.13	0.04
H.S.S.=5	18.46	4.70	2.14	1.59	0.71	0.46	0.09	0.07	0.00
H.S.S.=6	16.61	4.04	2.04	1.46	0.57	0.32	0.04	0.00	0.00
H.S.S.=7	15.13	3.88	2.00	1.13	0.38	0.13	0.00	0.00	0.00
H.S.S.=8	12.00	3.00	2.00	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00

Tablo 5, eşik yönteminde işlem yoğunluğunun hem eşik düzeyi hem de portföydeki hisse senedi sayısı tarafından güçlü biçimde belirlendiğini göstermektedir. Eşik düzeyi yükseldikçe, yeniden dengelemenin tetiklenmesi zorlaştığından ortalama işlem sayısı keskin biçimde düşmektedir; örneğin 3 hisseli portföyde %5 eşiğinde ortalama 26.00 işlem görülürken, %20'de 1.57, %35'te 0.29 ve %45'te 0.05 seviyesine inmektedir. Benzer biçimde portföydeki hisse senedi sayısı arttıkça, ağırlık sapmalarının tek bir varlık bazında daha sınırlı kalması nedeniyle aynı eşik altında daha az tetiklenme gerçekleşmekte; örneğin %5 eşiğinde ortalama işlem sayısı 3 hisseli portföyde 26.00 iken 8 hisseli portföyde 12.00 düzeyindedir. Daha yüksek eşik seviyelerinde bazı kombinasyonlarda yeniden dengeleme hiç tetiklenmemiştir. Bu bulgu, özellikle hisse sayısı yüksek portföylerde eşik-temelli yaklaşımın fiilen devre dışı kalarak stratejinin gerçekleşen davranışının satın al ve elde tut dinamiğine yakınsadığına işaret etmektedir.

Tablo 2 ve Tablo 5 birlikte değerlendirildiğinde, yüksek eşik düzeylerinde gözlenen Sharpe iyileşmesinin her zaman daha başarılı bir aktif yeniden dengeleme stratejisini yansıtmadığı görülmektedir. Özellikle %30 ve üzerindeki eşiklerde Sharpe oranlarının birçok portföyde B&H değerlerine yaklaştığı ya da aynılaştığı, buna karşılık işlem sayılarının sıfıra

yaklaştığı dikkat çekmektedir. Bu durum, yüksek threshold düzeylerinde elde edilen göreli başarının aktif müdahaleden değil, stratejinin fiilen yeniden dengeleme yapmamasından kaynaklandığını göstermektedir. Dolayısıyla bulgular, "yüksek eşik daha iyi stratejidir" şeklinde değil, "yeniden dengeleme zayıfladıkça performans B&H'ye yaklaşmaktadır" biçiminde yorumlanmalıdır.

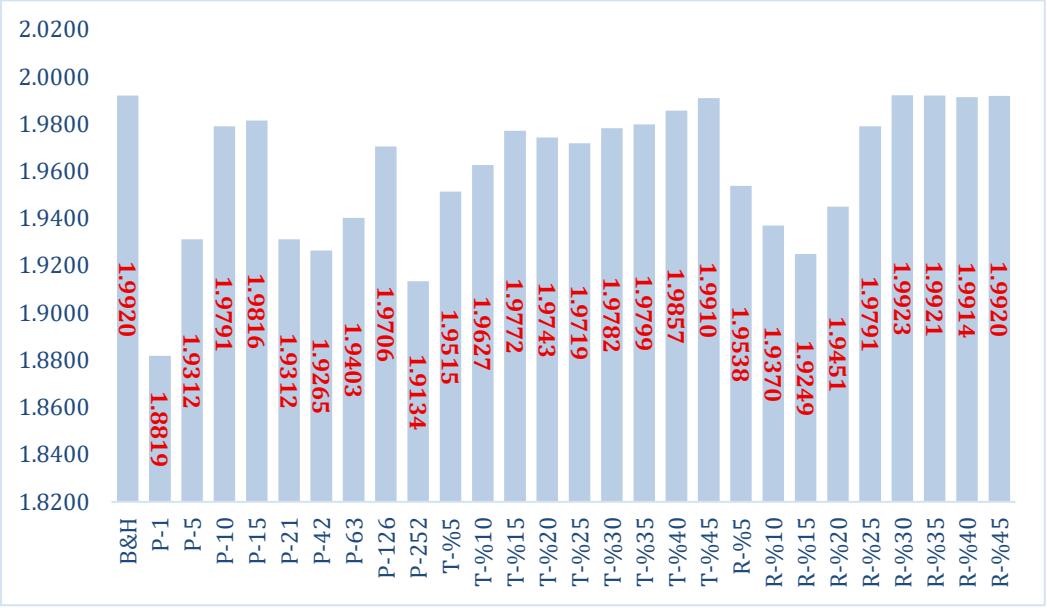
Tablo 6: Aralık Yöntemi: Bant Genişliğine Göre Portföylerin Ortalama İşlem Sayısı

	5%	10%	15%	20%	25%	30%	35%	40%	45%
H.S.S.=3	136.66	62.91	36.45	24.70	16.18	9.68	4.95	2.13	0.32
H.S.S.=4	121.26	51.63	34.00	20.44	14.17	7.66	3.16	1.43	0.16
H.S.S.=5	105.64	45.80	29.71	17.11	10.71	4.63	1.50	0.43	0.00
H.S.S.=6	98.86	37.36	24.43	13.04	7.82	2.11	0.46	0.00	0.00
H.S.S.=7	92.63	31.75	16.50	12.00	4.00	0.25	0.00	0.00	0.00
H.S.S.=8	99.00	25.00	8.00	14.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00

Tablo 6, aralık (range) yönteminde işlem yoğunluğunun bant genişliğine güçlü biçimde bağlı olduğunu ve bant genişliği arttıkça yeniden dengelemenin daha seyrek tetiklendiğini göstermektedir. Düşük bant genişliklerinde (%5–%15) portföy ağırlıkları daha dar bir tolerans aralığında tutulduğundan işlem sayıları oldukça yüksektir; örneğin 3 hisseli portföyde %5 bandında ortalama 136.66 işlem gözlenirken, %20 bandında 24.70 ve %30 bandında 9.68 seviyelerine düşmektedir. Benzer biçimde portföydeki hisse senedi sayısı arttıkça tekil ağırlık sapmalarının küçülmesi nedeniyle aynı bant genişliğinde tetiklenme olasılığı azalmakta ve işlem sayıları genel olarak düşmektedir (%10 bandında 3 hisseli portföyde 62.91, 8 hisseli portföyde 25.00). Daha geniş bantlarda bazı kombinasyonlarda işlem olmaması, yeniden dengelemenin hiç devreye girmediğini ve stratejinin gerçekleşen davranışının fiilen satın al ve elde tut yaklaşımına yakınsadığını göstermektedir; bu nedenle bant genişliği seçimi, performans hedefleri kadar işlem maliyeti ve uygulanabilirlik kısıtları açısından da belirleyici bir parametre olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3 ile Tablo 6 birlikte incelendiğinde, özellikle geniş bant düzeylerinde gözlenen yüksek Sharpe oranlarının çoğu durumda aktif band yönetiminin başarısından değil, yeniden dengelemenin çok seyrekleşmesinden ya da hiç gerçekleşmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, geniş bant parametreleri altında range stratejisi ekonomik davranış açısından çoğu zaman satın al ve elde tut yaklaşımına yakınsamaktadır. Bu nedenle, yüksek bant genişliklerinde elde edilen sonuçların "daha başarılı aktif yeniden dengeleme" olarak değil, "aktif yeniden dengelemenin zayıflaması" bağlamında değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

Grafik 1: Tüm Portföyler İçin Ortalama Sharpe Oranı: Yöntem ve Parametrelere Göre Karşılaştırma

Not: B&H "satın al ve elde tut" (buy-and-hold) stratejisini ifade eder. P- ile başlayan etiketler periyodik yeniden dengelemede yeniden dengeleme periyodunu (işlem günü cinsinden) göstermektedir. T-% etiketleri eşik (threshold) yönteminde tetikleme eşiğini (yüzde) ifade eder. R-% etiketleri aralık (range) yönteminde bant genişliğini (yüzde) göstermektedir. Grafik değerleri, tüm portföyler için hesaplanan ortalama Sharpe oranlarını temsil etmektedir.

Grafik 1, portföydeki hisse senedi sayısı 3 ile 8 arasında değişen ve toplamda 219 portföy üzerinden hesaplanan ortalama Sharpe oranlarını yöntem–parametre bazında karşılaştırmaktadır. Bulgular, periyodik yeniden dengeleme (P-*) sonuçlarının genel olarak daha düşük ve daha dalgalı bir bantta seyrettiğini; buna karşılık eşik (T-%*) ve aralık (R-%*) yaklaşımlarında parametre yükseldikçe Sharpe oranının çoğunlukla artma eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu desen, tolerans aralığının genişlemesiyle yeniden dengelemenin daha seyrek tetiklenmesi ve gereksiz müdahalelerin azalması sonucunda risk-düzeltilmiş performansın iyileşebileceği yönünde yorumlanabilir.

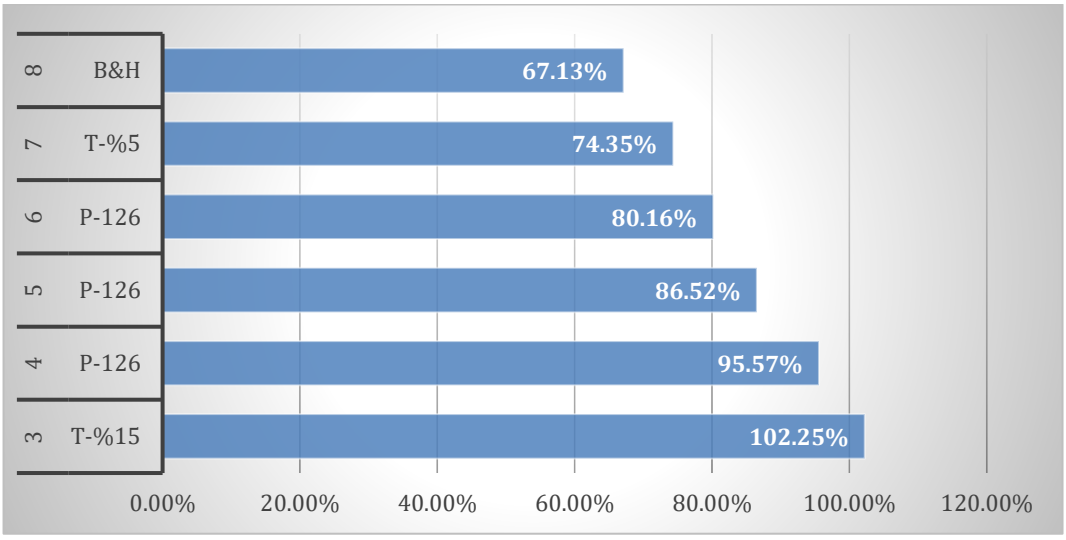
Grafik 1'de ayrıca satın al ve elde tut yaklaşımının dikkat çekici biçimde güçlü bir performans sergilediği görülmektedir: Satın al ve elde tut yöntemi ortalama Sharpe açısından neredeyse en başarılı yöntem konumundadır ve yalnızca bazı yüksek eşik/bant parametrelerinin çok sınırlı ölçüde gerisinde kalmaktadır. Bu bulgu, yeniden dengelemenin her koşulda belirgin bir üstünlük sağlamadığını; özellikle yeniden dengeleme tetiklenmelerinin seyrekleştiği parametre bölgelerinde aktif stratejilerin elde ettiği kazanımın marjinal olabildiğini düşündürmektedir. Sonuç olarak grafik, Sharpe performansını iyileştirme açısından kritik unsurun hangi yöntemden ziyade, yöntemin yeniden dengeleme yoğunluğunu belirleyen parametre seçimi olduğunu; bu parametre

seçiminin de daha fazla işlem (dolayısıyla daha yüksek maliyet etkisi) üretme potansiyeli nedeniyle işlem yoğunluğu ve işlem maliyeti duyarlılığı dikkate alınarak birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bununla birlikte, Grafik 1'in bütünsel olarak verdiği asıl mesaj, aktif yeniden dengeleme stratejilerinin çoğu durumda B&H karşısında belirgin bir üstünlük kuramadığıdır. Özellikle daha yüksek eşik ve bant parametrelerinde görülen göreli başarı, çoğunlukla stratejinin daha etkili çalışmasından değil, daha az işlem üretmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle bulgular, aktif yeniden dengeleme kurallarının katkısının örneklem özelinde sınırlı kaldığını ve en iyi sonucun birçok durumda aktif müdahalenin en zayıf olduğu bölgelerde ortaya çıktığını göstermektedir.

Tablo 1-6 ve Grafik 1'de sunulan bulgular, tüm portföyler üzerinden hesaplanan ortalama performans ve işlem yoğunluğu sonuçlarına dayanmakta olup çalışmanın temel çıkarım çerçevesini oluşturmaktadır. Buna karşılık Grafik 2-4, her hisse senedi sayısı için en yüksek getiri, en düşük risk ve en yüksek Sharpe oranını üreten tekil portföy-strateji kombinasyonlarını göstermektedir. Dolayısıyla bu grafikler ortalama davranışı değil, grup içindeki uç değerleri yansıtan tamamlayıcı ve betimleyici göstergeler olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle Grafik 2-4'ten hareketle genel bir yöntem üstünlüğü çıkarmaktan ziyade, söz konusu sonuçların maksimum/minimum seçim mantığı nedeniyle uç değer seçimi riski barındırdığı dikkate alınmalı; çalışmanın ana yorumu ortalama sonuçları sunan tablo ve grafikler temelinde yapılmalıdır.

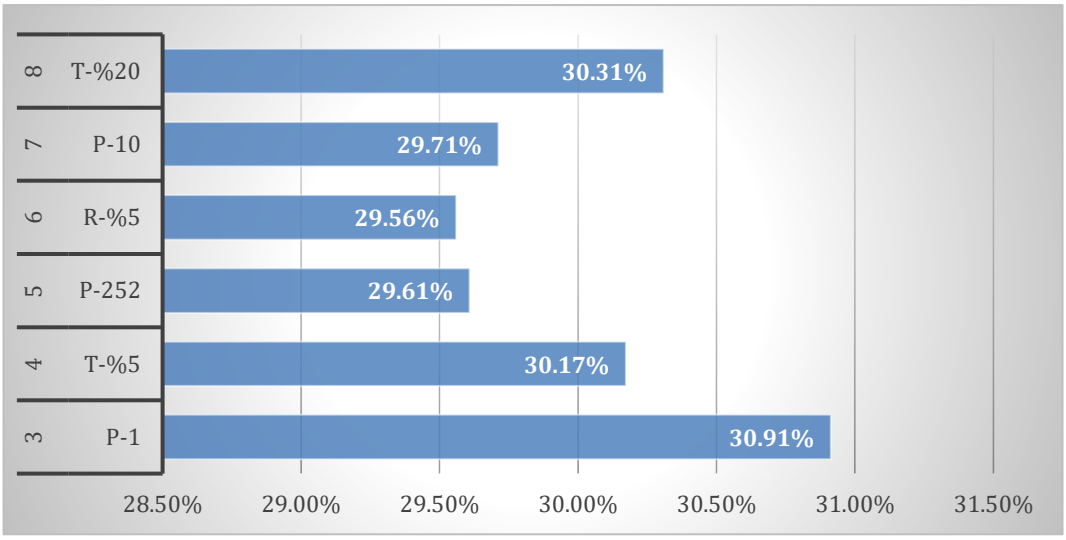
Grafik 2: En İyi Yıllıklandırılmış Getirili Portföyler (Hisse Sayısına Göre)

Grafik 2, yalnızca en yüksek yıllıklandırılmış getiriyi üreten tekil portföy-strateji kombinasyonunu göstermektedir. Buna göre 3 hisseli portföyde T-%15 stratejisiyle %102.25 ile en yüksek değer gözlenirken, 4-6 hisseli portföylerde en iyi sonuçların P-126

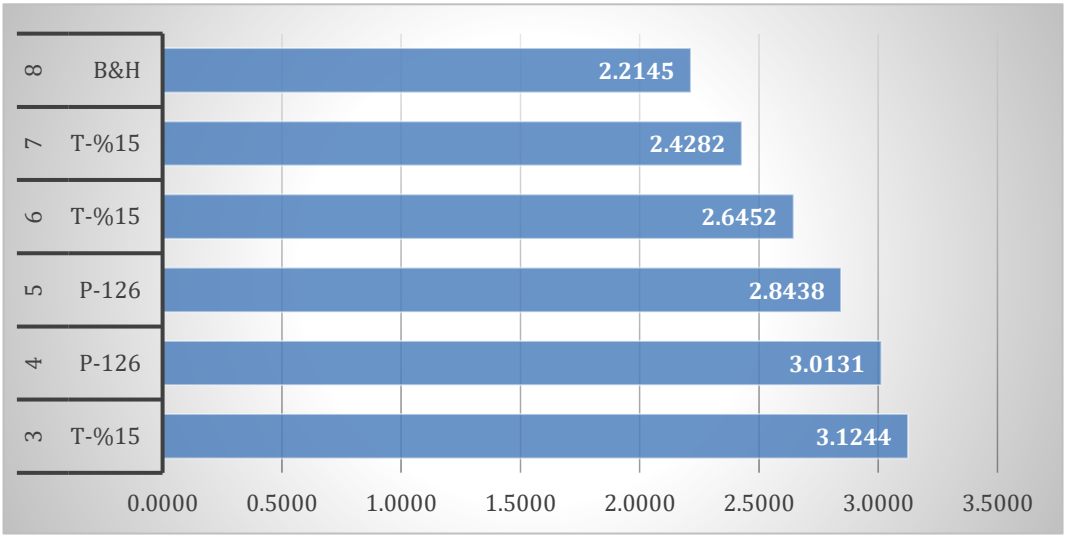
altında sırasıyla %95.57, %86.52 ve %80.16 seviyelerinde gerçekleştiği; 7 hisseli portföyde T-%5 ile %74.35, 8 hisseli portföyde ise B&H ile %67.13 düzeyinde en yüksek getirinin elde edildiği görülmektedir. Ancak bu örüntü, portföy genişledikçe çeşitlendirmenin beklenen getiriyi sistematik biçimde azalttığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Çünkü grafik, ortalama getiriyi değil, her grup içindeki tek bir maksimum değeri göstermektedir. Küçük portföylerde daha yüksek maksimum getiri gözlenmesi, bu portföylerin daha yüksek varyans üretmesi ve dolayısıyla uç değer oluşturma olasılığının artması ile ilişkili olabilir. Bu nedenle Grafik 2, çeşitlendirme-getiri ilişkisine dair genel bir sonuç üretmekten ziyade, hisse sayısına göre gözlenen en iyi tekil getirilerin betimleyici bir özeti olarak değerlendirilmelidir.

Grafik 3: En Düşük Yıllıklandırılmış Riske Göre Portföyler (Hisse Sayısına Göre)

Grafik 3, her hisse senedi sayısı için minimum volatiliteyi sağlayan tekil portföy-strateji kombinasyonunu göstermektedir. Bulgular, minimum yıllıklandırılmış riskin hisse sayıları boyunca görece dar bir bantta seyrettiğini ve en düşük riskin farklı yöntem ve parametreler altında elde edilebildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin 3 hisseli portföyde minimum risk P-1 ile %30.91, 4 hisseli portföyde T-%5 ile %30.17 ve 8 hisseli portföyde T-%20 ile %30.31 düzeyindedir. Buna karşılık 5-7 hisseli portföylerde minimum volatilitenin %29.56-%29.71 bandına kadar indiği görülmektedir. Bununla birlikte, Grafik 3'te yer alan sonuçlar ortalama risk davranışını değil, her hisse sayısı altında gözlenen en düşük tekil risk değerini yansıtmaktadır. Bu nedenle söz konusu bulgular, belirli bir yöntemin genel olarak daha düşük risk ürettiği şeklinde değil, farklı portföy boyutlarında farklı yöntemlerin uç risk minimizasyonu sağlayabildiğini gösteren tamamlayıcı bir bulgu olarak okunmalıdır.

Grafik 4: En Yüksek Sharpe Oranına Sahip Portföyler (Hisse Sayısına Göre)

Grafik 4, her hisse senedi sayısı için en yüksek Sharpe oranına sahip tekil portföy-strateji kombinasyonunu göstermektedir. Buna göre 3 hisseli portföyde T-%15 ile 3.1244, 4-5 hisseli portföylerde P-126 ile sırasıyla 3.0131 ve 2.8438, 6-7 hisseli portföylerde yeniden T-%15 ile 2.6452 ve 2.4282 düzeylerinde en yüksek Sharpe değerleri elde edilmiştir. 8 hisseli portföyde ise B&H yaklaşımı 2.2145 ile en yüksek Sharpe oranını sağlamıştır. Ancak bu sonuçlar, ortalama risk-düzeltilmiş performansı değil, dağılımın üst kuyruğunda yer alan tekil en iyi gözlemleri yansıtmaktadır. Bu nedenle küçük portföylerde daha yüksek maksimum Sharpe değerlerinin görülmesi, aktif yeniden dengelemenin genel olarak küçük portföylerde daha üstün olduğu biçiminde yorumlanmamalıdır. Buradaki sonuçlar, yalnızca belirli portföy-strateji kombinasyonlarında dikkat çekici uç performansların ortaya çıkabildiğini göstermektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, BIST Katılım 30 endeksinde süreklilik ölçütüyle seçilen 8 hisse üzerinden oluşturulan ve portföydeki hisse senedi sayısı 3 ile 8 arasında değişen toplam 219 portföy, 31.12.2021-31.12.2025 dönemine ait 1001 işlem günlük veriyle analiz edilmiştir. Tüm hesaplamalar, her alım-satım işlemi için binde 2 (0.002) komisyon varsayımı altında yürütülmüş; periyodik, eşik (threshold) ve aralık (range) yeniden dengeleme kuralları farklı parametre düzeylerinde karşılaştırılmıştır.

Bulgular, portföydeki hisse senedi sayısı arttıkça ortalama Sharpe oranlarının genel olarak yükseldiğini göstermektedir. Bununla birlikte çalışmanın temel sonucu, yeniden dengeleme stratejileri arasında tek bir yöntemin açık biçimde üstün olduğunu göstermekten ziyade, performansın portföy genişliği ile yeniden dengeleme yoğunluğunu belirleyen parametrelerin etkileşimi içinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle eşik ve aralık

yöntemlerinde tolerans düzeyleri yükseldikçe yeniden dengelemenin seyrekleştiği, bazı kombinasyonlarda ise fiilen ortadan kalktığı görülmektedir. Bu durumda strateji davranışı satın al ve elde tut yaklaşımına yakınsamakta; dolayısıyla yüksek toleranslı parametreler altında gözlenen göreli başarı, aktif yeniden dengelemenin üstünlüğünden çok aktif müdahalenin zayıflamasını yansıtmaktadır.

Portföy genişliği bağlamında değerlendirildiğinde, yeniden dengeleme yoğunluğuna ilişkin tek bir optimal kuralın tüm portföy yapıları için geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Daha düşük sayıda hisse içeren portföylerde ağırlık sapmaları daha belirgin olduğundan, daha aktif yeniden dengeleme kuralları belirli koşullarda test edilmeye değer görünmektedir. Buna karşılık daha geniş portföylerde yüksek toleranslı eşik ve bant kuralları çoğu zaman yeniden dengelemeyi fiilen devre dışı bırakmakta ve strateji davranışını pasif bir yapıya yaklaştırmaktadır. Bu bulgu, yeniden dengeleme kararlarının yalnızca yöntem seçimi üzerinden değil, portföydeki hisse sayısı ve işlem yoğunluğu ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

İşlem yoğunluğu sonuçları da bu çerçeveyi desteklemektedir. Periyodik yöntemde yeniden dengeleme sıklığı azaldıkça işlem sayısı mekanik olarak düşerken, eşik ve aralık yöntemlerinde tolerans düzeyi yükseldikçe işlem sayılarının sert biçimde azaldığı ve bazı kombinasyonlarda sıfıra indiği görülmektedir. Binde 2 komisyon varsayımı altında daha sık yeniden dengeleme daha yüksek maliyet birikimi doğurduğundan, net performans üzerindeki maliyet baskısı stratejiler arasındaki farkların yorumlanmasında belirleyici hale gelmektedir. Dolayısıyla yeniden dengeleme stratejileri, teorik risk kontrol işlevlerinin yanı sıra uygulamadaki işlem friksiyonları dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Genel olarak sonuçlar, katılım endeksi evreninde yeniden dengeleme performansının tek bir yöntemle açıklanamayacağını; aksine portföy büyüklüğü, yeniden dengeleme yoğunluğu ve işlem maliyeti varsayımlarının ortak etkisi altında şekillendiğini göstermektedir. Bu çerçevede yatırımcılar ve portföy yöneticileri açısından temel çıkarım, tüm portföylere aynı yeniden dengeleme politikasının uygulanmasının uygun olmayabileceğidir. Özellikle portföy yönetim şirketleri açısından, portföy büyüklüğü, varlık yapısı, maliyet duyarlılığı ve hedeflenen risk profili dikkate alınarak farklılaştırılmış yeniden dengeleme çerçevelerinin benimsenmesi daha rasyonel görünmektedir.

Çalışmanın başlıca sınırlılıkları, tek bir endeks evreni (BIST Katılım 30), tek bir komisyon oranı (0.002) ve belirli bir örneklem dönemi ile sınırlı olmasıdır. Gelecek araştırmalarda farklı komisyon düzeyleri, farklı piyasa rejimleri ve farklı katılım endeksi evrenleri altında duyarlılık analizlerinin genişletilmesi; ayrıca alternatif risk ve performans ölçütlerinin analize dahil edilmesi, yeniden dengeleme stratejilerine ilişkin daha kapsamlı sonuçlar üretilmesine katkı sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Arnott, R. D., & Lovell, R. D. (1993). Rebalancing: Why? when? how often?. *The Journal of Investing*, *2*(1), 5-10.

Bağcı, M., & Soylu, P. K. (2024). Optimal portfolio selection with volatility information for a high frequency rebalancing algorithm. *Financial Innovation,* 10(1), 107. https://doi.org/10.1186/s40854-023-00590-3

Badreldin, A. (2022). The cost of constituent-rebalancing of Sharīʿah-compliant indexes: lessons for future crises. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 14(3) pp. 241–255, doi: https://doi.org/10.1108/IJIF-02-2021-0038

Bányai, A., Tatay, T., Thalmeiner, G., & Pataki, L. (2024). The Impact of Rebalancing Strategies on ETF Portfolio Performance. *Journal of Risk and Financial Management,* 17(12), 533. https://doi.org/10.3390/jrfm17120533

Buetow Jr, G. W., Sellers, R., Trotter, D., Hunt, E., & Whipple Jr, W. A. (2002). The benefits of rebalancing. *Journal of Portfolio Management,* 28(2), 23.

Cuthbertson, K., Hayley, S., Motson, N., & Nitzsche, D. (2016). What Does Rebalancing Really Achieve? *International Journal of Finance & Economics,* 21(3), 224-240. https://doi.org/10.1002/ijfe.1545

Dai, T.-S., Chen, B.-J., Sun, Y.-J., Yang, D.-Y., & Wu, M.-E. (2024). Constructing Optimal Portfolio Rebalancing Strategies with a Two-Stage Multiresolution-Grid Model. *Computational Economics,* 64(5), 3117-3142. https://doi.org/10.1007/s10614-024-10555-y

Dayanandan, A., & Lam, M. (2015). Portfolio Rebalancing - "Hype or Hope?. *The Journal of Business Inquiry,* 14(2), 79-92.

Dichtl, H., Drobetz, W., & Wambach, M. (2014). Where is the value added of rebalancing? A systematic comparison of alternative rebalancing strategies. *Financial Markets and Portfolio Management,* 28(3), 209-231. https://doi.org/10.1007/s11408-014-0231-3

Donohue, C., & Yip, K. (2003). Optimal portfolio rebalancing with transaction costs. *Journal of Portfolio Management,* 29(4), 49.

El Bernoussi, R., & Rockinger, M. (2023). Rebalancing with transaction costs: theory, simulations, and actual data. *Financial Markets and Portfolio Management,* 37(2), 121-160. https://doi.org/10.1007/s11408-022-00419-6

Fama, E. F. (1970). Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. *The Journal of Finance,* 25(2), 383. https://doi.org/10.2307/2325486

Fang, Y., Lai, K. K., & Wang, S.-Y. (2006). Portfolio rebalancing model with transaction costs based on fuzzy decision theory. *European Journal of Operational Research,* 175(2), 879-893. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2005.05.020

Gupta, P., Mittal, G., & Mehlawat, M. K. (2014). A multicriteria optimization model of portfolio rebalancing with transaction costs in fuzzy environment. *Memetic Computing,* 6(1), 61-74. https://doi.org/10.1007/s12293-012-0102-2

Horn, M., & Oehler, A. (2020). Automated portfolio rebalancing: Automatic erosion of investment performance? *Journal of Asset Management,* 21(6), 489-505. https://doi.org/10.1057/s41260-020-00183-0

Jones, S. K., & Stine, J. B. (2010). Expected utility and the non-normal returns of common portfolio rebalancing strategies. *Journal of Asset Management,* 10(6), 406-419. https://doi.org/10.1057/jam.2009.22

Jung, J., & Kim, S. (2017). Developing a dynamic portfolio selection model with a self-adjusted rebalancing method. *Journal of the Operational Research Society,* 68(7), 766-779. https://doi.org/10.1057/jors.2016.21

Kimball, M. S., Shapiro, M. D., Shumway, T., & Zhang, J. (2020). Portfolio rebalancing in general equilibrium. *Journal of Financial Economics,* 135(3), 816-834. https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2019.08.007

Leibowitz, M. L., & Bova, A. (2011). Policy portfolios and rebalancing behavior. *Journal of Portfolio Management,* 37(2), 60.

Lim, Q. Y. E., Cao, Q., & Quek, C. (2022). Dynamic portfolio rebalancing through reinforcement learning. *Neural Computing and Applications,* 34(9), 7125-7139. https://doi.org/10.1007/s00521-021-06853-3

Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. *The Journal of Finance,* 7(1), 77. https://doi.org/10.2307/2975974

Masters, S. J. (2003). Rebalancing. *The Journal of Portfolio Management,* 29(3), 52–57. https://doi.org/10.3905/jpm.2003.319883

Mattei, M. (2018). Enhanced Portfolio Performance Using a Momentum Approach to Annual Rebalancing. *International Journal of Financial Studies,* 6(1), 15. https://doi.org/10.3390/ijfs6010015

Perold, A. F., & Sharpe, W. F. (1988). Dynamic strategies for asset allocation. *Financial Analysts Journal,* 44(1), 16-27.

Rachedi, O. (2018). Portfolio Rebalancing and Asset Pricing with Heterogeneous Inattention. *International Economic Review,* 59(2), 699-726. https://doi.org/10.1111/iere.12285

Sher, G., & Barr, G. D. I. (2011). Portfolio rebalancing in South Africa. *South African Journal of Accounting Research,* 25(1), 59-80. https://doi.org/10.1080/10291954.2011.11435153

Sun, W., Fan, A., Chen, L., Schouwenaars, T., & Albota, M. A. (2006). Optimal rebalancing for institutional portfolios. *Journal of Portfolio Management,* 32(2), 33.

Tokat, Y., & Wicas, N. W. (2007). Portfolio Rebalancing in Theory and Practice. *The Journal of Investing,* 16(2), 52–59. https://doi.org/10.3905/joi.2007.686411

Ünal, S. (2024). Borsa İstanbul'da yeniden dengeleme yöntemi ile portföy yönetimi. *KOCATEPEİİBFD*, 26(1), 33-47. https://doi.org/10.33707/akuiibfd.1275087

Wang, M., Li, C., Xue, H., & Xu, F. (2014). A New Portfolio Rebalancing Model with Transaction Costs. *Journal of Applied Mathematics,* 2014, 1-7. https://doi.org/10.1155/2014/942374

Yu, J.-R., Chiou, W. P., Hung, C.-H., Dong, W.-K., & Chang, Y.-H. (2022). Dynamic rebalancing portfolio models with analyses of investor sentiment. *International Review of Economics & Finance,* 77, 1-13. https://doi.org/10.1016/j.iref.2021.09.003

Zhao, Z., Xu, F., Du, D., & Meihua, W. (2021). Robust portfolio rebalancing with cardinality and diversification constraints. *Quantitative Finance,* 21(10), 1707-1721. https://doi.org/10.1080/14697688.2021.1879392

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1447-1468

Sık Görülen Kanserlerin Kümeleme Analizi Teknikleri Kullanılarak Sınıflandırılması

Aynur İncekırık[1, 2]

ÖZET

Kümeleme analizi çok değişkenli verileri benzerlik ya da farklılıklarına göre sınıflamayı amaçlamaktadır. Analiz sonucunda elde edilen kümelerin kendi içlerinde homojen, aralarında ise heterojen olmaları beklenir. Bu çalışma, en yaygın kanser türlerinin cinsiyete göre yaş grubu karakteristikleri dikkate alınarak oluşturulan veri setlerinde kümelenmesini amaçlamaktadır. Çalışmada, İngiltere Ulusal İstatistik Ofisi (Office for National Statistics - ONS)'nde yirmibeş kanser türü için erkeklerde ve kadınlarda yaş gruplarına göre 2001-2015 yılları arasındaki verilerden oluşan veri setlerine kümeleme analizi uygulanmıştır. Kanser sınıflarını en iyi ayıran üç farklı yaş grubu karakteristiği ile oluşturulan iki farklı veri setinde kanser türlerinin cinsiyete göre yaş gruplarındaki dağılımı gözlemlenerek, ortaya çıkış frekanslarına bağlı kümelenme eğilimleri araştırılmıştır. Küme sayısı üç olarak belirlenmiş ve R-3.5.1 paket programı ile analizler yapılmıştır. Sonuçlara göre, kadınlarda meme kanseri, erkeklerde ise prostat kanserinin en sık ortaya çıkan kanser türü olduğu ve bu kanserlerin tek başlarına bir kümede yer aldıkları dikkati çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kümeleme Analizi, Kanser, K-Ortalamalar, Ortalama Bağlantı.*

Classification of Common Cancers Using Cluster Analysis Techniques

ABSTRACT

Cluster analysis aims to classify multivariate data according to their similarities or differences. The clusters obtained from the analysis are expected to be homogeneous within themselves and heterogeneous between each other. This study aims to investigate the clustering of the most common cancer types in datasets constructed by considering age-group characteristics by gender. In the study, cluster analysis was applied to datasets consisting of data recorded between 2001 and 2015 for twenty-five cancer types by age groups for males and females at the Office for National Statistics (ONS) in England. The clustering tendencies of cancer types were investigated based on their frequencies of occurrence by observing their distribution across age groups by gender in two different datasets constructed using three age-group characteristics that best distinguish cancer classes. The number of clusters was determined as three, and the analyses were conducted using the R-3.5.1 package program. The results indicate that breast cancer in females and prostate

[1] İletişim Yazarı: aynur.incekirik@cbu.edu.tr
[2] Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-5029-6036.

(Makale Gönderim Tarihi: 04.04.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1923058
Makale Türü: Araştırma Makalesi

cancer in males were the most frequently occurring cancer types, and these cancers each formed a separate cluster.

Keywords: *Cluster Analysis, Cancer, K-Means, Average Linkage.*

1. GİRİŞ

Kanser, vücutta yayılarak veya hücreleri istila ederek anormal hücrelerin kontrolsüz bir şekilde büyümesiyle karakterize edilen bir hastalık sınıfını oluşturur. Kanser hastalığı genellikle vücutta hızlı yayılan kötü huylu tümörlerin varlığı ile ifade edilir. Tümörlerin çokluğu ve yayılma hızı kanserin yıkıcılığı ve ciddiyeti hakkında bilgi vermektedir. Erken teşhis edilmeyerek geç kalınmış yani ileri evrede olan kanser öldürücü olmaktadır (Niederhuber vd., 2020). Kanser hastalığı, dünya çapında büyük bir halk sağlığı sorunu olarak insan yaşamı ve insan sağlığı için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Son yıllarda önde gelen ölüm nedenlerinden biri haline gelmiştir. İstatistiksel raporlara göre, 2012 yılında dünya genelinde yeni kanser vakaları 14,1 milyona, kansere bağlı ölümlerin toplam sayısı ise 8,2 milyona ulaşmıştır. Yaşam beklentisinin yükselmesi ve küresel ekosistemin bozulmasıyla birlikte kanser vakalarında artışlar görülmektedir. Ayrıca, 2030 yılına kadar yeni kanser vaka sayısının 23,6 milyona ulaşması beklenmektedir (Si vd., 2019).

Kümeleme analizi, objelerin tüm değişkenlere göre benzerliklerini temel olarak alıp kümelenmelerini tespit etmeyi amaç edinen istatistiksel tekniklerden biridir. Kümeleme analizi teknikleri genellikle boyut indirgeme amacıyla obje sayısını azaltıp çok fazla obje ile kümelenmeleri tespit etme amacını taşımaktadır. Bu analiz, doğal kümelenmelerin elde edilip değerlendirilmesi için yapılmaktadır. Objeler arasındaki benzerlikler ölçülerek ölçülen bu uzaklıklara göre objeler kümelendirilmektedir. Kümeleme tekniği, benzer özelliklere sahip olan veri noktalarını gruplamak için sıkça kullanılan istatistiksel tekniklerden biridir (Everitt vd., 2011). Bu teknikler, sağlık alanıyla ilgili olarak örneğin ülkeleri veya grupları bir takım sağlık göstergelerini dikkate alarak sınıflara atamak amacı ile kullanılmaktadır (Safaei vd., 2023).

Kümeleme analizi yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada, İngiltere Ulusal İstatistik Ofisi'nde (Office for National Statistics (ONS)) belirli kanserlerin yaş grupları ve cinsiyete göre 2001-2015 yılları arasındaki kayıtlı verileri internet ortamından alınmıştır (ONS, 2024). Kanser türlerinin gruplarını birbirlerinden en iyi ayrıştıracak değişkenlerle elde edilmiş veri setleri için kanserlerin belirli yaş grupları ve cinsiyet baz alınarak dağılımlarıyla ilgili fikir sahibi olunmuş ve bu türlerin söz konusu gruplarında ortaya çıkış sıklıklarına bağlı olarak gösterdikleri kümelenme yapıları incelenmiştir. Ayrıca, anabileşenler analizi ile elde edilen anabileşen skor grafiklerinde kümelenmeler görsel olarak sunulmuştur.

Bu çalışmanın temel amacı, İngiltere Ulusal İstatistik Ofisi (ONS)'nde 2001-2015 yılları arasında belirli yaş grupları için seçilen en yaygın 25 kanser türünü ortaya çıkış

sayılarından oluşan veri setine bağlı olarak kümelemektir. Kümelenmelerin varlığı anabileşen skorları grafiği yardımıyla tespit edilmiş ve küme sayısına karar verilmiştir. Kümeleme yöntemleri hiyerarşik teknikler ve hiyerarşik olmayan teknikler olarak ikiye ayrılmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Günümüzde kümeleme analizi, tıpta, fen ve sosyal bilimlerde oldukça geniş uygulama alanına sahiptir. Bu analizi uygulamak için kullanılacak veri tipinin ve benzerlik ölçüsünün ayrıntılı olarak tanımlanması gerekmektedir (Hofman ve Jarvis, 1998).

Düzgün vd. (2025) çalışmalarında Palyatif bakım hizmetinden yararlanan kanser hastalarında görülen semptomların ve semptom kümelerinin sıklığını belirlemek istemişlerdir. Yapılan çalışmaya, 10 Mart 2017 ile 30 Ekim 2018 tarihleri arasında palyatif bakım servisinde yatan 187 kanser hastası dahil olmuştur. Analizde kullanılan veriler karşılıklı görüşme metoduyla, hasta kimlik formu, anısal semptom derecelendirme ölçeği ve Karnofsky performans ölçeği kullanılarak toplanmıştır. SPSS istatistik programı kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak kümeleme analizi yapılarak iki semptom kümesi belirlendi. Birinci semptom kümesi, kanser tanısı ve tedavisiyle ilgili fiziksel ve psikojenik semptomları içerirken, ikinci semptom kümesi esas olarak beslenme ve genitoüriner sistemle ilgili sorunları içeriyordu. Kanser türüne göre etkili semptom yönetimi ve ayrıntılı semptom kümelerinin geliştirilmesi için daha ileri çalışmalar yapılması önerilmektedir.

Tekinarslan (2025) çalışmasında, k-ortalamalar kümeleme analizi yöntemiyle farklı ülkelerdeki kadın sağlığı göstergelerini kıyaslamayı ve birbirlerine benzerlikleri olan ülkeleri gruplandırmayı amaç edinmiştir. Dünya Bankası'ndaki verilerden kadın sağlığını yansıtan özellikler ele alınmıştır. K-ortalama kümeleme tekniği ile sağlık göstergeleri temel alınarak ülkeler C1 ile C2 kategorilerinde gruplandırılmışlardır. Bu kategorilerde yer alan ülkeler arasındaki sosyal, ekonomik, ve altyapı ile ilgili ayrımları tespit ederek ortaya çıkan ayrımların kalkınma sürecine yansımalarını incelemektedir. Bulgular değerlendirildiğinde, C1 kategorisinde yer alan ülkelerin C2'deki ülkelerden daha çok sosyal ve ekonomik yardıma gereksinimi vardır. C2 ülkelerine bakıldığında gelişmiş sosyal sistemleri ve altyapılarının olduğu görülmektedir. Sonuçlara bakıldığında, kadın sağlık şartlarının iyileştirilmesi adına politika yapıcıların göz önünde bulundurması icap eden temel faktörler vurgulanmaktadır. Analiz bulguları sağlık alanındaki politikalarının gelişimi açısından önemlidir ve küresel olarak değerlendirildiğinde sağlık alanında yaşanan eşitsizliklerin giderilmesi konusunda öneriler sunmaktadır.

Özen (2024) çalışmasında, Türkiye'deki illerin sağlık göstergelerine dayalı olarak sağlık kaynakları bakımından sınıflandırılmasını amaçlamıştır. Analiz için 11 sağlık değişkeni belirlenerek Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) 2021 yılındaki Türkiye nüfus istatistikleri verileriyle Sağlık Bakanlığının Sağlık İstatistik Yıllığı'ndaki veriler alınmıştır. 81 ilin sağlık yapılarına göre hiyerarşik ile hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri ile kümeleme analizleri yapılmıştır. Ward Yönteminde kareli öklid uzaklığı kullanılarak

yapılan analizlerde sağlık göstergeleri bakımından birbirine benzerliği yüksek olan iller; Van, Batman en uzak iller; Ordu, Bayburt olduğu görülmüştür. K-ortalamalar yöntemine göre tüm değişkenlerin istatistiki olarak anlamlı çıktığı, sağlık göstergelerine göre Trabzon, Siirt ve Denizli'nin diğer illerden daha iyi olduğu belirlenmiştir. Sonuçlar, sağlık göstergesi açısından illerin hangilerinin birbiriyle benzer hangilerinin ise birbirlerinden farklı olduğunu ve hangilerinin iyi ve hangilerinin kötü durumda olduğunu tespit etmesi yönünden önemlidir.

Taşer ve Öztekin (2022) çalışmalarında, Pamukkale Üniversitesi Hastanesinde hasta gruplarına, tanılara ve işlem türlerine göre farklılık ve benzerlik gösteren hastane bölümlerinin tespit edilmesini amaçlamışlardır. 2019 yılında hastaneye gelmiş olan toplam 717.771 hastaya kümeleme analizi uygulanmıştır. 29 bölüme ait 9 değişken ile toplam 9 küme elde edilmiştir. Bulgularda, küme 3 haricinde diğer 8 kümenin mevcut hastane düzenine tamamen veya kısmen uyumlu olduğu görülmüştür. Sonuçlarda, hasta sayısı yüksek olan dört kümeden sadece biri hastane girişine yakın konumdadır. Diğer üç kümede ise hasta sayısının dengelenmesi amacıyla, küme elemanlarından bazılarına bir alt veya üst katta yer aldığı gözlenmektedir. Yapılan uygulamada, kanser tanılı ve çocuk hastaların yoğun bulunduğu kümelere karşılık gelen yerleşimlerde eksiklikler tespit edilmiştir. Mevcut fiziksel yerleşim analiz sonuçlarıyla büyük ölçüde uyum göstermektedir.

İncekırık ve Altın (2021) çalışmalarında, Türkiye'deki illerin 2004 ile 2018 yılları arasındaki ulaştırma göstergelerine göre 40 adet değişken alınarak veri seti oluşturulmuş ve kümeleme analizi yöntemleri uygulanmıştır. Öklid uzaklık ile Min-Max standartlaştırma ölçüleri alınmıştır. Çalışmada, ulaştırma göstergelerine göre Türkiye'deki mevcut 81 İlin kümelenme yapısının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu çalışmada, hiyerarşik bir kümeleme yöntemi olan Tek-bağlantı yöntemi, kullanılan diğer yöntemler arasında kofenetik korelasyon katsayısı değerinin yüksekliği sebebiyle en başarılı yöntem olarak kabul edilmiştir. Çalışmada, hiyerarşik olmayan yöntemlerden biri olan k-ortalamalar yöntemi sonuçları incelenmiştir. Küme sayısı, küme geçerlilik indeksleri yardımı ile 5 olarak belirlenmiştir. Sonuçlara bakıldığında, ulaştırma göstergeleri bakımından büyük kent merkezlerine sahip illerde diğer illere göre daha belirgin farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. İstanbul ili başta olmak üzere özellikle Türkiye'nin en büyük kent merkezlerini barındıran Ankara, İzmir, Bursa ve Antalya illeri sapan gözlem özelliklerine sahiptir ve diğer tüm illerden farklı olacak şekilde ayrı kümeler oluşturma eğilimindedirler.

İncekırık vd. (2021) çalışmalarında, yaş grubu ve cinsiyete göre oluşturulan veri setlerinde kanser türlerini kümelemeyi amaçlamışlardır. Çalışmada, Avustralya Sağlık ve Refah Enstitüsü'nde 1982-2016 yılları arasında erkek ve kadınlarda yaşa göre kaydedilen elliyedi kanser türüne ait veriler kullanılmıştır. Kümeleme yönteminin seçimi ve küme sayısının belirlenmesi için kofenetik korelasyon katsayıları ve küme geçerlilik indeksi kullanıldı. Analizlerde R-3.5.1 paket programından yararlanıldı. Bu çalışmada, yüksek kofenetik korelasyon katsayısı değeri ile en başarılı yöntem olarak belirlenen k-means yöntemi ve ortalama bağlantı yönteminin analiz sonuçları yorumlandı. Elde edilen sonuçlar incelendiğinde, kırk ve üzeri yaş grubunda kadınlarda meme kanseri ve erkeklerde prostat

kanserinin en yaygın kanser türü oldu ve bu kanserlerin tek bir kümede yer aldığı görülmüştür. Bu analizde, 0-14 yaş grubunun kümeleri ayırmada olan başarısızlığı açıkça görülmüştür.

Gürler vd. (2020) yaptıkları çalışmada, farklı ülkelerde bireylerin ölüm sebepleri ele alınıp bu ülkelerin sınıflandırılması, ölüm sebepleriyle insani gelişme düzeyi arasında ilişki olup olmadığının belirlenmesini amaçlamışlardır. Analizde 168 ülkenin 2015 yılına ait ölüm sebeplerini belirten 28 değişken ele alınmıştır. Ölüm sebeplerine göre bu ülkelerin sınıflandırılması için k-ortalamalar tekniği ve küme sayısını tespit etmeye yarayan dirsek yöntemi kullanılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü'nün yaralanma, hastalık ve ölüm sebeplerini sınıflandırmasından faydalanılarak dört model ortaya çıkartılmıştır. Daha sonra ülkelerin insani gelişme düzeyleri göz önüne alınarak hangi küme sınıfında bulunduklarına bakılmıştır. Ek olarak insani gelişme düzeyleri ile ölüm sebepleri arasında mevcut bir ilişkinin bulunup bulunmadığı araştırılmıştır.

Yılmaz ve Söyük (2020) çalışmalarında sağlık risk faktörleri açısından Dünya Bankası'na üye olan ülkelerin homojen olarak gruplandırılmasını ve bu gruplarda yer alan ülkelerin göstergelere göre sıralanmasını amaçlamışlardır. Buna göre öncelikle temel içme suyu hizmetleri kullanımı, hava kirliliği PM2,5, sigara içme prevalansı, yetişkinlerde yetersiz fiziksel aktivite prevalansı, yetersiz beslenme prevalansı, yetişkinlerde obezite prevalansı ve kişi başı toplam alkol tüketimi olarak 7 risk faktörü baz alınarak k-ortalamalar tekniği ile R programında kümeleme analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda, 122 ülkeden 38 ülke birinci kümede, 84 ülke ise ikinci kümede yer almıştır.

Drachenberg vd. (2019) çalışmalarında biyopsi ile doğrulanmış D'Amico tanımlı orta derecede riskli prostat kanseri hastası olan ve tedavi görmemiş 65 hastadan alınan CTC verilerini radikal prostatektomi patoloji sonuçlarıyla karşılaştırılarak hiyerarşik kümeleme yöntemlerinden biri olan ağırlık merkezi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda hastalar farklı potansiyel agresif hastalık riskine sahip üç alt grupta kümelenmiştir.

Stundzaite-Barsauskiene vd. (2019) tarafından yapılan çalışmada, Vilnius Üniversite Hastanesi "Santaros Klinikos" Plastik ve Rekonstrüktif Cerrahi Bölümü ve Ulusal Kanser Enstitüsü'nde 2007-2017 döneminde burun ameliyatı sonrası toplam 90 yetişkin hasta ve 30 kontrol grubundaki kişiye yüz antropometrisi uygulanarak yüz algılama (FP), benlik saygısı (SE) ve psikososyal (PW) durumlar ile ilgili sorulara yanıt alınmıştır. Burada travma, kanser ve estetik ihtiyaçlara bağlı burun ameliyatı sonrası hastalarda yüz algısı, benlik saygısı ve psikososyal iyi oluş arasındaki ilişkileri karşılaştırmak amacıyla SPSS 25 paket programı yardımıyla kümeleme analizi yapılmıştır. Sonuçlarda, incelenen bireylerde yüz ölçümleri yüzün tamamının algılanmasıyla ilişkili olmadığı ve estetik burun ameliyatı sonrası hastaların FP, SE ve PW arasında belirli ilişkilerinin olduğu ortaya çıkmıştır.

3. KÜMELEME ANALİZİ YÖNTEMİ

Kümeleme analizi, objeleri sahip oldukları değişkenlere göre bir arada toplamayı amaçlayan yani objeleri ya da bireyleri sınıflandıran çok değişkenli analiz tekniklerinden biridir. Her bir obje, belirlenen bir kritere göre diğer objelerle benzerlik göstermektedir. Bu analizin esas amacı, değişkenlerin ya da objelerin doğal gruplandırılmasını yani kümelenmesini ortaya çıkarmaktır. Burada yer alan obje kümelerinin, iki ya da üç boyutlu uzayda sunum grafikleri mevcuttur. Kümeleme analizinde tam bir notasyon olmamasına rağmen görsel olarak iki boyutlu ve üç boyutlu sunum grafikleri yardımıyla objeler gruplandırılabilir (Johnson ve Wichern, 1998; Tatlıdil, 1992; Hair vd., 2019).

Kümeleme analizindeki benzerlik ve homojenlik tanımlaması, uygulamada kullanılan objelere bağlı olarak analizden analize farklılık göstermektedir. Bu analiz, tamamen sayısal verilere dayanmakta ve küme sayısı önceden bilinmemektedir. Ayrıca, sınıflandırma yöntemlerinin çoğunu içinde bulunduran bir yöntemdir. Bu analizin sonuçları, belirli bir amaç ve belirli bir durum için değerlendirilmiş ve yorumlanmış olmalıdır. Bundan dolayı, analizin amacına ve içeriğine bağlı olarak analiz yöntemlerinin seçimine karar verilir. Bazı kümeleme yöntemlerinin, bazı durumlarda diğer yöntemlerden daha iyi sonuçlar verdiği görülmektedir (Jackson, 1983).

Tek örneklemli kümeleme analizinde heterojen oldukları düşünülen n tane objenin her biri üzerinde p tane değişken için ölçümler, x_1, x_2,…, x_n olduğunda bu objeleri homojen olan k tane sınıf halinde sınıflamak amaçlanmaktadır. Bu analizde küme sayısı olan k bilinmemektedir. Fakat, genellikle n' den çok daha küçük olduğu varsayılır. Kümeleme analizindeki temel sorunlardan biri, k' nın seçimi aşamasıdır (Seber, 2009). Tek örneklemli durumda, bir grubun üyeleri birbirlerine yakın fakat diğer grubun üyelerinden oldukça farklı ise bu grup, "homojen" yapıdadır. Bu durum, "yakınlık" kavramının miktarını belirlemek için objeler arasında bir ölçü oluşturmaya neden olur.

Çok örneklemli kümeleme analizinde örneklem verilerek bu örneklemin homojen sınıflar haline getirilmesi gerekir. Burada, tek örneklemli durumda olduğu gibi "objeler" değil "örneklemler" sınıflandırılmalıdır. Bu durum genel olarak şu şekilde özetlenebilir; örneklemden rastgele seçilen gözlemler, i=1, ..., n_j ve j=1, 2, ..., m şeklinde verildiğinde buradaki ölçüm değeri x_{ij}' dir. Analizin amacı, m tane örneklemi k tane homojen sınıf halinde gruplamaktır. Sınıf sayısı olan k bilinmemekte ve $k \leq m$ olarak elde edilmektedir (Mardia vd., 1979).

Kümeleme analizi teknikleri hiyerarşik olmayan teknikler ve hiyerarşik teknikler olarak ikiye ayrılmaktadır. Hiyerarşik kümeleme analizi teknikleri, çoğu kaynakta bir tür optimizasyon yöntemi olarak dikkate alınmaktadır. Çünkü, kümeler bir kümelenme ölçütünü optimize etme yoluyla oluşturulur. Öncelikle, k ve k+1 adet gruplar şeklinde bulunan hiyerarşik metodların: k-1 adet özdeş kümelere sahip oldukları ve k adet kümede kalan tek bir grubun, k+1 adet kümede ikiye ayrıldığı varsayıldığında; yöntemlerin yapısından dolayı, bir obje bir kümeye dahil olduğunda, optimizasyon tekniklerinin aksine k küme sayısı azaldıkça kümeler tekrardan başka bir kümeye dahil edilmezler. Bu teknikler, ağaçlı bir diyagram yapısına sahip olan dendrogramlarda sunulurlar ve objelerin

kendilerine değil, x_1, x_2,..., x_n objeleri arasındaki bir $D=(d_{ij})$ uzaklıklar matrisine uygulanırlar. Hiyerarşik kümeleme teknikleri temelde tanımlayıcı niteliktedirler (Mardia vd., 1979).

Hiyerarşik olmayan kümeleme teknikleri, gruplar içindeki bireylerin başlangıç bölünmesiyle ya da küme merkezlerini biçimlendiren merkezin başlangıç verisiyle işe başlarlar. Başlangıç küme merkezleri, bireyler arasından merkez noktalarının rastgele seçimi ya da başlangıç grupları içindeki bireylerin rastgele bölünmesi için oluşturulurlar. Verilerin her bir bölünmesi bir kümeyi temsil eder. Böylece veriler, k adet bölünme içinde konumlandırılırlar. Yaygın olarak kullanılan hiyerarşik olmayan yöntemlerden biri k-ortalamalar yöntemidir (Sharma, 1996).

Bu çalışmada hiyerarşik yöntemlerden tek bağlantı, tam bağlantı, Ward ve ortalama bağlantı yöntemleri ile hiyerarşik olmayan yöntemlerden en popüleri olan k-ortalamalar yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemler aşağıda kısaca açıklanmıştır. Analizde en iyi sonuçlar ortalama bağlantı ve k-ortalamalar yöntemleri ile elde edilmiştir.

3.1. Tek Bağlantı (En Yakın- Komşu) Yöntemi

Tek bağlantı tekniği, minimum uzaklık temelinde birbirine en yakın olan noktaları gruplandırır. En az uzaklığa sahip ilk iki obje belirlenir ve bu objeler birleştirilerek yeni bir küme oluşturulur. "En yakın komşu yaklaşımı" olarak adlandırılan bu analiz kümedeki tüm objeler için uygulanır (Grimm ve Yarnold, 2000).

3.2. Tam Bağlantı (En Uzak-Komşu) Yöntemi

En yakın komşu yönteminde olduğu gibi, en uzak komşu algoritması da bütünleştirici bir yöntemdir. Bu yöntem, tek bağlantı yöntemine benzeyen ancak farklı bir mantıkla uygulanır. Yani en yakın-komşu yönteminin tam tersi bir algoritmaya sahiptir ve tek bağlantı yöntemindeki gibi tek bir birey olarak bulunan en yakın iki noktanın birleştirilmesiyle işe başlanılır. Bu yöntemde, benzer objeler ile homojen kümeler elde edilir. İki küme arasındaki uzaklık, iki küme içindeki tüm obje çiftleri arasındaki uzaklığın maksimumu alınarak belirlenir. Diğer bir ifadeyle, kümeler arasındaki uzaklıklar ya da benzerlikler, her aşamada iki kümenin en uzakta bulunan objeleri arasında belirlenir. Bundan dolayı tam bağlantı yöntemi, birbirlerine maksimum uzaklıkta bulunan ya da minimum benzerliğe sahip olan bir kümedeki tüm objeleri ifade eder (Jackson, 1983).

3.3. Ortalama Bağlantı Yöntemi

Ortalama bağlantı yöntemi, bütünleştirici hiyerarşik kümeleme algoritmalarının adımlarını takip eder. Bu yöntem, hem gruplar içindeki hem de gruplar arasındaki uzaklıkları hesaplamak için kullanılır. İlk olarak, U ve V kümelerinde, en yakın (en benzer) objeleri bulmak için $D=\{d_{ik}\}$ uzaklık matrisi araştırılır. En yakın objeler, (UV) kümesini oluşturmak için birleştirilmişlerdir. Üçüncü adımında (UV) ve W kümelerinde yer alan objelerin sayıları sırasıyla; N(UV) ve NW gösterildiğinde, W kümesi içindeki k adet obje ve (UV)

kümesi içindeki i adet obje arasındaki uzaklık d_{ik} olarak verildiğinde, W ve (UV) kümesi arasındaki uzaklık;

$$d_{(UV)W} = \frac{\sum_i \sum_k d_{ik}}{N_{(UV)} N_w} \quad (2)$$

şeklinde verilir. Ortalama bağlantı yöntemi, kümeler arasındaki uzaklığı, gözlem çiftleri arasındaki ortalama uzaklık olarak ele almaktadır (Mathieu, 1991).

3.4. K-Ortalamalar Yöntemi

Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemlerinden biri olan bu algoritmada küme sayısının önceden bilinmesi gerekir. Algoritmanın amacı, başlangıç çekirdeklerine bağlı olarak elde edilen kümeler içi homojen ve kümeler arası heterojen olacak şekilde bir kümeleme yapısı oluşturmaktır. k-ortalamalar en çok tercih edilen bir kümeleme tekniği ve bölümleme algoritmasıdır (Roiger ve Geatz, 2003). İlk olarak J. McQueen tarafından 1967 yılında ortaya atılmıştır. Bu yöntem uzun yıllardır endüstriyel uygulamalarda ve bilimsel araştırmalarda kullanılmaktadır. Algoritmaya k-ortalama adı verilmesinin nedeni, algoritmayı çalıştırmadan yapılacak şey, sabit olacak küme sayısı belirlemektir. k, küme sayısını ifade eder ayrıca küme üyelerinin yakınlık derecelerine göre ortaya çıkacak sınıf sayısını tanımlamaktadır. k, analiz öncesi bilinen ve analiz tamamlanana kadar sabit kalan pozitif tamsayı değerini ifade eder (McQueen, 1967).

K-ortalamalar yöntemi, büyük veri kümelerini belirli sayıda gruba ayırarak, her bir gözlemi en yakın küme merkezine atayan tekrarlamalı bir algoritmadır. Bu teknik sağlık araştırmalarında özellikle ülkeleri sağlık göstergelerine göre sınıflandırmada sıklıkla kullanılmaktadır (Lloyd, 1982). Bu yöntem, özellikle veri noktalarının yoğun olduğu büyük veri setlerinde etkili bir şekilde uygulanmaktadır (Hastie vd., 2009). Çok sayıda girdi değişkeni ve çok sayıda birimle başa çıkabilen çok hızlı bir kümeleme yöntemidir. Bu analizde, hangi grupların bir araya geleceğine karar vermek için gereken karşılaştırma sayısı daha az olduğundan hiyerarşik kümelemeden daha hızlı sürede gerçekleştirilir (Ahlemeyer-Stubbe ve Coleman, 2014).

Kümeleme işlemi, verilerin en yakın veya benzer oldukları küme merkezleri etrafına yerleştirilmesi ile gerçekleştirilir. Çalışmada genellikle, Öklid bağıntısı temel alınarak kümeleme yapılmaktadır. Algoritmanın başında k sayısı giriş parametresi olarak verilir. Eğer küme sayısı belirli değil ise deneme yoluyla en uygun sayı bulunur veya bu değer algoritmaya eklenir. K adet rastgele küme merkezi belirlenir veya ilk k eleman merkez olabilir. Elemanların merkezlere yakınlıkları hesaplanarak, yakın oldukları merkezlere göre kümeleme yapılır. Oluşan kümelerin ortalamaları hesaplanarak yeni küme merkezleri belirlenir. Bu işlem kümelenecek eleman kalmayıncaya kadar sürer. D=$\{d_i$:i=1,2,3,…,$n\}$ kümesi k tane küme ayrılacak olan veri setini göstermektedir. C=$\{c_i$:i=1,2,3,…,k$\}$ ayrılan k tane kümenin merkezlerini göstermektedir. S_j=$\{d$:d,k $kümesinin$ $elemanı\}$ kümesi de k. kümeye ait örneklerin kümesidir. K-ortalamalar algoritması d_i elemanı ile c_k küme merkezi arasındaki Öklid uzaklık değerini minimize eder. Bu algoritma şu şekilde

çalışmaktadır (Khan ve Ahmad, 2004): birinci adımda, k tane kümenin başlangıç küme merkezleri olan c_k küme merkezleri, rassal örnekleme ile belirlenir. İkinci adımda, küme merkezinden minimum uzaklığa göre her nesnenin k tane kümeden hangisine üye olacağına karar verilir. Üçüncü adımda, küme üyelerinin ortalama vektörü hesaplanıp küme merkezleri belirlenir. Burada bir obje için kendi kümesinin merkezinden daha yakın bir merkez mevcutsa, obje yakın olan kümeye aktarılır. Dördüncü adımda, ikinci ve üçüncü adımdaki işleyiş küme merkezleri aynı kalana dek sürdürülür.

4. UYGULAMA

4.1. Veri Setleri ve Karakteristikler

Bu çalışmada, İngiltere Ulusal İstatistik Ofisi (ONS)'nden en yaygın yirmi beş kanser türünün yaş grupları ve cinsiyete göre 2001-2015 yılları arasındaki ve 15-99 yaş aralığında kayıtlı verileri web sayfasından alınmıştır (ONS, 2025). Çok değişkenli şans örneği üzerinde kümeleme analizi ve anabileşenler analizi yapılarak, ulaşılan sonuçların incelenmesi ve yorumlaması yapılmıştır. Belirlenen 25 kanser türü için; 2001 yılından 2015 yılına kadar olan 15 yıllık verilerle kadınlarda ve erkeklerde oluşturulan I. ve II. veri setlerinde değişkenlerin ortaya çıkış frekansı kullanılmıştır. Birinci veri seti; erkeklerde 15-44, 45-64, 65-99 yaş grubundan oluşmaktadır. İkinci veri seti; kadınlarda 15-44, 45-64, 65-99 yaş grubu olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada, her bir yaş grubu bir değişkendir ve bu değişkenlere kümeleme analizi tekniği uygulanmıştır. Veri matrisinin yapısı her iki veri setinde de 25 kanser türü ve 3 adet yaş grubu değişkeninden oluşmaktadır. Analizde her bir yaş grubuna ait 2001-2015 yılları arasındaki 15 yıllık toplam frekans değerleri kullanılmıştır; yani değişken değerleri yıllık ortalamaları değil, bu döneme ait kümülatif toplamları yansıtmaktadır. Öklid uzaklığına dayalı kümeleme analizlerinde değişken ölçeklerinin homojen olması tercih edilse de bu çalışmada standardizasyon uygulanmamıştır. Bunun temel gerekçesi, prostat ve meme kanseri gibi çok yüksek frekans değerlerine sahip kanserlerin diğer türlerden gerçek anlamda ayrışmasının beklenmesidir; nitekim bu kanserlerin diğerlerinden belirgin biçimde farklı kümelenmeler oluşturması araştırmanın esas bulgusunu ortaya koymaktadır. Burada eğer standardizasyon uygulansaydı bu biyolojik gerçekliği yansıtan ayrışma bastırılmış olacaktı.

Uygulamada ele alınan değişkenler ve tanımları şöyledir: 15-44 yaş grubu karakteristiği (X_1 değişkeni): Bir kanser türünün bu yaş grubunda cinsiyete göre ortaya çıkış frekansını belirtir. 45-65 yaş grubu karakteristiği (X_2 değişkeni): Bir kanser türünün, bu yaş grubu için cinsiyete göre ortaya çıkış frekansını belirtir. 65-99 yaş grubu karakteristiği (X_3 değişkeni): Bir kanser türünün, bu yaş grubu için cinsiyete göre ortaya çıkış frekansını belirtir. Analizde oluşturulan veri setleri ve tanımları şöyledir: I. Veri Seti: 15-44, 45-64, 65-99 yaş grubundaki kadınlarda kanserlerin ortaya çıkış frekansını belirtir. II. Veri Seti: 15-44, 45-64, 65-99 yaş grubundaki erkeklerde kanserlerin ortaya çıkış frekansını gösterir.

Bu çalışmadaki amaç, yaş gruplarına göre kanser türlerinin görülme sıklığı dikkate alınarak kümelenmelerin olup olmadığı ayrıca belirgin bir biçimde kümelenmelerin olup olmadığının tespit edilmesidir. Yani kanserlerin ele alınan değişkenlere göre nasıl bir

kümelenme yapısı sergilediği ortaya çıkartılmak istenir. Bu çalışmadaki amaç, hangi orijinal değişkenlerden dolayı kümelerin belirgin bir biçimde diğerlerinden ayrıldığının bulunmasıdır. Veri setindeki kümelenmeyi görsel bir biçimde inceleyebilmek amacıyla anabileşenler analizi uygulanır ve anabileşenler skor grafikleri elde edilir. Burada kümelenme yapısı görülmek istenmiştir. Esas amaç, yaş grubu değişkenleri dikkate alındığında kanser türlerinin kümelenme yapılarını ortaya çıkarıp tanımlamaktır. Erkeklerde ve kadınlarda farklı değişkenler için oluşturulan çok değişkenli şans örneklerine R-3.5.1 paket programlama dili ile stats, factoextra, cluster, readxl, scatterplot3d, scales, NbClust, psych ve moments paketleri kullanılarak kümeleme analizi teknikleri uygulanarak analiz bulguları yorumlanmıştır.

4.2.Kümeleme Analizi Yöntemleri ile Verilerin Analizi

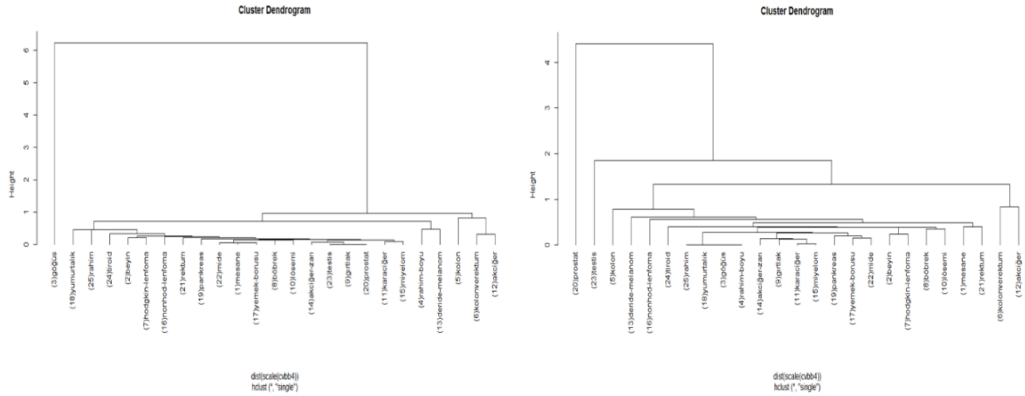
Kümeleme analizi uygulamaları hiyerarşik teknikler ve hiyerarşik olmayan teknikler kullanılarak yapılmıştır. Kanser verileri, hiyerarşik kümeleme analizi yöntemi olan ortalama bağlantı, tek bağlantı, tam bağlantı, Ward ve hiyerarşik olmayan kümeleme tekniğinden biri olan k-ortalamalar tekniğine göre analiz edilmiştir. İlk iş, kümelenme yapısını görsel bir biçimde ortaya çıkartmak amacıyla anabileşenler analizi uygulanmış ve anabileşenler uzayında kümelenme yapısının görülmesi amacıyla tüm veri setleri için iki ve üç boyutlu anabileşen skor grafikleri elde edilmiştir. Bu anabileşen skorlarının kadın ve erkeklerde belirli kümelenme yapıları oluşturup oluşturmadıkları görülmek istenmiştir. Elde edilen bu grafiklerde görsel olarak kümelenmeler görülebildiğinden dolayı anabileşen skorlarının önemli derecede başarılı olduğu söylenebilir. Bundan dolayı çalışmada kullanılan yöntemler içinde veri setlerini en başarılı kümeleyen tekniğin ortalama bağlantı yöntemi olduğu söylenebilir. Çalışma sonuçlarının değerlendirilmesi ve yorumlanması aşamasında ortalama bağlantı ve k-ortalamalar yöntemlerinin bulguları ağırlıklı olarak dikkate alınmıştır.

Dendrogramlar ile kanser türlerinin uzaklıklarına dayanılarak kümeler oluşturulur ve görsel bir biçimde küme sayısına karar verilebilir. Bu çalışmada, karşılaştırma yapabilmek amacıyla ölçeklenmiş uzaklıklar kullanılarak oluşturulan dendrogramların sonuçlarına bakıldığında, kanserlerin uzaklık değerleriyle kümeler oluştuğu görülür ve görsel bir şekilde küme sayısına karar verilir.

4.3.Tek Bağlantı, Tam Bağlantı ve Ward Yöntemleriyle Analizler

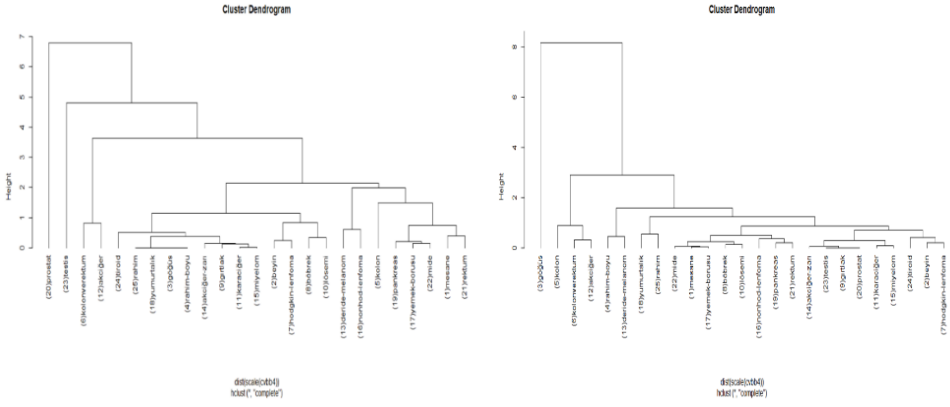
Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3'te Tek bağlantı, Tam bağlantı ve Ward yöntemlerine ait dendrogram sonuçları verilmiştir.

Şekil 1. I. ve II. Veri Seti İçin Tek Bağlantı Yöntemi Dendrogramları

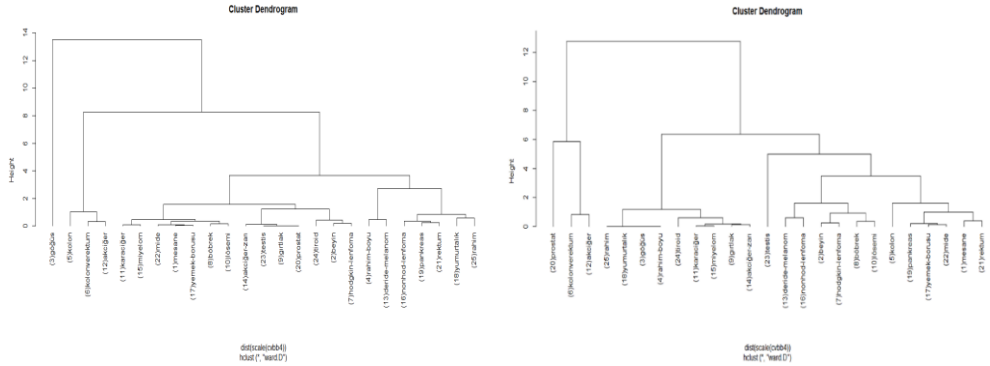
Şekil 1'deki tek bağlantı yöntemi dendrogramlarına bakıldığında, kanser türlerinin büyük bir kısmının aynı kümede toplandığı açıkça görülmektedir. Bunun yanında kadınlarda meme kanseri erkeklerde ise prostat kanserinin diğer kanserlerden uzakta yer aldığı dikkat çekmektedir. Sözü edilen bu kanserlerin kadınlarda ve erkeklerde en çok ortaya çıkan kanserler olduğu bilinmektedir. Erkeklerde testis kanserinin görülme sıklığının yüksek buna karşın kadınlarda düşük çıkması dikkat çekicidir. Testis kanseri erkeklerde tek başına bir kümeyi oluşturmaktadır. Ortaya çıkma sayısı oldukça yüksek olan kolon, kolon ve rektum ve akciğer kanserlerinin kadınlarda aynı kümede üyelik derecesine sahip oldukları erkeklerde ise kolon ve rektum ve akciğer kanserlerinin aynı kümede yer aldığı açıkça görülmektedir.

Şekil 2. I. ve II. Veri Seti İçin Tam Bağlantı Yöntemi Dendrogramları

Şekil 2'deki tam bağlantı yöntemi dendrogramlarına bakıldığında, kanser türlerinin büyük bir kısmının aynı kümede toplandığı açıkça görülmektedir. Kadınlarda göğüs kanseri erkeklerde ise prostat kanserinin diğer kanserlerden uzakta yer aldığı dikkati çekmektedir. Dikkat çekici bir nokta, erkeklerde testis kanser türünün görülme sıklığının yüksek olmasına karşın kadınlarda düşük olmasıdır. Ortaya çıkma sayısı oldukça yüksek olan kolon, kolon ve rektum ve akciğer kanserlerinin kadınlarda aynı kümede üyelik derecesine sahip oldukları açıkça görülmektedir. Erkeklerde görülme sıklığı yüksek olan testis kanseri kendi başına bir küme oluşturmuştur. Bunun yanında erkeklerde kolon ve rektum ve akciğer kanseri aynı kümede yer almaktadır.

Şekil 3. I. ve II. Veri Seti İçin Ward Yöntemi Dendrogramları

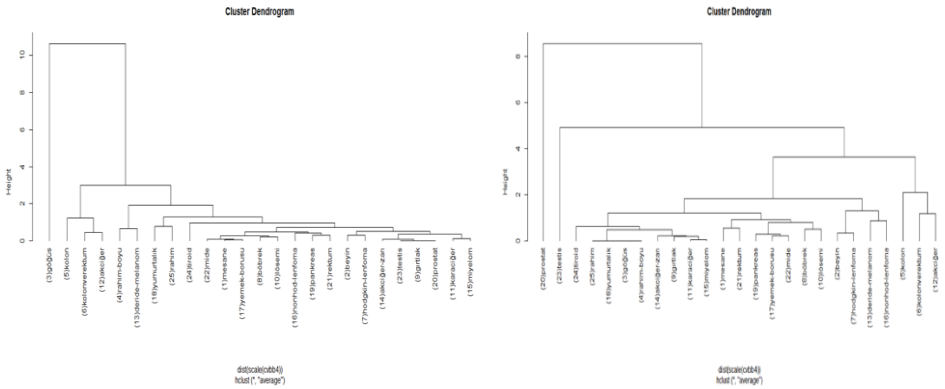

Şekil 3'teki Ward yöntemi dendrogramlarında, kanser türlerinin büyük bir kısmının aynı kümede toplandığı açıkça görülmektedir. Bunun yanında kadınlarda göğüs kanseri erkeklerde ise prostat kanserinin diğer kanserlerden uzakta yer aldığı dikkati çekmektedir. Ortaya çıkma sayısı oldukça yüksek olan kolon, kolon ve rektum ve akciğer kanserlerinin kadınlarda aynı kümede üyelik derecesine sahip oldukları erkeklerde ise kolon ve rektum ve akciğer kanserlerinin aynı kümede yer aldığı açıkça görülmektedir.

4.4.Ortalama Bağlantı Yöntemi Analizi

Küme sayısı üç alınarak tüm veri setlerine ortalama bağlantı yöntemi uygulandığında elde edilen bulgular Şekil 4, Tablo 7 ve Tablo 8'de sunulmuştur. Ortalama Bağlantı Yöntemi dendrogram sonuçları Şekil 4'te gösterilmektedir.

Şekil 4. I. ve II. Veri Seti İçin Ortalama Bağlantı Yöntemi Dendrogramları

Şekil 4 incelendiğinde, kanser türlerinin büyük bir kısmının aynı kümede toplandığı belirgin bir şekilde görülmektedir. Bunun yanında kadınlarda göğüs kanseri erkeklerde ise prostat ve testis kanserinin diğer kanserlerden uzakta oldukları dikkati çekmektedir. Ayrıca erkeklerde testis kanser türünün görülme sıklığının yüksek olmasına karşın kadınlarda düşük olması dikkat çekicidir. Ortaya çıkma sayısı oldukça yüksek olan kolon, kolon ve rektum ve akciğer kanserlerinin erkeklerde ve kadınlarda aynı kümede yer aldığı görülmektedir.

Hiyerarşik kümeleme analizi sonuçları hiyerarşik olmayan kümeleme analizine göre kontrol edilebilir. Küme sayısını gösteren k değeri 3 olarak alınmıştır. Küme sayısının kaç olacağına karar vermek için görsel açıdan hiyerarşik kümeleme analizi dendrogramları ve anabileşenler skor grafikleri kullanılmıştır. Görsel değerlendirmenin yanı sıra küme sayısı seçiminin istatistiksel olarak desteklenmesi amacıyla küme geçerlilik indeksleri de hesaplanmıştır. Bu amaçla kofenetik korelasyon katsayısı, Silhouette indeksi ve Dunn indeksi kullanılmıştır. I. veri seti (kadınlar) için ortalama bağlantı yöntemi kofenetik korelasyon katsayısı 0,9778 olarak hesaplanmış olup bu yüksek değer yöntemin veri yapısını başarıyla temsil ettiğine işaret etmektedir. k=3 için Silhouette indeksi 0,7409, Dunn indeksi ise 0,8816 olarak elde edilmiştir. II. veri seti (erkekler) için kofenetik korelasyon katsayısı 0,9629, Silhouette indeksi 0,7182 ve Dunn indeksi 0,4423 olarak bulunmuştur. Bu indeks değerleri, k=2 ve k=4 alternatiflerine kıyasla k=3'ün daha tutarlı ve anlamlı bir kümeleme yapısı sağladığını göstermektedir.

4.5. K-Ortalamalar Yöntemi Analizleri

Küme sayısı belirlenip küme merkezleri hesaplanır ve başlangıç küme merkezleri oluşturulur. Böylelikle küme üyelerinin neler olduğu görülmüştür. Bu üyeliklerle sonuç küme merkezleri hesaplanır. Daha sonra kümeler arasındaki uzaklık matrisi elde edilir ve

ANOVA tablosu oluşturularak değişkenlerin anlamlı olup olmadıkları tespit edilir. Son olarak, her bir kümede kaç kanser türü olduğu tespit edilebilir.

I. Veri Seti için K-Ortalamalar Yöntemi Analizi; Tablo 1' de sonuç küme merkezleri incelendiğinde; birinci, ikinci ve üçüncü kümede değişkenlerin yaş gruplarında 2001-2015 yıllarında görülme frekansı toplamı sırasıyla verilmiştir.

Tablo 1. I. Veri Seti İçin Sonuç Küme Merkezleri

Değişkenler /Kümeler	**1**	**2**	**3**
X1	14938	12968	200652
X2	138496	34056	830667
X3	458247	69783	812204

Tablo 2'de sonuç küme merkezleri arasındaki uzaklık matrisinde minimum uzaklığın 1. ve 2. kümeler arasında, maksimum uzaklığın ise 2. ve 3. kümeler arasında olduğu görülebilir.

Tablo 2. I. Veri Seti İçin Sonuç Küme Merkezleri Arasındaki Uzaklık

Kümeler	**1**	**2**	**3**
1		4,023E5	7,993E5
2	4,023E5		1,105E6
3	7,993E5	1,105E6	

Tablo 3'te yer alan I. veri seti için ANOVA tablosuna bakıldığında; hata kareler ortalaması, küme kareler ortalaması, serbestlik derecesi, F istatistiği ve olasılık değerinin yer aldığı görülmektedir. Küme sayısı üç olduğunda değişkenlerin tümünün kümelemede etkin olarak yer aldığından söz edebiliriz. Bu analizde, sıfır hipotezi (H_O) ve alternatif hipotez (H_A) belirlenerek H_O hipotezine karşı H_A hipotezinin test edilmesi amaçlanmıştır. Hipotezler şu şekilde; $H_0 : \mu_1 = \mu_2 = \mu_3$ $H_A : \mu_1 = \mu_2 \neq \mu_3$ oluşturulmuştur. H_O hipotezi, küme ortalamaları birbirlerine eşittir, H_A hipotezi ise en az iki küme ortalaması birbirinden farklıdır. X_1 değişkenine göre F değeri 56,643 ve olasılığı 0.000 olduğundan $\alpha = 0.05$ anlamlılık düzeyinde anlamlıdır denilebilir. X_2 değişkenine göre F değeri 246,328 olup $\alpha = 0.05$ önem seviyesinde olasılık değeri 0.000 ve X_3 değişkenine göre F değeri 123,534 olup olasılığı 0.000 olduğundan bu değişkenler de anlamlıdır denilebilir. Böylece, H_O hipotezinin reddedildiği yani küme ortalamalarının en az iki tanesinin diğer ortalamalardan

farklı olduğu söylenebilir. Ancak bu ANOVA sonuçlarının klasik çıkarımsal hipotez testi çerçevesinde yorumlanmaması gerektiği vurgulanmalıdır. K-ortalamalar algoritması küme içi varyansı minimize edecek ve kümeler arası varyansı maksimize edecek biçimde çalıştığından, elde edilen F istatistikleri ve anlamlılık değerleri betimsel bir nitelik taşımakta; değişkenlerin kümeler arasındaki ayrıştırma gücünü göstermek amacıyla sunulmaktadır.

Tablo 3. I. Veri Seti İçin ANOVA Tablosu

	Küme		**Hata**		**F**	**Anlamlılık**
	Kare Ortalaması	**df**	**Kare Ortalaması**	**df**		
X1	1,687E10	2	2,978E8	22	56,643	.000
X2	3,090E11	2	1,254E9	22	246,328	.000
X3	4,292E11	2	3,474E9	22	123,534	.000

II. Veri Seti K-Ortalamalar Yöntemi Analizi; Tablo 4'teki sonuç küme merkezleri incelendiğinde; birinci, ikinci ve üçüncü kümede değişkenlerin yaş gruplarında 2001-2015 yılları arasındaki görülme sayısının toplamı sırasıyla sunulmuştur.

Tablo 4. II. Veri Seti İçin Sonuç Küme Merkezleri

Değişkenler /Kümeler	**1**	**2**	**3**
X1	57000	15207	10808
X2	961878	183721	36594
X3	612663	550911	80313

Tablo 5'te yer alan sonuç küme merkezleri arasındaki uzaklık matrisinde, minimum uzaklık değerinin 2. ve 3. kümeler arasında, maksimum uzaklığın ise 1. ve 3. kümeler arasında olduğu görülebilir.

Tablo 5. II. Veri Seti İçin Sonuç Küme Merkezleri Arasındaki Uzaklık

Kümeler	1	2	3
1		7,817E5	1,068E6
2	7,817E5		4,931E5
3	1,068E6	4,931E5	

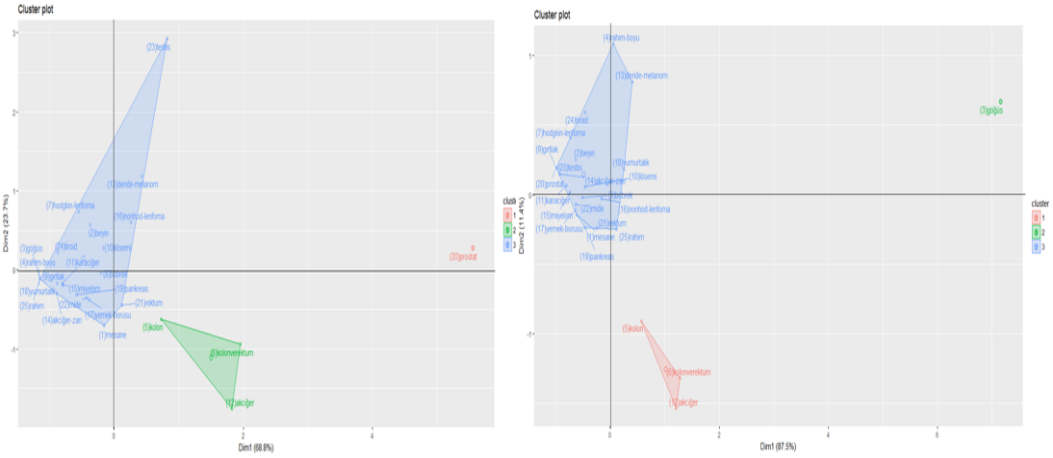
II. veri seti için Tablo 6' da yer alan ANOVA tablosunda, serbestlik dereceleri, küme kareler ortalaması, F istatistiği, hata kareler ortalaması ile olasılık değerinin yer aldığı görülmektedir. Küme sayısının üç olduğu durumda değişkenlerin tümünün kümelemede etkin olarak bulundukları söylenebilir. Sıfır hipotezi (H_O) ve alternatif hipotezi (H_A) belirlenerek H_O hipotezine karşı H_A hipotezinin test edilmesi istenmektedir. Oluşturulan hipotezler, $H_0 : \mu_1 = \mu_2 = \mu_3$ $H_A : \mu_1 = \mu_2 \neq \mu_3$ şeklindedir. H_O hipotezi, küme ortalamaları birbirlerine eşittir, H_A hipotezi, en az iki küme ortalaması birbirinden farklıdır. X_1 değişkenine göre F değeri 4,595 ve olasılığı 0.000 olduğundan $\alpha = 0.05$ önem seviyesinde anlamlıdır denilebilir. X_2 değişkenine göre F değeri 368,788 olup $\alpha = 0.05$ önem seviyesinde olasılık değeri 0.000 ve X_3 değişkenine göre F değeri 52,880 olup olasılığı 0.000 olması nedeniyle değişkenlerin anlamlı olduğu söylenebilir. Böylece, H_O hipotezinin reddedildiği yani en az iki küme ortalamasının diğerlerinden farklı olduğu ifade edilir. Bu ANOVA sonuçları da betimsel amaçla sunulmakta olup klasik anlamda çıkarımsal hipotez testi olarak değerlendirilmemelidir; k-ortalamalar algoritmasının yapısı gereği kümeler arası farklar algoritmik olarak maksimize edilmektedir.

Tablo 6. II. Veri Seti İçin ANOVA Tablosu

	Küme		Hata		F	Anlamlılık
	Kare Ortalaması	df	Kare Ortalaması	df		
X1	1,025E9	2	2,232E8	22	4,595	.000
X2	4,232E11	2	1,148E9	22	368,788	.000
X3	3,983E11	2	7,532E9	22	52,880	.000

K-ortalamalar yöntemi ile oluşturulan anabileşen skorları grafikleri Şekil 5'te sunulmuştur.

Şekil 5. I.ve II. Veri Seti İçin K-Ortalamalar Yöntemi Anabileşen Skorları Grafikleri

Şekil 5 incelendiğinde, kadınlarda, göğüs kanserinin diğer kanserlerden oldukça belirgin bir şekilde ve diğer kanserlerden uzakta sapan gözlem gibi davranarak tek başına birinci kümede, 3 kanser türü olan kolon, akciğer ve kolon ve rektum kanserlerinin de diğerlerinden oldukça uzakta sapan gözlem gibi hareket ederek ve göğüs kanserinden belirgin bir şekilde ayrılarak ikinci kümede üyeliğe sahip oldukları açıkça görülmektedir. Geriye kalan 21 kanser türünün üçüncü kümede yer aldığı gözlemlenmektedir. Erkeklerde ise prostat kanserinin tek başına ikinci kümede, 3 kanser türünün birinci kümede ve diğer 21 kanser türünün üçüncü kümede yer aldığı görülmektedir. Kanser türlerinin büyük bir kısmının kadınlarda ve erkeklerde dendrogramlarda küme 3'te yer aldığı ayrıca aşağıda yer alanTablo 7 ve Tablo 8'dede benzer sonuçların elde edildiği görülmektedir. Bu tablolarda yer alan kümelere bakıldığında ortalama bağlantı ve k-ortalamalar yöntemlerinin ikisinde de benzer sonuçların olduğu dikkati çekmektedir.

Çalışmada, iki farklı veri seti kadınlar ve erkeklerde yaş grupları dikkate alınarak üç kümeye ayrılmaktadır. Bu üç kümede yer alan kanserler ortalama bağlantı yöntemi ile elde edilen Şekil 4'teki dendrogramlarda ve k-ortalamalar yöntemiyle elde edilen Şekil 5'teki anabileşen skor grafiklerinde belirgin bir şekilde görülmektedir.

Analizde kullanılan her iki veri seti için ortalama bağlantı ve k-ortalamalar yöntemleriyle oluşturulan kümelerin gösterildiği tablolar Tablo 7 ve Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 7. I. Veri Seti için Ortalama Bağlantı ve k-Ortalamalar Yöntemiyle Elde Edilen Kümeler

Kümeler	Kanser Türleri
1.Küme	Prostat
2.Küme	Kolon, Akciğer, Kolon ve rektum
3.Küme	Mesane, Beyin, Rahim boynu, Kolon, kolon ve rektum, Hodgkin lenfoma, Böbrek, Gırtlak, Lösemi, Karaciğer, Deride Melanom, Akciğer Zarı, Miyelom, Non-Hodgkin Lenfoma, Yemek Borusu, Yumurtalık, Pankreas, Prostat, Rektum, Mide, Testis, Tiroid, Rahim

Tablo 8. II. Veri Seti için Ortalama Bağlantı ve k-Ortalamalar Yöntemiyle Elde Edilen Kümeler

Kümeler	Kanser Türleri
1.Küme	Kolon, Akciğer, Kolon ve rektum
2.Küme	Göğüs
3.Küme	Mesane, Beyin, Rahim boynu, Kolon, kolon ve rektum, Hodgkin lenfoma, Böbrek, Gırtlak, Lösemi, Karaciğer, Deride Melanom, Akciğer Zarı, Miyelom, Non-Hodgkin Lenfoma, Yemek Borusu, Yumurtalık, Pankreas, Prostat, Rektum, Mide, Testis, Tiroid, Rahim

Tablo 7 ve Tablo 8' de k-ortalamalar ve ortalama bağlantı yöntemleri kullanılarak elde edilen ortak sonuçlara göre kadınlarda sapan değer olarak göğüs kanseri gözlemi tek üyeli ayrı bir küme oluşturarak yaş grupları bakımından diğer kanser türlerine göre çok ayrı bir karakteristik göstermektedir. Kolon, akciğer, kolon ve rektum kanserleri yaş grupları bakımından birbirine benzer karakterde seyretmektedir. Bu 4 kanserden geriye kalan 21 kanser türü ayrı bir kümede yer alır. Erkeklerde ise sapan değer olarak prostat kanseri tek üyeli ayrı bir küme oluşturarak yaş grupları bakımından diğer kanser türlerine göre çok ayrı bir karakteristiktedir. Kolon, akciğer, kolon ve rektum kanserleri yaş grupları bakımından birbirine benzer karakterdedir. Bu 4 gözlemden geriye kalan 21 kanser türü ayrı bir küme oluşturmuştur.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, uygulanan kümeleme analizi ile kanser türlerinin kadın ve erkeklerde yaş gruplarına göre kümelenme yapısını belirlemenin ne derece kullanışlı olabileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kümeleme analizi ile İngiltere Ulusal İstatistik Ofisi'nde belirli

yaş grupları için seçilen kanser türlerinin kümelerini birbirlerinden en iyi ayıracak değişkenler, yani ayırma yeteneği en iyi olan değişkenler, ortaya çıkartılmıştır. Aynı zamanda değişkenlerin, anlamlı bir şekilde kümelemeye önemli derecede katkıda bulunmasına dikkat edilmiştir. Bu çalışma ile, kümelerin hangi değişkenlerden dolayı birbirlerinden daha belirgin olarak ayrıldığı incelenmiştir. Belirlenen kanserlerin, yaş gruplarına dayalı olarak görülme sıklıklarıyla belirgin bir şekilde kümelenme yeteneklerinin olup olmadığı araştırılmıştır. Diğer bir deyişle, kanser türlerinin yaş grubu karakteristiklerine göre nasıl bir kümelenme yapısı sergiledikleri ortaya konulmuştur. Çalışmada söz konusu yaş grubu karakteristikleri kullanılarak 25 kanser türü, birbirleriyle benzer olanlar bir araya gelecek şekilde kümelenerek üç farklı kümeleme sonucu elde edilmiştir.

Öncelikle, veri setlerinde kümelenmelerin belirlenebilmesi adına anabileşenlerin skor grafikleri kullanılmıştır. Elde edilen bu grafiklere bakıldığında; ilk dikkat çeken durum, küme dışında yer alan ve diğer kanserlerden oldukça uzakta bulunduğu net bir şekilde farkedilen kanserlerdir. Sonuçta, tüm veri setlerinde belirgin bir biçimde olan üç kümelenmenin varlığı görsel biçimde ortaya çıkmıştır. Dikkat çeken diğer bir önemli nokta ise erkeklerde ve kadınlarda sıklıkla ortaya çıkan kanserlerin bu çalışmada da bu üç ayrı yaş grubunda kümelendiklerinin görülmesidir. Yapılan analizde boyut indirgeme işleminin başarıyla tamamlandığı görülerek iki boyutlu anabileşenler uzayında sınıfların yer aldığı grafiklerin anlamlı olduğu söylenebilir. Anabileşenler analizinin ardından, 25 kanser türü üzerinde üç yaş grubu karakteristiği bakımından tek bağlantı, tam bağlantı, Ward yöntemi, ortalama bağlantı ve k-ortalamalar yöntemleri kullanılarak elde edilen sonuçlar incelenerek ve yorumlanmıştır.

Yapılan çalışmada, kadınlar ve erkeklerde küme sayısı, k=3 olarak belirlenmiştir. Daha sonra, tüm veri setlerine ortalama bağlantı yöntemi uygulanarak kanser türlerinin oluşturdukları kümeler belirlenir. Son olarak, veri setlerine göre 25 kanser türü bir araya getirilerek kümeler oluşturulur. Buna göre, uzaklıkları hesaplanan kanser türlerinin hangi kümede bulunduklarını gösteren küme üyelik sonuçlarına bakıldığında, I. veri seti için; birinci kümede 1, ikinci kümede 3, üçüncü kümede 21 kanser türü, II. veri seti için; birinci kümede 3, ikinci kümede 1, üçüncü kümede 21 kanser türü bulunmaktadır. Elde edilen hiyerarşik olmayan kümeleme analizi sonuçları, geri dönülerek hiyerarşik kümeleme yöntemlerinin sonuçlarıyla karşılaştırılmıştır. Bu çalışmada ortalama bağlantı yöntemi ile k-ortalamalar yöntemi sonuçları karşılaştırıldığında benzer oldukları görülmüştür.

Her iki kümeleme yöntemi sonucunda, kanser türleri kadınlarda ve erkeklerde üç kümeye ayrılmıştır. Bu üç kümeden erkeklerde birinci kümede prostat kanseri ve kadınlarda ikinci kümede göğüs kanseri tek üyelik derecesi ile yer almaktadır, kadınlarda birinci kümede ve erkeklerde ikinci kümede; Kolon, akciğer, kolon ve rektum kanserleri yer almaktadır. Kadınlarda ve erkeklerde küme 3'te 24 kanser türü bulunmaktadır. Analiz sonuçlarından en önemlisi, kadınlarda ve erkeklerde en sık rastlanan kanser türünün sırasıyla göğüs ve prostat olduğu, bu kanserlerinde kırk yaş ve üstü yaş gruplarında ortaya çıktığıdır. Sözü edilen bu kanserlerin cinsiyete bağlı olarak yaşlılıktan çok etkilendikleri söylenebilir.

Benzer şekilde, kadınlarda küme 1' de erkeklerde küme 3' te yer alan kanserlerin ileri yaş gruplarında ortaya çıktığı görülebilir. Göğüs ve prostat kanserlerinden sonra kadınlarda ve erkeklerde benzer olarak en sık rastlanan kanserler kolon, akciğer, kolon ve rektumdur.

Sonuç olarak, kadın ve erkeklerde kanser türlerinin yaş gruplarına göre kümelendiği bu çalışmada gerçekte beklenen kümelenmelerin ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle erkeklerde en sık görülen prostat kanseri iken kadınlarda göğüs kanseridir ve bu kanserler çalışma sonuçlarında dikkat çekici bir şekilde diğer kanserlerden ayrı olarak kümelenmişlerdir. Elde edilen kümeleme sonuçlarının, sağlık yönetimi ve politikası açısından önemli çıkarımlar içerdiği söylenebilir. Çalışmada meme ve prostat kanserlerinin diğer kanser türlerinden belirgin biçimde ayrışarak bağımsız kümeler oluşturması, bu hastalıklar için cinsiyete ve yaş grubuna özgü ulusal tarama programlarının geliştirilmesi ve finansmanın bu doğrultuda önceliklendirilmesi gerektiğini desteklemektedir. Çalışma epidemiyolojik açıdan değerlendirildiğinde, en yüksek frekansların 40 yaş üstü erkek ve kadınlarda gözlemlenmesi, bu yaş grubunda koruyucu sağlık hizmetlerinin daha yoğun olması gerekliliği dikkati çekmektedir. Sağlık politikacıları ve karar vericiler, bu çalışmada elde edilen küme yapılarını hastane kaynak dağılımı, uzman hekim istihdamı ve toplumsal farkındalık kampanyalarının planlanmasında kullanabilir. Benzer biçimde, Türkiye'ye ait verilerle gerçekleştirilecek ileriki çalışmalar, ulusal sağlık planlamasına doğrudan katkı sunabilir. Bu çalışma ile bireylerin yaş gruplarında cinsiyete bağlı olarak ortaya çıkan kanser hastalıkları konusunda bilinçlendirilmesi sağlanabilir. Günümüzde tüm dünyada en yaygın hastalık olarak bilinen kanser, dünya genelinde giderek artan bir sağlık problemidir. Bu konuda bireylerin kanser hastalığı türlerini tanıyarak, bu hastalıktan korunabilme açısından yaşam tarzlarını tüm yönleriyle şekillendirebilmeleri ciddi öneme sahiptir. Diğer bir taraftan, kanser hastalığında çok önemli bir husus olan "erken teşhis" konusunda yapılacak araştırmalarda bu çalışmada oluşturulan yaş grupları ve kümelenmeler kullanılabilir. Ayrıca erkeklerde ve bayanlarda farklı yaş grubu karakteristikleri belirlenerek daha fazla veri seti üzerinde farklı kümelenmeler elde edilerek karşılaştırmalar yapılabilir.

Yapılan bu özgün çalışma ile araştırmacılar, kümeleme analizi yöntemlerini adım adım uygulayabilme ve analiz sonuçlarını yorumlayabilme olanağına sahip olabilmektedirler. Bu nedenle, çalışmada kullanılan tekniklerin literatürde yer alan çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, çalışmada kullanılan yurtdışı kaynaklı veriler Türkiye'ye uyarlanarak kanser türlerine ait farklı veri setleri ve farklı yaş grupları belirlenerek benzer bir çalışmanın yapılabileceği önerilmektedir. Tüm bu önerilere ek olarak Türkiye genelinde cinsiyet ve yaş grubu dikkate alınarak belirlenen kanserler hakkında bilgi elde edilebilir. Bu bilgiler oldukça önem arz eden kanser hastalığı farkındalık çalışmalarında kullanılabilir.

Kümeleme analizi tekniklerinin uygulanabilirliğinin ortaya konulduğu çalışmada, farklı sektörlere ait veri setleri alınarak çok değişkenli tekniklerin uygulanabilirliğine önemli bir katkı sağlayacağı söylenebilir. Türkiye'de bölgelere göre kanser türlerine ilişkin ayrı ayrı veri setleriyle kümeleme analizi çalışmaları yapılabilir. Böylece her bir bölge için elde edilen sınıflandırmalar diğer bölgeler ile karşılaştırılarak Türkiye genelinde yaş grubu ile

cinsiyete bağlı olarak ortaya çıkan kanserler yorumlanabilir. Bu sayede Türkiye'de sağlık alanında yapılan araştırmalara destek verilebilir. Bu çalışmanın tıpta çok değişkenli tekniklerin kullanılmasına önemli bir katkı sağladığı düşünülmektedir. Çalışmada elde edilen bulguların sağlık alanında özellikle politika yapıcılar ve karar vericiler için kanser hastalığı teşhisine ve erken tanısına yönelik gerçekleştirilecek faaliyetleri planlamada önemli bilgiler içerdiği söylenebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Ahlemeyer-Stubbe, A., & Coleman, S. (2014). A practical guide to data mining for business and industry. John Wiley & Sons. . ISBN: 9781119977131. https://doi.org/10.1002/9781118763704

Drachenberg, D., Awe, J. A., Rangel Pozzo, A., Saranchuk, J., & Mai, S. (2019). Advancing Risk Assessment of İntermediate Risk Prostate Cancer Patients. Cancers, 11(6), 855. https://doi.org/10.3390/cancers11060855

Düzgün, G., Öztürk, Y. K., Aykar, F. Ş., & Yıldırım, Y. (2025). Palyatif Bakımdaki Kanser Hastalarında Semptom Sıklığı ve Semptom Kümelerinin Belirlenmesi. Anatolian Journal of General Medical Research. https://doi.org/10.4274/anatoljmed.2025.75047

Everitt, B. S., Landau, S., Leese, M., & Stahl, D. (2011). Cluster analysis. John Wiley & Sons. ISBN: 9780470749913. https://doi.org/10.1002/9780470977811

Grimm, L. G., & Yarnold, P. R. (2000). Reading and Understanding More Multivariate Statistics. American Psychological Association. ISBN: 9781557986986

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2019). Multivariate data analysis (8th ed.). Cengage Learning. ISBN: 9781473756540.

Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). The elements of statistical learning. Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-84858-7

Hofman, I., & Jarvis, R. (1998, August). Robust and Efficient Cluster Analysis Using a Shared Near Neighbours Approach. *In Proceedings. Fourteenth International Conference on Pattern Recognition (Cat. No. 98EX170)* (Vol. 1, pp. 243-247). IEEE. ISBN: 0-8186-8512-3

İncekırık, A., & Altın, E. (2021). Türkiye'deki İllerin Ulaştırma Göstergelerine Göre Kümeleme Analizi Yöntemleriyle Sınıflandırılması. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *19*(3), 186-206. https://doi.org/10.18026/cbayarsos.891649

İncekırık, A., Güneri, Ö. İ., & Durmuş, B. (2021). Classification of Cancer Types by Cluster Analysis Methods. *Alphanumeric journal*, *9*(1), 125-142. https://doi.org/10.17093/alphanumeric.949958

Jackson, B.B. (1983). *Multivariate Data Analysis*, Richard D. Irwın, Inc., Homewood, Illinois.

Johnson, R. A., & Wichern, D. W. (1998). *Applied Multivariate Statistical Analysis* (Vol. 4, No. 8). Upper Saddle River, Nj: Prentice Hall. ISBN: 013834194X

Khan, S. S., & Ahmad, A. (2004). Cluster center initialization algorithm for K-means clustering. Pattern recognition letters, 25(11), 1293-1302. . https://doi.org/10.1016/j.patrec.2004.04.007

Lloyd, S. (1982). Least squares quantization in PCM. *IEEE Transactions on Information Theory, 28*(2), 129-137. https://doi.org/10.1109/TIT.1982.1056489

Mardia, K. V., Kent, J. T., & Bibby, J. M. (1979). Multivariate analysis academic press inc. *London) Ltd*, *15*, 518. ISBN: 9780124712508

Mathieu, Richard G. (1991). Proceedings of the Portland. *International Conference on Management of Engineering and Technology, Portland.*

MacQueen, J. B. (1967). Some methods for classification and analysis of multivariate observations. In Proceedings of the Fifth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability (Vol. 1, pp. 281–297). University of California Press.

Niederhuber, J. E., Armitage, J. O., Doroshow, J. H., Kastan, M. B., & Tepper, J. E. (Eds.). (2020). Abeloff's clinical oncology (6th ed.). Elsevier. ISBN: 9780323476744. https://doi.org/10.1016/C2015-0-05400-4

Office for National Statistics (ONS), 2024. Cancer Data in England. Erişim adresi: https:// https://www.ons.gov.uk/search?q=cancer+data (Erişim tarihi: 02.02.2024).

Özen, M. Y. (2024). Türkiye'nin sağlık profili: İllere göre sağlık göstergeleri ve kümeleme analizi. Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi, 11(3), 583–593. https://doi.org/10.54304/SHYD.2024.68094

Roiger, R. J., & Geatz, M. W. (2003). Data mining: A tutorial-based primer. Addison-Wesley. ISBN: 0321223497

Safaei, M., Bashari, H., Kleinebecker, T., Fakheran, S., Jafari, R., & Große-Stoltenberg, A. (2023). Mapping terrestrial ecosystem health in drylands: comparison of field-based information with remotely sensed data at watershed level. *Landscape Ecology*, *38*(3), 705-724. https://doi.org/10.1007/s10980-022-01454-4

Seber, G. A. (2009). *Multivariate Observations* (Vol. 252). John Wiley & Sons. ISBN: 9780470316641

Sharma, S. (1996). *Applied Multivariate Techniques*. John Wiley and Sons, Inc., New York. ISBN: 0471310646

Si, W., Shen, J., Zheng, H., & Fan, W. (2019). The role and mechanisms of action of microRNAs in cancer drug resistance. *Clinical epigenetics*, *11*(1), 25. https://doi.org/10.1186/s13148-018-0587-8

Stundzaite-Barsauskiene, G., Tutkuviene, J., Barkus, A., Jakimaviciene, E. M., Gibaviciene, J., Jakutis, N., Tutkus, V., Venciute, R., & Dadoniene, J. (2019). Facial perception, self-esteem and psychosocial well-being in patients after nasal surgery due to trauma, cancer and aesthetic needs (cluster analysis of multiple interrelations). Annals of human biology, 46(7-8), 537–552. https://doi.org/10.1080/03014460.2019.1690678

Taşer, M., & Öztekin, Ö. (2022). Kümeleme analiz yöntemi kullanılarak Pamukkale Üniversitesi Hastaneleri'nde poliklinik hizmeti veren bölümlerin hasta özelliklerine göre gruplanması. *Pamukkale Medical Journal*, *15*(2), 251-266. https://doi.org/10.31362/patd.1017217

Tatlıdil, H. (1992). Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel analiz. Engin Yayınları.

Tekinarslan, M. (2025). Kadın Sağlığına Yönelik Küresel Bir Perspektif: K-Ortalamalar Kümeleme Analizi. *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları dergisi*, *4*(6), 22-31. https://doi.org/10.5281/zenodo.15108776

Yılmaz, F., & Söyük, S. (2020). Sağlık Risk Faktörlerine Göre Ülkelerin Kümelenmesi ve Çok Kriterli Karar Verme Teknikleriyle Sağlık Durumu Göstergelerinin Analizi. *Sosyal Güvence*, (17), 283-320. https://doi.org/10.21441/sosyalguvence.823636

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1469-1491

Sınır Güvenliğinin Önemi: Göç ve Terörizm Tehditleri Bağlamında

İlhan Şen [1, 2], Mehmet Göküş [3]

ÖZET

Sınırlar, bir devletin egemenlik haklarını uyguladığı alanları diğerlerinden ayırmakta ve devletin gücü, bu sınırların güvenliği ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. Sınır güvenliği, tarih boyunca devletlerin egemenliklerini koruma, ulusal bütünlüğünü muhafaza ve dış tehditleri bertaraf etme çabalarının merkezinde yer almıştır. Devletler, jeopolitik konumlarına, ekonomik yapılarına ve uluslararası ilişkilerdeki pozisyonlarına bağlı olarak farklı sınır güvenliği politikaları geliştirmişlerdir. Geçmişten günümüze devletlerin sınır güvenliği anlayışlarını şekillendiren temel unsurlar olarak karşımıza savunma duvarları, askeri tahkimatlar ve sınır gözetleme sistemleri çıkmaktadır. Ancak, küreselleşme ile beraber sınır güvenliği fiziksel güvenlik önlemlerinin yanı sıra istihbari, diplomatik, teknolojik ve hukuki unsurların da tesir ettiği bir güvenlik yaklaşımına dönüşmüştür. Son dönemde sınır güvenliği, göç başta olmak üzere terör, insan kaçakçılığı, uyuşturucu ve siber tehditlerin etkileri neticesinde oldukça karmaşık bir yapı kazanmıştır. Göç yönetimi, modern sınır güvenliğinin en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Özellikle 21. yüzyılda yaşanan kitlesel göç hareketleri, devletleri sınır güvenliği konusunda yeni stratejiler geliştirmeye zorlamıştır. Göçmenlerin sınırlardan geçişlerinin kontrol altına alınması, insan kaçakçılığı ve sınır güvenliği arasındaki ilişki, devletlerin sınır güvenliği politikalarını şekillendiren önemli faktörler haline gelmiştir. Bu çalışma, sınır güvenliğinin tarihsel dönüşümünü, teknolojik gelişmelerle entegrasyonunu, göç hareketleri ve terörizm ile ilişkisini kapsamlı bir şekilde ele almayı hedeflemektedir. Ayrıca, uluslararası iş birlikleri ve gelecekteki sınır güvenliği stratejileri de analiz edilerek sınır güvenliğinin uluslararası güvenlik politikaları içindeki yeri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Sınır güvenliği, Göç, Terörizm, Siber Güvenlik.*

The Importance of Border Security: In the Context of Migration and Terrorism Threats

ABSTRACT

Borders demarcate the areas where a state exercises its sovereign rights from those of others, and the state's power is directly linked to the security of these borders. Border security has been at the core of states' efforts throughout history to protect their sovereignty, preserve national

[1] İletişim Yazarı: ilhansen1971@gmail.com
[2] Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi, ORCID: 0009-0008-1376-9798.
[3] Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID: 0000-0002-8337-6411.

(Makale Gönderim Tarihi: 04.04.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1923121
Makale Türü: Araştırma Makalesi

integrity, and repel external threats. States have developed different border security policies depending on their geopolitical position, economic structure, and position in international relations. Defense walls, military fortifications, and border surveillance systems emerge as the key elements shaping states' border security approaches from the past to the present. However, with globalization, border security has evolved into a security approach influenced by not only physical security measures but also intelligence, diplomatic, technological, and legal elements. Recently, border security has acquired a highly complex structure as a result of the impacts of terrorism, human trafficking, drugs, and cyber threats, in addition to migration. Migration management has become one of the most important elements of modern border security. Especially in the 21st century, the mass migration movements of the 20th century forced states to develop new strategies regarding border security. The control of immigrants' crossing borders, the relationship between human trafficking and border security, and have become important factors shaping states' border security policies. This study aims to comprehensively address the historical transformation of border security, its integration with technological developments, and its relationship with migration movements and terrorism. Additionally, international collaborations and future border security strategies will be analyzed to evaluate border security's place within international security policies.

Keywords: *Border security, Migration, Terrorism, Cybersecurity.*

1. GİRİŞ

Güvenlik kavramı günümüzde bir beka yani geleceğe güvenle bakma meselesi olarak görülmektedir. Ülkelerin sahip oldukları coğrafi konum ve enerji başta olmak üzere mevcut yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile bunların doğal sonucu olarak ortaya çıkan tehdit potansiyeli ile güç dinamiklerinin ülkelerin güvenlik durumuna doğrudan ve dolaylı etkileri ile ulusal ve uluslararası güvenlik stratejileri şekillenmektedir. Günümüzde güç, tehdit ve tedbir kavramları, devletlerin güvenlik anlayışlarını belirleyen ana faktörler olarak değerlendirilmektedir. Bu üç belirleyici unsur dikkate alınarak şekillendirilen güvenlik stratejileri, ulusal ve uluslararası düzeyde devletlerin ve devletlerce oluşturulan geçici/daimî oluşumların politika geliştirme süreçlerine temel teşkil etmektedir. Belirlenen tehdit unsurları ile mücadelede öncelikle caydırıcılığın geliştirilmesi, iç ve dış tehditlerin engellenmesi ve gerektiğinde tehdidin tamamen kaynağında bertaraf edilmesi yönünde ulusal güvenlik stratejileri oluşturulması gerekmektedir (Karakuş, 2023, s. 139).

Sınır güvenliği, devletlerin egemenlik haklarının temel göstergelerinden biri olarak görülmektedir. Teknolojik gelişmeler, sınır güvenliğini güçlendirse de insan hakları ve hukuki açıdan yeni tartışmaları beraberinde getirmektedir (Newman, 2006, s. 151). Biyometrik tarama, insansız ve insanlı keşif araçları, büyük veri analizleri ve yapay zekâ kullanılarak oluşturulan ve işletilen gözetim sistemleri günümüz sınır güvenliği politikalarını doğrudan etkilemektedir (Broeders ve Dijstelbloem, 2015, s. 52). Ancak, bu teknolojilerin aşırı kullanımı, mahremiyet ve veri güvenliği gibi hususlar açısından eleştirilere maruz kalmaktadır (Bigo, 2002, s. 85).

Antik Dönem ve Orta Çağ'da Sınır Güvenliği kapsamında Antik Roma, Çin, Pers ve Osmanlı gibi medeniyetler doğal engeller, surlar, askeri garnizonlar gibi yöntemlerle sınır güvenliğini sağlamıştır. Modern Dönemde Vestfalya Barışı (1648) sonrası sınırların devlet egemenliğiyle kesinleştiği, Endüstri Devrimi, demiryolları, ile yeni silah teknolojileri sınır

güvenliğini dönüştürmüştür. Milliyetçilik akımı, ulusal sınırların şekillenmesinde etkili olmuştur. 21. Yüzyılda Sınır Güvenliği kapsamında ise düzensiz göç, terörizm, kaçakçılık, siber tehditler gibi yeni güvenlik sorunları ortaya çıkmıştır. Bu sorunlarla mücadele kapsamında; biyometrik kimlik doğrulama, drone sistemleri, yapay zekâ destekli izleme teknolojileri gibi modern çözümler tartışılmıştır. Küreselleşme ile beraber sınır güvenliği fiziksel güvenlik önlemlerinin yanı sıra istihbari, diplomatik, teknolojik ve hukuki unsurların da tesir ettiği bir güvenlik yaklaşımına dönüşmüştür (Foucher, 2021, s. 55).

Günümüzde sınır güvenliği, sadece askeri bir mesele olarak değil, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve teknolojik boyutlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Devletler, sınırlarını korumak için geleneksel yöntemlerin yanı sıra, modern teknolojilerden ve uluslararası iş birliği mekanizmalarından da yararlanmaktadır. Bu çok boyutlu yaklaşımın, modern sınır güvenliği anlayışının temelini oluşturduğu değerlendirilmektedir.

Makalede ilk olarak sınır güvenliğinin tarihsel gelişimi konusuna yer verilmiş, ardından ulusal güvenlik, teknolojik gelişmeler ve sınır güvenliği ilişkisi konusu ele alınmış, müteakiben göç ve terörizmin sınır güvenliği üzerine etkileri sonrasında uluslararası iş birlikleri ve gelecekteki sınır güvenliği stratejileri konuları üzerinde durulmuş, son olarak ta sonuç ve öneriler bölümü ile çalışma tamamlanmıştır.

2. SINIR GÜVENLİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Sınırlar, bir devletin egemenlik haklarını uyguladığı alanları diğerlerinden ayırmakta ve devletin gücü, bu sınırların güvenliği ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. Sınırların güvenliği, sadece çatışmasızlığın sağlanması yönüyle değil aynı zamanda toplumların, inanç sistemlerinin ve ticari faaliyetlerin kesişim noktası olması yönüyle de önem arz etmektedir (Biçen ve Gören, 2023, s. 33). Sınır güvenliği, tarih boyunca devletlerin egemenliklerini koruma, ulusal bütünlüğünü muhafaza ve dış tehditleri bertaraf etme çabalarının merkezinde yer almıştır. Devletler, jeopolitik konumlarına, ekonomik yapılarına ve uluslararası ilişkilerdeki pozisyonlarına bağlı olarak farklı sınır güvenliği politikaları geliştirmişlerdir.

2.1. Antik Dönem ve Orta Çağ'da Sınır Güvenliği ve Yöntemleri

Antik çağlardan itibaren devletler, egemenlik alanlarını muhafaza etmek ve dış tehditlere karşı caydırıcı bir savunma mekanizması oluşturmak amacıyla sınır güvenliği stratejileri geliştirme gereksinimi duymuştur. Devletlerin varlığını sürdürebilmesi ve iç istikrarını koruyabilmesi açısından sınırların güvence altına alınması, yalnızca askeri müdahaleleri önlemeye yönelik bir tedbir olmanın ötesinde, ekonomik refahın devamlılığını sağlamak ve siyasal düzeni muhafaza etmek için de kritik bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Antik çağda sınırlar, modern ulus-devlet anlayışında olduğu gibi kesin hatlarla belirlenmiş coğrafi çizgilerden ziyade, değişken ve esnek yapılar olarak varlık göstermekteydi. Devletler, egemenliklerini güvence altına almak amacıyla doğal engellerden (nehirler, dağlar, çöller) yararlanırken, bu unsurların yetersiz kaldığı bölgelerde savunma hatları, surlar ve askeri garnizonlar inşa etmişlerdir. Sınırların korunması, yalnızca askeri bir

zorunluluk değil, aynı zamanda tarım arazilerinin güvenliği, ticaret yollarının denetimi ve ekonomik istikrarın sağlanması açısından da kritik bir rol oynamıştır. Genişleyen imparatorluklar, sınır bölgelerinde garnizonlar kurarak hem istilaları önlemiş hem de ticari ve tarımsal faaliyetlerin kesintisiz devam etmesini sağlamıştır.

Antik Roma İmparatorluğu, "Limes Germanicus" adlı genişletilmiş sınır tahkimatlarını ortaya koyarak sınır güvenliği yaklaşımına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu yapılar, savunma hattı olmalarının yanı sıra ticari kontrol mekanizması olarak da fayda sağlamıştır (Andreas, 2012, s. 42). Benzer şekilde, Çin Seddi, Moğol ve diğer göçebe toplulukların akınlarını önlemek için (Taylor, 2007, s. 219) Orta Çağ'da ise Avrupa'da feodal oluşumlarca sınırlarını korumak maksadıyla sur ve tahkimatlar askeri olduğu kadar psikolojik bir caydırıcılık unsuru olarak inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti ise "serhat boyları" adlı askeri bölgeler oluşturmak suretiyle hem savunma hem de saldırı stratejileri bakımından sınır bölgelerini tahkim etmiştir (Heyman, 2012, s. 81). Ancak bu dönemde istihbaratın etkili ve yeterli seviyede kullanılamadığı görülmektedir (Newman, 2006, s. 158).

Antik dünyada sınır güvenliği, askeri olduğu kadar ekonomik ve siyasal bir mesele olarak ele alınmış, geliştirilen stratejilerin modern sınır yönetimi anlayışına temel oluşturduğu değerlendirilmektedir. Antik dönemde sınır güvenliği, medeniyetlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için hayati bir öneme sahiptir. Bu dönemde sınır güvenliğini sağlamak için çeşitli yöntemler kullanılmıştır:

Doğal Engeller; pek çok medeniyet, coğrafi oluşumları stratejik bir şekilde kullanarak sınırlarını koruma altına almıştır. Örneğin, Antik Mısır, batıda Sahra Çölü, doğuda Kızıldeniz ve Nil Nehri gibi doğal bariyerlerle çevrili olan bu engeller, Mısır'ı dış saldırılara karşı koruyan etkili bir savunma sistemi oluşturmaktadır (Wilkinson, 2010, s. 145). Benzer şekilde, Antik Çin de coğrafi özelliklerini sınır güvenliği için kullanmıştır. Kuzeyde Gobi Çölü ve dağlık alanlar, Çin'i özellikle göçebe kavimlerin saldırılarına karşı korumaktadır (Lewis, 2007, s. 89). Bu doğal engeller, Çin'in güvenliğini artırırken aynı zamanda Çin Seddi gibi insan yapımı savunma sistemlerinin inşasını da kolaylaştırmıştır. Çin Seddi, doğal engellerle bütünleşerek daha etkili bir savunma hattı oluşturmuştur (Lattimore, 1940, s. 203). Roma İmparatorluğu ise sınır güvenliğini sağlamak için Tuna ve Ren nehirleri gibi doğal bariyerleri stratejik olarak kullanmıştır (Whittaker, 1994, s. 56). Bu nehirler, Roma'nın kuzey sınırlarını koruyan önemli savunma hattı olarak dikkat çekmiştir. Nehirler, düşman birliklerinin geçişini zorlaştırırken Roma ordusunun hareket kabiliyetini de arttırmıştır. Ayrıca, bu nehirler boyunca inşa edilen kaleler ve gözetleme kuleleri, sınır güvenliğini daha da güçlendirmiştir (Goldsworthy, 2006, s. 112).

Surlar ve savunma hatları; bazı büyük uygarlıklar, düşman saldırılarını önlemek ve sınır güvenliğini sağlamak amacıyla etkileyici savunma yapıları inşa etmiştir. Bu yapılar, sadece fiziksel bir bariyer görevi görmekle kalmamış aynı zamanda medeniyetlerin askeri, siyasi ve kültürel stratejilerinin bir yansıması olmuştur. Bu tür savunma yapılarının en bilinen örnekleri arasında Çin Seddi, Hadrian Duvarı ve Limes Germanicus bulunmaktadır.

Çin Seddi, Çin'in kuzey sınırlarını göçebe kabilelerin saldırılarına karşı korumak amacıyla inşa edilmiştir. İlk olarak MÖ 7. yüzyılda küçük ölçekli surlar şeklinde başlayan inşaat, zamanla genişleyerek devasa bir savunma hattına dönüşmüştür. Özellikle Han (MÖ 206-MS 220) ve Ming Hanedanlığı dönemlerinde (1368-1644) büyük ölçüde genişletilmiş ve güçlendirilmiştir (Fairbank & Goldman, 2006, s. 112). Çin Seddi, sadece askeri bir savunma hattı olarak değil aynı zamanda ticaret yollarının kontrolü ve sınır bölgelerindeki nüfus hareketlerinin denetimi için de kullanılmıştır. Duvarın inşasında kullanılan malzemeler ve mimari teknikler, dönemin mühendislik becerilerinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Hadrian Duvarı, Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarını korumak amacıyla inşa edilmiş bir başka önemli savunma yapısıdır. M.S. 122 yılında İmparator Hadrian tarafından Britanya'da inşa edilen bu duvar, "Pikt kabileleri"nin saldırılarına karşı bir bariyer görevi görmüştür. Yaklaşık 117 kilometre uzunluğundaki duvar, taş ve toprak malzemelerle inşa edilmiş ve üzerinde gözetleme kuleleri, kapılar ve askeri garnizonlar bulunmaktadır. Hadrian Duvarı, Roma'nın sınır güvenliği stratejisinin bir parçası olarak, imparatorluğun en uç noktalarında bile disiplinli bir savunma sistemi kurma çabasını yansıtmaktadır. Aynı zamanda, duvarın inşası, Roma'nın bölgedeki varlığını pekiştirmek ve yerel halk üzerinde otorite kurma amacı da taşımaktadır (Goldsworthy, 2006, s. 112).

Limes Germanicus, Roma İmparatorluğu'nun Germen kabilelerine karşı oluşturduğu bir diğer savunma sistemidir. Ren ve Tuna nehirleri boyunca uzanan bu sınır hattı, kaleler, gözetleme kuleleri ve surlarla desteklenmiştir (Whittaker, 1994, s. 132). Sadece askeri bir savunma hattı olarak değil aynı zamanda Roma'nın sınır bölgelerindeki ticaret ve kültürel etkileşimini kontrol etmek amacıyla da kullanılmıştır. Bu savunma sistemi, Roma'nın Germen kabilelerine karşı sürekli bir teyakkuz halinde olmasını sağlamış ve imparatorluğun iç bölgelerini güvence altına almıştır.

Bu savunma yapıları, antik dönemde sınır güvenliğinin ne kadar önemli olduğunu ve medeniyetlerin bu konuda ne kadar yaratıcı çözümler geliştirdiğini göstermektedir. Çin Seddi, Hadrian Duvarı ve Limes Germanicus gibi yapılar, sadece düşman saldırılarını önlemekle kalmamış aynı zamanda medeniyetlerin siyasi, ekonomik ve kültürel hedeflerine de hizmet etmiştir. Bu yapılar, antik dönemin mühendislik ve mimari becerilerinin en etkileyici örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Askeri garnizonlar ve kaleler; antik çağda sınırların güvenliği, kaleler ve askeri garnizonlarla sağlanıyordu. Bu yapılar, sadece düşman saldırılarına karşı savunma amaçlı değil aynı zamanda sınır bölgelerindeki siyasi, ekonomik ve sosyal kontrolü sağlamak için de kullanılmaktadır. Büyük uygarlıklar, sınır güvenliğini sağlamak amacıyla stratejik noktalara kaleler inşa etmiş ve bu kalelere askeri birlikler yerleştirmiştir. Bu yöntem hem düşmanın ilerlemesini engellemek hem de sınır bölgelerinde istikrarı korumak için etkili bir çözüm sunmuştur.

Roma İmparatorluğu, sınır güvenliği konusunda askeri garnizonlar ve kaleler inşa etme konusunda oldukça gelişmiş bir sisteme sahiptir. Roma, sınır bölgelerinde "castra"adı

verilen kaleler inşa ederek lejyonlarını bu bölgelere yerleştirmiştir. Bu kaleler, sadece askeri üsler olarak değil aynı zamanda sınır bölgelerindeki yerel halkın kontrolü ve ticaret yollarının güvenliği için de kullanılmıştır (Goldsworthy, 2003, s. 78).

Pers İmparatorluğu da sınır güvenliği konusunda askeri garnizonlar ve kaleler inşa etme konusunda etkili bir sistem geliştirmiştir. Persler, ünlü "Kraliyet Yolu" boyunca garnizonlar kurarak hem ticaret yollarının güvenliğini sağlamış hem de sınır bölgelerindeki kontrolü artırmıştır (Briant, 2002, s. 265). Bu garnizonlar, ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamanın yanı sıra imparatorluğun en ücra köşelerine kadar olan iletişimini de kolaylaştırmıştır (Frye, 1984, s. 89). Persler, sınır bölgelerindeki garnizonlara yerleştirdikleri askeri birliklerle, hem dış tehditlere karşı savunma sağlamış hem de iç isyanları önlemiştir. Ayrıca, bu garnizonlar, Pers İmparatorluğu'nun geniş topraklarında merkezi otoritenin sürdürülmesine de katkıda bulunmuştur (Daryaee, 2009, s. 67).

Askeri garnizonlar ve kaleler, antik dönemde sınır güvenliğinin sağlanmasında kilit bir rol oynamıştır. Bu yapılar, sadece askeri bir işlev görmekle kalmamış aynı zamanda sınır bölgelerindeki ekonomik ve sosyal hayatın düzenlenmesine de katkıda bulunmuştur. Roma ve Pers İmparatorlukları, bu yapıları stratejik bir şekilde kullanarak hem dış tehditlere karşı korunmuş hem de iç istikrarı sağlamıştır. Bu dönemde inşa edilen kaleler ve garnizonlar, antik dönemin mühendislik ve askeri strateji alanındaki gelişmişliğini göstermektedir (Luttwak, 1976, s. 95).

2.2. 20. Yüzyıl Kadar Sınır Güvenliği

Modern sınır güvenliği anlayışı, 1648 tarihli Vestfalya Barışı ile belirginleşmeye başlamıştır. 19. yüzyılda ulus-devletlerin yükselişinin tesiriyle milliyetçi söylemler ve diplomatik anlaşmalar sınır güvenliği yaklaşımlarını daha fazla etkilemeye başlamıştır. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde uluslararası hukuk, diplomasi, teknoloji ve güvenlik stratejilerinin birleşimiyle sistematik bir hale gelmiştir.

Vestfalya Barışı, modern ulus-devlet sisteminin temellerini atarak, sınırların devlet egemenliğinin bir ifadesi olarak kabul edilmesini sağlamıştır (Anderson, 1996). Bu tarihten itibaren, sınırlar yalnızca coğrafi bir çizgi olmaktan çıkmış, devletlerin egemenlik alanlarını belirleyen ve uluslararası ilişkilerin şekillenmesinde kritik bir rol oynayan unsurlar haline gelmiştir (Newman, 2006). 1648 Vestfalya Antlaşması ile egemen devletler arasındaki sınırların kesin olarak belirlenmesi sağlanmıştır (Foucher, 2021, s. 105).

17. yüzyılda, sınır güvenliği alanında en önemli gelişmelerden biri, Fransız askeri mühendisi Sébastien Le Prestre de Vauban'ın çalışmaları olmuştur. Vauban, tahkimat sistemlerini geliştirerek sınır güvenliğini mimari bir disipline dönüştürmüştür. Vauban'ın tasarladığı kale ve sur sistemleri, sadece savunma amaçlı değil aynı zamanda saldırı stratejilerine de uygun şekilde inşa edilmiştir. Bu tahkimatlar, yıldız şeklindeki burçları ve derin hendekleriyle, düşman saldırılarına karşı son derece etkili bir savunma sağlamıştır (Duffy, 1985, s. 45). Bu sistem, çok katmanlı savunma prensiplerine dayanarak, düşman

ordularının kolayca ilerlemesini engelleyen yıldız biçimli surlar, geniş hendekler ve topçu mevzileri gibi unsurları içermektedir (Baylis, 2005, s. 302).

Bu dönemde sınır güvenliği, devletlerin egemenliklerini pekiştirme ve toprak bütünlüklerini koruma amacı doğrultusunda daha sistematik ve kurumsal bir yapıya bürünmüştür. Özellikle mutlak monarşiler döneminde merkeziyetçi yönetim anlayışının güçlenmesiyle birlikte, sınırların korunması yalnızca askeri önlemlerle sınırlı kalmamış, idari ve lojistik mekanizmalarla desteklenen çok katmanlı bir güvenlik anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, devletler düzenli ve daimî ordular kurarak sınır bölgelerindeki askeri varlıklarını sürekli hale getirmiştir. Orta Çağ'daki feodal orduların aksine, bu yeni düzenli ordular merkezi hükümetlerin kontrolü altında bulunmuş ve belirli bir hiyerarşik yapı içerisinde örgütlenerek sınır savunmasını profesyonelleştirmiştir. Örneğin, Fransa Kralı XIV. Louis'in (1638-1715) ordusu, Avrupa'nın en güçlü düzenli ordularından biri haline gelmiş ve Fransa'nın sınırlarını genişletme ve koruma stratejilerinde kritik bir rol oynamıştır (Diener ve Hagen, 2012, s. 44).

Merkezi otoriteler, sınır güvenliğini sağlamak amacıyla idari ve hukuki reformlara gitmiş, sınır bölgelerinde gümrük noktaları ve karakollar kurarak ticareti ve insan hareketliliğini denetim altına almaya çalışmıştır. Bu dönemde sınır yönetimi, yalnızca dış tehditlere karşı bir savunma mekanizması olarak değil aynı zamanda ekonomik kontrolü sağlama ve devletin gelir kaynaklarını artırma amacıyla da geliştirilmiştir. Avrupa'da sınır güvenliği stratejileri, özellikle merkantilist politikaların etkisiyle gümrük vergileri ve ticaret düzenlemeleriyle entegre hale getirilmiştir (Lüleci-Sula, 2022, s. 38).

19. yüzyılda yaşanan Endüstri Devrimi, sınır güvenliği stratejilerini köklü bir şekilde dönüştürmüş ve askeri, idari ve iletişim sistemlerinde büyük değişimlere neden olmuştur. Sanayileşme, ulaşım ve haberleşme alanlarında yaşanan teknolojik ilerlemeler, devletlerin sınırlarını daha etkin bir şekilde yönetmesini sağlamış ve modern güvenlik anlayışının temellerini atmıştır (Headrick, 1981, s. 45).

Bu dönemde, demiryollarının inşası, sınır bölgelerindeki askeri hareketliliği hızlandırarak devletlerin sınırlarını savunmasını kolaylaştırmıştır. Rusya, Almanya, Britanya ve Osmanlı Devleti gibi büyük imparatorluklar, sınır hatlarına yakın bölgelerde demiryolu ağları kurarak askerî birliklerin hızlı bir şekilde sevk edilmesini sağlamışlardır (Bayly, 2004, s. 78). Osmanlı Devleti de Bağdat Demiryolu ve Hicaz Demiryolu projeleriyle, sınır güvenliğini güçlendirmeye çalışmıştır (Quataert, 2005, s. 112).

Bununla birlikte, haberleşme sistemlerinde yaşanan ilerlemeler, sınır güvenliği yönetimini merkezileştirmiştir. Telgraf ve radyo sistemlerinin yaygınlaşması, devletlerin sınır bölgelerinden gelen istihbaratı anında değerlendirmesine ve sınır ihlallerine daha hızlı tepki vermesine olanak sağlamıştır. İngiltere ve Fransa, sömürgelerindeki sınır bölgelerinde telgraf hatları kurarak yönetim merkezleri ile doğrudan iletişim ağı oluşturmuştur (Osterhammel, 2014, s. 210).

Ateşli silah teknolojisindeki gelişmeler ise, sınır güvenliği anlayışını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Geleneksel sınır kaleleri, topçuluk sistemlerinin gelişmesiyle birlikte eski etkisini kaybetmiş ve devletler daha mobil ve geniş ölçekli savunma stratejilerine yönelmiştir. Daha uzun menzilli top ve tüfeklerin geliştirilmesi, düşman ordularına karşı savunma yapılmasını kolaylaştırmış ve sınır tahkimatlarını büyük ölçüde modernize etmiştir (McNeill, 1982, s. 302).

Bu döneme kadar sınırlar genellikle hanedanlıklar ve feodal yönetimler arasındaki güç dengeleri üzerinden şekillenirken, milliyetçilik akımı ile birlikte etnik, kültürel ve milli kimlik unsurları sınırların belirlenmesinde temel faktör haline gelmiştir. Özellikle Almanya'nın (1871) ve İtalya'nın birleşme süreçleri (1861), sınırların milli kimlik üzerinden şekillendiği yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (Pflanze, 1990, s. 45; Duggan, 2007, s. 112).

Amerika Birleşik Devletleri ise, 19. yüzyılda sınır güvenliği politikalarını genişlemeci bir perspektif içinde ele almıştır. 1848 Meksika-Amerika Savaşı sonrası, ABD'nin sınırları batıya doğru genişlemiş ve Meksika ile sınır düzenlemeleri yapılmaya başlanmıştır. Bu süreçte, ABD sınır güvenliği konusunda yerel askeri birlikler, sınır devriyeleri ve istihbarat ağları oluşturarak sınırlarını koruma yoluna gitmiştir (Gaddis, 2005, s. 174).

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu yapıya sahip devletler için milliyetçilik akımı, sınır güvenliğini tehdit eden önemli bir faktör haline gelmiştir. Balkanlar'da yükselen milliyetçi hareketler, Osmanlı sınırlarının parçalanmasına yol açarken, imparatorluk sınır bölgelerinde isyanları bastırmak için yeni askeri ve idari düzenlemelere gitmek zorunda kalmıştır. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması (1830) ve ardından Bulgaristan, Sırbistan gibi ülkelerin bağımsızlık hareketleri, Osmanlı'nın sınır güvenliği anlayışında ciddi değişikliklere neden olmuştur (Jelavich, 1983, s. 88).

2.3. 21. Yüzyılda Sınır Güvenliği

21. yüzyılda sınır güvenliği artık sadece fiziksel bariyerlerle sağlanmamaktadır. Küreselleşme, uluslararası göç hareketleri, siber tehditler ve terör faaliyetleri gibi yeni nesil güvenlik sorunları, sınır güvenliği politikalarının yeniden yapılandırılmasını zorunlu hale getirmiştir (Andreas ve Biersteker 2003, s. 78). Özellikle göçmen akınları ve insan kaçakçılığı, sınır güvenliği stratejilerini daha karmaşık hale getirmiştir (Bigo, 2002, s. 63). Ayrıca, siber tehditler ve dijital sınırlar, geleneksel sınır güvenliği anlayışını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Devletler, siber saldırılara karşı korunmak için yeni teknolojiler ve stratejiler geliştirmek zorunda kalmıştır (Singer ve Friedman, 2014, s. 45). Bu durum, sınır güvenliğinin sadece fiziksel değil, aynı zamanda dijital boyutunu da içeren bir yaklaşımı gerektirmektedir.

Sınır güvenliğinde teknolojik gelişmelerin kullanımı giderek yaygınlaşmakta ve modern güvenlik anlayışının temel taşlarından biri haline gelmektedir. Günümüzde sınır güvenliği, insansız hava araçları, yapay zekâ destekli izleme teknolojileri ve biyometrik kimlik doğrulama sistemleri ile daha etkili bir şekilde sağlanmaktadır. Özellikle drone sistemleri,

sınır bölgelerinde devriye görevleri üstlenerek insan gücü gereksinimini azaltmakta ve güvenlik güçlerine daha geniş bir gözlem kapasitesi sunmaktadır. Yapay zekâ tabanlı analiz sistemleri, güvenlik kameralarından gelen görüntüleri anlık olarak inceleyerek şüpheli aktiviteleri tespit edebilmekte ve güvenlik güçlerinin hızlı müdahale etmesine olanak tanımaktadır. Biyometrik kimlik doğrulama teknolojileri ise sınır kapılarında sahte kimlik kullanımı ve yasadışı geçişlerin önlenmesi açısından kritik bir rol oynamaktadır (Aras, 2023, s. 482).

Terörizm ve radikalleşme ile terörist grupların sınır aşan hareketleri, ulusal güvenliği tehdit eden en kritik unsurlar arasında bulunmaktadır. Avrupa Birliği'nin Schengen bölgesi, sınır kontrolünü zayıflatarak bu riski artırmıştır (Gürel, 2023, s. 72). Bunun üzerine Avrupa Birliği (AB) de sınır güvenliğini merkezileştirmek amacıyla Frontex ajansını kurmuş ve ortak Avrupa sınır güvenliği stratejilerini geliştirmiştir (Bigo, 2002, s. 63). Türkiye gibi bölge devletleri de Suriye sınırından gelen tehditlere karşı yeni güvenlik duvarları ve elektronik takip sistemleri geliştirmiştir (Aras, 2023, s. 475). Özellikle Suriye sınırında modern sınır güvenliği teknolojilerini kullanarak sınırlarını güçlendirmiştir. Modüler duvar sistemleri, termal kameralar ve akıllı sınır güvenlik teknolojileri, Türkiye'nin sınır güvenliği stratejilerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Suriye sınırındaki güvenlik tedbirleri arasında insansız hava araçları (İHA'lar), sınır güvenlik duvarları ve ileri gözetleme teknolojileri de bulunmaktadır (Kara, 2024, s. 46). Bu teknolojiler, sadece sınır ihlallerini önlemekle kalmamış, aynı zamanda sınır bölgelerindeki güvenliği artırmıştır.

Siber Tehditler ve Dijital Sınır Güvenliği Dijitalleşen dünya, sınır güvenliği konusunda yeni tehditler yaratmaktadır. Devletler arası casusluk, veri hırsızlığı ve siber sınır ihlalleri, güvenlik stratejilerinde yeni yaklaşımların gerekliliğini göstermektedir. Dijitalleşme süreci, siber tehditlerin sınır güvenliğine yönelik yeni riskler yaratmasına neden olmuştur. Siber güvenlik stratejileri, sınır güvenliği sistemlerinin korunmasını sağlamak adına büyük önem taşımaktadır. Günümüzde çok katmanlı güvenlik politikaları geliştirilerek, devletlerin dijital altyapılarını hedef alan saldırılara karşı daha güçlü bir savunma mekanizması oluşturulmaktadır. Siber saldırılar, güvenlik duvarlarını aşarak sınır kontrol sistemlerini manipüle edebilmekte ve hassas verileri ele geçirebilmektedir. Bu nedenle, devletlerarası veri paylaşımı stratejileri geliştirilerek sınır güvenliği alanında hızlı bilgi alışverişi sağlanmaktadır. Aynı zamanda yapay zekâ tabanlı tehdit algılama sistemleri, anlık olarak siber tehditleri tespit edip önleyici müdahalelerde bulunma kapasitesine sahiptir. Tüm bu gelişmeler, sınır güvenliği alanında siber tehditlere karşı daha etkin bir mücadele verilmesine olanak tanımaktadır (Kara, 2024, s. 106).

Bölgesel ve uluslararası iş birliği, sınır güvenliğinin sağlanmasında en önemli faktörlerden biri olarak öne çıkmaktadır. AB-Türkiye Geri Kabul Anlaşması gibi mekanizmalar, düzensiz göç akışını kontrol altına almak için geliştirilmiş önemli iş birliği modelleridir. Bu tür anlaşmalar, düzensiz göçmenlerin belirli bir prosedür çerçevesinde ülkelerine geri gönderilmesini ve göç rotalarında daha sıkı kontroller uygulanmasını hedeflemektedir. Aynı zamanda sınır yönetimi alanında istihbarat paylaşımı, ortak operasyonlar ve teknik iş birlikleri gibi yöntemler kullanılarak uluslararası güvenlik politikaları daha etkin hale

getirilmektedir. Bölgesel iş birliği kapsamında sınır güvenliği ekipleri arasındaki koordinasyon artırılmakta ve yasadışı sınır geçişlerine karşı ortak önlemler alınmaktadır (Gürel, 2023, s. 91).

Düzensiz Göç ve Mülteci Krizleri Suriye iç savaşı gibi bölgesel çatışmalar, göç dalgalarının en büyük tetikleyicilerinden biri olmuştur. Avrupa Birliği ve Türkiye, bu krizlerden oldukça etkilenmiştir (Gürel, 2023, s. 64). Göç akınları, sınır güvenliğini zorlarken, insan hakları ile güvenlik arasındaki dengeyi de tartışmalı hale getirmiştir. Avrupa Birliği'nin göç politikaları giderek daha sert önlemleri içeren bir yapı kazanmaktadır. Ancak bu süreç, uluslararası insan hakları hukuku ile sınır güvenliği arasındaki dengeyi zedeleyebilecek potansiyel riskleri de barındırmaktadır (Altunbaş, 2024, s. 145).

21. yüzyılda sınır güvenliği, sadece fiziksel tedbirlerle sağlanamayacak kadar karmaşık bir konu haline gelmiştir. Yeni tehditler karşısında akıllı teknolojilerin kullanımı, uluslararası iş birlikleri ve siber güvenlik politikaları hayati önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, devletlerin sınır güvenliği politikalarını esnek ve kapsamlı bir şekilde düzenlemesi gerekmektedir. Devletlerin sınır güvenliği yaklaşımları, yalnızca askeri tahkimata dayalı olmaktan çıkıp, göç yönetimi, ticaret denetimi ve ulusal güvenlik stratejileriyle daha geniş bir boyutta ele alınmaya başlanmıştır. Özellikle teknolojinin gelişmesiyle birlikte, sınır güvenliği artık biyometrik sistemler, insansız hava araçları (İHA'lar), büyük veri analizi ve yapay zekâ destekli gözetleme sistemleri gibi unsurların entegrasyonuyla sağlanmaktadır (Zaiotti, 2011). Küreselleşmenin etkisiyle, sınırlar artık sadece fiziksel bir engel olarak değil aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasi etkileşimlerin düzenlendiği bir alan olarak da görülmektedir.

Ticaret denetimi, modern sınır güvenliğinin bir diğer önemli boyutudur. Küresel ticaretin artmasıyla birlikte, sınırlar üzerinden yapılan mal ve hizmet akışının kontrol altına alınması, devletler için büyük bir önem taşımaktadır. Gümrük kontrolleri, ticaret anlaşmaları ve sınır ticaretinin düzenlenmesi, modern sınır güvenliği stratejilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Özellikle uluslararası terörizm ve organize suçlarla mücadele kapsamında, sınırlarda yapılan ticaret denetimleri daha da sıkılaştırılmıştır.

3. ULUSAL GÜVENLİK, TEKNOLOJİK GELİŞMELER ve SINIR GÜVENLİĞİ İLİŞKİSİ

Sınır güvenliği, egemenliğin korunması, iç güvenliğin sağlanması ve caydırıcılık hususlarını temelden etkilemektedir. Ulusal güvenlik stratejileri, sınırları ve toprak bütünlüğünü teminat altına alırken aynı zamanda istikrarsızlığa da engel olmaktadır (Andreas, 2012, s. 58). Küreselleşme ve teknolojik alandaki gelişmeler, sınır güvenliği politikalarında değişikliğe sebep olarak güvenlik mimarisini askeri, diplomatik, istihbari ve teknolojik bileşenleri bünyesinde barındıran bir yapıya dönüştürmüştür (Foucher, 2021, s. 78). Devletler, ulusal güvenlik stratejilerini oluştururken sınır güvenliği politikalarını iç tehditler açısından düzensiz göç, organize suç örgütleri, yasa dışı ticaret ve siber saldırıları; dış tehditler açısından ise terör örgütleri, yabancı istihbarat operasyonları ve düşman devletlerin sınır aşan faaliyetlerini dikkate alarak belirlemektedir (Newman, 2006, s. 164).

3.1. Devletlerin Egemenlik Anlayışı ve Sınır Güvenliği

Ulusal güvenlik egemenlik kavramıyla doğrudan bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Vestfalya Barışı (1648) ile devlet sınırlarının belirlenmesi ve korunması uluslararası hukuki düzenlemeler sayesinde sağlanmış ve bu düzenlemelerle sınır ihlallerinin de önüne geçilmiştir (Guild, 2009, s. 33). Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde sınır güvenliği, devletlerin savunma stratejilerinin en kritik unsurlarından biri haline gelmiştir.

Ulusal güvenlik stratejileri günümüzde sınırların yalnızca fiziki sistemlerle korunması yerine uluslararası iş birliği, uluslararası hukuki düzenlemeler ve istihbarat desteğinde bütünleşik bir güvenlik mekanizması şeklinde algılanmaktadır (Bigo, 2002, s. 63-64). Bu bağlamda, modern devletler sınır güvenliğini çok boyutlu bir kavram olarak ele almaktadır. Sınır güvenliği, sadece toprak bütünlüğünün korunmasıyla sınırlı kalmayıp, ekonomik güvenlik, çevresel güvenlik ve göç yönetimi gibi alanlara uzanan geniş bir perspektifte değerlendirilmektedir (Anderson ve O'Dowd, 1999, s. 595). Özellikle 11 Eylül sonrası dönemde terörle mücadele kapsamında sınır güvenliği politikaları daha da önem kazanmış ve devletler, teknolojik altyapılarını geliştirerek sınır kontrol mekanizmalarını güçlendirmiştir.

Avrupa Birliği'nin Frontex ajansını kurması, sınır güvenliğinin küresel ölçekte kurumsallaşmasına örnek teşkil etmektedir. Frontex, AB üyesi ülkelerin dış sınırlarını korumak amacıyla ortak operasyonlar düzenlemekte ve risk analizleri yapmaktadır (Carrera, 2007, s. 15). Bu tür ulusüstü yapılanmalar, klasik egemenlik anlayışını dönüştürmekte ve kolektif güvenlik kavramını ön plana çıkarmaktadır.

Sınır bölgeleri, yalnızca devletleri ayıran çizgiler olmaktan çıkmış, karmaşık sosyal, ekonomik ve politik dinamiklerin şekillendiği alanlar haline gelmiştir (Newman, 2003, s. 13-14). Bu anlayış doğrultusunda, günümüzde sınır güvenliği stratejileri, yalnızca fiziksel tehditlere karşı değil aynı zamanda yasadışı göç, insan kaçakçılığı, uyuşturucu ticareti gibi sınır aşan suçlara karşı da geliştirilmektedir.

3.2. Sınır Güvenliği ve Modern Tehditler

Modern sınır güvenliği, geleneksel tehditlerin yanı sıra yeni riskleri de kapsayacak şekilde genişlemektedir. Günümüzde devletler, siber saldırılara karşı büyük veri analitiği ve yapay zekâ destekli güvenlik sistemlerinden yararlanmaktadır. Yapay zekâ teknolojileri, sınır kontrol noktalarında yüz tanıma sistemleri ve otomatik plaka tanıma sistemleri gibi uygulamalar aracılığıyla güvenlik operasyonlarını daha etkin hale getirmektedir. Gelişmiş görüntüleme ve sensör teknolojileri, sınır gözetimini güçlendirirken, büyük veri analitikleri güvenlik tehditlerini öngörmede ve sınır güvenliği yetkililerine gerçek zamanlı bilgi sağlamada önemli bir rol oynamaktadır (Kara, 2024, s. 83).

Modern sınır güvenliği anlayışı, teknolojinin gelişmesiyle birlikte çok daha entegre ve proaktif hale gelmiştir. Ancak bu gelişmeler, gizlilik ve insan hakları konularında çeşitli etik tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Devletlerin bu teknolojileri dengeli bir

şekilde kullanması hem güvenliği sağlamak hem de bireysel hakları korumak açısından kritik bir gereklilik haline gelmiştir.

Sınır ötesi terör tehditlerle mücadelede uluslararası iş birliği ön plana çıkmış ve ülkelerce terörle mücadele stratejileri sınır güvenliği önlemleri ile bütünleşik bir yapıya evrilmiştir. Örneğin, ABD tarafından 2020 Sınır Güvenliği Stratejisi kapsamında sınırların ulusal güvenliğin temel bir parçası olduğu vurgulanarak şiddet ve suç unsurlarıyla mücadelede kolektif güvenlik perspektifi benimsenmiştir. Bu bakımdan ekonomik, diplomatik, askeri ve teknolojik unsurlar bir arada değerlendirilmiştir. Ayrıca, insan kaçakçılığı, uyuşturucu ticareti ve organize suç örgütlerine karşı mücadelede sınır güvenliğini artırmak için teknolojik sistemler ve biyometrik tanımlama yöntemleri geliştirilmiştir. ABD Gümrük ve Sınır Koruma Birimi (CBP), biyometrik yüz tanıma teknolojilerini havaalanları ve kara sınır kapılarında yaygınlaştırarak güvenlik tehditlerini tespit etmeyi kolaylaştırmaktadır. Avrupa Birliği'nin Smart Borders İnisiyatifi de Schengen bölgesinde otomatik sınır geçiş sistemlerini kullanarak biyometrik veri taramasını zorunlu hale getirmiştir (Gürel, 2023, s. 102).

Yapay zekâ destekli sistemler, sınır geçişlerindeki yasa dışı faaliyetleri tespit etme ve insan kaynaklı hataları azaltma konusunda kritik öneme sahiptir. İsrail, Gazze Şeridi sınırında yapay zekâ destekli analiz sistemleriyle tünel faaliyetlerini algılayarak olası terör tehditlerine karşı proaktif önlemler almaktadır. Singapur'da Changi Havalimanı, yüz tanıma teknolojisi ve biyometrik veri işleme sistemlerini devreye sokarak havalimanı güvenliğini artırmış ve yolcu işlemlerini hızlandırmıştır (Aras, 2023, s. 482).

3.3. Teknolojik Gelişmeler ve Sınır Güvenliği

Teknolojik ilerlemeler sayesinde sınır güvenliği politikalarında radikal değişiklikler meydana gelmiş ve yenilikçi teknolojiler uygulanmaya başlanmıştır (Andreas, 2012:64). Bu teknolojiler, devletlerin düzensiz göç başta olmak üzere terör, her nevi kaçakçılık, siber saldırılar vb. tüm suç türevleri ile mücadelesinde daha kapsamlı ve verimli sonuçlar almasına imkân sağlamaktadır (Foucher, 2021, s. 88).

Günümüz sınır güvenliği uygulamalarında, yapay zekâ içerikli gözetim sistemleri, biyometrik kimlik doğrulama mekanizmaları, siber güvenlik duvarları gibi yenilikçi uygulamalardan ağırlıklı olarak istifade edilmektedir (Newman, 2006, s. 172).

Bu teknolojiler, sınır kapılarında geçiş süreçlerini hızlandırırken, potansiyel güvenlik tehditlerinin de daha etkili bir şekilde tespit edilmesini sağlamaktadır. Günümüzde sınır güvenliği, geleneksel askeri yaklaşımların ötesinde, teknoloji, diplomasi, hukuk ve istihbarat gibi farklı disiplinlerin kesişiminde yer alan kompleks bir alan haline gelmiştir. Devletler, değişen güvenlik yaklaşımlarına uyum sağlayabilmek için sürekli olarak sınır güvenliği stratejilerini gözden geçirmekte ve yenilemektedir.

3.3.1. Biyometrik Kimlik Doğrulama ve Dijital Sınır Kontrolleri

Bireylerin kimliklerinin hatasız olarak belirlenmesi maksadıyla "Biyometrik Kimlik Doğrulama Sistemleri" kullanılmaktadır. Yüz ve retina tanıma sistemleri, parmak izi tarama sistemleri, DNA analizleri gibi teknolojiler birçok ülkenin sınır güvenliği kontrol sistemlerinin etkin örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Broeders ve Dijstelbloem, 2015, s. 75).

Bu ülkelere örnek olarak ABD Gümrük ve Sınır Koruma Ajansı (CBP), sınır kapılarında biyometrik yüz tanıma sistemleri kullanmak suretiyle kimlik doğrulama sürecini otomatiğe bağlamış ve bu sayede sınır geçiş sürelerini kısaltmayı başarmıştır (Guild, 2009, s. 41). AB ise biyometrik pasaport sistemleri kullanarak düzensiz göçle mücadelede etkin bir sistem oluşturmuştur (Bigo, 2002, s. 97). Türkiye de biyometrik tanıma teknolojilerinden güvenlik sistemi olarak istifade etmekte, bu kapsamda özellikle İstanbul Havalimanı'nda uygulanan biyometrik geçiş sistemleri daha güvenilir ve hızlı bir kontrol imkânı sağlamaktadır (Özben, 2023, s. 87).

3.3.2. Yapay Zekâ Destekli Gözetim Sistemleri

Yapay zekâ destekli gözetim sistemleri, sınır güvenliğinin daha verimli bir şekilde sağlanmasında önemli bir etki oluşturmuştur. Bu sistemler, büyük veri analitiği ve termal kameralarla bağlantılı çalışarak olağan dışı hareketlilikleri belirleyerek koruma ve güvenlik personeline ikaz ve bildirimler üretebilmektedir. Avrupa Birliği, Frontex Ajansı aracılığıyla yapay zekâ tabanlı veri analiz sistemlerini kullanırken benzer teknolojiler sınır yönetiminin güvenlikleştirilmesi sürecinde giderek daha fazla önem kazanmaktadır (Sadık ve Kaya, 2020, s. 149).

Bu sistemlere örnek olarak ABD, Meksika sınırında hareket sensörleri ve gece görüş kameraları ile entegre AI tabanlı güvenlik sistemleri kullanarak yasa dışı geçişleri engellemektedir (Heyman, 2012, s. 92). Avrupa Birliği ise Frontex Ajansınca geliştirilen yapay zekâ tabanlı veri analiz sistemlerini bu maksatla kullanmaktadır (Newman, 2006, s. 175). Türkiye, Suriye sınırında modern sınır güvenliği teknolojilerini kullanarak sınırlarını güçlendirmiştir. Bu kapsamda, yapay zekâ destekli termal kameralar, insansız hava araçları ve akıllı sınır güvenlik kulelerinden istifade etmektedir. Modüler duvar sistemleri ve elektronik takip sistemleri sayesinde sınır ihlalleri azaltılmış, güvenlik önlemleri daha etkin hale getirilmiştir (Özben, 2023, s. 96).

3.3.3. İnsansız Hava Araçları (İHA) ve Otonom Güvenlik Sistemleri

İnsansız hava araçları (İHA), sınır güvenliğinde çığır açmıştır. İHA'lar sayesinde güvenlik sistemlerinde yer verilecek insan kaynağına olan ihtiyaç en az seviyeye düşmüş ve güvenlik verimliliği artmıştır (Broeders ve Dijstelbloem, 2015, s. 78). Örneğin, ABD Gümrük ve Sınır Koruma (CBP) birimi tarafından kullanılan Predator B tipi insansız hava araçları sayesinde sınır güvenliği daha etkin olarak sağlanmaktadır (Guild, 2009, s. 43). Avrupa Birliği tarafından Ege Denizi'nde düzensiz göç hareketlerinin takibinde İHA'larına entegre gözetleme sistemlerinden istifade edilmektedir (Bigo, 2002, s. 99). Türkiye, Bayraktar TB2

tipi insansız hava araçları ile terör ve yasa dışı geçişlere yönelik mücadelesini kararlılıkla yürütmektedir. İHA'lar, özellikle Suriye sınırında gözetleme ve hedef tespit kapasitesini artırarak, sınır güvenliğinde kritik bir rol oynamaktadır. Sınır güvenliği stratejileri, teknolojik gelişmeler ışığında sürekli güncellenmektedir (Kara, 2024, s. 67).

3.3.4. Büyük Veri Analitiği ve Siber Güvenlik

Günümüzde askeri tehditler, çok boyutlu bir güvenlik anlayışına evrilmiş, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla siber tehditler devletlerden bireylere kadar geniş bir kesimi etkilemiştir (Gündoğdu, 2023, s. 1326). Siber uzay, bireyler ve ulus devletler için siber güvenlik önlemleri alınması gereken bir alandır. Bu sorumluluk büyük ölçüde ulus devletlere aittir.

Dijitalleşen dünyada kamusal hizmetlerin siber alana taşınması, devletlere bu alanın korunması ve hizmet sürekliliğini sağlama sorumluluğu yüklemektedir. Teknolojinin askeri alanda kullanımı da siber güvenliğin önemini artırmaktadır. Siber uzayın fiziki sınırlarının olmaması, saldırıların her yerden gelebileceği anlamına gelmektedir. Bu saldırılar basit siber suçlardan siber terörizm ve siber savaşa kadar geniş bir yelpazede gerçekleşebilmektedir. Siber güvenlik, ulusal güvenlik kadar uluslararası ilişkilerde de politik bir güç unsuru haline gelmiştir. Siber saldırılarla zarar verme, istihbarat ve casusluk faaliyetleri, siber güvenliği etkili bir araç yapmaktadır.

Türkiye'de, siber suçlar ilk kez 1991 yılında 3756 sayılı kanunla Türk Ceza Kanunu'na dâhil edilmiş, ardından 2004 tarihli 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu ile bu suçların tanımı genişletilmiş ve 2006'da 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'na eklenmiştir (Gündoğdu, 2023, s. 1332). Bu bağlamda Türkiye, siber güvenlik alanında hızlı ve kapsamlı çalışmalar yapma ihtiyacı duymuştur. 2012 yılına kadar TÜBİTAK'ın sorumluluğunda olan siber güvenlik, bu tarihten sonra Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı'na devredilmiştir. Bakanlık bünyesinde kurulan Siber Güvenlik Kurulu, bütüncül bir yapıya sahip olup, 2013 yılında Ulusal Siber Olaylara Müdahale Merkezi (USOM) kurulmuştur. Bu alandaki çalışmalar hız kesmeden devam ettirilmektedir (Gündoğdu, 2023, s. 1334-1335).

Sınır güvenliğinin sağlanmasında da siber alan büyük önem taşımaktadır. Fiziki engel ile keşif ve gözetleme sistemlerinin yanında birçok devlet tarafından büyük veri analitiği sınır güvenliği operasyonlarını yürütmede etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Bu kapsamda ABD İç Güvenlik Bakanlığı, büyük veri analitiği ile sınır ihlallerini önceden tespit edebilmekte (Newman, 2006, s. 178), AB ise "EURODAC sistemi" ile düzensiz göçmenlerin sınır hareketlerini izleyerek üye ülkeler arasında bilgi paylaşımını sağlayabilmektedir (Heyman, 2012, s. 96). Ülkemizde de buna benzer analiz programları etkinlikle kullanılmaktadır.

4. GÖÇ ve TERÖRİZMİN SINIR GÜVENLİĞİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Ulusal güvenlik stratejilerinin belirlenmesinde son dönemde yasa dışı göç hareketleri, terör ve sınır aşan suçlar en temel bileşenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Andreas, 2012, s. 72). Son dönemde savaşların arttığı, ekonomik krizlerin derinleştiği, küresel ısınma ve

iklim değişikliklerinin yaşandığı, terörün sınır aşan bir mahiyet kazandığı görülmektedir. Bu gelişmeler devletleri daha ihtiyatlı sınır güvenliği politikaları izlemeye mecbur etmektedir (Foucher, 2021, s. 93).

Sınır güvenliği ile yasa dışı göçle mücadele politikaları arasındaki etkileşim; güvenlikle insani değerler ve uluslararası hukuk arasında hassas bir durum oluşturmaktadır (Newman, 2006, s. 185). Devletler, düzensiz göçle ve sınır aşan terörle mücadelesinde gelişmiş güvenlik tedbirleri alırken diğer yandan uluslararası hukuka uygun olarak insan hakları ihlallerine de meydan vermeyecek politikalar izlemek mecburiyetindedir (Guild, 2009, s. 48).

4.1. Küresel Göç Hareketleri ve Sınır Güvenliği

İnsanlık tarihi çeşitli nedenlerle yaşanan göç hareketleri ve beraberindeki keşif, işgal ve sömürgecilik hareketleriyle şekillenmiştir. İnsanlığın yerleşik hayata adapte olmasından sonra göç yoğunluğu ve alanlarında değişim yaşanmıştır. Günümüzde de gelir adaletsizliği, politik baskılar, yasa dışı ticari beklentiler gibi etkenler yüzünden çoğu ülke için yasa dışı göçle mücadele önemini artıran bir sorun olarak karşımıza çıkmakta ve yasa dışı göçle mücadelenin topyekûn yapılması gerekmektedir. Suriye İç Savaşı, Libya'daki siyasi istikrarsızlık ve Afganistan'daki yönetim değişiklikleri gibi faktörler düzensiz göç hareketlerini artırmıştır (Heyman, 2012, s. 109). Bu göç hareketleri de hedef ülkelerin sınır güvenliği politikalarını katılaştırmaktadır. Avrupa'ya yönelik göç dalgaları da AB'nin sınır politikalarının daha sert kontrol mekanizmaları içermesine neden olmuştur (Broeders ve Dijstelbloem, 2015, s. 82). Sınır güvenliğinin göç politikalarına aşırı bir şekilde entegre edilmesi, mülteci hakları açısından ciddi etik ve hukuki sorunlar doğurmaktadır.

Bu kapsamda göçmenlerin sınır dışı edilmesi, toplama kamplarında tutulması veya insanlık dışı muamelelere maruz kalması gibi durumlar, uluslararası toplumda büyük tartışmalara neden olmaktadır (Guild, 2009, s. 50).

4.2. Terör Örgütleri ve Sınır Güvenliği

Terör örgütlerinin, özellikle radikal örgütlerin varlığı, ülkelerin sınır güvenliği politikalarının belirlenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. IŞİD, El-Kaide, PKK gibi terör örgütleri, yasa dışı geçiş, insan kaçakçılığı ve diğer yasadışı ticaret faaliyetlerinde aktif rol oynamaktadır. Türkiye, sınır güvenliğini güçlendirmek adına bu tür tehditlere karşı insansız hava araçları, termal kameralar ve gelişmiş sınır kontrol sistemleri gibi teknolojileri kullanmaktadır (Zenginkuzucu, 2021, s. 10). Terör tehdidine karşı sınır güvenliğini güçlendirmek amacıyla ülkeler, yenilikçi tedbirleri sürekli olarak geliştirmektedirler (Newman, 2006, s. 190). Ancak terörle mücadele adı altında aşırı sert sınır güvenliği politikaları masum sivilleri de etkileyebilmektedir. Bu anlamda ABD'ye yönelik Guantanamo üssündeki insan hakları ihlal iddiaları ve Avrupa'nın göçmenlere yönelik "geri itme" politikaları dikkat çekmektedir (Guild, 2009, s. 52).

4.3. İnsan Kaçakçılığı ve Sınır Güvenliği

İnsan kaçakçılığı, sınır güvenliğini en çok tehdit eden unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır. İnsan kaçakçıları tarafından göçmenler yasa dışı göçün yanı sıra zorla çalıştırılma, fuhuş ve organ ticaretinde kullanılma durumlarıyla karşı karşıya kalmaktadır (Broeders ve Dijstelbloem, 2015, s. 85). Bu tür yasa dışı hareketliliklerin önlenmesi için, uluslararası iş birlikleri büyük önem taşımaktadır. Devletler, sınırlarını koruma hakkına sahip olsa da insan haklarını ihlal etmeyecek şekilde politikalar üretmeli ve uluslararası iş birliği mekanizmalarını etkin bir şekilde kullanmalıdır.

5. ULUSLARARASI İŞ BİRLİKLERİ ve GELECEKTEKİ SINIR GÜVENLİĞİ STRATEJİLERİ

Sınır güvenliği günümüzde uluslararası iş birlikleri ve ortak güvenlik stratejileri doğrultusunda değerlendirilen küresel bir konu haline gelmiştir (Andreas, 2012: 90). Uluslararası güvenlik örgütleri, sınır yönetiminde daha verimli sonuçlar almak ve bu konuda ülkeler arasındaki koordinasyonu artırmak için mekanizmalar geliştirmektedir (Newman, 2006, s. 212). Bu kapsamda Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği, NATO, INTERPOL, EUROPOL gibi kuruluşlar etkin roller üstlenmektedir (Guild, 2009, s. 62).

5.1. NATO ve Sınır Güvenliği Politikaları

Sınır aşan terör ve hibrit savaş tehditleri ile mücadelede NATO'nun istihbari ve operasyonel gücü, küresel güvenlik mimarisinin temel taşlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, NATO'nun askeri ve istihbari kapasitesi, yalnızca konvansiyonel savaş senaryolarında değil aynı zamanda asimetrik tehditlerin bertaraf edilmesinde de kritik bir rol oynamaktadır (Bigo, 2002, s. 115). NATO'nun güvenlik stratejisi; caydırıcılık, kriz yönetimi ve kolektif savunma ilkeleri çerçevesinde şekillenmekte olup bu kapsamda hayata geçirilen askeri operasyonlar, üye devletlerin güvenliğini pekiştirmeyi amaçlamaktadır.

NATO'nun Türkiye'nin güney sınırında konuşlandırdığı füze savunma sistemleri, ittifakın bölgesel tehditlere karşı aldığı önlemlerin somut örneklerinden biridir. Özellikle Suriye iç savaşının yol açtığı güvenlik riskleri ve sınır aşan terör unsurlarının faaliyetleri, Türkiye'nin sınır güvenliği politikalarının NATO ile entegrasyonunu zorunlu kılmıştır. NATO'nun sınır güvenliği bağlamında sağladığı teknik ve istihbari destek, bölgesel istikrar açısından önem arz etmektedir (Broeders ve Dijstelbloem, 2015, s. 94).

Benzer şekilde, NATO'nun Baltık ülkelerinde gerçekleştirdiği askeri tatbikatlar ve operasyonel konuşlanmaları, Rusya'nın revizyonist politikalarına karşı caydırıcı bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Rusya'nın askeri modernizasyon sürecine hız vermesi ve özellikle Ukrayna'daki çatışmalar bağlamında artan askeri nüfuzu, NATO'nun Doğu Avrupa'daki varlığını daha da pekiştirmesine neden olmuştur. Baltık bölgesinde yürütülen NATO operasyonları, sadece klasik askeri caydırıcılığı değil, aynı zamanda siber güvenlik ve hibrit savaş unsurlarına karşı kolektif savunma mekanizmalarını da içermektedir (Heyman, 2012, s. 123).

Bu çerçevede, NATO'nun küresel güvenlik dinamiklerine uyum sağlayarak geliştirdiği stratejiler, ittifakın sınır aşan tehditlere karşı çok boyutlu bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Siber saldırılar, dezenformasyon kampanyaları, vekâlet savaşları ve düzensiz göç akımları gibi hibrit savaş yöntemleri, NATO'nun geleneksel askeri caydırıcılık anlayışını yenilemesini zorunlu kılmıştır. Günümüzde, NATO'nun istihbarat paylaşımı, siber savunma kapasitelerinin güçlendirilmesi ve ileri teknolojiye dayalı gözetleme sistemleri ile sınır güvenliğini sağlamaya yönelik önlemleri, örgütün uluslararası güvenlik mimarisindeki etkin rolünü pekiştirmektedir.

5.2. INTERPOL, EUROPOL ve Küresel Sınır Güvenliği İş Birlikleri

Küresel iş birliği anlamında INTERPOL ve EUROPOL, uluslararası güvenlik alanında kritik roller üstlenmektedir. Bu kuruluşlar, yasa dışı göç, terörle mücadele ve organize suçlarla mücadelede bilgi paylaşımı ve operasyon koordinasyonu açısından önemli işlevlere sahiptir.

EUROPOL, Avrupa'da terörizm, siber suçlar ve organize suçlarla mücadelede kilit bir aktör olarak faaliyet göstermektedir. INTERPOL ise küresel çapta bilgi paylaşımı yaparak uluslararası suçluların takibini kolaylaştırmaktadır. Bu kuruluşlar, sınır güvenliğinin sağlanması ve güvenlik tehditlerine karşı mücadelede devletler arasında koordinasyonu güçlendirmektedir (Sadık ve Kaya, 2020, s. 151).

INTERPOL, biyometrik veri paylaşımı ve yapay zekâ destekli gözetleme sistemleri kullanarak uluslararası suçluların uluslararası sahada takibini kolaylaştırmaktadır (Newman, 2006, s. 216). EUROPOL ise özellikle Avrupa Birliği üye ülkeleri arasında koordinasyonu sağlayarak, ortak operasyonların yürütülmesine fayda sağlamaktadır (Guild, 2009, s. 65). Son dönemde, INTERPOL ve EUROPOL, dijital sınır güvenliği çözümleri üretmek suretiyle yapay zekâ tabanlı tehdit analiz sistemlerini kullanmaya başlamıştır. Bu sistemler sayesinde yasa dışı göçmen hareketleri tahmin edilmekte, terör ağ ve bağlantıları deşifre edilmekte ve sınır aşan suçlarla mücadele edilmektedir (Broeders ve Dijstelbloem, 2015, s. 98).

Gelişen teknoloji ile bu kurumların biyometrik veri paylaşımı, yapay zekâ destekli analiz sistemleri ve dijital gözetleme mekanizmalarını kullanarak suç ve tehditleri önceden tespit etme kapasitesi giderek artmaktadır. Özellikle yasa dışı göç, terörizm ve organize suçlarla mücadelede uluslararası iş birliğini güçlendiren bu kuruluşlar, devletler arasında güvenlik politikalarının koordinesinde katkı sağlamakta ve ortak operasyonların etkinliğini artırmaktadır. Bununla birlikte, yapay zekâ tabanlı tehdit analiz sistemlerinin kullanımı, bireysel hak ve özgürlükler açısından etik ve hukuki tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, INTERPOL ve EUROPOL'ün gelecekteki rolü hem güvenliği maksimize eden hem de temel insan haklarını gözeten dengeli bir yaklaşım geliştirmeye bağlı olacağı değerlendirilmektedir.

5.3. Sınır Güvenliğinin Geleceği

21. yüzyılda sınır güvenliği, geleneksel anlamda yalnızca fiziki sınırların korunmasını içeren bir güvenlik paradigması olmaktan çıkmış; siber güvenlik, yapay zekâ, biyometrik kimlik doğrulama ve büyük veri analitiği gibi dijital dönüşüm süreçleri ile entegre edilen çok boyutlu bir stratejiye evrilmiştir. Günümüzde devletler, sınır güvenliği politikalarını yalnızca coğrafi ve fiziksel engeller üzerine inşa etmek yerine, dijital ve teknolojik altyapıları da etkin bir şekilde kullanarak, hibrit güvenlik sistemleri geliştirmeye yönelmektedir. Bu bağlamda, siber güvenlik tehditleri, sınır güvenliği stratejilerinin günümüzde temel odak noktalarından biri haline gelmiştir (Bigo, 2002, s. 118).

Geleneksel sınır ihlalleri artık sadece fiziki sınırların aşılmasıyla değil devletlerin kritik altyapılarının siber saldırılar yoluyla hedef alınmasıyla da gerçekleşmektedir. Özellikle yapay zekâ destekli saldırıların, hassas veri tabanlarına sızarak sahte kimlik oluşturma, vize ve pasaport sahteciliği gibi yasa dışı faaliyetleri kolaylaştırdığı bilinmektedir. Bu sebeple, modern sınır güvenliği anlayışı, yalnızca coğrafi sınırları değil, aynı zamanda dijital sınırları da kapsayan çok yönlü bir güvenlik çerçevesine dönüşmektedir.

Gelecekte sınır güvenliğinin sağlanmasında, biyometrik pasaportlar, dijital vize kontrolleri ve blockchain tabanlı kimlik doğrulama sistemlerinin yaygınlaşacağı öngörülmektedir. Bu tür sistemler, bireylerin kimlik bilgilerini merkezi olmayan, güvenli ve şeffaf bir şekilde saklayarak, sahtecilik girişimlerini minimize etme potansiyeline sahiptir. Devletler, bu teknolojileri kullanarak sınır geçişlerini daha güvenli hale getirecek ve uluslararası seyahatleri hem hızlandıracak hem de güvenli bir çerçeveye oturtacaktır. Aynı zamanda, dijital kimlik doğrulama sistemleri sayesinde göçmenlerin ve mültecilerin takibi daha sistematik bir hale gelecek, bu da düzensiz göç hareketleri ile mücadelede yeni nesil güvenlik mekanizmalarının geliştirilmesini sağlayacaktır.

Sınır güvenliğinin askeri ve teknolojik boyutu da giderek karmaşıklaşmakta ve yenilikçi güvenlik çözümleri devletler tarafından öncelikli hale getirilmektedir. Özellikle insansız hava araçları (İHA), yapay zekâ destekli sınır devriye sistemleri ve robotik gözetleme kuleleri gibi ileri teknoloji sistemlerinin sınır koruma süreçlerinde daha yaygın kullanılacağı öngörülmektedir (Newman, 2006, s. 220). Bu sistemler, geleneksel insan gücüne dayalı sınır koruma anlayışının yerini, otonom ve yüksek hassasiyetli gözetleme mekanizmalarına bırakacağını göstermektedir. Yapay zekâ destekli devriye sistemleri, sınır bölgelerindeki hareketlilikleri analiz ederek yasa dışı girişimleri önceden tespit edebilmekte ve ilgili birimleri anında bilgilendirerek müdahale sürecini hızlandırmaktadır. Ayrıca, robotik gözetleme kuleleri, sensör ve termal kamera sistemleriyle donatılarak 24 saat boyunca kesintisiz sınır güvenliği sağlamakta ve insan faktörüne bağlı güvenlik zafiyetlerini minimize etmektedir.

Yasa dışı göçle mücadele kapsamında devletlerin büyük veri analitiğine dayalı küresel veri tabanları oluşturacağı ve bu veri tabanları aracılığıyla düzensiz göç hareketlerini daha etkin bir şekilde takip edebileceği öngörülmektedir (Guild, 2009, s. 67). Büyük veri analizi, sınır güvenliği alanında giderek daha fazla önem kazanmakta olup, düzensiz göçmen

profillerinin belirlenmesi, yasa dışı insan hareketlerinin tahmin edilmesi ve göçmen rotalarının analiz edilmesi gibi işlevlere sahiptir. Devletler, göçmen akışlarını daha sistematik bir biçimde yönetmek adına, biyometrik kimlik bilgilerinin entegre edildiği küresel veri paylaşım ağları kurarak, uluslararası güvenlik iş birliğini artırmayı hedeflemektedir. Ancak, bu teknolojik ilerlemelerin ve güvenlik politikalarının, uluslararası insan hakları sözleşmeleriyle uyum içinde olması gerektiği ve sınır güvenliğinin sağlanması adına bireysel özgürlüklerin ihlal edilmemesi gerektiği hususunda yeni düzenlemelere gidileceği de öngörülmektedir (Heyman, 2012, s. 128).

21. yüzyılda sınır güvenliği giderek daha karmaşık ve çok katmanlı bir yapıya bürünmekte olup, fiziki sınır korumasının ötesine geçerek siber güvenlik, yapay zekâ ve büyük veri analitiği gibi dijital bileşenlerle bütünleşmektedir. Devletlerin sınır güvenliğine yönelik yaklaşımları, hem yasa dışı göç ve sınır aşan suçlarla mücadelede etkinliğin artırılmasına hem de bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasına yönelik dengeli bir model benimsemek zorundadır. Gelecekte, devletlerarası güvenlik iş birliği mekanizmaları, uluslararası hukuk normları ve teknolojik inovasyonların entegrasyonu ile sınır yönetimi, daha kapsayıcı ve etkin bir yapıya evrilecektir. Ancak, bu sürecin, bireylerin temel haklarını ihlal etmeyecek şekilde etik ve hukuki normlarla çerçevelendirilmesi, modern sınır güvenliği politikalarının başarısı açısından kritik bir öneme sahiptir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sınır güvenliği, tarihsel süreç içerisinde değişen uluslararası dinamikler, teknolojik gelişmeler, jeopolitik hassasiyetler ve küresel tehditlerle şekillenmiş, günümüzde ise çok boyutlu ve sofistike bir yapı kazanmıştır. Devletlerin egemenlik haklarının ve toprak bütünlüğünün muhafazasında asli bir işlev gören sınır güvenliği politikaları, yalnızca askeri ve fiziki önlemlerle değil, aynı zamanda diplomatik girişimler, hukuki düzenlemeler, uluslararası iş birlikleri ve teknolojik entegrasyonlarla desteklenmek suretiyle çok katmanlı bir güvenlik paradigması çerçevesinde ele alınmaktadır.

Tarihsel perspektifte sınır güvenliği, önceleri doğal bariyerler, surlar, tahkimatlar ve garnizonlarla sağlanırken, 17. yüzyıldan itibaren Vestfalya Barışı ile birlikte modern ulus-devlet anlayışı çerçevesinde diplomatik temellerle şekillenmeye başlamıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda endüstriyel gelişmelerin ve askeri teknolojilerin ilerlemesiyle, sınır güvenliği anlayışı daha kurumsal ve mekanize bir hâl almış, özellikle iki dünya savaşı ve Soğuk Savaş sürecinde sınırlar ideolojik, ekonomik ve askeri cephelerin ayrıştığı kritik bölgeler haline gelmiştir. 21. yüzyılda ise küreselleşmenin etkisiyle sınır güvenliği, yalnızca coğrafi sınırların korunması meselesi olmaktan çıkıp, devletlerin uluslararası güvenlik politikaları, terörle mücadele stratejileri, göç yönetimi, organize suç şebekeleriyle mücadele ve siber güvenlik alanlarını kapsayan daha geniş bir güvenlik yaklaşımına dönüşmüştür.

Günümüzde, sınır güvenliği politikalarının belirlenmesinde en önemli faktörlerden biri olan düzensiz göç, devletler için hem ekonomik hem de sosyal ve güvenlik açısından ciddi sorunlar doğurmaktadır. Özellikle Orta Doğu, Afrika ve Güney Asya'daki çatışma bölgelerinden kaynaklanan mülteci hareketleri, Avrupa Birliği, Amerika Birleşik

Devletleri ve Türkiye gibi ülkeleri göçmen akınlarına karşı daha sert ve teknolojik güvenlik önlemleri almaya itmiştir. Bu doğrultuda biyometrik kimlik doğrulama sistemleri, insansız hava araçları, termal kameralar, yapay zekâ destekli analiz sistemleri ve büyük veri analitiği gibi teknolojik çözümler, devletlerin sınır güvenliği kapasitelerini artırmak için envantere dâhil edilmiştir.

Öte yandan, sınır güvenliğinin bir diğer önemli boyutu olan terörle mücadele, modern güvenlik politikalarının temel taşlarından biri hâline gelmiştir. Terör örgütlerinin sınır aşan faaliyetleri, devletlerin sınır güvenliği tedbirlerini artırmasına neden olmuş, özellikle sahte belgelerle sınır geçişleri, lojistik destek sağlama ve terör unsurlarının mobilizasyonu gibi tehditler devletlerin uluslararası güvenlik stratejilerini revize etmesini zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede, Türkiye'nin Suriye ve Irak sınırlarında inşa ettiği modüler güvenlik duvarları, ABD'nin Meksika sınırında yürüttüğü biyometrik gözetim uygulamaları ve Avrupa Birliği'nin Frontex ajansı aracılığıyla geliştirdiği ortak sınır güvenliği stratejileri, devletlerin sınır güvenliğini sağlamaya yönelik yeni nesil politikalarının somut örnekleri olarak değerlendirilmektedir.

Dijitalleşme sürecinin ivme kazanmasıyla birlikte, siber güvenlik de sınır güvenliği kapsamında ele alınması gereken kritik bir unsur hâline gelmiştir. Özellikle büyük veri analitiği, yapay zekâ tabanlı güvenlik protokolleri ve otomatik tehdit tespit sistemleri, siber saldırılara karşı devletlerin sınırlarını koruma mekanizmalarını güçlendirmektedir. Ancak, siber sınır ihlalleri ve dijital kimlik sahtekârlıkları gibi yeni nesil tehditler, devletlerin sınır güvenliği politikalarında daha esnek, proaktif ve çok katmanlı yaklaşımlar benimsemesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla, sınır güvenliği kavramının yalnızca fiziksel bir konsept olmaktan çıkıp, dijital ve siber tehditleri de içeren geniş bir güvenlik mimarisi içinde değerlendirilmesi kaçınılmazdır.

Sonuç olarak, sınır güvenliği günümüzde yalnızca fiziki engeller, askeri tahkimatlar ve güvenlik devriyeleri ile sağlanabilecek bir olgu olmaktan çıkmış, ekonomik, sosyal, siyasi, hukuki ve teknolojik boyutlarıyla uluslararası güvenliğin temel bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Devletler, sınır güvenliği politikalarını oluştururken yalnızca kendi ulusal çıkarlarını değil, aynı zamanda küresel güvenlik dengelerini, bölgesel iş birliklerini ve insan hakları normlarını da göz önünde bulundurmalıdır. Bu çerçevede, geleceğin sınır güvenliği politikalarının, yapay zekâ destekli gözetim sistemleri, biyometrik tanımlama teknolojileri, siber güvenlik önlemleri ve uluslararası iş birlikleri ile daha entegre, esnek ve sürdürülebilir bir yapıya bürünmesi beklenmektedir. Ancak, bu süreçte sınır güvenliği ile bireysel hak ve özgürlükler arasındaki denge titizlikle korunmalı, güvenlik politikalarının insan onuruna, hukuk devleti ilkelerine ve etik değerlere zarar vermeyecek şekilde dizayn edilmesi sağlanmalıdır. Aksi takdirde, güvenlik adına alınan sert tedbirler, uzun vadede devletlerin uluslararası meşruiyetini ve toplumsal istikrarını zedeleyen bir unsur hâline gelebilecektir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Altunbaş, Ç. (2024). *Avrupa Birliği Göç Politikasının Güvenlikleştirilmesinin Sınır Güvenliği Politikalarına Yansımaları: Türkiye ve Yunanistan Örneği*. Yıldız Teknik Üniversitesi.

Anderson, M. (1996). *Frontiers: Territory and state formation in the modern world*. Polity Press.

Andreas, P. & Biersteker, T. J. (2003). *The rebordering of North America: Integration and exclusion in a new security context*. Routledge.

Andreas, P. (2012). *Borders and Border Politics in a Globalizing World*. Cornell University Press.

Anderson, J. & O'Dowd, L. (1999). *Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance*. Regional Studies, 33(7), 593-604.

Aras, F. C. (2023). *Türkiye'de Yeni Sınır Güvenliği Paradigması: Göç, Güvenlik ve Göç Yönetimi*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 61, 469-487.

Baylis, J. Smith, S., & Owens, P. (2005). *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*. Oxford University Press.

Bayly, C. A. (2004). *The birth of the modern world, 1780-1914: Global connections and comparisons*.Oxford: Blackwell.

Biçen & Gören, K. B. (2023). *Sınır güvenliği paradigmalarının değişimi ekseninde Türkiye'nin sınır güvenliği*. Güvenlik Çalışmaları Dergisi, 25(1), 30–50.

Bigo, D. (2002). "*Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease*". Alternatives: Global, Local, Political, 27(1), 63-92.

Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Eisenbrauns.

Broeders, D. & Dijstelbloem, H. (2015). *The Datafication of Border Control: The Borders of Big Data*. Security Dialogue, 46(3), 51-67.

Carrera, S. (2007). "*The EU Border Management Strategy: Frontex and the Challenges of Irregular Immigration in the Canary Islands*". CEPS Working Document, 261, 1-29.

Daryaee, T. (2009). *Sasanian Persia: The rise and fall of an empire*. London: I.B. Tauris.

Diener, A. C. & Hagen, J. (2012). *Borders: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.

Duggan, C. (2007). *The Force of Destiny: A History of Italy Since 1796*. Penguin Books.

Duffy, C. (1985). *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789*. Routledge.

Fairbank, J. K. & Goldman, M. (2006). *China: A New History*. Harvard University Press.

Foucher, M. (2021). *The Return of Borders in a Globalized World*. Polity Press.

Frye, R. N. (1984). *The History of Ancient Iran*. C.H. Beck.

Gaddis, J. L. (2005). *The Cold War: A New History*. Penguin Books.

Goldsworthy, A. (2006). *The complete Roman army*. London: Thames & Hudson.

Guild, E. (2009). Security and Migration in the 21st Century. Polity Press.

Gündoğdu, S. (2023). *Uluslararası politikada bir etki aracı olarak siber güvenlik ve Türkiye'nin siber güvenlik politikası uygulaması: Ulusal Siber Olaylara Müdahale Merkezi (USOM)*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 33(3), 1325–1337.

Gürel, O. (2023). *2011-2021 Döneminde Avrupa Birliği'ne Yönelik Düzensiz Göçlerin Terörizm ve Sınır Güvenliği Bağlamında Analizi*. Bursa Uludağ Üniversitesi.

Headrick, D. R. (1981). T*he Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*. Oxford University Press.

Heyman, J. M. (2012). *Constructing the U.S.-Mexico Border*. University of Arizona Press.

Jelavich, B. (1983). *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cambridge University Press.

Kara, M. (2024). Suriyeli Göçleri ve Göç Yönetimi: Sınır Güvenliğine Stratejik Yaklaşımlar. (Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/.

Karakuş, Y. (2023). *Güvenlik stratejisine ve algısına dair perspektifsel bir yaklaşım*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(15), 132–150.

Lewis, M. (2007). *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty*. Harvard University Press.

Lattimore, O. (1940). *Inner Asian frontiers of China*. New York: American Geographical Society.

Luttwak, E. N. (1976). *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century AD to the Third*. Johns Hopkins University Press.

Lüleci-Sula, Ç. (2022). *Türkiye'nin sınır ve göç yönetimi: Dinamik ve ilişkisel bir alanın tarihsel dönüşümü*. Alternatif Politika, 14(1), 32-65.

McNeill, W. H. (1982). *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. University of Chicago Press.

Newman, D. (2006). *The Lines That Continue to Separate Us: Borders in a 'Borderless' World*. Progress in Human Geography, 30(2), 151-173.

Osterhammel, J. (2014). *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton University Press.

Özben, Ö. (2023). *Anayurt Güvenliğinin Sert Bileşeni Olarak Sınır Güvenliği ve Entegre Sınır Yönetimi*. (Doktora Tezi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/.

Pflanze, O. (1990). *Bismarck and the Development of Germany*. Princeton University Press.

Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press.

Sadık, G., & Kaya, C. (2020). *The Role of Surveillance Technologies in the Securitization of EU Migration Policies and Border Management*. Uluslararası İlişkiler Dergisi, 17(68), 145-160.

Singer, P. W., & Friedman, A. (2014). *Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press.

Taylor, P. (2007). The Geography of Border Landscapes. Routledge.

Whittaker, C. R. (1994). *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*. Johns Hopkins University Press.

Wilkinson, T. (2010). *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. Bloomsbury Publishing.

Zaiotti, R. (2011). *Cultures of border control: Schengen and the evolution of European frontiers*. University of Chicago Press.

Zenginkuzucu, D. M. (2021). *Uluslararası Hukuk, Terörizm ve Mağdur: Yeni Bir Terörizm Tanımı Denemesi*. İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1(2), 1-17.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1492-1527

Muhasebe Meslek Mensuplarının Vergi Planlamasına Yönelik Algı ve Tutumlarının Belirlenmesi: Isparta Örneği

Mehmet Akif Altunay[1]

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik algı ve tutumlarını çok boyutlu olarak incelemek ve Peker Kılıçer (2018) tarafından geliştirilen yedi faktörlü ölçeğin farklı bir coğrafi bağlam ve bağımsız bir örneklemdeki ölçüm yapısı ile grup farklılıklarını değerlendirmektir. Isparta'da bulunan 257 muhasebe meslek mensubundan (%72 yanıt oranı) toplanan veriler doğrulayıcı faktör analizi, Mann–Whitney U ve Kruskal-Wallis testleri ile analiz edilmiştir. Bulgular, ölçeğin yedi faktörlü yapısının Isparta örnekleminde genel uyum bakımından kabul edilebilir bir çerçeve sunduğunu, bazı boyut çiftlerinde ise ayırt edici geçerliğin sınırlı kaldığını göstermiştir. En dikkat çekici bulgu, F4 (Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri) boyutunda orijinal örneklemle kıyaslandığında ~2,3 puanlık artıştır. Bu durum 2018–2025 dönemindeki mevzuat değişikliklerinin uyum yükünü artırdığı şeklinde yorumlanmıştır. Araştırmada cinsiyet, meslek unvanı ve eğitim düzeyi değişkenlerinin vergi planlaması algısında seçici farklılıklar ürettiği, mükellef sayısı değişkeninin ise tüm boyutlarda anlamlı farklılıklar ürettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Vergi Planlaması, Muhasebe Meslek Mensupları, Doğrulayıcı Faktör Analizi, Isparta, Türkiye.*

Determining the Perceptions and Attitudes of Accounting Professionals Towards Tax Planning: The Case of Isparta

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the perceptions and attitudes of accounting professionals towards tax planning from a multidimensional perspective, and to evaluate the measurement structure and group differences of the seven-factor scale developed by Peker Kılıçer (2018) within a different geographical context and using an independent sample. Data collected from 257 accounting professionals in Isparta (72% response rate) were analyzed using confirmatory factor analysis, the Mann–Whitney U test, and the Kruskal-Wallis test. The findings indicate that the

[1] Doç.Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, mehmetaltunay@sdu.edu.tr, ORCID:0000-0002-0729-1686.

seven-factor structure of the scale provides an acceptable framework in terms of general fit for the Isparta sample, though discriminant validity remains limited in some factor pairs. The most notable finding is an increase of approximately 2.3 points in the F4 (Negative Aspects of Tax Planning) dimension compared to the original sample. This was interpreted as an indication that regulatory changes during the 2018–2025 period increased the compliance burden. The study concluded that the variables of gender, occupational title, and education level produced significant differences in perceptions of tax planning, while the number of taxpayers variable produced significant differences across all dimensions.

Keywords: *Tax Planning, Accounting Professionals, Confirmatory Factor Analysis, Isparta, Türkiye.*

1. GİRİŞ

Son yıllarda yaşanan COVID salgını ve uluslararası siyasi gerginlikler gibi gelişmeler ülkelerin ekonomilerini olumsuz yönde etkilemiş ve mükelleflerin vergi yükünün daha da ağırlaşmasına neden olmuştur (Athira ve Ramesh, 2023, s. 2; OECD, 2025a). Vergi yüklerindeki bu artış, işletmelerin kârlılık hedefleri ile devletin vergi gelirlerini artırma ihtiyacı arasında yapısal bir çıkar çatışması yaratmaktadır (Börü ve Bilen, 2021, s. 501; Çelikay, 2019, s. 20). Bu çatışma karşısında mükellefler, üzerlerindeki vergi yükünü hafifletmek amacıyla çeşitli stratejilere başvurmaktadır.

Literatürde işletmelerin vergi yükünü azaltma stratejileri vergi kaçırma, vergiden kaçınma ve vergi planlaması olmak üzere üç boyutta tartışılmaktadır. Vergi kaçırma, vergi yasalarına kasten aykırı davranarak vergi matrahını aşındırmayı hedefleyen ve cezai yaptırımı olan yasa dışı bir eylem olarak tanımlanabilir (Koc, 2019, s. 1019; Öztürk, 2025, s. 48). Vergi ve ceza mevzuatı vergi kaçırmayı bir suç olarak tanımlamaktadır. Buna karşın vergiden kaçınma ve vergi planlaması etik olarak tartışmalı olsalar da suç sayılmamaktadırlar. Vergiden kaçınma, vergi yükümlüsünün vergi kanunlarına dayanarak ve kasıtlı aldatma olmadan vergi matrahını en aza indirmek için gösterdiği çabalar olarak tanımlanabilir (Acinöroğlu, 2013, s. 189; Batı, 2019, s. 100). Vergi planlaması ise, tamamen yasal sınırlar içerisinde kalarak, kanunun lafzına ve özüne uygun biçimde vergi maliyetlerinin azaltılmasını sağlayan makul bir finansal işletme stratejisidir (Börü ve Bilen, 2021, ss. 501-502; Peker Kılıçer, 2019, s. 81). Vergiden kaçınma ile vergi planlaması arasındaki sınırlar karmaşık finansal işlemlerin de artmasıyla birlikte belirsiz hale gelmektedir (Çiçek ve Sabbağ, 2016, s. 45). Bu durum, agresif vergi planlaması veya vergi sığınakları adı altında hem etik hem de hukuki sınırların zorlandığı tartışmalı bir ara bölgenin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (De Simone, Nickerson, Seidman ve Stomberg, 2019, s. 5; Oats ve Tuck, 2019, s. 567; Ünal Uyar, Tutcu ve Doğan, 2023, s. 1528). Bu tartışmalı alan, yasal meşruiyet, kurumsal sosyal sorumluluk ve ahlaki değerler ekseninde de derin tartışmalara yol açmaktadır (Lanis ve Richardson, 2015, s. 454).

Muhasebe meslek mensupları, işletmelerin vergi planlaması süreçlerinde kilit aracı konumunda olup, onların vergi planlaması kavramına ilişkin farkındalık düzeyleri işletme kararlarını belirlemede önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır (Radulović ve Savić,

2025; Roberts, 1998; Taşkın ve Peker, 2019). Bu konuyu ele alan nitel çalışmalar, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına ilişkin algılarını ayrıntılı biçimde betimlemektedir (Brühne ve Schanz, 2022; Mayer ve Gendron, 2024). Ancak bu algının yapısal boyutlarını nicel olarak ölçen ve gruplar arası farklılıkları doğrulanmış bir ölçüm modeli üzerinden inceleyen çalışmalar sınırlıdır. Türkiye bağlamında Peker Kılıçer'in (2018) doktora çalışması, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması algısını çok boyutlu biçimde ölçmeye yönelik temel çalışmalardan biridir. Bu çalışmada geliştirilen yedi faktörlü ve 33 maddelik yapı, daha sonra aynı veri setine dayanan farklı yayınlarda da kullanılmıştır. Buna karşılık ölçeğin özgün örneklemi dışında bağımsız bir örneklemde doğrulanıp doğrulanmadığı henüz belirsizdir.

Türk vergi mevzuatında 2018–2025 döneminde hızlanan dijitalleşme, vergi planlamasını mevzuata uyum, dijital kayıt, şeffaflık ve denetim riskiyle birlikte değerlendirilmesi gereken stratejik bir yönetim alanına taşımıştır (Ercan, 2023; Gölçek, 2023). E-fatura, e-arşiv fatura, e-defter ve diğer e-dönüşüm uygulamalarının yaygınlaşması, muhasebe meslek mensuplarının e-sistemlere ilişkin algı, tutum, uyum ve iş yükü deneyimlerini mesleki gündemin önemli bir parçası haline getirmiştir (Altunal ve Özbek, 2024; Karaca ve Gümüş, 2023; Uzun, Sezer ve Kuytan, 2022). Uluslararası düzeyde ise OECD'nin BEPS[2] eylem planı kapsamındaki transfer fiyatlandırması ve zorunlu raporlama yükümlülüklerinin sıkılaşması, transfer fiyatlandırması ve agresif vergi planlamasının daha izlenebilir ve denetlenebilir bir çerçevede ele alınmasına yol açmıştır (OECD, 2025a; Ubay, 2024). Bu gelişmelerin meslek pratikleri üzerindeki etkisi henüz bilinmemektedir. Dolayısıyla Peker Kılıçer'in (2018) çalışmasından bu yana geçen yedi yılda meslek mensuplarının vergi planlamasını nasıl algıladığı ampirik olarak sınanmamış görünmektedir.

Bu çalışma, Peker Kılıçer'in (2018) yedi faktörlü ölçeğini farklı bir coğrafi bağlamda bağımsız bir örneklem üzerinde psikometrik olarak sınamayı, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik algı ve tutumlarını çok boyutlu biçimde incelemeyi ve bu algının demografik değişkenlere göre nasıl farklılaştığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle mevcut çalışma, ölçeğin bağımsız bir örneklemde psikometrik olarak sınanmasının yanı sıra, 2018–2025 dönemindeki dijitalleşme ve düzenleyici dönüşümün muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması algısına nasıl yansıdığını değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZLER

Bu başlıkta vergilemenin işletmelere etkisi ve vergi planlaması kavramı ele alınarak araştırma için hipotezler belirlenecektir.

[2] Vergi tabanının aşınması ve kârın başka ülkelere kaydırılması (BEPS) hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız (OECD, 2025b).

2.1. Vergilemenin İşletmelere Etkisi

Vergi sistemlerindeki oran değişiklikleri ve teşvik düzenlemeleri, işletmelerin yatırım, finansman ve büyüme kararlarını doğrudan etkilemektedir (Taşkın ve Peker, 2019). Vergi oranı değişiklikleri işletmelerin yatırım ve finansman tercihlerini doğrudan yönlendirmektedir (Kindsfaterienė ve Lukaševičius, 2008; Princen, 2012). Öte yandan vergi yükümlülüklerinin ağırlığı, özellikle küçük ölçekli işletmelerin büyüme ve istihdam kapasitesini kısıtlamaktadır (Poutziouris, Chittenden ve Michaelas, 1999). Yüksek uyum maliyetleri ise vergi uyum düzeyi üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktadır (Mahangila, 2017; Roche, 2015).

Vergi uyum davranışına ilişkin meta-analitik çalışmalar (Antinyan ve Asatryan, 2025; Blaufus, Chirvi, Huber, Maiterth ve Sureth-Sloane, 2022), ağırlıklı olarak mükellef davranışını ve kurumsal etkenleri incelemiş; meslek mensuplarının bu sürece katkısını ve onların algı yapılarını ise büyük ölçüde göz ardı etmiştir. Bu eksiklik, söz konusu grubun araştırma nesnesi olarak ayrıca ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

2.2. Vergi Planlamasının Kavramsal Çerçevesi ve Sınırları

Vergi planlaması, yasal muafiyet, istisna ve indirimlerin bilinçli kullanımıyla vergi yükünü azaltma ve vergi sonrası nakit akışlarını artırma çabası olarak tanımlanmaktadır (Buyrukoğlu ve Şimşek, 2022; O. Eroğlu ve Eftekin, 2015). Bu tanımın ötesinde vergi planlaması, işletmenin vergi yükünü azaltmaya yönelik stratejik bir karar alma süreci olarak kavramsallaştırılmaktadır (Feller ve Schanz, 2017; Saraçoğlu ve Çakır, 2017; Wilde ve Wilson, 2018). Nitekim bu stratejik süreç, likiditeyi artırmak, rekabet avantajı sağlamak ve işletme kaynaklarının daha etkin kullanılmasına katkıda bulunmak gibi çok boyutlu hedeflere de hizmet edebilmektedir. Ayrıca bu süreç, işletmenin genel stratejik yönetimiyle de doğrudan entegre olan bir maliyet yönetimi aracı olarak konumlanmaktadır (Demir ve Gökçen, 2013; Ercan, 2023).

Literatürde vergi planlamasının kavramsal sınırları, öncelikle vergi kaçırma ve vergiden kaçınma olguları üzerinden çizilmektedir. Literatürde genel olarak vergi kaçırma, vergi matrahının hileli ve yasadışı yollarla gizlenmesini, vergiden kaçınma ise vergi yükünün yasal yollarla azaltılmasını ifade etmektedir (Gölçek, 2023; Nar, 2015). Vergi planlaması, yasal sınırlar içerisinde kalması, kanun koyucunun teşvikleriyle uyumlu olması ve ekonomik öze sahip, yapay nitelik taşımayan işlemleri içermesi yönüyle meşru bir hak olarak kabul edilmektedir (Taşkın ve Peker, 2019). Kamu otoritesi açısından bakıldığında ise vergi planlamasının yalnızca gelir toplama işleviyle sınırlı olmadığı; kamu yararı, vergilemede adalet, eşitlik, kesinlik, belirlilik ve iktisadi etkinlik ilkeleriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir (Bahçe ve Gümüş, 2017). Fakat vergiden kaçınma kavramı kimi çalışmalarda vergi planlamasından ayrı bir kavram olarak, şirketlerin planlama sürecindeki tutumunu veya vergi giderini düşürmeye dönük eğilimini temsil eden daha dar bir alan olarak ele alınmaktadır (Çelikay ve Yılancı, 2019; Feller ve Schanz, 2017).

Bu kavramsal ayrışma, agresif vergi planlaması ile meşru planlama arasındaki sınır belirsizliğiyle daha da derinleşmektedir. Gribnau (2015) bu ayrımı tanımlama çıkmazı olarak nitelendirirken, Ubay (2024) agresif stratejilerin meşru planlama ile vergi kaçakçılığı arasında geniş bir gri alan yarattığını vurgulamaktadır.

Özellikle transfer fiyatlandırması, kâr kaydırma ve vergi cennetleri gibi araçlar (Çelebi ve Özcan, 2018), vergi planlamasının peçeleme veya muvazaa gibi yasadışı eylemlere yaklaşmasına neden olmaktadır (Yenilmez, 2023). Agresif vergi stratejileri, vergi planlamasının hukuki, ekonomik ve etik eksenlerindeki meşruiyetini zorlayarak kurumsal itibar ve kurumsal sosyal sorumluluk bağlamında da tartışma yaratmaktadır (Çakır ve Karakaş, 2022; Çelikay, 2019; Gribnau, 2015; Lanis ve Richardson, 2015; Oral, 2024).

Vergi planlaması ile vergiden kaçınma arasındaki ilişkinin sınırları, agresif vergi planlamasının ne ölçüde yasal sayılacağı ve etik değerlendirmede kanunun lafzı ile ruhu arasındaki öncelik halen tartışmalıdır (Field, 2017). Tam da bu nedenle, vergi planlaması sürecinin temel uygulayıcılarından biri olan muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasını nasıl tanımladıkları, hangi uygulamaları meşru veya agresif gördükleri ve bu olguya hangi tutumlarla yaklaştıkları, vergi planlaması pratiklerinin temelinde yatan davranışsal dinamiklerin anlaşılması için güçlü bir teorik zemin sağlamaktadır. Bu çerçeveden hareketle mevcut çalışma, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik algılarını ölçüm yapısı ve grup farklılıkları perspektifinden ampirik olarak incelemeyi amaçlamaktadır.

2.3. Hipotezler

Bu çalışmanın hipotezleri, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına ilişkin yargılarını, bireysel bilişsel faktörler (bilgi, deneyim) ile çevresel ekonomik faktörlerin (mükellef portföyü, mevzuat karmaşıklığı) karşılıklı etkileşimi içinde kavramsallaştıran Roberts'ın (1998) Ekonomik Psikoloji-İşlem Modeli'ne dayandırılmıştır. Bu modele göre, meslek mensubunun cinsiyeti ve deneyimi gibi bireysel psikolojik faktörler, risk iştahını ve etik yargıları farklılaştırarak vergi planlamasına yönelik tutumları şekillendirirken, mükellef sayısı ve meslek ünvanı gibi özellikler, algılanan ekonomik risk ve ödül mekanizmalarını harekete geçirmektedir (Roberts, 1998).

Literatürde kadın muhasebe meslek mensuplarının vergi konusunda riskten kaçınma eğilimlerinin daha yüksek olduğu ve yasal uyum konusunda daha katı davrandıkları gösterilmiştir (Bobek, Hageman ve Hatfield, 2010; Chen, Chang ve Lee, 2020; Francis, Hasan, Wu ve Yan, 2014). Türkiye bağlamında da erkek meslek mensuplarının vergiden kaçınma eğilimlerinin daha yüksek olduğuna dair bulgular mevcuttur (Öztürk, 2025). Bununla birlikte, cinsiyetin meslek mensuplarının vergi algısı ve risk alma tutumları üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık yaratmadığına ve kurumsal kültürün bireysel cinsiyet farklılıklarını yeknesaklaştırabileceğine işaret eden bulgular da literatürde yer almaktadır (Kılıncer ve Karahan, 2021; Lynch ve McCullagh, 2024).

H1: Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması algıları, ölçeğin yedi boyutu itibarıyla katılımcıların cinsiyeti değişkenine göre istatistiki olarak anlamlı biçimde farklılaşmaktadır.

Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik tutumlarında yaş değişkeninin rolü, literatürde üzerinde geniş bir uzlaşı bulunan temel unsurlardan biridir. Yaş, meslek mensuplarının risk toleransını ve etik yargılarını şekillendiren en güçlü tahmin edicilerden biri olarak kabul edilmektedir (Conroy, Emerson ve Pons, 2010; Emerson, Conroy ve Stanley, 2007). Araştırmalar, yaşın ve buna bağlı olarak artan mesleki tecrübenin, muhasebe profesyonellerini daha muhafazakâr ve kurallara uyumlu bir karar alma sürecine yönelttiğini ampirik olarak ortaya koymaktadır (Bogdan, Deliu, Săveanu, Ban ve Popa, 2020; Kılıncer ve Karahan, 2021; Lynch ve McCullagh, 2024; Öztürk, 2025).

H2: Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması algıları, ölçeğin yedi boyutu itibarıyla katılımcıların yaşları değişkenine göre istatistiki olarak anlamlı biçimde farklılaşmaktadır.

Eğitim düzeyinin vergi tutumları üzerindeki etkisi tartışmalıdır. Bir kesim araştırma eğitim ile mesleki etik yargılar arasında anlamlı ilişki bulamazken (Odar, Jerman, Jamnik ve Kavčič, 2017), bazı çalışmalar lisansüstü eğitimin şüpheli uygulamalara karşı daha esnek tutumu öngörebileceğine işaret etmektedir (Conroy ve diğerleri, 2010; Emerson ve diğerleri, 2007). Öte yandan, eğitimin üst düzey bilişsel yetenek ve ihtiyatlılık getirdiğini savunan güncel yaklaşımlar, yüksek eğitim seviyesine (örneğin doktora derecesine) sahip muhasebe yöneticilerinin agresif vergiden kaçınma faaliyetlerinden uzak durduğunu ve daha muhafazakâr kararlar aldığını ampirik olarak desteklemektedir (Nguyen, Dang, Dinh, Vo ve Huynh, 2026). Türkiye örnekleminde gerçekleştirilen araştırmalar da vergiden kaçınma eğilimlerinin katılımcıların eğitim durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiğini doğrulamaktadır (Öztürk, 2025). İlgili literatürün sunduğu bu çok yönlü bulgular ışığında, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik görüşlerinin ve risk algılarının eğitim düzeylerine göre farklılaşabileceği temkinli bir biçimde ileri sürülebilir.

H3: Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması algıları, ölçeğin yedi boyutu itibarıyla katılımcıların eğitim düzeyi değişkenine göre istatistiki olarak anlamlı biçimde farklılaşmaktadır.

Ünvan değişkenini ele alan araştırmalar, ünvan yükseldikçe mükellef savunuculuğu eğiliminin arttığını (Bobek ve diğerleri, 2010) ve vergiden kaçınma tutumlarının ünvana göre anlamlı biçimde farklılaştığını (Öztürk, 2025) ortaya koymaktadır. Öte yandan, hiyerarşik ünvanın (müdür, ortak vb.) şüpheli vergi ve muhasebe senaryolarına yönelik etik yargıları açıklamada sistematik ve güçlü bir belirleyici olmadığı, yalnızca sınırlı sayıdaki vakada üst düzey yöneticilerin agresif eylemlere esnek yaklaştığı ifade edilmektedir (Conroy ve diğerleri, 2010). Ek olarak, kariyer aşaması ve pozisyonun vergi profesyonellerinin kişisel risk iştahı veya kurumsal risk algısı üzerinde anlamlı bir farklılık yaratmadığını gösteren bulgular da mevcuttur (Lynch ve McCullagh, 2024). Literatürün

sunduğu bulgular ışığında, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik görüşlerinin ve risk algılarının ünvanlarına göre farklılaşabileceği ileri sürülebilir.

H4: Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması algıları, ölçeğin yedi boyutu itibarıyla katılımcıların meslek ünvanı değişkenine göre istatistiki olarak anlamlı biçimde farklılaşmaktadır.

Mesleki deneyim, muhasebe profesyonellerinin vergi tutumlarını çift yönlü biçimde etkileyebilmektedir. Buna göre, deneyim bir yandan etik uyum bilincini güçlendirirken öte yandan mükellef savunuculuğu eğilimini artırabilmektedir (Bobek ve diğerleri, 2010; Bogdan ve diğerleri, 2020). Deneyim arttıkça vergi yükünü azaltıcı stratejilere yönelik farkındalığın da yükseldiği gösterilmiştir (Nguyen ve diğerleri, 2026; Radulović ve Savić, 2025). Türkiye bağlamında da deneyim ile vergi algısı arasında anlamlı ilişkiler belgelenmiştir (Kılıncer ve Karahan, 2021; Öztürk, 2025). Literatürden elde edilen bu bulgular çerçevesinde, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik görüşlerinin mesleki deneyimlerine göre farklılaşabileceği ileri sürülebilir.

H5: Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması algıları, ölçeğin yedi boyutu itibarıyla katılımcıların deneyimi değişkenine göre istatistiki olarak anlamlı biçimde farklılaşmaktadır.

Muhasebe meslek mensuplarının hizmet sunduğu mükellef sayısının büyüklüğü, onların mükellefler üzerindeki mesleki otoritelerini ve vergi uyumuna yönelik gözlemlerini şekillendiren yapısal bir özellik olarak literatürde değerlendirilmektedir (Taşkın ve Peker, 2019). Meslek mensubunun sahip olduğu mükellef sayısı arttıkça, vergi uyumunu teşvik etme ve yönlendirme hususundaki güçlü etkinin azaldığı saptanmıştır (Radulović ve Savić, 2025). Mükellef portföyünün genişlemesi, meslek mensubu ile mükellef arasındaki yakın ve kişisel iletişimi sınırlayarak, vergi süreçlerindeki kontrol gücünü dolaylı olarak zayıflatabilmektedir. Nitekim ampirik bulgular, daha fazla sayıda mükellefe hizmet sunan muhasebe meslek mensuplarının, uyumsuzluk ve risk barındıran mükellef davranışlarıyla karşılaşma olasılıklarının istatistiksel açıdan daha yüksek olduğuna işaret etmektedir (Radulović ve Savić, 2025). İlgili literatür verileri ışığında, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik görüşlerinin ve risk algılarının, hizmet verdikleri mükellef sayısına göre sınırlı düzeyde farklılaşabileceği ileri sürülebilir.

H6: Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması algıları, ölçeğin yedi boyutu itibarıyla katılımcıların mükellef sayıları değişkenine göre istatistiki olarak anlamlı biçimde farklılaşmaktadır.

3. YÖNTEM

Bu başlıkta araştırma anketinin geliştirilmesinden, verilerin toplanmasından ve yapılan analizlerden bahsedilecektir.

3.1. Anketin Geliştirilmesi

Araştırma aracı olarak, Peker Kılıçer (2018) tarafından doktora tezi kapsamında geliştirilen ölçek benimsenmiştir. Bu ölçek, aynı veriler kullanılarak Taşkın ve Peker (2019) tarafından hakemli bir dergide, ardından Oniki Levha Yayıncılık tarafından kitap biçiminde yayımlanmıştır (Peker Kılıçer, 2019). Bu üç kaynak da aynı örneklem ve veri setine dayanmaktadır. Mevcut çalışma, bu ölçeğin özgün örneklemi dışında bağımsız bir örneklemde ilk kez sınandığı çalışmayı temsil etmektedir. Orijinal çalışmada anket 45 maddeden oluşmakla birlikte, araştırmacı tarafından gerçekleştirilen açımlayıcı faktör analizi sonucunda ölçek 33 madde ve 7 boyutlu bir yapıya indirgenmiştir. Bu yapı, aynı veriye dayanan sonraki yayınlarda korunmuştur. Bu çalışma da söz konusu 7 faktörlü yapı esas alınmıştır:

a) Vergilemenin işletme davranışlarına etkisi (6 madde),

b) Vergi planlamasının tanımlanması (3 madde),

c) Vergi planlamasının olumlu yönleri (7 madde),

d) Vergi planlamasının olumsuz yönleri (2 madde),

e) Vergi planlaması yapma eğilimini artıracak yöntemler (4 madde),

f) Vergi planlamasının kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler (6 madde) ve

g) Vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar (5 madde).

Bu ölçek, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik algı ve tutumlarını belirlemek için muhasebe araştırması bağlamında güvenilirliği kanıtlanmış ve geçerli uygulamaları dikkate alınarak seçilmiştir. Tüm maddeler, 1 (kesinlikle katılmıyorum) ile 7 (kesinlikle katılıyorum) arasında değişen 7 puanlık Likert ölçekleri kullanılarak ölçülmüştür. Anket, demografik sorularla sona ermiştir.

3.2. Veri Toplama

Bu çalışma, muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına yönelik algı ve tutumlarını belirlemeyi amaçladığından, anket muhasebe meslek mensuplarına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Örneklem, işletmelerin muhasebe ve vergi işlemlerini gerçekleştiren muhasebe meslek mensuplarını içermektedir.

Veriler, Türkiye'nin Isparta ilinde bulunan muhasebe meslek mensuplarından toplanmıştır. Isparta ilinin seçilmesinde üç temel gerekçe etkili olmuştur. İlk olarak, ölçeğin daha küçük ölçekli ve görece homojen (benzer özellikler taşıyan) bir mesleki çevrede aynı yapının nasıl çalıştığının sınanması amaçlanmıştır. Homojen yapı, ölçeğin güvenilirlik performansını olumlu yönde etkilemiş olabilir. İkinci olarak, Isparta çevresi, vergi planlaması algısına ilişkin önceki bulguların sürdürülebilirliğini muhasebe meslek mensupları düzeyinde yeniden değerlendirmek için uygun bir saha sunmaktadır. Üçüncü olarak, Isparta ili, büyük şehirlere göre daha sınırlı ve daha bütünleşik bir meslek topluluğuna sahip olduğundan

ölçeğin farklı sosyo-ekonomik ve mesleki bağlamlardaki performansını test etmek bakımından elverişli görülmüştür. Isparta ilinde ilçeleriyle birlikte 357[3] muhasebe meslek mensubu bulunmaktadır. Etik Kurul Kararı[4] alındıktan sonra Google Forms aracılığıyla oluşturulan anketin katılımcılara ulaştırılması amacıyla iki eğitimli anket yöneticisi atanmıştır.

Araştırmaya katılmaya sadece Isparta Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası'na kayıtlı muhasebe meslek mensupları davet edilmiştir. Ayrıca katılımı artırmak amacıyla muhasebe meslek mensuplarının kişisel eposta adreslerine ve dışa kapalı iletişim gruplarına anketin web adresi gönderilmiştir. Evrenin tamamına ulaşılması hedeflenmiştir. Bu amaçla 357 meslek mensubunun tamamına Eylül ve Ekim 2025 döneminde erişim sağlanmaya çalışılmış ve 257 katılımcıdan yanıt alınmıştır.

Yanıt vermeme yanlılığını değerlendirmek amacıyla Armstrong ve Overton'ın (1977) yaklaşımı benimsenmiştir. Ankete ilk katılan %25'lik dilim (n=64) ile son katılan %25'lik dilim (n=64) karşılaştırılmıştır. Mann-Whitney U testi sonuçları, iki grup arasında ölçek boyutlarının hiçbirinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmadığını ortaya koymaktadır ($p>0,05$). Bununla birlikte meslek ünvanı, yaş, mesleki faaliyet süresi ve mükellef sayısı değişkenlerinde gruplar arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir ($p<0,05$). Söz konusu demografik farklılıkların ölçek puanlarını anlamlı biçimde etkilememesi, yanıt vermeme yanlılığının mevcut çalışmada temel bulgular açısından ciddi bir tehdit oluşturmadığına işaret etmektedir.

Ortak yöntem yanlılığını değerlendirmek amacıyla önce Harman'ın tek faktör testi uygulanmış, ardından çok faktörlü CFA modeli ile tek faktörlü CFA modelinin uyum değerleri karşılaştırılmıştır (Malhotra, Kim ve Patil, 2006).

Tablo 1. Tek Faktörlü ve Çok Faktörlü Model Karşılaştırması (CMB Kontrolü)

Model	χ^2/df	GFI	CFI	TLI	RMSEA
Yedi faktörlü model	1,754	0,840	0,946	0,939	0,054
Tek faktörlü model	2,608	0,737	0,879	0,870	0,079

Not: Değerler AMOS 22.0 ile hesaplanmıştır. Tek faktörlü modelin uyum indeksleri, yedi faktörlü modele kıyasla daha zayıftır.

Harman testi sonucunda tek faktörün toplam varyansın %56,07'sini açıkladığı görülmüş ve bu değer %50 eşiğini aşmıştır. Bununla birlikte, Tablo 1'de sunulan CFA bazlı karşılaştırma, tek faktörlü modelin yedi faktörlü modele kıyasla daha zayıf uyum

[3] http://issmo.org.tr/istatistikler

[4] Araştırmanın ölçeğinin kapsam ve uygulama açısından etik ilkelere ve insan haklarına uygun olduğuna dair Süleyman Demirel Üniversitesi, Üniversite Etik Kurulu'ndan 20.3.2025 tarihli ve 32 nolu karar ile izin alınmıştır.

sergilediğini göstermektedir. Bu bulgu, ortak yöntem varyansının araştırmanın temel bulgularını tamamen açıkladığı yönündeki alternatif yorumu zayıflatmaktadır. Ancak Harman testinin %50 eşiğini aşması nedeniyle ortak yöntem yanlılığı olasılığı, çalışma sonuçlarının yorumlanmasında bir sınırlılık olarak dikkate alınmalıdır.

Normallik testleri (Shapiro-Wilk) ve çarpıklık katsayılarının incelenmesi sonucunda verilerin normal dağılım varsayımını karşılamadığı belirlenmiştir. Bu nedenle grup karşılaştırmalarında parametrik olmayan testler tercih edilmiştir. İkili grup karşılaştırmalarında Mann-Whitney U testi, üç ve daha fazla grup karşılaştırmalarında Kruskal-Wallis testi uygulanmıştır. Tüm istatistiksel testlerde anlamlılık düzeyi $\alpha=0,05$ olarak belirlenmiştir.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında araştırmadan ve verilerin analizinden elde edilen bulgular ele alınacaktır.

4.1. Katılımcıların Özellikleri

Katılımcıların özellikleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Özellikleri (N=257)

Demografik profil	Gruplar	n	%
Meslek ünvanı	**SMMM**	**211**	**82,1**
	SM	**46**	**17,9**
Yaş	**20–30**	**33**	**12,8**
	31–40	**67**	**26,1**
	41–50	**101**	**39,3**
	51–60	**44**	**17,1**
	61 ve üzeri	**12**	**4,7**
Cinsiyet	**Kadın**	**85**	**33,1**
	Erkek	**172**	**66,9**
Eğitim düzeyi	**Lisans**	**229**	**89,1**
	Lisansüstü	**28**	**10,9**
Mesleki faaliyet süresi	**1–3 yıl**	**25**	**9,7**
	4–6 yıl	**18**	**7,0**
	7–9 yıl	**39**	**15,2**
	10–15 yıl	**68**	**26,5**
	16–20 yıl	**60**	**23,3**
	21 yıl ve üzeri	**47**	**18,3**
Mükellef sayısı	**0–10**	**20**	**7,8**
	11–25	**17**	**6,6**
	26–50	**39**	**15,2**
	51–100	**78**	**30,4**
	101 ve üzeri	**103**	**40,1**

Örneklem belirli gruplarda belirgin biçimde yoğunlaşmış görünmektedir. Öncelikle katılımcıların büyük çoğunluğu (%82,1) SMMM ünvanına sahiptir. Bu durum, örneklemin ağırlıklı olarak serbest muhasebeci mali müşavirlerden oluştuğuna işaret etmektedir. Cinsiyet dağılımında erkek katılımcıların oranı (%66,9) kadın katılımcıların oranının (%33,1) yaklaşık iki katıdır. Yaş bakımından en dikkat çekici grup %39,3 ile 41–50 yaş aralığıdır. Bu grubu %26,1 ile 31–40 yaş grubu izlemektedir. Dolayısıyla örneklemin önemli ölçüde orta yaş grubunda toplandığı söylenebilir. Eğitim düzeyinde lisans mezunlarının oranı (%89,1) oldukça baskın olup, lisansüstü mezunların oranı sınırlı kalmaktadır (%10,9). Mesleki faaliyet süresi açısından 10–15 yıl (%26,5) ve 16–20 yıl (%23,3) gruplarının öne çıkması, katılımcıların büyük bölümünün meslekte belirli bir deneyime sahip olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde mükellef sayısında da 101 ve üzeri mükellefe sahip olanların (%40,1) ilk sırada yer alması, bunu 51–100 mükellef grubunun (%30,4) izlemesi, örneklemin önemli bir kısmının yüksek hacimli bir mükellef portföyüyle çalıştığını ortaya koymaktadır. Genel olarak bu dağılım, katılımcıların daha

çok deneyimli, aktif ve geniş mükellef portföyüne sahip muhasebe meslek mensuplarından oluştuğunu göstermektedir.

4.2. Ölçüm Modelinin Güvenirliği ve Geçerliliği

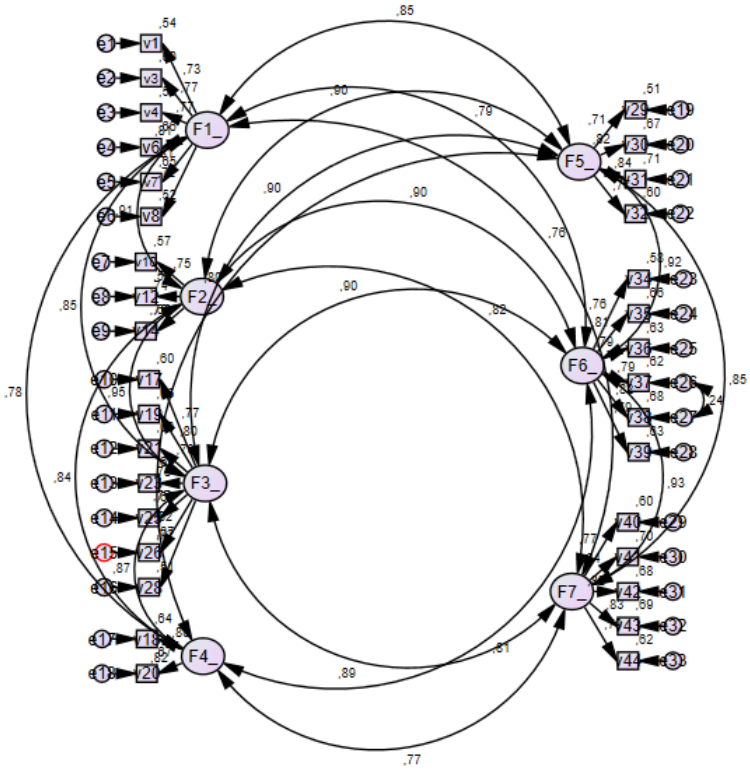
Ölçüm modelini değerlendirmeden önce, normal dağılım varsayımı çarpıklık ve basıklık katsayıları kullanılarak incelenmiştir. Maddelere ait çarpıklık değerleri -1,064 ile -0,589 arasında, basıklık değerleri ise -0,556 ile 0,749 arasında değişmektedir. Bu değerler, yapısal eşitlik modellemesi bağlamında kabul edilebilir eşik değerleri dahilinde olup DFA uygulaması açısından yeterli normalliğe işaret etmektedir (Byrne, 2016).

Ölçüm modelinin geçerliliği ve güvenilirliği, AMOS 22.0'da doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılarak değerlendirilmiştir. Bollen ve Long'un (19) önerileri doğrultusunda model uyumu çoklu endeksleri (χ2 /df, CFI, TLI, GFI ve RMSEA) kullanılarak incelenmiştir. Ölçüm modelinin uyumu, farklı uyum göstergelerinin birlikte değerlendirilmesiyle incelenmiştir. Model uyumu, tek indeksin yanıltıcı olabileceği gerekçesiyle çoklu ölçütler (χ^2/df, CFI, TLI, RMSEA, SRMR, GFI) ile değerlendirilmiştir

(Schermelleh-Engel, Moosbrugger, ve Müller, 2003). DFA sonuçları χ^2/df=1,754, GFI=0,840, CFI=0,946, TLI=0,939, RMSEA=0,054 ve SRMR=0,038 şeklinde elde edilmiştir. χ^2/df değerinin 2'nin altında olması, CFI ve TLI değerlerinin 0,90 eşiğinin üzerinde olması ve RMSEA değerinin 0,08'in altında kalması model uyumunu desteklemektedir. Ayrıca SRMR=0,038 değeri, modelin artık uyumu bakımından güçlü bir kanıt sunmaktadır. Buna karşılık GFI=0,840 değeri geleneksel 0,90 eşiğinin altında kalmaktadır. Bununla birlikte, GFI'nin örneklem büyüklüğü ve model karmaşıklığından etkilenebilen bir uyum göstergesi olduğu ve büyük modellerde kabul edilebilir sınırın altına düşebildiği bilinmektedir (Hu ve Bentler, 1999). Bu nedenle modelin genel uyumu, GFI'daki sınırlılığa rağmen χ^2/df, CFI, TLI, RMSEA ve özellikle SRMR değerlerinin birlikte değerlendirilmesiyle kabul edilebilir düzeyde yorumlanmıştır.

Ölçüm modeline ilişkin doğrulayıcı faktör analizi diyagramı aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1. Doğrulayıcı Faktör Analizine İlişkin Ölçüm Modeli

Not: Şekilde standartlaştırılmış faktör yükleri ve faktörler arası korelasyonlar gösterilmiştir.

Modifikasyon indeksleri model uyumunu artırabilecek bazı yerel iyileştirme alanlarına işaret etmekle birlikte, ölçeğin orijinal yapısını korumak ve veri güdümlü post-hoc müdahalelerden kaçınmak amacıyla teorik olarak açıkça gerekçelendirilemeyen hata kovaryansları modele eklenmemiştir. Şekil 1'de görülen ölçüm yapısına ilişkin faktör yükleri, AVE, bileşik güvenirlik ve Cronbach alfa değerleri Tablo 3'te ayrıca raporlanmıştır. Fornell ve Larcker (1981) uyarınca, yakınsak geçerlilik faktör yükleri ve ortalama varyans ekstraksiyonu (AVE) üzerinden değerlendirilmiştir.

Ölçüm modeline ilişkin faktör yükleri, AVE, bileşik güvenirlik (CR) ve Cronbach alfa değerleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 3. Ölçüm Modeli Sonuçları

Boyutlar	Maddeler	Faktör Yükleri	AVE	CR	Cronbach Alfa
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	v1	0,734	0,593	0,897	0,895
	v3	0,775			
	v4	0,767			
	v6	0,815			
	v7	0,807			
	v8	0,718			
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması	v10	0,752	0,571	0,800	0,801
	v12	0,739			
	v14	0,776			
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri	v17	0,773	0,609	0,916	0,915
	v19	0,804			
	v21	0,791			
	v23	0,783			
	v25	0,775			
	v26	0,818			
	v28	0,716			
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri	v18	0,797	0,653	0,790	0,789
	v20	0,819			
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler	v29	0,714	0,621	0,867	0,864
	v30	0,816			
	v31	0,843			
	v32	0,772			
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler	v34	0,763	0,632	0,911	0,913
	v35	0,811			
	v36	0,794			
	v37	0,785			
	v38	0,823			
	v39	0,792			
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar	v40	0,774	0,658	0,906	0,905
	v41	0,837			
	v42	0,825			
	v43	0,832			
	v44	0,787			

Tüm faktör yüklemeleri 0,714 ile 0,843 arasında değişmektedir. Bu değerlerin tamamı önerilen 0,50 eşiğinin üzerinde olduğundan anlamlı ve yeterli kabul edilmektedir (Hair,

Black, Babin ve Anderson, 2019). AVE değerleri 0,571 ile 0,658 arasında değişmekte olup tüm boyutlarda 0,50 eşik değerini aşmaktadır. Benzer şekilde, bileşik güvenirlik (CR) ve Cronbach alfa katsayılarının da tüm boyutlarda 0,70'in üzerinde gerçekleşmesi, ölçeğin yakınsak geçerlilik ve iç tutarlılık bakımından büyük ölçüde yeterli olduğunu göstermektedir (Hair ve diğerleri, 2019). Sonuç itibariyle ölçüm modeli, yakınsak geçerlilik ve iç tutarlılık bakımından kabul edilebilir düzeyde performans sergilemiştir.

Ayırt edici geçerlilik, Henseler, Ringle ve Sarstedt'in (2015) önerdiği HTMT ölçütü aracılığıyla da değerlendirilmiştir. Elde edilen değerler aşağıda verilmiştir.

Tablo 4. Heterotrait–Monotrait Ratio (HTMT) Sonuçları

Boyut	**F1**	**F2**	**F3**	**F4**	**F5**	**F6**	**F7**
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	-	**0,926**	0,857	0,785	0,870	0,794	0,776
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması		-	**0,947**	0,833	**0,908**	0,889	0,821
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri			-	0,866	**0,911**	0,900	0,896
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri				-	0,803	0,813	0,770
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler					-	**0,921**	0,865
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler						-	0,932
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar							-

Not: HTMT<0,90 eşiği Henseler ve diğerleri (2015) ölçütüne dayanmaktadır. Kalın ile gösterilen değerler bu eşiği aşmakta olup F2–F3 (0,947), F1–F2 (0,926), F6–F7 (0,932), F5–F6 (0,921), F3–F5 (0,911) ve F2–F5 (0,908) çiftlerinde ayırt edici geçerliliğin sınırlı kaldığına işaret etmektedir. F3–F6 (0,900) değeri eşikte seyretmektedir.

HTMT değerlerinin bazı boyut çiftlerinde 0,90 eşiğini aşması, ölçeğin orijinal çalışmada olduğu gibi mevcut çalışmada da kavramsal örtüşmeyi yansıtmakta olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, söz konusu boyutların teorik olarak ilişkili ancak ayrışık yapılar olduğunu ima etmekte ve ölçeğin ayırt edici geçerlilik performansını gelecek çalışmalarda yeniden gözden geçirilmesi gereken bir alan olarak işaretlemektedir. Bununla birlikte, ölçeğin yakınsak geçerlilik ve iç tutarlılık ölçütleri bakımından kabul edilebilir düzeyde performans sergilemesi ve DFA'nın kabul edilebilir uyum indeksleri üretmesi, grup karşılaştırmalarına yönelik analizlerin yürütülmesine zemin sağlamaktadır.

4.3. Araştırma Hipotezlerinin Test Edilmesi

Test sonuçları tüm faktörler için normallik varsayımının karşılanmadığını göstermektedir ($p<0,001$). Bu nedenle ikili grup karşılaştırmalarında Mann-Whitney U testi, üç ve daha fazla grup karşılaştırmalarında ise Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır.

Cinsiyet grupları arasında ölçek puanlarının karşılaştırılabilirliğini değerlendirmek amacıyla çok gruplu doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Bu kapsamda sırasıyla konfigüral, metrik ve skalar değişmezlik modelleri test edilmiş aşağıda verilmiştir.

Tablo 5. Cinsiyet Gruplarına Göre Ölçüm Değişmezliği Sonuçları

Model	χ^2	df	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	ΔCFI	ΔRMSEA	Sonuç
Konfigüral model	1630,577	946	1,724	0,901	0,889	0,053	-	-	Sınırda kabul edilebilir
Metrik model	1646,894	972	1,694	0,902	0,894	0,052	+0,001	-0,001	Desteklendi
Skalar model	1713,578	1005	1,705	0,897	0,892	0,053	-0,005	+0,001	Sınırlı fakat kabul edilebilir

Çok gruplu DFA sonuçları, metrik ve skalar değişmezlik için pratik uyum ölçütleri bakımından ($\Delta CFI \leq 0,005$, $\Delta RMSEA \leq 0,001$) kabul edilebilir kanıt ortaya koymaktadır. Konfigüral modelin sınırda uyum göstermesi ve kadın alt örneklemindeki bazı yüksek faktör korelasyonları göz önünde bulundurularak H1 bulguları ihtiyatla yorumlanmıştır. Mann–Whitney U testi sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 6. H1 Hipotezine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları ve Etki Büyüklükleri (Cinsiyet)

Boyut	Cinsiyet	n	Ortalama Sıra	U	Z	p	r
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	Kadın	85	119,77	6525,5	-1,402	0,161	-
	Erkek	172	133,56				
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması	Kadın	85	112,26	5887,5	-2,553	0,011	0,159
	Erkek	172	137,27				
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri	Kadın	85	111,10	5788,5	-2,717	0,007	0,170
	Erkek	172	137,85				
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri	Kadın	85	118,59	6425,5	-1,592	0,111	-
	Erkek	172	134,14				
	Kadın	85	118,67	6432,0	-1,571	0,116	-

Boyut	Cinsiyet	n	Ortalama Sıra	U	Z	p	r
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler	Erkek	172	134,10				
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler	Kadın	85	107,83	5510,5	-3,215	0,001	0,201
	Erkek	172	139,46				
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar	Kadın	85	113,30	5975,5	-2,386	0,017	0,149
	Erkek	172	136,76				

Not: r = etki büyüklüğü (r = Z/√N). Cohen'in (2013) ölçütlerine göre r < 0,10 önemsiz, r =0,10–0,29 küçük, r=0,30–0,49 orta düzeyde etki olarak yorumlanır. - = istatistiksel olarak anlamlı değil.

Cinsiyet değişkenine göre yapılan Mann–Whitney U testi sonuçları, vergi planlaması algısının yalnızca belirli boyutlarında anlamlı biçimde farklılaştığını göstermektedir. Buna göre erkek katılımcılar vergi planlamasının tanımlanması (p=0,011), olumlu yönleri (p=0,007), kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler (p=0,001) ve vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar (p=0,017) boyutlarında kadın katılımcılara kıyasla daha yüksek sıra ortalamalarına sahiptir. Buna karşılık vergilemenin işletme davranışlarına etkisi (p=0,161), vergi planlamasının olumsuz yönleri (p=0,111) ve vergi planlaması yapma eğilimini artıracak yöntemler (p=0,116) boyutlarında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bu bulgu, cinsiyetin vergi planlaması algısının seçici boyutlarda farklılaştırdığını göstermektedir. Bununla birlikte, ölçüm değişmezliği bulgularının sınırda kabul edilebilir nitelikte olması nedeniyle H1'e ilişkin sonuçlar ihtiyatla yorumlanması gereken grup farklılığı bulguları olarak değerlendirilmiştir.

Yaş değişkenine göre yedi boyutta gözlenen farklılıklar Kruskal–Wallis testi ile incelenmiş ve sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Tablo 7. H2 Hipotezine İlişkin Kruskal-Wallis Testi Sonuçları (Yaş)

Boyut	20–30	31–40	41–50	51–60	61 ve üzeri	χ^2	sd	p	η^2
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	116,53	116,66	140,43	130,85	129,17	5,210	4	0,266	0,020
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması	100,44	115,79	142,07	137,72	139,33	11,085	4	0,026	0,043

Boyut	20–30	31–40	41–50	51–60	61 ve üzeri	χ^2	sd	p	η^2
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri	105,62	116,06	141,86	134,23	138,17	8,737	4	0,068	0,034
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri	94,92	117,40	139,55	139,05	161,83	13,999	4	0,007	0,055
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler	120,80	114,71	136,72	134,41	146,50	4,897	4	0,298	0,019
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler	109,06	113,15	138,13	137,58	164,04	10,231	4	0,037	0,040
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar	101,32	120,79	133,00	145,11	158,21	9,654	4	0,047	0,038

Tablodaki grup değerleri sıra ortalamalarını göstermektedir. $\eta^2=\chi^2 / (N-1)$ formülüyle hesaplanmıştır, N=257. Cohen'in (2013) yorum ölçütlerine göre $\eta^2<0,06$ küçük, $\eta^2=0,06–0,14$ orta, $\eta^2>0,14$ büyük etki olarak değerlendirilmektedir.

Yaş değişkenine göre yapılan Kruskal–Wallis testi sonuçları, vergi planlamasının tanımlanması (p=0,026), vergi planlamasının olumsuz yönleri (p=0,007), vergi planlamasının kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler (p=0,037) ve vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar (p=0,047) boyutlarında yaş grupları arasında anlamlı farklılık bulunduğunu göstermektedir. Buna karşılık vergilemenin işletme davranışlarına etkisi (p=0,266), vergi planlamasının olumlu yönleri (p=0,068) ve vergi planlaması yapma eğilimini artıracak yöntemler (p=0,298) boyutlarında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bonferroni düzeltmeli post-hoc karşılaştırmalar, anlamlı farklılıkların yalnızca vergi planlamasının tanımlanması ve vergi planlamasının olumsuz yönleri boyutlarında ortaya çıktığını göstermiştir. Buna göre 41–50 yaş grubundaki katılımcılar, 20–30 yaş grubuna kıyasla vergi planlamasının tanımlanması (p=0,004) ve vergi planlamasının olumsuz yönleri (p=0,002) boyutlarında daha yüksek algı düzeyine sahiptir. Diğer ikili karşılaştırmalarda ise anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu bulgu, yaşın vergi planlaması algısının özellikle "kavramsal değerlendirme" ve "olumsuz sonuçlara" ilişkin algı düzeyinde sınırlı biçimde farklılaştırdığını göstermektedir.

Eğitim düzeyi değişkenine göre yedi boyutta gözlenen farklılıklar Mann–Whitney U testi ile incelenmiş ve sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Tablo 8. H3 Hipotezine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları (Eğitim Düzeyi)

Boyut	Eğitim Düzeyi	n	Mean Rank	U	Z	p	r
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	Lisans	229	125,04	2300,000	-2,445	0,014	0,153
	Lisansüstü	28	161,36				
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması	Lisans	229	126,45	2623,000	-1,580	0,114	-
	Lisansüstü	28	149,82				
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri	Lisans	229	125,14	2321,500	-2,385	0,017	0,149
	Lisansüstü	28	160,59				
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri	Lisans	229	125,47	2396,500	-2,200	0,028	0,137
	Lisansüstü	28	157,91				
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler	Lisans	229	124,36	2144,000	-2,869	0,004	0,179
	Lisansüstü	28	166,93				
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler	Lisans	229	125,39	2378,500	-2,232	0,026	0,139
	Lisansüstü	28	158,55				
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar	Lisans	229	125,29	2357,500	-2,291	0,022	0,143
	Lisansüstü	28	159,30				

Not: r=etki büyüklüğü, -=istatistiksel olarak anlamlı değil

Eğitim düzeyine göre yapılan Mann–Whitney U testi sonuçları, vergi planlaması algısının büyük ölçüde eğitim düzeyine göre farklılaştığını göstermektedir. Buna göre lisansüstü eğitim düzeyine sahip katılımcılar, vergilemenin işletme davranışlarına etkisi (p=0,014), vergi planlamasının olumlu yönleri (p=0,017), vergi planlamasının olumsuz yönleri (p=0,028), vergi planlaması yapma eğilimini artıracak yöntemler (p=0,004), vergi planlamasının kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler (p=0,026) ve vergi planlaması

yapmayı engelleyen durumlar (p=0,022) boyutlarında lisans mezunlarına kıyasla daha yüksek algı düzeyine sahiptir. Buna karşılık vergi planlamasının tanımlanması boyutunda eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (p=0,114). Bu bulgu, eğitim düzeyi yükseldikçe muhasebe meslek mensuplarının vergi planlamasına ilişkin değerlendirmelerinin birçok boyutta daha belirgin hale geldiğine, kavramsal tanımlama boyutunun ise eğitim düzeyinden aynı ölçüde etkilenmediğine işaret etmektedir.

Meslek ünvanı değişkenine göre yedi boyutta gözlenen farklılıklar Mann–Whitney U testi ile incelenmiş ve sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Tablo 9. H4 Hipotezine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları (Meslek Ünvanı)

Boyut	Meslek Ünvanı	n	Ortalama Sıra	U	Z	p	r
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	SMMM	211	134,07	3783,000	-2,347	0,019	0,146
	SM	46	105,74				
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması	SMMM	211	132,63	4087,000	-1,687	0,092	-
	SM	46	112,35				
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri	SMMM	211	135,48	3486,500	-2,995	0,003	0,187
	SM	46	99,29				
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri	SMMM	211	133,48	3908,000	-2,088	0,037	0,130
	SM	46	108,46				
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler	SMMM	211	134,26	3744,000	-2,435	0,015	0,152
	SM	46	104,89				
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler	SMMM	211	131,44	4338,000	-1,129	0,259	-
	SM	46	117,80				
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar	SMMM	211	134,09	3779,000	-2,357	0,018	0,147
	SM	46	105,65				

Not: r=etki büyüklüğü, -=istatistiksel olarak anlamlı değil

Meslek ünvanına göre yapılan Mann–Whitney U testi sonuçları, vergi planlaması algısının bazı boyutlarda meslek ünvanına göre anlamlı biçimde farklılaştığını göstermektedir. Buna göre SMMM ünvanına sahip katılımcılar, vergilemenin işletme davranışlarına etkisi (p=0,019), vergi planlamasının olumlu yönleri (p=0,003), vergi planlamasının olumsuz yönleri (p=0,037), vergi planlaması yapma eğilimini artıracak yöntemler (p=0,015) ve vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar (p=0,018) boyutlarında SM grubuna kıyasla daha yüksek algı düzeyine sahiptir. Buna karşılık vergi planlamasının tanımlanması (p=0,092) ile vergi planlamasının kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler (p=0,259) boyutlarında meslek ünvanına göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bu bulgu, meslek ünvanının vergi planlamasına ilişkin algıları özellikle uygulama, sonuç ve engelleyici unsurlarla ilişkili boyutlarda farklılaştırdığını göstermektedir. Metodolojik bir sınırlılık olarak, SMMM–SM karşılaştırmaları öncesinde ölçüm değişmezliği test edilmemiştir. SM grubunun görece küçük örneklemi (n=46), çok gruplu DFA'nın güvenilir biçimde yürütülmesi için gereken minimum koşulu karşılamamaktadır (Vandenberg ve Lance, 2000). Bu nedenle H4 bulgularına ilişkin yorumlar, ölçüm yapısının her iki grupta eşdeğer biçimde çalıştığını varsaymaktadır. Bu varsayımın gelecek çalışmalarda daha dengeli örneklemlerle sınanması önerilmektedir.

Meslek faaliyet süresi değişkenine göre yedi boyutta gözlenen farklılıklar Kruskal–Wallis testi ile incelenmiş ve sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Tablo 10. H5 Hipotezine İlişkin Kruskal-Wallis Testi Sonuçları (Deneyim)

Boyut	**1–3 Yıl**	**4–6 Yıl**	**7–9 Yıl**	**10–15 Yıl**	**16–20 Yıl**	**21 Yıl ve Üzeri**	**χ^2**	**sd**	**p**	**η^2**
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	121,10	84,94	117,90	143,82	135,75	129,23	10,713	5	0,057	0,042
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması	98,48	91,56	123,06	145,59	144,45	120,78	15,782	5	0,007	0,062
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri	92,44	87,47	124,67	147,33	139,16	128,46	17,097	5	0,004	0,067
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri	106,76	86,61	116,95	145,52	133,14	137,87	13,578	5	0,019	0,053

Boyut	1–3 Yıl	4–6 Yıl	7–9 Yıl	10–15 Yıl	16–20 Yıl	21 Yıl ve Üzeri	χ^2	sd	p	η^2
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler	119,08	84,50	121,44	142,76	138,88	125,06	10,892	5	0,054	0,043
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler	106,08	82,33	124,53	134,32	142,03	138,45	12,606	5	0,027	0,049
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar	91,00	74,25	123,76	137,21	137,00	152,45	22,803	5	<0,001	0,089

Tablodaki grup değerleri sıra ortalamalarını göstermektedir. $\eta^2=\chi^2$ / (N-1) formülüyle hesaplanmıştır, N=257. Cohen'in (2013) yorum ölçütlerine göre $\eta^2<0,06$ küçük, $\eta^2=0,06–0,14$ orta, $\eta^2>0,14$ büyük etki olarak değerlendirilmektedir.

Mesleki deneyime göre yapılan Kruskal–Wallis testi sonuçları, vergi planlamasının tanımlanması (p=0,007), vergi planlamasının olumlu yönleri (p=0,004), vergi planlamasının olumsuz yönleri (p=0,019), vergi planlamasının kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler (p=0,027) ve vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar (p<0,001) boyutlarında gruplar arasında anlamlı farklılık bulunduğunu göstermektedir. Buna karşılık vergilemenin işletme davranışlarına etkisi (p=0,057) ve vergi planlaması yapma eğilimini artıracak yöntemler (p=0,054) boyutlarında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Ancak her iki değerin belirlenen anlamlılık eşiğine (α=0,05) yakın seyrettiği not edilmelidir.

Bonferroni düzeltmeli post-hoc karşılaştırmaları, vergi planlamasının tanımlanması boyutunda yalnızca 4–6 yıl ile 10–15 yıl grupları arasında (p=0,003), vergi planlamasının olumlu yönleri boyutunda 1–3 yıl ile 10–15 yıl (p=0,003) ve 4–6 yıl ile 10–15 yıl (p=0,002) grupları arasında, vergi planlamasının olumsuz yönleri boyutunda yalnızca 4–6 yıl ile 10–15 yıl grupları arasında (p<0,001) ve vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar boyutunda 1–3 yıl ile 21 yıl ve üzeri (p=0,001), 4–6 yıl ile 10–15 yıl (p<0,001), 4–6 yıl ile 16–20 yıl (p=0,002) ve 4–6 yıl ile 21 yıl ve üzeri (p<0,001) grupları arasında anlamlı farklılık bulunduğunu göstermiştir. Bu bulgular, mesleki faaliyet süresi arttıkça vergi planlamasına ilişkin bazı boyutlarda algı düzeyinin yükseldiğini fakat bu etkinin tüm boyutlarda ve tüm grup karşılaştırmalarında aynı güçte ortaya çıkmadığını göstermektedir.

Mükellef sayısı değişkenine göre yedi boyutta gözlenen farklılıklar Kruskal–Wallis testi ile incelenmiş ve sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Tablo 11. H6 Hipotezine İlişkin Kruskal-Wallis Testi Sonuçları (Mükellef Sayısı)

Boyut	0–10	11–25	26–50	51–100	101 ve üzeri	χ^2	sd	p	η^2
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	91,33	124,26	110,17	137,72	137,63	10,209	4	0,037	0,040
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması	72,53	113,06	114,47	137,48	141,67	18,051	4	0,001	0,071
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri	60,95	105,47	112,53	138,17	145,39	26,640	4	<0,001	0,104
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri	65,68	111,62	107,32	139,96	144,07	25,149	4	<0,001	0,098
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler	87,28	136,35	97,69	131,73	145,67	18,792	4	<0,001	0,073
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler	75,15	104,24	112,15	132,63	147,17	20,796	4	<0,001	0,081
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar	54,65	119,41	102,26	129,96	154,42	37,579	4	<0,001	0,147

Tablodaki grup değerleri sıra ortalamalarını göstermektedir. $\eta^2=\chi^2$ / (N-1) formülüyle hesaplanmıştır, N=257. Cohen'in (2013) yorum ölçütlerine göre $\eta^2<0,06$ küçük, $\eta^2=0,06–0,14$ orta, $\eta^2>0,14$ büyük etki olarak değerlendirilmektedir.

Mükellef sayısına göre yapılan Kruskal–Wallis testi sonuçları, vergi planlaması algısının tüm boyutlarda mükellef sayısına göre anlamlı biçimde farklılaştığını göstermektedir. Buna göre vergilemenin işletme davranışlarına etkisi (p=0,037), vergi planlamasının tanımlanması (p=0,001), vergi planlamasının olumlu yönleri (p<0,001), vergi planlamasının olumsuz yönleri (p<0,001), vergi planlaması yapma eğilimini artıracak yöntemler (p<0,001), vergi planlamasının kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler (p<0,001) ve vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar (p<0,001) boyutlarında gruplar arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır. Bonferroni düzeltmeli post-hoc karşılaştırmalar, bu farklılaşmanın özellikle düşük mükellef portföyüne sahip katılımcılar ile yüksek portföylü katılımcılar arasında yoğunlaştığını göstermiştir. Buna göre vergi planlamasının tanımlanması boyutunda 0–10 mükellefe sahip katılımcılar, 51–100 ve 101 ve üzeri mükellefe sahip katılımcılara kıyasla daha düşük algı düzeyine sahiptir (her ikisi

için p<0,001). Vergi planlamasının olumlu yönleri boyutunda da 0–10 grubu, 51–100 ve 101 ve üzeri gruplardan daha düşük puan almıştır (her ikisi için p<0,001). Vergi planlamasının olumsuz yönleri boyutunda benzer biçimde 0–10 mükellef grubunun 51–100 ve 101 ve üzeri gruplardan daha düşük düzeyde olduğu görülmüştür (her ikisi için p<0,001). Vergi planlaması yapma eğilimini artıracak yöntemler boyutunda 0–10 ile 101 ve üzeri (p=0,003) ve 26–50 ile 101 ve üzeri (p<0,001) grupları arasında, kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler boyutunda 0–10 ile 51–100 (p=0,003) ve 101 ve üzeri (p<0,001) grupları arasında, vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar boyutunda ise 0–10 ile 51–100 (p<0,001), 0–10 ile 101 ve üzeri (p<0,001) ve 26–50 ile 101 ve üzeri (p<0,001) grupları arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Buna karşılık vergilemenin işletme davranışlarına etkisi boyutunda genel test anlamlı olmakla birlikte, Bonferroni düzeltmesi sonrasında hiçbir ikili karşılaştırma anlamlı olarak kalmamıştır.

Kruskal–Wallis testlerine ilişkin etki büyüklükleri birlikte değerlendirildiğinde, yaş değişkeni için gözlenen farklılıkların küçük düzeyde (η^2=.019–.055), mesleki faaliyet süresi için küçük ile küçük-orta arasında değişen düzeyde (η^2=.042–.089) ve mükellef sayısı için ise küçükten orta düzeye yaklaşan bir aralıkta (η^2=.040–.147) gerçekleştiği görülmektedir. Bu bulgu, özellikle mükellef sayısının vergi planlaması algısı üzerinde diğer demografik ve mesleki değişkenlere kıyasla daha güçlü bir farklılaştırıcı olduğunu, buna karşılık yaş ve mesleki faaliyet süresine ilişkin anlamlı farklılıkların daha sınırlı bir pratik etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

5.1. Teorik Çıkarımlar

Bu çalışmada elde edilen güvenilirlik değerleri, Peker Kılıçer'in (2018) orijinal ölçek geliştirme çalışmasıyla karşılaştırıldığında genel olarak daha yüksek seyretmektedir. Aşağıda sunulan bu karşılaştırma, her iki çalışmanın iç tutarlılık örüntüsünü boyut bazında ortaya koymaktadır.

Tablo 12. Cronbach Alfa Değerlerinin Orijinal Çalışmayla Karşılaştırılması

Boyut	Peker Kılıçer (2019)	Mevcut Çalışma	Fark
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi	0,82	0,895	+0,075
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması	0,61	0,801	+0,191
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri	0,84	0,915	+0,075
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri	0,78	0,789	+0,009

Boyut	Peker Kılıçer (2019)	Mevcut Çalışma	Fark
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler	0,82	0,864	+0,042
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler	0,71	0,913	+0,203
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar	0,91	0,905	-0,005

Yedi boyutun tamamında güvenilirlik değerlerinin 0,70 eşiğini aştığı ve büyük çoğunluğunun 0,80'in üzerinde seyrettiği görülmektedir. Özellikle F2 (Vergi Planlamasının Tanımlanması) ve F6 (Kötüye Kullanılmaması İçin Önlemler) boyutlarında orijinal çalışmaya kıyasla sırasıyla 0,191 ve 0,203 puanlık belirgin artışlar dikkat çekmektedir. Orijinal çalışmada F2 boyutunun güvenilirliği 0,61 düzeyinde kalmış ve bu değer kabul edilebilir sınırın (0,70) altında seyretmiştir. Mevcut çalışmada ise aynı boyut 0,801 ile yeterli güvenilirlik düzeyine ulaşmıştır. Bu iyileşmenin temel açıklaması örneklem homojenliğidir. Örneklemin %82,1'inin SMMM, %89,1'inin lisans mezunu ve büyük çoğunluğunun geniş mükellef portföyüne sahip deneyimli meslek mensuplarından oluşması, vergi planlamasına ilişkin algıların ortak bir zeminde şekillendiğini göstermekte, bu homojenlik madde-toplam korelasyonlarını ve dolayısıyla Cronbach alfa değerlerini yukarı çekmektedir. Her iki çalışmada da 7'li Likert ölçeği kullanılmış olması, alfa değerlerindeki bu farklılığın tamamen örneklem yapısından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte F4-Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri ve F7-Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar boyutlarında iki çalışma arasındaki farkın son derece küçük olduğu görülmektedir, bu durum söz konusu boyutların örneklemden bağımsız biçimde kararlı bir güvenilirlik yapısına sahip olduğuna işaret etmektedir. Genel olarak bu karşılaştırma, Peker Kılıçer'in (2018) geliştirdiği ölçeğin farklı coğrafi ve örneklem koşullarında da güvenilir sonuçlar üretme kapasitesine sahip olduğunu ve mevcut çalışmanın bu ölçeğin psikometrik dayanıklılığına ilişkin ek kanıt sağladığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın en dikkat çekici bulgularından biri, vergi planlamasının olumsuz yönlerine ilişkin boyutta (F4 - Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri) elde edilen ortalama değerlerin orijinal çalışmayla belirgin biçimde ayrışmasıdır. Bu ayrışma, veri analizi sürecinde araştırmacı açısından da çarpıcı bir bulgu olarak öne çıkmıştır. Orijinal çalışmada meslek mensupları vergi planlamasını maliyetli ve yük getirici bulmuyordu (S18: Ort.=3,04, S20: Ort.=2,88 - ölçeğin orta noktasının belirgin altında). Aynı maddeler 2025 yılında Isparta örneklemine yöneltildiğinde ise katılımcıların vergi planlamasının iş yükü ve maliyet artırıcı olduğu yönündeki ifadelere açık biçimde katıldıkları görülmektedir (5,20, 5,22).

Yedi yılda ne değişmiş olabilir. Aynı ölçek üzerinde yaklaşık 2,3 puanlık bu ayrışma, Türkiye'de vergi mevzuatının giderek artan karmaşıklığı bağlamında yorumlanabilir. Bu dönemde mevzuat değişiklikleri, dijital uyum uygulamaları ve raporlama yükümlülükleri meslek mensuplarının işlem hacmini ve takip sorumluluğunu artırmış olabilir. Nitekim Eroğlu ve Altunay (2022), e-fatura, e-arşiv, e-defter ve kamu kurumlarının dijital bilgi talepleri gibi uygulamaların sağladıkları işlem kolaylığı yanında ek zaman, ek personel, yazılım-donanım maliyeti ve daha kapsamlı bilgi sunma gibi yeni yükümlülükler doğurduğunu belirtmektedir.

Bunun yanında iki çalışma arasındaki örneklem farklılıklarının da bu ayrışmaya katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Orijinal çalışmada örneklemin %24,6'sını YMM'ler, %73,2'sini SMMM'ler oluşturmakta ve katılımcıların %25,8'i 10'dan az mükellefe hizmet vermekteydi. Mevcut çalışmada ise YMM ünvanlı katılımcı bulunmamakta, örneklemin %82,1'i SMMM ve %17,9'u SM'den oluşmaktadır. Ayrıca katılımcıların %70,5'i 51 ve üzeri mükellefe hizmet vermektedir. Bu yapısal farklılıklar, mevcut çalışmanın katılımcılarının daha yoğun bir iş yükü altında çalıştığına ve dolayısıyla vergi planlamasının getirdiği ek maliyeti daha belirgin biçimde hissettiğine işaret etmektedir. Sonuç olarak bu bulgu, vergi planlaması algısının zaman içinde ve farklı mesleki profillerde anlamlı biçimde dönüşebildiğini ortaya koymakta, vergi uyum yükünün azaltılmasına yönelik politika geliştirme süreçlerinde meslek mensuplarının güncel algılarının periyodik olarak ölçülmesinin önemini vurgulamaktadır. Meslek ünvanı grupları arasındaki örneklem dengesizliği, özellikle küçük etkilerin saptanmasında istatistiksel gücü sınırlamış olabilir.

Çalışma, Peker Kılıçer'in (2018) ölçeğinin özgün örneklemi dışında ilk kez bağımsız bir örneklemde sınandığı noktada psikometrik dayanıklılığına ilişkin ek kanıt sunmaktadır. DFA'nın kabul edilebilir uyum indeksleri üretmesi ve Cronbach alfa değerlerinin orijinal çalışmaya kıyasla genel olarak yüksek seyretmesi, yedi faktörlü yapının farklı coğrafi ve örneklem koşullarında büyük ölçüde işlevselliğini koruduğuna işaret etmektedir.

Mevcut çalışmada cinsiyet değişkeni, vergi planlaması algısında tüm boyutlara yayılan bir farklılık üretmemiş, sadece belirli boyutlarda erkek katılımcılar lehine anlamlı bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, Çiçek ve Sabbağ'ın (2016) cinsiyetin vergiye ilişkin tutum ve davranışlarda etkili olabildiğini gösteren bulgusuyla genel düzeyde uyumludur. Buna karşılık Lynch ve McCullagh'ın (2024) vergi profesyonelleri üzerinde yürüttüğü çalışma, demografik göstergelerden çok firmanın ve örgütsel bağlamın risk tutumunu şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Radulović ve Savić'nin (2025) bulguları ise erkek uygulayıcıların mükelleflerin vergi uyumu üzerinde daha güçlü bir etki bildirdiğini göstermektedir. İlgili literatür birlikte değerlendirildiğinde, mevcut araştırmada cinsiyet etkisinin sadece bazı boyutlarda ortaya çıkması, muhasebe meslek mensuplarının vergi idaresi ile mükellef arasında köprü rolüne sahip olmaları, mesleki sosyalizasyon süreçleri ve örgütsel çevrenin kişisel demografik farklılıkları kısmen bastırmasıyla açıklanabilir. Bu nedenle cinsiyet, vergi planlaması algısında belirleyici ama sınırlı bir etkiye sahiptir. Erkek katılımcıların hem F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönlerini hem de F6- Vergi

Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemleri daha güçlü biçimde desteklemesi, vergi planlamasına ilişkin daha bütünsel ve normatif bir çerçeveyi yansıtıyor olabilir. Bu bulgu, gelecekte cinsiyetin normatif vergi uyum tutumlarıyla ilişkisini doğrudan ölçen çalışmalarla sınanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Cinsiyet değişkenine ilişkin bu sonuçlar yorumlanırken bir metodolojik sınırlılık da göz önünde bulundurulmalıdır. Alt grup düzeyinde yürütülen ek DFA kontrolleri, modelin erkek katılımcılar için görece daha kabul edilebilir, kadın katılımcılar için ise daha zayıf uyum verdiğini ortaya koymuştur. Bu durum, cinsiyete göre gözlenen anlamlı farkların ölçüm yapısının alt gruplarda farklı çalışmasından da kısmen etkilenebileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla mevcut bulgular, cinsiyet temelli kesin yapısal ayrışmalardan ziyade, profesyonel bağlam içinde ortaya çıkan ve daha ileri çok gruplu doğrulayıcı analizlerle yeniden sınanması gereken keşfedici örüntüler olarak değerlendirilmelidir.

Mevcut çalışmada yaş değişkeni, vergi planlaması algısını sınırlı biçimde etkilemiştir. Genel test sonuçları, vergi planlamasının tanımlanması, olumsuz yönleri, kötüye kullanılmaması için alınacak önlemler ve vergi planlaması yapmayı engelleyen durumlar boyutlarında yaş grupları arasında anlamlı farklılık bulunduğunu göstermiştir. Ancak Bonferroni düzeltmeli post-hoc karşılaştırmalar, bu farklılığın yalnızca vergi planlamasının tanımlanması ve vergi planlamasının olumsuz yönleri boyutlarında, 41–50 yaş grubu ile 20–30 yaş grubu arasında ortaya çıktığını göstermiştir. Bu sonuç, Çiçek ve Sabbağ'ın (2016) yaşın vergiye ilişkin tutum ve davranışlarda etkili olabileceğini gösteren bulgusuyla uyumludur. Bununla birlikte Lynch ve McCullagh'ın (2024) vergi profesyonelleri üzerinde yaptığı çalışma, yaşın etkisinin sınırlı kaldığını ve örgütsel bağlamın daha baskın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede mevcut araştırma, yaşın vergi planlaması algısında genel ve doğrusal bir belirleyici olmadığını, etkisinin daha çok belirli boyutlarda ve belirli yaş grupları arasında görünür hale geldiğini göstermektedir. Bu farklılık, genel mükellef örneklemleri ile profesyonel örneklemler arasındaki yapı farkı ve yaşın mesleki deneyimle iç içe geçmesiyle açıklanabilir. Bu çerçevede yaşa ilişkin sonuç sınırlı bir evet yönündedir: Yaş, yalnızca belirli boyutlarda ve belirli yaş grupları arasında farklılaşmaya yol açmaktadır.

Meslek ünvanına ilişkin bulgular, vergi planlaması algısının bazı boyutlarda mesleki konuma göre farklılaştığını göstermektedir. SMMM'lerin bazı boyutlarda SM'lerden daha yüksek puan alması, mesleki rolün vergi planlamasına ilişkin değerlendirmeleri etkilediğine işaret etmektedir. Bu sonuç, muhasebe meslek mensuplarını mükelleflerin vergi planlaması sürecinde yönlendirici ve danışman aktörler olarak ele alan Taşkın ve Peker (2019) ile Peker Kılıçer'in (2018) yaklaşımıyla uyumludur. Nitekim Peker Kılıçer (2018), ünvana göre yapılan karşılaştırmalarda SMMM'lerin vergi mevzuatındaki belirsizlikleri daha güçlü bir engel olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ayrıca Yoruldu (2016), muhasebe meslek mensuplarının vergi denetimi ve uyum sürecindeki görev ve sorumluluklarının önemini vurgulamaktadır. Uluslararası literatürde de vergi

profesyonellerinin yargılarının teknik bilgi, deneyim ve görev bağlamı tarafından şekillendiği belirtilmektedir (Pinto, 2015; Radulović ve Savić, 2025; Roberts, 1998). Bu çerçevede mevcut araştırmada SMMM'lerin bazı boyutlarda daha yüksek puan alması, ünvanın mevzuatla temas yoğunluğu ve uygulama sorumluluğu bakımından ayrıştırıcı bir unsur olduğunu düşündürmektedir. Buna karşılık bazı boyutlarda fark bulunmaması ise ortak mesleki zemin nedeniyle ünvan etkisinin her alanda aynı güçte ortaya çıkmadığını göstermektedir. Bu bulgular ışığında meslek ünvanına ilişkin sonuç kısmi bir evet yönündedir: Meslek ünvanı, özellikle uygulama ve engelleyici unsurlara ilişkin boyutlarda belirleyici bir farklılaştırıcı iken, tanımlama ve kötüye kullanım önleme boyutlarında ünvan etkisi görülmemektedir.

5.2. Pratik Çıkarımlar

Bu çalışmanın bulguları, yalnızca kuramsal bir katkı sunmakla kalmayıp, Türkiye'de vergi planlaması uygulamasının merkezindeki aktörler için somut çıkarımlar da üretmektedir. Isparta örnekleminde vergi planlamasının olumsuz yönlerine ilişkin algının orijinal örnekleme kıyasla belirgin biçimde yükselmiş olması, meslek mensuplarının gündelik pratikte yaşadıkları iş yükü ve maliyet baskısının artık göz ardı edilemez bir boyuta ulaştığını göstermektedir. 2018–2025 döneminde hayata geçirilen kapsamlı mevzuat değişiklikleri, e-dönüşüm uygulamalarının yaygınlaşması ve BEPS eylem planı kapsamındaki zorunlu raporlama yükümlülükleri, meslek mensuplarının mesleki pratiğini derinden dönüştürmüştür. Bu durumda muhasebe meslek odaları meslek mensuplarının vergi planlaması algısını sadece teknik bir uyum sorunu olarak görmemelidir. Vergi planlaması konusu, meslek mensubunun iş yükünü, maliyet yapısını ve mesleki doyumunu doğrudan etkileyen bir alan olarak ele alınmalıdır. Muhasebe meslek odaları, mensuplarını güncel, vaka temelli ve saha bazlı eğitimlerle geliştirmeli ve onlara sunacağı dijital araçlarla iş yüklerini daha da hafifletmelidir.

Mükellef portföyü büyüklüğüne göre ortaya çıkan farklılıklar, düzenleyici ve mesleki kuruluşlar açısından somut bir ihtiyaca işaret etmektedir. Küçük ölçekli meslek mensuplarına yönelik mentorluk programları, danışman-uygulayıcı eşleştirmeleri ve sektöre özgü vaka analizleri oda düzeyinde hayata geçirilmelidir. Aksi hâlde, vergi planlaması pratiğinin yalnızca büyük portföylü meslek mensuplarının uzmanlaştığı bir alana dönüşmesi riski söz konusu olmaktadır. Bu da küçük ölçekli işletmelerin yasal vergi avantajlarından yeterince yararlanamaması gibi bir ikincil sonuca yol açabilmektedir.

Meslek ünvanı bakımından SMMM ve SM grupları arasında bazı boyutlarda gözlenen farklılıklar, mesleki yetki alanlarının uygulamadaki yansımalarına dikkat çekmektedir. SMMM ünvanlı meslek mensuplarının vergi planlamasının olumlu yönlerine ilişkin algılarının daha yüksek düzeyde seyretmesi, bu grubun mevzuatla daha yoğun temas kurduğuna ve vergi planlamasını stratejik bir araç olarak daha net biçimde çerçeveleyebildiğine işaret etmektedir. Bu durum, SM ünvanlı meslek mensuplarının sürekli mesleki gelişim faaliyetlerine erişiminin kolaylaştırılması, SMMM'ye geçiş sürecindeki staj ve sınav içeriklerinin vergi planlaması uygulamalarını daha kapsamlı

biçimde ele alması ve iki grup arasındaki bilgi asimetrisinin kurumsal düzenlemelerle azaltılması gerektiğini düşündürmektedir. Öte yandan cinsiyet değişkeninde yalnızca belirli boyutlarda ortaya çıkan seçici farklılıklar, mesleki sosyalizasyon süreçlerinin kişisel demografik özellikleri kısmen yeknesaklaştırdığını göstermekte, bu bulgu, oda içi ağ yapılarının ve mesleki dayanışma mekanizmalarının kapsayıcılığını güçlendirmenin hem eşitlikçi bir meslek kültürü hem de dengeli bir algı ortamı oluşturmak bakımından değerli olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, anlamlı bulunan grup farklılıklarının etki büyüklükleri birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu farklılıkların çoğunun pratik bakımdan sınırlı düzeyde olduğu görülmektedir. Nitekim cinsiyet değişkeninde anlamlı bulunan boyutlarda etki büyüklükleri r=0,149 ile r=0,201 arasında, meslek ünvanında r=0,130 ile r=0,187 arasında, eğitim düzeyinde ise r=0,137 ile r=0,179 arasında değişmektedir. Bu değerler, yaygın yorum ölçütleri çerçevesinde büyük ölçüde küçük, yer yer küçük-orta düzeyde etkilere işaret etmektedir. Dolayısıyla mevcut bulgular, demografik ve mesleki özelliklerin vergi planlaması algısında bütünüyle önemsiz olmadığını, ancak gözlenen farklılıkların çok güçlü ayrışmalar üretmediğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle, istatistiksel olarak anlamlı bulunan farkların tamamı yüksek düzeyli pratik sonuçlara karşılık gelmemekte, özellikle cinsiyet ve meslek ünvanına ilişkin bulgular daha çok seçici ve sınırlı etkiler olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle çalışma, vergi planlaması algısında anlamlı farkların varlığını ortaya koymakla birlikte, bu farkların büyüklüğünün çoğu durumda temkinli yorumlanması gerektiğini de göstermektedir.

Mükelleflere ve politika yapıcılarına yönelik çıkarımlar da bu bulgulardan ayrı tutulamaz. Meslek mensuplarının vergi planlamasını "iş yükü ve maliyet artırıcı" olarak algılama eğiliminin yükselmesi, mükellefler açısından gerçek anlamda stratejik vergi planlaması danışmanlığı almanın maliyetinin önümüzdeki dönemde artabileceği sinyalini vermektedir. Bu nedenle, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin yasal vergi avantajlarından yararlanabilmesi için meslek mensuplarının üzerindeki uyum yükünün hafifletilmesi ve dijital vergi altyapısının kullanıcı dostu bir hâle getirilmesi önem kazanmaktadır. Politika yapıcılar açısından ise bulgular, mevzuat değişikliklerinin sıklığının ve karmaşıklığının meslek mensuplarının algısını doğrudan etkilediğine işaret etmektedir. Dolayısıyla vergi politikaları belirlenirken mutlaka muhasebe meslek mensuplarının değerlendirmeleri dikkate alınmalı ve uygulama sürecinde bu kişilere gerekli rehberlik hizmeti verilmelidir.

Vergi planlaması salt teknik bir konu olarak değerlendirilmemelidir. İnsan, örgüt ve mevzuatın kesişiminde şekillenen canlı bir uygulama alanıdır. Bu araştırma, söz konusu alanı anlamanın hem meslek mensuplarının refahı hem de vergi sisteminin kurumsal sağlığı için ne denli değerli olduğunu ortaya koymaktadır.

5.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmanın sınırlılıkları dört ana başlık altında ele alınabilir.

a) Örneklem homojenliği ve dış geçerlilik: Isparta örnekleminin homojen yapısı, bulguların daha heterojen (farklı özelliklere sahip) örneklemlere genellenmesini

kısıtlamaktadır. Bu yöntem yalnızca kayıt dışı kalan 100 kişinin bir alt kümesini temsil etmekte olup geç yanıt verenlerin profili hakkında güçlü bir çıkarım sunmamaktadır. İstanbul, Ankara veya Türkiye genelini kapsayan daha heterojen örneklemlerle çoğaltma çalışmaları önerilmektedir.

b) Ortak yöntem varyansı: Harman tek faktör testinin %50 eşiğini aşması (56,07%) ve çok faktörlü CFA karşılaştırmasıyla kısmen giderilmiş olması, bu çalışmada ortak yöntem varyansının sınırlı ama tamamen dışlanamayan bir tehdit oluşturduğunu göstermektedir. Gelecek çalışmalarda iki aşamalı veri toplama veya işaretleyici değişken tekniği bu sınırlılığı gidermeye yardımcı olacaktır.

c) Kesitsel tasarım ve nedensellik: F4'teki zaman boyutlu artış iki bağımsız örneklem arasındaki karşılaştırmadan kaynaklanmaktadır. Bu bulgu nedensel bir çıkarım taşımamakla birlikte olası mekanizmalar için panel verisi veya deneysel tasarım gerektirmektedir.

d) Ünvan dengesizliği ve ölçüm değişmezliği: SM grubunun küçük örneklemi (n=46) nedeniyle SMMM–SM karşılaştırmalarında ölçüm değişmezliği test edilememiştir. Bu nedenle H4 bulguları keşfedici örüntüler olarak değerlendirilmelidir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Acinöroğlu, S. (2013). Vergiden kaçınma ve vergi kaçakçılığıyla mücadelede Avrupa Birliği'nin 1 Ocak 2013 tarihli son eylem planının değerlendirilmesi. *Vergi Dünyası*, (379), 188-197.

Altunal, I. ve Özbek, A. (2024). Muhasebe meslek mensuplarının dijital dönüşümde E-dönüşüm uygulamalarına bakış açılarının değerlendirilmesi: Defter-beyan sistemi üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, *24*(72), 125-144. doi:10.55322/mdbakis.1375572

Antinyan, A. ve Asatryan, Z. (2025). Nudging for tax compliance: A meta-analysis. *The Economic Journal*, *135*(668), 1033-1068. doi:10.1093/ej/ueae088

Armstrong, J. S. ve Overton, T. S. (1977). Estimating nonresponse bias in mail surveys. *Journal of Marketing Research*, *14*(3), 396-402. doi:10.2307/3150783

Athira, A. ve Ramesh, V. K. (2023). COVID-19 and corporate tax avoidance: International evidence. *International Business Review*, *32*(4), 102143. doi:10.1016/j.ibusrev.2023.102143

Bahçe, A. B. ve Gümüş, Ö. (2017). Vergi planlaması temelinde kamu yararı: Kurumlar vergisi üzerine teorik bir yaklaşım. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, *24*(1), 1-20. doi:10.18657/yonveek.307480

Batı, M. (2019). *Muhasebe hileleri ve vergiden kaçınma Türk vergi mevzuatındaki yasallığı* (Güncellenmiş 3. Baskı.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Blaufus, K., Chirvi, M., Huber, H.-P., Maiterth, R. ve Sureth-Sloane, C. (2022). Tax misperception and its effects on decision making – literature review and behavioral taxpayer response model. *European Accounting Review*, *31*(1), 111-144. doi:10.1080/09638180.2020.1852095

Bobek, D. D., Hageman, A. M. ve Hatfield, R. C. (2010). The role of client advocacy in the development of tax professionals' advice. *Journal of the American Taxation Association*, *32*(1), 25-51. doi:10.2308/jata.2010.32.1.25

Bogdan, V., Deliu, D., Săveanu, T., Ban, O. I. ve Popa, D. N. (2020). Roll the dice—Let's see if differences really matter! Accounting judgments and sustainable decisions in the light of a gender and age analysis. *Sustainability*, *12*(18), 7505. doi:10.3390/su12187505

Bollen, K. A. (Ed.). (19). *Testing structural equation models*. Sage focus editions (Nachdr.). Newbury Park, Calif.: Sage.

Börü, İ. E. ve Bilen, A. (2021). Vergiden kaçınma yöntemleri üzerine bir saha araştırması. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, *13*(50), 499-513. doi:10.15189/1308-8041

Brühne, A. I. ve Schanz, D. (2022). Defining and managing corporate tax risk: Perceptions of tax risk experts*. *Contemporary Accounting Research*, *39*(4), 2861-2902. doi:10.1111/1911-3846.12785

Buyrukoğlu, S. ve Şimşek, M. H. (2022). Türkiye'de vergi planlaması aracı olarak serbest bölgeler. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, *9*(29), 58-75.

Byrne, B. M. (2016). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming* (3. bs.). Routledge. doi:10.4324/9781315757421

Chen, M.-C., Chang, C.-W. ve Lee, M.-C. (2020). The effect of chief financial officers' accounting expertise on corporate tax avoidance: The role of compensation design. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, *54*(1), 273-296. doi:10.1007/s11156-019-00789-5

Cohen, J. (2013). *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. Routledge. doi:10.4324/9780203771587

Conroy, S. J., Emerson, T. L. N. ve Pons, F. (2010). Ethical attitudes of accounting practitioners: Are rank and ethical attitudes related? *Journal of Business Ethics*, *91*(2), 183-194. doi:10.1007/s10551-009-0076-2

Çakır, M. ve Karakaş, İ. E. (2022). Vergi planlaması aracı olarak faaliyet yeri seçimi: İstanbul finans merkezi örneği. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *24*(3), 1231-1248. doi:10.26745/ahbvuibfd.1177632

Çelebi, A. K. ve Özcan, P. M. (2018). Agresif vergi planlaması yöntemi olarak transfer fiyatlandırması: Seçilmiş ülkelerde ve Türkiye'de uygulanan kuralların değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *21*(39), 273-297. doi:10.31795/baunsobed.443822

Çelikay, D. Ş. (2019). Muhasebe perspektifinden vergiden kaçınma kavramı. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, *12*(2), 353-376. doi:10.29067/muvu.428982

Çelikay, D. Ş. ve Yılancı, F. M. (2019). Kurumsal yönetim & vergiden kaçınma ilişkisi: BİST İşletmeleri üzerine bir inceleme. *Mali Çözüm Dergisi*, *29*(155), 13-32.

Çiçek, S. ve Sabbağ, J. (2016). Mükelleflerin vergiden kaçınma algısı ve demografik belirleyicileri üzerine bir araştırma: Isparta örneği. *Sosyoekonomi*, *24*(28), 43-64. doi:10.17233%2Fse.13784

De Simone, L., Nickerson, J., Seidman, J. ve Stomberg, B. (2019). How reliably do empirical tests identify tax avoidance? *Stanford Graduate School of Business Research Paper Series*, 1-39. doi:10.2139/ssrn.2534058

Demir, V. ve Gökçen, B. (2013). Stratejik yönetim muhasebesi ve vergi planlaması ilişkisi: Vergi planlamasına dayalı maliyetleme VPDM. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, (41), 17-32.

Emerson, T. L. N., Conroy, S. J. ve Stanley, C. W. (2007). Ethical attitudes of accountants: Recent evidence from a practitioners' survey. *Journal of Business Ethics*, *71*(1), 73-87. doi:10.1007/s10551-006-9125-2

Ercan, T. (2023). İşletmelerde faaliyet ve yatırım süreçlerinin vazgeçilmez aracı: Stratejik vergi planlaması. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, *23*(1), 37-54. doi:10.11616/asbi.1204593

Eroğlu, O. ve Eftekin, Ö. Ö. (2015). Vergi planlaması çerçevesinde uzlaşma kurumu. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *11*(2), 233-250.

Eroğlu, Z. ve Altunay, M. A. (2022). *Covid 19 ve muhasebe mesleğinde dijitalleşme*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Feller, A. ve Schanz, D. (2017). The three hurdles of tax planning: How business context, aims of tax planning, and tax manager power affect tax expense. *Contemporary Accounting Research*, *34*(1), 494-524. doi:10.1111/1911-3846.12278

Field, H. M. (2017). Aggressive tax planning & the ethical tax lawyer. *Virginia Tax Review*, *36*(2), 261-322.

Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, *18*(1), 39-50.

Francis, B., Hasan, I., Wu, Q. ve Yan, M. (2014, 9 Temmuz). Are Female CFOs Less Tax Aggressive? Evidence from Tax Aggressiveness. SSRN Scholarly Paper, Rochester, NY: Social Science Research Network. doi:10.2139/ssrn.2474543

Gölçek, A. G. (2023). Dijital ekonomide vergi planlaması: Vergilemede zorluklar ve fırsatlar. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *16*(2), 543-573. doi:10.25287/ohuiibf.1231016

Gribnau, H. (2015). Corporate social responsibility and tax planning: Not by rules alone. *Social & Legal Studies*, *24*(2), 225-250. doi:10.1177/0964663915575053

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis* (Eighth edition.). Australia Brazil Mexico South Africa Singapore United Kingdom United States: Cengage.

Henseler, J., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *43*(1), 115-135. doi:10.1007/s11747-014-0403-8

Hu, L. ve Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, *6*(1), 1-55. doi:10.1080/10705519909540118

Karaca, H. ve Gümüş, A. (2023). Dijital Dönüşümde Muhasebe Meslek Mensuplarının Yaşadığı Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Nitel Bir Araştırma. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, *23*(70), 289-306. doi:10.55322/mdbakis.1248101

Kılıncer, B. ve Karahan, A. (2021). Determination of the thouht structures of accounting professionals about the prevention of the tax losses and leaks: A research in adıyaman. *R&S - Research Studies Anatolia Journal*, *4*(3), 158-182. doi:10.33723/rs.932726

Kindsfaterienė, K. ve Lukaševičius, K. (2008). The impact of the tax system on business environment. *Engineering economics*, *57*(2), 70-77.

Koc, O. E. (2019). Vergilemenin mükellefler üzerindeki psikolojik etkileri: Vergiden kaçınma ve vergi kaçırma üzerine bir alan araştırması. *Business and Economics Research Journal*, *10*(4), 1015-1027. doi:10.20409%2Fberj.2019.217

Lanis, R. ve Richardson, G. (2015). Is corporate social responsibility performance associated with tax avoidance? *Journal of Business Ethics*, *127*, 439-457. doi:10.1007/S10551-014-2052-8

Lynch, R. ve McCullagh, O. (2024). Risk attitudes of tax practitioners and firm influence. *Meditari Accountancy Research*, *32*(7), 65-87. doi:10.1108/MEDAR-06-2023-2050

Mahangila, D. (2017). The impact of tax compliance costs on tax compliance behaviour. *Journal of Tax Administration*, *3*(1), 57-81.

Malhotra, N. K., Kim, S. S. ve Patil, A. (2006). Common Method Variance in IS Research: A Comparison of Alternative Approaches and a Reanalysis of Past Research. *Management Science*, *52*(12), 1865-1883. doi:10.1287/mnsc.1060.0597

Mayer, M. ve Gendron, Y. (2024). "The client can get caught out": Tax structure maintainability and the intricacies of tax planning aggressiveness. *Contemporary Accounting Research*, *41*(4), 2047-2074. doi:10.1111/1911-3846.12971

Nar, M. (2015). Vergi planlaması aracı olarak ar-ge harcamaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *8*(37), 925-940.

Nguyen, Q. K., Dang, V. C., Dinh, V. N. K., Vo, M. S. ve Huynh, D. D. (2026). The divergent effects of chief accountant characteristics on tax avoidance: Evidence from Vietnam. *Journal of Applied Accounting Research*, (February), 1-27. doi:10.1108/JAAR-02-2024-0045

Oats, L. ve Tuck, P. (2019). Corporate tax avoidance: Is tax transparency the solution? *Accounting and Business Research*, *49*(5), 565-583. doi:10.1080/00014788.2019.1611726

Odar, M., Jerman, M., Jamnik, A. ve Kavčič, S. (2017). Accountants' ethical perceptions from several perspectives: Evidence from Slovenia. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, *30*(1), 1785-1803. doi:10.1080/1331677X.2017.1392885

OECD. (2025a). *Corporate tax statistics 2025*. Corporate Tax Statistics. OECD Publishing. doi:10.1787/6a915941-en

OECD. (2025b). Base erosion and profit shifting (BEPS). *OECD*. 30 Nisan 2026 tarihinde https://www.oecd.org/en/topics/base-erosion-and-profit-shifting-beps.html adresinden erişildi.

Oral, B. G. (2024). Vergi planlaması ve kurumsal sosyal sorumluluk. *Turkuaz Uluslararası Sosyo-Ekonomik Stratejik Araştırmalar Dergisi*, *6*(2), 86-99. doi:10.70506/eisrcdergi.1598302

Öztürk, E. S. (2025). Vergiden kaçınma eğilimleri üzerine bir saha araştırması. *GÜ İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, *9*(9), 48-62.

Peker Kılıçer, İ. (2018). *İşletmelerde bir vergiden kaçınma yöntemi olarak vergi planlaması: Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması ile ilgili algılarına yönelik bir araştırma*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Peker Kılıçer, İ. (2019). *İşletmelerde bir vergiden kaçınma yöntemi olarak vergi planlaması: Muhasebe meslek mensuplarının vergi planlaması ile ilgili algılarına yönelik bir araştırma*. Istanbul: Oniki Levha Yayıncılık.

Pinto, O. M. (2015). Effects of advice on effectiveness and efficiency of tax planning tasks. *Accounting Perspectives*, *14*(4), 307-329. doi:10.1111/1911-3838.12085

Poutziouris, P., Chittenden, F. ve Michaelas, N. (1999). Modelling the impact of taxation on the small-business economy: The natwest/MBS tax index for the self-employed, sole-traders, and partnerships. *Environment and Planning C: Government and Policy*, *17*(5), 577-592. doi:10.1068/c170577

Princen, S. (2012). Determining the impact of taxation on corporate financial decision-making. *Reflets et perspectives de la vie économique*, (3), 161-170. doi:10.3917/rpve.513.0161

Radulović, B. ve Savić, M. (2025). Accounting practitioners and small business clients' tax compliance: Evidence from the survey of Serbian accountants. *European Journal of Law and Economics*, *59*(2), 277-305. doi:10.1007/s10657-024-09798-9

Roberts, M. L. (1998). Tax accountants' judgment/decision-making research: A review and synthesis. *The Journal of the American Taxation Association*, *20*(1), 78-121.

Roche, G. A. G. (2015). *Taxation and its negative impact on business investment activities* (No: Economic Note No. 03/2015) (ss. 1-6). Institut Économique Molinari. https://www.institutmolinari.org/wp-content/uploads/2015/11/note0315_en.pdf adresinden erişildi.

Saraçoğlu, F. ve Çakır, M. (2017). Bir vergi planlaması aracı olarak devir müessesesinin değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, *4*(8), 94-106. doi:10.20860/ijoses.332275

Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of psychological research online*, *8*(2), 23-74.

Taşkın, Y. ve Peker, İ. (2019). Vergi planlaması: Muhasebe meslek mensupları üzerine bir alan araştırması. *Mali Çözüm Dergisi*, *29*(153), 67-87.

Ubay, B. (2024). Vergi planlamasının karanlık yüzü: Agresif vergi planlaması. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *13*(2), 127-158. doi:10.53306%2Fklujfeas.1470662

Uzun, E., Sezer, İ. ve Kuytan, E. (2022). Dijitalleşmenin Muhasebe Meslek Mensuplarına Etkileri: Şırnak İli Örneği. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, *4*(2), 15-31. doi:10.47138/jeaa.1185492

Ünal Uyar, G. F., Tutcu, B. ve Doğan, D. (2023). Vergiden kaçınmadan vergi kaçakçılığına geçiş: Vergi sığınağı örnek olayı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *10*(2), 1524-1541. doi:10.30798/makuiibf.1281599

Vandenberg, R. J. ve Lance, C. E. (2000). A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices, and recommendations for organizational research. *Organizational Research Methods*, *3*(1), 4-70. doi:10.1177/109442810031002

Wilde, J. H. ve Wilson, R. J. (2018). Perspectives on corporate tax planning: Observations from the past decade. *The Journal of the American Taxation Association*, *40*(2), 63-81. doi:10.2308/atax-51993

Yenilmez, B. (2023). Vergi planlaması yapılmasına sınırlama getiren kurumlar. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, *5*(12), 290-320. doi:10.47994/usbad.1209983

Yoruldu, M. (2016). Türkiye'de vergi kayıp ve kaçaklarının önlenmesinde vergi denetimi ve muhasebe meslek mensuplarının rolü üzerine bir değerlendirme. *Journal of International Scientific Researches*. Journal of International Scientific Researches. doi:10.21733/ibad.31

Ek A. Tanımlayıcı İstatistikler

Maddeler	Kodu	Mean	SD	Skewness	Kurtosis
F1- Vergilemenin İşletme Davranışlarına Etkisi					
Vergi, işletmenin kuruluşu aşamasında hukuki şekil seçimini etkiler.	v1	5,36	1,467	- 0,929	0,434
Vergi, işletmenin yatırım kararlarını etkiler.	v3	5,47	1,442	- 0,927	0,428
Vergi, işletmenin üretim sürecini etkiler.	v4	5,40	1,528	- 0,930	0,197
Vergi sistemlerindeki her değişiklik (oran değişimi, teşvik sistemi değişimi gibi) işletme davranışlarını etkiler.	v6	5,53	1,436	- 1,064	0,749
İşletmeler, yatırım kararlarını vergi sonrası kâra göre planlar.	v7	5,45	1,441	- 1,007	0,735
Vergi planlaması yapma imkânı ortadan kaldırıldığında işletmenin kârı olumsuz etkilenir.	v8	5,34	1,520	-0,843	-0,048
F2- Vergi Planlamasının Tanımlanması					
Kanun lafzına uygun olan işlemlerdir.	v10	5,37	1,466	- 0,780	0,027
Kanunla düzenlenen işlemlerdir.	v12	5,51	1,426	- 0,892	0,084
Kanun lafzına uygun ve ekonomik öze sahip olan, yapay olmayan işlemlerdir.	v14	5,25	1,463	- 0,899	0,360
F3- Vergi Planlamasının Olumlu Yönleri					
Vergi planlamasının yapılması, işletmeye daha fazla yatırım yapma imkânı sağlar.	v17	5,34	1,402	- 0,817	0,324
Vergi planlaması yapılarak tasarruf edilen fonlar, işletme faaliyetlerinin finansmanında kullanılır.	v19	5,26	1,541	- 0,922	0,226
Vergi planlaması, işletmenin verimliliğini artırır.	v21	5,32	1,476	- 0,923	0,292
Vergi planlaması, işletmenin kurumsallaşmasını sağlar.	v23	5,38	1,509	- 0,895	0,254
Vergi planlaması, işletmelerin rakipleriyle daha iyi rekabet edebilmesini sağlar.	v25	5,25	1,521	- 0,857	0,004
Vergi planlaması işletmelerin vergi ödeme alışkanlığını artırır.	v26	5,26	1,471	- 0,785	- 0,032
Vergi planlaması, mükellefleri vergi kaçırma faaliyetlerinden uzaklaştırır.	v28	5,26	1,605	- 0,957	0,184
F4- Vergi Planlamasının Olumsuz Yönleri					
Vergi planlaması, işletmelerin iş yükünü artırır.	v18	5,20	1,585	- 0,834	- 0,147
Vergi planlaması, işletmelere ek maliyet yükler.	v20	5,22	1,645	- 0,891	- 0,070
F5- Vergi Planlaması Yapma Eğilimini Artıracak Yöntemler					
Vergi denetimleri	v29	5,40	1,408	- 0,679	- 0,354
Vergi ödev ve yükümlülüklerini zamanında yerine getiren mükelleflere yönelik ödüllendirme sistemlerinin geliştirilmesi	v30	5,47	1,409	- 0,886	- 0,020
Katma değeri yüksek ürünler üreten ve az gelişmiş bölgelerde faaliyet gösteren işletmelere alternatif vergi planlaması araçlarının sunulması	v31	5,33	1,390	- 0,687	- 0,300
Meslek mensuplarının vergi planlaması kapsamında mükelleflere başvurabilecekleri vergi avantajları hakkında bilgilendirmesi	v32	5,44	1,368	- 0,878	0,355
F6- Vergi Planlamasının Kötüye Kullanılmaması İçin Alınacak Önlemler					
Ülkeler arasındaki vergisel konularda bilgi değişimi anlaşmalarının yaygınlaştırılması	v34	5,37	1,446	- 0,784	- 0,177
Mükellef ile gelir idaresi arasında işbirliği uyum programları uygulaması	v35	5,25	1,425	- 0,651	- 0,347
Vergi planlamasının kötüye kullanım biçimlerini teşvik eden ya da 3. kişilere yönelik geliştirilecek stratejiler	v36	5,42	1,412	- 0,960	0,351
Ayrı bir grup başkanlığı kurulması	v37	5,29	1,451	- 0,589	- 0,556

Matrah Aşındırılması ve Kâr Kaydırmanın Önlenmesi Eylem Planı (BEPS) ile getirilen Zorunlu Bilgi Raporlama ile Çok Uluslu Şirketler ile Türk Gelir İdaresi Başkanlığı arasında şeffaflığın artırılması	v38	5,36	1,470	- 0,815	- 0,132
Gelir İdaresi Başkanlığı'nın vergisel riskleri değerlendirmedeki kabiliyetini geliştirmesi	v39	5,37	1,442	- 0,809	0,090
F7- Vergi Planlaması Yapmayı Engelleyen Durumlar					
Vergi mevzuatının sık sık değişmesi	v40	5,39	1,489	- 0,782	- 0,103
Vergi mevzuatının yeterince açık olmaması	v41	5,41	1,495	- 0,843	- 0,217
Vergi kanunlarının basit ve anlaşılır olmaması	v42	5,37	1,463	- 0,858	0,022
Hukuki güvenlik ilkesinin yıpratılması	v43	5,23	1,531	- 0,715	- 0,210
Bürokratik nedenler	v44	5,24	1,474	- 0,777	- 0,122

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1528-1546

Paramiliter Güç Kullanımında Risk Oluşturan Temel Faktörler

Mehmet Ali Yüksel [1,2]

ÖZET

Son yıllardaki çatışmalarda konvansiyonel savaşların yerini hibrit savaşlara bıraktığı görülmektedir. Çatışma alanlarında bu stratejiyi uygulayan devletler açısından bazı fırsatlar ortaya çıksa da birtakım riskler de beraberinde gelmektedir. Özellikle devletlerin düzenli ordu dışındaki silahlı birlikleri kullanma eğilimi de en önemli risk kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Bu nedenle paramiliter yapıların davranışlarını anlamak bu tür bir ilişkiye sahip ya da bu tür bir tehditle karşılaşan devletlerin strateji oluşturmasında büyük bir önem arz etmektedir. Çalışmada "hangi koşullar hangi davranışları ortaya çıkartabilir?" sorusuna cevap aranmıştır. Paramiliter güç kullanımında karşılaşılan risklerin neden ortaya çıktığını açıklamak amaçlanmıştır. Bu risklerin zirvesi olan destekçisi devletle çatışma ve çatışmama temelinde ayrışan Fatimiyyun Tugayı ile Wagner Grubu; kökenleri, lider kadroları, militan profilleri, eğitim/ekipman durumları ve finans kaynakları temelinde karşılaştırılarak değişken faktörlerin ve bunların çatışma durumuna etkisinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Çalışmada paramiliter güç kullanımıyla ortaya çıkabilen risklerin örgütlerdeki yapısal dinamiklerin bir ürünü olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Çatışma, Hibrit Savaş, Paramiliter güçler, Fatimiyyun Tugayı, Wagner Grubu*

Main Factors That Create Risks in the Use of Paramilitary Forces

ABSTRACT

It is observed that hybrid warfare has taken the place of conventional warfare in recent years. While this presents certain opportunities for states implementing this strategy in conflict zones, it also brings along some risks. Particularly, the tendency of states to use armed groups outside the regular army constitutes one of the most significant risk sources. Therefore, understanding paramilitary behavior is of great importance for states that have such a relationship or face such a threat. This study seeks to answer: "What conditions may lead to what behaviors?" and aims to explain why risks arise in the use of paramilitary forces. Focusing on the Fatemiyoun Brigade and the Wagner Group—distinguished by whether they clash with their supporting state, which represents the peak of these risks—the study compares these organizations based on their origins, leadership, militant profiles, training/equipment, and financial resources. The goal is to

[1] İletişim Yazarı: mehmetali.yuksel@cbu.edu.tr
[2] Dr. Öğretim Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / MANİSA, ORCID: 0000-0002-4187-2695.

(Makale Gönderim Tarihi: 01.05.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1941809
Makale Türü: Araştırma Makalesi

identify variable factors and their impact on conflict. The study concludes that the risks arising from paramilitary force usage are a product of the structural dynamics within the organizations.

Keywords: *Conflict, Hybrid War, Paramilitary Forces, Fatemiyoun Brigade, Wagner Group*

1. GİRİŞ

Çatışma alanlarında paramiliter güç kullanma stratejisi, uygulayan devletler açısından bazı fırsatlar ortaya çıkarsa da birtakım riskler de beraberinde getirmektedir. Bu risklerin en zirvesinde örgütün hedeften saparak kurucusu ya da destekçisi olan devletle çatışmaya başlaması yer almaktadır. Bu açıdan örgütlerde böylesine önemli bir riski ortaya çıkartabilecek faktörleri tespit etmek paramiliter örgüt kullanan ya da bu tip bir örgütle çatışan aktörler için bir zaruret oluşturmaktadır.

Paramiliter örgütlerle ilgili literatür incelediğinde çok sayıda çalışma ile karşılaşılmıştır. Bu çalışmaların tasnif edilmesi sonucunda ilk etapta örgütleri "bir devletle ilişkili olmayan" ile "bir devletin etkisiyle yönlendirilen" örgütler olarak ikiye ayırma gerekliliği görülmüştür. Bir devletle ilişkili olmayan örgütler genellikle zayıf yönetimlerin bulunduğu yerlerde organize suç örgütü özellikleri gösteren örgütleri kapsamaktadır. Hristov, Sprague ve Tauss (2022) ile Tasić ve Miletić (2025) tarafından yayınlanan derleme çalışmalarda bu tip örgütler ele alınarak yapısal, işlevsel, organize suçla ve terörizmle ilişkiler gibi boyutları incelenmiştir. Bir devlet etkisiyle yönlendirilen örgütlerde ise çatışılan hedef ekseninde "devletin kendi halkına karşı kullandığı örgütler" ve "devletin düşman devlete karşı kullandığı örgütler" olarak 2 farklı tipoloji örgüt olduğu görülmüştür. Bunlardan ilki olan devletin kendi ülkesinde kendi vatandaşına karşı kullandığı örgütler genellikle iktidara muhalif kesimlere karşı çatışan, suçları görmezden gelinen ve eylemlerinin sorumluluğu karşısında iktidarlara inkâr etme ve kaçınma kolaylığı sağlayan örgütlerdir. Uğur Ümit Üngör'ün (2022) devlet elindeki kitlesel şiddeti incelediği çalışmasında çeşitli bölgelerde yer alan bu tip örgütleri karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Devletin düşman devlete karşı kullandığı örgütler ya kendi dinamikleriyle kurulmuş sonradan devlet yönlendirmesine girmiş öz savunma örgütleri olarak ya da bir devlet etkisiyle kurulmuş ve yönlendirilen örgütler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir devlet etkisiyle kurulmuş ve yönlendirilen örgütler literatürde en çok işlenen örgüt tipidir. Bu kapsamdaki çalışmalarda örgütlerin ne yaptığına değinen tanımlama eksenindeki çalışmalar ve neyi nasıl yaptığına odaklanan işlevsellik eksenindeki çalışmalar yer almaktadır. Savaşın gelişimini ele alan veya günümüz savaşlarını teorik ya da kavramsal açıdan inceleyen, Lind (2024), Liang ve Xiangsui'nin (1999), Huber'in (2002), Hoffman'ın (2007), Münkler'in (2010), Kaldor'un (2012), Maxwell'in (2014), Perry'nin (2015) çalışmaları tanımlama eksenindeki çalışmalara örnek oluşturmaktadır. Arreguin-Toft (2005), Schroefl ve Kaufman (2014), Tenenbaum (2015), Korybko (2015) tarafından yapılan çalışmalar ise paramiliter örgütlerin neyi nasıl yaptığını ya da yapabileceğini incelemektedir. Yapılan literatür taraması sonucunda paramiliter örgütleri çok farklı yönleriyle ele alan çalışmaların olduğu

ancak bu örgütlerin kontrolden çıkarak destekçisi devletle bile çatışır hale gelmesinin nedenleri araştıran çalışmaların eksik kaldığı görülmüştür. Bu çalışma da literatürdeki bu eksikliğin giderilmesine katkı yapmak amacıyla hazırlanmıştır.

Çalışma, nitel araştırma desenlerinden doküman analizi temel alınarak kurgulanmıştır. Veri kaynaklarını, Fatimiyyun Tugayı ve Wagner Grubu'na ilişkin resmî raporlar, akademik makaleler, kitaplar ve uzman analizleri oluşturmaktadır. Veriler, ilgili belgelerin sistematik olarak taranması ve türlerine göre sınıflandırılmasıyla toplanarak, karşılaştırmalı analizle değerlendirilmiştir. Çalışmada destekçisi devletle çatışmaya giren ve girmeyen iki örgütün karşılaştırılması suretiyle risk oluşturan faktörleri belirlemek hedeflenmiştir. Çatışma alanlarında yer alan paramiliter güçlerin yapısal karşılaştırması öncelikle farklı olan faktörlerin belirlenmesi imkanını sağlayacaktır. Belirlenen değişken faktörlerin ilgili paramiliter güçlerin davranışlarıyla birlikte ele alınması da paramiliter güç kullanımının oluşturabileceği potansiyel riskleri kapsamında nedensellik bağı oluşturulması için gereken verileri elde etmemizi sağlayacaktır. Paramiliter güç kullanımının oluşturabileceği potansiyel riskleri kapsamda en uçtaki risk diyebileceğimiz, destekçisi devletle çatışma yaşama durumu temelinde Fatimiyyun Tugayı ve Wagner Grubu inceleme örneği olarak seçilmiştir. Bu iki örgütün örnek olarak seçilmesindeki bir diğer sebep de kuruluş sürecinde benzerliklerinin bulunmasıdır. Bu sayede davranış farklılığını açıklayabilecek değişken faktörlerin tespitini mümkün olan en az hata payı ile belirlemek amaçlanmıştır. Örgütlerin incelenmesinde ve karşılaştırılmasında kökenlerine, lider kadrolarına, militan profillerine, eğitim/ekipman durumlarına ve finans kaynaklarına odaklanılmıştır. Odaklanılan bu faktörler değişken olan temel faktörlerin analizini daha belirgin hale getirmeye imkân sağlamaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde devletlerin paramiliter güç kullanması tarihsel ve teorik bir çerçevede ele alınmıştır. Literatürde kafa karıştıran ve bazen birbiri yerine kullanılan özel askeri şirketler, paramiliter örgütler ve terör örgütleri arasındaki farklılıklara değinilmiş ve devletlerin neden paramiliter örgüt kullanma eğiliminde olduğu değerlendirilmiştir. İkinci bölümde Fatimiyyun Tugayı ve Wagner örgütleri; kökenleri, lider kadroları, militan profilleri, eğitim/ekipman durumları, finans kaynakları ve destekçisi olan devletle ilişki süreçleri temelinde incelenmiştir. Üçüncü bölümde de bu karşılaştırmadan elde edilen bulgularla risk oluşturabilen faktörler ve potansiyel risklere etkilerinin analizi yapılmıştır.

2. SAVAŞ ANLAYIŞINDAKİ DEĞİŞİM VE PARAMİLİTER GÜÇ KULLANIMI

2.1. Kavramsal Çerçevede Paramiliter Gücü Tanımlayabilmek

Savaş çalışmaları literatüründe yer alan paramiliter güç kavramı tanımlaması zor olan bulanık bir alanda konumlanmıştır. Paramiliter güç, özel askeri şirket (ÖAŞ), paralı asker ve terör örgütü arasında benzerlik oldukça yüksektir. Bu durum kavramın sınırlarını muğlaklaştırır iken, kavramları birbirlerinin yerine kullanma sonucunu da beraberinde getirmektedir. Ancak şunu söylemek mümkündür paramiliter güçler birtakım kriterler açısından paralı askerler, ÖAŞ'ler ve terör örgütleri arasında bir yerde konumlanmaktadır.

Paralı askerler ve ÖAŞ'ler savaş tarihinde uzun bir geçmişe sahip yapılardır. İlk örneklerini Antik Yunan ve Mısır'da görebildiğimiz ÖAŞ'ler 12. yüzyıldan itibaren önce İngiltere ve Fransa, ardından İsviçre ve İtalya coğrafyasında yayılarak Avrupa'da sıklıkla kullanılır hale gelmiştir (Keser, 2020, ss.13-14). 17. Yüzyıldan itibaren savaş alanlarındaki varlığı önemli oranda düşen ÖAŞ'ler İkinci Dünya Savaşı sonrasında tekrar aktif hale gelmeye başlamıştır. Bu durum özellikler 1990'lar sonrasındaki çarpışı artışla gözler önüne serilmektedir. 2010 yılına gelindiğinde dünya genelindeki ÖAŞ sayısı 150'yi geçmiştir (Keser, 2020, s.7). Günümüzde ÖAŞ'ler güvenlik, askeri danışmanlık ve operasyonel destek alanlarında hizmet sunmak üzere yasal olarak kurulmuş uluslararası firmaları ifade etmektedir (Vračević, 2025, s.164). ÖAŞ'leri diğer yapılardan ayıran farklar da yasallık ekseninde gelişmektedir. ÖAŞ'ler de resmi bir iş ilişkisi bulunmakta, iş veren devlet ile ÖAŞ arasında yapılan bir kontrat ile bu ilişki tescillenmektedir. ÖAŞ ve paralı askerler arasındaki fark ise yapılan kontratın muhatabıdır. ÖAŞ'lerde şirket muhatap alınırken paralı askerlerde birey muhatap alınmaktadır. Bazı durumlarda her ikisiyle de kontrat yapılması muhtemeldir. Ancak bu durumda işe alımın ÖAŞ ile yapılan kontrat kapsamında gerçekleşmesi bireyin statüsünün değil üst sözleşme yapılan ÖAŞ kontratının belirleyiciliği ön plandadır. Hem paralı askerlerde hem ÖAŞ'lerde temel olarak ideoloji bulunmamaktadır. Ancak savaşçıların duygusal bağ kurduğu devletlere ya da uluslara karşı savaşmaları pek olası değildir. Bu nedenle her ikisinin de amacı gelir elde etmek olsa da bu durum tek başına belirleyici değildir.

Terör olgusu üzerinde uzlaşılmış bir tanımlama henüz literatürde bulunmamaktadır. Bu belirsizliğin giderilememesinde devletlerin çıkarları doğrultusunda benimsediği anlatı ve betimlemeler büyük bir rol oynamaktadır. Biri için özgürlük savaşı diğeri için terör faaliyeti olarak ifade edilmektedir (Monaghan, Antonius ve Sinclair, 2011, s.78). Örneğin işgal edilen bir coğrafyanın yerel halkları işgalci kuvvetlere karşı mücadele verdiğinde ortaya çıkan durum işgalci güç ve destekçileri tarafından terörizm olarak lansa edilirken, yerel unsurlar ve destekçileri tarafından kurtuluş savaşı olarak lanse edilmektedir. Terörün tanımında doldurulmayan bilinçli boşluk nedeniyle de terör örgütünü tanımlamak ve sınırlarını çizmek pek mümkün olmamaktadır. Ancak, tüm belirsizliklere rağmen 4 unsurdan oluşan bir özle karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki Terör örgütlerinin hiçbir resmi iş bağı bulunmamaktadır. İkincisi dini, etnik veya siyasi motivasyon unsurudur. Konu terörizm olduğunda temel motivasyon mutlaka bir ideoloji ile ilişkili durumdadır (Crenshaw, 1981, s.385). Üçüncüsü örgütün çeşitli yasa dışı kanallardan gelir elde etme boyutu olsa da bu ya üst düzey lider kadrosunun şahsi menfaatine ya da örgüt faaliyetlerini finanse etmeye yöneliktir. Militanların motivasyonu para değil ideolojidir. Dördüncüsü doğrudan çatışmadan kaçınarak askeri unsurlar ve sivil unsurlar arasında ayrım gözetmeden tüm unsurların hedef alınmasıdır (Diken ve Laustsen, 2018, s.419).

Paramiliter örgütler ise açıklamaya çalıştığımız paralı askerler, ÖAŞ'ler ve terör örgütleri arasında belirsiz sınırlar içerisinde yer almaktadır. Öncelikle paramiliter örgütlerin resmi bir iş akti yoktur, ancak destekçisine dair emareler bulunmaktadır. İdeolojik olarak bir araya gelen militanlar, çatışma ortamı ve psikolojisinin etkisiyle zamanla ideolojilerini

kaybederek parasal çıkar odaklı suç örgütlerine evrilebilmektedir. Temelde hedef devlet askeri unsurlarıyla ya da silahlı gruplarla çatışmak üzere organize olmuşlardır. Ancak ideolojinin zayıfladığı ve para motivasyonun arttığı durumlarda siviller de hedef alınabilmektedir.

Tablo 1. ÖAŞ, Paralı Asker, Paramiliter Güç ve Terör Örgütü'nün Temel Farkları

Örgüt Tipi	Resmi İş İlişkisi	İdeoloji	Parasal Amaç	Militanların Maaş Kaynağı	Hedef
ÖAŞ	Var	Yok ya da Sınırlı var	Var (*Tek etken değil*)	Şirket	Düşman askeri unsurları Silahlı gruplar
Paralı Asker	Var	Yok ya da Sınırlı var	Var (*Tek etken değil*)	Devlet	Düşman askeri unsurları Silahlı gruplar
Paramiliter Güç	Belirsiz / Muğlak	Var (*Azalma eğiliminde*)	Var (*Artma eğiliminde*)	Devlet ve diğer kaynaklar	Düşman askeri unsurları, Silahlı gruplar, Siviller (konjonktüre göre)
Terör Örgütü	Yok	Var	Yok ya da Sınırlı var	Maaş yok (*örgütten iaşe*)	Siviller (*ilk sırada*) Düşman askeri unsurları, Silahlı gruplar

2.2. Savaş Anlayışındaki Değişim ve Paramiliter Güçlerin Savaşlara Dahil Edilmesi

Savaş olgusu, insanların siyasal olarak örgütlenmeye başladığı yıllardan günümüze kadar siyasi arenanın sabit bir parçası olmuştur. İçinde bulunulan dönemin teknik imkanları ise bu olgunun değişerek gelişmesine neden olmuştur. Christopher Mewett (2014) bu durumu savaşın kalıcı doğası ve değişen karakteri olarak ifade etmiştir. Savaşın kalıcı doğası amacını, değişken karakteri ise araçlarını nitelemektedir. Savaşın temel amacı bir devletin isteğini uygulaması için düşman devleti askeri güç kullanarak zorlamasıdır (Clausewitz, 1976, s.75). Araçları ise dönemim teknoloji ile etkileşim halinde sürekli değişiklik göstermiştir. Bu değişiklikleri açıklayan farklı görüşler içerisinde en geniş kabul Lind ve arkadaşlarının 1989 yılında yapmış olduğu savaşın evrimini nesiller olarak ele yaklaşımıdır (Aytuğ, 2025, s.8).

Lind'e göre birinci nesil savaşlar önden doldurmalı (yivsiz) tüfeklerle donatılan birliklerin hat halinde çatıştığı savaşları; ikinci nesil savaşlar yivli ve otomatik makinalı tüfekler ile top bataryalarıyla donatılan orduların kitlesel ataş gücüyle çatıştığı savaşları ifade etmektedir (Lind, 2004, s.12). İkinci kuşak savaşlara hız ve psikoloji faktörlerinin eklenmesiyle üçüncü kuşak savaşlar ortaya çıkmıştır. Bu nesildeki savaşın en belirgin özelliği ateş gücünü arttırmaya değil onu en verimli halde kullanmaya odaklanılmasıdır. Ordu hatlarının karşı karşıya gelmesiyle yaşanan itiş kakışa değil sızma ve çökertmeye odaklanılmıştır (Lind, 2004, s.13). Dördüncü nesil savaşlar ise savaş alanlarının konvansiyonel orduların tek elinden çıktığı, devletlerin devlet dışı rakiplerle çatıştığı savaşları ifade etmektedir (Lind, 2004, s.13). Bu savaşlar asimetrik unsurları içinde

barındıran, çatışmanın muharebe alanının dışına taştığı, sivil ve asker ayrımının ortadan kalktığı ve savaş ile barış evrelerinin bulanıklaştığı savaşlardır (Lind ve diğerleri, 1989, s.26).

Sonraki yıllardaki savaş çalışmalarına bakıldığında ortaya konulan yaklaşımların Lind ve arkadaşlarının savaşları 4 nesile ayıran yaklaşımı ile dikey veya yatay olarak ilişkili olduğu görülmektedir. Literatürde beşinci kuşak hatta altıncı kuşak savaş tanımlamaları geliştirmeye çalışanlar olduğu gibi, dördüncü kuşak savaşların içerisinde yer alabilecek farklı savaş kavramsallaştırmalarını da görmek mümkündür. Liang ve Xiangsui (1999) tarafından "sınırsız savaş" (*unrestricted war*), Huber (2002) tarafından "birleşik savaş" (*compud warfare*), Hoffman (2007) tarafından "hibrit savaş" (*hybrid warfare*), Kaldor (2012) tarafından "yeni savaşlar" (*new wars*), Perry (2015) tarafından "doğrusal olmayan savaş" (*non-linear warfare*) olarak ortaya koyulan tanımlamalar bu kapsamdaki en bilinen örnekleri oluşturmaktadır.

Paramiliter güç kullanıma dair teorik çalışmalar Rusya Genel Kurmay Başkanı Valery Gersimov'un (2013) benzer bir stratejiyi benimsediğini dile getirdiği makalesiyle taçlanmıştır. Geresimov bu makalede, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Rus kayıplarının ve yaklaşık 45 yıl süren Soğuk Savaş'ın oluşturduğu acı tecrübenin bir sonucu olarak zaman, para ve insan kaybını en aza indirgeyecek bir arayışın neticesinde gelecekteki Rus savaş stratejisinin çerçevesini oluşturmuştur. Çeşitli yazarların farklı isimlerle dile getirdiği karma savaş stratejisi bu makale sonrasında Geresimov Doktrini olarak da ifade edilmeye başlanmıştır. Teoride yeterli olgunluğa erişen paramiliter güç kullanımı Rusya'nın 2014 yılındaki Ukrayna operasyonunda pratiğe dönüşmüştür.

2.3. Paramiliter Güç Kullanımında Planlanan Avantajlar ve Öngörülmeyen Riskler

Savaş alanlarında paramiliter güç kullanımı, belirlenen bazı avantajları elde etmeyi amaçlamaktadır. Çatışma ortamındaki uygulamalara bakıldığında gerçekten de bu stratejinin birtakım avantajları olduğu görülmüştür. Paramiliter güç kullanımı devletlere dört temel avantaj sağlamaktadır: askeri üstünlük kazanma, savaş maliyetini düşürme, personel kayıplarını azaltma, sorumluluğun azalması veya inkâr edilebilirliği (Korybko, 2015, ss.54-55).

Askeri üstünlük, hız, mobilite, düşmanı yorma ve psikolojik üstünlük bileşenleriyle elde edilmektedir. Savaş alanında paramiliter güçler, düzenli ordulara nazaran daha hızlı hareket edebilmektedir. Düşman orduların daha geniş bir alana yayılması ve daha sık çatışmaya girmesini sağlayarak güç çarpanı işlevi görmektedir (Malyarenko ve Galbreath, 2015, s.115). Bu durum, düşmanın aynı anda hem toplanması hem de dağılması gerekliliğini oluşturmaktadır (Huber, 2002, s.2). Böylece düşmanın operasyonel kapasitesi sınırlandırılmaktadır (Malyarenko ve Galbreath, 2015, s.115). Ortaya çıkan çok boyutlu çatışma durumu ve kaotik çatışma alanı düşmanın hareket alanını ve dikkatini sınırlandırırken, düşman askerleri içerisinde tedirginlik, korku ve paniğe yol açarak psikolojik çöküşü de tetikleyebilmektedir. Freedman (2013, s.179) bu durumu tüketme strateji olarak ifade etmektedir. Paramiliter güç kullanımı, iki boyutlu bir etkiyle maliyet

avantajı sağlamaktadır. Birincisi, bu tür güçlerin çatışmasının daha az ekonomik kaynak gerektirmesidir. Düzenli orduların sevk ve idaresi pahalı ekipmanları gerektirirken, paramiliter güçleri finanse etmek, eğitmek, silahlandırmak düzenli kuvvetlere kıyasla daha az maliyetlidir (Carey ve Mitchell, 2016, s.2). İkincisi de düşmanın savunmada daha fazla ekonomik kaynak kullanmak zorunda kalmasıdır. Bu ekonomik avantajın yanında çatışma alanındaki kayıpların "resmi" askeri kayıplar altında yer almaması da paramiliter yapıları kullanan devletlerin çatışmadaki askeri kayıplarını azaltma fırsatı oluşmaktadır. Bir diğer avantaj ise çatışmada insan hakları ihlalleri ile savaş hukuku açısından ortaya çıkabilecek olumsuz durumları inkâr edilebilme veya en azından devlet sorumluluğunu azaltma hususunda ortaya çıkmaktadır. (Mumford, 2013, ss.42-43).

Paramiliter güç kullanımı sahada planlanan avantajları sağlarken öngörülemeyen birtakım sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu sorunların ise temelinde kontrol edilememe bulunmakta ve diğer tüm sorunlar bunun türevi olarak karşımıza çıkmaktadır. Paramiliter gruplarda oluşabilecek hayatta kalma sorunsalı ve gayri resmi otorite oluşumu bir kez ortaya çıktığında geri döndürülmesi zor bir süreç başlamış olmaktadır. Örgütün liderlik kadrosu gelecek vizyonu kurarken, militanlar da zevk ve para odaklı insanlık dışı davranışlara yönelmektedir. Paramiliter yapılar gelecek vizyonu kurmaya başladığında çatışma için teşvik etme maliyeti hızla artmaktadır (Powell, 2019, s.987). Bu durum kısa vadedeki maliyet avantajını orta ve uzun vadede tersine çevirebilmektedir. Düzensiz ve devlet aktörlerinin genellikle farklı siyasi çıkarlara sahip olabilme ihtimali sonucunda birleşik siyasi kontrol özellikle zorlaşmaktadır (Wither, 2016, s.81). Kontrol zorluğu, cezasızlık faktörü ile birleştiğinde militanlar sınır tanımayan birer suç makinesine dönüşmektedir. Bu tür yapılar büyüme eğilimi taşıyarak diğer suç yapılarıyla da etkileşim kurduğunda çatışma alanın çok ötesine uzanan organize terör ağı kaçınılmaz olmaktadır. Sonuç olarak birden çok devletin otoritesini zedeleyen bu tür bir durumda en nihayetinde destekçisi olan devletle de çatışma ihtimali ortaya çıkmaktadır.

3. PARAMİLİTER GÜÇ KULLANIMINA DAİR İKİ İNCELEME: FATİMİYYUN TUGAYI VE WAGNER ÖRNEKLERİ

3.1. Fatimiyyun Tugayı

Fatimiyyun Tugayı, Arap Baharı'nın Suriye'ye yansıması sonrasında meydana gelen iç savaş'ta İran'ın desteği ile ortaya çıkmış paramiliter bir örgüttür. M.S. 909-1171 yılları arasında Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerini yöneten Şiilik temelindeki Fatımi Devleti'nden esinlenen bu örgüt kendisi için Fatımi Devletinin halifeliği anlamına gelen Fatimiyyun ismini benimsemiştir. Bölgedeki kaotik ortamda ortaya çıkan *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Irak ve'ş-Şam* (Irak ve Şam İslam Devleti / *İŞİD)* isimli terör örgütünün bölgede yer alan Şii'lik için önemli türbeleri 2013 yılının sonlarından itibaren hedef almaya başlaması karşısında kurulmuştur. Temel amacı da Şam'da bulunan Seyyide Zeynep ve Seyyide Rukiye'nin türbelerini İŞİD'e karşı savunmak olmuştur (Nawabi, 2021).

Fatimiyyun Tugay'ı 2014'te kurulmuş olsa kurucu kadronun ve militanların içinde yer aldığı sosyal ağa bakıldığında, örgütün kökeninin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

(SSCB)'nin Afganistan'ı işgal ettiği yıllara dayandığı görülmektedir. Bu dönemde Afgan dağlarında yaşayan 8 Şii Hazara grubu Afgan cihadında yer almıştır. "Tahran Sekizli" adıyla da bilinen bu gruplardan birisi olan Muhammed'in Kolordusu, İran ile en çok temas halinde olan grup olmuştur. Bu grupta yer alan Hazara Şiilerinin bir kısmı da 1979 Irak-İran savaşında da Irak'a karşı savaşmak üzere İran'a getirilmiş ve *Abu Dhar* Tugayı altında toplanmıştır. *Abu Dhar* Tugayı'ndaki Afgan militanlar, Saddam'a karşı savaştırılmıştır (Al-Dassouky ve diğerleri, 2019, s.46). Savaş sonrası bir kısmı Afganistan'a dönerken bir kısmı da İran'da kalmıştır. Ancak Afganistan'a dönenlerin birçoğu ülkedeki ABD destekli yeni rejim tarafından baskıya maruz kalınca ülkeyi terk ederek İran'a iltica etmiştir. Küçük bir kısmı da Suriye ve diğer Şii bölgelerine yerleşmiştir (2016, قاسم سلیمانی). Suriye iç savaşı başladığında, İran'da bulunan Şii Hazaralar İran'ın Meşhed şehrinde bir heyet oluşturarak her Cuma Suriye'de ölenler için gıyabi cenaze namazları kılmaya başlayınca Afgan cihadının hatıraları tazelenmiş ve Suriye'de Şii kutsal mekânlarını koruma motivasyonu ortaya çıkmıştır. İŞİD tehdidinin hem Suriye'deki Şiilere hem de Şiilerin kutsal mekânlarına yönelmesi üzerine Ali Reza Tavassoli (Ebu Hamed) liderliğindeki 25 kişilik grup Suriye'ye gidip savaşmak için İran makamlarından yardım talep etmiştir. İran'ın desteğiyle Suriye'ye gelen bu militanlar ilk etapta *Kata'ib Seyyid el-Şuhada* isimli paramiliter grup içerisinde savaşmaya başlamıştır (2016, قاسم سلیمانی). Bu durum diğer Afganları da etkilemiş, önce 15-20 kişilik ekipler halinde, daha sonra da 100'er 200'er gruplar hainde Afgan militanlar Suriye'deki savaşa dâhil olmuştur (2016, قاسم سلیمانی). Bu katılımlar sürekli devam ederken Afgan militanlar *Kata'ib Seyyid el-Şuhada*'nın yanı sıra *Abu Fadl al-Abbas* içerisinde de önemli bir birlik olmaya başlamıştır (Kenner, 2013). Bu iki grup içinde çatışan Afganlar Suriye'de yerleşik bulunan Afganların örgütlenmesini de tetikleyerek Afgan militan sayısını ayrı bir örgüt kuracak noktaya getirmişlerdir. Bunun üzerine Afgan militanlar Ebu Hamed öndeliğinde bulundukları gruplardan ayrılarak Fatimiyyun Tugayı'nı kurmuşlardır.

Fatimiyyun Tugayı, ismi tugay olsa da paramiliter bir örgüt niteliğinde olmuştur. İlk kurulduğunda bir birlik mantığı ile tek bir komutanın idare ettiği yapı olarak şekillenmiş, büyüdükçe farklı işlevleri üstlenen alt birimler ve komutanlıklar oluşturulmuştur. Örgüt liderliği geleneksel olarak bir komutanın yönettiği hiyerarşiyle düzenlenmiştir. Meşhed şehrindeki heyetin de kurucusu olan Ebu Hamed, Suriye'ye gelen ilk 22 kişilik heyetin içerisinde yer almış, ardından da Fatimiyyun Tugayı'nın kurucu lideri olmuştur. Fatimiyyun Tugayı'nın teşkilatlanması ve organize olup alt birliklere ayrılması onun döneminde gerçekleşmiştir. Ebu Hamed, 2 Mart 2015 tarihinde Dera kenti civarında El-Nusra ile girdiği çatışmada öldürülmüştür. Ebu Hamed sonrasında örgütün başına Syed Mohammad Hassan Hosseini (Syed Hâkim) geçmiştir. Sayyed Hakim, Hossein Fedai, Rıza Khavari, Sayyed İbrahim ve sonrası liderler dahil olmak üzere Fatimiyyun liderleri peşpeşe 2015 ve 2016 yılları arasında öldürülmüştür (Nawabi, 2021). Örgütün liderleri ardı ardına öldürülünce komuta kademesindeki zincir kırılmış ve örgüt içinde liderlik sorunu ortaya çıkmıştır. Bu durumun çözüm olarak örgütün liderliği 2016 yılında Kudüs Gücü'ne devredilmiş ve örgütün idaresi direkt olarak Kudüs gücü komutanları tarafından yürütülmüştür (Karmi, 2021).

Fatimiyyun Tugayı'nda savaşan militanların tamamı Afganistan kökenli olup, başka ülkelerden ve Afganistan'dan katılan 3-4 bin kişilik bir bölüm haricinde büyük çoğunluğu İran'da mülteci olarak bulunan Hazaralardan oluşmaktadır. Suriye'den getirilen Afgan cenazeleri için İsfahan, Meşhed, Tahran ve Kum dahil olmak üzere farklı şehirlerde törenlerin düzenlenmesi, militanların bir bölgeden değil ülkenin dört bir yanındaki şehirlerden geldiğini göstermektedir (Smyth, 2014). İlk kurulduğunda yaklaşık 300 militanı bulunan Fatimiyyun Tugayı kısa sürede militan sayısını 8000'e çıkarmıştır. Gücünün zirvesinde olduğu 2016 yılında ise yaklaşık 20000'den fazla aktif savaşçı sayısına ulaşmıştır (Nawabi, 2021). Fatimiyyun Tugayı'nın militan sayısında görülen artışın temel olarak üç nedeni bulunmaktadır. Birincisi Suriye'de sırf Afganlardan oluşan bir milis güç yapısının ortaya çıkması, Şii eksenindeki dini temaya milliyetçilik temasının da eklenmesine neden olmuştur. Bu durum ise Suriye'de yerleşik olarak bulunan Afganların milis güç olmasındaki motivasyonu yükseltmiş ve katılımlar atmıştır. İkinci olarak Suriye'de öldürülen militanların cenazesi Afganistan'a da gelmeye başladıkça o militanın yakınlarında güçlü bir sosyopsikolojik etki oluşturmuş ve daha çok Afgan Suriye gelmeye başlamıştır. Üçüncüsü ise, İran'a kaçak yollarla giren Afganların zorlama, baskı ya da birtakım teşviklerle İran tarafından Suriye'ye yönlendirilmesi olmuştur (Sahraei, 2016). İran'da yaşayan Afgan mülteciler ve göçmenler savaşmadıkları takdirde Afganistan'a geri gönderilmekle tehdit edilmiştir (HRW, 2016). Sınır dışı edilme tehditleri, savaşçılar için iyi denebilecek maaşlar ve aileleri için daimî ikametgâh garantisi ile birleşerek etki etmiştir (Jamal, 2018).

Suriye'de savaşma amacı Hz. Zeynep'in ve Hz. Rukiye'nin Şam civarındaki türbelerini korumak olan militanlar, bu amacın ötesine geçerek Suriye'deki her çatışmaya dahil edilmiş ve ön safta savaştırılmıştır. Başta Hama, Dera, Lazkiye, Halep, Nubl, Zahraa, Humus ve Deir Ez-Zur köyleri olmak üzere Esad güçleriyle birlikte Suriye'nin tüm alanlarında çatışmalara girmişlerdir (Karmi, 2021). Bu durum örgüt içerisinde yer alan militan arasında, İran ve Esad için kolay harcanabilir bir piyon olduklarına dair yaygın bir kanı oluşturmuştur. Bunun neticesinde de Şii kutsal mekanlarının korunması gibi dini bir motivasyon bulunsa da savaşma açısından Şii milisler içerisinde en düşük motivasyonu olan paramiliter örgüt Fatimiyyun olmuştur. Bu nedenle savaş alanında oldukça fazla zayiat vermişlerdir. Örgütün militan sayısı bir ara 20-30 bini bulsa da verilen kayıplar ve firarlar sonrasında 5000 civarına düşmüştür. Firarlardan sonra İran'a gidemeyen yaklaşık 2000 militan ise doğrudan Afganistan'a dönmüştür (Bezhan, 2020). 2019 yılından itibaren ise Fatimiyyun Tugayı'na militan alımı önce yavaşlatılmış, ardından durdurulmuştur.

İran'da bulunan 1,5 milyon Afgan mültecilerden ya da Afganistan'da bulunanlardan Fatimiyyun Tugayı'na katılacak olan Afganlar, İran'da bulunan kamplarda 2 ve 4 haftalık temel piyade eğitiminden geçirilmiştir (Gertz, 2016). Amerikan istihbarat teşkilatı (CIA) bu eğitimlerin İran'ın Devrim Muhafızları tarafından yönetilen en az 9 kamp alanında verildiği tespit etmiştir (Schneider, 2018, s.9). Bu eğitimlerde potansiyel görülen adaylar Suriye'de bulunan Hizbullah kamplarında da farklı alanlarda eğitime tabi tutulmuştur. Bu eğitimlerde kesin nişancılık eğitimi, ağır silah kullanma eğitimi, zırhlı araç ve hatta tank

kullanma eğitimlerine yer verilmiştir (Opall-Rome, 2016). Devrim Muhafızları ve Esad arasında yapılan bir antlaşma kapsamında Fatimiyyun militanları Suriye Ordusu'nun depo ve tesislerine serbestçe erişim hakkına sahip olmuş ihtiyaç duydukları ekipmanlar ile donanmıştır (Al-Tamimi, 2017). Fatimiyyun'un Devrim Muhafızları oluşumları ve Esad rejimi ile bağlantıları netlik içerirken, Rus tedarik zincirleri ve savaşçıları arasındaki ilişki hakkında da bazı spekülasyonlar oluşmuştur. Çatışmalarda Fatimiyyun militanlarının saha topçuları, zırhlı personel taşıyıcıları, tanksavar füzeleri ve T-90 model tanklar dahil olmak üzere çok çeşitli Sovyet ve Rus yapımı ağır ve mekanize silahları kullandıkları gözlemlenmiştir (Schneider, 2018, ss.9-10).

Fatimuyyun'un finansmanı diğer örgütlere göre daha basit bir yapıdan oluşmuştur. Eğitim süreçleri İran tarafından organize edildiği için bunun için bir kaynak ihtiyacı oluşmamıştır. Yine aynı şekilde lojistik ve mühimmat ihtiyaçları İran ve Esad rejimi tarafından karşılanmıştır. Fatimiyyun'un temel gideri militanlara verilen maaşlar da iki farklı ödeme olarak İran ve Esad rejimi tarafından organize edilmiştir (Karataş, 2021, s.42). Bu açıdan örgüt finans ihtiyacı içerisinde olmamış, finans kaynağı oluşturma çabasına girmemiş doğrudan finanse edilmiştir.

3.2. Wagner Grubu

Wagner Grubu, 2014 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya müdahale sürecinde adı duyulmaya başlanan paramiliter bir örgüttür. Örgütün kuruluşuna giden yol Hong Kong merkezli Moran Güvenlik Grubu'nun Suriye'de faaliyet gösterme girişimleriyle başlamıştır (Trubac, 2024). Moran Güvenlik Grubunun üyesi olan Vadim Rudolfovich Gusev ve Yevgeniy Sidorov Suriye'deki Beşar Esad hükümetiyle yaptığı bir sözleşme doğrultusunda 2012 yılında savaşçı toplamak amacıyla Slav Kolordusu'nu kurmuştur (Lee and Ho, 2023). İlk etaptaki sözleşmeli asker alımlarında Spetsnaz GRU (Rus istihbarat özel operasyon güçleri)'nin eski yüksek rütbeli subayı olan Dmitry Utkin'in de bulunduğu 267 kişi işe alınmıştır (Lee and Ho, 2023). Utkin'in varlığı kısa sürede Slav Kolordusundan ayrışan yeni bir yapının doğuşunu tetiklemiştir. Üçüncü Reich tutkunu olan Utkin dönemin estetik ve ideolojisini yansıtan besteci Wagner'den ilham olarak başında bulunduğu ekip için Wagner adını kullanmaya başlamıştır (ФОНТАНКА, 2016). Utkin'in grubu Vladimir Putin ile yakınlığı bilinen oligark Yevgeny Prigozhin tarafından sağlanan finans desteğiyle de birleşince yeni bir yapılanma oluşmaya başlamıştır (Trubac, 2024). Bu oluşum 2014 yılının mayıs ayında Prigojin ve Utkin ortaklığıyla Wagner Grup adını almıştır (Margolin, 2024, ss.66-67).

Örgütün lider kadrosunda eski askeri personellerin yer almasına bağlı olarak örgüt organizasyonun oluşumu standart bir özel askeri şirket yapısı yerine Özel Amaçlı Hava İndirme Tugayı modelinde bir askeri yapı şeklinde gelişmiştir (Dalton ve diğerleri, 2024). Bu bağlamda örgüte ait emir komuta yapısı başlangıçta Rus askeri yapısına benzer bir nitelikte şekillenmiştir. Ancak zaman içerisinde bu durum değişim geçirerek paramiliter örgüt yapısına evrilmiştir. İlk etapta Ukrayna'daki Rus ayrılıkçı hareketleri desteklemek amacıyla ortaya çıkan örgüt, daha sonra dünyanın farklı bölgelerinde Rus çıkarlarını

korumak amacıyla çatışmalara dahil olarak uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Örgütün, küresel nitelikte oynadığı rol ve organizasyonel yapısı itibariyle uluslararası sistem içerisinde literatürde aktör olarak konumlandırılması oldukça zordur. Örgüt, devlet olarak ifade edilemezken, örgütün Putin yönetimi ile yakın ilişkisinden dolayı devlet dışı aktör olarak da tanımlanması çok doğru sayılmaz. Bu bağlamda Rusya'nın izlediği hibrit stratejiye bağlı olarak bir hibrit aktör olarak da ifade edilebilen Wagner Grubu, "devletin hiyerarşik yapısı dışında faaliyet gösteren ancak işlevsellik ve hareket alanı açısından devlete bağlı bir eşik aktör" olarak değerlendirilebilir (Larsen ve Wivel, 2026, ss.122-123; Darwich, 2024, s.577). Örgütün statüsüne yönelik literatürde farklı değerlendirmeler olmakla birlikte paramiliter örgüt tanımlamasına daha çok uymaktadır.

Wagner Grubunun militan ihtiyacı ilk etapta Rus ordusundan ayrılan eski askeri personel tarafından karşılandığı bilinmektedir. Genel olarak belirli bir ücret alma vaadiyle sözleşmeli olarak personelin örgüte katıldığını söylemek mümkündür. 2015-2019 yılları arasında örgütteki savaşçılara ayda yaklaşık 2900 dolar maaş ödenirken, çatışmalarda ölenlerin ailelerine de 48000 dolara varan ölüm tazminatı ödenmeleri yapılmıştır (Dunigan, 2023). Örgütün ilk başlardaki üyelerinin bazıları ekonomik kazanç sağlama beklentisi taşırken büyük çoğunluğu Rus devletine ve Rusya müttefiklerine de hizmet etme misyonunu benimsemiş militanlardan oluşmuştur (Marten, 2019, s.183). Bir başka ifadeyle, parasal beklentinin yanında devlete olan bağlılık da üyelerin örgüt adına faaliyet göstermelerinde etkili bir motivasyon kaynağı olarak değerlendirilebilir. Fakat zamanla örgütün gerek faaliyet alanının gerekse de mücadele sahasının genişlemesine bağlı olarak grubun personel profili farklı sosyal yapıdan bireylerin örgüte katılmasıyla çeşitlenmiştir. Örneğin, 2022 yılının yazında Rusya'da tutulan binlerce mahkûm Ukrayna Savaş'ında yer almak adına Wagner bünyesine katılmıştır (Grynszpan, 2022). Wagner çatısı altında 6 ay süreyle çatışma karşılığında uzun hapis süreleri dahi olsa özgür bırakılacak olması katılımcı sayısını arttırmıştır (Dunigan, 2023). Bu katılımlara ek olarak Neo-Nazi paramiliter grup Rusich'e bağlı savaşçılar ile Sırp kökenli savaşçılarında Wagner'e dahi olduğu görülmüştür (Trubac, 2024). Tüm bu katılımlar sonrasında Wagner Grubu dahilinde yer alan militanların sayısı yaklaşık 50.000'e kadar ulaşmıştır (IIIS, 2023). Militan yapısında görülen bu değişim ve sayısal büyüme ilerleyen yıllarda örgütün motivasyonunun da dönüşmesine neden olmuştur.

Wagner Grubu'nun mensupları çatışma alanında çeşitli görevler üstlenmiş ve son derece yoğun cephe taarruz operasyonlarına aktif olarak katılmıştır (Sukhankin, 2019). Örgüte bağlı militanların tanklar, piyade savaş araçları, zırhlı personel taşıyıcılar, obüsler, havan topları, çoklu roketatarlar ve uçaksavar sistemleri kullandığı görülmüştür (Potočňák ve Mareš, 2022, s.193). Örgütün askeri eylemlerinde kullandığı silah ve mühimmatlar büyük ölçüde Rus Savunma Bakanlığı tarafından sağlanmıştır. Örneğin, Suriye'de faal olduğu dönemde eylemlerinde kullandığı mühimmatı satın alma yoluyla elde etmiş olsa da mühimmatın büyük bir kısmı Savunma Bakanlığı tarafından temin edilmiştir (Margolin, 2024, s.88). Örgütün eğitim üslerinden biri de Rus Askeri İstihbarat Kurumu GRU

tarafından da kullanılan Molkino üssü olmuştur (Rácz, 2020). Tüm bu emareler Wagner'in malzeme tedariki ve eğitim süreçlerinde Rusya'nın önemli rol oynadığını göstermiştir.

Prigojin yaptığı çeşitli açıklamada Wagner'i Ukrayna'daki Rus varlığını korumak amacıyla kurduğunu belirtmiştir (РБК, 2022). İlk faaliyetlerini Ukrayna'da gerçekleştiren örgüt, daha sonra Suriye, Libya, Sudan gibi farklı bölgelerde yer alan ülkelerde de Rusya'nın dış politikasına paralel olarak Rus çıkarlarına hizmet eden çatışmalar içerisinde yerini almıştır. Vladimir Putin, yaptığı bir konuşmada Rus Hükümeti'nin Wagner Grubuna finans desteği sağladığını açıklamıştır (Rainsford ve Armstrong, 2023). Ancak Küresel düzeyde bir yapılanmaya ulaşan örgüt farklı ülkelerdeki faaliyetlerini sürdürebilmek için değişik ekonomik kaynaklardan yararlanmaya başlamıştır. Örgüt özellikle Orta Doğu ve Afrika ülkelerindeki faaliyetlerinden maden imtiyazları ve elmas ticaretine uzanan bir gelir kalemi oluşturmuştur (Marten, 2019, s.196). Yasa dışı bağlantılarını kullanarak altın kaçakçılığı, doğal kaynakların kullanılması gibi farklı gelir kaynaklarını da devamlılığını sağlamak amacıyla kullanır hale gelmiştir (TRT WORD, 2023; Venditti, 2024).

Finansal çeşitlilik ve güçlenmeye ek olarak örgütün uluslararası bir aktöre evrilmesi, savaşçı profilindeki değim ve savaşçıların arasındaki suçlu sayısında artış örgütün motivasyonunu değiştirmiştir. Yaşanan gelişmelerin örgüt içerisinde Rusya'dan bağımsız bir güç olma dürtüsünü uyandığını söylemek mümkündür. Örgüt, 2023 yılının haziran ayında kurucusu olduğu Yevgeniy Prigojin liderliğinde Rus Hükümetine karşı kalkışma gerçekleştirmiştir. Kalkışmadan sonra Prigojin'in bir uçak kazasında ölümünden sonra Wagner'in yapısında dönüşüm olsa da örgüt varlığını sürdürmeye devam etmektedir (Murphy, 2024).

4. RİSK OLUŞTURABİLEN FAKTÖRLER VE POTANSİYEL RİSKLERE ETKİLERİNİN ANALİZİ

4.1. Örgütlerdeki Benzer ve Farklı Faktörler

İki örgütün de tipolojisine baktığımızda üzerinde anlaşılmış bir sınıflandırma olmadığını söyleyebiliriz. Fatimiyyun için paralı asker, paramiliter örgüt ya da terör örgütü ifadeleri kullanılabilirken Wagner için de ÖAŞ, paralı asker ya da terör örgüt ifadeleri sıklıkla kullanılmaktadır. Tablo.1.'de belirtilen özellikler göz önüne alındığında Fatimiyyun'un iş veren devletle resmi iş ilişkisi olmaması nedeniyle ÖAŞ olmadığı netlik arz etmektedir. Savaşçıları bir devletten direk maaş almasına rağmen o devletin ordusu içerisinde savaşmadığı için paralı asker de sayılmayacağı bu nedenle terör örgütü ile paramiliter güç arasında bir yerde olduğu görülmektedir.

Militanlarındaki motivasyonun ideoloji yoğunluklu olması ancak bunun da kullanılma hissi doğrultusunda azalma eğilimine girmesi nedeniyle örgütün paramiliter bir örgüt olduğunu söylemek mümkündür. Wagner Grubu'nun da resmi iş ilişkisi olmaması ÖAŞ olarak sınıflandırılmasını imkânsız hale getirmektedir. Savaşçılar maaşlarını direkt bir devletten almadığı için paralı asker olarak da değerlendirmek doğru değildir. Savaşçıların motivasyonunda azalan ideoloji ve artan maddi beklenti onu terör örgütü olarak

değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Wagner Grubu paralı asker örgütü veya ÖAŞ olarak adlandırılsa da Rus devletiyle olan yakın ama gayri resmi ilişkisi nedeniyle en doğru tanım paramiliter örgüt olacaktır (Jacklin, 2026, s.453).

Fatimiyyun Tugayı ve Wagner Grubu'nun oluşumları ve geçirdiği süreçler incelendiğinde başlangıçta iki örgütün de benzer bir halde olduğu sonradan süreç içerisinde farklılaştığı görülmektedir. İki örgütünde dış kaynaklı bir oluşumdur. Wagner militanları çatışma alanı olan Ukrayna'na dışından Rus kökenlilerin katılımıyla başlamış, Alman, Sırp, Afrika ve benzeri diğer uluslara mensup katılımlıyla artmıştır. Fatimiyyun ise İran'da bulunan Afganların katılımıyla oluşmaya başlamış ve Afgan kökenli militanların katılımıyla büyümüştür. Her iki örgütte de çatışma alanının dışında bir aktör tarafından oluşturulmuştur. Ancak kuruluş sürecindeki bu benzerlik giderek ayrışmaya başlamıştır. Fatimiyyun'da lider kadrosu sürekli değişirken, Wagner'de Prigojin ve Utkin uzun yıllar lider olarak kalmıştır. Her iki örgütün de militanlarını çatışmaya iten nedenlerde ideoloji, sosyal teşvik ve maddi motivasyon olmakla birlikte Fatimiyyun'da Şiilik ideoloji yoğun bir etken iken, Wagner'de giderek artan bir maddi motivasyon kendini göstermiştir. Fatimiyyun daha basit silah ve mühimmat ile yüz yüze sıcak çatışma içerisinde olurken, Wagner uçak, tank, obüs ve benzeri ağır silahlarla bir tümen gibi operasyonlar yürütmüştür. Fatimiyyun'un Esad rejimi ve İran dışında bir finans kaynağını bulunmazken, Wagner aldığı Rus desteği ile yetinmeyerek yasal ve yasadışı faaliyetlerle giderek bağımsızlaşan bir finans yapısı oluşturmuştur.

Tablo 2. Fatimiyyun Tugayı ile Wagner Grubu'nun Benzer ve Farklı Yönleri

Örgüt	Çatışma Alanına Göre	Liderlik	Militan Motivasyonu	Eğitim/Ekipman Durumu	Finans Kaynağı
Fatimiyyun Tugayı	Dış kaynaklı, suni oluşum	Çok değişken	İdeoloji, Sosyal Teşvik ve Maddi Motivasyon var (*İdeoloji yoğun*)	Gerilla eğitimi, Hafif silahlar,	Devlet (*İran ve Suriye)*
Wagner Grubu	Dış kaynaklı, suni oluşum	Stabil / az değişken	İdeoloji, Sosyal Teşvik ve Maddi Motivasyon var. (*Maddi motivasyon artma eğiliminde*)	Askeri operasyon eğitimi yoğun, Ağır Silahlar (*Tank, obüs, havan topları, çoklu roketatarlar ve uçaksavar sistemleri*)	Devlet (*Rus*) Operasyon Gelirleri, Yasadışı gelirler

Tüm bu faktörler neticesinde Fatimiyyun Tugayı İran ve Esad için sorun oluşturmadan sessizce sahadan silinirken, Wagner Grubu'nda bağımsızlık dürtüsü ortaya çıkmış ve destekçisi olan Rusya'ya meydan okumuştur.

4.2. Faktör-Risk Analizi

Sosyal bilimler analizlerinde nedensellik ilişkisi kurmak diğer bilim dallarına göre daha fazla zorluk içermektedir. İnsanlardan oluşan sosyal yapılardaki davranışları tek bir

değişken üzerinden açıklamak çoğu zaman yanlış sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Benzer şekilde az sayıda örnekten elde edilen çıkarımlara da temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Ancak paramiliter güçlerde ortaya çıkan örgüt tipolojileri içerisinde benzer kategoride yer alan örgütler önemli ölçüde benzerlik içermektedir. Bu nedenle değişken faktörler üzerinden bir nedensellik bağı oluşturmak mümkün hale gelmektedir. Bu doğrultuda örgüt yapılarında analiz ettiğimiz, örgütün çatışma alanına göre kökeni, liderlik yapısı, militan motivasyonu, eğitim/ekipman durumu ve finans kaynağı faktörlerinin hepsinin birden örgütlerin farklılaşan davranışlarında ve akıbetlerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Temel olarak örgütlerdeki davranış değişikliği faktör odaklı ele alındığında her değişken için bir spektrum oluşturmak mümkündür. Oluşan bu spektrumda örgüt destekçisi devlet açısından risk oluşturabilecek değişimler daha belirgin olarak görülmektedir.

Tablo 3. Faktör-Risk Spektrumu

Faktör	Düşük Risk		Yüksek Risk
Liderlik	Çok değişken	⟷	Stabil / az değişken
Militan Motivasyonu	İdeoloji	⟷	Maddi kazanç
Eğitim	Gerilla eğitimi	⟷	Askeri operasyon eğitimi
Ekipman	Hafif Silahlar	⟷	Ağır silahlar
Finans Kaynağı	Destekçisi Devlete bağımlı	⟷	Çeşitlendirilmiş Finans Kaynağı

Liderlik yapısı stabil ya da az değişken olan örgütlerin lider yapısı daha değişken olan örgütlere göre risk oluşturma ihtimali daha yüksektir. Bu durumun arka planında liderin ya da liderliğin destek aldığı devletin rolünü zaman içerisinde küçümsemeye başlaması ve kendini örgütün sahibi olarak görmeye başlamasının olması muhtemeldir. Bireysel egoların büyümesi örgüt-devlet ilişkilerinde kopmalar oluşturabilmekte ve bu ilişkinin zedelenmesine neden olabilecek sorunları tetikleyici nitelik taşıyabilmektedir.

Militanların savaşma motivasyonu ideoloji, sosyal hayattaki teşvikler, maddi kazanç gibi farklı etkenlerin bir bileşkesi olarak oluşmaktadır. Bu etkenler çerçevesinde en rijit davranış ideoloji yoğun motivasyonu olan militanlarda oluşmaktadır. Maddi kazanç motivasyonunun diğer motivasyonlara göre risk oluşturma ihtimali daha yüksektir. Örgüt destekçisi devlet açısından para odaklı militanlarda sadakat oluşumu söz konusu değildir. Militanlar daha yüksek kazanç elde edebilecekleri durumlarda kolaylıkla davranışlarını değiştirebilmektedir.

Bir örgüt ve onun üyeleri içerisinde zamanla ortaya çıkabilecek olan bağımsız hareket etme eğilimi ya da özerklik dürtüsünün, fiili olarak sahaya yansıması ve uygulamaya dönüşmesi, doğrudan doğruya söz konusu örgütün sahip olduğu eğitim düzeyi ile kullanabildiği teçhizat ve silah kapasitesine bağlı bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerilla savaşı usulünde eğitim görmüş ve yalnızca basit silahlara sahip olan yapıların, kendilerine destek sağlayan devletten farklı ve ondan bağımsız bir şekilde hareket edebilmeleri, örgüt açısından son derece güç, hatta neredeyse imkânsız bir durumdur. Böyle bir yapılanma içinde bulunan örgüt ve onun militanları, havadan gerçekleştirilecek saldırılar ya da zırhlı birlikler tarafından yapılacak taarruzlar karşısında büyük ölçüde çaresiz kalacak, etkili bir karşı koyma imkânı bulamayacaklardır. Ne var ki, örgütün eğitim düzeyinin askerî operasyon seviyesine ulaşmış olması ve ayrıca çeşitli hava ya da kara muharebe araçlarına sahip bulunması hâlinde, bu durum köklü bir biçimde değişmektedir. Böylesi bir kapasiteye ulaşan örgüt, adeta müstakil bir ordu gibi hareket edebilme yeteneği kazanmakta ve bu yetenek, örgütün stratejik davranışlarında gözle görülür bir değişiklik meydana gelmesinde en önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Finans kaynağı faktörü örgüt davranışını değiştirebilecek en önemli faktör olma ihtimaline sahiptir. Örgütün kullandığı ekipman ve mühimmatın doğrudan destekçisi devlet tarafından karşılanması, militanların maaşlarının da o devlet üzerinden ödenmesi örgütün müstakil hareketini imkânsız hale getirmektedir. Ancak tersi durumda yani örgütün finans kaynaklarını çeşitlendirdiği, kullandığı ekipman ve mühimmatı da üçüncü taraflardan elde edebildiği durumlarda örgütün bağımsız olma ideali ve dürtüsü güçlü bir risk olarak karşımıza çıkabilecektir.

5. SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı'ndan elde edilen tecrübeler sonrası devletler top yekûn konvansiyonel savaşlara girme riskinden kaçınabileceği ve daha düşük can mal ve para kaybıyla yürütebileceği alternatif stratejilere yönelme eğiliminde olmuştur. Bu çerçevede oluşturulan savaş konseptleri birbirinden farklı öncelikler ya da vurgulamalar içermekle birlikte, savaşın sadece düzenli ordular arasında gerçekleşen bir çatışma olmaktan çıkması ve çeşitli unsurların senkronize olarak kullanılması durumu hepsinin ortak özelliği olarak belirginleşmiştir. Bu unsurlar içerisinde öne çıkanlardan biri de hiç şüphesiz paramiliter güç kullanımı olmuştur. Paramiliter güç kullanımı çeşitli fırsatların yanı sıra riskleri de beraberinde getirmiştir.

Paramiliter güç kullanımıyla birlikte oluşabilecek risklerin hangi koşullarda ortaya çıktığı tespit etmek amacıyla destekçisiyle çatışmayan Fatimiyyun Tugayı ile çatışan Wagner Grubu karşılaştırılarak risk oluşturan faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Karşılaştırma sonucunda elde edilen bulgular, paramiliter örgütlerin davranış farklılıklarının yapısal dinamiklerin bir ürünü olduğunu göstermektedir. Liderlik yapısının istikrarı, militan motivasyonunda ideoloji-maddi kazanç dengesi, eğitim/ekipman kapasitesinin niteliği ve finans kaynağının çeşitlilik düzeyi risk oluşturan temel faktörler olarak saptanmıştır. Bu faktörler çerçevesinde geliştirilen risk spektrumuyla paramiliter güç kullanan ya da

kullanmayı planlayan devletler için bu tür örgütlerin hangi şartlarda bir tehdit haline gelebileceğini anlamaya yönelik analitik bir çerçeve ortaya konmuştur.

Liderlik yapısı stabil veya az değişken olan örgütlerde özerklik hayalinin oluşma ihtimali daha yüksektir. Militan motivasyonunda maddi kazancın ön plan çıktığı durumlarda sadakat zayıflamakta ve örgütün kontrol edilebilirliği azalmaktadır. Gerilla savaşı seviyesindeki eğitim ve hafif silahlarla donatılmış örgütler destekçi devlete karşı ciddi bir tehdit oluşturamazken, askeri operasyon eğitimi almış ve ağır silahlara sahip örgütler, müstakil bir ordu gibi hareket edebilme kapasitesine ulaştıklarında yüksek risk oluşturmaktadır. Finansman açısından destekçi devlete tam bağımlı olan örgütler sınırlı bir tehdit oluştururken, gelir kaynaklarını çeşitlendiren ve yasal/yasadışı yollarla bağımsız finans kaynakları elde eden örgütler yüksek risk teşkil etmektedir.

Wagner Grubu'nun 2023'te Rusya'ya karşı giriştiği kalkışma bu durumun somut kanıtıdır. Buna karşın, lider kadrosu sürekli değişen, ideolojik motivasyonu koruyan ve finansal olarak destekçisine tam bağımlı olan Fatimiyyun Tugayı risk oluşturmadan sahada çözülmüştür. Paramiliter güç kullanma eğilimindeki artış göz önüne alındığında, devletlerin bu tür bir stratejiyi uygulamadan önce bu faktörleri dikkatle değerlendirmesi ve risk azaltıcı mekanizmaları tesis etmesi önem arz etmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Al-Dassouky, A., Şaban, N., Abu Hashem, A., Tallaa, M., & Majani A. (2019). The Syrian military establishment in 2019: Sectarianism, militias, and foreign investment. *Omran Studies*. Retrieved from: https://omranstudies.org/index.php/publications/books/the-syrian-military-establishment-in-2019-sectarianism,-militias-and-foreign-investment.html

Al-Tamimi, A. J. (2017). Administrative Decisions on Local Defence Forces Personnel: Translation & Analysis. *Aymenn Jawad Al-Tamimi's Blog*, Retrieved from: https://www.aymennjawad.org/2017/05/administrative-decisions-on-local-defence-forces.

Arreguin-Toft, I. (2005). *How the Weak Win Wars: A Theory of Asymmetric Conflict*. Cambridge University Press, New York.

Aytuğ, H. K. (2025). Modern Çatişmalarin Dönüşümü: Kuşak Savaşlari Yaklaşimi ve Yeni Savaşlar, içinde *21. Yüzyilda Uluslararasi Güvenliği Yeniden Okumak* (Editörler H. K. Aytuğ & U. Kedikli). Nobel Yayıncılık, İstanbul.

Bezhan, F. (2020). The Return Of Pro-Iranian Militia Fighters To Afghanistan Fuels Fears In Kabul, Washington. *Gandhara*. Retrieved from: https://gandhara.rferl.org/a/the-return-of-pro-iranian-militia-fighters-to-afghanistan-fuels-fears-in-kabul-washington/30422858.html.

Carey, S. C. & Mitchell, N. J. (2016). *Pro-government militias, human rights abuses and the ambiguous role of foreign aid*, Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE), Bonn.

Clausewitz, C. V. (1976). *On War* (edited by M. Howard & P. Paret), Princeton University Press, New Jersey.

Crenshaw, M. (1981) The Causes of Terrorism. *Comparative Politics*, 13(4), 381–399.

Dalton, B., Rondeaux, C., & Swit, R. (2024). Mapping the Wagner Group's Ties to Russia with Personnel Data, *New America*, Retrieved from: http://newamerica.org/future-frontlines/briefs/paramilitary-paper-trails/.

Darwich, M. (2024). Foreign Policy of Armed Non-State Actors, in The Oxford Handbook of Foreign Policy Analysis, (edited by J. Kaarbo & C. G. Thies) Oxford University Press, London.

Diken, B. & Bagge Laustsen, C. (2018). Terror as potentiality – the affective rhythms of the political. *Journal for Cultural Research*, 22(4), 412–426.

Dunigan, M. (2023). Where Will All the Wagner Group Mercenaries Go Now That Russia Has Exiled Their Leader?. *RAND*, Retrieved from: https://www.rand.org/pubs/commentary/2023/07/where-will-all-the-wagner-group-mercenaries-go-now.html

Freedman, L. (2013) *Strategy: A History*. Oxford University Press, New York.

Gerasimov V. (2013). The Value of Science in Prediction. *Military-Industrial Kurier*, 8(476). Erişim adresi: https://vpk.name/news/85159_cennost_nauki_v_predvidenii.html

Gertz, B. (2016). U.S. Identifies Nine Training Camps in Iran for Afghans. *The Washington Free Beacon*. Retrieved from: https://freebeacon.com/national-security/u-s-identifies-nine-training-camps-iran-afghans/.

Grynszpan, E. (2022). Thousands of Russian prisoners are sent to the front line in Ukraine. *Lemonde*. Retrieved from: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/11/17/thousands-of-russian-prisoners-are-sent-to-the-front-line-in-ukraine_6004698_4.html.

Hoffman, F. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Potomac Institute for Policy Studies, Virginia.

Hristov, J., Sprague, J. & Tauss, A. (2022). *Paramilitary Groups and the State Under Globalization: Political Violence, Elites, and Security*. Routledge, London.

HRW (2016). Iran Sending Thousands of Afghans to Fight in Syria. *Human Rights Watch*. Retrieved from: https://www.hrw.org/news/2016/01/29/iran-sending-thousands-afghans-fight-syria

Huber, T. M. (2002). Compound Warfare: A Conceptual Framework, in *Compound Warfare: That Fatal Knot. Fort Leavenworth*. (edited by T. M. Huber). U.S. Army Command and General Staff College Press, Kansas. 1-9.

IIIS (2023). The Repercussions of the Wagner Group Crisis on the Russian Regime and the Course of the War in Ukraine. International Institute for Iranian Studies. Retrieved from: https://rasanah-iiis.org/english/monitoring-and-translation/reports/the-repercussions-of-the-wagner-group-crisis-on-the-russian-regime-and-the-course-of-the-war-in-ukraine/.

Jaklin, D. C. (2026). The Wagner Group: Paramilitary–Intelligence Nexus and Its Role in the War in Ukraine. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 39(2), 452–469.

Jamal, A. S. (2018). Mission Accomplished? What's Next For Iran's Afghan Fighters In Syria, *WarOnRock.* Retrieved from: https://warontherocks.com/2018/02/mission-accomplished-whats-next-irans-afghan-fighters-syria/

Jamal, A. S. (2019). *The Fatemiyoun Army: Reintegration into Afghan Society*. United States Instıtute Of Peace, Washington D.C.

Kaldor, M. (2012). *New and Old Wars*. Polity Press, Cambridge.

Karataş, İ. (2021). Iran's Use of Afghan Shiite Migrants as Proxies: The Case of Liwa Fatemiyoun. *İran Çalışmaları Dergisi*, *5*(1), 31-53.

Karmi, Ş. (2021). Liwa Fatemiyun. *ALMA*. Retrieved from: https://israel-alma.org/2021/01/18/liwa-fatemiyoun/.

Kenner, D. (2013). Afghan Militants Join Syria's Civil War, As If It Wasn't Awful Enough. *Foreign Policy*, Retrieved from: https://foreignpolicy.com/2013/12/04/afghan-militants-join-syrias-civil-war-as-if-it-wasnt-awful-enough/

Keser, A. (2020). *Özel Askeri Şirketlerin Küresel Yayilimi Ve Geleceği*. SETA Yayınları, Ankara.
Korybko, A. (2015). *Hybrid Wars: The Indırect Adaptıve Approach To Regime Change*. Project of the Institute for Strategic Studies and Predictions, Moskow.
Larsen K. P. & Wivel, A. (2026). Foreign Policy Instrument, Actor, or Infrastructure? Conceptualizing the Wagner Group in Sudan. *African Security*, 19(1), 117-144.
Lee, G.and Ho, F. T. (2023). Public records map Wagner Group's Hong Kong connections, *RFA Cantonese*. Retrieved from: https://www.rfa.org/english/news/china/wagner-hong-kong-06272023131737.html
Liang, Q. & Xiangsui, W. (1999). *Unrestricted Warfare*. PLA Literature and Arts Publishing House, Beijing.
Lind, W S., Nightengale, K., Schmitt, J. F., Sutton J.W. & Wilson, G. I. (1989). The Changing Face of War: Into the Fourth Generation. *Marine Corps Gazette*, 73(10), 22-26.
Lind, W.S. (2004). Understanding Fourth Generation War. *Military Review*, 84(5), 12-16.
Malyarenko, T. & Galbreath, D. J. (2016). Paramilitary motivation in Ukraine: beyond integration and abolition. *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(1), 113–138.
Margolin, J. (2024). *The Wagner Group: Inside Russia's Mercenary Army.* Reaktion Books, London.
Marten, K. (2019). Russia's use of semi-state security forces: the case of the Wagner Group, *Post-Soviet Affairs*, 35(3), 181-204.
Maxwell, D. (2014). Taking a Spoon to a Gunfight: The West Dealing with Russian Unconventional and Political Warfare in Former Soviet States. *WarOnRock*. Erişim adresi: https://warontherocks.com/2014/04/taking-a-spoon-to-a-gunfight/
Mewett, C. (2014). Understanding War's Enduring Nature Alongside its Changing Character. *Waronrocks*. Retrieved from: https://warontherocks.com/2014/01/understanding-wars-enduring-nature-alongside-its-changing-character/.
Monaghan, R., Antonius, D. ve Sinclair, S.J. (2011). Defining "Terrorism": Moving Towards a More Integrated and Interdisciplinary Understanding of Political Violence. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 3(2), 77-79.
Mumford, A. (2013). *Proxy Warfare*. Polity Press, Cambridge.
Murphy, M. (2024). Wagner uprising: A year after mutiny, Russia controls group's remnants. *BBC*. Retrieved from: https://www.bbc.com/news/articles/c4nn1p81q59o.
Münkler, H. (2010). *Yeni Savaşlar - Die neuen Kriege* (Çev. Z. A. Yılmazer). İletişim Yayınları, İstanbul.
Nawabi, K. (2021). Fatemiyoun: Iran's 'Good Taliban'. *TOLO News*. Retrieved from: https://tolonews.com/opinion-169821
Opall-Rome, B. (2016). Iran Deploys Hezbollah-Trained Afghan Sniper Brigade in Syria. *Defence News.* Retrieved from: https://www.defensenews.com/home/2016/07/18/iran-deploys-hezbollah-trained-afghan-sniper-brigade-in-syria/.
Perry, B. (2015). Non-Linear Warfare in Ukraine: The Critical Role of Information Operations and Special Operations. *Small Wars Journal*. Retrieved from: https://archive.smallwarsjournal.com/index.php/jrnl/art/non-linear-warfare-in-ukraine-the-critical-role-of-information-operations-and-special-opera
Potočňák, A., & Mareš, M. (2022). Russia's Private Military Enterprises as a Multipurpose Tool of Hybrid Warfare. *The Journal of Slavic Military Studies*, 35(2), 181–204.
Powell, R. (2019). Why Some Persistent Problems Persist. *The American Political Science Review*, 113(4), 980–996.
Rácz, A. (2020). Band of Brothers: The Wagner Group and the Russian State. *Center for Strategic and International Studies*, Retrieved from: https://www.csis.org/blogs/post-soviet-post/band-brothers-wagner-group-and-russian-state
Rainsford, S. & Armstrong, K. (2023). Wagner mutiny: Group fully funded by Russia, says Putin. *BBC*. Retrieved from: https://www.bbc.com/news/world-europe-66029382
Sahraei, F. (2016). Syria war: The Afghans sent by Iran to fight for Assad. *BBC*. Retrieved from: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-36035095.
Schneider, T. (2018). The Fatemiyoun Division: Afghan Fighters in the Syrian Civil War, *Middle East Institute*. Retrieved from: https://mei.edu/publication/fatemiyoun-division-afghan-fighters-syrian-civil-war/
Schroefl J. & Kaufman S. J. (2014). Hybrid Actors, Tactical Variety: Rethinking Asymmetric and Hybrid War. *Studies in Conflict & Terrorism*, 37(10), 862-880.

Smyth, P. (2014). Iran's Afghan Shiite Fighters in Syria. The Washington Institute, Policy Watch 2262. Retrieved from: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/irans-afghan-shiite-fighters-syria.

Sukhankin, S. (2019). Unleashing the PMCs and Irregulars in Ukraine: Crimea and Donbas, *The JamestownFoundation*, Retrieved from: https://jamestown.org/program/unleashing-the-pmcs-and-ir-regulars-in-ukraine-crimea-and-donbas/ .

Tasić, D. & Miletić, A. (2025). *The Longue Durée of Paramilitarism Balkan and Global Perspectives*. PaterLang Verlag, NewYork.

Tenenbaum, E. (2015). Hybrid Warfare in the Strategic Spectrum: An Historical Assessment, in *NATO's Response to Hybrid Threats,* (edited by Lasconjarias, G. Larsen, J. A). NATO Defense College Research Division, Rome. 95-112.

TRT Global (2023). Wagner Group: How it makes money in Middle East, Africa and beyond. Retrieved from: https://trt.global/world/article/12799059

Trubac, M. (2024). Violence-Oriented Right-Wing Extremist Actors in Russia: Wagner Group – Part 1. *Counterextremism*. Revrieved from: https://www.counterextremism.com/blog/violence-oriented-right-wing-extremist-actors-russia-wagner-group-part-1

Üngör, U. Ü. (2022). *Paramilitarism: Mass Violence in the Shadow of the State*. Oxford University Press, Oxford.

Venditti, B. (2024). Wagner Group linked to $2.5 billion in illicit gold trading, Mining, Retrieved from: https://www.mining.com/wagner-group-linked-to-2-5-billion-in-illicit-gold-trading-report/.

Vračević, N. (2025). Strategic Roles of Private Military Companies: The Evolution and Privatization of Warfare in the Context of Contemporary Global Conflicts. *International Journal of Contemporary Security Studies*, 1(1), 163-174.

Wither, J. K. (2016). Making Sense of Hybrid Warfare. *Connections*, 15(2)*,* 73–87.

РБК (2022). Пригожин Рассказал Об Истоках Группы Вагнера. Retrieved from: https://www.rbc.ru/politics-/26/09/2022/63314cef9a7947bf65368f6c.

ФОНТАНКА (2016). Они сражались за Пальмиру. Retrieved from: https://www.fontanka.ru/20-16/03/28/171/.

(قاسم سلیمانی) 2016.(؟چگونه شکل گرفت «فاطمیون» لشکر, Erişim: https://web.archive.org/web/20161007092206-/http://qasemsoleimani.ir/article/3509.html

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1547-1576

BIST Gıda ve İçecek Endeksinde Faaliyet Gösteren İşletmelerin Finansal Başarısızlıklarının Karşılaştırmalı Risk Tahmini

Yahya Sönmez[1], Gülnaz Şengül Güneş[2], Asuman Erben Yavuz[3], Mesut Doğan[4]

ÖZET

Finansal başarısızlık riskinin doğru değerlendirilmesi, işletmelerin sürdürülebilirliği ve yatırım kararlarının etkinliği açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, BIST Gıda ve İçecek Endeksi'nde faaliyet gösteren 36 işletmenin 2020-2024 dönemine ait finansal başarısızlık risklerini ve finansal performanslarını karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Bu kapsamda, finansal başarısızlık riski Altman Z-Skor modeliyle, finansal performans ise EDAS yöntemiyle analiz edilmiştir. Bulgular, sektörün 2020 ve 2021 yıllarında belirsizlik bölgesinde yer aldığını, 2022 yılından itibaren ise Z-Skor değerlerindeki artışla birlikte güvenli bölgeye yaklaştığını göstermektedir. Ayrıca, güçlü özkaynak yapısına rağmen işletmeler arasında finansal performans bakımından önemli farklılıklar tespit edilmiştir. Çalışma, Altman Z-Skor modeli ile EDAS yöntemini birlikte kullanarak finansal risk ve performansın bütüncül biçimde değerlendirilmesine katkı sağlamakta ve elde edilen bulguların yatırımcılar, finansal kurumlar ve diğer sektör paydaşları için karar alma süreçlerini desteklemesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler:. *Finansal Başarısızlık, Altman Z-Skor, EDAS, BIST Gıda ve İçecek Endeksi, Çok Kriterli Karar Verme.*

Comparative Risk Prediction of Financial Distress for Firms Operating in the BIST Food and Beverage Index

ABSTRACT

Accurate assessment of financial distress risk is crucial for business sustainability and effective investment decisions. This study comparatively examines the financial distress risk and financial performance of 36 firms listed in the BIST Food and Beverage Index over the 2020-2024 period. Financial distress risk is assessed using the Altman Z-Score model, while financial performance is evaluated using the EDAS method. The findings indicate that the sector remained in the grey zone in 2020 and 2021 but moved closer to the safe zone from 2022 onward as Z-Score values improved. The results also reveal significant differences in financial performance across firms despite their generally strong equity structures. By integrating the Altman Z-Score model with the EDAS method, this study provides a comprehensive assessment of financial risk and performance and offers useful insights to support the decision-making processes of investors, financial institutions, and other sector stakeholders.

[1] İletişim Yazarı: yhysnmz@yahoo.com
[1] Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Daday Nafi ve Ümit Çeri MYO, ORCID: 0000-0003-1486-2456.
[2] Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi/gsengul@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8961-9210.
[3]Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, asumanerbenyavuz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1934-5055.
[3] Prof. Dr., Bilecik Şeyh EdebAli Üniversitesi, Bozüyük MYO, mesut.dogan@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6879-136.

(Makale Gönderim Tarihi: 01.07.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1984099
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Keywords: *Financial Distress, Altman Z-Score, EDAS, BIST Food and Beverage Index, Multi-Criteria Decision Making.*

1. GİRİŞ

Finansal başarısızlık olgusu, kurumsal finans literatüründe uzun yıllardır akademik çalışmaların ve uygulamaya yönelik araştırmaların odağında yer alan temel konulardandır. Bir firmanın faaliyet performansının bozularak finansal yükümlülüklerini karşılayamaz hale gelmesi, yalnızca firma içi paydaşları değil aynı zamanda yatırımcıları, kreditörleri ve genel ekonomiyi de olumsuz etkilemektedir. Wruck (1990), finansal başarısızlığı bir firmanın nakit akışının mevcut finansal yükümlülüklerini karşılamaya yetmediği bir durum olarak tanımlamıştır. Altman & Hotchkiss (1993) ise bu kavramın başarısızlık, ödeme güçsüzlüğü, temerrüt ve iflas gibi farklı boyutları kapsadığını belirtmişlerdir.

Finansal başarısızlığın erken aşamada tespit edilmesi yatırımcılar ve kredi veren kurumlar ile politika yapıcılar açısından büyük önem taşımaktadır. Zira finansal sıkıntı yaşayan işletmeler yalnızca kendi faaliyetlerini değil, aynı zamanda tedarik zinciri, istihdam ve finansal piyasalar üzerinde de önemli etkiler yaratabilmektedir. Bu nedenle literatürde finansal başarısızlığın tahmin edilmesine yönelik çeşitli modeller geliştirilmiştir. Bu modellerden Beaver (1966), tek değişkenli analiz yaklaşımını ortaya koymuş, Altman (1968) ise çok değişkenli diskriminant analizi kullanarak Z-Skor modelini geliştirmiştir. Taffler (1984) Z-skorunu istatistiksel model olarak esas almıştır. Daha sonraki çalışmalar logit ve probit modelleri gibi istatistiksel yöntemlerle finansal başarısızlık tahmininin doğruluğunu artırmaya yönelik katkılar sunmuştur (Ohlson, 1980). Gilson (1989) borç yeniden yapılandırması ve hisse senedi piyasası performansına dayalı ölçütler kullanırken, DeAngelo ve DeAngelo (1990) başarısızlığı muhasebe temelli ölçütlere dayandırmış, Franks & Torous (1994), kredi notunda meydana gelen düşüşleri finansal sıkıntının erken göstergelerinden biri olarak ele almıştır.

Finansal başarısızlık riskinin değerlendirilmesi çoğu zaman birden fazla finansal göstergenin birlikte analiz edilmesini gerektirmektedir. İşletmelerin finansal durumunu yalnızca tek bir finansal oran veya tek bir model aracılığıyla değerlendirmek, finansal performansın çok boyutlu yapısını tam olarak yansıtmayabilmektedir. Bu nedenle son yıllarda literatürde finansal performansın değerlendirilmesinde çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinin kullanımının arttığı görülmektedir. ÇKKV yöntemleri, farklı finansal göstergeleri aynı analiz çerçevesi içerisinde değerlendirerek işletmelerin göreli performanslarının karşılaştırılmasına olanak sağlamaktadır (Zavadskas & Turskis, 2011). Literatürde TOPSIS, VIKOR, ELECTRE, PROMETHEE, AHP, MOORA, COPRAS gibi pek çok ÇKKV yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin her biri farklı matematiksel temellere dayanmakta ve belirli avantaj ile dezavantajlara sahip bulunmaktadır.Son yıllarda bu alana ARAS, WASPAS, MABAC, CODAS ve EDAS gibi yeni yöntemler de eklenerek akademide sıklıkla tartışılır hale gelmiştir. Bu kapsamda EDAS (Evaluation based on Distance from Average Solution) yöntemi, alternatiflerin performansını ortalama çözümden olan uzaklıklarına göre değerlendiren ve son yıllarda finans, sürdürülebilirlik ve

performans analizi çalışmalarında yaygın biçimde kullanılan çok kriterli karar verme yöntemi olarak öne çıkmaktadır (Keshavarz-Ghorabaee vd., 2015).

Günümüzde finansal başarısızlık analizi, özellikle sermaye piyasalarında işlem gören şirketlerin finansal performansının değerlendirilmesinde önemli bir araç olarak kullanılmaktadır (Olayinka, 2022). Halka açık şirketler yatırımcılar açısından önemli bilgi kaynakları oluşturduğundan, bu şirketlerin finansal durumlarının analizi piyasa etkinliği ve yatırım kararları açısından büyük öneme sahiptir (Blessing & Onoja, 2015). Bu kapsamda Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören şirketlerin finansal performanslarının ve potansiyel finansal sıkıntı risklerinin incelenmesi literatürde önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır.

BIST Gıda ve İçecek Endeksi, Türkiye'de gıda üretimi, içecek üretimi ve ilgili faaliyet alanlarında faaliyet gösteren önemli şirketleri kapsamaktadır. Gıda ve içecek sektörü, temel tüketim ürünleri üretmesi nedeniyle ekonomik dalgalanmalara karşı görece daha dayanıklı bir sektör olarak değerlendirilse de maliyet artışları, döviz kuru dalgalanmaları, finansman maliyetleri ve rekabet koşulları gibi faktörler sektör işletmelerinin finansal performansını doğrudan etkileyebilmektedir (Tuzcuoğlu, 2020). Bu nedenle sektörde faaliyet gösteren işletmelerin finansal durumlarının analiz edilmesi ve finansal başarısızlık risklerinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi önemli bir araştırma konusu oluşturmaktadır.

Literatür incelendiğinde finansal başarısızlık tahminine yönelik çalışmaların büyük ölçüde finansal oranlara dayalı istatistiksel modeller veya tek bir tahmin yaklaşımı çerçevesinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Özellikle Altman Z-Skor modeli, farklı ülkelerde ve sektörlerde işletmelerin finansal sıkıntı riskinin ölçülmesinde yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bununla birlikte mevcut çalışmaların önemli bir kısmı işletmelerin finansal başarısızlık durumlarını yalnızca belirli eşik değerler üzerinden sınıflandırmakta ve işletmeler arasındaki göreli performans farklılıklarını çok kriterli bir değerlendirme çerçevesinde ele almamaktadır. Finansal performansın çok boyutlu yapısı dikkate alındığında, işletmelerin finansal sağlamlık düzeylerinin yalnızca tek bir model aracılığıyla değerlendirilmesi analizlerin açıklayıcılığını sınırlayabilmektedir. Özellikle EDAS yönteminin literatürde yeterince uygulanmadığı görülmektedir. Türkiye bağlamında yapılan çalışmalar incelendiğinde ise Altman Z-Skor modelinin farklı sektörlerde uygulandığı araştırmalar bulunmakla birlikte, Borsa İstanbul Gıda ve İçecek Endeksi'nde yer alan işletmelerin finansal başarısızlık risklerinin geleneksel finansal başarısızlık modelleri ve çok kriterli karar verme yaklaşımlarını birlikte kullanarak analiz edildiği çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle işletmelerin finansal sağlamlık düzeylerinin çok kriterli bir değerlendirme çerçevesinde incelenmesi literatürde önemli bir boşluk oluşturmaktadır. Bu çalışma söz konusu boşluğu gidermeyi amaçlayarak BIST Gıda ve İçecek Endeksi'nde yer alan işletmelerin finansal başarısızlık risklerini Altman Z-Skor modeli ve EDAS yöntemini birlikte kullanarak analiz etmektedir. Elde edilen sonuçların yatırımcılar, finansal kurumlar ve sektör paydaşları açısından işletmelerin finansal risk düzeylerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde yapılandırılmıştır. İkinci bölümde finansal başarısızlık tahmin modellerine ilişkin teorik çerçeve sunmakta ve Altman Z-Skor modelinin uygulandığı çalışmalar incelenmektedir. Üçüncü bölümde veri seti ve yöntem açıklanmakta, dördüncü bölümde ise ampirik bulgular sunulmaktadır. Son bölümde elde edilen sonuçlar tartışılarak politika önerilerine yer verilmektedir.

2. LİTERATÜR VE TEORİK ÇERÇEVE

Bu kısımda finansal başarısızlık tahmin yöntemleri, Altman Z Skoru ile ilgili bilgiler, EDAS yöntemi ile ilgili bilgiler, Gıda ve İçecek endeksinde yer alan işletmelere ait bilgilere yer verilmiştir.

2.1. Finansal Başarısızlığın Tahmin Yöntemleri

Finansal başarısızlık tahmin literatürünün başlangıcı genellikle Beaver'ın (1966) öncü çalışmasına dayandırılmaktadır. Beaver (1966), finansal oranların işletmelerin başarısızlığını tahmin etme gücünü incelemek amacıyla tek değişkenli analiz yaklaşımını kullanmıştır. Çalışmada, 79 başarısız firma ile aynı sektör ve benzer varlık büyüklüğüne sahip 79 sağlıklı firma eşleştirilmiş ve toplam 30 finansal oran analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, finansal oranların başarısız firmalar ile sağlıklı firmalar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiğini ve özellikle nakit akışına dayalı oranların başarısızlık tahmininde önemli sinyaller üretebildiğini ortaya koymuştur. Beaver'ın çalışması, muhasebe verilerine dayalı iflas tahmin modellerinin geliştirilmesine öncülük etmiş ve sonraki çok değişkenli modellerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Altman (1968), Beaver'ın tek değişkenli analiz yaklaşımını geliştirerek çoklu diskriminant analizini (Multiple Discriminant Analysis – MDA) iflas tahmini problemine uygulamış ve literatürde Z-Skor modeli olarak bilinen modeli geliştirmiştir. Altman'ın modeli beş finansal oranı bir araya getirerek firmaların finansal başarısızlık olasılığını sınıflandırmaktadır. Bu oranlar; çalışma sermayesi/toplam varlıklar, dağıtılmamış kârlar/toplam varlıklar, faiz ve vergi öncesi kâr/toplam varlıklar, özsermayenin piyasa değeri/toplam borçlar ve satışlar/toplam varlıklar şeklindedir. Altman'ın Z skoru, finansal başarısızlık tahmin literatüründe en yaygın kullanılan modellerden biri haline gelmiştir (Adnan Aziz & Dar, 2006).

Ohlson (1980), çoklu diskriminant analizinin bazı kısıtlayıcı istatistiksel varsayımlarına dikkat çekerek finansal başarısızlık tahmini için lojistik regresyon modelini kullanmıştır. Ohlson'un geliştirdiği O-Skor modeli, MDA'nın normal dağılım ve eşit varyans-kovaryans matrisleri gibi varsayımlarına ihtiyaç duymaması ve iflas olasılığını doğrudan tahmin edebilmesi nedeniyle finansal başarısızlık literatüründe önemli bir metodolojik ilerleme olarak değerlendirilmektedir.

Zmijewski (1984) ise probit modelini önermiş ve örneklem seçim yanlılığı konusundaki metodolojik sorunları gündeme getirmiştir. Jones & Hensher (2004), karma logit modelini geliştirerek rassal parametreleri ve ortalamadaki heterojenliği modele dahil etmişlerdir. Bu

yaklaşımın, örneklem dışı tahminlerde ikili ve çoklu logit modellerinden üstün olduğu bildirilmiştir.

Shumway (2001), geleneksel statik iflas tahmin modellerinin sınırlılıklarını eleştirerek zaman boyutunu dikkate alan bir tehlike modeli (hazard model) önermiştir. Çalışmada muhasebe temelli değişkenlerin yanı sıra piyasa temelli değişkenler de modele dahil edilmiş ve bu yaklaşımın firmaların iflas olasılığını tahmin etmede daha yüksek doğruluk sağladığı gösterilmiştir Campbell vd. (2008), Shumway'ın tehlike modeli yaklaşımını geliştirerek hem muhasebe temelli hem de piyasa temelli değişkenleri bir arada kullanan kapsamlı bir finansal sıkıntı tahmin modeli önermişlerdir. Çalışma, bu değişkenlerin birlikte kullanılmasının iflas olasılığını tahmin etmede daha yüksek doğruluk sağladığını göstermektedir. Bauer & Agarwal (2014), tehlike modellerinin geleneksel iflas tahmin yaklaşımlarından üstün olup olmadığını kapsamlı testlerle incelemişlerdir.

Geleneksel istatistiksel modellerin sınırlılıklarını aşmak amacıyla son yıllarda yapay zekâ ve makine öğrenimi yöntemleri yoğun biçimde kullanılmaktadır. Destek vektör makineleri (SVM), yapay sinir ağları (YSA), rassal orman (Random Forest) ve gradyan artırma (Gradient Boosting) gibi makine öğrenme yöntemleri ile derin öğrenme yaklaşımları son dönemde finansal başarısızlık tahmininde öne çıkan teknikler arasında gelmektedir (Barboza vd. 2017, Kuizinienė vd. 2022, El Madou vd. 2024).

Özetle literatürde kullanılan finansal başarısızlık tahmin modellerinde, Beaver'ın (1966) tek değişkenli modelinden yapay zekâ temelli yaklaşımlara uzanan bir süreç gözlenmektedir. Ancak Altman tarafından geliştirilen Z-Skor modeli, finansal başarısızlık tahmin literatüründe en yaygın kullanılan yöntemlerden biri olmaya devam etmektedir. Modelin basit uygulanabilirliği ve finansal oranlara dayalı yapısı nedeniyle farklı ülkelerde ve sektörlerde geniş ölçüde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle gelişmekte olan piyasalarda finansal veri erişiminin sınırlı olduğu durumlarda Z-Skor modeli yatırımcılar ve araştırmacılar açısından önemli bir analiz aracı olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle de çalışmada Altman'ın Z-Skor modeli uygulanarak Türkiye gıda sektörüne uyarlanmıştır.

2.2. Altman'ın Z-Skor Modelinin Uygulandığı Çalışmalar

Altman Z-skoru, temelde finansal sıkıntı ya da iflas riskini ölçse de çok sayıda çalışma bu skorun "finansal sağlık" ve dolayısıyla işletme başarısı göstergesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Altman vd. (2014) yaptıkları literatür taraması ile, Z-Skor modelinin uluslararası literatürdeki kullanımını inceleyen kapsamlı bir değerlendirme sunmuş ve 2000 yılından sonra yayımlanan 30'dan fazla akademik çalışmayı analiz etmiştir. Çalışma, modelin birçok araştırmada finansal sıkıntının ölçülmesinde temel bir gösterge olarak kullanıldığını ve bazı çalışmalarda alternatif modellerle karşılaştırıldığını ortaya koymaktadır. Altman vd. (2017)'de yaptıkları çalışmalarında Altman Z-Skor modelini 31 Avrupa ülkesi ve 3 Avrupa dışı ülke üzerinden geniş bir örneklem üzerinde test etmişlerdir. Çalışma sonucunda modelin farklı ülkelerde finansal sıkıntı tahmininde tutarlı bir sınıflandırma performansı sergilediği gösterilmiştir. Ayrıca model katsayılarının ülke verileri kullanılarak yeniden tahmin edilmesinin tahmin doğruluğunu artırabileceği

çalışmada belirtilmektedir. Bir diğer çalışmasında Altman (2018), 50 yıllık uygulamaları özetleyerek, Z-skorunun dış paydaşlar için performans ve risk izleme aracı; firma içi yeniden yapılandırma kararları için "başarı/başarısızlık" kriteri olarak kullanıldığını vurgulamaktadır.

Literatürdeki birçok ampirik çalışma Z-skoru firmalarını başarılı (sağlam), gri alan, başarısız (distress) olarak sınıflandırıp bunu performans değerlendirmesi olarak kullanmaktadır. Ko vd. (2017) çalışmalarında güneş enerjisi şirketlerinde Z-skoru ile yaptıkları analizde, sıkıntılı firmaların kârlılık ve verimlilikte düşüş yaşadığını; böylelikle Z-skorunun başarı ile başarısızlık ayrımının doğru sonuç verdiği sonucuna ulaşmışlardır. Panigrahi (2019), çalışmasında Hindistan'da yer alan ilaç şirketlerini 2012-2013 ile 2016-2017 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde değerlendirmişlerdir. Araştırma sonucuna göre şirketlerin Z-skorlarının genel olarak 3'ün oldukça üzerinde olduğu ve bu nedenle şirketlerin "güvenli bölge" içerisinde yer aldığı belirlenmiştir. Bu durum, sektörün finansal açıdan güçlü bir yapıya sahip olduğunu ve kısa vadede iflas riskinin düşük olduğunu göstermektedir. Yine ilaç sektörü üzerine yapılmış çalışmada Ansari vd. (2023), Altman Z-Skor modelinin finansal sıkıntıyı tahmin etmedeki geçerliliğini test etmişlerdir. Çalışmada Pakistan Borsası'nda (PSX) işlem gören altı ilaç şirketinin finansal verileri kullanılmış ve 2006-2016 dönemini kapsayan panel veri seti analiz edilmiştir. Bulgular, bazı ilaç firmalarının Z-skorlarının uzun yıllar boyunca güvenli bölge sınırı olan 2,99'un üzerinde olduğunu ve finansal açıdan güçlü bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir. Buna karşılık bazı şirketlerin belirli dönemlerde gri bölgede yer aldığı, ancak zamanla finansal performanslarının iyileştiği tespit edilmiştir. Nagendra & Nimbalkar (2022) çalışmalarında Hindistan çimento sanayinde yer alan 10 işletme için Z-skor analizi yapmış olup, işletmelerin çoğunun iyi finansal sağlıkta olmadığını ve iş performansını artırmak için finansal yapı ve yönetimin iyileştirilmesinin gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

Finansal sektör ve bankalar üzerinde yapılmış çalışmalarda Almanaseer ve Al-Oshaibat, (2018) Ürdün Amman Menkul Kıymetler Borsası'nda (ASE) işlem gören sigorta şirketlerini incelemişlerdir, Elde edilen bulgular, Z-skor modelinin incelenen sigorta şirketlerinde finansal başarısızlığı tahmin etmede yüksek bir öngörü gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Ullah vd. (2021)' de yaptıkları çalışmalarında Pakistan bankacılık sektörünün finansal durumu ve iflas olasılığını incelemişlerdir. Bulgular, bazı yabancı sermayeli bankaların Z-skorlarının 1,1'in altında olduğunu ve bu nedenle finansal sıkıntı bölgesinde yer aldıklarını göstermektedir. Buna karşılık yerel bankaların büyük ölçüde güvenli bölgede bulunduğu ve finansal açıdan daha güçlü bir yapıya sahip oldukları tespit edilmiştir. Elia vd. (2021), Lübnan Alfa bankalarını incelemişlerdir. Z skoru ile yapılan çalışma, bankaların çoğunun eşik değerin altında, yani "distress" durumda olduğunu ortaya koymaktadır. Hasan ve Ara (2025), Bangladeş'te borsaya kote bankalarda 2018-2023 yılları arasındaki performansı değerlendirmek için Z-skoru hesaplamışlardır. Araştırma sonucunda bankaların birçoğunun "finansal sıkıntı bölgesinde" olduğu; yalnızca birkaçının gri bölgede yer aldığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Literatürde yer alan çalışmalarda ayrıca iflas ya da kriz dönemleri öncesinde şirketlerin skorları hesaplanarak tahmin modelinin çalışıp çalışmadığı sorgulanmıştır. Buna göre Almamy vd. (2016), modelin finansal başarısızlığı tahmin etmedeki performansını Birleşik Krallık'ta faaliyet gösteren şirketler üzerinden incelemişlerdir. Çalışmada 2000-2013 dönemine ait veriler kullanılarak toplam 1000 İngiliz şirketi analiz edilmiştir. Bulgular, klasik Altman Z-Skor modelinin şirket başarısızlığını tahmin etmede %54,4 doğruluk sağladığını, ancak nakit akışı değişkeninin eklenmesiyle geliştirilen modelin tahmin doğruluğunun %82,9'a yükselttiğini göstermektedir. Dolinšek & Kovač (2024), Slovenya'da faaliyet gösteren firmalar üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmalarında Altman Z-Skor modelinin finansal sıkıntıyı tahmin etmedeki performansını analiz etmişlerdir. Bulgular, modelin özellikle iflastan bir yıl önce oldukça yüksek bir tahmin doğruluğu sağladığını, ancak tahmin ufku uzadıkça doğruluk oranının kademeli olarak azaldığını göstermektedir. Ayrıca çalışma, Z-Skor modelinin küçük ve gelişmekte olan Avrupa ekonomilerinde de finansal başarısızlığı öngörmede kullanılabilir bir araç olduğunu ortaya koymaktadır.

Literatürdeki bazı çalışmalarda ayrıca finansal başarısızlık tahmin modellerinin karşılaştırıldığı görülmektedir. Mavengere & Gumede (2024), çalışmalarında Altman Z-Skor ve Zmijewski X-Skor modellerinin finansal başarısızlığı tahmin etme performansını Zimbabve Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören iki imalat işletmesi üzerinden incelemişlerdir. Çalışmada 2010-2017 dönemine ait finansal tablo verileri kullanılmış ve şirketlerin finansal sıkıntı düzeyleri iki farklı model aracılığıyla karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bulgular, Altman Z-Skor modelinin işletmelerde finansal başarısızlığı belirlemede daha güçlü olduğunu göstermektedir. Rahmawati & Santoso (2025), finansal başarısızlık tahmininde Altman Z-Skor ve Zmijewski modellerinin performansını Endonezya Borsası'nda işlem gören gayrimenkul ve emlak sektöründeki şirketler üzerinden incelemişlerdir. Çalışmada 2019-2023 dönemine ait finansal tablo verileri kullanılmış ve örneklem olarak 7 şirket seçilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, gayrimenkul ve emlak sektöründe finansal başarısızlık tahmininde Zmijewski modeli daha yüksek doğruluk sağlayabilmektedir.

2.3. EDAS Yöntemine İlişkin Çalışmalar

EDAS yöntemi, Keshavarz-Ghorabaee vd. (2015) tarafından geliştirilen çok kriterli karar verme yöntemlerindendir. EDAS yönteminin temel mantığı, alternatiflerin performansını ortalama çözümden olan pozitif ve negatif uzaklıklar temelinde değerlendirmektir. Bu yaklaşım, diğer bazı ÇKKV yöntemlerinde olduğu gibi ideal ve anti-ideal çözümleri referans almak yerine ortalama çözümü referans noktası olarak kullanması bakımından farklılaşmaktadır. EDAS yönteminde her bir alternatif için kriter değerleri ortalama değer ile karşılaştırılmakta ve bu karşılaştırma sonucunda pozitif uzaklık ve negatif uzaklık değerleri hesaplanmaktadır. Daha sonra bu değerler normalize edilerek alternatiflerin göreli değerlendirme skorları elde edilmekte ve alternatifler performanslarına göre sıralanmaktadır (Keshavarz-Ghorabaee vd. 2015). Bu özellikleri sayesinde EDAS yöntemi, finansal performans analizi, tedarikçi seçimi (Ghorabaee vd. 2016), sürdürülebilirlik

değerlendirmesi (Zhang vd. 2019) ve risk analiz, (Yazdani vd. 2020) gibi birçok alanda kullanılmaktadır.

Global çalışmalar değerlendirildiğinde, Valipour vd. (2018) çalışmalarında, kamu-özel sektör iş birliği kapsamında gerçekleştirilen otoyol projelerinde karşılaşılan risklerin değerlendirilmesi amacıyla EDAS ve diğer ÇKKV yöntemleri karşılaştırmalı olarak analiz etmişlerdir. Araştırma kapsamında İran'daki otoyol projelerinde ortaya çıkan başlıca risk faktörleri analiz edilmiş; özellikle sermaye yetersizliği, enflasyon riski ve çevresel düzenlemelerden kaynaklanan finansal sorunlar gibi finansal nitelikli risklerin projelerin başarısı üzerinde önemli etkiler yarattığı belirlenmiştir. Ren vd. (2021) çalışmalarında, mikro ve küçük ölçekli girişimcilerin kredi değerlendirme sürecini analiz etmek amacıyla EDAS yöntemini kullanmışlardır. Geliştirilen model, kredi değerliliğinin çok kriterli karar verme yaklaşımı ile ölçülmesine olanak tanımakta ve girişimcilerin finansman performansını etkileyen temel faktörlerin sistematik biçimde değerlendirilmesini sağlamaktadır. Elde edilen bulgular, önerilen EDAS tabanlı modelin işletmelerin finansal yükümlülüklerini yerine getirme kapasitesini daha doğru biçimde analiz edebildiğini ve finansal kurumların kredi tahsis süreçlerinde karşılaşabilecekleri olası finansal kayıpları azaltmaya katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

Biswas vd. (2022) çalışmalarında Covid-19'un etkisini, LOPCOW–EDAS entegrasyonu ile Hindistan'da hızlı tüketim ve dayanıklı tüketim şirketlerinin 7 yıllık dönemde hisse getirisi, temettü, satış ve operasyonel performans, finansal istikrar ve ekonomik sürdürülebilirlik gibi göstergeler üzerinden analiz etmişlerdir. COVID-19 öncesinde genel sıralamada üst sıralarda yer alan firmaların, salgından sonra alt sıralarda yer alan firmalara kıyasla daha fazla zarar gördüğü gözlemlenmiştir. Wang vd. (2023) çalışmalarında, kırsal alanlarda faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli finansal kurumların denetim etkinliğinin değerlendirilmesi amacıyla sezgisel bulanık kümeler altında ExpTODIM–EDAS tabanlı çok kriterli grup karar verme yaklaşımını geliştirmişlerdir. Ampirik uygulamada beş farklı finansal kurum, rehberlik temelli denetim, denetim maliyeti, risk denetimi ve kurumsal mekanizma denetimi olmak üzere dört kriter kapsamında üç uzman tarafından değerlendirilmiştir. Elde edilen sıralamaların büyük ölçüde benzer olduğu görülmüştür. Wang vd. (2025) Vietnam Borsası'nda işlem gören 45 sanayi malı ve hizmet firmasının Covid-19 öncesi ve sonrası performansı, 15 adet finansal oran (karlılık, büyüme, faaliyet etkinliği, sermaye yapısı ve borç vadeleri) üzerinden CRITIC–EDAS–TOPSIS ile ölçmüş, borç vade yapısının en kritik finansal gösterge olduğu bulmuştur.

Türkiye'de EDAS yöntemini finansal başarının ölçümünde kullanan sınırı sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Literatürde bankacılık sektörüne yönelik yapılan çalışmada, İş Bankası'nın 2009-2018 dönemine ait performansı CRITIC ve EDAS yöntemleri ile incelenmiştir. Çalışma sonucunda, banka için en önemli performans kriterinin mevduatın krediye dönüşüm oranı olduğu ve en yüksek performansın 2009 yılında sergilendiği tespit edilmiştir (Akbulut, 2019).

Sigortacılık sektörü, ÇKKV yöntemlerinin yoğun olarak uygulandığı bir diğer alan olarak görülmektedir. BIST'e kayıtlı hayat dışı sigorta şirketlerinin 2013-2019 dönemine ilişkin piyasa performansları SV ve EDAS hibrid modeliyle analiz edilmiştir. Bu araştırmada, sigorta şirketlerinin performansı üzerinde en etkili kriterin piyasa katma değeri olduğu, Anadolu Sigorta'nın ise en yüksek performans skoruna sahip olduğu belirlenmiştir (Aydın, 2021). Sektörel bazda yapılan bir diğer geniş kapsamlı araştırmada ise Türk sigorta sektörünün 2002-2021 dönemi performansı MEREC, LOPCOW, COCOSO ve EDAS yöntemleri ile değerlendirilmiş; en iyi performansın 2020 yılında gerçekleştiği bulgusuna varılmıştır (Bektaş, 2022).

İmalat ve ticaret sektörlerindeki işletmelerin performansları da benzer yöntemlerle ele alınmıştır. BİST Orman, Kâğıt ve Basım Endeksi'nde işlem gören firmaların 2011-2018 dönemi verileri Entropi ve EDAS yöntemleri ile analiz edilmiş ve "İşletme Faaliyetlerinden Nakit Akışları / Duran Varlıklar" oranının en önemli kriter olduğu saptanmıştır (Apan & Öztel, 2020). Gıda ve içecek sektöründe faaliyet gösteren firmaların 2018 yılı performansları Entropi tabanlı MAUT, SAW ve EDAS yöntemleri ile karşılaştırılmış; MAUT ve EDAS yöntemlerinin benzer sıralama sonuçları verdiği görülmüştür (Özaydın ve Karakul, 2021). Perakende ticaret sektöründe ise belirsizlikleri modele dahil edebilen Sezgisel Bulanık EDAS (SB-EDAS) yöntemi kullanılarak 2017-2019 dönemi için BİM A.Ş.'nin en ideal firma olduğu tespit edilmiştir (Yıldırım ve Meydan, 2021). Enerji sektöründe ise 2019-2020 dönemi için TOPSIS ve EDAS yöntemleri karşılaştırmalı olarak uygulanmış, her iki yöntemin de birbiriyle tutarlı ve yakın sonuçlar ürettiği ifade edilmiştir (Özdemir & Parmaksız, 2022).

COVID-19 pandemisinin sektörel etkilerini ölçen çalışmalar da literatürde yer bulmuştur. Filipinler'deki konaklama firmalarının mali yapıları üzerinden yapılan analizde CRITIC ve EDAS yöntemleri kullanılmış; sermaye yapısının rijitliği nedeniyle pandeminin bu oranlar üzerindeki etkisinin diğer finansal göstergelere göre daha düşük seviyede hissedildiği sonucuna varılmıştır (Güngör, 2023). BİST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yapılan bir diğer çalışmada ise Entropi tabanlı EDAS ve COPRAS yöntemleri ile finansal başarısızlık modelleri (Altman Z-Skor, Springate S-Skor vb.) birlikte değerlendirilmiş ve yöntemler arasında güçlü bir korelasyon olduğu belirlenmiştir (Özarı, 2024).

2.4. Gıda ve İçecek Endeksi'nde Yer Alan İşletmelere İlişkin Çalışmalar

Literatürde Gıda, İçecek Endeksi'nde yer alan işletmelerin Altman'ın Z-Skor ile ölçüldüğü çalışmalar mevcuttur. Lizarzaburu vd. (2014) yaptıkları çalışmada Peru'da faaliyet gösteren ve Lima Borsası'nda işlem gören bir içecek şirketinin finansal durumunu analiz etmişlerdir. Araştırmada, şirketin finansal başarısızlık olasılığı Z-Skor modeli aracılığıyla değerlendirilmiş ve farklı Z-Skor yaklaşımları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu kapsamda, özel şirketler için geliştirilen Company & Country Risk modeli ve gelişmekte olan piyasalar için kullanılan Emerging Market Scoring Modeli de incelenmiştir. Bulgular, Z-Skor modelinin farklı versiyonlarının özellikle gelişmekte olan piyasalarda faaliyet gösteren şirketlerin finansal risklerinin değerlendirilmesinde önemli bir analitik araç

sunduğunu ortaya koymaktadır. Birana vd. (2022) çalışmalarında Endonezya Borsası'nda işlem gören gıda ve içecek alt sektöründeki işletmelere odaklanmaktadır. Söz konusu çalışmada, 2017-2021 döneminde faaliyet gösteren on yedi şirketin finansal durumları Altman Z-Skor modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre üç şirketin beş yıl boyunca sürekli olarak finansal sıkıntı (distress) bölgesinde yer aldığı, bazı şirketlerin ise özellikle son iki yılda finansal sıkıntı riskiyle karşı karşıya kaldığı tespit edilmiştir. Hamzah & Annisa (2022) çalışmalarında 2018-2019 dönemine ait gıda ve içecek sektöründe faaliyet gösteren işletmeleri analiz etmişlerdir. Analiz sonuçları işletmelerin %95,8'inin ise finansal açıdan güvenli bölgede olduğunu göstermektedir. Sari vd. (2024) çalışmalarında 2018-2020 döneminde aynı sektör ve ülke için üç şirketin finansal durumlarını değerlendirmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre şirketlerin başarısızlık durumları değişkenlik göstermektedir. Amara & Khofiyyan (2025), gıda ve içecek sektöründe faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerin finansal başarısızlık riskini inceleyen bir çalışmada, McDonald's, Starbucks ve Wendy's şirketlerinin finansal durumlarını analiz etmişlerdir. Çalışmada özellikle jeopolitik gelişmeler ve boykot hareketlerinin şirketlerin finansal dayanıklılığı üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. 2021-2024 dönemini kapsayan analiz sonuçlarına göre McDonald's finansal açıdan güvenli bölgede yer alırken, Starbucks'ın tehlike bölgesinde bulunduğu tespit edilmiştir. Wendy's şirketinin ise başlangıçta tehlike bölgesinde yer aldığı, ancak dönem içerisinde gri bölgeye doğru bir iyileşme gösterdiği belirlenmiştir.

Türkiye'de yapılmış olan çalışmalar açısından değerlendirildiğinde ise Poyraz & Uçma (2006), temel ihracatçı sektörlerin finansal kriz dönemlerindeki finansal başarısızlık düzeylerini analiz etmişlerdir. Araştırmada turizm, tekstil, tarımsal ürünler-gıda ve ulaşım araçları sektörleri incelenmiş ve 1994 ile 2001 finansal krizlerini kapsayacak şekilde 1992-2003 dönemi ele alınmıştır. Sektörlerin finansal tablolarından elde edilen oranlar kullanılarak Altman modelinde yer alan beş finansal rasyo aracılığıyla Z-skor değerleri hesaplanmış ve sektörlerin iflas riski değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, tarımsal ürünler-gıda sektörünün analiz döneminde genel olarak güçlü bir finansal yapıya sahip olduğunu ve krizlerden görece daha az etkilendiğini göstermektedir. Terzi (2011) çalışmasında; likidite, kârlılık ve kaldıraç oranlarının finansal başarısızlığın belirlenmesinde önemli göstergeler olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma sonuçları, finansal oranlara dayalı analizlerin işletmelerin finansal durumlarının değerlendirilmesinde ve potansiyel finansal sıkıntı riskinin erken aşamada tespit edilmesinde önemli bir araç olduğunu göstermektedir.

Apan vd. (2018), sektörün finansal başarısızlık durumlarını Altman Z-Skor ve VIKOR yöntemleri kullanarak karşılaştırmalı biçimde analiz etmiştir. Çalışmada 2008-2014 dönemine ilişkin finansal veriler kullanılmıştır. Araştırmada öncelikle Altman Z-Skor modeli aracılığıyla işletmelerin finansal başarısızlık riskleri belirlenmiş, ardından çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan VIKOR yöntemi kullanılarak firmaların finansal başarı sıralamaları oluşturulmuştur. Elde edilen bulgular, finansal başarısızlık riskinin firmalar arasında farklılık gösterdiğini ve Altman Z-Skor ile elde edilen sonuçların

VIKOR yöntemi ile yapılan değerlendirmelerle karşılaştırılarak yorumlanabileceğini ortaya koymuştur. Beyaz vd. (2022), Türkiye'de konaklama ve yiyecek-içecek sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin finansal başarısızlık risklerini inceleyerek COVID-19 pandemisinin bu risk üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Çalışmada, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası sektör bilançolarından elde edilen veriler kullanılarak 2016-2020 dönemine ait finansal başarısızlık riskleri Altman Z, Altman Z', Springate, Fulmer, Zmijewski ve Grover modelleri aracılığıyla hesaplanmıştır. Ayrıca pandemi öncesi dönem ile pandemi dönemi arasında finansal başarısızlık riskleri açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığı Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile incelenmiştir. Analiz sonuçları, konaklama sektöründe finansal başarısızlık riskinin yiyecek hizmetleri sektörüne kıyasla daha yüksek olduğunu ve COVID-19 döneminde sektörlerdeki finansal başarısızlık risklerinin arttığını göstermektedir. Bu bulgular, pandemi gibi dışsal şokların turizm ve yiyecek-içecek sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin finansal dayanıklılığı üzerinde önemli etkiler yarattığını ortaya koymaktadır.

Ova (2023), Borsa İstanbul Gıda ve İçecek Endeksi'nde yer alan şirketlerden güvenli bölgede yer alan şirketlerin oranının 2018 yılında %44,4, 2019 yılında %60,7, 2020 yılında %66,7 ve 2021 yılında %62,5'e yükseldiği sonucuna ulaşmıştır. Aynı dönemde riskli bölgede bulunan şirket oranının ise %22,2'den %4,2'ye kadar gerilediği tespit edilmiştir. Er ve Güçlü (2024), Borsa İstanbul'da işlem gören gıda sektörü şirketlerinin finansal sıkıntı ve iflas risklerini Altman Z-Skor ve Springate modelleri kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada, 2018-2022 dönemine ait finansal tablolar kullanılarak sektörde faaliyet gösteren işletmelerin finansal durumları değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, incelenen şirketlerin büyük çoğunluğunun analiz döneminde finansal açıdan sağlıklı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte model sonuçlarının karşılaştırılması, Springate modelinin Altman Z-Skor modeline kıyasla daha fazla sayıda işletmeyi finansal sıkıntı kategorisinde sınıflandırdığını ortaya koymuştur.

Yıldırım & Özekenci (2025), finansal başarısızlık tahmin modellerinin karşılaştırmalı performansını analiz etmiştir. Çalışmada BİST Gıda ve İçecek endeksinde yer alan 25 işletmenin 2015-2022 dönemine ait yıllık finansal verileri kullanılarak Altman Z-Skor, Springate S-Skor ve Fulmer H-Skor modelleri uygulanmıştır. Analiz sonuçları, finansal başarısızlık tahmin oranlarının kullanılan modele göre farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Buna göre Altman Z-Skor modelinde finansal başarısızlık oranı %13 olarak hesaplanırken, Springate S-Skor modelinde bu oran %44 olarak belirlenmiştir. Paksoy (2026), çalışmalarında sektördeki işletmelerin büyük çoğunluğunun finansal açıdan riskli bir durumda olmadığını ve genel olarak finansal açıdan istikrarlı bir yapı sergilediklerini göstermektedir.

Literatür incelendiğinde finansal başarısızlık tahminine yönelik çalışmaların büyük ölçüde farklı ülkeler ve sektörler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Gıda ve içecek sektörüne yönelik bazı çalışmalar bulunmakla birlikte, bu çalışmaların önemli bir kısmı sınırlı sayıda firma üzerinde gerçekleştirilen vaka analizlerinden oluşmakta ya da tek bir finansal başarısızlık modeline dayanmaktadır. Türkiye bağlamında yapılan çalışmalar

incelendiğinde ise Altman Z-Skor modelinin farklı sektörlerde veya kriz dönemleri çerçevesinde uygulandığı görülmekle birlikte, Borsa İstanbul Gıda ve İçecek Endeksi'nde yer alan işletmelerin finansal başarısızlık risklerinin geleneksel finansal başarısızlık modelleri ve çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılarak birlikte değerlendirildiği çalışmaların oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca mevcut çalışmaların önemli bir kısmı işletmelerin finansal durumunu yalnızca belirli eşik değerler üzerinden sınıflandırmakta ve işletmeler arasındaki göreli finansal performans farklılıklarını çok kriterli bir değerlendirme çerçevesinde ele almamaktadır. Oysa finansal performansın çok boyutlu yapısı dikkate alındığında, finansal sağlamlığın farklı finansal göstergeler çerçevesinde birlikte değerlendirilmesi daha kapsamlı sonuçlar sunabilmektedir. Bu bağlamda EDAS, işletmelerin göreli performanslarının sıralanmasına olanak tanıyan önemli bir ÇKKV yaklaşımı olmasına rağmen Türkiye'de yapılmış çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle BİST Gıda ve İçecek Endeksi'nde yer alan işletmelerin finansal başarısızlık risklerinin Altman Z-Skor modeli ile birlikte EDAS yöntemi kullanılarak karşılaştırmalı biçimde analiz edilmesi ile literatürdeki önemli bir boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışma ile BIST Gıda ve İçecek Endeksi'nde faaliyet gösteren işletmelerin finansal başarısızlığının karşılaştırmalı risk analizi ampirik olarak incelemesini içermektedir. Bu endekste 2020-2024 dönemlerinde 46 işletme faaliyet göstermektedir. Bunlardan 36'sına ait yıllık veriler ile analizler yapılmıştır. Bazı kullanılan bazı verilerde eksiklikler olduğundan bu 10 işletmenin verileri alınamamıştır. Bu da araştırmamızın kısıtları arasında yer almaktadır. Çalışmada, literatürde finansal başarısızlığın ölçümünde Altman Z-Skor modeli ile analizler elde edilmiştir. Finansal performansın ölçümünde kullanılan bir diğer yöntem ise EDAS yöntemidir. Finansal başarısızlık ve başarı arasındaki karşılaştırmaları da bu yöntemler aracılığıyla yapılmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen yıllara ilişkin veriler; Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP), Finnet veri tabanı ve işletmelere ait internet sitelerinden elde edilen ham verilerin işlenmesiyle oluşturulan veri setinden elde edilmiştir. Bu veriler Excel yardımıyla hesaplanmaktadır.

3.1. Altman Z-Skor Modeli

Altman (1968) tarafından geliştirilen Z-Skor modeli, finansal başarısızlıkların tahminine yönelik ilk çok değişkenli yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Altman, çoklu diskriminant analiz yöntemini kullanarak başlangıçta belirlediği 22 finansal oranı istatistiksel değerlendirmeler sonucunda beş temel orana indirgemiş ve modelini bu çerçevede yapılandırmıştır. Oranlar arasındaki olası etkileşimlerin çelişkili sonuçlar üretebilme ihtimali, söz konusu sadeleştirme sürecinin temel gerekçesini oluşturmuştur. Araştırmanın örneklemi, finansal açıdan sağlıklı 33 işletme ile iflas etmiş 33 işletmeden oluşmakta olup, aktif büyüklüğü bir milyon ABD dolarının altında kalan işletmeler analiz kapsamı dışında bırakılmıştır (Miller). Geliştirilen model, muhasebe temelli oranların yanı sıra piyasa verilerini de dikkate alarak işletmelerin finansal başarısızlık riskini ve iki yıllık

dönem içinde iflas olasılığını öngörmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, sonraki çalışmalar modelin çeşitli uyarlamalar yoluyla farklı sektörlerde de uygulanabilir olduğunu ortaya koymuştur (Kulalı, 2016: 286).

Finansal tablolar esas alınarak oluşturulan Altman Z-Skoru, anlaşılabilir ve kolay uygulanabilir yapısı sayesinde pratik bir analiz aracı niteliği taşımaktadır. Başlangıçta olası iflas risklerinin öngörülmesi amacıyla geliştirilmiş olsa da, zamanla işletmelerin finansal performanslarının değerlendirilmesinde ve kredi verenler ile yatırımcıların karar alma süreçlerinde yararlanılan önemli bir gösterge olarak kabul görmüştür (Hauschild, 2013: 6).

Altman Z-Skor modelinde sıkça kullanılan oranlar şunlardır;

X1 Net İşletme Sermayesi / Aktif Toplamı

X2 Dağıtılmayan Kar veya Geçmiş Yıl Karları / Aktif Toplamı

X3 Faiz ve Vergi Öncesi Kar / Aktif Toplamı

X4 Özkaynakların Piyasa Değeri / Toplam Yükümlülükler

X5 Net Satışlar / Aktif Toplamı

Altman (1968), formülünde kullanmış olduğu her bir oran için belirlediği katsayılarla aşağıdaki modeli oluşturmuştur:

$$Z = 0{,}012 \cdot X1 + 0{,}014 \cdot X2 + 0{,}033 \cdot X3 + 0.006 \cdot X4 + 0{,}999 \cdot X5$$

Yukarıdaki eşitlik kullanılarak elde edilen Z-Skorun değerlendirilmesine ilişkin referans aralıkları aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

$Z > 2{,}99$ ise finansal başarılı; $1{,}8 < Z < 2{,}99$ ise gri bölge; $Z < 1{,}8$ ise finansal başarısız.

Model kapsamında işletmelerin başarılı veya başarısız olarak sınıflandırılmasında belirleyici olan unsurlar, formülde yer alan X değişkenlerini temsil eden finansal oranların ayrıntılı biçimde incelenmesiyle ortaya konulmaktadır. Söz konusu oranlar sayesinde işletmeler potansiyel finansal riskleri önceden tespit edebilmekte ve stratejik planlama süreçlerini daha sağlam bir temele dayandırabilmektedir; bu durum ise uzun vadeli sürdürülebilirlik açısından önemli bir avantaj sunmaktadır. Bunun yanı sıra Z-Skor modeli, işletmelerin gelecekte karşılaşabilecekleri finansal zorlukların erken aşamada belirlenmesine imkân tanıyarak proaktif önlemlerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.

3.2. EDAS Yöntemi

EDAS yöntemi çok kriterli karar verme tekniklerinden birisi olup; karlılık düzeylerini ölçmede de kullanılmaktadır. EDAS yönteminin işlem adımları olarak şu şekildedir (Keshavarz-Ghorabaee vd., 2015, ss. 439-441):

1. İlk adım karar matrisinin oluşturulur. Kriterler ve karar alternatifleri belirlenerek karar verme matrisi aşağıdaki gibi gösterilmiştir.

$$X=[X_{ij}]_{n*m}=\begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2m} \\ \vdots & \cdot & \dots & \cdot \\ & \cdot & \dots & \cdot \\ x_{n1} & x_{n2} & \dots & x_{nm} \end{bmatrix}$$

2. Bu aşamada tüm ölçütlere göre ortalama çözüm belirlenir ve yöntemin bu aşamasında, tüm kriterlerin değerleri ile ortalaması alınarak ortalama çözüm matrisi *(AV)* için bu işlem aşağıdaki eşitlik yardımıyla oluşturulur.

$$AV=[AV_j]_{1*m}$$

AV_j değerleri, j. kriterin ortalamasını göstermekte olup, Eşitlik aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$AV_j=\frac{\sum_{i=1}^{n} x_{ij}}{n}$$

3. Yöntemin bu aşamasında ortalamadan uzaklık matrislerinin hesaplanması yapılmaktadır. Pozitif uzaklıklar Eşitlik yardımıyla, negatif uzaklıklar aşağıda gösterilen şekilde oluşturulur.

$$PDA=[PDA_{ij}]_{n*m}$$

$$NDA=[NDA_{ij}]_{n*m}$$

Pozitif ve negatif uzaklık matrisindeki değerler, kriterin fayda cinsinden olduğunda Eşitlikler aşağıdakiler gibi oluşturulur.

$$PDA_{ij}=\frac{max(0,(X_{ij}-AV_j))}{AV_j}$$

$$NDA_{ij}=\frac{max(0,(AV_j-X_{ij}))}{AV_j}$$

Pozitif ve negatif uzaklık matrisindeki değerler, kriterin maliyet cinsinden olduğunda da Eşitlikteki gibi hesaplanır.

$$PDA_{ij}=\frac{max(0,(AV_j-X_{ij}))}{AV_j}$$

$$NDA_{ij}=\frac{max(0,(X_{ij}-AV_j))}{AV_j}$$

4. Yöntemin bu aşamasında tüm alternatifler için ağırlıklı toplam değerler, ağırlıklı toplam pozitif değer *(SP_i)* ve ağırlıklı toplam negatif değer olan *(SN_i)* aşağıdaki formülle denklem oluşturulur.

$$SP_i=\sum_{j=1}^{m} w_j * PDA_{ij}$$

$$SN_i=\sum_{j=1}^{m} w_j * NDA_{ij}$$

w_j değerleri, kriterlerin önem ağırlıklarını göstermektedir ve yukardaki eşitlikte kullanılmaktadır.

5. Hesaplanan (SP_i) ve (SN_i) değerleri aşağıdaki eşitliklerden yararlanılarak normalize edilir.

$$NSP_i = \frac{SP_i}{max\ (SP_i)}$$

$$NSN_i = 1 - \frac{SN_i}{max\ (SN_i)}$$

6. Tüm seçenekleri için değerlendirme puanlarının (AS) hesaplanması aşamasıdır. Bu yöntemin son aşamasında tüm alternatifler için değerlendirme skorları (AS_i) değerleri aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanır.

$$AS_i = \frac{1}{2}\ (NSP_i + NSN_i)$$

AS_i değeri $0 \leq ASi \leq 1$ değerleri arasındaki koşulunu sağlamalıdır. Bu hesaplamalar sonucunda AS_i değeri en yüksek olan karar alternatifi olarak en iyi iken, en düşük olan karar alternatifi ise en kötü seçenek olarak belirlenir.

4. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde finansal başarısızlığı ölçmede kullanılan Altman Z- Skoru sonuçlarına ve finansal performansı ölçmede kullanılan EDAS yöntemine göre elde edilen sonuçlar ve sıralamalar yer almaktadır. Ayrıca bu iki yöntem arasındaki ilişkiyi ölçmek için Spearman sıra korelasyon testi de yer almaktadır.

4.1. Altman Z-Skor Analizine ilişkin Bulgular

Araştırmada, Borsa İstanbul Gıda ve İçecek Endeksi'nde işlem gören işletmelerin finansal başarısızlık riskleri Altman Z-Skor modeli kullanılarak incelenmiştir. Çalışma kapsamında, ilgili işletmelere ait son beş yıla ilişkin finansal oranlar esas alınarak Z-Skor hesaplamaları yapılmıştır. Elde edilen Z-Skor değerleri, işletmelerin iflas riskine yönelik değerlendirmeleri içerecek biçimde aşağıda Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1. BIST Gıda ve İçecek Endeksinde Yer Alan İşletmelerin Altman Z-Skor Değerleri

Z-Skor	2020	2021	2022	2023	2024
AEFES (A1)	1,23122724	1,294191069	1,730863614	1,9214722	2,0188071
ATAKP (A2)	0,73223596	1,277150823	3,277023315	4,4857602	4,1251575
AVOD (A3)	1,22175579	3,446481875	2,307727201	2,2388194	0,8713524
BANVT (A4)	2,05618498	2,484226045	0,252289854	2,9928301	5,2612563

BESLR (A5)	1,91427265	1,006326365	3,034558605	2,783019	3,1769735
BORSK (A6)	2,28158549	5,051310223	6,565844848	7,1790063	5,0371164
CCOLA (A7)	1,93245903	2,320779304	2,826654353	2,9842658	3,1074412
DARDL (A8)	1,32168443	2,267483297	2,285342195	2,3729811	2,249066
DMRGD (A9)	2,63360145	1,413609471	1,46264944	2,8988878	2,9200544
EKSUN (A10)	1,44831799	3,040064373	3,898993237	5,1914286	2,0713245
ELITE (A11)	2,46626859	4,929409538	6,685541938	4,859295	5,4770397
ERSU (A12)	1,83200049	0,885970306	0,019139071	-0,1020028	3,7715271
FADE (A13)	3,12504859	3,24055901	4,056323187	4,1583914	2,5617833
FRIGO (A14)	1,90988197	2,184531174	4,161597811	4,0214707	2,5900954
GOKNR (A15)	1,95747895	3,775003011	3,833784838	5,2699628	4,1074662
KRSTL (A16)	3,73368315	2,767709221	1,8396862	2,7340491	3,0405821
KRVGD (A17)	2,48884706	2,440990375	2,536942877	2,8676217	2,0589541
KTSKR (A18)	1,83795115	2,383289406	3,295274306	2,877254	2,4437496
OBAMS (A19)	3,89334946	6,963428837	3,656866095	6,5925216	4,7769337
OFSYM (A20)	3,29733025	4,945511999	6,463797983	6,5169395	6,7225287
ORCAY (A21)	1,20909558	1,611654238	3,160433661	3,9141657	1,8215155
OYLUM (A22)	2,08346703	2,486371658	2,463622814	4,7361636	3,613556
PENGD (A23)	2,07995357	2,337506943	1,428375384	1,189447	0,7120112
PETUN (A24)	2,91564744	2,809158157	2,300644719	2,5160186	2,0772537
PINSU (A25)	0,56657676	-0,11831126	-0,11225397	0,9290934	1,4584136
PNSUT (A26)	2,22558695	-44,5806386	2,216155944	1,9562814	1,4011603
SELGD (A27)	5,1404261	5,242682204	2,88945383	1,2365003	19,138311
SELVA (A28)	0,93747523	1,660985522	0,308960238	3,3535323	2,1021745
SOKE (A29)	2,83534436	3,219769817	4,698347637	4,663115	2,323954
TATGD (30)	2,68515348	3,22662627	0,767001859	1,146037	1,0004374
TBORG (A31)	2,6440497	5,692014552	3,269697119	3,0899338	4,6015211
TUKAS (A32)	1,83738149	3,592995998	5,492704874	4,1779739	2,4899958
ULKER (A33)	2,35999722	5,030923417	3,569588882	5,3306474	3,7531538
ULUUN (A34)	3,50918576	5,037982336	5,095439112	3,8734985	2,6801771
VANGD (A35)	4,33453022	5,777088946	3,704100625	-1,3199139	2,5904309
YYLGD (A36)	1,97691003	5,408530195	6,145703241	3,5687028	2,0513421
ORTALAMA	2,29599849	1,848704614	3,099691026	3,3112547	3,3945727

Değer aralıkları Z > 2,99 = Güvenli bölge; 1,81< Z < 2,99 = Belirsiz; Z < 1,8 = Başarısızlık riski

Tablo 1'de sunulan Z-Skor sonuçlarına dayanarak işletmeler üç ayrı kategoride sınıflandırılmıştır. Buna göre Z-Skoru 2,99 ve üzerinde olan finansal açıdan güçlü işletmeler mavi renkle, Z-Skoru 1,81 ve altında bulunan ve finansal başarısızlık riski yüksek işletmeler sarı renkle, Z-Skoru 1,81–2,99 aralığında yer alarak belirsizlik bölgesinde bulunan işletmeler ise beyaz renkle gösterilmiştir.

2020 yılı verileri incelendiğinde; sektörde faaliyet gösteren işletmelerden 7'si finansal başarısızlık riski taşımaktadır. 22 işletme belirsizlik bölgesindeyken, 7 işletme risk taşımayan konumdadır. Sektör ortalaması olan 2,29'luk Z-Skoru ile sektör genelinin belirsizlik bölgesinde olduğu görülmektedir. A27 ve A35 işletmeleri, bu yıl finansal riskleri yönetme açısından sektörün en güçlü işletmelerdir. Aynı yıl içinde en düşük finansal oranlar, Dağıtılmayan Kârlar/Aktif Toplamı ve Faiz ve Vergi Öncesi Kâr/Aktif Toplamı oranlarıdır. 2020 yılı için en yüksek finansal oranlar ise, Öz Kaynakların Piyasa Değeri/Toplam Yükümlülükler ve Net Satışlar/Aktif Toplamı oranlarıdır. Bu durum 2020 yılı için, işletmeler satış üretme ve piyasa güveni açısından olumlu olduğu; ancak karlılık ve birikmiş sermaye açısından zayıf olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

2021 yılında; finansal risk taşıyan işletme sayısı 9'a yükselmiş, 10 işletme belirsiz bölgede kalmış, 17 işletme ise sağlam konuma geçmiştir. Sektörün ortalama Z-Skoru 1,848'e düşmüş ve finansal açıdan belirsiz bölgede kalmıştır. Z-Skor ortalamasında %23'lük bir azalma gözlenmektedir. Bu yıl A19 işletmesi sektörde finansal istikrarı en iyi sağlayan firmadır. Bu yılda finansal başarısızlığı en düşük olan işletme A26 kodlu işletmedir. En düşük oranlar Net İşletme Sermayesi/Aktif Toplamı ve Dağıtılmayan Kârlar/Aktif Toplamıdır. 2021 yılı için en yüksek finansal oranlar ise, Özkaynaklar/Toplam Yükümlülükler kaleminde görülmüştür. Bu yıl için genel bir değerlendirme yapılacak olursa, işletmelerin likidite ve birikmiş kârlılık açısından zayıf, ancak sermaye yapısı açısından görece güçlü bir görünüm sergilediği söylenebilir. Ayrıca işletmelerin kısa vadeli dayanıklılığı zayıf, geçmiş kar birikimi sınırlı ve borçluluk riski düşük olarak söylenebilir.

2022 yılına gelindiğinde; 7 işletme riskli, 10'u belirsiz, 19 işletme ise risksiz kategoridedir. Finansal açısından risksiz işletmelerin sayısı bir önceki yıla göre artmıştır. Sektörün ortalama Z-Skoru bu yıldan itibaren artmaya başlamış ve 3,099 seviyesine ulaşmıştır. En düşük finansal oranlar Net İşletme Sermayesi/Aktif Toplamı ile Dağıtılmayan Kârlar/Aktif Toplamı oranlarıdır. Bu yıl için en yüksek finansal oranlar ise, Net Satışlar/Aktif Toplamı ile Özkaynaklar/Toplam Yükümlülükleridir. Finansal açısında en güçlü firmalar A11 ve A6'dır. Finansal açıdan en zayıf firmalar ise A25 ile A12 işletmeleridir. Genel olarak 2022 yılı değerlendirildiğinde işletmelerin faaliyet performansı ve sermaye yapısı güçlü, ancak likidite ve birikmiş kârlılık açısından zayıf bir finansal görünüm sergilediği tespit edilmiştir.

2023 yılı itibarıyla; 6 işletme başarısızlık riski taşırken, 11 işletme belirsizlik içinde yer almakta, 19 işletme ise finansal risk taşımamaktadır. Z-Skor sektör ortalaması artmaya devam etmiş ve 3,311 seviyesine yükselmiştir. En düşük finansal oranlar Dağıtılmayan Kârlar/Aktif Toplamı ve Faiz ve Vergi Öncesi Kâr/Aktif Toplamıdır. Aynı yıl için en

yüksek finansal oranlar olarak, Özkaynaklar/Toplam Yükümlülükleridir. A6, A19 ve A20 işletmeleri finansal anlamda öne çıkmaktadır. Genel olarak bu değerlendirildiğinde işletmelerin kârlılık ve kâr birikimi açısından zayıf, buna karşılık sermaye yapısı bakımından güçlü bir finansal görünüm sergilediği belirlenmiştir.

2024 yılı değerlendirildiğinde; risk taşımayan işletme sayısı 15'dir. finansal başarısızlık riski yüksek işletmelerin sayısı beşdir. Sektörün Z-Skor ortalaması 3,394'e yükselerek genel bir trendi yakalamıştır. En düşük finansal oran Net İşletme Sermayesi/Aktif Toplamıdır. Aynı yıl için en yüksek finansal oranlar olarak, Özkaynaklar/Toplam Yükümlülükleridir. A20 ve A27 işletmeleri, 2024'te finansal risklere karşı en güçlü konumdaki işletmelerdir. Bu yıl için genel değerlendirme olarak, işletmelerin likidite açısından zayıf, ancak sermaye yapısı bakımından güçlü bir finansal görünüm sergilediği tespit edilmiştir.

2020–2024 dönemine ait bulgular bütüncül olarak değerlendirildiğinde, sektörün finansal başarısızlık riskinin zaman içinde dalgalı ancak genel olarak iyileşen bir seyir izlediği görülmektedir. 2020 ve özellikle 2021 yıllarında sektör ortalama Z-Skorunun belirsizlik bölgesinde kalması, kısa vadeli finansal kırılganlıkların arttığı bir döneme işaret etmektedir. Buna karşın 2022 yılı itibarıyla sektör ortalamasının güvenli bölgeye yükselmesi ve 2023–2024 yıllarında artış eğilimini sürdürmesi, sektörün finansal açıdan toparlanma sürecine girdiğini göstermektedir. Finansal oranlar incelendiğinde, çalışma sermayesi, birikmiş kârlar ve faaliyet kârlılığı göstergelerinin çoğu yıl düşük seviyelerde gerçekleşmesi sektörün likidite ve içsel finansman kapasitesi açısından yapısal bir zayıflık taşıdığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık özkaynakların toplam yükümlülüklere oranının sürekli yüksek seyretmesi, sektörün borçluluk riskinin sınırlı olduğunu ve güçlü bir sermaye yapısına sahip bulunduğunu göstermektedir. Sonuç olarak sektörün kısa vadeli likidite ve kârlılık açısından kırılganlıklar barındırmasına rağmen, özkaynak ağırlıklı finansman yapısı sayesinde uzun vadeli finansal dayanıklılığını koruduğu ve 2022 sonrası dönemde finansal istikrarını belirgin biçimde güçlendirdiği söylenebilir.

4.2. EDAS Analizine İlişkin Bulgular

Çalışmada, karar verme süreçlerinde yaygın biçimde kullanılan çok kriterli karar verme (ÇKKV) tekniklerinden biri olan EDAS yöntemi uygulanmıştır. EDAS yöntemi, belirli ve sistematik aşamalardan oluşan bir analiz süreci sunmakta olup, araştırma kapsamında hesaplama ve veri işleme işlemleri Microsoft Excel programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Analizde kullanılan kriterler, finansal başarısızlığın öngörülmesine yönelik literatürde sıklıkla başvurulan Altman Z-Skor modelinde yer alan finansal oranlardan oluşturulmuş ve EDAS yöntemi kapsamında karar kriterleri olarak ele alınmıştır. Yöntemin uygulanması sonucunda işletmelerin finansal durumlarının çok kriterli bir perspektifle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine imkân sağlanmıştır.

Aşağıdaki tablolarda, analiz kapsamına alınan yıllar itibarıyla elde edilen veriler doğrultusunda alternatiflere ait AS_i değerleri ve bu değerlere göre yapılan sıralamalar yer almaktadır. Her yıl için elde edilen AS_i değerleri büyükten küçüğe doğru sıralanarak, alternatiflerin göreli performansları ortaya konmuştur. İlgili sıralamalara ilişkin detaylar Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. BIST Gıda ve İçecek Endeksinde Yer Alan İşletmelerin 2020-2024 Yılları AS_j Değerleri ve Sıralaması

Sırala	2020		2021		2022		2023		2024	
ma	ASi	Sıra	ASi	Sıra	ASi	Sıra	ASi	Sıra	ASi	Sıra
1	0,985	DMRGD (A9)	2,131	PNSUT (A26)	10,636	SELGD (A27)	19,669	SELGD (A27)	0,736	BORSK (A6)
2	0,727	TATGD (30)	0,987	OBAMS (A19)	8,256	VANGD (A35)	18,600	VANGD (A35)	0,656	OFSYM (A20)
3	0,679	OBAMS (A19)	0,892	TATGD (30)	7,218	KRSTL (A16)	17,689	KRSTL (A16)	0,649	OBAMS (A19)
4	0,662	ULKER (A33)	0,887	TBORG (A31)	5,088	ERSU (A12)	14,514	ERSU (A12)	0,639	BANVT (A4)
5	0,654	PETUN (A24)	0,739	ULKER (A33)	1,155	OYLUM (A22)	2,120	ELITE (A11)	0,639	OYLUM (A22)
6	0,649	TBORG (A31)	0,682	PETUN (A24)	1,064	TUKAS (A32)	1,281	TATGD (30)	0,632	FADE (A13)
7	0,623	PNSUT (A26)	0,652	FADE (A13)	1,059	SOKE (A29)	1,124	DMRGD (A9)	0,618	CCOLA (A7)
8	0,618	OFSYM (A20)	0,631	BORSK (A6)	0,759	ATAKP (A2)	1,061	AVOD (A3)	0,617	ATAKP (A2)
9	0,607	FADE (A13)	0,627	ELITE (A11)	0,690	BESLR (A5)	0,617	ORCAY (A21)	0,617	KTSKR (A18)
10	0,600	BANVT (A4)	0,555	CCOLA (A7)	0,516	TBORG (A31)	0,435	TUKAS (A32)	0,601	ELITE (A11)
11	0,596	GOKNR (A15)	0,544	TUKAS (A32)	0,408	TATGD (30)	0,426	SOKE (A29)	0,593	GOKNR (A15)
12	0,590	CCOLA (A7)	0,520	OFSYM (A20)	0,372	DARDL (A8)	0,306	EKSUN (A10)	0,547	ULKER (A33)
13	0,562	ULUUN (A34)	0,519	ULUUN (A34)	0,326	OFSYM (A20)	0,203	YYLGD (A36)	0,542	PNSUT (A26)
14	0,558	AEFES (A1)	0,512	SELGD (A27)	0,250	AVOD (A3)	-0,324	PINSU (A25)	0,529	AEFES (A1)
15	0,551	ELITE (A11)	0,506	AVOD (A3)	0,231	PINSU (A25)	-0,358	DARDL (A8)	0,528	PETUN (A24)
16	0,551	AVOD (A3)	0,499	AEFES (A1)	0,224	ORCAY (A21)	-0,583	PENGD (A23)	0,523	TBORG (A31)
17	0,515	BORSK (A6)	0,488	BANVT (A4)	0,157	PENGD (A23)	-0,650	TBORG (A31)	0,516	SELGD (A27)
18	0,502	FRIGO (A14)	0,439	GOKNR (A15)	0,149	EKSUN (A10)	-0,804	BESLR (A5)	0,516	FRIGO (A14)
19	0,487	SELGD (A27)	0,427	YYLGD (A36)	0,135	ELITE (A11)	-0,952	OYLUM (A22)	0,510	VANGD (A35)
20	0,482	KRVGD (A17)	0,418	KRSTL (A16)	0,116	ULUUN (A34)	-1,525	OBAMS (A19)	0,509	DMRGD (A9)
21	0,474	KTSKR (A18)	0,415	PENGD (A23)	0,068	YYLGD (A36)	-1,910	OFSYM (A20)	0,502	ULUUN (A34)
22	0,472	KRSTL (A16)	0,404	DMRGD (A9)	-0,039	DMRGD (A9)	-2,618	SELVA (A28)	0,495	TUKAS (A32)
23	0,468	TUKAS (A32)	0,399	SOKE (A29)	-0,710	AEFES (A1)	-2,828	KRVGD (A17)	0,492	SELVA (A28)
24	0,468	YYLGD (A36)	0,396	KRVGD (A17)	-0,780	BORSK (A6)	-2,899	BANVT (A4)	0,491	BESLR (A5)
25	0,464	ORCAY (A21)	0,395	EKSUN (A10)	-0,815	CCOLA (A7)	-2,919	ULUUN (A34)	0,483	KRVGD (A17)
26	0,419	SOKE (A29)	0,391	KTSKR (A18)	-1,075	SELVA (A28)	-3,067	AEFES (A1)	0,458	EKSUN (A10)

27	0,404	OYLUM (A22)	0,382	FRIGO (A14)	-1,125	PETUN (A24)	-3,448	GOKNR (A15)	0,445	PINSU (A25)
28	0,399	BESLR (A5)	0,376	SELVA (A28)	-1,266	GOKNR (A15)	-3,688	ATAKP (A2)	0,443	SOKE (A29)
29	0,391	SELVA (A28)	0,352	ORCAY (A21)	-1,273	FRIGO (A14)	-3,709	CCOLA (A7)	0,434	YYLGD (A36)
30	0,376	PENGD (A23)	0,334	OYLUM (A22)	-1,349	KRVGD (A17)	-3,864	PETUN (A24)	0,418	DARDL (A8)
31	0,361	EKSUN (A10)	0,314	VANGD (A35)	-1,719	ULKER (A33)	-3,962	FRIGO (A14)	0,400	ORCAY (A21)
32	0,302	ATAKP (A2)	0,270	BESLR (A5)	-1,914	FADE (A13)	-4,759	BORSK (A6)	0,392	AVOD (A3)
33	0,280	PINSU (A25)	0,126	DARDL (A8)	-1,928	BANVT (A4)	-5,666	ULKER (A33)	0,385	PENGD (A23)
34	0,179	VANGD (A35)	0,118	ATAKP (A2)	-2,046	KTSKR (A18)	-6,179	FADE (A13)	0,383	TATGD (30)
35	0,127	ERSU (A12)	0,067	PINSU (A25)	-2,180	PNSUT (A26)	-6,696	PNSUT (A26)	0,112	ERSU (A12)
36	0,015	DARDL (A8)	-0,004	ERSU (A12)	-2,852	OBAMS (A19)	-7,407	KTSKR (A18)	0,086	KRSTL (A16)

EDAS yöntemi kullanılarak yapılan analizler neticesinde, işletmelerin yıllık bazda finansal performansları tespit edilmiştir. 2020 yılı verileri incelendiğinde, finansal açıdan en iyi performansa sahip işletmenin A9, finansal açıdan en kötü performansa sahip işletmenin ise A8 olduğu tespit edilmiştir. 2021 yılı analizine göre finansal açıdan en başarılı işletme A26 iken, finansal performans düzeyi en düşük olan işletme A12 olarak belirlenmiştir. 2022 yılı değerlendirmesinde A27 işletmesi finansal açıdan en yüksek performansı sergilemiş, A19 ise en düşük finansal performansa sahip işletme olmuştur. 2023 yılı sonuçlarına göre, A27 finansal açıdan en başarılı işletme olarak öne çıkarken, A18 finansal açıdan en düşük performansı göstermiştir. 2024 yılı itibarıyla da en yüksek finansal performans değeri yine A6 işletmesine aitken, A16 yılı en düşük finansal performansla tamamlayan işletme olmuştur.

Genel olarak değerlendirildiğinde, finansal performansın yıllar arasında işletmeler açısından dalgalı bir seyir izlediği, belirli işletmelerin bazı dönemlerde öne çıkmasına rağmen sürdürülebilir bir liderlik yapısının oluşmadığı görülmektedir. Bu durum, işletmelerin finansal performanslarının makroekonomik koşullar, sektör dinamikleri ve işletme içi stratejik kararlar gibi çok boyutlu faktörlerden etkilendiğine işaret etmektedir. Ayrıca, bazı işletmelerin belirli dönemlerde performanslarını önemli ölçüde iyileştirebildiği veya gerileyebildiği bulgusu, finansal performansın dinamik ve değişken bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, işletmelerin finansal performanslarını sürdürülebilir biçimde artırabilmeleri için uzun dönemli stratejik planlama, etkin kaynak yönetimi ve risk yönetimi uygulamalarına odaklanmalarının önem taşıdığı değerlendirilmektedir.

Altman Z-Skor modeli ile EDAS yöntemine dayalı analizlerden elde edilen bulgular ilgili tablolarda ayrıntılı olarak sunulmuştur. Her iki yöntemin sonuçlarının birlikte değerlendirilmesiyle oluşturulan genel performans sıralaması ise Tablo 3'te toplu olarak verilmiştir. Söz konusu sıralama, işletmelerin dönemler itibarıyla finansal başarısızlık

riskleri ile finansal performans düzeylerinin karşılaştırmalı ve bütüncül bir perspektifle analiz edilmesine imkân tanımaktadır.

Tablo 3. BIST Gıda ve İçecek Endeksinde Yer Alan İşletmelerin Altman Z-Skor ve EDAS Sıralamaları

	2020		**2021**		**2022**		**2023**		**2024**	
	A	**E**	**A**	**E**	**A**	**E**	**A**	**E**	**A**	**E**
A1	31	14	31	16	29	23	30	26	30	14
A2	35	32	32	34	16	8	10	28	8	8
A3	32	16	13	15	24	14	28	8	35	32
A4	20	10	21	17	34	33	19	24	4	4
A5	24	28	33	32	19	9	24	18	13	24
A6	16	17	6	8	2	24	1	32	5	1
A7	23	12	25	10	21	25	20	29	14	7
A8	30	36	26	33	26	12	27	15	24	30
A9	12	1	30	22	30	22	21	7	16	20
A10	29	31	17	25	10	18	6	12	27	26
A11	14	15	10	9	1	19	7	5	3	10
A12	28	35	34	36	35	4	35	4	10	35
A13	7	9	14	7	9	32	12	34	20	6
A14	25	18	27	27	8	29	13	31	19	18
A15	22	11	11	18	11	28	5	27	9	11
A16	4	22	19	20	28	3	25	3	15	36
A17	13	20	22	24	22	30	23	23	28	25
A18	26	21	23	26	15	34	22	36	22	9
A19	3	3	1	2	13	36	2	20	6	3
A20	6	8	9	12	3	13	3	21	2	2
A21	33	25	29	29	18	16	14	9	31	31
A22	18	27	20	30	23	5	8	19	12	5
A23	19	30	24	21	31	17	32	16	36	33
A24	8	5	18	6	25	27	26	30	26	15
A25	36	33	35	35	36	15	34	14	32	27
A26	17	7	36	1	27	35	29	35	33	13
A27	1	19	5	14	20	1	31	1	1	17
A28	34	29	28	28	33	26	17	22	25	23
A29	9	26	16	23	7	7	9	11	23	28

A30	10	2	15	3	32	11	33	6	34	34
A31	11	6	3	4	17	10	18	17	7	16
A32	27	23	12	11	5	6	11	10	21	22
A33	15	4	8	5	14	31	4	33	11	12
A34	5	13	7	13	6	20	15	25	17	21
A35	2	34	2	31	12	2	36	2	18	19
A36	21	24	4	19	4	21	16	13	29	29

Tablo 3'te verilen BIST Gıda ve İçecek endeksinde yer alan işletmelerin "A" ile gösterilen Altman Z Skoruna göre işletmelerin sıralamaları göstermektedir. "E" ile gösterilen EDAS yöntemine göre işletmelerin sıralamaları gösterilmektedir.

Sıralamalar arasındaki ilişkinin düzeyini belirlemek amacıyla, sıralı veri yapısına uygun bir yöntem olan Spearman sıra korelasyon katsayısı kullanılmıştır (Apan vd., 2018: 95). Bu kapsamda gerçekleştirilen analizden elde edilen bulgular ayrıntılı biçimde Tablo 4'te raporlanmıştır.

Tablo 4. Spearman Sıra Korelasyon Testi Sonuçları

	A2020	**E2020**	**A2021**	**E2021**	**A2022**	**E2022**	**A2023**	**E2023**	**A2024**	**E2024**
A2020	1,000	,495**	,632**	,529**	,277	,038	,080	,118	,371*	,223
	.	,002	,000	,001	,101	,825	,642	,492	,026	,190
E2020	,495**	1,000	,329*	,840**	,097	-,523**	,241	-,333*	,205	,450**
	,002	.	,050	,000	,574	,001	,156	,047	,231	,006
A2021	,632**	,329*	1,000	,531**	,623**	,055	,396*	,146	,377*	,251
	,000	,050	.	,001	,000	,749	,017	,395	,024	,139
E2021	,529**	,840**	,531**	1,000	,256	-,392*	,250	-,261	,137	,388*
	,001	,000	,001	.	,132	,018	,142	,124	,424	,019
A2022	,277	,097	,623**	,256	1,000	-,050	,709**	-,152	,350*	,373*
	,101	,574	,000	,132	.	,774	,000	,376	,036	,025
E2022	,038	-,523**	,055	-,392*	-,050	1,000	-,280	,742**	,102	-,453**
	,825	,001	,749	,018	,774	.	,098	,000	,554	,006
A2023	,080	,241	,396*	,250	,709**	-,280	1,000	-,342*	,473**	,552**
	,642	,156	,017	,142	,000	,098	.	,041	,004	,000
E2023	,118	-,333*	,146	-,261	-,152	,742**	-,342*	1,000	-,034	-,619**
	,492	,047	,395	,124	,376	,000	,041	.	,845	,000
A2024	,371*	,205	,377*	,137	,350*	,102	,473**	-,034	1,000	,614**
	,026	,231	,024	,424	,036	,554	,004	,845	.	,000
E2024	,223	,450**	,251	,388*	,373*	-,453**	,552**	-,619**	,614**	1,000
	,190	,006	,139	,019	,025	,006	,000	,000	,000	.

*Korelasyon 0,05 düzeyinde anlamlıdır. **Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Spearman sıra korelasyon analizi sonuçları, Altman Z-Skor modeli (A) ile EDAS yöntemi (E) kullanılarak elde edilen sıralamalar arasındaki ilişkinin yönünü, gücünü ve dönemsel değişimini ortaya koymaktadır. Bulgular bütüncül olarak değerlendirildiğinde aşağıdaki akademik çıkarımlar yapılabilir: Öncelikle aynı yıla ait iki yöntem arasındaki ilişkiler incelendiğinde, 2020 (ρ=0,495; p<0,01) ve 2021 (ρ=0,531; p<0,01) yıllarında orta düzeyde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler elde edilmiştir. Bu durum, söz konusu yıllarda finansal başarısızlık riskini ölçen Altman Z-Skor modeli ile finansal performansı ölçen EDAS yönteminin benzer sıralama eğilimleri ürettiğini göstermektedir. 2024 yılına gelindiğinde ise iki yöntem arasındaki ilişkinin daha da güçlendiği (ρ=0,614; p<0,01) görülmektedir. Buna karşılık 2022 yılında iki yöntem arasında anlamlı bir ilişki bulunmaması (ρ=-0,050) ve 2023 yılında düşük düzeyde negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmesi (ρ=-0,342; p<0,05), bazı dönemlerde finansal başarısızlık riski ile finansal performansın farklı yönlerde hareket edebildiğine işaret etmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Spearman korelasyon bulguları Altman Z-Skor modeli ile EDAS yönteminin tam örtüşen değil, ancak birbirini tamamlayan sonuçlar sunduğunu ortaya koymaktadır. Altman modelinin daha istikrarlı ve uzun dönemli finansal risk göstergesi niteliği taşıdığı; EDAS yönteminin ise dönemsel finansal performans değişimlerine daha duyarlı olduğu söylenebilir. Bu nedenle işletmelerin finansal durumunun kapsamlı biçimde değerlendirilebilmesi açısından her iki yöntemin birlikte kullanılmasının bütüncül ve tamamlayıcı bir analiz çerçevesi sunduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Gıda ve içecek sektörü, birbiriyle yakından ilişkili alt alanları kapsayan ve ülke sanayisinde stratejik öneme sahip sektörlerden biridir. Türkiye, sahip olduğu tarımsal üretim potansiyeli sayesinde gıda üretimi açısından önemli avantajlara sahiptir. Son yıllarda tarımsal üretimde verimliliği artırmaya yönelik teknolojik yatırımlar, sulama projeleri ve modern tarım uygulamaları sektörün gelişimine önemli katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler, gıda üretim kapasitesinin artırılması ve dışa bağımlılığın azaltılması açısından kritik bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, bazı tarımsal hammaddelerde ithalata bağımlılık devam etmekte olup, bu durum dış ticaret dengeleri üzerinde belirleyici olmaktadır. Gıda sektörü stratejik bir yapıya sahiptir ve tarım, lojistik, perakende, turizm ve sağlık gibi birçok sektörle güçlü bağlantılar içermektedir. Gıda üretimi, hammadde temini bakımından büyük ölçüde tarım sektörüne bağlıdır. Türkiye, gıda üretimi ve işleme kapasitesi bakımından Avrupa'nın önde gelen ülkeleri arasında yer almaktadır. 2023 yılı itibarıyla gıda ve içecek sektörünün üretim kapasitesi ve ihracat hacmi önemli ölçüde artış göstermiştir. Ancak sektör, bazı kritik tarımsal girdiler ve işlenmiş hammadde ürünlerinde ithalata bağımlı olmaya devam etmektedir.

Türkiye'nin tarım, gıda ve içecek sektörü 2026 yılı Şubat ayında 0,58 milyar dolar düzeyinde dış ticaret fazlası kaydetmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine dayanan güncel istatistikler, yılın ilk iki ayında toplam ihracatın bir önceki yılın aynı dönemine

kıyasla %0,2 oranında azalarak 4,68 milyar dolara gerilediğini, buna karşılık ithalatın %6,55 artışla 4,1 milyar dolara yükseldiğini göstermektedir. Bir önceki yılın aynı döneminde 0,85 milyar dolar olarak gerçekleşen dış ticaret fazlasının, ithalattaki artışın etkisiyle cari dönemde daha sınırlı bir düzeye gerilediği anlaşılmaktadır (Investing, 2026). 2026 yılı itibarıyla Türkiye'deki Gıda ve İçecek sektörü büyük, ihracat odaklı, krize dayanıklı, hızlı dönüşen ve geleceği güçlü ekonominin stratejik lokomotif sektörlerinden birisi olarak görülmektedir.

Yeşil dönüşüm ve sürdürülebilirlik politikaları doğrultusunda gıda ve içecek sektörüne yönelik çevresel ve sosyal baskılar giderek artmaktadır. Bu kapsamda, daha az enerji tüketen, karbon ayak izi düşük ve çevre dostu üretim süreçlerinin geliştirilmesi beklenmektedir. Gıda sektörü oldukça geniş bir ürün çeşitliliğine sahiptir. Temel gıda ürünleri, süt ve süt ürünleri, et ve et ürünleri, içecekler, hazır gıdalar, unlu mamuller ve dondurulmuş gıdalar gibi günlük tüketim ürünlerinin yanı sıra; gıda katkı maddeleri, ambalajlı ürünler ve fonksiyonel gıdalar gibi birçok alt sektörü kapsamaktadır.

Türkiye gıda ve içecek sektöründe karşılaşılan en önemli sorunlardan biri, hızla artan iç talebe rağmen yatırım hacminin bazı alt sektörlerde yetersiz kalmasıdır. Bu durum, sektörün küresel rekabet gücünü sınırlarken yüksek katma değerli ürün üretiminin yeterince gelişememesine yol açmaktadır. Sektörün karşılaştığı bir diğer önemli sorun ise gıda güvenliği, kalite standartları ve yatırım alanı bulma konusundaki zorluklardır. Gıda üretim süreçlerinde hijyen, izlenebilirlik ve çevresel etkiler büyük önem taşımakta; bu nedenle yatırımlar sıkı mevzuat ve denetim süreçlerine tabi tutulmaktadır. Ancak organize sanayi bölgelerinde ve özellikle gıda ihtisas organize sanayi bölgelerinde bu tür sorunlar büyük ölçüde kontrol altına alınabilmektedir. Bu nedenle sektörün sağlıklı ve sürdürülebilir biçimde büyüyebilmesi için ihtisas organize sanayi bölgelerinde yapılacak yatırımlar büyük önem taşımaktadır.

Çalışmada amaç, Borsa İstanbul (BİST) Gıda ve İçecek Endeksi'nde faaliyet gören işletmelerin finansal başarısızlığın karşılaştırmalı riski analiz edilmesini içermektedir. Araştırma kapsamında, 2020–2024 dönemine ait yıllık verilere dayanılarak, Altman Z-Skor modeli ve EDAS yöntemi kullanılmıştır. Altman Z- Skoru ile işletmelerin finansal riskleri, EDAS yöntemi ile finansal başarısı ölçülmüştür. Bu şekilde analizler ile Gıda ve İçecek endeksindeki işletmelerin finansal durumlarını karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Altman Z-Skor sonuçları, incelenen dönemin başlangıcında sektörün genel olarak belirsizlik bölgesinde yer aldığını göstermektedir. 2020 yılında sektör ortalaması 2,29 olup işletmelerin önemli bir kısmı finansal başarısızlık riski veya gri bölgede yer almıştır. 2021 yılında sektör ortalamasının 1,848'e gerilemesi, finansal risklerin kısa vadede arttığını ve sektörün kırılganlığının yükseldiğini göstermektedir. Ancak 2022 yılından itibaren sektör ortalama Z-Skorunun belirgin biçimde artarak 3 seviyesinin üzerine çıkması, işletmelerin finansal dayanıklılıklarını güçlendirdiklerine işaret etmektedir. 2023 ve 2024 yıllarında ortalamanın sırasıyla 3,311 ve 3,394 seviyelerine ulaşması, sektörün genel olarak finansal açıdan güvenli bölgeye doğru yöneldiğini ortaya koymaktadır. Bu gelişim, riskli işletme

sayısının azalması ve finansal açıdan güçlü işletmelerin sayısının artması ile desteklenmektedir.

Finansal oranlar açısından dönem genelinde dikkat çeken en önemli bulgu, işletmelerin sermaye yapısının güçlü olmasına rağmen likidite ve kârlılık göstergelerinin görece zayıf seyretmesidir. Özellikle Net İşletme Sermayesi/Aktif Toplamı ve Dağıtılmayan Kârlar/Aktif Toplamı oranlarının birçok yılda en düşük değerleri alması, işletmelerin kısa vadeli finansal esnekliklerinin ve geçmiş kâr birikimlerinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Buna karşılık Özkaynaklar/Toplam Yükümlülükler oranının sürekli olarak yüksek değerler alması, sektörün borçluluk riskinin düşük ve sermaye yapısının güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, işletmelerin finansal dayanıklılıklarını büyük ölçüde özkaynak temelli finansman yapısıyla sağladıklarını göstermektedir.

EDAS yöntemi sonuçları, finansal performans sıralamalarının yıllar itibarıyla değişkenlik gösterdiğini ortaya koymuştur. 2020 yılında A9 işletmesi en yüksek performansa sahipken, 2021 yılında A26 işletmesi öne çıkmıştır. 2022 ve 2023 yıllarında A27 işletmesi finansal performans açısından lider konuma yükselmiş, 2024 yılında ise A6 işletmesi en yüksek performans değerine ulaşmıştır. Bu sonuçlar, sektörde lider işletmelerin zaman içinde değişebildiğini ve rekabetin dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. En düşük performans gösteren işletmelerin yıllar içinde farklılaşması ise sektörde finansal performansın sürdürülebilirliğinin tüm işletmeler açısından sağlanamadığını ortaya koymaktadır.

Altman Z-Skor ve EDAS bulguları birlikte değerlendirildiğinde, sektörün genel finansal görünümüne ilişkin üç temel sonuca ulaşılmıştır. İlk olarak, 2021 yılı sonrası dönemde finansal istikrarın güçlendiği ve sektörün finansal risk düzeyinin azaldığı görülmektedir. İkinci olarak, işletmelerin sermaye yapılarının güçlü olmasına rağmen likidite ve kârlılık performanslarının görece zayıf olması sektörün en önemli yapısal sorunu olarak öne çıkmaktadır. Üçüncü olarak ise finansal performans liderliğinin yıllar itibarıyla değişmesi, rekabetin yüksek ve piyasa koşullarının dinamik olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, sektör işletmelerinin uzun vadeli finansal sürdürülebilirliklerini artırabilmeleri için likidite yönetimini güçlendirmeleri, kârlılıklarını artıracak verimlilik yatırımlarına yönelmeleri ve birikmiş kârlarını artıracak stratejiler geliştirmeleri önem arz etmektedir. Bununla birlikte güçlü sermaye yapısının korunması, sektörün finansal dayanıklılığının devamı açısından kritik bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu bulgular hem sektör yöneticileri hem de politika yapıcılar açısından finansal risk yönetimi ve performans artırıcı stratejilerin geliştirilmesi bakımından önemli çıkarımlar sunmaktadır.

Spearman sıra korelasyon analizi bulguları, Altman Z-Skor modeli ile EDAS yönteminin sonuçlarının tam anlamıyla örtüşmediğini, ancak birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu göstermektedir. Altman Z-Skor modelinin işletmelerin uzun vadeli finansal risk düzeyini ve finansal istikrarını yansıtan daha durağan bir gösterge sunduğu; buna karşılık EDAS yönteminin dönemsel performans dalgalanmalarına daha duyarlı bir ölçüm sağladığı

değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, işletmelerin finansal durumunun daha kapsamlı ve bütüncül biçimde analiz edilebilmesi için her iki yöntemin birlikte kullanılmasının tamamlayıcı bir analitik yaklaşım sunduğu sonucuna varılmıştır.

Elde edilen bulgular doğrultusunda geliştirilen politika ve strateji önerileri, sektörün likidite, kârlılık ve sürdürülebilir büyüme kapasitesini güçlendirmeye odaklanmaktadır. Öncelikle, işletmelerin kısa vadeli finansal dayanıklılıklarının artırılması amacıyla etkin işletme sermayesi yönetiminin yaygınlaştırılması, tedarik zinciri finansmanı, faktoring ve alacak sigortası gibi finansal araçlara erişimin kolaylaştırılması önem taşımaktadır. Likidite yönetiminin güçlendirilmesi, özellikle dalgalı makroekonomik koşullarda işletmelerin nakit akışı risklerini azaltarak finansal kırılganlığı sınırlayacaktır. Bununla birlikte, sektörün kârlılık düzeyinin artırılması için yüksek katma değerli ürün üretimini teşvik eden, Ar-Ge ve inovasyon yatırımlarını destekleyen ve dijitalleşme ile otomasyon uygulamalarını yaygınlaştıran politikaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım, işletmelerin verimliliklerini artırarak uluslararası rekabet güçlerini güçlendirecektir. Sektörde özkaynak ağırlıklı finansman yapısının dengelenmesi de sürdürülebilir büyüme açısından kritik görülmektedir. Bu kapsamda uzun vadeli yatırım finansmanı kaynaklarının geliştirilmesi, sermaye piyasası araçlarının kullanımının yaygınlaştırılması ve kurumsal tahvil gibi alternatif finansman enstrümanlarının teşvik edilmesi, işletmelerin yatırım kapasitesini artıracaktır. Ayrıca finansal performans ve finansal risk yönetiminin bütünleşik biçimde ele alınması, erken uyarı sistemleri ve finansal stres testlerinin yaygınlaştırılması ile kurumsal yönetim uygulamalarının güçlendirilmesi sektörün krizlere karşı dayanıklılığını artıracaktır. Son olarak, sektörün rekabet gücünün sürdürülebilir biçimde artırılabilmesi için ölçek ekonomisi sağlayacak iş birliklerinin teşvik edilmesi, ihracat odaklı büyüme stratejilerinin desteklenmesi ve markalaşma süreçlerinin güçlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu politika ve stratejilerin bütüncül biçimde uygulanması, sektörün uzun vadeli finansal sürdürülebilirliğine ve küresel rekabet gücüne önemli katkılar sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği

Beyanı Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Adnan Aziz, M., & Dar, H. A. (2006). Predicting corporate bankruptcy: where we stand?. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 6(1), 18-33.

Akbulut, O. Y. (2019). CRITIC ve EDAS yöntemleri ile İş Bankası'nın 2009-2018 yılları arasındaki performansının analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 249-263.

Almamy, J., Aston, J., & Ngwa, L. N. (2016). An evaluation of Altman's Z-score using cash flow ratio to predict corporate failure amid the recent financial crisis: Evidence from the UK. *Journal of Corporate Finance*, 36, 278-285.

Almanaseer, S., & Al-Oshaibat, S. D. (2018). Validity of Altman Z-score model to predict financial failure: Evidence from Jordan. *International Journal of Economics and Finance*, 10(8).

Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589-609.

Altman, E. I., & Hotchkiss, E. (1993). Corporate financial distress and bankruptcy (Vol. 1998, pp. 105-110). *New York: John Wiley & Sons*.

Altman, E. I., Iwanicz-Drozdowska, M., Laitinen, E. K., & Suvas, A. (2014). Distressed firm and bankruptcy prediction in an international context: A review and empirical analysis of Altman's Z-score model. Available at SSRN 2536340.

Altman, E. I., Iwanicz-Drozdowska, M., Laitinen, E. K., & Suvas, A. (2017). Financial distress prediction in an international context: A review and empirical analysis of Altman's Z-score model. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 28(2), 131-171.

Altman, E. I. (2018). Applications of distress prediction models: What have we learned after 50 years from the z-score models?. *International Journal of Financial Studies*, 6(3), 70.

Amara, S., & Khofiyyan, A. M. (2025). Analysis of bankruptcy potential in food and beverage companies using the Altman Z-Score due to boycotts. *International Journal of Quantitative Research and Modeling*, 6(4), 475-483.

Ansari, B., Yawar-uz-Zaman, M., & Sabri, R. (2023). Gauging bankruptcy using Altman's Z-Score: Empirical investigation from the pharmaceutical sector. *Siazga Research Journal*, 2(3), 192-201.

Apan, M., Öztel, A., & İslamoğlu, M. (2018). Comparative empirical analysis of financial failures of enterprises with altman Z-score and VIKOR methods: BIST food sector application. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 12(1).

Apan, M., & Öztel, A. (2020). Bütünleşik entropi-edas yöntemi ile nakit akım odaklı finansal performans analizi: BIST orman, kâğıt, basım endeksi'nde işlem gören firmaların 2011-2018 dönem verisinden kanıtlar. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 22(1), 170-184.

Aydın, Y. (2021). Bütünleşik bir ÇKKV modeli ile sigorta şirketlerinin piyasa performansının analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (32), 53-66.

Barboza, F., Kimura, H., & Altman, E. (2017). Machine learning models and bankruptcy prediction. *Expert Systems with Applications*, 83, 405-417.

Bauer, J., & Agarwal, V. (2014). Are hazard models superior to traditional bankruptcy prediction approaches? A comprehensive test. *Journal of Banking & Finance*, 40, 432-442.

Beaver, W. H. (1966). Financial ratios as predictors of failure. *Journal of Accounting Research*, 71-111.

Bektaş, S. (2022). Türk sigorta sektörünün 2002-2021 dönemi için MEREC, LOPCOW, COCOSO, EDAS ÇKKV yöntemleri ile performansının değerlendirilmesi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 16(2), 247-283.

Beyaz, F. S., Öcek, C., & Karadeniz, E. (2022). Konaklama ve yiyecek-içecek işletmelerinde finansal başarısızlık riski ve covid-19 salgınının etkisi. *Turizm Akademik Dergisi*, 9(2), 477-494.

Birana, M., Nohong, M., & Dewi, S. (2022). Analysis of financial distress assessment using The Altman Model (Zscore) in food and beverage companies listed on The Indonesia Stock Exchange for the 2017-2021 period. *Scientium Management Review*, 1(3), 305-318.

Biswas, S., Bandyopadhyay, G., & Mukhopadhyaya, J. N. (2022). A multi-criteria based analytic framework for exploring the impact of Covid-19 on firm performance in emerging market. *Decision Analytics Journal*, 5, 100143.

Blessing, A., & Onoja, E. E. (2015). The role of financial statements on investment decision making: a case of united bank for Africa PLC (2004-2013). *European Journal of Business, Economics and Accountancy*, 3(2), 12-37.

Campbell, J. Y., Hilscher, J., & Szilagyi, J. (2008). In search of distress risk. *The Journal of Finance*, 63(6), 2899-2939.

DeAngelo, H., & DeAngelo, L. (1990). Dividend policy and financial distress: An empirical investigation of troubled NYSE firms. *The Journal of Finance*, 45(5), 1415-1431.

Dolinšek, T., & Kovač, T. (2024). Application of the Altman model for the prediction of financial distress in the case of Slovenian companies. *Organizacija*, 57(2), 115-126.

Elia, J., Toros, E., Sawaya, C., & Balouza, M. (2021). Using Altman Z"-score to predict financial distress: Evidence from Lebanese alpha banks. *Management Studies and Economic Systems*, 6(1/2), 47-57.

El Madou, K., Marso, S., El Kharrim, M., & El Merouani, M. (2024). Evolutions in machine learning technology for financial distress prediction: A comprehensive review and comparative analysis. *Expert Systems*, 41(2), e13485.

Er, M., & Güçlü, F. (2023). Springate ve Altman z skoru modelleriyle finansal sıkıntı ve iflas riskinin ölçülmesi: BİST gıda sektörü üzerine bir uygulama. *Ekonomi İşletme ve Yönetim Dergisi*, 9(1), 131-157.

Franks, J. R., & Torous, W. N. (1994). A comparison of financial recontracting in distressed exchanges and Chapter 11 reorganizations. *Journal of Financial Economics*, 35(3), 349-370.

Ghorabaee, M. K., Zavadskas, E. K., Amiri, M., & Turskis, Z. (2016). Extended EDAS method for fuzzy multi-criteria decision-making: an application to supplier selection. *International Journal of Computers Communications & Control*, 11(3), 358-371.

Gilson, S. C. (1989). Management turnover and financial distress. *Journal of Financial Economics*, 25(2), 241-262.

Güngör, H. Y. (2023). COVID-19'un Filipin konaklama firmaları üzerindeki etkisinin mali yapı oranları kullanılarak analizi. *Alanya Akademik Bakış*, 7(1), 235-255.

Hamzah, R. S., & Annisa, M. L. (2022). Altman's Z"-Scores for financial distress predictions among food and beverages industry in Indonesia. *Owner: Riset dan Jurnal Akuntansi*, 6(1), 1056-1068.

Hasan, M. T., & Ara, R. (2025). Measuring the financial health using the Altman Z-score model: A case study on listed banks in Bangladesh. *Asian Journal of Economics and Empirical Research*, 12(1), 40-51.

Hauschild, D. (2013). Altman Z-Score: Not just for bankruptcy: From z-score to "Green Zone" survivability. AMPros Corporation. Retrieved from https://ampros.pl/about.html

Https://tr.investing.com/news/economy-news/tarm-ve-gda-ds-ticaretinde-subat-verileri-belli-oldu-3835917.

Jones, S., & Hensher, D. A. (2004). Predicting firm financial distress: A mixed logit model. *The Accounting Review*, 79(4), 1011-1038.

Keshavarz Ghorabaee, M., Zavadskas, E. K., Olfat, L., & Turskis, Z. (2015). Multi-criteria inventory classification using a new method of evaluation based on distance from average solution (EDAS). *Informatica,* 26(3), 435-451.

Ko, Y. C., Fujita, H., & Li, T. (2017). An evidential analysis of Altman Z-score for financial predictions: Case study on solar energy companies. *Applied Soft Computing*, 52, 748-759.

Kuizinienė, D., Krilavičius, T., Damaševičius, R., & Maskeliūnas, R. (2022). Systematic review of financial distress identification using artificial intelligence methods. *Applied Artificial Intelligence*, 36(1), 2138124.

Kulalı, İ. (2016). Altman Z-Score modelinin Bist şirketlerinin finansal başarısızlık riskinin tahmin edilmesinde uygulanması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(27), 283-292.

Lizarzaburu, E. R., Berggrun, L., & Ostos, J. (2014). Z-Altman review: the case of beverage company in Latam.

Mavengere, K., & Gumede, P. (2024). Financial distress prediction competence of the Altman Z score and Zmijewski model: Evidence from selected Zimbabwe stock exchange firms. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 11(1), 9-15.

Nagendra, M., & Nimbalkar, P. (2022). Bankruptcy prediction for cement industry in India using Altman Z score model. Asian Journal of Economics, *Business and Accounting*, 22(24), 77-85.

Ohlson, J. A. (1980). Financial ratios and the probabilistic prediction of bankruptcy. *Journal of Accounting Research*, 109-131.

Olayinka, A. A. (2022). Financial statement analysis as a tool for investment decisions and assessment of companies' performance. *International Journal of Financial, Accounting, and Management*, 4(1), 49-66.

Ova, A. (2023). BIST gıda ve içecek endeksinde yer alan şirketlerin finansal durum analizi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 670-682.

Özarı, Ç. (2024). Covid-19 Sürecinde ulaştırma ve depolama sektöründeki işletmelerin finansal performans analizi: Entropi tabanlı Edas ve Copras yöntemleriyle. *Akademik Hassasiyetler*, 11(25), 602-631.

Özaydın, G., & Karakul, A. K. (2021). Entropi Tabanlı Maut, Saw ve Edas yöntemleri ile finansal performans değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 13-29.

Özdemir, O., & Parmaksız, S. (2022). BIST enerji işletmelerinin finansal performanslarının çok kriterli karar verme teknikleri ile karşılaştırılması: TOPSIS ve EDAS yöntemleri ile analiz. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 34-56.

Paksoy, S. T. (2026). BIST 100 gıda işletmelerinin Z-Skor modeli ile risk analizi. *Fırat University Journal of Social Sciences*, 36(1), 105-116.

Panigrahi, D. A. K. (2019). Validity of Altman's 'z'score model in predicting financial distress of pharmaceutical companies. *NMIMS Journal of Economics and Public Policy*, 4(1).

Poyraz, E., & Uçma, T. (2006). Türkiye'de faaliyet gösteren ihracatçı sektörlerin mali kriz ortamlarında finansal başarısızlıklarının Altman (Z-Score) modeli yardımıyla ölçülmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (32).

Ren, J., Hu, C. H., Yu, S. Q., & Cheng, P. F. (2021). An extended EDAS method under four-branch fuzzy environments and its application in credit evaluation for micro and small entrepreneurs: J. Ren et al. *Soft Computing*, 25(4), 2777-2792.

Sari, W. F., Hafiz, A., Suaryansyah, B., & Riswanto, A. (2024). Potential bankruptcy detection in the food and beverage industry: Altman Z-Score approach in the Indonesian Stock Exchange. In 1st International Conference of Economics, Management, Accounting, and Business Digital (pp. 68-74). *Atlantis Press*.

Shumway, T. (2001). Forecasting bankruptcy more accurately: A simple hazard model. *The Journal of Business*, 74(1), 101-124.

Taffler, R. J. (1984). Empirical models for the monitoring of UK corporations. *Journal of Banking & Finance*, 8(2), 199-227.

Terzi, S. (2011). Finansal rasyolar yardımıyla finansal başarısızlık tahmini: Gıda sektöründe ampirik bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 1-18.

Tuzcuoğlu, T. (2020). The impact of financial fragility on firm performance: an analysis of BIST companies. *Quantitative Finance and Economics*, 4(2), 310.

Ullah, H., Wang, Z., Abbas, M. G., Zhang, F., Shahzad, U., & Mahmood, M. R. (2021). Association of financial distress and predicted bankruptcy: The case of Pakistani banking sector. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(1), 573-585.

Valipour, A., Sarvari, H., & Tamošaitiene, J. (2018). Risk assessment in PPP projects by applying different MCDM methods and comparative results analysis. *Administrative Sciences*, 8(4), 80.

Wang, Y., Liu, C., & Deng, C. (2023). An ExpTODIM-EDAS-based multiple attribute group decision-making framework for supervision effectiveness evaluation of small and medium sized financial institutions in rural areas under intuitionistic fuzzy circumstances. *Ieee Access*, 12, 147694-147708.

Wang, C. N., Nguyen, T. T. M., Nhieu, N. L., & Chung, Y. C. (2025). Performance evaluation of Vietnamese industrial goods and services during and post-COVID-19 era based on multi-criteria decision-making methods. *Plos One*, 20(5), e0323764.

Wruck, K. H. (1990). Financial distress, reorganization, and organizational efficiency. *Journal of Financial Economics*, 27(2), 419-444.

Yazdani, M., Chatterjee, P., Pamucar, D., & Abad, M. D. (2020). A risk-based integrated decision-making model for green supplier selection: A case study of a construction company in Spain. *Kybernetes*, 49(4), 1229-1252.

Yıldırım, B. F., & Meydan, C. (2021). Sezgisel Bulanık Edas (SB-EDAS) yöntemi ile finansal performans değerlendirme: BIST perakende ticaret sektöründe bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(29), 235-251.

Yıldırım, M. Ç., & Özekenci, S. Y. (2025). Finansal başarisizlik tahmin modellerinin karşilaştirilmasi: Bist gida ve içecek sektöründe bir uygulama. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 60(1), 982-1004.

Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2011). Multiple criteria decision making (MCDM) methods in economics: an overview. *Technological and Economic Development of Economy*, 17(2), 397-427.

Zhang, S., Wei, G., Gao, H., Wei, C., & Wei, Y. (2019). EDAS method for multiple criteria group decision making with picture fuzzy information and its application to green suppliers selections. *Technological and Economic Development of Economy*, 25(6), 1123-1138.

Zmijewski, M. E. (1984). Methodological issues related to the estimation of financial distress prediction models. *Journal of Accounting research*, 59-82.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3);1577-1593

Osmanlı'dan Latin Amerika'ya Göç Olgusunun Tiyatro Üzerinden İncelenmesi: Armando Discépolo'nun *Mustafa*'sı

Zeynep Kayacık[1]

ÖZET

Osmanlı'dan Latin Amerika'ya yönelik göç hareketleri, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış göstermiş ve bu süreç, Latin Amerika'ya yönelen Osmanlı göçünün niteliğini ve göçmen toplulukların yeni toplumsal bağlamdaki konumlanışını anlamak açısından önemli bir zemin sunmaktadır. Türkiye'de bu göçlere ilişkin çalışmalar incelendiğinde, literatürün büyük ölçüde diplomatik arşiv belgeleri ve resmi kayıtlar üzerinden şekillendiği görülmektedir. Bu durum, göç olgusunun kurumsal ve makro düzeyde ele alınmasını mümkün kılarken, birinci kuşak göçmenlerin gündelik yaşam deneyimlerine, karşılaştıkları ekonomik ve toplumsal zorluklara ve adaptasyon süreçlerine dair verilerin ulusal literatürde sınırlı ölçüde yer bulmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, göç deneyimini doğrudan yansıtan hatırat, süreli yayınlar ve dramatik metinler, söz konusu boşluğu tamamlayabilecek önemli birer birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Armando Discépolo'nun Mustafá adlı eseri, Latin Amerika'ya göç eden Osmanlı kökenli bireylerin deneyimlerini sahne üzerinden görünür kılması bakımından bu çerçevede değerlendirilebilir. Eser, göçmenlerin yeni toplumsal bağlamda karşılaştıkları uyumsuzlukları, ekonomik sıkıntıları ve kimlik ile gerilimleri trajikomik bir anlatı içinde sunarak, göç olgusunun mikro düzeydeki yansımalarını ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Osmanlı kökenli göçmenlerin Latin Amerika'daki deneyimlerini arşiv belgelerinin ötesine geçerek bir tiyatro eseri üzerinden incelemeyi amaçlamakta; bu yönüyle Türkçe literatürde sınırlı olan birincil kaynak temelli analizlere katkı sunmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda, grotesco criollo geleneği içinde şekillenen bu dramatik temsilin, göçmen kimliğinin inşası ve uyum süreçlerini anlamak açısından sunduğu imkânlar tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Göçü, Latin Amerika, Arjantin, Turco kimliği, Grotesk Tiyatro, Göçmen Temsili, Armando Discépolo*

Examining the Phenomenon of Migration from the Ottoman Empire to Latin America through Theatre: Armando Discépolo's *Mustafa*

ABSTRACT

[1] eng.spa06@gmail.com, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6902-3337.

(Makale Gönderim Tarihi: 02.07.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1984756
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Migration movements from the Ottoman Empire to Latin America, from the second half of the 19th century onward increased, and this process provides an important basis for understanding the nature of Ottoman migration to Latin America and the positioning of immigrant communities in the new social context. When examining studies on these migrations in Turkey, it is observed that the literature is largely shaped by diplomatic archive documents and official records. This situation allows the phenomenon of migration to be addressed at an institutional and macro level, but it results in limited representation of data on the daily life experiences, economic and social challenges faced, and adaptation processes of first-generation migrants in the national literature. In this context, memoirs, periodicals, and dramatic texts that directly reflect the migration experience serve as significant primary sources that can fill this gap. Armando Discépolo's work titled Mustafá can be evaluated within this framework as it makes the experiences of Ottoman-origin individuals who migrated to Latin America visible on stage. The work presents the immigrants' mismatches, economic difficulties, and identity tensions they encounter in the new social context within a tragicomic narrative, revealing the micro-level reflections of the phenomenon of migration. This study aims to examine the experiences of Ottoman-origin immigrants in Latin America through a theatrical work, going beyond archival documents; in this regard, it seeks to contribute to the limited primary source-based analyzes in Turkish literature. At the same time, the possibilities offered by this dramatic representation, shaped within the grotesco criollo tradition, for understanding the construction and negotiation processes of immigrant identity are being discussed.

Keywords: *Ottoman Migration, Latin America, Argentina, Turco Identity, Grotesque Theatre, Immigrant Representation, Armando Discépolo*

1. GİRİŞ

Çağdaş Arjantin Tiyatrosu'nun önemli temsilcilerinden Armando Discépolo (1887-1971) Buenos Aires doğumlu olup, Napolili müzisyen Santo Discépolo ve Luisa Delucchi'nin oğludur. Discépolo çocukluğu boyunca İtalyanca konuşarak büyümüş ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Buenos Aires'e gelen binlerce göçmenin hikâyelerini, anılarını ve deneyimlerini dinleyerek yetişmiş ve bu çok kültürlü yapı onun dramatik üretiminin temel malzemesini oluşturmuştur (Sanhueza Carvajal, 2010, s.120-129). Sahne sanatlarına büyük ilgi duyan ve bu kültürel mozaiği yakından gözlemleyen Discépolo, anılan dönemde Arjantin'e göç eden ve halk arasında "turco" olarak adlandırılan Osmanlı kökenli bireyler ile "tano" olarak tanınan İtalyan göçmenlerin gündelik yaşamlarından yola çıkarak Mustafá adlı oyunu kaleme almış ve söz konusu göçmenlerin yeni yaşamlarında karşılaştıkları zorlukları, gündelik hayatlarını Arjantin'in ulusal tiyatro sahnesine taşımıştır. Dolayısıyla Discépolo'nun tiyatrosu yalnızca bir eğlence alanı değil; aynı zamanda etnik kimliklerin üretildiği, müzakere edildiği ve yeniden dolaşıma sokulduğu bir kültürel söylem mekânı işlevi görmüştür. Yazarın özellikle kreol grotesk estetiği (grotesco criollo) içinde geliştirdiği bu yaklaşım, göçmen yaşamının trajikomik yönlerini göstererek Arjantin ulusal tiyatrosuna melez ve eleştirel bir karakter kazandırmıştır. Bu bağlamda Mustafá, farklı kültür ve kimliklerin karşılaşmasından doğan hibrit bir toplumsal gerçekliği temsil eden,

kreol grotesk tiyatro geleneğinin tipik ve kurucu örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu makalede, Arjantin'deki Osmanlı kökenli göçmenlerin "turcos" kimliği altında ortaya çıkan kültürel temsillerini analiz etmek amacıyla Armando Discépolo'nun Mustafá adlı oyunu kreol grotesk sahne estetiği bağlamında nitel içerik analizi yöntemiyle kullanılarak ele alınmıştır. İlk olarak 1850'li yıllardan itibaren Güney Amerika'nın en yoğun göç alan ülkelerinden Arjantin'in tarihsel ve demografik dönüşümüne kısaca değinilmiş, ardından bu göç dalgalarının tiyatro alanındaki yansıması olarak ortaya çıkan kreol groteski geleneği ele alınmış; son olarak ise Mustafá'da kreol grotesk tiyatro unsurları incelenmiştir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren dünyaya "vaad edilmiş topraklar" olarak sunulmaya çalışılan Arjantin'de iktidarı elinde bulunduran liberal elitlerin yön verdiği demografik politikalar doğrultusunda ülke giderek taşra görüntüsünden uzaklaşmaya başlamış ve ekonomik açıdan bir modernleşme programı başlatmıştır. Bu çerçevede, liberal oligarşinin iktidara gelmesiyle birlikte Sarmiento ve Alberdi'nin düşüncelerinden beslenen ve "gobernar es poblar" (yönetmek nüfuslandırmaktır) sloganıyla özetlenen bir program yürürlüğe konmuştur. Liberal Proje olarak adlandırılan bu politika, ülkenin sanayileşme sürecine geçişini hızlandırmayı hedeflemiş ve bunun temel koşulu olarak kitlesel göçün teşvik edilmesini öngörmüştür (Golluscio de Montoya, 1977: 53). Bu bağlamda, ülkedeki toplam nüfus sayısını artırmak ve Arjantin'i küresel sistem içinde önemli bir konuma taşımak amacıyla yerli halk tasfiye edilerek Avrupa'dan özellikle kuzey kesimlerinden kitlesel göçün teşvik edilmesine yönelik politikalar uygulanmıştır. Tüm bu adımlar, ülkenin gerek demografik yapısını gerekse kültürel ve toplumsal dokusunu değiştiren büyük bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. (Sanhueza Carvajal, 2010, s.118-120). Söz konusu göç politikalarının etkisiyle 1869 ile 1895 yılları arasında ülke nüfusu iki kat artmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı ile birlikte ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal koşullar değişmiş; her ne kadar göçmen nüfus ile ilgili verilen oranlarda bir değişiklik mevcut olsa da genel olarak bakıldığında 7,8 milyonluk nüfus içinde 2 milyonluk bir paya ulaşan göçmen sayısında 1914 itibarıyla belirgin bir düşüş başlamıştır (Tekin & Haşimoğlu, 2024, s.151-154). Bu minvalde, söz konusu göç politikaları, açık biçimde seçici ve hiyerarşik bir anlayışa dayanmış; "ideal göçmen" profili Avrupalı ve beyaz nüfusla özdeşleştirilmiştir. İşgücüne katılabilecek işçi, zanaatkâr, sanayici ve eğitimli meslek gruplarına öncelik verilmiş, söz konusu göçmenlerin kırsal bölgelere yerleştirilerek tarımsal üretimi artırmaları, modernleşme sürecini hızlandırmaları ve ekonomik kalkınmaya katkı sağlamaları beklenmiştir (Kayacık, 2025, s. 164-165).

Göç dalgalarının etkisiyle birlikte Buenos Aires kısa sürede, çok kültürlü ve kozmopolit bir metropol kimliği kazanmış ve göçmenlerin varlığı kent yaşamında görünürlüğünü artırmıştır (Mora Contreras, 1999, s. 114). Her ne kadar bu yeni kültürel unsurlar kent kültürünü zenginleştirse de aynı zamanda bir güvensizlik ve kuşku atmosferini de beraberinde getirmiştir. Bu değişimin en somut göstergelerinden biri de ulusal yapıda gözlemlenen dil yapısının melezleşmesi ve değişime uğraması olmuştur (Sanhueza Carvajal, 2010, s.121-122). Kentsel mekânda göçmen ve popüler yaşamın görünür hâle

gelmesi, elitlerin kültürel sınırlarını tehdit eden bir "taşkınlık" olarak okunduğundan, popüler olanın damgalanması aynı zamanda mekânsal bir dışlama siyasetine de dönüşmüştür (Echeverría, 2012, s. 61-63). 1902'de dönemin Arjantin Devlet Başkanı Julio Rico'ya yönelik suikast girişimin ardından ülkede olağanüstü hal ilan edilmiş; "İkamet Yasası" (Ley de Residencia: 4144) ve ardından gelen "Sosyal Savunma Yasası" (Ley de Defensa Social) ile yabancı göçmenlerin suçlu ve toplumsal açıdan bir tehdit olarak görülmesine neden olmuştur. Söz konusu yasalarla göçmenler "ulusun kurucu" öznelerinden "tehlike arz eden" potansiyel suçlularına dönüşmüştür (Sanhueza Carvajal, 2010, s.121-122; Echeverría, 2012). Nihayetinde, Arjantin çok kültürlü bir göçmen ülkesine dönüşmüş ve söz konusu yoğun göç dalgaları gerek ülkenin demografik ve ekonomik yapısını gerekse kültürel ve sanatsal üretimini derinden etkilemiştir. İspanya ve İtalya gibi Avrupa ülkeleri başta olmak üzere Osmanlı'nın Suriye, Lübnan ve Filistin gibi vilayetlerinden gelen göçmenler de Arjantin toplumunun kültürel mozaiğinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır ve Osmanlı coğrafyasından giden bu göçmen toplulukları, kamusal ve kültürel söylemde çoğu zaman "turcos" olarak temsil edilmiştir. Göçmen nüfusun artışıyla birlikte ulusal dilin farklı aksan ve jargonlardan etkilenmesi ve kozmopolit mahalle yaşamının yaygınlaşması, tiyatro sahnesinde yeni temsillerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve bu süreçte, tiyatronun göçmen deneyimlerinin sahnede görünürlük kazanmasına katkı sağlayan en önemli sanat alanlarından biri olmasını sağlamıştır (Rueda, 1996, s.94).

Metin içerisinde paragraflar, hizalama; "**yaslanmış**", girinti; "**yok**", aralık; önce sonra "**6**" satır aralığı; "**tek**" şeklinde düzenlenmelidir.

Sayfa Yapısı: **Üst:3 cm, alt:2 cm, sol:1.5 cm, sağ:1.5 cm, üstbilgi:1 cm, altbilgi:1 cm**

Giriş bölümünde çalışmanın kuramsal temeli, ilgili araştırmalar, çalışmanın önemi, problem, amaç(ları)/hipotez(leri) giriş kısmında detaylandırılmalıdır. Gerekirse, bu bölümde alt başlıklar kullanılabilir.

Bir sonraki paragrafın yazımında giriş bölümünde olduğu gibi paragraf başına herhangi bir boşluk atılmamalıdır. Yazım düzeni bir karakter aşağı indirilerek devam ettirilmelidir.

1.1. Kavramsal Çerçeve: Groteskten Kreol Groteksine

Osmanlı'dan Latin Amerika ülkelerine uzanan göç süreci tarihsel ve sosyolojik bir olgu olmanın ötesinde bölgede edebi, tiyatro, sanat ve süreli yayınlarda da sıkça işlenmiş bir konudur. Armando Discepolo'nun Mustafa adlı oyunu da bir Osmanlı göçmeninin başından geçenler kreol groteski türünde ele alınır. Bu bağlamda, bu bölümde kreol groteskine geçilmeden önce grotesk türünün gelişimi ve yorumlanış biçimleri üzerinde durulmuştur. Daha sonrasında ise türün kreol groteskine dönüşümü ve bu türe özgü nitelikler mercek altına alınmıştır.

Grotesk kavramı tek bir tanıma sahip değildir aksine farklı kuramcılar estetik, psikolojik ve toplumsal yaklaşımlar çerçevesinde çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Grotesk kavramının tarihsel kökenlerine bakıldığında Antik Roma'da sade bir süsleme sanatı olarak

ortaya çıktığı ve groteskin özellikle Rönesanstan günümüze kadar hem estetik hem de kavramsal olarak pek çok dönüşüme uğradığı görülmüştür. Groteks kelimesinin kökeni ise 16. yüzyılda Romalı sanatçı Famulus'un insan bedeninin bitki ve hayvan formlarını birleştirmesi neticesinde fantastik figürlerden oluşan süslemelere atfedilir. Dönemin tarihçileri ise söz konusu bitki, hayvan ve insan parçalarının bir araya getirildiği bu estetik figürleri rahatsız edici ve tuhaf bulmuşlar; bahse konu resimleri adlandırmak üzere İtalyancada "mağara" ve "kazı" anlamlarına gelen grotte sözcüğünden türeyen grottesco sıfat ve le grotetesca adı kullanılmaya başlamıştır (Nikolenko, 2013, s.168; Ünlüaycıl, 2003, s.68-71; Aktulum, 2020, s. 9-20).

Zamanla söz konusu kavram, başlangıçtaki sınırlı anlamından uzaklaşarak oluşum, değişim ve özgürlük düşüncelerini içeren daha kapsamlı bir yaşam anlayışını tanımlayan bir kavram niteliği kazanmıştır (Bakhtin, 2005, s.60; Turan, 2022, s.299). Türk Dil Kurumu (TDK) grotesk kavramını "Antik Roma yapılarında bulunan tuhaf, gülünç figürlerden oluşmuş süsleme üslubu" olarak tanımlarken tiyatro bağlamında ise "kaba gülünçlüklerden tuhaf ve olmayacak şakalaşmalardan yararlanan, karşıt türleri, bağdaşmaz durumları şaşırtıcı biçimde birleştiren güldürü biçimi" olarak açıklamıştır (TDK Sözlük). Söz konusu tanımlar groteskin temel özelliklerini ortaya koysa da kavram modern estetik kuramlar çerçevesinde daha geniş tartışma alanı kazanmış; özellikle Sigmund Freud, Wolfgang Kayser, Mikhail Bakhtin ve John Ruskin gibi düşünürlerin çözümlemeleri sayesinde farklı perspektiflerden değerlendirilmiştir. Bakhtin grotesk estetiğini, halk kültürü ve karnaval geleneğiyle yakından ilişkili bir estetik biçim olarak değerlendirir. Bakhtin'e göre grotesk estetik romantizm döneminde yeniden gündeme gelmiş, ancak bu dönemde kavramın Orta Çağ ve Rönesans'taki karnavalesk anlamı önemli ölçüde dönüşüme uğramıştır. Romantik groteskte kamusal ve kolektif karnaval atmosferi yerini bireyin kapalı ve tecrit edilmiş dünyasına bırakırken, gülmenin yenileyici ve özgürleştirici işlevi zayıflayarak ironi ve alaya dayalı daha soğuk bir mizah biçimine dönüşmüştür. Bu bağlamda romantik grotesk, bireyin dünyayı yabancı, ürkütücü ve tehditkâr bir gerçeklik olarak algıladığı karanlık bir estetik evren yaratır (Bakhtin, 2005, s.67–69; Nikolenko, 2013, s.166).

Kayser de groteski "yabancılaşmış dünyanın bir ifadesi olarak tanımlar. Kayser'e göre grotesk, gündelik ve tanıdık olan dünyanın bir anda tuhaf ve ürkütücü bir perspektiften yorumlanmasını sağlar. Ona göre, grotesk, "absürd ile oynanan bir oyun"dur ve insanın dünyadaki şeytani ya da açıklanamaz unsurları sanat yoluyla dizginleme çabasını yansıtır. Bu bağlamda, groteskteki gülme, neşeli bir kahkaha değil; aksine acı, alaycı ve hatta şeytani bir gülüştür (Kayser, 1981, s.168; Ünlüaycıl, 2003, s.70). Ruskin ise groteski "zihnin dehşet ile oyunu olarak" açıklar ve onun kaynağını olağanüstü bir durumdan ziyade insan varoluşunun kendisinde temellendirir. Ona göre groteskin gerçek ustası "gören insan"dır; çünkü "kendisini çevreleyen dünyanın dehşeti onun yüreğine ağır gelir (…) onun hayvanları, kuşları her ne kadar canavarca olsa da gerçek ile daha derin ilişkiler içindedir" (Ünlüaycıl, 2003, s. 69-70). Bu yaklaşımla groteskin biçimsel bir deformasyon değil, varoluşsal bir bilinç hali olduğu görülür. Böylece 19. yüzyıldan itibaren modernitenin yarattığı kriz ortamında grotesk, trajik ve komik olanın iç içe geçtiği melez bir estetik alan

olarak belirginleştiği söylenebilir. Bu bağlamda, kusurları ve zaaflarıyla gülünçleşen trajedi kahramanı grotesk bir figüre dönüşür. Dolayısıyla grotesk ne bütünüyle komiktir ne de sadece trajiktir; iki uç arasında devingen bir salınım halindedir. Bu devingenlik, groteski belirsiz, çok biçimli ve sabit kategorilere direnen estetik bir kategoriye dönüştürür (Aktulum, 2020, s.9-17; Batur & Bağdoğan, 2022, s.39).

Grotesk unsurlar içeren anlatıların genel özellikleri tuhaf, garip, acayip, şaşırtıcı, merak uyandırıcı, kaygı verici, rahatsız edici ve bozuk olmalarıdır. Bu biçimsel özellikler groteskin özellikle modern tiyatro geleneğinde farklı kültürel bağlamlar aracılığıyla görünürlük kazandığını göstermektedir. Bu duruma Avrupa sahne estetiğinin Arjantin tiyatrosunda uzun süre belirleyici bir referans olması örnek gösterilebilir. Armando Discépolo ve Juan Carlos Ghiano gibi Arjantin'in önde gelen oyun yazarı ve dramaturgları Avrupa'da gelişen bu grotesk biçimleri doğrudan taklit etmek yerine yerel bağlam içinde yeniden yorumlamışlardır. Bu bağlamda, Arjantinli oyun yazarları için özellikle Luigi Pirandello da grotesk tiyatro geleneği açısından önemli bir esin kaynağı teşkil ettiği söylenebilir (Kaiser-Lenoir, 1977, s. 33).

Söz konusu yazarların oyunlarında dönemin conventillo yaşamı, alt sınıf mekanları ve etnik tipolojiler merkezi bir yer tutmaya başlamış ve "tano", "gallego" ve "turco" gibi figürler sahnede belirgin toplumsal rollere dönüştürülmüştür. Bu bağlamda, sainete criollo/grotesco criollo dramatik oyunlar göçmen mahallelerinin gündelik hayatını mizahi bir üslupla görünür kılarken, halk diline özgü lunfardo , cocoliche ve voceo gibi farklı konuşma biçimlerini söz konusunu dramatik yapının temel bileşenleri haline getirmiştir. Ancak zamanla bahse konusu temsiller, yalnızca folklorik ve komik tiplerle sınırlı kalmamış ve modernleşmenin yarattığı yoksulluk, hayal kırıklığı ve toplumsal çözülme deneyimlerini sahneye daha karanlık bir tonla taşımaya başlamıştır. (Rueda, 1996, s.94-95) . Tek perdelik kreol sainetesine (sainete criollo) gelince, 1900'lülerin başlarında İspanyol tiyatro toplulukları aracılığıyla Buenos Aires'e taşınmış ve yerel toplumsal gerilimleri yansıtarak bu yerel türün doğuşunu mümkün kılmıştır. Böylece neşeli halk komedisi niteliğindeki geleneksel yapı, zamanla trajikomik ve eleştirel bir tona evrilmiş olup göçmenlik, yoksulluk ve kent yaşamının çatışmalarını sahneleyen bir halk tiyatrosu biçimine dönüşmüştür (Aisemberg, 2006, s.14-26; Suárez, 2022, s.24-27). Diğer bir ifadeyle, dönemin Arjantin'inin deneyimlediği insan çeşitliliğinin sahneye taşınmasıyla halk kendini tiyatro sahnesinde tanımış, öğrenmiş ve onunla özdeşleşmiştir. Sayısız yazar bu türde eser vermiş ve yazılan eserlerin sayısı binleri bulmuştur (Golluscio de Montoya, 1977, s.39).

Bu dönüşümün Arjantin tiyatrosundaki en önemli örnekleri ise kuşkusuz Armando Discépolo'nun oyunlarında kendini göstermiştir. Discépolo, dönemin popüler tiyatrosunun kalıplarını korurken, gülünç olan ile trajik olanı aynı dramatik düzlemde buluşturarak, seyircide güçlü duygusal bir etki yaratmayı amaçlamıştır; böylece aile içi iletişimsizlik ve toplumsal dışlanmışlık gibi temaları merkeze alan kreol groteski olarak özgün grotesk dramaturjik bir alt model oluşturmuştur. Kreol groteski, komedi ve trajedinin iç içe geçtiği, gülünç ve acının aynı anda ortaya çıktığı bir yapı içerir. Bahse konu alt tür, dönemin Arjantin toplumuna yeni katılan göçmen karakterler, ekonomik başarısızlık, sosyal

dışlanma ve kimlik krizi gibi temalar etrafında şekillenir; baş karakterler genellikle hayal kırıklığına uğramış, yalnız ve parçalanmış bireyler olarak tasvir edilir (Sanhueza, 2014). Discépolo'nun Mateo, Stéfano, Babilonia ve özellikle Mustafá adlı oyunları ulusal tiyatronun toplumsal eleştiri kapasitesini, göç deneyimini trajikomik bir estetikle sahneye taşıyarak genişletmiştir. Kreol groteskinin 1923-1934 yılları arasında geliştiğini, milyonlarca izleyiciyi kendine çeken kitlesel bir türdür. Bu türün sahneden çekilmesinin temel nedenleri olarak önce radyonun yaygınlaşması, ardından ise sesli sinemanın ortaya çıkışı gösterilse de Armando Discépolo'nun etkisi günümüz oyun yazarlarında hâlâ hissedilmektedir (Sanhueza, 1995).

Kreol grotesk sahne oyunları incelendiğinde, fiziksel ve dil farklılıklardan kaynaklanan bir güldürü unsuru oluşturmasından ziyade genelde bu tür eserlerde göçmenlerin nihai başarısızlık duygularının işlendiği görülür. Zira burada kreol groteski, göçmenin kendisini kabul eden toplum tarafından dayatılan çifte standart nedeniyle yaşadığı parçalanma ve psikolojik çelişki durumunu estetik bir biçimde poetikleştirir ve analiz eder. Bir yandan göçmen, dünyanın güneyine parlak bir gelecek vaadiyle çağrılır; öte yandan ülkeye vardığında kendisini kentin ve toplumun en az umut vaat eden köşelerinde hareket etmek zorunda bulur (Láscar, 2016). Bu başarısızlık öyküsü, bazı durumlarda fiziksel ya da ruhsal bir yıkım şeklinde ortaya çıkarken bazı durumlarda ise insanın içten ve doğal biçimde ortaya koyabileceği her türlü insani ifadenin teslimiyeti ya da bastırılması olarak kendini gösterir. Buradan hareketle, bu tür oyunlarda sadece grotesk eserlerden ziyade daha çok grotesk karakterlerden söz etmek yerinde olacaktır. Armando Discepolo'nun eserlerinde de görüldüğü gibi söz konusu oyunlarda dramatik yapının merkezinde her zaman belirli bir karakter yer almaktadır. Eserin temel özellikleri genelde kendisiyle, yakın çevresiyle ve toplumla karşı karşıya gelen bir birey üzerinden şekillenir. Bu karakterlerin oluşumunda belirleyici unsur olarak uyumsuzluktur. Baş karakterler toplumsal yapıdan kopmuş ve yabancılaşmış varlıklar olarak işlenir. Söz konusu eserlerde toplumsal yapı, kurallar, idealler ve kurumları temsil ederken söz konusu uyumsuzluk hali bu düzen içinde aykırı ve çatışmalı bir unsur olarak verilir. Grotesk kahramanın başarısızlığı, bireyin içsel gerçekliği ile toplumsal gerçeklik arasındaki sürekli çatışmadan ortaya çıkar[54]. Söz konusu oyunlarda, kriz baş karakterin kendi iradesi dışında hakikatle yüzleşmeye zorladığı anda baş gösterir. Bu tiyatroda bilgi sorunu bireysel düzeyde işleniyor gibi görünse de, aslında bu husus her zaman insanın kendi çağının gerçekliği karşısındaki konumuyla ilişkilidir. Sonuç olarak grotesk tiyatroda işlenen kriz, bireysel bir kriz olmanın ötesinde toplumsal bir varlık olarak insanın krizidir. Nihai hayal kırıklığının kaynağı da karakterin içinde bulunduğu sistemin kendisidir. Grotesk tiyatroda dikkat çeken diğer bir özellik ise karakterlerin göçmen kökenli olmasıdır. Discépolo'nun kaleme aldığı oyunlarda karakterlerin düşmesi maskenin düşmesi anlamı gelir. Burada maske, toplumsal düzenin birey üzerine dayattığı davranış biçimlerini gösterir. Bu tiyatro türünde grotesk karakter için maske yalnızca dünyaya nasıl göründüğünü belirleyen bir unsur değildir; aynı şekilde bireyin kendisini algılama biçimini de belirler. Maske, bireyin dünyadaki yönünü bulmasını sağlayan dışsal teşviklerin bir sonucudur. Bu sebeple, toplumsal düzeyde yalan söylemek aynı zamanda bireyin kendisine de yalan söylemesi anlamına gelir. Söz konusu eserlerde baş karakterler zorunlu bir

farkındalık neticesinde maskelerini çıkarmaya ve böylece gerek toplumu gerek kendilerini yeni bir çerçeveden görmeye zorlarlar (Golluscio de Montoya, 1977, s.63-66).

Bu bağlamda grotesk yalnızca belirli biçimsel özelliklere sahip bir estetik kategori olarak değil, aynı zamanda farklı dönem ve bağlamlarda çeşitli biçimlerde ortaya çıkan bir "transpoetik yapı" olarak değerlendirilmelidir. Nitekim grotesk, belirli bir türe indirgenemeyen; aksine komik ile trajik, gerçek ile absürt ve tanıdık ile yabancı arasındaki sınırları sürekli olarak ihlal eden bir estetik işleyiş biçimine sahiptir (Dubatti, 2025). Bu nedenle kreol groteski, sabit bir türden ziyade, Arjantin toplumunun özgül tarihsel ve kültürel koşulları içinde şekillenen bir "yerelleşmiş grotesk form" olarak ele alınmalıdır. Bu yaklaşım, Discépolo'nun Mustafá adlı oyununda grotesk unsurların yalnızca tematik düzeyde değil; karakter, dil, mekân ve dramatik yapı düzeyinde nasıl işlediğini analiz etmeyi mümkün kılmaktadır.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada, Osmanlı'dan Arjantin'e göç olgusunun bireysel, sosyo-kültürel ve gündelik yaşam boyutlarındaki yansımalarını mikro düzeyde çözümleyebilmek amacıyla tiyatro metni birincil veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Araştırmanın temel materyalini, Armando Discépolo'nun 1921 yılında kaleme aldığı ve kreol groteski geleneğinin kurucu örneklerinden biri olan Mustafá adlı tek perdelik sainete'si oluşturmaktadır. Çalışma nitel araştırma yaklaşımı benimsemiştir.

3. BİR KREOL GROTESKİ OLARAK MUSTAFA

Tüm bu kuramsal bilgiler doğrultusunda incelenen Armando Discépolo'nun Mustafá adlı oyunu Arjantin'e göç etmiş bir Osmanlı göçmeninin yaşamını yansıtması bakımından önemli bir örnek olarak dikkat çeker. Söz konusu tiyatro oyunu 1920'li yılların Buenos Aires'inde kök salmaya çalışan Osmanlı kökenli bir göçmen ailesinin yaşadığı ekonomik sıkıntıları ve vatan özlemi etkileyici bir dille aktarır. Eser, göçmenlerin maruz kaldığı toplumsal dışlanmışlığı ve bireysel hayal kırıklıklarını derinlemesine işleyen "kreol groteski/sainetesi" türünün ilk ve en önemli örneklerinden biri olarak kabul edilir. İlk kez 5 Mart 1921 tarihinde Buenos Aires Ulusal Tiyatrosu'nda sahnelenen ve aynı yıl yayımlanan bu eser, sergilendiği dönemde "yılın oyunu" seçilerek büyük bir başarı elde etmiştir. Discépolo'nun sonraki yıllarda, özellikle 1966 baskısında oyunun sonunda yaptığı önemli değişiklikler, eserin dramatik derinliğinin zaman içerisinde nasıl evrildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu çalışmada incelenen oyun Buenos Aires Ulusal Tiyatrosu'nda Pascual Carcavallo Kumpanyası tarafından prömiyeri yapılan tek perdelik bir sainetedir (Sanhueza, 2014).

Oyunun olay örgüsü, Osmanlı göçmeni Mustafá ile İtalyan komşusu Don Gaetano'nun ortaklaşa aldıkları bir piyango biletine büyük ikramiyenin çıkmasıyla şekillenir. Mustafá, ikramiyeyi paylaşmamak için bileti saklar; ancak bu durumun ana sebebi Mustafa'nın aç gözlülüğü değildir. Zira Mustafa 26 yıldır uzak kaldığı ve anılarında yaşattığı vatanına dönebilmek için bu parayı son şansı olarak görür. Arjantin'de bir türlü ulaşamadığı o refah

düzeyine ancak vatanına geri döndüğünde erişebileceğine inanır. Ne var ki oyunun sonunda biletin fareler tarafından kemirilmesiyle Mustafa her şeyini kaybeder (Discépolo, 1921). Söz konusu trajik gelişme, Mustafa karakterinin vatan özlemi, yalnızlık ve başarısızlık arasında sıkışıp kalmış trajik hayatını "gülünç" ve "acı" unsurlarıyla birleştirerek bir grotesk yapı sunar. Böylece, eser anılan dönemde göçmenlerin en büyük motivasyonunu simgeleyen "hacerse la América" (Amerika'da zengin olmak) hayalinin nasıl bir sefalete dönüştüğünü göstermesi açısından önemlidir. Mustafa, dilini dahi konuşamadığı Arjantin toplumunda hem fiziksel hem de kültürel olarak dışlanmış; kendisini ne tam Arjantinli ne de tam Osmanlı hisseden, "ara bir mekânda" sıkışmış bir karakterdir.

Olayların geçtiği *conventillo* (yoksul işçi evleri) ise, Mustafá'nın vicdan azabı ve hatasının fark edilme korkusuyla birleşerek boğucu bir hapishane metaforuna dönüşür. Ayrıca Mustafá'nın kızı Sara ile İtalyan komşunun oğlu Peppino arasındaki aşkın babaların bilet kavgasıyla tehlikeye girmesi, farklı kökenlerden gelen göçmenler arasındaki gerilimi ve yeni neslin uyum çabasını yansıtır. Oyun kişileri Mustafá, komşusu Gaetano, Constantino, Sara, Peppino, Elias, Omar ve diğer komşular (Türkler, İtalyanlar)dır. Oyun Discépolo'ya hitaben ve ulusal tiyatroya yaptığı katkısına değinilerek başlar. Ayrıca Discépolo'ya ait karakterlere özel bir not da oyunun girişin de yer bulur:

> "Bu karakterler birer karikatür olmak istemiyorlar, onlar birer belge (gösterge) olmak istiyorlar. Çizgileri güçlü evet; profilleri keskin, varlıkları göz alıcı; ama soytarıca değil; asla kaba değil, asla acınası değil. Onlar canlıdırlar; kıyılarımıza dünyanın çok uzak bölgelerinden gelerek bu harika vatanı kurmamıza ve bu vatanı çok yönlü ve çeşitli kılmamıza yardımcı oldular. Onlara derin bir saygı duyuyorum, onlar en büyük saygıyı hak ediyorlar. Ayrıca, halihazırdaki tiyatromuzun oyuncularına sesleniyorum: Lütfen kendinizi dizginleyin ya da bu karakterleri canlandırmayın. Onları canlandırmanızı takdirle karşılarım ama onları karikatürize ederek çarpıtmanıza karşıyım. Gülmek, insanoğlunun kazandığı en şaşırtıcı zaferdir; fakat şunu unutmamak gerekir ki, gerçek gülüş bir "anlatma" biçimidir ve insan çoğu zaman acısını hafifletmek için güler" (Discépolo, 1921, s.1).

Oyunun önsözünde bulunan yukarıdaki alıntıdan hareketle, Discépolo'nun yarattığı bu karakterlerin sıradan birer güldürü ögesi olmadığı ve "toplumsal birer gösterge" görevi gördüğü söylenebilir. Yazar, göçmenlerin sahnede soytarıca sunulmasına karşı çıkmıştır. Ona göre grotesk estetiğin özünde gülme eylemi, sadece bir eğlence unsuru değil bir tür idrak biçimi olarak yer alır. Discépolo'nun ifadesiyle, bu tiyatroda insan "sadece acısını dindirmek" için güler. Bu bakımdan, Mustafa karakteri; vatan hasretiyle yanıp tutuşan, sefalet içinde ve dürüstlük maskesi ile hırsızlığın verdiği vicdan azabı içinde sıkışıp kalan bir trajik figür olarak, yazarın bahsettiği bu "acı gülüşün" sembolüdür.

Söz konusu değerlendirmenin ardından, oyun Discépolo'nun sahne tasviriyle devam eder. Burada oyunun geçtiği yoksul işçi evlerinin bulunduğu *conventillo* ile ilgili mekân tasviri sunulur. Mustafa'nın ailesinin yaşadığı iki odadan bahsedilir. Avluya açılan kapı arkada soldadır. Sağ köşede ise iki kişilik demir bir karyola; sahnenin önüne doğru dağınık bir masa ve sandalyeler bulunur. Solda sıradan bir gardırop, bir aziz resmi ve sarkan bir lamba

vardır. Büyük bir minder ve eski, yıpranmış bir halı bulunur. Yatak ve kapı arasında bir pencere; pencere pervazında bitkilerle dolu konserve kutuları vardır. Bir sandığın üzerinde ise eski kumaş parçaları ve bir dikiş makinası yer alır. Tüm bu mekan tasvirleri göçmenin içine düştüğü yoksulluğun bir resmi gibidir. Adeta mekân, Mustafa'nın iç dünyasındaki sıkışmışlığı ve yeni topraklarda kök salma çabasının kaba bir temsilidir. Discépolo'nun grotesk evreninde, mizah ile sefaletin, masumiyet ile yozlaşmanın iç içe geçtiği bir ikilem bulunur.

Söz konusu oyun, Osmanlıdan Latin Amerika'ya göç eden ilk kuşakların yeni dünyada karşılaştıkları zorlukları kreol groteski çerçevesinden dile getirir. Oyunda "turco" tipolojisiyle temsil edilen Mustafa, yalnızca bireysel bir karakter olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'nın Suriye, Lübnan, Filistin ve Anadolu vilayetlerinden Arjantin'e göç eden binlerce insanın ortak kaderini yansıtan kolektif bir figür olarak kurgulanmıştır. Bu bağlamda Mustafa, bireysel bir hikâyenin ötesine geçerek göçmen deneyiminin temsili bir izdüşümüne dönüştüğü ifade edilebilir. Nitekim ilk kuşak Osmanlı göçmenlerinin Latin Amerika'da büyük ölçüde seyyar satıcılıkla geçim sağladıkları bilinmektedir ve Mustafa karakteri de bu tarihsel gerçeklikle örtüşecek şekilde Buenos Aires sokaklarında dolaşarak geçimini sağlamaya çalışan bir seyyar satıcı olarak sahnelenir. Aile içinde kıt kanaat geçinen ve içten içe yetersizlik hissiyle kıvranan Mustafa sert görünüşlü biridir. Yaşadığı topluma uyum sağlayamamış ve vatanına dönecek yeterli parayı kazanmanın yollarını aramaktadır. Mahallesindeki diğer göçmenlerle de ilişkileri pek sağlıklı değildir. Çoğu zaman Mustafa *conventillo* sakinleri arasında hor görülür; dışlanır. Bu açıdan bakıldığında Mustafa grotesk mizahında ne tam Arjantinlidir ne de Türktür. Mustafa'nın söylemleri ne geldiği coğrafyaya ait kalabildiğini ne de göç ettiği Arjantin'e adapte olabildiğini göstermektedir. Yirmi altı yıldır yaşadığı Buenos Aires'te hâlâ İspanyolca öğrenmemiş ve vatan özlemi içinde olduğu sözlerine şöyle yansır:

ELÍAS - (Bıkkın bir şekilde.) Ne oldu?

MUSTAFA - Gelin, güzel yavrularım. Yaklaşın babaya. Babanız konuşacak.

CONSTANTİNA - (Korkarak.) Mustafa… Niye yatmıyon?

MUSTAFA - Bırak da konuşayım. Oğlum… Tüm gece neler neler düşündüm, bilir misin? Arjantin de pek uzakmış Türkiye'den, çok, çok uzak!... Babanız tüm gece nasıl üzüldü bir bilseniz! Memleket özleminden yandı tutuştu. Yirmi altı sene oluyor buralara geleli. Çok gençken geldik buralara, Gosdandina'yla daha yeni evlenmiştik. Gosdandina pek güzeldi o zamanlar, aynı Sara'm gibi. Mustafa çok fakirdi.. ve çok para kazanmak istiyordu; sevgili Türk kadınına (eşi Constantina'ya) elbiseler, pırlantalar almak için düştü yollara… Sılasını geride bırakıp Türkiye'den ayrıldı ve Amerika'ya geldi. Çok uzun yollar katetti... Türkiye'den uzakta para kazanmaya giden fakir hemşehrileriyle beraber başka bir diyarda şimdi…(Discépolo, 1927 s.2).

Mustafa'nın eşine ve çocuklarına yönelik yukarıdaki itirafından hareketle, Latin Amerika'ya yönelen göç hareketlerinin ekonomik refah, toplumsal statü kazanımı ve

bireysel başarı vaadiyle temellendirilen Amerika'da zengin olma ideali, dramatik kurgusunda tersine çevrilerek grotesk bir biçimde sürekli ertelenen ve nihayetinde derin bir hayal kırıklığına evrilen bir başarısızlık deneyimi olarak işlendiği söylenebilir. Buna ek olarak, Mustafa ailenin reisi olarak ailesinin ekonomik ihtiyaçlarını gideremediğini, eşi Constantina'nın yüzünü güldüremediğini ve vatan hasretinin getirdiği sıkıntıları aşağıdaki şekilde dile getirmiştir:

MUSTAFA: … Arjantin güzeldir, ama dışarıdan güzeldir. Arjantin kıymetlidir... ama bu arada çalışmak, işçiyi zengin etmez. Arjantin'de çalışma insanı yorar, Türk'ü zayıflatır, hep yürütür (koşturur) ama zengin etmez. Aksine, kötü yedirir ve neşesini söndürür. Türk ne kendini ne de kadınını güldürebiliyor. (Discépolo, 1921, s.5)

MUSTAFA: … Bu yüzden bütün gece uyumuyor. Yalan söylemek karnını ağrıtıyor. Baba düşünüyor, düşünüyor... Baba Arjantin'den gitmek istiyor, baba iyi yürekli evlatları ve cesur karısıyla Türkiye'ye dönmek istiyor. (Discépolo, 1921, s.5)

MUSTAFA: Bilmiyorum… İçimde büyük bir sıkıntı… Başımdan ayaklarıma kadar. Türkiye'yi düşünüyorum, sevgili yurdumu. Anamı, babamı, ölmüşlerimi düşünüyorum… Türk düşünüyor, üzgün. (Titrer, gözleri kayar). (Discépolo, 1921, s.8)

Yukarıda verilen sahnede, Mustafa'nın Arjantin'i "güzel ama sadece dışarıdan güzel" olarak tanımlaması, göçmen deneyiminin yüzeyde vaat edilen refah ile deneyimlenen gerçeklik arasındaki uçurumu ortaya koyarken; Türkiye'nin (o dönem de ifade Osmanlı İmparatorluğunu kastediyor) yalnızca hatıralar ve duygusal çağrışımlar üzerinden inşa edilmesi, mekânın gerçeklikten koparak rüya benzeri bir düzleme taşındığını göstermektedir. Böylece Mustafa'nın gerek vatan özlemi içinde derin bir hüzün yaşaması gerekse bu özlemi dindirmek için piyango biletini çalma noktasına gelmesi, sahnede trajik ile komiğin iç içe geçtiği bir gerilim alanı yaratmıştır. Zira karakterin yaşadığı acı, dilde ve davranışsal abartılarla birlikte sunularak grotesk bir etki üretmiştir. Bu noktada Mustafa ne yalnızca bir kurban ne de salt bir fail olarak bulunmuştur, aksine, kendi arzuları, hayal kırıklıkları ve çaresizliği arasında sıkışmış, istikrarsız ve parçalanmış bir grotesk özne olarak kurgulanmıştır. Sonuç olarak, bu sahne, eserin yapısını basit bir halk komedisinden derin bir psikolojik trajediye dönüştüren temel kırılma noktası olduğu söylenebilir.

Discépolo'nun oyunlarında karakterlerin kullandığı ifade biçimleri de yalnızca iletişim aracı olmanın ötesine geçerek göçmen kimliğinin sahne üzerindeki en dikkat çeken özelliklerinden biri olmuştur. Bahse konu göçmen bireyler ülkenin iç kısımlarına gitmek yerine Buenos Aires'te kalmayı tercih etmiş, aileleriyle birlikte yerleşebilecekleri müstakil bir ev kiralayabilecek ekonomik koşullara sahip olmadıklarından çoğu zaman tüm aile üyeleriyle birlikte *conventillo* olarak bilinen tek odalı yaşam alanlarında barınmaktaydılar. Böylece, farklı etnik kökenlerden geçen bu grupların aynı mekânı paylaşması dilde melez bir ifade biçimi ortaya çıkmasına neden olmuştur (Hwangpo, 2003, s.19). Bilindiği üzere, İtalyanlar, İspanyollar, Osmanlı pasaportu taşıyan turcolar ve diğer grupların yaşadığı bu göçmen mahallelerinde doğal olarak dil karışmış ve dönüşmüştür. Göçmenler kendi ana

dillerini kullanmayı tamamen bırakmadıkları için İspanyolca ile sürekli olarak bu kullanım iç içe geçtiği görülmüştür (Conde, 2009).

Oyun metninde de görüldüğü üzere Mustafa İspanyolcayı (özellikle Buenos Aires'e özgü yerel ağzı) kendi ana dilinin etkisiyle oldukça bozuk bir aksanla telaffuz etmektedir. Mustafá'nın İspanyolca kelimeleri telaffuz ederken yaptığı temel değişimler "P" yerine "B" sesini kullanmasıdır. Örneğin, "pobre" (fakir) kelimesini "bobre" ve "preciosa" (kıymetli/güzel) kelimesini "breciosa" şeklinde telaffuz eder. "T" yerine "D" kullanması da dikkat çekicidir zira "trabajo" (iş) kelimesini "drabajo" "turco" (türk) kelimesini "durco" ve "Turquía" yerine de "Durquía" şeklinde kullanır. Aynı şekilde, "C/K" sesleri yerine "G" sesi kullanımı da görülür. "Camina" (yürüyor) yerine "gamina", "comió" (yedi) "gomio" ve "negocio" (iş/ticaret) kelimesini "niocio" olarak şeklinde söyler. Sonuç olarak Mustafa karakterinin konuşma biçimi incelendiğinde İspanyolcayı Türkçenin fonetik özelliklerini çağrıştıran bir telaffuz biçimine sahip olduğu görülür. Dolayısıyla, kreol groteskin temel özelliklerinden biri olan uyumsuzluk burada da kendini göstermiştir. Mustafa'nın yıllar içinde artan vatan özlemi, conventillo sakinlerine karşı uyumsuzluğu ve korumacı tutumu kendisinin çevresinden uzaklaşmasına yol açmıştır.

Mustafa'nın "gerçek" kişiliği ve eylemlerinin arkasındaki neden, üçüncü sahnede açığa çıkar. Ayrıca oyununun bu perdesinde, Mustafa hayalinde idealleştirdiği ve dönmeyi arzuladığı vatanını dilinden düşürmez. Bu uzak diyar, eserin öncesine ait bir mekândır ve sadece Mustafa'nın anlatısıyla tanıtılır ama geçerliliğini korur. Mustafa, ailenin Buenos Aires'te yaşadığı yirmi altı yıl nedeniyle Türkiye'yi zamanda ve mesafede uzaklaşmış fantastik, rüya benzeri bir mekâna dönüştürür. O kendi deyimiyle "zavallı Türk", bu hayale ulaşmak için Don Gaetano ile beraber aldıkları piyango biletini çalmıştır. Piyango parasıyla bunu başarabilme ihtimalini görmüştür; bu yüzden, amacına ulaşmak için yalan söylemeye bile razı gelerek ikramiyeyi Don Gaetano ile paylaşmak istemez. Bu durum, Mustafa'nın çocukları Elías ve Sara'ya yaptığı dokunaklı itiraf sırasında açıkça görülür. Bu noktadan sonra Don Gaetano ve Mustafa arasındaki gerilim, Mustafa'nın vatan özleminin ötesine geçerek toplu bir çatışmaya dönüşür. Don Gaetano için söz konusu piyango bileti, Arjantin'de daha iyi bir ekonomik statünün ve dükkân açma hayalini temsil ederken, Mustafa için bu bilet bir ütopyaya dönüşen "Türkiye'ye dönmesini sağlayacaktır. Mustafa'nın Don Gaetano ile aldıkları bileti saklayıp bileti görmediğini iddia etmesi üzerine iki karakter birbirlerine düşman olur. Don Gaetano Mustafa'yı ihanetinden ötürü "Yahuda'nın oğlu" olarak nitelendirirken Mustafa da onu "hırsız" olarak yaftalar:

DON GAETANO: (Elias'a) Sarıl bana!... Aman Tanrım!... Nasıl bir geceydi bu. Ah, ben senin bulacağını biliyordum. Madonna, iki büyük ikramiye kazandık... Bakayım bilete...

ELÍAS: O verecek... (Ağlayan annesine doğru gider.)

PEPPINO: (Don Gaetano temkinli bir şekilde Mustafa'ya yaklaşırken) Sarita... Ben aynı anda iki hazine kaybettim...

DON GAETANO: Mustafa... neşelen... Büyük ikramiyeyi vurduk... Kim demiş Türk ile İtalyan kedi köpek gibidir diye? Hepimiz kardeşiz bu dünyada!... Görmüyor musun? Her şey uyum, dostluk, kardeşlik içinde... Bilet nerede? Gel bir sarılayım...

MUSTAFA: Aman pek de sevecen!... Nasıl seviyor beni!... (Ona sarılır ve yavaşça, bir boa yılanı gibi sıkar, boğar, alçak sesle Türkçe bir şeyler mırıldanır.)

DON GAETANO: Nasıl sevgi uyandı içimde böyle!... Ne aşk ama! (Kolunu kısa hareketlerle ama tüm gücüyle Mustafa'nın kaburgalarına vurur.)

MUSTAFA: Hırsız!...

DON GAETANO: Katil!...

MUSTAFA: Hırsız!...

DON GAETANO: Ver bileti bana!... (Discépolo, 1921, s.12).

Göçmenlerin göç ettikleri bu yeni ülkede ayakta kalma ve bir şekilde var olma mücadelesini gösteren yukarıdaki diyalogtan hareketle, dönemin Arjantini'ninde İtalyan yoğunluklu göçmen nüfus ile "turco" olarak adlandırılan Osmanlı tebaasına mensup göçmenlerin arasındaki önyargı ve rekabetin trajikomik bir şekilde dile getirildiği ifade edilebilir.

Tüm bu bilgiler ışığında Mustafa karakteri incelendiğinde, onun klasik epik kahraman modelinden uzak bir profil çizdiği görülmektedir. Başarısız bir göçmen imgesiyle sunulan Mustafa, anlatının başlangıcında *conventillo* ortamında, göçmen yoksulluğunun hâkim olduğu bir çevrede ekonomik mücadele vererek hayatta kalmaya çalışan bir karakter olarak karşımıza çıkar. Epik kahraman modelinde kahraman genellikle sıradan dünyasından ayrılarak bilinmeyene doğru bir yolculuğa çıkarken, Mustafa anlatıya zaten göç etmiş, yerinden edilmiş ve aidiyet krizinin içine düşmüş bir karakter olarak dahil olur. Bu yönüyle onun hikâyesi, eve dönüş ihtimalini kaybetmiş trajik bir göçmen anlatısına dönüşmüştür. Mustafa'yı bu yolculuğa iten temel unsur ekonomik refaha ulaşma arzusu gelmektedir. Amerika'da zengin olma miti bağlamında değerlendirildiğinde karakterin göç deneyimi yalnızca fiziksel bir hareketlilik değil, aynı zamanda sosyal statü kazanma ve yeni bir kimlik edinme çabasıdır. Amerika kıtası, özellikle ilk kuşak göçmenler açısından ekonomik yükselişin ve daha iyi bir yaşamın sembolü olarak yüceltilmiştir. Bu nedenle Mustafa'nın yolculuğu, bilinmeyene yapılan fiziksel bir göçten çok, toplumsal kabul görme ve yeni bir aidiyet kurma arayışına dönüşmektedir. Ancak bilinmeyen dünyaya atılan bu adım beraberinde dil ve kültür bakımından uyumsuzlukları da beraberinde getirir. Karakter, yeni kültüre adapte olmaya çalışsa da bu sürece tam anlamıyla dahil olamaz ve sürekli bir aidiyetsizlik hissi yaşamaktadır. Bu bağlamda karakterin, kreol groteski geleneğinin ekonomik açıdan başarısız ve kimlik krizine sürüklenmiş göçmen figürlerinden biri olarak sunulduğu görülmektedir. Dahası, Mustafa'nın kendisine yol gösterecek bir destek mekanizmasından yoksun olduğu da anlaşılmaktadır. Her ne kadar ailesiyle birlikte yaşasa da psikolojik anlamda yalnızdır. Bu durum, karakterin Buenos Aires'in banliyölerinde

geçirdiği yaşamı giderek daha fazla yabancılaşmasına neden olmuştur. Yeterince para kazanamamaktan şikâyet eden Mustafa'nın piyango biletiyle kurduğu ilişki ise anlatının en önemli kırılma noktalarından birini oluşturmaktadır. Karakter, büyük ikramiyeyi kazandığını düşündüğü anda yıllardır maruz kaldığı ekonomik sıkıntılardan kurtulabileceğine inanır ve bu umut onun bastırdığı arzuların açığa çıkmasına neden olur.

Zira, Mustafa bu noktada yalnızca piyango biletini sakladığı gerekçesiyle evine baskın yapan *conventillo* sakinleriyle mücadele eden bir karakter değildir. Onun asıl çatışması, Yeni Dünya'ya ilişkin kurulan göçmenlik mitinin çöküşüyle ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Mustafá'nın en büyük düşmanı çevresindeki insanlar değil, Amerika kıtasını ekonomik refahın ve toplumsal yükselişin mekânı olarak yücelten "Hacerse la América" düşüncesinin yıkılmasıdır. Karakterin büyük ikramiyeyle birlikte kurtuluşa ulaşacağına dair kurduğu hayal kısa süre içerisinde grotesk bir hayal kırıklığına dönüşmüştür. Nitekim, Mustafa kendi başarısızlığıyla yüzleşirken trajik ve komik unsurların iç içe geçtiği trajikomik bir figür olmuştur.

Bu süreçten itibaren karakterin psikolojik çözülmesi daha görünür hâle gelir. Sıla özlemi, başarısızlık hissi ve toplumsal dışlanmışlık duygusu Mustafa'nın iç çatışmasını derinleştirir. Öfke patlamaları, itirafları ve hayal kırıklıkları kreol groteski estetiğinin temel özelliklerinden biri olan trajik ile komiğin iç içe geçtiği yapıyı ortaya koymaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde epik kahramanın yolculuğunda dönüşüm genellikle bilgeliğe ulaşma ve topluma yeniden entegre olma ile sonuçlanırken, Mustafa için dönüş imkânsız hâle gelmiştir. Karakter ne fiziksel ne de sembolik anlamda "eve" dönebilmektedir. Ulusal aidiyetin parçalandığı bu anlatıda kahramanlık ironikleşmiş, göç deneyimi ise tamamlanamayan bir yolculuğa dönüşmüştür. Dolayısıyla Mustafa, klasik epik kahramanın modern grotesk bir kırılması olarak okunabilir. O, başarıya ulaşan kurtarıcı bir kahramandan ziyade, birinci kuşak "turcos" göçmenlerinin yaşadığı göç deneyiminin yarattığı yönsüzlüğü, aidiyet krizini ve başarısızlık duygusunu yansıtan anti-kahraman bir figürdür.

4. SONUÇ

Armando Discépolo'nun Mustafa adlı tiyatro eseri, Osmanlı kökenli ilk kuşak göçmenlerin Arjantin kültürüne uyum süreçlerinde yaşadıkları zorlukları ve deneyimleri tiyatro üzerinden yansıtması bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Çalışma kapsamında incelenen Mustafa bir göçmen hikâyesi olmaktan ziyade 1920'li yılların Arjantin tiyatrosunda yansıtılan "turco" stereotipinin toplumsal ve kültürel özelliklerini göstermektedir. Özellikle kreol groteski geleneği içerisinde şekillenen bu temsil, Osmanlı kökenli göçmeni henüz tam anlamıyla topluma entegre olmamış, geçimini çoğu zaman seyyar satıcılıkla sağlayan, dini ve kültürel aidiyetlerini koruyan ve kendi topluluğu içerisinde yaşayan bir figür olarak yansıtmaktadır. Zira bağımsızlık sonrası dönemde ülkenin modernleşmesi için Avrupa'dan nitelikli göçü teşvik etmek amacıyla uygulanan politikalar neticesinde ülke giderek kozmopolit bir yapıya dönüşmüş ve söz konusu göçmenler elitlerin gözünde "düzeni bozan" "tehdit eden bir unsur" olarak algılanmış ve

toplumsal huzursuzluk oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla, "ulusun kurucu öznesi" olmaktan çıkan bu göçmenlere yönelik bakışın, Mustafa adlı tiyatro oyunu üzerinden toplumun onları "öteki" yabancı" ve hatta "tehlikeli" olarak görmeye başladığını yansıtıldığı söylenebilir ve Discépolo'nun kreol groteski içerisinde göçmenlerin yaşadığı bunalımı, dışlanmışlık hissiyatını ve toplumsal açıdan ötekileştirilmiş olmaların trajikomik bir perspektifle sahneye taşımış ve böylece yerel toplumdaki kültürel gerilimleri ve göçmenlere yönelik çelişkili bakışı görünür hale getirmiştir. Gülünç ve trajik olanın iç içe geçtiği bahse konu grotesk yapı, göçmenlerin yaşadığı sorunları, başarısızlık korkularını ve sosyal kabul arayışlarını işlediği ifade edilebilir. Bu yönüyle tiyatrodaki "turco" imgesi, 1940'lı yılların Arjantin sinemasında görülen daha entegre, yerleşik ve toplumsal kabul görmüş "turco" göçmen karakterlerinden belirgin biçimde ayrışmaktadır. Zira, kırklı yıllara gelindiğinde sinemada da temsil edilen "turcos" göçmeni ekonomik yükseliş içinde, kendi mağazasını açmış başarılı işletmeciler olarak aktarılmış ve toplumsal bütünleşme açısından da yerel halkla entegre olmuş ve karma evlilikler kurmayı arzulayan bireyler olarak yansıtılmıştır. Dolayısıyla, 1940'lı yılların sinemasında görülen daha entegre, ulusal değerlere bağlı ve toplumsal olarak kabul gören "turco" figürünün kökenleri, büyük ölçüde bu erken dönem tiyatro temsilleri karşılaştırıldığında belirgin farklılıklar olduğu görülmüştür. Ancak Discépolo'nun kreol groteski anlayışı, göçmeni yalnızca komik bir stereotip olmaktan çıkararak modern toplumun yarattığı yabancılaşmanın merkezine yerleştirmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı'dan Latin Amerika'ya yönelik göçleri tiyatro metni üzerinden inceleyerek Türkçe literatürde sınırlı sayıda bulunan birincil kaynak temelli çalışmalara katkı sunmayı amaçlamıştır. Mustafa örneği, dramatik metinlerin göç çalışmalarında yalnızca edebî bir unsur değil, aynı zamanda dönemin toplumsal gerçekliğini ve göçmen deneyimini yansıtan önemli tarihsel kaynaklar olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Bu bakımdan, kreol groteski geleneği içerisinde yer alan söz konusu temsilin, Latin Amerika'daki Osmanlı/*turco* kimliğinin inşa ve müzakere süreçlerinin anlaşılabilmesi için önemli imkânlar sunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, Latin Amerika'da Osmanlı göçmenlerini konu alan diğer tiyatro eserlerinin, süreli yayınlar ve görsel anlatıların da gelecekte yapılacak çalışmalar açısından zengin bir araştırma alanı oluşturacağı düşünülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Aisemberg, Alicia. (2006). 'La representación de lo popular: del sainete español al sainete criollo'. Ed. Pellettieri, Osvaldo. Dos escenarios: intercambio teatral España y la Argentina. Galerna, 13-28.

Aktulum, Kubilay. (2020). 'Sanatsal bir biçim olarak grotesk nedir?' Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Uluslararası Filoloji ve Çeviribilim Dergisi, 2(1), 1-35. https://izlik.org/JA68YS98LG

Amor y Rico, Dolores., Ventura Sabatel, Paulino, & Real Sociedad Económica de Amigos del País de la Provincia de Granada. (1896). Conferencia pronunciada el 24 de julio de 1896 en los salones de la Real Sociedad Económica de Amigos del País. Imp. y Lib. de la Vda. é Hijos de P. Ventura Sabatel.

Antón Priasco, Susana. (2005). 'Del corral a la corte. La transformación de entremeses, bailes y sainetes populares en géneros dramático-musicales cortesanos en el siglo XVII español.' Revista del Instituto de Investigación Musicológica "Carlos Vega", 19(19), 11-29. https://repositorio.uca.edu.ar/bitstream/123456789/1084/1/corral-corte-transformacion-entremeses.pdf

Batur, Meral., & Bağdoğan, Alparslan. (2022). 'Resim Sanatında Grotesk İmgelerin Kullanımı.' Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat, 7(14), 38-50. https://izlik.org/JA24CU46TL

Bracciale Escalada, Milena. (2010). 'Continuidades y rupturas: la dramaturgia de Armando Discépolo y Roberto Arlt como relatos de una identidad cultural'. IX Congreso Argentino de Hispanistas. (La Plata, Nisan 27-30, 2010) Asociación Argentina de Hispanistas.

Bruckman, Amy. (1997). *MOOSE Crossing: Construction, community, and learning in a networked virtual world for kids* (Doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology). Erişim adres: http://www-static.cc.gatech.edu/-asb/thesis/

Bulut, Okan. (2013). Between-person and within-person subscore reliability: Comparison of unidimensional and multidimensional IRT models (Doktora tezi, University of Minnesota Twin Cities). Erişim adresi: https://hdl.handle.net/11299/155592

Cohen, Louis., Manion, Lawerence., & Morrison, Keith. (2005). Research methods in education. Routledge.

Conde, Oscar. (2009). El lunfardo y el cocoliche. Konferans Lomas de Zamora Millet Üniversitesi Siysal Bilimler Fakültesi (3 Nisan) Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad Nacional de Lomas de Zamora, 1-23

Discépolo, Armando y De Rosa, Rafael José (1921). Mustafá. Editorial Jorge Álvarez, 1-14.

Dubatti, Jorge Adrian. (2025). 'El grotesco como transpoética y su territorialización en el "grotesco criollo'. Revista Kaylla, 4, 49-62.

Echeverría, Olga. (2013). 'Los intelectuales antidemocráticos frente a lo popular. Argentina, primera mitad del siglo XX'. Historia y espacio, 9(40), 49-74.

Golluscio de Montoya, Eva. (1977). El grotesco criollo: estilo teatral de una época. Casa de las Américas.

Göçer Şahin, Sakin., Çakıcı Eser, Derya., & Gelbal, Selahattin. (2018). 'The interaction effect of the correlation between dimensions and item discrimination on parameter estimation'. Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology, 9(3), 239-257. DOI: 10.21031/epod.402992

Hwangpo, M. Cecilia. (2003). 'Los inmigrantes: El Otro en el teatro argentino de principios del siglo XX'. Revista de Crítica Literaria Latinoamericana, 29(57), 17–29. https://doi.org/10.2307/4531249

Kayacık, Zeynep. (2025). Jorge Luis Oviedo'nun La Turca'sında (Türk Kadın) Osmanlı/Türk İmgesi. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 23(4), 162-172. https://zenodo.org/records/18049333

Kayser, Wolfgang. (1957). The Grotesque in Art and Literature. Indiana University Press.

Láscar, Amado. (2016). 'Heterogeneidad de las máscaras: entre el carnaval de Bajtín y el grotesco criollo de Discépolo'. Alpha (Osorno), 42, 9-23.

Martínez, María Josefa. (1997). 'Estudio comparativo de los personajes del teatro breve: del entremés al sainete'. Lenguaje y textos, 10, 159-172.

Mora Contreras, Francisco Javier (1999). "El conventillo como imagen de la modernidad de Buenos Aires 81880-1930)". Escrituras de la Ciudad. Ed. Rovira, Jose Carlos, Palas Atenea 111-128.

Nikolenko, Olga. (2013). "The Theory and History of the Grotesque in the European Literature: The Dynamic of the Notion". Sophia European Studies, 5, 163-178.

Önalp, Ertuğrul. (2023). Türklerin Esiri Cervantes: XVI Yüzyıl Akdeniz Dünyasından Bir Kesit, Kabalcı Yayınları.

Rueda, María de los Ángeles (1996). "Proyecciones del género en las producciones icónicas, de Armando Discépolo a Enrique Breccia". Arte e Investigación, 1(1), 94-98.

Sanhueza Carvajal, María Teresea (2010). "(No) hacerse la américa": la realidad de los Inmigrantes en el teatro de armando discépolo". Revista de Humanidades, 22, 117-139.

Sanhueza, María Teresa (2014). "El espacio dramático en "Mustafá" de Armando Discépolo: La utopía y el desencanto". Revista del Centro Cultural de la Cooperación, (20). https://www.centrocultural.coop/revista/20/el-espacio-dramatico-en-mustafa-de-armando-discepolo-la-utopia-y-el-desencanto

Suárez, Federico. (2022). "Barrios y sainete. Representaciones en el teatro de Carlos M. Pacheco (Buenos Aires, 1909-1923)". Anuario del Centro de Estudios Históricos "Prof. Carlos S. A. Segreti", 22(2), 23-43.

Tekin, Segah, Haşimoğlu, Murad. (2024). "İmparatorluktan Yeni Dünyaya: Arjantin'in "Ruso" Göçmenleri". İnsan ve Toplum, 14(3). 150-180.

Ünlüaycıl, Nil. (2003). 'Grotesk Anlatım ve Türk Oyun Yazarlığında Kullanımı'. Tiyatro Araştırmaları Dergisi, 16(16), 68-84.

Zamorano Heras, Miguel Ángel. (2021). 'La burla mis sazonada, de Vélez de Guevara, a la luz de los entremeses cervantinos'. El Tinglado de la antigua farsa: Corrientes actuales de estudio del teatro clásico hispano. Ed. Werder, Melanie. & Moncayola, Elena, Fundación Universitaria Española, 89-100.

ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2026; 24 (3); 1594-1610

Halka Doğru'dan Halkçılığa: Halkın İnşası Sürecinde Popülist Yönelimler

F. Gökçen Çetin-Can[1, 2]

ÖZET

Cumhuriyet dönemindeki halkçılık anlayışını "halk"ın nasıl tanımlandığı ve kurulduğu sorusu çerçevesinde ele alan çalışmada, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan "halka doğru" düşüncesinden Cumhuriyet döneminin halkçılık ilkesine uzanan düşünsel süreklilik esas alınarak, "halk" kategorisinin hangi düşünsel ve kurumsal araçlar aracılığıyla şekillendiği incelenmektedir. Bu kapsamda çalışma, "halka doğru" düşüncesini ve Ziya Gökalp'in solidarist halkçılık anlayışını birlikte ele alarak, bu düşünsel sürekliliğin Cumhuriyet dönemindeki halkçılık anlayışına ve Halkevleri gibi kurumsal yapılara nasıl zemin hazırladığını tartışmaktadır. Halkçılığın yalnızca mevcut halkın temsil edilmesine dayanan siyasal bir söylem olmadığı; aksine "halk"ın belirli normatif çerçeveler içerisinde tanımlandığı, dönüştürüldüğü ve yeniden kurgulandığı kurucu bir müdahale alanı olduğu ileri sürülmektedir. Tematik literatür incelemesine dayanan çalışma, popülizmi halkın inşasına odaklanan bir perspektifle ele almakta; II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçte halkın ideolojik ve kurumsal düzeyde nasıl üretildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Halka Doğru, Halkçılık, Popülizm, Ziya Gökalp.*

From "Halka Doğru" to "Halkçılık": Populist Tendencies in the Construction of the People

ABSTRACT

This study examines the Republican-era understanding of peopleism through the question of how "the people" were defined and constructed. Focusing on the intellectual continuity extending from the idea of "toward the people" (halka doğru), which emerged during the Second Constitutional Period, to the Republican principle of peopleism, the study explores the intellectual and institutional mechanisms through which the category of "the people" was shaped. In this context, it considers the idea of "toward the people" alongside Ziya Gökalp's solidarist conception of peopleism and discusses how this intellectual continuity laid the groundwork for the Republican understanding of peopleism and institutional structures such as the People's Houses (Halkevleri). The study argues that peopleism was not merely a political discourse based on the representation of an already existing

[1] İletişim Yazarı: fgokcencetin@nevsehir.edu.tr
[2] Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Gülşehir Sosyal Bilimler MYO, ORCID: 0000-0002-4906-8634.

(Makale Gönderim Tarihi: 02.07.2026 / Yayın Tarihi:30.09.2026)
Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.1984840
Makale Türü: Araştırma Makalesi

people; rather, it constituted a formative field of intervention through which “the people” were defined, transformed, and reconstructed within particular normative frameworks. Drawing on a thematic review of the literature, the study approaches populism from a perspective centered on the construction of the people and aims to demonstrate how “the people” were produced at both ideological and institutional levels throughout the transition from the Second Constitutional Period to the Republic.

Keywords: *Halka Doğru, Peopleism, Populism, Ziya Gökalp.*

1. GİRİŞ

Uluslaşma ve devletleşme süreçleri çoğu zaman kendiliğinden gelişen tarihsel akışların ürünü olmaktan ziyade belirli kurucu müdahaleler ve siyasal tasarımlar üzerinden şekillenmektedir. Bu bağlamda ulus-devletin ortaya çıkışı, yalnızca tarihsel bir zorunluluğun değil, aynı zamanda belirli ideolojik kurguların ve siyasal tercihlerin sonucudur. Nitekim ulusların modernliği ve tarihsel olarak inşa edilmiş yapılar olduğu yönündeki tartışmalar, bu kurucu boyuta işaret etmektedir (Anderson, 2011).

Avrupa’da uluslaşma süreçleri büyük ölçüde uzun bir tarihsel evrim içerisinde gelişirken, Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte ulus inşası daha belirgin biçimde yukarıdan aşağıya işleyen bir modernleşme projesi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı’dan devralınan çok katmanlı toplumsal yapı, Cumhuriyet’in kurucu ideolojisi doğrultusunda yeniden tanımlanmış; bu süreçte homojen bir ulus yaratma hedefi siyasal projenin merkezine yerleştirilmiştir (Heper, 2012, s. 92). Bu yönüyle Cumhuriyet modernleşmesi, yalnızca kurumsal dönüşümü değil, aynı zamanda toplumsal yapının yeniden biçimlendirilmesini hedefleyen kapsamlı bir yeniden kurma pratiği olarak ortaya çıkmıştır.

Bu süreçte kurucu ideoloji, bir yandan modern, seküler ve ulusal bir toplumsal düzen inşa etmeyi hedeflerken, diğer yandan bu düzenin normatif sınırlarını belirleyen egemen bir çerçeve olarak işlev görmektedir (Parla, 1991, ss. 11- 12). Bu durum, devletin yalnızca siyasal bir otorite olmanın ötesinde, toplumsal alanı belirli ilke ve değerler doğrultusunda şekillendiren kurucu bir aktör olarak konumlandığını göstermektedir. Bu çerçevede Cumhuriyet modernleşmesi, yalnızca siyasal ve hukuksal düzenlemelerle sınırlı kalmamış; gündelik yaşam pratiklerinden kültürel tercihlere kadar uzanan geniş bir alanda toplumsal yapının yeniden tanımlanmasını hedeflemiştir. Dolayısıyla süreç, toplumsal alanın belirli normlar doğrultusunda yeniden kurgulandığı bütüncül bir dönüşüm projesi olarak değerlendirilebilir.

Modern Türkiye’deki dönüşüm sürecini anlamlandırmak açısından popülizm, özellikle II. Meşrutiyet döneminde şekillenen fikirler üzerinden ele alınması gereken önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan “halka doğru” düşüncesi, halkın siyasal ve toplumsal düzlemde yeniden tanımlanmasına yönelik önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Toprak’ın belirttiği üzere bu yaklaşım, sınıf çatışmasını dışlayan, bütüncül ve dayanışmacı bir toplum tasavvuruna dayanmaktadır (Toprak, 2025, s. 147). Bu

doğrultuda popülizm, mevcut toplumsal ayrışmaları yansıtan bir söylem olmaktan çok, "halk"ın sınırlarını ve içeriğini belirleyen kurucu bir çerçeve olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde şekillenen halkçılık anlayışı da bu çerçeve içerisinde farklı düşünsel yönelimler etrafında gelişmiştir.

Bu bağlamda Yusuf Akçura'nın temsil ettiği "halka doğru" yaklaşımı, aydınların halka yönelmesini ve toplumsal dönüşümün tabandan örgütlenmesini vurgularken; Ziya Gökalp'in halkçılık anlayışı ise Durkheimci solidarizm etkisiyle toplumsal dayanışma ve meslek temelli korporatif bir toplum tasavvuruna yönelmiştir. Ziya Gökalp, her ulusta devletin temsil ettiği resmi kültür ile halkın gündelik yaşam içerisinde taşıdığı gayri resmi kültür arasında bir ayrım bulunduğunu savunmuş; milliyetçiliğin bu iki kültürel alan arasında bütünleşme sağlayabileceğini ileri sürmüştür. Ona göre yönetici elitin kültürü ile halk kültürünün bir araya getirilmesi, toplumsal dayanışmanın güçlenmesine ve ulusal bütünlüğün sağlamlaşmasına katkı sağlayacaktır (Balcı, 2021, s. 169). Bu düşünsel çerçeve, Cumhuriyet dönemindeki halkçılık anlayışının ideolojik çerçevesinin oluşumunda belirleyici olmuş; Ziya Gökalp'in solidarist yaklaşımı Cumhuriyet halkçılığının zeminine önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Bu hat, II. Meşrutiyet'te şekillenen "halka doğru" yönelimi içerisinde biçimlenmiş; Cumhuriyet döneminde halkçılık ilkesine eklemlenerek Halkevleri gibi kurumsal yapılar aracılığıyla toplumsal alanda karşılık bulmuştur.

Bu çalışma, söz konusu düşünsel ve kurumsal süreklilik hattını izleyerek "halk"ın hangi ideolojik ve kurumsal araçlarla tanımlandığını ve II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçte nasıl kurgulandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemine ilişkin birincil ve ikincil kaynakların karşılaştırmalı olarak değerlendirildiği, popülizm literatürü çerçevesinde "halkın inşası" teması ekseninde yorumlayıcı analizin gerçekleştirildiği tematik literatür incelemesine dayanan nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: POPÜLİZM, HALKÇILIK VE HALKIN İNŞASI

Popülizm bir yaklaşım olarak 1870'lerde Çarlık Rusya'sına karşı devrim yapmak üzere halka yönelen Rus aydınları (Narodnikler) ile ortaya çıkmıştır. 1868'de Mihail Bakunin'in Narodnoye Delo (Halkın Davası) dergisinde yayımladığı makalede genç Rus üniversite öğrencilerine "halka gitme" çağrısında bulunmasıyla bu hareketin düşünsel temelleri atılmıştır (Haspolat, 2011, s. 560). Bu bağlamda popülizm, ortaya çıktığı dönemde halkın siyasal sürece doğrudan katılımını önceleyen bir yaklaşım olarak şekillenmiştir. Benzer şekilde, bir terim olarak popülizm 1870- 1890 döneminde ABD'deki çiftçi hareketleriyle birlikte siyaset bilimi literatürüne girmiştir. Ancak bu erken örnekler, popülizmin tarihsel olarak farklı bağlamlarda ortaya çıkan çok yönlü bir olgu olduğunu göstermektedir. Nitekim zamanla popülizm, farklı toplumsal kesimlerin siyasal tavırlarını anlamaya yönelik daha geniş bir kavramsal kategoriye dönüşmüştür (Toprak, 1984, s. 4).

Popülizm bugün çoğu zaman dışlayıcı terimlerle ifade edilse de kavramın merkezinde "halk" yer almaktadır. Milliyetçilik ve yabancı karşıtlığı popülist retorikte sıklıkla kullanılsa da bu unsurlar, popülizmin elitizm karşıtlığı üzerinden şekillenen temel mantığı

çerçevesinde anlam kazanmaktadır (Peters ve Pierre, 2020, s. 928). Bu doğrultuda Mudde (2004, s. 543), popülizmi kapsamlı ve bütünlüklü bir siyasal içeriğe sahip olmayan, "zayıf-merkezli" bir ideoloji olarak tanımlamakta ve toplumu halk ile yozlaşmış elitler arasında kurulan antagonistik bir ayrım üzerinden açıklamaktadır. Müller (2016, s. 19) ise popülizmi yalnızca elit karşıtlığıyla sınırlamamakta; aynı zamanda popülist aktörlerin "halkın tek meşru temsilcisi" olma iddiası üzerinden çoğulculuğu dışlayan siyasal bir mantık geliştirdiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşımlar, popülizmin yalnızca ideolojik bir konumlanış değil, aynı zamanda siyasal alanı belirli karşıtlıklar üzerinden yeniden kuran bir mantık olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte popülizmin tekil bir tanıma indirgenememesi, onun farklı tarihsel ve toplumsal bağlamlarda değişkenlik gösteren esnek bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Canovan (2004, s. 243), popülizmi farklı türler üzerinden sınıflandırırken; Mudde ve Kaltwasser (2017) kapsayıcı ve dışlayıcı popülizm ayrımıyla bu çeşitliliği daha görünür kılmaktadır. Dolayısıyla popülizm sabit bir ideolojik içerikten ziyade farklı bağlamlarda farklı biçimler alabilmekteidr. Söz konusu durum, popülizmin yalnızca temsil ilişkisi üzerinden değil, aynı zamanda halkın kimliğinin ve sınırlarının nasıl tanımlandığı üzerinden de değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Popülizmin bu kavramsal çerçevesi, farklı tarihsel bağlamlarda değişen içeriklerle somutlaşmaktadır. Bu bağlamda Türkiye örneği, popülizmin yalnızca temsil ilişkisi üzerinden değil, aynı zamanda halkın sınırlarının ve içeriğinin kurucu müdahaleler yoluyla tanımlandığı özgün bir deneyim sunmaktadır. Bu özgüllüğü anlamlandırabilmek için, toplumsal dayanışma ve meslek temelli korporatif bir toplum tasavvuruna yönelmiş bir halkçılık anlayışına sahip olan erken cumhuriyet döneminin popülist boyutlarının tarihsel ve ideolojik arka planını incelemek gerekmektedir.

Cumhuriyet dönemindeki halkçılık anlayışının düşünsel kökenlerini anlamlandırabilmek için, bu ideolojik çerçevenin Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan fikir akımlarıyla kurduğu sürekliliğe dikkat çekmek gerekmektedir. Bu kontekste Kemalizm, imparatorluğun çözülme sürecinde şekillenen düşünsel birikimle doğrudan ilişkilidir. Kemalizm'i bu yönüyle yalnızca yeni bir devletin ideolojisi olarak değil, aynı zamanda dönüşen bir siyasal ve toplumsal yapının ideolojik çerçevesi olarak değerlendirmek daha isabetlidir. Nitekim Oran'ın belirttiği üzere (1999, s. 133) ideolojinin meşruiyet kaynağında yaşanan dönüşümle birlikte, aşkın referanslara dayalı sadakat odağının yerini ulus temelli bir ideolojik yapı almış; modernleşme süreci bu yönüyle köklü bir zihinsel dönüşümü beraberinde getirmiştir. Benzer şekilde Heper (2012, ss. 90-91), Cumhuriyet'i homojen bir toplumsal yapıdan ziyade heterojen bir zeminde inşa edilmeye çalışılan ve bu nedenle güçlü bir siyasal yönlendirme gerektiren bir devlet projesi olarak tanımlamaktadır. Bu durum, ideolojinin yalnızca kurumsal değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde kurucu bir müdahale niteliği taşıdığını göstermektedir.

Bu kurucu çerçevenin popülist boyutları, II. Meşrutiyet döneminde şekillenen "halka doğru" düşüncesi üzerinden daha görünür hale gelmektedir. Toprak'a göre (2025, s. XVII), 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da gelişen ulusal kimlik arayışı, Batı

düşüncesinin etkisiyle şekillenmiş ve zamanla siyasal alana taşınmıştır. Bu süreç, Batı'daki gibi doğrusal bir modernleşmeden ziyade, gelenekselcilik ile çağdaşlaşma gibi çelişkili unsurların bir arada bulunduğu karmaşık bir ideolojik yapı üretmiştir. Hızlı toplumsal dönüşüm, kentleşme ve kırsal yoksulluk gibi dinamikler popülist beklentileri güçlendirirken, popülizm demokratikleşme arayışlarını ikame eden siyasal bir eğilim olarak öne çıkmıştır.

"Halka doğru" anlayışı, kökenini Rus Narodnik hareketinden alan ve Balkanlar aracılığıyla Osmanlı düşün dünyasına taşınan bir yaklaşım olarak şekillenmiştir. Bu anlayış, aydınların halktan kopuk bir konumda kalmak yerine köylü kitlelerle bütünleşmesini, onları eğitmesini ve toplumsal dönüşüm sürecinde aktif rol üstlenmesini öngörmektedir. Almanya ve Rusya gibi ülkelerde aydınların kent merkezlerinden çıkarak köylere yönelmesi ve halkı eğitme çabaları, Osmanlı aydınları için önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bu çerçevede "halka doğru" anlayışı, yalnızca bir gözlem değil, aynı zamanda halkın maddi ve manevi sorunlarına çözüm üretmeyi hedefleyen aktif bir müdahale biçimi olarak ortaya çıkmıştır (Toprak, 2025, s. 156).

Özellikle Rus popülizminden etkilenen Osmanlı aydınları aracılığıyla taşınan bu entelektüel zemin halkın özellikle köylülük temelinde siyasal ve kültürel bir özne olarak yeniden tanımlanmasını hedeflemiştir. Musa Akyiğitzade, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali gibi Rusya'dan göç eden aydınların etkisiyle güç kazanan bu yaklaşım, yalnızca teorik bir tartışma değil, aynı zamanda halk ile aydınlar arasında doğrudan bir bağ kurmayı amaçlayan siyasal bir proje niteliği kazanmıştır. Bu doğrultuda "halka doğru" hareketi, Türk Yurdu ve Halka Doğru gibi yayınlar aracılığıyla yaygınlaşmış; köylülüğün ulusal kimliğin kurucu unsuru olarak konumlandırılması hedeflenmiştir (Karaömerlioğlu, 2021, s. 78). Bu yayınlar etrafında şekillenen köycülük yaklaşımı, köyü ve köylülüğü Türk kültürünün yozlaşmamış biçimini barındıran bir alan olarak idealize etmiş (Toprak, 1992, s. 16); buna paralel olarak popülist söylemde belirgin bir kent karşıtlığı ile köylülüğün yüceltilmesi öne çıkmıştır (Karaömerlioğlu, 2001, s. 289).

Cumhuriyet'in kuruluş süreci, Türkiye'nin demografik ve ekonomik yapısı göz önünde bulundurulduğunda, köy ve köylü merkezli bir modernleşme stratejisini zorunlu kılmıştır. Nitekim erken Cumhuriyet döneminde nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal kesimde yaşaması, köycülük düşüncesini yalnızca ideolojik bir hat olmaktan çıkararak devlet politikalarının merkezine yerleştirmiştir (Sağlam, 2016, s. 223). Bu bağlamda köy, yalnızca bir yerleşim birimi değil; ekonomik üretimin, toplumsal düzenin ve ulus-devlet inşasının temel dayanağı olarak ele alınmıştır. Bu süreçte köycülük, halkçılık ilkesinin somutlaştığı en önemli pratik alanlardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet ideolojisi, köylüyü yalnızca üretici bir sınıf olarak değil, aynı zamanda ulusal kimliğin taşıyıcısı ve siyasal meşruiyetin temel kaynağı olarak konumlandırmıştır. Bu çerçevede köylünün "milletin efendisi" olarak tanımlanması, yalnızca retorik bir ifade değil; köylünün ideolojik olarak merkezileştirildiği bir yaklaşımın göstergesidir (Emgili, 2021, s. 197). Ancak köycülüğün bu merkezi konumu, yalnızca demografik ve ekonomik zorunluluklarla açıklanamaz. Aynı zamanda halkın belirli bir sosyolojik kategori üzerinden tanımlanmasına dayanan ideolojik

bir tercih söz konusudur. Nitekim popülizmin Türkiye'deki erken biçimlerini inceleyen çalışmalar, halkçılık anlayışının özellikle köylülüğü merkeze alan ve sınıfsal farklılıkları geri plana iten bir çerçeve sunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda köycülük, "küçük burjuva karakterli, dayanışmacı ve sınıfları yadsıyan" bir halk anlayışıyla doğrudan ilişkilidir (Toprak, 1984, s. 17). Bu da halkın heterojen yapısının sadeleştirilerek köylülük üzerinden temsil edilebilir bir bütün haline getirildiğini ortaya koymaktadır. Köycülük bu yönüyle yalnızca köylünün yüceltilmesini değil, aynı zamanda köyün dönüştürülmesini de içeren çift yönlü bir süreci ifade etmektedir. Nitekim erken Cumhuriyet döneminde köylerin ekonomik, toplumsal ve kültürel açıdan geri kalmışlığı, devletin doğrudan müdahalesini gerekli kılan bir sorun alanı olarak görülmüştür. Bu doğrultuda 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde köylü ve çiftçi kesiminin ekonomik olarak güçlendirilmesine yönelik kararlar alınmış; 1924 tarihli Köy Kanunu ile köyün idari ve toplumsal yapısı yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır (Sağlam, 2016, ss. 223- 224). Söz konusu düzenlemeler, köycülüğün yalnızca bir söylem değil, aynı zamanda kapsamlı bir toplumsal mühendislik projesi olduğunu göstermektedir.

Köycülük politikalarının kurumsallaşması ise özellikle 1930'lu yıllardan itibaren daha belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde köy, yalnızca ekonomik kalkınmanın değil, aynı zamanda ideolojik dönüşümün de merkezi olarak görülmüştür. Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde değinileceği üzere Halkevleri, bu dönüşüm sürecinde önemli bir rol üstlenmiş; köycülük şubeleri aracılığıyla köylünün bilinçlendirilmesi, eğitilmesi ve Cumhuriyet değerlerinin benimsetilmesi hedeflenmiştir (Emgili, 2021, s. 196). Bu faaliyetler, köycülüğün yalnızca maddi kalkınma ile sınırlı olmadığını; aynı zamanda kültürel ve ideolojik bir yeniden inşa sürecini de içerdiğini göstermektedir. Benzer şekilde Köy Enstitüleri de köycülük politikalarının en somut ve sistematik uygulama alanlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu kurumlar aracılığıyla köylünün hem teknik becerilerle donatılması hem de modern yurttaşlık bilinciyle yetiştirilmesi hedeflenmiştir (Coşkuner, 2024, s. 581). Dolayısıyla Köy Enstitüleri, köylüyü yalnızca üretici bir unsur olarak değil, aynı zamanda ideolojik olarak dönüştürülmesi gereken bir özne olarak ele alan yaklaşımın bir yansımasıdır.

Öte yandan köycülük yaklaşımı, köyün idealleştirilmesini de beraberinde getirmiştir. Köy bu dönemde ulusal kültürün en saf ve bozulmamış hali olarak tasavvur edilmiş; köylü ise bu kültürün taşıyıcısı olarak görülmüştür. Köye yöneliş ve köyün yüceltilmesi, yalnızca ekonomik ya da demografik zorunlulukların değil, aynı zamanda romantize edilmiş bir ulus tasavvurunun da ürünüdür (Ömercioğlu, 2019, s. 731). Bu yaklaşım, halkın köylülük üzerinden tanımlanmasına ve ulusal kimliğin kırsal temelde inşa edilmesine zemin hazırlamıştır.

Bununla birlikte bu süreç, her ne kadar homojen ve bütüncül bir toplum yaratma iddiası taşısa da farklı toplumsal pratikler ve yerel dinamikler karşısında her zaman aynı ölçüde karşılık bulmamıştır. Köycülük politikaları, yalnızca kurucu bir ideolojik çerçeve üretmekle kalmayıp, aynı zamanda kendi içinde önemli gerilimler de barındırmaktadır. Nitekim köycü söylem bir yandan köylülüğü ulusal kimliğin ve modernleşme projesinin

temel unsuru olarak konumlandırırken, diğer yandan sanayileşme ve modern iş bölümüne karşı belirgin bir mesafe geliştirmiştir. Köycülerin Batılılaşmaya karşı çekingen tutumları, dünya ölçeğindeki iş bölümüne dair eleştirel yaklaşımlarında da açıkça görülmekte; sanayileşmenin bireyleri "gayri insani" bir iş bölümü içinde kişiliksizleştireceği düşünülmektedir (Karaömerlioğlu, 2006, ss. 73–74). Bu bağlamda köy, modernleşmenin dönüştürmesi gereken bir alan olmanın ötesinde, aynı zamanda modernleşmenin olumsuz etkilerine karşı korunması gereken idealize edilmiş bir mekân olarak kurgulanmaktadır. Bu ikili yaklaşım, köycü ideolojinin modernleşme hedefleri ile taşıdığı değerler arasında yapısal bir gerilim ürettiğini göstermektedir. Köycülük politikalarının kurumsal düzeydeki en önemli taşıyıcılarından biri olan Halkevleri'nin faaliyetleri de bu gerilimleri somut biçimde ortaya koymaktadır. Karaömerlioğlu'na göre (2006, ss. 81- 85) Halkevleri, köylüye ulaşmayı ve onu dönüştürmeyi hedeflemesine rağmen büyük ölçüde şehirli aydınlar ve bürokratik seçkinler tarafından yürütülen faaliyetler olarak kalmış; köylü ve geniş halk kesimleri bu sürece aktif biçimde dahil olmamıştır. Bu durum, "halk için halka rağmen" anlayışının bir sonucu olarak devlet ile toplum arasındaki mesafenin kapanmak yerine derinleşmesine yol açmıştır.

İşte bu birikim II. Meşrutiyet döneminde şekillenen halk ve halkçılık anlayışının Cumhuriyet dönemine taşınmasında belirleyici olmuştur. Nitekim Ziya Gökalp'in solidarist yaklaşımı, halkı sınıfsal farklılıkların ötesinde bütüncül bir toplumsal birlik olarak tanımlarken, bu anlayış Cumhuriyet halkçılığının düşünsel zeminine de doğrudan kaynaklık etmiştir. Mustafa Kemal'in halkçılık anlayışının büyük ölçüde bu düşünsel mirasın devamı niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda "halk" kavramı, II. Meşrutiyet döneminde kazandığı sosyolojik içerikle Cumhuriyet döneminde ulus inşasının temel unsurlarından biri haline gelmiş; halkçılık ise milliyetçilik ile birlikte yeni rejimin kurucu ilkeleri arasında yer almıştır (Toprak, 2025, s. XX; ss. 147-149).

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçte şekillenen bu düşünsel ve siyasal arka plan, halkın yalnızca temsil edilen bir toplumsal kategori olmadığını; aksine sınırları ve içeriği kurucu müdahaleler yoluyla tanımlanan bir siyasal özne olarak ele alındığını göstermektedir. Bu yönüyle "halka doğru" düşüncesi ve Gökalp'in halkçılık anlayışı, Cumhuriyet dönemindeki halkçılık anlayışının düşünsel arka planını anlamak açısından merkezi bir öneme sahiptir.

3. HALKA DOĞRU HAREKETİ VE HALKÇILIĞIN DOĞUŞU

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı düşünce dünyasında halkın siyasal ve toplumsal bir özne olarak yeniden tanımlandığı bir kırılma momentine işaret etmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan halkçılık düşüncesi devletin ve aydınların toplumsal dönüşüm stratejisinin merkezine yerleşen bir yaklaşım olarak şekillenmiştir (Haspolat, 2011, s. 558). Nitekim halkçılık, II. Meşrutiyet'in sağladığı düşünsel ortamda gelişmiş ve Cumhuriyet dönemine uzanan ideolojik sürekliliğin temel unsurlarından biri haline gelmiştir (Doğan, 2019, s. 131). Halkçılık düşüncesinin ortaya çıkışında belirleyici olan en önemli unsurlardan biri, yukarıda değinildiği üzere 19. yüzyıl Rusya'sında gelişen Narodnik hareketidir. "Halka

doğru gitmek" şiarı etrafında şekillenen bu hareket, aydınların köylü kitlelerle doğrudan temas kurarak onları bilinçlendirmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır (Toprak, 1984, s. 69). Osmanlı aydınları, özellikle Balkanlar ve Rusya'dan gelen entelektüel etkiler aracılığıyla bu düşünceyle tanışmış ve kendi toplumsal koşullarına uyarlamışlardır. Ancak Osmanlı bağlamında bu yaklaşım, Rusya'daki devrimci karakterinden farklı olarak, halkın eğitilmesi, bilinçlendirilmesi ve ulusal bir kimlik etrafında bütünleştirilmesi hedefiyle daha reformist bir içerik kazanmıştır (Korkmaz, 2025, ss. 133- 135).

Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Hikmet Müftüoğlu ve Doktor Akil Muhtar Özden tarafından 1911 yılında kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'nin 1913- 1914 yılları arasında çıkardığı Halka Doğru dergisi etrafında şekillenen bu hareket, aydınlar ile halk arasındaki mesafeyi kapatmayı ve halkı siyasal sürecin kurucu unsuru haline getirmeyi amaçlamıştır. Derginin temel hedefi, halkı cehaletten kurtarmak, kırsal alanı dönüştürmek ve ulusal bir bilinç oluşturmaktır (Korkmaz, 2025, s. 136; Özden, 2011, ss. 109- 112). Dergi, Osmanlı-Türk aydınlarını halkla temas kurmaya yönlendirmek ve bu anlayışı yaygınlaştırmak amacıyla yayımlanmıştır. Dergi, özellikle genç aydınları halka gitmeye teşvik etmiş ve bu doğrultuda gerçekleştirilen ilk pratik örneklere yer vermiştir. Tıbbiyeli gençlerin Anadolu'da gerçekleştirdiği saha gezileri bu hareketin somut yansımaları arasında gösterilmektedir. Dergide yer alan anlatımlar, Türk gençliğinin köylü kitlelerin sorunlarına duyarsız kalmaması gerektiğini vurgulamakta; halkın ekonomik ve kültürel olarak yükseltilmesinin ulusal varlığın temel şartı olduğunu ileri sürmektedir. Bu yönüyle "Halka Doğru" dergisi, yalnızca bir yayın organı değil, aynı zamanda aydınları toplumsal sorumluluk almaya çağıran bir mobilizasyon aracı işlevi görmüştür (Toprak, 2025, s. 157).

Bu yönüyle "halka doğru", yalnızca bir yayın faaliyeti değil, aynı zamanda toplumsal eğitim ve dönüşüm projesi olarak değerlendirilmelidir. Bu süreçte halk, verili bir toplumsal kategori olmaktan ziyade yeniden tanımlanan bir siyasal özne olarak ele alınmıştır. Nitekim dönemin aydınları, Osmanlı toplumunu "avam–havass" ayrımı üzerinden ikiye bölen yapıyı aşmak için halkla bütünleşmeyi bir zorunluluk olarak görmüşlerdir (Özden, 2011, s. 109). Bu bağlamda halk, yalnızca temsil edilmesi gereken bir kitle değil; ulusun esasını oluşturan ve siyasal meşruiyetin kaynağı olan bir unsur olarak yeniden kurgulanmıştır. Öte yandan bu yaklaşım, aynı zamanda ulusal kimliğin inşasına yönelik kültürel bir arayışı da içermektedir. Halka doğru hareketi sırasında aydınların yöneldiği temel kaynak köy olmuş; köy, ulusun en saf ve bozulmamış toplumsal birimi olarak idealize edilmiştir (Çankaya, 2016, s. 55). Bu yaklaşım, halkın köylülük üzerinden tanımlanmasına ve ulusal kimliğin kırsal kültür temelinde inşa edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle halka doğru hareketi kültürel bir inşa süreci olarak da değerlendirilmelidir.

Halka Doğru dergisinde yayımlanan "Halka" başlıklı yazı dizisiyle Halka Doğru hareketine yön veren isimlerin başında Yusuf Akçura gelmektedir. Akçura, Osmanlı toplumunda "halka doğru" anlayışının yeterince gelişmediğini, bu alanda özellikle Sırp ve Rum aydınlarının daha etkin bir rol üstlendiğini vurgulamaktadır. Ona göre Balkan aydınları, köylere giderek yalnızca eğitim faaliyetleri yürütmemiş, aynı zamanda ulusal bilinç

oluşturulmasında da önemli bir işlev üstlenmiştir. Akçura, Sırp köy öğretmenlerini bu anlayışın en dikkat çekici örneklerinden biri olarak değerlendirmekte; bu aydınların halkın gündelik yaşamına doğrudan müdahil olarak ekonomik ve kültürel dönüşüm sağladığını belirtmektedir. Osmanlı'nın Balkan Savaşları'ndaki başarısızlığının nedenlerinden birini de Türk toplumunda bu tür bir aydın-halk bütünleşmesinin yeterince gelişmemiş olmasına bağlamaktadır. Bu nedenle Türk aydınlarının da benzer şekilde halka yönelmesi gerektiğini savunmaktadır (Toprak, 2025, s. 156)

Amele, rençber ve esnaf gibi köy ve kentlerde yaşayan alt gelir gruplarını halkın temel unsurları arasında gören Akçura, Halka Doğru dergisinde amele sandıkları, esnaf ve ırgatlar üzerine çeşitli yazılar kaleme almış; milletin temelini oluşturan halkı şu şekilde tanımlamıştır: "*Biz, Halka Doğru diye ad taktığımız bu cerideyi halk içün, halka faydalı olmak içün* çıkarıyoruz. Halktan *murâdımız, köylükte yaşayan az toprak sahibi, yâhud* büsbütün topraksız *recberler; sonra şehirlerde geçinen ufak esnâf ve günlükcü 'ameleler,* ırgadlardır. *Biz, ufaktan ufağa bunların geçinişleri güç olduğini, fikir ve zaruret çektiklerini biliyoruz. Bazı köylüklerde toprak az, mahsül* kâfi gelmiyor. Bazılarında iyi buğday, arpa çıkıyor. Üzüm oluyor, türlü meyve, sebze yetişiyor. Ama bunları başka tarafa *götürüb satmak içün yol yok, demiryolu yok, 'araba yok*" (Halka Doğru'dan Akt. Gündoğdu ve Güler, 2023, s. 50).

II. Meşrutiyet döneminde şekillenen "halka doğru" hareketi, halkçılık düşüncesinin somutlaştığı ve popülist siyasal mantığın erken örneklerinden birini oluşturduğu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Hareket, halkın yalnızca temsil edilen bir kategori olmadığını; aksine aydınlar ve siyasal aktörler tarafından tanımlanan, yönlendirilen ve dönüştürülen bir toplumsal özne olduğunu ortaya koymaktadır. "Halka doğru" düşüncesi, Cumhuriyet halkçılığının popülist boyutlarının ideolojik ve tarihsel arka planını anlamak açısından temel bir referans noktası oluşturmaktadır.

Toprak'a göre Ziya Gökalp'in halkçılık anlayışında Rus Narodnizmine kıyasla Fransız solidarizminin daha belirleyici olduğu görülmektedir. Batı kapitalizmine eleştirel yaklaşımıyla şekillenen bu düşünsel çerçeve, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde de etkisini sürdürmüş ve Tek Parti döneminin ideolojik zeminine yön vermiştir (Toprak, 2025, s. XX). Ziya Gökalp'e göre halkçılık, sınıf çatışmasına dayalı bir toplumsal anlayıştan ziyade toplumsal dayanışmayı esas alan solidarist bir çerçeveye dayanmaktadır. Bu yaklaşımda halkçılık, Türkçülük ile iç içe geçmiş; halk kavramı toplumsal ve ekonomik farklılıkların ötesinde bütüncül bir ulusal birlik anlayışı içerisinde ele alınmıştır. Nitekim Gökalp, Durkheim'in dayanışmacı toplum anlayışından etkilenerek sınıf çatışmasını reddetmiş; toplumsal düzenin iş bölümü temelinde gelişen dayanışma aracılığıyla korunabileceğini savunmuştur. Bu yönüyle Gökalp'in halkçılığı, sınıf temelli bir toplumsal dönüşümden çok, meslek zümreleri arasında uyum ve dayanışmayı esas alan korporatif bir toplum tasavvuruna yönelmektedir (Gündoğdu ve Güler, 2023, s. 50). Kentli elit ile kırsal köylüler ya da imparatorluğun merkezi ile çevresi arasındaki tarihsel gerginliğin farkında olan (Balcı, 2021, s. 184) Ziya Gökalp'in "halka doğru" anlayışı, aydınların yalnızca halka yönelmesini değil, aynı zamanda halkın kültürel dünyasını içeriden kavramasını gerekli

kılan bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır. Halkın gündelik yaşam pratikleri, sözlü anlatıları, estetik tercihleri ve sanatsal üretimleri millî kültürün (hars) başlıca kaynağı olarak değerlendirilmekte; milletin güzideleri olan aydınların millileşmesi de söz konusu kültürel zeminle kurdukları temas üzerinden mümkün görünmektedir. Bu nedenle "halka doğru", yalnızca halka medeniyet götürmeyi değil, aynı zamanda halktan kültürel birikimi edinmeyi içeren çift yönlü bir süreç olarak kurgulanmıştır (Ziya Gökalp, 2021, s. 75).

Ziya Gökalp'in düşünceleri Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecinde yaşanan siyasal ve toplumsal krizlere yönelik bir çözüm arayışı niteliği taşımaktadır. Bu çerçevede Ziya Gökalp, vatanın kurtuluşunu ve Türk toplumunun çağdaş bir ulus hâline gelmesini düşünsel çabasının merkezine yerleştirmiştir. Milliyetçiliği toplumsal bütünleşmenin temel unsuru olarak değerlendiren Ziya Gökalp açısından temel mesele, "nasıl bir millet olunacağı" sorusudur. Ziya Gökalp, milleti; dil, din, ahlak ve sanat bakımından ortak değerler etrafında birleşmiş, aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşan bir topluluk olarak tanımlamaktadır (Özkan, 2022). Burada milletin oluşumunda ırkî ya da biyolojik unsurlardan ziyade ortak kültür ve eğitim belirleyici bir yere sahiptir. Dolayısıyla Ziya Gökalp'in düşüncesinde Fransız solidarizmi ile kültürel milliyetçilik anlayışının birlikte etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Ziya Gökalp, devletin temsil ettiği resmi kültür ile halkın gündelik yaşam içerisinde taşıdığı gayri resmi kültür arasında bir ayrım bulunduğunu savunmuş; milliyetçiliğin bu iki kültürel alan arasında bütünleşme sağlayabileceğini ileri sürmüştür. Ona göre yönetici elitin kültürü ile halk kültürünün bir araya getirilmesi, toplumsal dayanışmanın güçlenmesine ve ulusal bütünlüğün sağlamlaşmasına katkı sağlayacaktır (Balcı, 2021, s. 169).

Bu çerçeve, yalnızca teorik düzeyde kalmamış; Cumhuriyet'in kuruluş sürecindeki siyasal söylemi ve meşruiyet anlayışını da önemli ölçüde etkilemiştir. Erken Cumhuriyet döneminde "cumhuriyet" söyleminden önce "halk hükümeti" kavramının öne çıkması, siyasal meşruiyetin doğrudan "halk" üzerinden kurulmaya çalışıldığını göstermektedir. Nitekim Cumhuriyet'e geçiş sürecinde halkçılık söylemi, yalnızca temsilî yönetimi vurgulayan bir siyasal yaklaşım değil; aynı zamanda halkı bütüncül bir siyasal özne olarak kuran ideolojik bir çerçeve işlevi görmüştür. Bu durum, Cumhuriyet halkçılığının popülist boyutlarını anlamak açısından dikkat çekicidir (Balcı, 2021, s. 172). Mustafa Kemal'in halkçılık anlayışı da büyük ölçüde söz konusu düşünsel mirastan beslenmiştir. 1920 tarihli Halkçılık Programı, 1931 CHF Programı ve 1937 Anayasası'nda yer alan halkçılık ilkesi, bu sürekliliğin kurumsal yansımaları arasında değerlendirilebilir. Bu süreçte "halk" kavramı, II. Meşrutiyet döneminde kazandığı sosyolojik içerikle Cumhuriyet'e taşınmış; başlangıçta "millet" ile eşanlamlı kullanılırken zamanla siyasal ve toplumsal düzlemde farklılaşmıştır. "Millet" daha çok siyasal bir anlam kazanırken, toplumsal içeriğin "halk" kavramı üzerinden kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu ayrışmayla birlikte milliyetçilik ve halkçılık, yeni rejimin birbirini tamamlayan kurucu ilkeleri arasında yer almıştır (Toprak, 2025, s. 149). Halkçılık kavramı esasen II. Meşrutiyet döneminde dil, kültür ve ulusal kimlik tartışmalarıyla iç içe gelişmiştir. Nitekim 1914'te "halkçılık" terimini kullanan ilk Türk yazar olan Falih Rıfkı Atay, "Halk İçin Çalışmak" başlıklı yazısında, Genç Kalemler

çevresinin halkın diline yönelen yaklaşımını "halkçılık" olarak tanımlamış; halkın dilini konuşmayı toplumsal sorunların anlaşılması ve çözülmesinin temel koşullarından biri olarak değerlendirmiştir (Balcı, 2021, s. 170). Söz konusu durum, milliyetçilik ile halkçılık arasındaki ilişkinin erken dönemden itibaren ortak bir ideolojik zeminde şekillendiğini göstermektedir.

Halkçılık ilkesine göre millet, irade ve hâkimiyetin kaynağı olarak tanımlanmakta; bu çerçevede halk, siyasal meşruiyetin temel referansı haline getirilmektedir. Özellikle 1930'lardan itibaren toplumsal yaşamın bütününü kapsayan bu ilke doğrultusunda sınıfsız ve imtiyazsız bir toplum tahayyülü öne çıkmış; sınıf farklılıkları ve çatışmaları reddedilerek toplumsal yapı homojen bir bütün olarak kurgulanmıştır. Bu yönüyle halkçılık, yalnızca eşitlikçi bir söylem üretmekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal farklılıkların görünmez kılındığı bir çerçeve sunmuştur (Tunçay, 1999, s. 215). Nitekim halkçılık ilkesi, Ziya Gökalp'in dayanışmacı ve korporatist toplum anlayışıyla da örtüşmekte; sınıfsal ayrımların reddedildiği, bütünleşmiş bir toplum modeli öngörmektedir. Bu doğrultuda halkçılık, Osmanlı'dan devralınan heterojen toplumsal yapının türdeşleştirilmesine yönelik bir araç olarak da işlev görmüştür. Özbudun'un da belirttiği üzere halkçılık ilkesi, toplumsal farklılıkları ortadan kaldırarak homojen bir ulus yaratmayı ve bu süreci seçkin bir kadro eliyle yürütmeyi hedeflemektedir (Özbudun, 1997, ss. 148- 149). Benzer şekilde Zürcher, Türkiye'de halkçılığın Avrupa'daki sınıf temelli anlayışlardan farklı olarak, toplumsal çıkarları bireysel ve sınıfsal çıkarların üzerinde konumlandırdığını vurgulamaktadır (Zürcher, 2009, s. 264). Öte yandan halkçılık ilkesinin zaman içinde farklı biçimler aldığı da görülmektedir. Karaömerlioğlu'na göre (2006, s. 272- 273) bu dönüşüm iki aşamalı bir sürece işaret etmektedir: İlk aşamada "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" anlayışıyla halkın siyasal özne olarak öne çıktığı bir söylem söz konusuyken, 1930'lu yıllarla birlikte "halk için halka rağmen" yaklaşımı belirgin hale gelmiştir. Bu dönüşüm, popülist söylemin temsil ile yönlendirme arasındaki gerilimini de ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede halkçılık, toplumda sınıf farklılıklarının bulunmadığı ve her yurttaşın "halkın bir parçası" olduğu varsayımı üzerinden tek parti yönetiminin meşruiyetini güçlendiren bir işlev üstlenmiştir. Bu yaklaşımda halk, yalnızca temsil edilen bir kategori değil, aynı zamanda belirli sınırlar ve tanımlar çerçevesinde yeniden kurgulanan bir toplumsal yapı olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla halkçılık, eşitlikçi bir söylem üretmenin ötesinde, toplumsal farklılıkların geri plana itildiği ve homojen bir toplum tahayyülünün öne çıktığı bir çerçeve sunmaktadır.

4. TÜRK OCAKLARI'NDAN HALKEVLERİ'NE HALKÇILIĞIN KURUMSALLAŞMASI

Halkevleri, Türk Ocakları'nın şekillendirdiği düşünsel zemini Cumhuriyet'in ideolojik öncelikleri doğrultusunda yeniden düzenleyen kurumsal bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Türk Ocakları'nın tarihsel rolü, işlevi ve dönüşüm süreci, Halkevleri'nin kuruluşunu anlamak açısından belirleyici bir arka plan sunmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde Türk Ocakları, yalnızca milliyetçi düşüncenin üretildiği bir entelektüel çevre değil, aynı zamanda bu düşüncenin toplumsal karşılığını arayan aktif bir yapı olarak öne çıkmıştır. Türk Yurdu dergisi aracılığıyla düşünsel üretimini sürdüren Ocak çevresi, "halka doğru gitmek" ilkesini benimseyerek halkı tanımaya ve anlamaya yönelik faaliyetler yürütmüştür. Bu doğrultuda Ocak bünyesinde konferanslar ve tartışma toplantıları düzenlenmiş; halkın yaşam koşulları, sağlık sorunları, yoksulluk ve toplumsal sorunların nedenleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Böylece Türk Ocakları, aydınların halkla temas kurmasını ve toplumsal gerçekliği doğrudan gözlemlemesini teşvik eden bir faaliyet alanı oluşturmuştur (Toprak, 2025, ss. 155- 156).

Bu düşünsel ve toplumsal zemin üzerinde şekillenen Türk Ocakları, II. Meşrutiyet döneminde Türk Derneği ve Türk Yurdu'nun devamı niteliğinde, aynı milliyetçi çizgiyi sürdüren üçüncü örgüt olarak 25 Mart 1912'de kurulmuştur. Mehmed Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hamdullah Suphi Tanrıöver gibi aydınların öncülüğünde teşkilatlanan Ocak, Türklerin kültürel, sosyal ve ekonomik açıdan geliştirilmesini amaçlamış; konferanslar, yayınlar ve halk toplantıları aracılığıyla bu hedef doğrultusunda faaliyet yürütmüştür. Tüzüğünde siyasetten uzak durma vurgusu bulunsa da, yürüttüğü faaliyetlerle milliyetçi düşüncenin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Akyüz, 1998, s. 201- 203). Çeçen'e göre Türk milliyetçiliğini özellikle gençlik ve üniversite çevrelerinde örgütleyen bir yapı olarak Türk Ocakları, Osmanlı'nın çözülme sürecinde Türk kimliğinin yeniden tanımlanmasında belirleyici bir rol oynamıştır (Çeçen, 1990, s. 99). Türk Ocakları'nın İttihat ve Terakki ile doğrudan örgütsel bir bağı bulunmasa da, bu yapının fikirlerinin özellikle gençlik çevrelerinde yayılmasında önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Nitekim Ocaklar, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden hem maddi hem de manevi destek alarak faaliyetlerini sürdürmüştür (Özdemir ve Aktaş, 2011, s. 45). Bu kurumsal yapı, yalnızca bir örgütlenme biçimi değil, aynı zamanda belirli bir ideolojik çerçevenin taşıyıcısı olarak da öne çıkmıştır. Ancak Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, bu yapının ideolojik boyutu ve işlevi önemli ölçüde değişime uğramıştır.

İmparatorluğun dağılma döneminde faaliyet gösteren Türk Ocakları, Misak-ı Milli sınırlarının ötesine uzanan bir etki alanı hedeflemiş ve Cumhuriyet'in yeni siyasal ve toplumsal öncelikleriyle tam anlamıyla örtüşmemiştir. Türk Ocakları, milliyetçi bir kültürel örgüt olarak kurulmuş olsa da Cumhuriyet döneminde devletten görece bağımsız bir yapı olarak algılanmış ve özellikle Serbest Fırka deneyimi sonrasında CHP iktidarı açısından potansiyel bir ideolojik alternatif ve siyasal tehdit olarak görülmüştür (Karaömerlioğlu, 2006, s. 57). Özellikle çok partili rejim denemeleri sırasında halkın CHP karşısındaki muhalefet partilerine yönelmesi ve bu sürecin Şeyh Sait İsyanı ile Menemen olayı gibi gelişmelerle sonuçlanmasıdır. Bu durum, Türk Devrimi'nin toplumsal tabanda henüz tam olarak benimsenmediğini ortaya koymuştur (Güneş, 2007, s. 142). Çeçen'e göre (1990, ss. 100- 101), Türk Ocakları Cumhuriyet döneminde başlangıçtaki kültürel-milliyetçi işlevinden uzaklaşarak çok daha keskin milliyetçi ve Turancı bir eksene kaymış; Hamdullah Suphi Tanrıöver'in etkisiyle bu eğilim güçlenmiş ve kurum, Atatürk devrimlerine mesafeli bir çizgiye yaklaşmıştır. Bu süreçte Türk Ocakları, Cumhuriyet'in

dönüşüm hedefleriyle uyumsuz hale gelmiş, işlevselliğini yitirerek eski İttihatçı unsurların toplandığı ve yeni rejim açısından potansiyel bir siyasal muhalefet odağına dönüşmüştür. Bu gelişmeler, yeni rejimin kendi ideolojik hedeflerini daha doğrudan ve yaygın bir biçimde topluma aktaracak yeni bir kurumsal modele yönelmesini zorunlu kılmıştır. Bu dönüşümün arkasındaki temel dinamikler göz önünde bulundurulduğunda, Halkevleri'nin kuruluşunun yalnızca kurumsal bir değişimi değil, aynı zamanda ideolojik ve toplumsal düzeyde yeni bir yapılanmayı ifade ettiği görülmektedir. Halkevleri'nin kuruluşunda belirleyici olan temel saik Cumhuriyet devrimlerinin toplumsal düzeyde yeterince karşılık bulmadığı yönündeki düşüncesidir. Özellikle köylü nüfusun rejime sınırlı desteği, halkın eğitilmesini ve ideolojik olarak dönüştürülmesini öncelikli hale getirmiş; bu bağlamda Halkevleri, yetişkin eğitimi ve köycülük vurgusuyla doğrudan kitlelere yönelen bir araç olarak kurgulanmıştır (Karaömerlioğlu, 2006, s. 58- 59).

Türk Ocaklarının mevcut örgütsel birikimi Cumhuriyet ideolojisinin toplumsal düzeyde yaygınlaştırılmasını hedefleyen yeni bir kurumsal yapı olan Halkevlerine aktarılmıştır. Nitekim 1931 Cumhuriyet Halk Fırkası Kongresi'nde kuruluşu kararlaştırılan Halkevleri, hazırlanan program ve tüzüğün ardından 19 Şubat 1932 tarihinde on dört ilde faaliyete geçmiştir (Tuğluloğlu, 2011, s. 111). Halkevleri, erken Cumhuriyet döneminde toplumsal dönüşümün kurumsal araçlarından biri olarak 1932 yılında faaliyete geçirilmiş ve kısa sürede ülke geneline yayılan bir örgütlenme ağına dönüşmüştür. Bu kurumların ortaya çıkışı, yalnızca yeni bir kültürel yapılanma ihtiyacının sonucu değil, Cumhuriyet'in halkçılık ilkesi doğrultusunda toplumu yeniden düzenleme hedefinin de bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Halkevleri, Türk Ocakları'nın tasfiyesi sonrasında oluşan boşluğu doldurarak, daha kapsayıcı ve doğrudan halka yönelen bir örgütlenme modeli olarak kurgulanmıştır (Şenol Cantek, 2000, s. 133).

Bu kurumlar, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından, Cumhuriyet devrimlerinin toplumsal düzeyde yaygınlaştırılması amacıyla kurulmuş; Cumhuriyetin sosyal ve kültürel dönüşüm sürecinde geniş halk kitlelerine ulaşarak modernleşme projesinin taşıyıcıları arasında yer almış ve özellikle kültürel kalkınma alanında önemli bir işlev üstlenmiştir (Arıkan, 2003, s. 261). Diğer yandan Halkevleri, yalnızca kültürel faaliyetler yürüten yapılar değil, Cumhuriyet ideolojisinin toplumsal zeminde karşılık bulmasını sağlayan kurumsal araçlar olarak tasarlanmıştır**.** Çeçen'e göre (1990, ss. 380- 381) Halkevleri kendi başına siyasal kurumlar değildir; ancak Kemalist devrimin ilkelerini savunmaları ve bu ilkeleri kitlelere öğretmeleri nedeniyle yaptıkları iş siyasal bir nitelik de taşımaktadır. Bu bakımdan Halkevleri, kültürel kurumlar olmakla birlikte düşünsel çekirdeğini Cumhuriyet devriminin ilkelerinden alan ve kitlelere siyasal eğitim/terbiye vermeyi amaçlayan yapılar olarak değerlendirilebilir.

Halkevlerinin kuruluşu, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 kongresinde alınan kararlar çerçevesinde şekillenmiş ve bu kurumlar doğrudan parti programı ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim Halkevleri, Cumhuriyet ilkelerinin halka benimsetilmesi ve vatandaşların bu doğrultuda eğitilmesi amacıyla tasarlanmış birer toplumsal eğitim kurumu olarak işlev görmüştür (Tuğluloğlu, 2011, s. 101). Bu bağlamda Halkevleri, parti ile toplum arasında

bir araç olarak konumlanmış; halkın Cumhuriyet ideolojisi çerçevesinde yeniden şekillendirilmesinde merkezi bir rol üstlenmiştir**.** Bu doğrultuda Halkevlerinin faaliyetleri, eğitim, kültür ve toplumsal bütünleşme ekseninde yoğunlaşmıştır. Bu kurumlar aracılığıyla düzenlenen kurslar, konferanslar ve çeşitli eğitim faaliyetleri, halkın modernleşme sürecine uyum sağlamasını hedeflemiş; aynı zamanda inkılapların benimsenmesini kolaylaştırmıştır (Özdemir ve Aktaş, 2011, ss. 260- 261)**.** Bunun yanı sıra halkevlerinde folklor, dil, tarih ve sanat alanlarında yürütülen çalışmalar, ulusal kültürün derlenmesi ve yeniden üretilmesi sürecinde belirleyici bir rol oynamış; bu süreç, yerel kültürel unsurların seçilerek ulusal bir bütün içinde yeniden düzenlenmesini mümkün kılmış ve böylece Halkevleri, ulusal kimliğin kurumsal düzeyde inşa edildiği başlıca mekânlardan biri haline gelmiştir (Arıkan, 2003, ss. 261- 262). Bu çerçevede Halkevleri mevcut kültürel birikimi seçen, düzenleyen ve yeniden tanımlayan bir işlev üstlenmiştir. Özellikle 1930'lu yıllarda Halkevleri etrafında yürütülen faaliyetler, Cumhuriyet ideolojisinin toplumsal hayata nüfuz etmesini sağlayan ve böylece ulusal kimliğin inşası sürecinin en örgütlü girişimlerden biri olarak değerlendirilmiştir (Gençoğlu Odabaşı, 2011, s. 70).

Ulusal kimliğin inşa sürecinde Halkevlerinin en dikkat çekici yönlerinden biri, halkı yalnızca mevcut haliyle temsil etmekten ziyade, belirli normatif ilkeler doğrultusunda eğitilmesi ve dönüştürülmesi gereken bir toplumsal özne olarak ele almasıdır. Bu anlamda Halkevleri, halk eğitimi ve "halk terbiyesi" anlayışı çerçevesinde işlev görmüş; bireylerin Cumhuriyet değerleri doğrultusunda yeniden şekillendirilmesini hedeflemiştir (Tuğluloğlu, 2011, s. 109). Bu yönüyle Halkevleri "halk"ın nasıl tanımlanacağı ve hangi niteliklerle donatılacağına dair kurucu bir müdahalenin mekânsal karşılığı olarak değerlendirilmelidir. Bu kurumlar aracılığıyla yürütülen eğitim, kültür ve sanat faaliyetleri, halkın mevcut pratiklerini olduğu gibi yansıtmak yerine, belirli normatif çerçeveler doğrultusunda yeniden düzenlemeyi hedeflemiştir.

5. SONUÇ

Cumhuriyet dönemindeki halkçılık anlayışı, yalnızca siyasal temsil mekanizmaları üzerinden şekillenen bir yaklaşım değil; aynı zamanda "halk"ın sınırlarının, içeriğinin ve taşıması gereken niteliklerin yeniden tanımlandığı kurucu bir müdahale alanı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, II. Meşrutiyet döneminde şekillenen "halka doğru" düşüncesinden Cumhuriyet döneminin halkçılık anlayışına uzanan düşünsel sürekliliği inceleyerek, halkın nasıl tanımlandığını ve bu tanımın hangi ideolojik ve kurumsal araçlar aracılığıyla toplumsal alana taşındığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu çerçevede çalışma, popülizmi yalnızca mevcut bir halkın temsil edilmesi üzerinden değil, aynı zamanda halkın belirli normatif çerçeveler doğrultusunda yeniden kurulması süreci üzerinden değerlendirmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan "halka doğru" hareketi, Osmanlı aydınlarının halk ile doğrudan temas kurmasını, köylü kitlelere yönelmesini ve toplumsal dönüşümü halk üzerinden gerçekleştirmesini hedefleyen önemli bir düşünsel yönelim olarak öne çıkmıştır. Yusuf Akçura'nın temsil ettiği yaklaşımda halk, özellikle köylülük ve alt gelir grupları üzerinden tanımlanmış; aydınların halka yönelmesi ulusal varlığın korunmasının temel

şartlarından biri olarak değerlendirilmiştir. Buna karşılık Ziya Gökalp'in halkçılık anlayışı, Durkheimci solidarizm etkisiyle sınıf çatışmasını reddeden, dayanışmacı ve korporatif bir toplum tasavvuruna yönelmiştir. Böylece halkçılık, toplumsal farklılıkların geri plana itildiği bütüncül bir toplum anlayışıyla birleşmiştir.

Cumhuriyet döneminde halkçılık ilkesi, II. Meşrutiyet'te şekillenen bu düşünsel mirası devralarak yeni rejimin kurucu ideolojik çerçevesi içerisinde yeniden yorumlanmıştır. Özellikle köycülük politikaları, Halkevleri ve Köy Enstitüleri gibi kurumlar aracılığıyla halkın eğitilmesi, dönüştürülmesi ve Cumhuriyet ideolojisi doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi hedeflenmiştir. Bu süreçte halk, yalnızca siyasal meşruiyetin kaynağı olarak değil; aynı zamanda belirli normatif değerler doğrultusunda eğitilmesi gereken bir toplumsal özne olarak ele alınmıştır. Halkevleri'nin yürüttüğü kültürel ve eğitsel faaliyetler de bu kurucu müdahalenin en görünür araçlarından biri haline gelmiştir.

Bununla birlikte çalışma, halkçılık anlayışının taşıdığı bütünleştirici ve homojenleştirici iddiaya rağmen, toplumsal alanın farklı dinamikleri karşısında her zaman aynı ölçüde karşılık bulamadığını da göstermektedir. Özellikle "halk için halka rağmen" yaklaşımının belirginleşmesiyle birlikte, halk adına yürütülen dönüşüm projeleri büyük ölçüde bürokratik seçkinler ve şehirli aydınlar tarafından şekillendirilmiş; bu durum devlet ile toplum arasındaki mesafenin bütünüyle ortadan kalkmasını engellemiştir. Dolayısıyla halkçılık, bir yandan toplumsal bütünleşmeyi hedefleyen kurucu bir ideolojik çerçeve üretirken, diğer yandan kendi içinde çeşitli gerilimler ve sınırlar barındırmıştır.

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçte halkçılık, yalnızca halkın temsil edilmesine dayanan bir siyasal söylem değil; halkın tanımlandığı, biçimlendirildiği ve toplumsal düzeyde yeniden üretildiği kapsamlı bir ideolojik ve kurumsal proje olarak ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle "halka doğru" hareketinden Halkevleri'ne uzanan düşünsel ve kurumsal süreklilik, Türkiye'de halkın inşasına dayanan popülist yönelimlerin tarihsel arka planını anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Akyüz, K. (1986). Türk ocakları. *Belleten, 50* (196), 201-228.

Anderson, B. (2011). *Hayali cemaatler* (6 b.). (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Arıkan, Z. (1999). Halkevlerinin kuruluşu ve tarihsel işlevi. *Atatürk Yolu Dergisi, 6* (23), 261- 281.

Balcı, T. (2021). Kemalism and populism. *Sociology of Islam* (9), 152-188.

Canovan, M. (2004). Populism for political theorists? *Journal of Political Ideologies, 9* (3), 241–252.

Coşkuner, E. A. (2024). Kemalist köycülük politikaları doğrultusunda köy enstitüleri. *Gaziantep Unıversıty Journal of Socıal Scıences, 23* (2), 571-594.

Çankaya, E. (2016). Türk ulusçuluğunun kültürel araçları. *Amme İdaresi Dergisi, 49* (2), 55-78.

Çeçen, A. (1990). *Halkevleri.* Ankara: Gündoğan Yayınları.

Doğan, E. (2019). II. Meşrutiyet döneminden cumhuriyet'in kuruluş yıllarına halkçılık fikrinin gelişimi. *İnsan & İnsan, 20* (6), 131-144.

Emgili, F. (2021). Halkevlerinin köy ve köycülük faaliyetleri. *Tarih ve Günce* (8), 195-226.

Gençoğlu Odabaşı, F. (2011). Halkevleri ve ülkü dergisi: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycülük Tartışmaları. *Çağdaş Yerel Yönetimler, 20* (3), 69-88.

Gündoğdu, A., & Güler, C. (2023). *Halka doğru mecmuası ve halkçılık düşüncesi.* İstanbul: Mavi Gök Yayınları.

Güneş, G. (2007). Çağdaşlaşma sürecinde Aydın Halkevi ve faaliyetleri (1932-1951). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 3* (5), 141-192.

Haspolat, E. (2011). Meşruiyetin üç halkçılığı ve kemalist halkçılığa etkileri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (47), 557-584.

Heper, M. (2012). *Türkiye'de devlet geleneği* (4 b.). (N. Soyarık, Çev.) Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

Karaömerlioğlu, A. (2006). *Orada bir köy var uzakta.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Karaömerlioğlu, A. M. (2021). Populism in Turkey: From a political style to a model for global politics? J. Jongerden (Ed.) içinde, *The Routledge Handbook on Contemporary Turkey* (s. 75-88). New York: Routledge.

Karaömerlioğlu, M. A. (2001). Tek parti döneminde halkevleri ve halkçılık. *Toplum ve Bilim* (88), 163-187.

Korkmaz, N. (2025). Education of the people in halka doğru journal. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences* (58), 133-186.

Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition, 39* (4), 541–563.

Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2013). Exclusionary and inclusionary populism: comparing contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition, 2* (48), 147–174.

Müller, J. W. (2016). *What is populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Oran, B. (1999). Kemalizm, islamcılık, küreselleşme . *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 54*(2), 133-162.

Özkan, M. (2022). Ziya Gökalp. *Türk Maarif Ansiklopedisi*(https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/ziya-gokalp/#yazar-1).

Öğün, S. S. (2000). *Türk politik kültürü.* İstanbul: Alfa Yayınevi.

Ömercioğlu, H. T. (2019). Cumhuriyetin ilk yıllarında köycülük tartışmaları ve numune köyler. *Belleten, 83* (297), 729-752.

Özbudun , S. (1997). *Ayinden törene.* Ankara: Ceylan Matbaacılık.

Özdemir, Y., & Aktaş, E. (2011). Halkevleri (1932'den 1951'e). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (45), 235-261.

Özden, M. (2011). Bir halkçı münevverler platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914). *Milli Folklor, 23* (89), 109-119.

Parla, T. (1991). *Türkiye'de siyasal kültürün resmi kaynakları.* İstanbul: İletişim.

Peters, G. B., & Pierre, J. (2020). A typology of populism: understanding the different forms of populism and their implications . *Democratization, 6* (27), 928-946.

Sağlam, S. (2016). Türkiye'de köyle ilgili uygulama ve çalışmalar ile Türk sosyolojisindeki yansımaları. *Sosyoloji Konferansları* (53), 221-255.

Şenol Cantek, F. (2000). Halkevleri: ideoloji ve mimarlık. *Kültür ve İletişim, 3 (2)* (6), 133-135.

Toprak, Z. (1984). Osmanlı narodnikleri:`halka doğru gidenler. *Toplum ve Bilim* (24), 69-81.
Toprak, Z. (2025). *Türkiye'de popülizm (1908-1923).* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
Tuğluoğlu, F. (2005). Türkiye'de halkçılık ideolojisi ve halkevleri. *Belleten* (42), 101-118.
Tunçay, M. (2015). *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti yönetimi'nin kurulması 1923-1931* (7 b.). Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Ziya Gökalp. (2021). *Türkçülüğün esasları.* İstanbul: Kapı Yayınları.
Zürcher, E. J. (2009). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi.* İstanbul: İletişim Yayınları.